

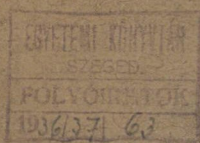
SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
DOMANOVSKY SÁNDOR, HAJNAL ISTVÁN
ÉS MÁLYOSZ ELEMÉR

LXV. ÉVF. 1—3. SZÁM. 1931. JANUÁR—MÁRC.
KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA, BUDAPEST.
1931.

Tartalom.

	Lap
Török Pál: I. Ferenc József. (I. közl.)	1
Madzsar Imre: Szent Imre herceg legendája	35

Történeti irodalom.

Némethy Imre: Az Árpádkori magyar közigazgatás alapjai. <i>Ism.: Degré Alajos</i>	62
Horváth János: A magyar irodalmi műveltség kezdetei. <i>Ism.: Deér József</i>	64
Szentpétery Imre: Magyar oklevéltan. <i>Ism.: Hajnal István.</i>	69
A regéczi uradalom gazdálkodása a XVIII. században. — I. Jármay Edith: A regéczi uradalom üzeme a XVIII. század első felében. — II. Bakács István: Trautsohn herceg regéczi uradalmának terméseredményei a XVIII. században. <i>Ism.: Komoróczy György</i>	73
Siklóssy László: A magyar sport ezer éve. II—III. <i>Ism.: Hóman Bálint</i>	76
Fehér Géza: Die Inschrift des Reiterreliefs von Madara. <i>Ism.: Németh Gyula</i>	78
Kresevljaković Hamdija: Gazi Husrev beg. <i>Ism.: Bajza József.</i>	82
Herre, Dr. Paul: Weltgeschichte am Mittelmeer. <i>Ism.: Balanyi György</i>	84
Kende, Oskar: Handbuch für den Geschichtslehrer. Moog Willy: Geschichtsphilosophie und Geschichtsunterricht. — O. Bauer, H. Loewe, H. Schmidt-Breitung, O. Kende: Zur Praxis des Geschichtsunterrichts. <i>Ism.: Szücs-Szomor Lajos</i>	87
Tönnies: Troeltsch und die Philosophie der Geschichte. <i>Ism.: Joó Tibor</i>	92
Hintze O.: Troeltsch und die Probleme des Historismus. <i>Ism.: Joó Tibor</i>	92
Rintelen, F. J.: Der Versuch einer Überwindung des Historismus bei Troeltsch. <i>Ism.: Joó Tibor</i>	92
Folyóiratszemle	97

Tárca.

Bánfi F. Ferenc: Egy magyar diplomata sírja Rómában	104
Hivatalos Értesítő	109

A szerkesztőségnek ismertetésre szánt könyvek, valamint kéziratok dr. Hajnal István egyetemi tanár címére (Múzeum körút 6. Bölcsészettudományi kar) küldendők.

Kiadóhivatal: I. Vár, Országos Levéltár, Bécsi kapu-tér 4.

A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

Társulatunk pénztárnokának Novák Nándor m. kir. belügyminiszteri számvevőszéki főtanácsosnak lakáscíme: Budapest VIII, Baross-utca 44. IV. 2.

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
KÖZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBÍZÁSÁBÓL SZERKESZTI

DOMANOVSKY SÁNDOR, HAJNAL ISTVÁN,
MÁLYUSZ ELEMÉR

LXV. ÉVFOLYAM

1931.

BUDAPESTEN, 1931.

KIADJA A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

TARTALOM.

	Lap
CSÁNKI DEZSŐ : Elnöki megnyitó beszéd	113
DÉKÁNY ISTVÁN : A szellemtörténet történetelméleti alapon megvilágítva	337
HÓMAN BALINT : A II. Géza korabeli Névtelen	225
JÁNOSSY DÉNES : Az osztrák-magyar monarchia háborús felelőssége	387
MADZSAR IMRE : Szent Imre herceg legendája	35
MARKÓ ÁRPÁD : A szomolányi kuruc győzelem	233
TÖRÖK PÁL : I. Ferenc József	1, 118
WALDAFEL ESZTER : Nemesi birtokjogunk kialakulása a középkorban	134, 259

Történeti irodalom.

<i>Andrić, Nikola</i> : Sveslavenski Zbornik. Ism. : <i>Bajza József</i>	281
<i>Asztalos Miklós</i> : (I. Jancsó Benedek Emlékkönyv)	
<i>Bachó László</i> : A magyar kir. Ludovika Akadémia története. Ism. : <i>Fekete Nagy Antal</i>	194
<i>Bakács István</i> : Trautsohn herceg regéci uradalmának termés- eredményei a XVIII. században. Ism. : <i>Komoróczy György</i>	73
<i>Bauer, O.</i> : Zur Praxis des Geschichtsunterrichts. (L. Kende, Oskar : Handbuch für den Geschichtslehrer.)	
<i>Bechtel, Heinrich</i> : Wirtschaftsstiel des deutschen Spätmittel- alters. Ism. : <i>Lederer Emma</i>	313
<i>Bernát Gyula</i> : A magyar jobbágyfelszabadítás eszmeáram- latai. Ism. : <i>Pleidell Ambrus</i>	423
<i>Brunner, Otto</i> : Die Finanzen der Stadt Wien von den Anfän- gen bis ins 16. Jahrhundert. Ism. : <i>Lederer Emma</i>	433
<i>Dąbrowski, Jan</i> : Władisław I. Jagiellończyk na Węgrzech. Ism. : <i>Divéky Adorján</i>	316
<i>Az Eckhart-vita.</i> Ism. : <i>Mályusz Elemér</i>	406
<i>Eckhart Ferenc</i> : A magyar alkotmányfejlődés. (L. Az Eckhart- vita.)	

	Lap
<i>Erdélyi László</i> : Az ezeréves magyar alkotmány. (L. Az Eckhart-vita.)	
<i>Fehér Géza</i> : Die Inschrift des Reiterreliefs von Madara. Ism. : <i>Németh Gyula</i>	78
<i>Géfin Gyula</i> : A szombathelyi egyházmegye története. Ism. : <i>Tóth László</i>	419
<i>Hauser, Henri</i> : La modernité du XVI. siècle. Ism. : <i>Komoróczy György</i>	317
<i>Herre, Paul</i> : Weltgeschichte am Mittelmeer. Ism. : <i>Balanyi György</i>	84
<i>Hintze, Otto</i> : Troeltsch und die Probleme des Historismus. Ism. : <i>Joó Tibor</i>	92
<i>Hóman Bálint</i> (L. A magyar történetírás új útjai.)	
<i>Horváth János</i> : A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Ism. : <i>Deér József</i>	64
<i>Iványi Béla</i> : Eperjes szabad királyi város levéltára. Ism. : <i>Fekete Nagy Antal</i>	189
<i>Jancsó Benedek Emlékkönyv.</i> (Szerk. Asztalos Miklós.) Ism. : <i>Tóth László</i>	293
<i>Jármay Edith</i> : A regézi uradalom üzeme a XVIII. század első felében. Ism. : <i>Komoróczy György</i>	73
<i>Jenny Ilona</i> : Sopron úrbéri falvainak viszonya a városhoz. Ism. : <i>Csapody Csaba</i>	291
<i>Kardoff, Siegfried</i> : Vier Vorträge. Ein Beitrag zur deutschen Parteigeschichte. Ism. : <i>Balanyi György</i>	441
<i>Kende, Oskar</i> : Handbuch für den Geschichtslehrer. Ism. : <i>Szücs-Szomor Lajos</i>	87
<i>Kérészy Zoltán</i> : Hübéri eszmék és a magyar jogfejlődés. (L. Az Eckhart-vita.)	
<i>Kogutowicz Károly</i> : Dunántúl és Kisalföld írásban és képen. Ism. : <i>Eperjesy Kálmán</i>	299
<i>Kovács Katalin</i> : Csongrád város a XVIII. században. Ism. : <i>Császár Edit</i>	192
<i>Kraus I. B.</i> : Scholastik, Puritanismus und Kapitalismus. Ism. : <i>Lederer Emma</i>	310
<i>Kreševljaković Hamdija</i> : Gazi Husrev beg. Ism. : <i>Bajza József</i>	82
<i>Kulischer, Josef</i> : Allgemeine Wirtschaftsgeschichte II. Ism. : <i>Váczy Péter</i>	309
<i>Loesche, Georg</i> : Geschichte des Protestantismus im vormaligen und im neuen Österreich. Ism. : <i>Wiczián Dezső</i>	319
<i>Loewe, H.</i> : Zur Praxis des Geschichtsunterrichts. (L. Kende, Oskar : Handbuch für den Geschichtslehrer.)	
<i>Lovarini, Emilio</i> : Autobiografia di Luigi Ferdinando Marsili. Ism. : <i>Iványi Béla</i>	438
<i>Lukcsics Pál</i> : A zichi és vásonkeői gr. Zichy család idősebb ágának okmánytára. Ism. : <i>Dóry Ferenc</i>	185
<i>A magyar történetírás új útjai.</i> (Szerk. Hóman Bálint.) Ism. : <i>Domanovszky Sándor</i>	273

	Lap
<i>Marsili, Luigi Ferdinando</i> , Memorie intorno a — — Ism. : <i>Iványi Béla</i>	440
<i>Mayr, Josef Karl</i> : Das Tagebuch des Polizeiministers Kempfen. Ism. : <i>Eckhart Ferenc</i>	201
<i>Meszlényi Antal</i> : A magyar jezsuiták a XVI. században. Ism. : <i>Tóth László</i>	191
<i>Molnár Kálmán</i> : Alkotmánytörténeti illúzió-e a magyar alkotmányfejlődés jellegzetes közjogi iránya? (L. Az Eckhart-vita.)	
<i>Moog, Willy</i> : Geschichtsphilosophie und Geschichtsunter- richt. (L. Kende, Oskar: Handbuch für den Geschichts- lehrer.)	
<i>Moulin, Gr. du</i> — — <i>Eckart Richard</i> : Geschichte der deutschen Universitäten. Ism. : <i>Győry Tibor</i>	203
<i>Müller Gyula</i> : A bécsi francia irodalmi kultúra a XVIII. században. Ism. : <i>Halász Gábor</i>	289
<i>Németh Gyula</i> : A honfoglaló magyarság kialakulása. Ism. : <i>gr. Zichy István</i>	177
<i>Némethy Imre</i> : Az Árpádkori magyar közigazgatás alapjai. Ism. : <i>Degré Alajos</i>	62
<i>Netoliczka, Oskar</i> : A) Beiträge zur Geschichte des Johannes Honterus und seiner Schriften. B) Der Bullingerbrief an Honterus und Martinus Hentius Transylvanus. Ism. : <i>Pukánszky Béla</i>	421
<i>A Pécz-nemzettség Apponyi-ágának oklevelei</i> . Ism. : <i>Váczy Péter</i>	190
<i>Pukánszky Béla</i> : Geschichte des deutschen Schrifttums in Ungarn. I. Ism. : <i>Koszó János</i>	279
<i>A regézi uradalom gazdálkodása a XVIII. században</i> . Ism. : <i>Komoróczy György</i>	73
<i>Rintelen, F. J.</i> : Der Versuch einer Überwindung des Hi- storismus bei Troeltsch. Ism. : <i>Jóó Tibor</i>	92
<i>Sailer, Leopold</i> : Die Wiener Ratsbürger des 14. Jahrhunderts. Ism. : <i>Lederer Emma</i>	433
<i>Schmidt-Breitung, H.</i> : Zur Praxis des Geschichtsunterrichts. (L. Kende, Oskar: Handbuch für den Geschichtslehrer.)	
<i>Schramm, Percy Ernst</i> : Die deutschen Kaiser und Könige in Bildern ihrer Zeit. Ism. : <i>Váczy Péter</i>	196
<i>Schünemann, K.</i> : Die Entstehung des Städtewesens in Südosteuropa. Ism. : <i>Varga Johanna</i>	428
<i>Sebess Dénes</i> : Két Magyarország. Ism. : <i>Szabó István</i>	296
<i>Siklóssy László</i> : A magyar sport ezer éve. II—III. Ism. : <i>Hóman Bálint</i>	76
<i>Szentpétery Imre</i> : Magyar oklevéltan. Ism. : <i>Hajnal István</i>	69
<i>Szilágyi Lóránd</i> : A magyar királyi kancellária szerepe az államkormányzatban. (1458—1526.) Ism. : <i>Hajnal István</i>	286
<i>Thiel, Rudolf</i> : Männer gegen Tod und Teufel. Ism. : <i>Győry Tibor</i>	321

	Lap
<i>Thiel, Viktor</i> : Die innerösterreichische Zentralverwaltung. Ism. : <i>Baráth Tibor</i>	198
<i>Tóth Zoltán</i> : Attila's Schwert. Ism. : <i>Bartonek Emma</i>	168
<i>Tönnies</i> : Troeltsch und die Philosophie der Geschichte. Ism. : <i>Joó Tibor</i>	92
<i>Tzenoff, Gantscho</i> : Die Abstammung der Bulgaren und die Urheimat der Slaven. Ism. : <i>Alföldy András</i>	425
<i>Uhlirz, Mathilde</i> : Handbuch der Geschichte Österreichs und seiner Nachbarländer Böhmen und Ungarn. Ism. : <i>Bartonek Emma</i>	426
<i>Vécsey I. Aurél br.</i> : A legújabb kor egyháztörténete dióhéj- ban. Ism. : <i>Meszlényi Antal</i>	202
<i>Wells, G. H.</i> : A világtörténet alapvonalai. Ism. : <i>Joó Tibor</i>	303
<i>Wohlhaupter, Eugen</i> : Hoch- und Niedergericht in der mittel- alterlichen Geschichtsverfassung Bayerns. Ism. : <i>Váczy</i> <i>Péter</i>	197
<i>Folyóiratszemle</i>	97, 204, 321, 442
Hadtörténelmi Közlemények	97, 204
Henszlmann Lapok	100
Katholikus Szemle	442
Protestáns Szemle	209, 321

Tárca.

<i>Bajza József</i> : Sufflay Milan	211
<i>Bánfy F. Ferenc</i> : Egy magyar diplomata sírja Rómában...	104
<i>Bernát Gyula</i> : A váci káptalani uradalom 1841. évi örökvált- ság szerződése	326
<i>Bruckner Győző</i> : Révész Kálmán †	
<i>Joó Tibor</i> : Hegel és a szellemtörténelem	
<i>Lukinich Imre</i> : Jelentés a Magyar Történelmi Társulat 1930. évi működéséről	217
<i>Hivatalos Értesítő</i>	109, 219, 456

I. Ferenc József.

(I. Közlemény).

I. Bevezetés.

Vajjon hány embernek jutott eszébe, hogy már elmúlt Ferenc József születésének századik évfordulója? Bizonyára kevesebbnek, mint ahányan meglepődnek majd azon, hogy ez a száz év eltelt. Hiszen azok közül, akik ma tudatos életet élnek, még mindenki emlékszik az ősz császár és király utolsó betegségének történetére, még mind emlékezünk arra, hogy élte utolsó napján, most lesz 15 éve, még jelenthették neki Crajova elfoglalását, — valóban nehéz elhinnünk, hogy Ferenc József alakja annyira a történelemé lett már.

Pedig a történelemé ő, azokkal a politikai tényezőkkel és eszmékkel együtt, amelyeknek középpontjában állott. Hol van a császárok szövetsége? Hol az osztrák-magyar monarchia, hol a közös hadsereg, közös vámterület? Ki emlékszik még arra, hogy mi a delegáció, ki gondol a kvótára, az innsbrucki olasz egyetemre? Mindez a történelemé Ferenc Józseffel együtt.

És mégis fizikai kortársunk ő. Azok, akik most érték el katonaköteles korukat, még visszaemlékezhetnek a háború kitörésére, a társadalom mai oszlopai láthatták a millenniumi kiállítást, Magyarország kormányzója Bosznia megszállásának harcairól olvashatott gyermekkorában, Akadémiánk elnökének emlékezete az abszolutizmus korába nyúlik vissza, Apponyi Albert kétéves gyermek volt a szabadságharc korában.

De nemcsak fizikailag kortársunk Ferenc József, kortársunk érzelmileg is. Néhány hónappal ezelőtt egy magyar városban irodalmi estélyen Ferenc Józsefről szólt egyik előadás. Mikor Ferenc József érdemeiről beszélt az előadó, ellenmondás hangzott el, — mikor gyöngéire tért át, a törvényhatóságot képviselő magasrangú tisztviselő fölkelte helyéről, kiment a teremből és csak a következő szám meghallgatására tért vissza. Ma is élnek azok az érzelmek, amelyek hatalmas viharokat támasztottak Ferenc József

körül. „Hiába mondja az álmodó az álmképnek : te már nem élsz, meghaltál, láttalak eltemetni, — nem ügyel az arra, újra eljön és beleavatkozik az élet dolgaiba.“ Életírói alig bírnak érzelmeikkel. Dicsőíti az egyik, támadja vagy gúnyolja a másik, elfogulatlanságra alig vagyunk képesek vele szemben.

Az elfogulatlanságot elő fogja mozdítani a Ferenc Józsefről szóló forrásanyag megismerése. Ez az anyag beláthatatlanul nagy. Az ő hosszú uralkodása alatt alkotott megszámlálhatatlan rendelet, törvény, — az a negyvenkötetes *diplomáciai aktakiadvány*, amellyel a német történettudomány a világháború előzményeire igyekezett fényt deríteni. azok a hasonló méretű kiadványok, amelyekben az angol, belga, orosz, osztrák és legújabbban a francia történettudósok a német kiadványra válaszolni vagy azt kiegészíteni törekednek. azok a kiadványok, amelyek az 1870—71-i porosz-francia háború előzményeivel foglalkoznak, mind, mind nevezetes adatokkal járulnak Ferenc József életének történetéhez, éppen úgy, mint azok az *emlékiratok*. megemlékezések (köztük legbecsesebb Steinitz gyűjteménye : *Erinnerungen an Fr. J.*), amelyeket magyar, osztrák, cseh és más államférfiak írtak vagy írnak Ferenc József koráról. Ezt a roppant tömeget növeli Ferenc József levelezése, növelik a közel 70 évig tartó uralma idején fölszaporodott hivatalos iratok.

Ferenc József mindent írásban szeretett elintézni. Minden reggel egész halom ívet helyeztek eléje, amelyekre ő megírta az esedékes gratulációkat, részvétiratokat, utasításokat — vagy kérdéseket tett. 68 éven át gyűltek ezek az iratok és olyan tömeget alkotnak, amelyhez fogható *egyetlen* ember lelkének megismerésére alig van még a világon.

Ennek az anyagnak túlnyomó része hozzáférhetetlen volt Ferenc József halála után is. A világháború után indultak meg a nagy aktakiadványok, a világháború után nyílt meg a bécsi levéltárnak Ferenc József korára vonatkozó része és a világháború után jelentek meg nagyobbreszt a legérdekesebb emlékiratok.

Ezt az egész anyagot legteljesebben Josef Redlich nézte át Ferenc József életírói közül. Redlich egy eszme történetének megírására, az osztrák állam- és birodalmi eszme történetének megírására készült. Ezt a munkát terjedelmesebb visszatekintéssel 1848-nál kezdte és 1867-ig jutott el vele. Közben Amerikába került, ahol a Harvard University egyik tanszékét foglalta el és ottan, Amerikában megírta

Ferenc József életrajzát. Ferenc Józsefnek eddigelé ez a legjobb életrajza, de természetesen ez sem tökéletes.

Kevesebb anyag fölhasználásával nagyobb terjedelmű, tehát fölületesebb, de még mindig használható munkát végzett Karl Tschuppik. Ez a munka elnagyolja a magyar vonatkozásokat és nem világosítja meg a nemzetiségi kérdés kiéleződésének történelmét, ami különben foglalkozása Redlich művének is.

Még fölületesebb és második felében egészen pamfletszerűvé válik Eugen Bagger angolnyelvű munkája. Bagger fől sorolja forrásait is, ennél a fől sorolásnál többet ér, bár nem kielégítő a Tschuppiké, Redlich bibliográfiát nem ad.

Magyarul Ferenc József-életrajz nagyobb igényű eddig nem jelent meg. Éppen az ő korát tárgyalja Szekfű Gyula Három nemzedék című műve; erről szól Pethő Sándor Világostól Trianonig című műve, melyet Nagy Miklós bírált meg részletesen. Ferenc József uralmának döntő jelentőségű bevezető korát írta meg Berzeviczy Albert Az abszolutizmus kora Magyarországon címen. Ez a mű szükséges kiegészítője az említett idegennyelvű életrajzoknak.

A Ferenc Józsefről szóló emlékezések közül magyar nyelven jelent meg Pápay István anekdotászerű gyűjteménykönyve. Ez kedvezőtlenül nyilatkozik Margutti bárónak „A Habsburgok tragédiája” című művéről, amely azonban nevezetes forrás Ferenc József életére, mert több jellemzetes részletet jegyez föl róla, köztük több olyant, melyről más forrásunk nincsen. El kell fogadnunk hitelesnek Marguttit ezekben, mivel számos más, szintén nehezen ellenőrizhető adatát egyéb források megerősítik. Ketterl Jenő belső komornyik visszaemlékezései közt — talán a sajtó alá rendező Cissy Klastersky intelligenciájának köszönhetőleg — több olyan megfigyelés van, amely helyreigazítja az életírók adatait. Pl. Ferenc Józsefről csaknem egyértelműen megállapítják, hogy nem törődött a művészetekkel, Ketterl visszaemlékezései figyelmeztetnek arra, hogy Ferenc József nagy megrendelőjük volt, neki talán kevés ráérő idő állott rendelkezésére, de távol volt attól, hogy érzéketlenséggel lehessen vádolni a művészetekkel és a művészekkel szemben.

Számos emlékirat, számos levelezés-gyűjtemény foglalkozik Ferenc József személyével mellékesen, hiszen a XIX. század közepétől a világháborúig alig képzelhető el politikus és különösen magyar politikus, aki Ferenc Józseffel valamilyen formában összeköttetésbe ne jött volna. Ezeknek az emlékiratoknak legfölületesebb fől sorolása is messze

vinne célomtól, ezek közül csak Apponyi Albertnek nagy sajnálatunkra még befejezetlen emlékiratait nevezem meg.

Érthető izgalommal kutatnak szenzációra éhes újságírók, komoly történettudósok ebben a rengetegben, érthető izgalommal kíséri ezt a munkát a nagyközönség figyelme. Alig van napilapunk, amely hosszabb cikksorozatban ne foglalkozott volna Ferenc József személyével. Egyik közölte a bizalmas levelezés néhány érdekesebb darabját és Pápay István kabinettitkár visszaemlékezéseit ; a másik a komornyik emlékiratait, harmadik napról-napra közölte 1914 júliusának híreit a 15 éves forduló alkalmával : ami Ferenc József személyével kapcsolatos, az a napi hírekkel vetekedik aktualitás tekintetében. A legnagyobb fontosságú közlések közt is elsőrangú érdeklődésre tarthatnak számot azok, amelyek Ferenc József életében a legtitkosabb ügyre, a zárkózott jellemű uralkodó lelki életére vetnek világot. Mielőtt történelmi szerepléséről szólnánk, szeretném szemügyre venni ezt a belső életet.

II. A boldogság órái.

Volt-e Ferenc József valaha is igazán boldog ?

Ó, bizonyára boldog volt a kis gyerek, mikor a patriárkális Ferenc császár ölében játszadozott. Már kétéves korában föltűnt a környezetnek, mennyire fájt a kis gyermeknek, ha távol maradt a nagyatyja. Boldogan nézegethette a sírjához közlgő Ferenc császár is ezt az egészséges és eszes unokát : lesz kire hagyni a nagy birodalmat !

Micsoda történelmi távlat nyílik ennél a képnél ! A kis unoka kedvéért az a Ferenc teszi félre az aktákat, aki 1792-ben trónralépve XVI. Lajost és Mária Antoinettet kívánja megmenteni, majd szembeszáll a francia forradalom hadüzenetével és végigvezeti az európai koalíciókat Napoleon elleni háborúikban, — a kis unoka pedig az a Ferenc József, aki százhusz évvel a nagyatyja trónralépte után, 1914-ben hadüzenetével megindítja a világot elborítással fenyegető lavinát !

A kis unoka ötéves koráig boldog, amíg nagyapjával sétálva igazi katonáknak mondogathatja a vezényszavakat. Két évtized múltán újra boldog : most már 24 éves ifjú, esküvőre vezeti tündérkirálynőjét, az alig 17 éves bajor hercegnőt. Esküvője előtt mindenről megfélekezve mutatja a rideg rendőrminiszternek a gyönyörű menyasszony képét : milyen szép, — és a rendőrminiszter. Kempen tábornok,

rideg naplójába, az összeesküvők és gonosztevők üldözésének adatai közé belopózik a napsugár. Esküvője napján örömmel mondja hadsegédének : most érzek igazán hálát azért, hogy megmentette életemet. Esküvő után pedig a komoly miniszterek fejszoválvá látják, hogy sok idő telik el a szórákosokkal, mintha engedett volna a császár kötelességtudása . . .

Volt barátja is Ferenc Józsefnek — egy ; voltak gyermekei, unokái, — nagyon kedves napokat töltött Mária Valéria családja körében. Többször is érezhette ebben a környezetben azt a csöndes boldogságot, amire közönséges halandó vágyhatik öreg napjaira, — de volt-e olyan boldogságban része, amely jutalom lehetett volna évtizedeken át végzett szakadatlan munkájáért ?

Volt része ilyenben is. „Németország szövetséges fejedelmei eljöttek hozzá, hogy hatvanesztendő uralkodása alkalmából kifejezzék előtte hódolatukat. Ezt az impozáns szertartást Schönbrunnban rendezték, 1908 május 7-én ; II. Vilmos császár is ott volt a német királyok és fejedelmek élén. A történelemben eddig még nem volt példa ilyen ovációra, amely az akkori körülmények között a szimbólum és a fogadalom jelentőségét öltötte magára. Ferenc József legalább is ebben a formában értelmelte ezt és így őrizte meg az ünnepség emlékét, mert sokkal később, 1915 szeptemberében Mackensen tábornok előtt visszaemlékezve az ünnepségre, ezt mondta: „Milyen felejthetetlen óra volt az! Talán legszebb egész életemben ! Mert azóta is, a rázmúduló szerencsétlenségek közepett sem felejtkeztem meg róla egy percre sem !“¹

Visszaálmodhatta magát abba a korba, amikor még ő volt a német szövetség elnöke, amikor a német szövetség hadereje fölött úrnak képzelhette magát, — képzelhette, hogy az 1866-i nagy csalódás nem zárta ki őt teljesen a birodalomból, csak azt valósította meg, amit hatvan évvel azelőtt IV. Frigyes Vilmos javasolt : legyen örökös a császárság a Habsburg dinasztiaiban, csak a haderő főparancsnoksága legyen a porosz királyé ! Uralkodói érdemeinek jutalmául tekinthette ezt a hódolatot : egyénisége hódította meg azokat, akik tönkreverték legjobb hadseregét. Ez a boldog óra élénk emlékezetében volt még 1915-ben. Egy esztendő nem sokat változtathatott a kép elevenségén, tehát ennek a boldog órának emléke sírjáig kísért.

¹ Margutti : A Habsburgok tragédiája, 124. l.

III. Érzelmi világa.

Ha banálisnak tűnt föl az a kérdés, hogy mikor volt boldog Ferenc József, még banálisabbnak tűnhetik föl az, hogy melyik volt életének legkeservesebb órája. Pedig a válasz erre a kérdésre bonyolult. Nem azért, mintha az ő élete nem bővelkedett volna az aischylosi sorstragédiákra emlékeztető szörnyű csapásokban, hanem azért, mert vannak akik kétségbe vonják, hogy ő ezeket egyáltalán megérezte volna. Hiába él a köztudatban, hogy Ferenc József élete az elképzelhető legtragikusabb élet volt, több életíró azt válaszolja erre, hogy az ember boldogságát nem külső események, hanem saját belső érzelmei határozzák meg. Egyik ember összeomlva egy nevetséges szerelmi csalódás súlya alatt az életet is eldobja magától, — a másik, — az érzéketlen, — egykedvűen viselheti a legsúlyosabb sorscsapásokat: az érzelmekkel szemben ő olyan sebezhetetlen, mint Achilles a harci fegyverekkel szemben. Az érzelmekkel szemben ilyen sebezhetetlen embernek, szívtelennek állítják Ferenc Józsefet többen is (Ernst Ottó, Redlich Oszvald). Bizonyítékul szolgál az, hogy gyermekkorának legkedvesebbik játszótársával, saját öccsével, Miksa főherceggel szemben „monumentális“ szívtelenséget tanúsított, fiának, Rudolfnak borzalmas halála nem akadályozta őt abban, hogy napi munkáját elvégezze. És általában az életét fúriakként üldöző katasztrófák: feleségének, Ferenc Ferdinándnak halála éppen úgy, mint Miksáé vagy Rudolfé, őt csak megoldhatatlan bonyodalmaktól, kellemetlenségektől szabadították meg. Páratlan tömegű levelezésében az udvariassági formulák hihetetlen finomságú változataival találkozunk megszámlálhatatlan mennyiségben, — igazi érzelmi megnyilatkozással alig. A Földközi tenger partjain és Európa országaiban szertebolyongó feleségéhez naponta küldött távirataiban pontosan beszámol — az időjárásról. Más közölnivalója alig van, kérdést nem intéz hozzá. Ernst Ottó gúnyosan „távirati időjelzéseknek“ nevezi ezeket...

Hihető-e, hogy bárki is egyszerűen szívtelen legyen? Vajjon az ő gyakran megnyilvánuló jótekonkodási hajlama tisztán praktikus uralkodói fogás az alattvalók félrevezetése végett? Vajjon nincsen érthető magyarázata annak, hogy annyi írásban sehol meg nem szólal a szív?

Valóban megdöbbenőnek tűnik a hivatalos és magánlevelezésből látható ridegség azok szemében, akik például egy Széchenyi István műveit ismerik. Széchenyi csupa

emésztő láng, érzelemkitörései vulkániai; végső kirobbanása magát a vulkánt semmisítette meg. Csakhogy Széchenyit szenvedélyes természetén kívül őszinteséghez szoktatta a naplórírás. Mi tagadni valója volt saját magának készített följegyzéseiben önmaga előtt? Az így megszokott korlátlan őszinteség nyilatkozik meg aztán leveleiben és irodalmi műveiben. Ferenc József naplót nem vezetett, annál több levelet írt, leveleket, amelyekben tőle nagyon messze álló, gyakran közömbös, ismeretlen, sőt ellenszenves személyekkel: uralkodókkal, előkelőségekkel szemben örömének, részvétének kellett kifejezést adnia. Ha jelentettek valamit előtte a szavak, el kellett vesztetniük jelentőségüket akkor, mikor ő maga tömegével kapta, aztán tömegével írta ezeket a köteles nyilatkozatokat. Csekély töredék az ő levelezéséből az, ami nyomtatásban megjelent, mégis meglepő bizonyosságaira találunk annak, hogy igazi fájdalmat kifejezni szavakban nem bírt. Schwarzenberg herceg halála után késik a levélírással. Elsőszülött kislánya, Zsófia meghal, 1857 május 29-én. Csaknem három hónap telik el a gyászeset után, míg végre augusztus 22-én ír róla egyetlen barátjának, Albert szász hercegnek. Bocsánatot kér a levél elején, hogy két levélre nem válaszolt, sok a dolga, nagyon lusta, — ilyen bevezetés után köszöni a részvétet és — három hónappal a haláleset után! tehát akkor, mikor a szavak már nem szentségtelenítik meg az érzelmeket, akkor írja: ez volt életem legkeményebb csapása. Ugyanezt a késedelmet látjuk akkor, ha barátjának családját éri a csapás. 1859 február 10-én, megkésve fejezi ki részvétét Albertnek Anna testvére halála fölött. Késett a részvét kifejezésével ő, a figyelem, a finom udvariasság megtestesülése! „A borzalmas esemény pillanatában nem akartalak írással terhelni, meg vagyok győződve, hogy nem kétkedtél részvétemben.”¹

Számos olyan gyászeset fordult elő az ő életében, amely-nél az érzelmi kitörést előre tompította az, amit az érzelmek eszkomptálásának lehetne nevezni. Hosszas betegség előkészít a katasztrófára, ilyenkor a nyomott hangulat az esemény előtt és után nem engedi heves kitörésre a fájdalmat.

Vannak levelezésében olyan finoman nyilatkozó érzelmi jelenségek, amelyeket egyszerűen félreértene. Kis unokáihoz intézett távirataiban nem az egészségi állapotukról kérdezősködik, hanem póni-lovacskáikról. Ridegséget lát ebben

¹ Ferenc József bizalmas levelezése 174., 183. és 190. l.

Ernst Ottó. Pedig, aki valaha játszott kisgyermekkel, annak tudnia kell, hogy az únottan hallgatja a saját egészségére vonatkozó kérdést, de fölcsillan a szeme, ha játékaikról kérdezősködnék, hát még ha élő pónilovak azok a játékok!

Legközelebb álló családtagjai... Atyja? Ferenc Károly neve ritkán fordul elő Ferenc József levelezésében, de azt senki sem állíthatja, hogy ez valami különös méltánytalanság vele szemben.

Testvérei közül egyikről azt írja édesanyjuknak a tizenkétéves Ferenc József: „Lajost mama nevében is megcsókoltam.” Ezt a testvérét különben is nagyon szerette — és ez a testvér magánéletével arra kényszerítette bátyját, hogy kitiltva őt Bécsből, internálja egy kis városba.

Miksát szintén gyöngéden szerette, alkirályságszerű díszes helyre állította Lombardiában, — de Miksából nem hiányzott a trónörökös türelmetlensége. Aztán szörnyű halált halt, nem maradtak gyermekei, akiknek megmutathatta volna Ferenc József, hogy mennyire szerette atyjukat.

Édesanyjához való vonzódásáról tanuságot tesznek hozzá intézett közvetlen hangú levelei. Ezekből a levelekből látta jónak törölni a kiadó azokat a kitöréseket, amelyek bánthatnák némely család érzékenységet. Ezekben a levelekben mondja gazembernek (Schuft) III. Napoleont több ízben is. Hasonló politikai ízű nyilatkozatok dacára ebből a levelezésből arra kell következtetnünk, hogy Zsófia más nem akart lenni az ő szemében, mint anya. Semmi nyoma sincs annak, hogy bármilyen irányban befolyásolni igyekezett volna fiát, az egyetlen ellentét Erzsébet miatt érzik ki a sorokból.

Rajongásról tanuskodnak azok a szavak, amelyekben Erzsébetről ír Ferenc József, némelyik levelét egészen betölti Erzsébet. Kedves, mikor megköszöni édesanyjának azt a részletesebben le nem írt tanácsát, amelynek segítségével Erzsébet megfehéřítette fogait. Erzsébet menteggetése hangzik ki azokból a sorokból, amelyekben arról számol be, hogy Sziszi sokat tanul, — a legnagyobb tisztelet és szeretet hangján, de ellentét csendül ki szavaiból akkor, mikor megvédi Erzsébet jogát gyermekeihez. „A főaggodalom, a nap miatt, nem ijeszti Sziszit, sem engem, hiszen a legkevesebb városi gyermek jut naphoz és mégis igen jól fejlődnek és mi magunk fiatalságunk legnagyobb részét a Radetzky-szobák fölött fekvő napnélküli szobákban töltöttük. Kedves mama azonnal kitalálta az okot, amely miatt e változást kívánjuk“, de elnézéssel ítélje meg Sziszit: ha ő féltékeny

mint anya, odaadó mint feleség. Milyen kínos érzés neki az, hogy ha föl is megy a lépcsőn a nagymama lakosztályába, gyermekeit ritkán találja magukban, a gyermekeknek sem használ az igen gyakori mutogatásuk.¹

A családi örömök nem hiányoztak Ferenc József életéből az utolsó években sem. Ha meg is különböztetjük a dinasztíát és a szorosabb értelemben vett családot, akkor is családi örömnnek kell azt neveznünk, amit a későbbi IV. Károly házasesetének láttára érzett Ferenc József. Az év legszebbik ünnepét pedig, a karácsonyt leányának, Mária Valériának és unokáinak körében töltötte: itt enyhül a személytelenség. És ha van ridegség a személytelenség fogalmában, az visszamenőleg enyhül 1914-ben, mikor erről az enyhülésről is lemond Ferenc József azzal az indokolással, hogy ő sem engedheti át magát az élvezeteknek, mikor katonái a halállal néznek szembe.

A nők?

Ó, azok — t. i. a szépek — érdekelték őt fiatal korában, nagyon.

Tizenegyéves, mikor „kevéssé épületesnek” találta a rogate-körmenetben a vénasszonyokat. Tizennégyéves korában élesen megkülönbözteti egymástól Dönnhof grófnőt, aki rossz gyalogló, nagy, sovány, már nem fiatal és Marwitz grófnőt, aki szintén nagy, de fiatal, csinos és vidám.² Később az érdeklődés hevesebb és kiterjed a nép egyszerű leányaira is. Még később egy francia könyv³ kiélezi Ferenc József érdeklődését a Burgtheater iránt, ellentétben azzal, hogy az opera és a balletkar egyáltalán nem érdekli őt. Ez a sokat sejtető célzás bizonyára Schratt Katalinnal áll kapcsolatban. Schratt Katalinról Ferenc Józsefnek minden életírója tisztelettel emlékszik meg, följegyzik róla, hogy ő volt az agg uralkodó földérítője. Dícsérik diszkrécióját, amely nem kutatott államtitkok után és nem keresett támogatást sem önmaga, sem mások részére. Az összeköttetés állandósága arra vall, hogy Ferenc József megtalálta benne azt, amit keresett.

Schratt Katalin színésznő volt, élő cáfolata annak, amit sokan írtak, hogy t. i. Ferenc József nem érdeklődött semmiféle művészet és így a színház iránt sem. Ez az állítás — amennyiben helytálló lehet — csak az idősebb korra vonatkozik. Édesanyjához írt leveleiben minduntalan ismétlődik

¹ Schnürer, 256. 1856-ból.

² Ernst, 74—75. l.

³ Weindel: François Joseph intime.

a jelentés, hogy színházban volt — különös gyakorisággal éppen operában. Elvétele egy-két szóval kritikát is mond, íme néhány példa 19—23 éves korából :

Tegnap színházba mentem. Mme Beckmann adta Chouchout, ma a Dichter und Bauert nézem meg (Olmütz, 1849 április 19). A gráci színházban az előadás „tűrhető“ (passabel), a végén La Grange úrnő Ördög Róbertből „igen szépen“ énekelt egy áriát (1850 május 9). Velencében Rigoletto és Esmeralda megy Maywooddal „igen szépen“; Bécsben Elsler Fannyt látja, aki „pompásan táncol és még hihetetlenül jól néz ki“. A görög király Somnambulát a legutóbbinál „sokkal jobb szereposztásban“ fogja látni (1851). 1852-ben összegezve írja március 6-án : Veronában egy igen jó, Velencében meglehetősen, itten (Triestben) rossz olasz opera. A budai operát ugyanezen év július 8-án látta, mizerábilisnak írja, a pozsonyi 1853 január közepén, a Due Foscari egy fölvonását hallotta, elég gyöngye volt.

Ezek a példák mutatják, hogy fiatal korában többet járt színházba, mint amennyi a reprezentálás miatt kötelező lett volna. Sőt eklatáns példánk van arra, hogy a reprezentálás vonja el a színház zavartalan élvezésétől. Berlinben (1852 december 19) az operaelőadás szünetjében mutatják be neki a diplomáciai testületet... Az idő drága, az ilyen erőltetett kihasználás élvezetnek, méltóságnak és államügyeknek egyformán hátrányos, — ha pedig választani kell, Ferenc Józsefnél kétségtelenül az élvezet fog háttérbe lépni.

Általánosan ismert és levelezéséből is kiemelkedően föltűnik vadász-szenvedélye. Ezzel összefüggésben van az időjárás figyelése, ami második természetévé vált és a hegyek szeretete, ezek közt elsősorban a tiroli hegyvidék és min-denekfölött Ischl környéke vonzotta.

Munkám félig vitairat, — megemlítem azokat a fölvonásokat, amelyeket mások már megrajzoltak, bővebben azokkal foglalkozom, amelyekről úgy hiszem, hogy eddig nem találtak elég méltánylásra. Nem részletezem tehát a közismert vadászszenvedély bizonyosságait, hanem fölvetem újra a kérdést : melyik volt Ferenc József életének leg-keservesebbik órája ?

IV. Ferenc József nehéz órái.

Első nagy fájdalma öt éves korában éri : meghal a hozzá szív szerint jó nagyatya, Ferenc császár.

Következő komoly keśerűsége, amelyről tudomásunk van, a trónralépés. „Isten veled ifjúságom“, ez a fölkiáltás tört ki belőle az uralom átvételekor. Nem a könnyűvérű mulatságok megszűnését fájlalta, volt azokban része azután talán még inkább mint azelőtt, hanem a gondtalan ifjúságot, a nyugodt tanulást. „Nagyon is keveset tanultam. — jelentette ki egy alkalommal a jó hangulat egy pillanatában Haertl közoktatásügyi miniszternek, — sajnos, nem volt rá időm. Egészen fiatalon a trónra kerülve, húznom kellett az igát. El kellett búcsúznom a kellemes időtöltésektől és hosszadalmas tanulmányoktól. Ezt — tanulásának hiányát — komoly életírói¹ valóban szemérehányják és szemérevetik azt is, hogy ezt a hiányt pótolni könyvek olvasásával nem igyekezett. Annyi készületséggel került trónra, amennyit egy tizenhétéves ifjú megszerezhet. Redlich az 1851-i alkotmányváltozás kapcsán különösen kiemeli a történelemben való járatlanságát: Ferenc József nem tudta, hogy az autokrácia, amelyet Kübeck teremtett meg neki, Ausztriában valami tökéletesen új dolog, hogy ez az autokrácia az új egységes birodalommal tulajdonképpen egy második, mindenesetre jobboldalra irányított, a császár személye javára végrehajtott forradalmat jelent: igazi államcsínyt. Ferenc József nem tudta — hála a rossz történelemtanulásnak, amelyet „élvezett“, hogy ez az autokrácia a Habsburg-ház történelmével nem függ össze.“²

Ez nagyon merész állítás. A Habsburg-ház történelmétől az autokrácia gondolata nem idegen, törekedett erre I. Lipót és II. József, — célja volt Mária Teréziának is és bizonyos korlátok közt megvalósította ő is csakúgy, mint I. Ferenc. Egy tizenhétéves ifjúról, aki a kormányzat embereihez legközelebb áll, föltételezni alig lehet, hogy történelmi oktatásnak akár teljes hiánya esetén is ne tudta volna, miért is kísérte ő végig István főherceget Magyarországon az 1847-i országgyűlés előtt, miért beszélt magyarul V. Ferdinánd Pozsonyban: föltételezni alig lehet, hogy ne hallotta volna és meg ne értette volna a tehetetlen Ferdinánd ellen fölmerülő panaszokat, amelyek okvetlenül a mult dicsőítésére vezettek. Azt elfogadhatjuk, hogy pozitív tudása nem volt elég, azt is hihetjük, hogy oktatást később nem szívesen vett, az ellenkezett volna saját méltóságáról alkotott fogalmával. Még azt sem utasíthatjuk vissza mereven, hogy a titkos

¹ Margutti: A Habsburgok tragédiája, 44. l.

² Redlich Josef: Kaiser Franz Joseph von Österreich, 96. l.

rendőrség nagy szerepe uralmának első évtizedeiben ezzel függ össze: titokban szeretett volna nyitjára jönni a nemzeteket mozgató erők rejtélyének; de a mult ismeretének Redlich által föltételezett teljes hiányát el nem hihetjük. Nagy részben tőle független történelmi erők, de részben saját gyöngéi hoztak reá súlyos politikai csalódásokat.

Trónraléptekor feje volt a német szövetségnek, Olaszországban vezető állást biztosítottak saját birtokai és a rokondinasztiák tartományai. Másfélmillió négyzetkilométernyi terület fölött képzelhette úrnak önmagát, pontosan afölött a terület fölött, amelyből a világháborúban fölbomlott hármasszövetség állott! Uralma elvégződésekor pedig pusztán az osztrák-magyar monarchia maradt neki.

Korlátlanul akart uralkodni trónraléptekor és valóban autokratikusan kormányzott közel két évtizeden át, élete végén azonban sem alkotmányos, sem kényszerparagrafussal helyreállítani nem bírta a megbízható engedelmességet.

A nagy hanyatlást nem az 1859-i háború tette szembe-tűnővé, ennek lezajlása után még azt is remélte, hogy néhány év múlva Olaszországban is helyreállítja régi uralmát, — az első igazán szívig ható szúrás az 1866-i háború volt. „A jogtalanság győzelme a jog és becsület fölött“ írja erről 1867 március 15-én barátjának, Albert szász hercegnek.¹ Belenyugodni sokáig nem bírt, az emlék pedig örökre fájó maradt. Ludendorff tábornok emlékirataiban olvassuk azt, hogy jóval a világháború kitörése után Ludendorff rövid beszédben üdvözölve Hindenburg tábornagyot ötvenéves szolgálati jubileuma alkalmából, megemlítette, hogy a tábornagy első háborús szolgálata 1866-ba esik. Néhány nappal az ünneplés után aggodalmas levelet kapott Ludendorff a berlini minisztériumból: nem kellett volna az 1866-i háborút megemlíteni, Bécsben ez nagyon kínos benyomást tett, Ferenc Józsefnek rosszul esett! Szinte hihetetlen az érzékenységnek ez a foka, de ha csak a berlini minisztérium vagy a bécsi német követ túlzott aggodalmáról is volna szó, akkor is jellemző Ferenc Józsefre, aki 1866-ban szenvedte a legsúlyosabb csapást.

Az 1866-i végtet tökéletesen csak 1870—71-ben teljesült. A német-francia háború hírére azt remélte Ferenc József, hogy visszanyerheti a vezetőállást, meg akarta tartani a háború lehetőségét a poroszokkal szemben. A reményeit meghiusító német győzelmek hírére bosszúsán tiltotta el

¹ Ernst, 165—166. 1.

a Bécsben elemi erővel kitörő németbarát tüntetéseket. „Az újságokból látom, hogy tilalom dacára nyilvános diadal-ünnepek vannak. Igaz-e, ez lehet-e túrni a tekintélynek ilyen semmibevételét?” kérdezi Hohenwart miniszterelnöktől 1871 márciusában.¹ És egy évvel a nagy háború bevégződése után a negyvenkétéves uralkodó köszöni a születésnap gratulációt, de hozzáteszi: a születésnap a kezdődő aggkorban már nem örömnép.²

Utolsó keserősége a világháború volt. 1870-ben a magyar miniszterelnök meg tudta akadályozni a monarchia beavatkozását a háborúba, pedig akkor az uralkodó maga vágyott a bosszúállásra, 1914-ben a viszonyok kényszerítő ereje legyőzte a békepártiságban megint egyedülálló magyar miniszterelnököt, — az ősz uralkodó pedig megdöbbenve az ellenség borzalmas túlerejének tudatától, a központi hatalmak legnagyobb diadalainak hírére sem bír szabadulni attól a gondolattól, hogy ennek a háborúnak el kell vesznie és az eredmény a legyőzött félnek teljes megsemmisülése lesz.³ A szerencsétlenségek továbbfejlesztették benne a személytelenséget. „Mindenekelőtt osztrák vagyok, de határozottan német” — így szól a harminckétéves uralkodó. Négy év múlva a német birodalomból kizárja a veszített háború; újabb öt év múlva a reménye is elvész annak, hogy büszkeségével összeegyeztethető módon helyet foglalhasson a német birodalomban — és ez a „határozottan német” uralkodó a német birodalom ellen évekig a franciákkal kacérkodik. Féltékeny szemmel kell néznie minden német nemzeti megmozdulást saját birodalmában. Pedig mivé válik a modern kor legtöbb történelmi személyisége, ha elveszjük belőle a nemzeti érzést? Képzeljük el Bismarckot, Széchenyit, Cavourt vagy akár Disraelit nemzeti érzés nélkül! Okvetlenül eszünkbe jut a német költő: Wer keine Liebe fühlte, muss schmeicheln lernen... És Ferenc József még ezt sem tehette!

Amit hitéletéről tudunk, az a szertartások tisztelete és a katolikus egyház hatalmi állásának védelmezése. Mindkettő fakadhat mély vallásosságból, de fakadhat kevésbé tiszta forrásból is. Az a néhány villanó fényt vető fölkiáltás, amely újabb és újabb csapások idején családtagjai iránt érzett szeretetére esik, hallgat Istenről. A tartalom hiány-

¹ Ernst, 331. l.

² 1872 augusztus 21. Ernst Ottónál 255. l. Ferenc József bizalmas stb. 214—218. l.

³ Margutti, 132. és köv. ll.

zott-e, vagy talán liberális volt a liberalizmus ellensége ebben a kérdésben és azt vallotta, hogy az ő vallása az ő magánügye? Eldönteni nem tudom.

Személytelensége titokzatossá is teszi alakját és vádak forrásává válik.

A fősorolt csapások egy részénél fölvetették azt a kérdést: mennyiben lehet előidézésüket Ferenc József saját hibáira visszavezetni, tehát mennyiben volt ő „a maga szerencséjének kovácsa” — de olyan csoportja is van az ő szenvedéseinek, amelyekben a hibásság kérdését fölvetni vele szemben alig lehet. Róla sokan írtak gyűlölettel, sokan megvetéssel, de a reá önhibáján kívül zúdult sorscsapásokra megdöbbenés nélkül senki sem gondolhat, s az emberi részvétet megtagadni tőle lehetetlen. Ki volt hibás abban, hogy az alig pár éves Zsófia főhercegnő meghalt? A többi katasztrófa közül Erzsébet halálának okozói közé Ferenc Józsefet csak akkor lehet sorolni, ha hiba az, hogy ő uralkodó volt, Ferenc Ferdinánd halálának esetében csak akkor, ha az ő hibája az, hogy Ferenc Ferdinánd az alattvalók egy része előtt népszerűtlen dinasztia tagja volt.

Rudolf halálának esetében azt a vádat emelték Ferenc József ellen, hogy fiát ő kergette halálba szigorúságával. Miksa esetében az a vád, hogy a trónigényről való lemondás kicsikarásával kényszerhelyzet elé állította és aztán nem nyújtott neki megfelelő katonai és erkölcsi támogatást. Ebben a két esetben a katasztrófa előidézésében olyan nagy szerepe van a két áldozat jellemének és a Ferenc József befolyásától teljesen idegen külső tényezőknek, hogy hibát az ő részéről elfogulatlanul megállapítani megint nem lehet. Erzsébet esetében hibának látszik Ferenc József részéről az, hogy lekötni nem bírta őt, de merész állítás volna az, hogy az erőszakos halálnak ez volt az oka, hiszen a gyilkos tőre bárhol elérhette volna a halálra rendelt áldozatot. Miksa, Erzsébet és Ferenc Ferdinánd esetében egy a közös vonás: áldozatul estek, mert uralkodó család tagjai voltak.

A politikai katasztrófákat előidéző hibák közelebb esnek Ferenc Józsefhez. Első hibája az autokratikus hajlam, ennek következménye az 1849 március 4-i oktrojált alkotmány kiadása. Ennek a hibának további következményei éreztették hatásukat egészen a monarchia fölbomlásáig. Ausztria 1848-ig 17 tartományból állott, ezekben rendi tartománygyűlések működtek, a központi kormányhatalom az uralkodó és felelőtlen tanácsadói kezeiben volt. 1848-ban a 17 tartomány népe birodalmi gyűlést választott, mely az

év végétől kezdve üléseit Kremsierben tartotta és itten előkészítette az osztrák birodalom alkotmányát. Ez az alkotmánytervezet tiszteletben tartotta Magyarország különállását és függetlenségét is. 1849 március 4-én kelt elhatározásával Ferenc József elrendelte ennek a birodalmi gyűlésnek föloszlatását, félredobatta a kész alkotmánytervet és ahelyett a minisztérium által kidolgozott alkotmányt hirdette ki. Ebben az új alkotmányban legfontosabb eszme az, hogy a birodalom teljesen egységes, Magyarország annak a többi tartományokhoz hasonlóan kiegészítő része. Az új „alkotmány” legjellemzőbb vonása pedig az, hogy „ideiglenesen” nélküle kormányoznak. Azért jellemző ez, mert az ideiglenesség — ideiglenesség volt annyiban, hogy az alkotmányt helyettesítő abszolutizmust újabb és újabb „ideiglenes” berendezések váltották föl, az alkotmány nélküliség igazi alkotmány nélküliség lett és ez az alkotmány nem lépett életbe soha. Ha hiba volt sutba dobni a kremsieri alkotmánytervet, amelyben Ausztria összes népeinek képviselői egyeztek meg, amely tehát legalább formailag szilárd alap lehetett volna Ausztria rákfenéjének, a cseh-német ellentétnek megszüntetésére, szintén súlyos hiba volt a magyar alkotmány eltörlése. A cseh-német megegyezés soha többé nem sikerült, a magyar alkotmány eltörlése 18 évi kísérletezésre vezetett, miközben lezajlott Ferenc József uralmának két sorsdöntő háborúja: az 1859-i és az 1866-i. Ezek folyamán a történelem sodráról Klagenfurttban merenghetett az 1848/49-i háborúknak Radetzky mellett legkimagaslóbb alakja, Görgey Artúr, — az aradi akasztófa tövében aludták örök álmukat olyan kiváló tábornokok, mint Aulich Lajos, Damjanich János, — az élők közül, magyarokból Ferenc József ellen szervezett légiót Klapka György, — a szabadságharc hőseinek kegyetlen üldözése pedig feledtette a magyar nemzettel Kossuth Lajos minden hibáját és őt olyan imádat tárgyává emelte, amely félszázad multán és a síron túl is réme maradt a dinasztíának.

A belső politika többi hibái egyenes következményei ennek az elsőnek. Az 1849-i kegyetlenkedés s az ezt követő rendőrruralom több volt mint bűn. hiba volt, de természetes következménye a március 4-i alkotmánynak: azzal szemben igazán lázadó volt az egész magyar nemzet.

Hiba volt, katasztrófális hiba, de ki a felelős érte? Azokat az öreg minisztereket, akik még Ferenc császárt szolgálták, elsöpörte a forradalom. Megerősödött az udvarban a lázadók és különösen a magyarok elleni gyűlölet, megerő-

sődött az autokratikus hajlamú Zsófia főhercegnőnek, az anyacsászárnénak hatalma. Az új emberek közül, akik Ferenc Józsefet trónraléptekor körülvették, legtöbb politikai belátást Windischgrätz hercegben lát Berzeviczy Albert, és ez a Windischgrätz döntő hibát követett el akkor, mikor vezető miniszterül saját sógorát, Schwarzenberg Félix herceget ajánlotta Ferenc Józsefnek. Másik döntő hibát akkor követte el Windischgrätz, mikor a magyarok békeajánlatát 1848 végén föltétel nélkül elutasította. Nemcsak a kiegyezés útját vágta el ezzel, hanem a két igazán befolyásos férfiú közül a belátóbbiknak, önmagának bukását pecsételte meg. A magyar honvéd hadsereg megerősödött és győzött Windischgrätz fölött, s a vert hadvezért befolyásos pozíciójából saját protegáltja, Schwarzenberg herceg vetette ki. Ennek a cinikus férfiúnak róják föl magyar és osztrák történetírók egyaránt a kremsieri osztrák alkotmánynak és a magyar alkotmánynak eltörlését, Haynau kinevezését és azt is, hogy Haynau szabad kezet kapott a kivégeztetésekre. Majd lesz kegyelem, — mondta Schwarzenberg, — de előbb egy kissé akasztatunk és lövetünk. Az ő befolyására vezethető vissza az angol kormány irgalmat és kiegyezést javasló táviratára adott elutasító válasz is.

Mentesül-e ezzel Ferenc József uralma első éveinek minden felelőssége alól? Ha nem mentesül, akkor felelőssége annyi, amennyi lehet egy 18—20 éves ifjúé, akit a világ legnehezebben kormányozható birodalmának élére egy forradalmi év kellős közepén ültetett a sors. Azzal menteni nem lehet, hogy nem tudott az eseményekről, felelőssége ezeknek az éveknek bűneiért és hibáiért mégis kisebb, mint a későbbi évekért, mert csak ezekben az első években engedte át a hatalmat annyira másoknak, mint élete végén, a világháború alatt.

V. A gyermek környezete.

A kis Ferenc Józsefet színlelés nélkül őszinte szeretet vette körül. Anyja oly boldog volt gyermekei körében, hogy „jól esett látni“.¹ Az „ája“, Sturmfeder Lujza bárónő féltékeny szeretettel vigyázott reá, az ő féltékeny megjegyzéseiből korán figyelmessé lehetett az eszes fiú arra, hogy amilyen szívesen mutatnak rajongást iránta a látogatók,

¹ Metternichné naplója, V. 418., 1833 február 4-ről.

olyan könnyen feledkeznek meg róla. Szintén az ája szoktatta le a makacskodásról. Az ája vitte — természetesen az édesanya kívánságára — templomba, állatkertbe, bálba. Pompás szertartások oltották belé korán a katolikus egyház iránti tiszteletet: alig tizenegyéves korában élénken emlékszik vissza a müncheni úrnapi körmenetre, amelyet az előző esztendőben láthatott. A tiszteletet a katolikus egyház iránt erősíthette benne Rauscher apát, aki nemcsak hit-tanra, hanem egy ideig történetre is tanította, erősítette édesanyjának a szertartásokkal szemben mutatott buzgósa-ga.

Eszmélkedésének első pillanatától tanulásra kellett minden percét kihasználnia. Az ája játék közben már tanítja francia nyelvre, inasa azért cseh, hogy attól csehül tanulhasson, a lovaglő-órát magyar nyelv tanulására kell mellékesen használnia. Miksa öccse korán megkezdí a latin, magyar levelek küldözgetését a gyermek Ferenc Józsefhez, ő maga 11 éves korától több ízben franciául írogat édesanyjának és kéri leveleinek kijavítását. 18 éves korában az olasz harctérről beszámol, hogy franciában van kívül gyakorolnia magát, de a magyar és horvát anyanyelvűek mind a harc-vonalban vannak, ilyenekkel nincs alkalma beszélgetni . . . Megfigyelő képessége így állandóan működik, az emlékezőerő csodálatossá fejlődik, vélemények is innen, az emlékezetből kerülnek majd elő . . . Csábít az alkalom arra a föltevésre, hogy az emlékezet túlterhelése az önállóság elvesztésére vezet, de az ellenkezőre igen közelálló példánk lesz: épen Ferenc József fia, Rudolf.

Maradt idő szórakozásra is. Már négyéves korában megmutatnak neki egy nagy bált, ő annyira mulat ezen, hogy örömeiben sikongatva az egész társaság figyelmét magára vonja. Állandó szórakoztatója az állatkert. A Habsburgoknál hagyományos sietéssel viszik vadászatra. Célozni számszeríjjal is tanul, de puska lesz a fegyvere. Már nyolcéves korában nyulat lő és röptiben solymot. Tizennégyéves korában vaddisznót lő, születésnap-i meglepetésül szarvas-vadászatra viszi édesatyja.¹

A vadászat kedvelésével párhuzamos a hegyvidékért való rajongása. „Igazi gleccser-lánc emelkedik ki a jéggel és hóval borított hegyek tömegéből, középen az Ortler . . . Meránban a szőlő lombokban hajlik a fűrtök súlya alatt az útra, pompás gesztenyeerdők, a kertekben citromfák — nem edényekben, mint nálunk, hanem a földben állva. Vadon

¹ Schmürer 27., 53—54. l.

nő a gránátalma. Valóságos paradicsom mindenütt, ahová csak néz az ember“ — írja a tizennégyéves főherceg. Mindig visszatérő vágya: Ischl. „Boldog volnék, ha Ischlben lakhatnám“ (1844 szeptember 9) és két év múlva: „Kétségbeesünk, hogy négy órával később kell Ischlbe érkezünk.“

Hasonló lelkesedéssel ír a katonaságról. Ő volt az első Habsburg trónörökös, akit katonásan neveltek, de a katonáskodás kedvelését enélkül is elárulta már kis gyermekkorában. Kilencéves korában arról számol be édesanyjának, hogy az egész bécsi helyőrség három óra hosszat gyakorlatozott, tizennégyéves korában a múlt évre visszaemlékezve lelkendezik azon, hogy Miksa most az úrnapi körmenetben meglátja az egész bajor katonaságot, az udvari egyenruhákat. Tizennégyéves korában élvezzi a „magnifik“ lövészszázadot Innsbruckban, — egy év múlva vigasztalan, mert nem lehet a Schmelzen az egész szeptember folyamán tartó táborozáson, melyen minden este két zenekarral lesz takarodó. A nagy lelkesedés közben humorosan hangzik egy levele, amelyben arról számol be édesanyjának, hogy hallott már ágyúdörgést és az nem ártott meg neki (1845 augusztus 24).

Korán egyesítette a katonákért való lelkesedését a dinasztia szolgálatával. Tizennégyéves korától már reprezentál, meglátogatja a prosznitzi lovasezredet, tizenötéves korában az olaszországi csapatokat, miközben Radetzky gondot visel arra is, hogy a kis főherceg láthasson léggömböt, láthassa Velencében a francia gőzhajót. Tizenhétéves korában a nádorhuszárokat látogatja meg a csehországi Égerben, ottan megszólít egy öreg zászlótartót, aki már negyvenhét éve szolgál. Észreveszi, hogy arany érdemrendje és orosz érdemjele van, magyarul beszél vele, aztán megírja: „az ilyen kitüntetésekkel díszített emberek sajna, egyre ritkulnak, tehát nagy tiszteletben kell tartani őket, a mi hadseregünkben Istennek hála meglévő jó szellem fenntartása végett, hogy majd használni lehessen őket ezekben a nehéz időkben. Olaszországban elég tarkán áll a dolog és ki tudja mi lesz belőle. Csehországban még a legjobb szellem uralkodik, de Szászországból és Bajorországból kikerülhetetlenül jön a sok rossz külföldi lap“ (1847 szeptember 11.).

Reprezentáló körútjain ismeri meg a nagy birodalmat és népeit. Látja a lengyelek táncát az egyik helyőrségben, Magyarországon meglepi a magyarok entuziazmusa, mikor magyar beszédeket mond István főherceg nádor installációja alkalmával. Még nagyobb hatásnak volt tanuja azon az emlékezetes november 11-én. „A császár magyar beszédje

kimondhatatlan entuziazmust idézett elő, annál inkább, mert meglepetés volt. Az emberek ordítottak és integettek sapkájukkal és kendőikkel.“

Ezek a körutak, amelyeken a veronai arénától kezdve a felforgató újságokig az egész világtörténelmet elismételhetette, vajjon emlékezetébe idézték-e azt a rézmetszetet, amelyet ötéves korában kapott ajándékba, emlékül a jó nagyapára, Ferenc császárra? Azon a képen Ferenc császár szentek előtt térdelt, mögötte Szent István, V. Károly és Szent Vencel állottak... Három nagymúltú birodalom szimbóluma ez a három alak... Vagy elnyomták ennek emlékét az egységes hadseregnek egységes birodalomért, egy császárért lelkesülő tisztjeitől nyert benyomások?

Íme a következő kérdés: mit fog életcéljául tekinteni mint uralkodó az a főherceg, aki tudott ugyan arról, hogy bizonyos érzékenységeket kímélni kell az alattvalókban, de még Metternichtől is azt hallhatta, hogy ezek sohasem ismerhetik saját érdekeiket sem annyira, mint az őket felülről néző kormány.

VI. Ferenc József uralmának céljai.

Ha Ferenc József kormányzásának céljait nézzük, uralmát három korszakra oszthatjuk. 1866-ig a császárhoz való hűség, az alattvalók egyenlő jogúsága szolgáltatta volna az alapot a főcél, a külső hatalom lehető terjesztésének megvalósítására. 1866-tól az összes népek kiengesztelése, az alkotmányba való bevonása a cél, — 1893-tól, a magyar kiegyezés után legfontosabbiknak, a cseh kiegyezésnek meghiúsulása után a meglévő keretek merev fönntartása mellett a tartalom megváltoztatása a népjogok kiterjesztésével. Új bor az ó tömlőbe...

Ez a három korszak világosan megkülönböztethető a császár legkedvesebbik miniszterelnökének, gyermekkori játszópajtásának, gróf Taaffe Eduárdnak irataiból. 1867 előtti hivatalos megnyilatkozásaiban az egyenlő jogokról beszél Taaffe a császárnak tartozó hűség mellett, 1863-ban közvetlenül a frankfurti fejedelmi gyűlés előtt rendezett salzburgi vasutas kongresszuson a német birodalom minden részéből összejött vasutasoknak mondta el azt, amit császári ura a fejedelmi kongresszus útján kívánt a megvalósuláshoz közelebb vinni: „Nemrég német művészek, zenészek és festők ültek együtt ebben a szép, tiszteletreméltó városban.

Örvendek, hogy ugyanitt a civilizáció és haladás pionírjait üdvözölhetem . . . Új, fontos lépések történtek a kormánynak abban a törekvésében, hogy Ausztriát Németországgal 70 milliónyi lakójú kereskedelmi birodalommal kössék össze. Németország rokonszenve, Európa tisztelete mutatja, hogy ez a régi és tiszteletreméltó Ausztria ismét elfoglalta természetés és jó alapon nyugvó hatalmi állását. Van elég ellenműködő erő belül és kívül, de a vas leküzdi őket, nem az éles és elválasztó kard, hanem a teremítő és összekötő vas, a sínek, a villanyos drót a gondolat és a civilizáció haladásának hatalmával.“ A hatalom fejlesztése érdekében föl kell használni az alattvalókul megnyerendő népek rokonszenvét, de a döntés, a cselekvés joga maradjon az abszolút uralkodóé: „a nagy kérdésekben, amelyek a német föld integritását, vagy a politikai élet átalakítását illetik, csakúgy mint más kérdésekre nézve is, megbízhatunk fenkölt uralkodónknak bölcsességében, aki német érzületét komoly órában fényesen megbizonyította.“¹

Az alkotmányos korszak első, közel harminc évig tartó részében is alapvetően jellemző Ferenc József uralmára a tekintély fenntartása. Taaffe, mint Felső-Ausztria helytartója, közvetlenül a magyar kiegyezés előtt „az átmeneti idő“ nehézségét a „mindenféle agitációban“ látja, — fontos célul jelöli meg a lakosság bizalmának megnyerését, de ehhez eszközül a „törvényekhez és rendeletekhez való szigorú ragaszkodást, mindenféle rendzavarásnak energikus visszatartását“ nevezi meg.²

A törvényekhez való szigorú ragaszkodás fogalmába beletartozott a magyar kiegyezés tiszteletbentartása is. Ezt hangoztatják ismételtén az osztrák trónbeszédék, az osztrák miniszterelnökök és bizonyára ez volt Ferenc József egyik legbensőbb kívánsága is. Neki magának is észre kellett vennie azt, amit a szuezi-csatorna megnyitásához való utazás közben a német-osztrák Plener írt Taaffénak: a franciákkal, angolokkal és más idegenekkel való gyakori érintkezés közben cáfolhatatlanul látjuk, hogy Ausztria új alakulását, bármennyi belső nehézséggel is jár, mégis kedvezően fogják föl és hogy minket 1868 eleje óta sokkal többre becsülnek, mint azelőtt (Taaffe, 69—71. l.).

Látta Ferenc József, hogy trónjának igazi biztonságot az alattvalók történeti és természetes jogainak tiszteletben-

¹ 1863 augusztus 4. Taaffe 25—27.

² 1867 elején, Taaffe, 36. l.

tartása ad, ezért nemcsak megtartani, hanem továbbfejleszteni is kívánta a kiegyezést. A dualizmus fenntartása mellett a nemzetiségi ügyek elintézését kívánja az 1869-i osztrák trónbeszéd. Az osztrák minisztériumra elvként mondja ki Taaffe, hogy az nem lehet egy nemzetiség képviselője. A császár évtizedeken át ismétli, hogy meg kell egyezni az eddigelé az alkotmányon kívül állott nemzetiségekkel avégből, hogy végre valósággá váljék az alkotmány. El kell tüntetni a nemzetiségek közt meredező szakadékot, „a hidat meg kell találni, talán nehéz, de meg kell találni okvetlenül“, ezek Ferenc József saját szavai a cseh Klaudyhoz 1869-ből, amikor a magyar kiegyezésnek friss emléke még optimizmusban tartotta őt. Az 1870 szeptember 29-i leirat egyik tervezője bizonyára az ő érzéseit fejezte ki, mikor ezt írta: „Mindig uralkodói kötelességünknek tekintettük, hogy országaink és népeink történelmi emlékeit, jogi nézeteit és jogi igényeit a monarchia szükségleteivel kiegyeztetve kapcsoljuk össze, ez intézményekben látjuk a monarchia hatalmi állásának garanciáját“, ezért hangoztatja ugyanez a terv a történelmi jogtudatot, a meglévő különféleséget az oszthatatlan és elválaszthatatlan kötelék követelményei mellett.¹

Az alattvalók nem mutattak annyi megértést a meg egyezés szükségével szemben, amennyit az uralkodó joggal várhatott. Ha tehát ő csak fenntartással mondható alkotmányos uralkodónak, mert pl. miniszterei a többséget némely esetben csak utólag szereztek meg, ezt a színlelőséget az alkotmányosságban nemcsak érhetőnek fogjuk találni az ő abszolutizmushoz szokott természetéből, hanem bizonyos mértékig erkölcsileg is jogosultnak fogjuk elismerni. Birodalmának tarka összetétele kényszerűséggé tette a minisztérium tarkaságát is. Taaffe keltezetlen emlékiratában² „igazi osztrák minisztérium“ összeállítását kívánja, amely „semmiképen sem viselhet nemzeti bélyeget, konzervatív legyen“, t. i. híve az új alkotmánynak és a dualizmusnak, a birodalom minden részéből választott képviselőket gyűjtsön a parlamentbe és így tegye valósággá az alkotmányt, amelynek elismerését eddig passzív rezisztenciájukkal megtagadták a csehek. A minisztérium ne tartozzék pártokhoz, hanem amint egy másik nyilatkozatában mondta Taaffe: legyen császárminisztérium, amelynek kötelessége a császári parancsok teljesítése.

¹ Taaffe, 187. l.

² Valószínűleg 1879-ből, Taaffe, 249. l.

Nem végződött ezzel a második korszakkal Ferenc József kísérletezéseinek sora. Még egy darabig folytatta a próbálkozást, aztán ismét új útra tért: megpróbálta új alapra helyezni az alkotmányos életet a legszélesebb néprétegek bevonásával, az általános választói jog útján.

A három korszak közül az elsőt hadd nevezzük Josef Redlichnek gúnyosan hangzó szavával „a gyermek utópiájának“, — a másodikat vizsgáljuk meg „a magyaroknak adott kedvezések“ szempontjából, a harmadikról vegyük észre, hogy abban a trónörökösök nyugtalansága befolyásolta Ferenc Józsefet.

VII. A gyermek utópiája.

Trónralépése után éveken át parancsoló befolyást gyakorolt reá az a nevelés, amelyet büszke anyja, Zsófia bajor hercegnő irányított. Ennek a befolyásnak tulajdonítható részben az autokráciára való törekvés, ennek a befolyásnak tulajdonítható a klerikalizmus előtérbenyomulása és a testvérek részeltetése a hatalomban. Az autokráciára törekvést fokozta Schwarzenberg Félix herceg, sőt Kübeck befolyása is, az utóbbi éppen Schwarzenberg megbuktatására igyekezve adott ilyen irányú oktatást a fiatal uralkodónak. Schwarzenberg hatása alatt szokott hozzá a gyermekifjú a katonaruha viseletéhez, az ő hatása alatt fokozódott a türelmetlenségig uralmi vágya a német és az olasz államok fölött.

Az autokrácia megvalósításához tartozott az, hogy a minisztertanácsokon gyakran elnökölve a határozatokat ő mondta ki a vita anyagának összefoglalásával. Ebben olyan ügyességre vitte, hogy 1863-ban meglepte a német fejedelmeket a frankfurti tárgyalások vezetésekor. Hamar beleszólt a vitákba is, erélyes hangon, rendesen saját hatalmi körét védve. Az autokrácia megvalósításához tartozott a Ferenc idejéből örökölt rendőri rendszer fenntartása. Életírói szemére vetik a későbbi időben előszeretettel a monarchia első gentlemanjének nevezett Ferenc Józsefnek, hogy alacsony rendőri ténykedésekről vett helyeslő tudomást. De mellőzhette volna ezeket az eszközöket a Habsburg birodalomban egy olyan uralkodó, aki éveken át elvből nem érintkezett magyarokkal, nem állhatott szóba olaszokkal, nem tárgyalt azokkal, akik alkotmányos kormányzást követeltek? Mindezek gondolkozását ismernie kellett és ha a disztin-

váltság nem engedte, hogy szóbaálljon velük, akkor kémeket kellett tartania közöttük. Ezen a téren legalacsonyabbra akkor szállott Ferenc József, mikor az agent provokatór-jellegű szerepet saját maga vállalta Teleki Lászlóval szemben.

Schwarzenberg hatásának tulajdonítható az is, hogy pusztá akaratnyilvánítással elérhetőnek képzelte a német és olasz államok fölötti uralom megvalósítását. Ebből a képzelődésből két veszített háború árán sem gyógyult ki teljesen.

Egyházpolitikai téren nagy átalakuláson ment végig Ferenc József gondolkozása. Huszonöt éves korában örvendezett, hogy születésnapján írhatta alá a konkordátumot. Az egykorúak elítélték az ebben foglalt jogföladást, s „az egykorúak ez ítéletét csak kevésbé enyhítheti a mai pártatlan történelmi fölfogás. Ha az ifjú Ferenc József a Szent- atya engedelmes fiaként akart megjeleni, ez lehetett egyéni- leg rokonszenves, de alig volt összeegyeztethető egy millió- nak parancsoló korlátlan uralkodó szerepével“. ¹ Negy- venedik életének betöltése után sajnálta, hogy semmit sem tehet a pápáért, nehezére esett a konkordátum föl- mondása, de fölmondta, mert „Róma szerencsétlen határo- zataival szemben ez volt a leghelyesebb eljárás“ (1870 augusztus 25). A fölmondás nem jelentette a teljes egyen- jogúságot vallási téren. A zsidók családi joga csak a kilenc- venes években vált egyenlővé a keresztyénekével — Magyar- országon, a katonaságnál az anyakönyvvezetés végig meg- maradt a katolikus tábori püspökség kezében. „Antilibé- rális“ érzelmei a gyermek utópiájának korán túl egyébként is sokáig figyelemmel kísérhetők.

1869-ben a szabadelvű többségre támaszkodó osztrák kormány két tagjának parlamenti nyilatkozatát az újságok- ból olvasva, erélyes hangú táviratot küld Taaffenak: „az igazságügyi és különösen a belügyminiszter Greuter kép- viselőnek adott válaszában fölháborító és császári miniszterek- hez teljesen méltatlan módon nyilatkoztak. Kérek az eljárás- ról és annak okairól bizalmas írásos jelentést“. Taaffe men- tegeti kollégáit: ezek derekasan viselkedtek a különböző keresztyén vallású hívők között kötött házasságok ügyében alkotott törvény megszavazásánál, főleg a válásról és az újra házasodásról szóló cikkek tárgyalásánál, de éppen ezek miatt kissé elhidegült velük szemben a párt. „A lát- hatólag megszakadt kontaktus helyreállítása végett“ ragadta meg az alkalmat a két miniszter, hogy „liberális szófitog-

¹ Berzeviczy, II. 75., 81. l.

tatással“ kedvező hangulatot ébresszen a kormány iránt. A kedvező hangulat fontos, mert következik a hadügyi költségvetés tárgyalása és éppen ennek sikere érdekében igyekezett a két miniszter erősíteni a párthoz való viszonyát liberális frázisok csillogtatásával.“ (1868 október 28., 29. Taaffe, 46. l.)

Taaffe válaszában jellemző Ferenc Józsefre, hogy mentőindokul megemlíti az uralkodó előtt legfontosabb ügyet, a hadi költségvetést, — a liberális nyilatkozat *tartalmát* menteni meg sem kíséri.

Még az 1890-es évek elejéről is azt említi Apponyi Albert, hogy Ferenc József el volt keseredve a szabadelvű párt ellen és „bizonyos, hogy ebben az elkeseredésben nagy része volt a pillanatnyi hangulatnak, melyet az egyházpolitikai kérdésekben reá gyakorolt kényszer idézett elő lelkében“.¹

Nem annyira a birodalom, mint inkább saját szempontjából járt kínos következményekkel az, hogy testvéreinek mintegy részt adott hatalmából. Miksával éles összetűzései származtak abból, hogy nézeteik nem egyeztek a Miksára bízott haditengerészet fegyelmi ügyeiben és nem egyeztek a Miksára bízott olasz tartományok kormányzásának kérdéseiben. Miksa népszerűség-kedvelése még azt a gyanút is fölébreszthette Ferenc Józsefben, hogy öccse a trónra vágyik.

Gyermekkori környezete, nevelése indította arra, hogy abszolút hatalmából a katolikus egyháznak és testvéreinek adjon részt, e kétirányú intézkedését meg kellett változtatnia később.

Ilyen balfogások indítják Redlich Józsefet arra az állításra, hogy Ferenc József idegenül állott saját korával szemben, gyermeki tudatlanságának tulajdonítható az a bátorság, amellyel parancsokat osztogatott ügyekben, melyeknek jelentőségéről fogalma nem volt. Ha Ausztria 1848-tól 1860-ig modern kultúrállammá vált középkori államból, ezt a miniszterek hozzáértésén kívül jelentékeny részben mégis Ferenc Józsefnek, az ő szorgalmának tulajdoníthatjuk. Nem akasztotta meg a miniszterek munkáját. Ő ugyan nem sokat értett belőle, de mint szorgalmas udvari tanácsoshoz illik, elintézte az eléjekerülő aktákat. Megkezdődött a földtehermentesítés az egész birodalomban, vasutak, csatornák épültek, az iskolaügyben máig emlékezetes rendelkezések

¹ Apponyi : Emlékirataim, I. 244. l.

történtek. A fejlődést azonban vontatottá tette a magyar kérdés rendezetlensége és katasztrófával fenyegette Ferenc József legszemélyesebb műve, a kudarcról-kudarca haladó külpolitika.

Ezt a két kérdést vitte kedvezőbb megoldás felé Ferenc Józsefnek egy másik legszemélyesebb műve, a heves magyar nacionalistáktól és az összbirodalom híveitől, valamint a föderációs megoldás híveitől egyaránt ócsárolt 1867-i kiegyezés.

VIII. Ferenc József „kedvezései” a magyarokkal szemben.

Amint az emberi fizikumban az egészséges szerv segít a beteg testrészt gyógyításában, sőt pótolni igyekszik annak munkáját, úgy támogatta Ferenc József lelkében az erős emlékezet a viszonylag gyöngébb ítélőképességet. Ő, aki legapróbb részletekig ismert minden ügyet, ő, a testestől-lelkestől katona, ő, a szenvedélyes vadász, 1866-ig nem bírta megítélni a porosz puska fölényét az osztrákkal szemben. Súlyos tévedésekbe esett fiatal korában. Elhitte, hogy az újoncozás sikere kitűnő, hogy a kényszerkölcsöné briliáns, „valóságos verseny van afölött, hogy minél többet fizessenek” (1854-ben, Schnürer 227—29.). 1849-ben elhitte, hogy Milánóban visszavárják az osztrák uralmat, 1859 után remélte, hogy az olasz tartományokat hamarosan visszaszerezheti, 1870-ben remélte, hogy a franciák tovább fogják bírni a háború terhét, mint a németek. Ennek csak egy magyarázata van: nem bírta fölfogni a szavak rejtett értelmét. Még a diplomáciai tényeket, sőt a diplomáciai előadásokat is félremagyarázta előre megalkotott nézetével. Hitte 1859-ben, hogy „szilárdul építhet Poroszországra” a franciák ellen; hitte, hogy számíthat angol segílyre és ezt ugyanabban a levélben írja, amelyben előadja barátjának, Albertnek, hogy Anglia követe, lord Cowley azt kívánta tőle: mondjon le arról, hogy az olaszországi hercegségeknek a belső rend fenntartása végett is segílyt nyújtson. (Ernst 114—117.) Ha későbbi éveiben óvatossá vált a reménykedéssel, úgy ennek az öregkorba lépésen kívül különösen a szomorú tapasztalatok az előidézői. Optimizmusa peszsimizmusra fordult. Az emlékezet vezette rá arra, hogy az eléje tett jelentéseket ne fogadja föltétlen bizalommal, ez szabadította meg fiatalkorának egyik nem szép vonásától, a kémkedés túlzott igénybevételétől. Az emberismeretéről

szóló eltérő nézetek magyarázata is itt van : ő sok embernek tudta viselt dolgait, mert emlékezett rájuk, „ismerte őket“, nem intuititóból, hanem tapasztalatból. A tapasztalat vezette őt arra is, amit Bismarck genális intuícióval csinált meg vele : őszintén kibékült legyőzött ellenségeivel, a magyarokkal.

Ezt a kibékülést gyöngeségnek, hibának tekinti a legtöbb osztrák író.

Külföldi írók egyáltalán nem veszik figyelembe, magyar írók is inkább ösztönösen érzik, hogy az 1914 előtti Ausztria és Magyarország között gyökeres különbség volt.

Ausztria több különálló tömb egyesítéséből keletkezett. Egyik tömb, a törzs, a mai Német-Ausztria, a Habsburg dinasztia birtoka a XIII. század óta. A másik tömb, amely ezzel ugyan elég hosszú vonalon határos, de mégis önálló földrajzi egység, a cseh tartományok tömbje. Ez szinte független állami életet élt a népvándorlás kora óta. önállóságát megtartotta akkor is, amikor 1526-ban Ferdinánd osztrák főherceget választotta királlyá. Alkotmányos életének végét szakította a fehérhegyi csata, de megmaradt középkori kormányrendszere, amelyet csak Mária Terézia szüntetett meg. Még Mária Terézia sem szüntette meg a külön tartományi jelleget, amelyet állami jelentőségűnek ismert el II. Lipót, aki cseh királlyá is megkoronáztatta magát. Szintén állami jelentőségűnek ismerte el a cseh tartományokat V. Ferdinánd, aki 1848-ban megígérte az önálló cseh állam helyreállítását, sőt elismerte Ferenc József is, aki 1860-ban szintén messzesemenő ígéreteket tett a cseheknek.

Ausztria harmadik önálló tömbje Galícia, amelyet Lengyelország fölöstásakor csatoltak a Habsburg birodalomhoz. Csak természetes, hogy az erőszakos földarabolás emléke erősítette a lengyelek nemzeti érzését és távol volt attól, hogy föltétlen behódolásukat idézte volna elő. Mellőzve a törmelékszerű külön darabokat, szembeötlő, hogy csehek éppenúgy, mint lengyelek zárt tömegben éltek együtt, németek közé beolvadásukról szó sem lehetett. Önálló állami életük emléke lelkesítette őket, a zárt tömeg ereje bátorságot öntött beléjük és természetesen igyekeztek nemzeti életük teljes kifejlesztésére. A cseheknek és lengyeleknek megvolt a nagybirtokos nemesi osztályuk, a csehek közt erős volt a polgári elem is. Segítségükre jött egy harmadik tényező. A németiség Ausztria területén hegyvidékeken helyezkedik el, csak a Duna mentén tart nagyobb

dombos vidéket megszállva. Csehországban szintén a határ hegyvidékein élnek a németek, a termékenyebb országrész cseh lakosságú. Azok az országrészek tehát, amelyek több népet bírnak eltartani, a belső vándorlás célpontjai, nem németek. A belső vándorlás következtében ezek a németet területek gyarapodnak lélekszámban, szlavizálva az odavándorló németeket is. A németiséget különben is az egész monarchia területén szétszóródásra kárhoztatja a német szolgálati nyelvű közös hadsereg és több más közös intézmény: a másfajú tömegekben mindenütt elolvad a németiség. Ennek következtében Ausztria területén, egyik népszámlálástól a másikig eltelt idő is elég annak megfigyelésére, hogy a németiség szaporodása *elmarad* a szláv nemzeteké mögött. Gyöngülése következtében egyre kisebb vonzerőt bír kifejteni a németiség a kisebb nemzetiségekkel szemben, melyek közül a magas műveltségű olaszok Olaszországhoz, a dalmáciai horvátok s a krajnai szlovének Horvát-Szlavonországhoz húznak.

Egészen más kép tárul elénk az 1914 előtti Magyarországon. Ezer éven át egyértelműen Magyarországnak tekintette azt mindenki. Az ország javarésztét, — legmagyarabb területét, éppen azt, amelyet a trianoni béke Magyarországnak hagyott meg — másfél századon át törökök tartották megszállva, de azalatt az idő alatt is Magyarországnak ismerte azt mindenki. A főlshabadító háború után itt nem beszéltek új Magyarországról, mint az ibériai félszigeten Új-Kasztíliaőról, vagy amint legújabban a Balkán félszigeten Új-Szerbiáról. Nem adtak az egész országnak új nevet a főlshabadítás után, mint most Jugoszláviának, vagy Nagy-Romániának: mindenki tudta, hogy a régi királyi terület és a töröktől visszaszerzett föld egyaránt Magyarország. Volt Szt. István koronájának országai között is olyan, amely bizonyos mértékig külön tömbnek tekinthető, mert önálló életet folytatott: Horvátország és Erdély. Csakhogy Horvátország nem 1526-ban, sem Lengyelország főlshadtásakor ismerte el urának a magyar királyt mint Csehország vagy Galícia, hanem a XI. század vége óta, Erdély pedig még régebben. Erdélynek uralkodó népe ezer éven át a magyar volt, még kevesebb megszakítással, mint az anyaországban. Közjogilag ezeréves, földrajzilag a világ teremtésével egyidős egység áll előttünk. Az uralkodó magyar faj nem harmadrésze a lakosságnak, mint Ausztriában a németiség, hanem fele, — nem félreeső hegyvidéken tömörül, hanem az ország szívében, a termékenysége folytán roppant

vonzerőt jelentő Alföldön. Ide tódul a Felvidék népe és itten magyarosodik. A magyarság számaránya tehát nem csökken, mint az osztrák németiségé, hanem évtizedről-évtizedre erősödő ütemben gyarapszik. Nem vitatom, hogy a háború előtti Magyarország nemzetiségi politikája ideális lett volna, — de állítom, hogy tájékozatlanságra vall, ha a magyarosodás folyamatának elemi erejét erőszakosságnak vagy alattomoságnak tulajdonítják. A magyarság arányának emelkedése az alföldi vármegyék népszámának duzzadásából és a felvidéki vármegyék népszámának csökkenéséből állott elő elsősorban. Legkiáltóbb példája ennek Pest vm., amelynek lakossága (Budapest nélkül!) 30 év alatt megkétszereződött, miközben több felvidéki vármegye népszáma csökkent. Fokozta a magyarság erejét különösen a németek símulása. A hűbériség korában a legelőkelőbb német polgárok megtisztelésnek vették, ha magyar nemességet nyerhettek. 1848-ban meghatotta őket a magyarok liberalizmusa, egyenesen a magyarok karjaiba kényszerítette őket a többi nemzetiségek támadása, amely nemcsak a magyarok ellen irányult, hanem sok helyt a németek ellen is. Nem érezhették elnyomottaknak magukat egy olyan országban, amelyben a katonaság nyelve német volt. A magyarokhoz való símulásra kényszerítette őket szétszórt elhelyezkedésük is; a magyarság támogatása a magyarországi németek részéről egészen más volt, mint az a támogatás, amelyet a lengyelek nyújtottak a mindenkori osztrák kormánynak.

Volt Magyarországon is nagyszámú nemzetiség, mint Ausztriában. De míg Ausztria lakosságából 23%-nál több volt a cseh, nálunk a legszámosabb nemzetiség, a román, 17%-nyira emelkedett a *szorosabb értelemben vett Magyarország*, a birodalomban t. i. csak 15%-ot ért el.

Itt van egy újabb különbség Ausztria és Magyarország között. A „*szorosabb értelemben vett*” Magyarország. Nálunk a horvátoknak a XI. század óta nem volt olyan önállóságuk, mint a cseheké volt a harmincéves háború koráig, vagy a lengyeleké a fölosztásokig, a horvátok mégis önállóbb tartományi életet éltek, mint akár a csehek, akár a lengyelek. Galíciában 1869 óta megvolt a polgári igazgatásban a lengyel hivatalos nyelv, de Csehországban iskola, bíróság, közigazgatás mind német volt, — Horvátországnak nemcsak ezekben az ügyekben volt teljes önállósága, hanem megvolt a honvédség horvát részében a horvát vezényleti és szolgálati nyelve is. Önállása tehát teljesebb volt, mint a kétszer-háromszor olyan népes Csehországé vagy Galiciáé. Ennek

tulajdonítható, hogy a „barbár“ magyar birodalom keretében élő Horvátországba kíváncsoztak az osztrák fenhatóság alól Dalmácia horvátjai és Krajna szlovénjei.¹

Nálunk tehát két nemzetiség elégtelensége volt kapcsolva: a németeké és a horvátoké, míg Ausztriában csak a lengyelek leszerelése sikerült. Nálunk — a kielégített horvátoktól eltekintve — egyetlen nemzetiség sem tekintetett vissza olyan büszke történetre, mint Ausztriában a csehek, a lengyelek és az olaszok. Nálunk a magyarsághoz számottevő polgári vagy nemesi osztálya, sem olyan magas műveltsége, mint Ausztriában a cseheknek, olaszoknak. Ez a műveltségbeli elmaradottság pedig megint nem a magyarság indolenciájának tulajdonítható, hanem annak, hogy nemzetiségeink jelentékeny része a török hódoltság után vándorolt be.

Ezzel elértünk a Magyarország és Ausztria közötti különbségek közt az utolsóhoz, amelyik nem a legjelentéktelenebb. A magyarországi nemzetiségek jó része még visszaemlékezett arra az időre, amikor mint menekült jutott ide, tudatában volt annak, hogy itt egy ezeréves országban él. Ez a tiszteletet parancsoló morális erő szintén hiányzott Ausztriából. Ezek azok a különbségek, amelyek miatt Ausztriát véletlenül összenőtt ikrek csoportjához lehetett hasonlítani, míg Magyarország egységes lény képét nyújtotta.

Ferenc József ezek közül az erők közül ismerte a népszámlálások eredményeit. Ezeket mindig figyelemmel kísérte, ritka jó emlékezőtehetsége aztán megőrizhette őt olyan tévedésektől, amelyennek áldozatául esett Rudolf és Ferenc Ferdinánd. Rudolf az 1880-as években a magyarok létszámát kevesebbre becsülte, mint 1840-ben volt, Ferenc Ferdinánd 1914-ben 2 milliónyira tette, annyira, amennyi II. József kora előtt lehetett. Ismerte Ferenc József a némettség simulását a magyarokhoz, hiszen magyarországi miniszterei közt is voltak németből lett magyarok. — és ő nem tett úgy, mint Ferenc Ferdinánd, aki mindenáron tóttá akarta visszabeszélni az idegen nevű családból származó Csernoch esztergomi hercegprímást. Ő elfogadta aényt: tótok, németek, más nemzetiségek leszármazottjai beolvadnak a magyarságba.

Kifejezetten helyeselte is ezt a folyamatot, kívánta, hogy Magyarország egészen magyarrá legyen. Nem képzelhetjük, hogy valami különös rokonszenv vezette volna

¹ Kolmer, I. 243., VI. 204. l.

ebben a kívánságban : a közigazgatás, kormányzás lényeges könnyebbségét jelenti az, ha nem kell sokféle nemzetiséggel és azok örökös elégtelenségével bajlódni. A koncepció világos így is : ha már egységes nem lehet a birodalom, legalább a két rész legyen önmagában egységes. Hihető, hogy ennek a beolvadási folyamatnak szemléletében Ferenc József ugyanolyan optikai csalódás áldozata lett, mint maguk a magyarok. A beolvadási folyamatot az egész országra kiterjedőnek képzeltek általában, holott az csaknem kizárólagosan az alföldre szorítkozott. Ennek fényes bizonyítékát vehetjük észre, ha a nemzetiségi viszonyok változását járasonként vizsgáljuk. Zemplén, Ung, Ugocsa és sok más vármegyében az alföldi — magyar — járások népe rohamosan gyarapszik, a felvidéki, más nemzetiségű járások népszáma stagnál. A nemzetiségi vidékek lakossága tehát lassabban gyarapszik, mint a magyar lakosságú területeké, de a nemzetiségi vidékek megmaradnak zártan tót, román stb. lakosságúnak. Vannak kivételek is, kevert lakosságú vidékek és városok valóban magyarosodnak, de a nagyobb nemzetiségek törzsfészké érintetlenül marad. Ezeknek a törzsterületeknek veszélyessége az egységes magyar állam szempontjából azért nem tűnt föl akkor, mert az osztrák viszonyokhoz képest kisebb területekről, kevésbbé művelt és kevésbbé öntudatos népekről volt szó.

A műveltség különböző fokát is ismerhette Ferenc József, hiszen azt is részletesen kimutatta a statisztika. Alaposan ismerhette a történelmi jogot, ebben oktatást olyan férfiaktól kapott, mint Deák Ferenc.

Ezek a tényezők csak részben magyarázzák azt a külföldi tudósoknak és politikusoknak máig is érthetetlen „pártfogást“, amelyben Ferenc József a magyarságot részesítette. A magyarázat másik része gazdasági természetű.

Ferenc József nemcsak abba nyugodott belé, hogy Magyarország önálló állam legyen, hanem abba is, hogy az egy uralkodó alatt egyesült két állam közül gazdaságilag kisebb teher háruljon Magyarországra.

A közös kiadások terhét a két állam évtizedenként újra megállapított arányban viselte. Ezt az arányt hívták quotának (akkoriban írták magyarosan is, így : kvóta). Ezzel kapcsolatban mai napig fölmerül a csodálkozó és megbotránkozó vád, hogy Magyarország a jogok 50%-át élvezte, a terheknek csak harmadrészét viselte, sőt eleinte még kevesebbet, 30%-át.

Tévedés volna azt hinni, hogy ez valami teljesen példát-

lan kedvezmény a nemzetek belső és egymásközi életében. A világháború alatt nem egyforma terhet viseltek az antant hatalmak, de a béketárgyalások idején egyforma joggal ültek egymás mellett képviselőik. A világháború után kötött békeszerződésnek egyik nevezetes része volt a gazdasági kiegyezés, amely gazdasági kiegyezések bármilyen kegyetleneknek indultak, végeredményben másképen festenek, mint a békeszerződéseknek politikai és területi megállapításai. A gazdasági élet nem tűrte a kegyetlenséget a maga körében, kikényszerítette azt, ami a politikai és területi határozatokra nézve ma is délibábnak látszik, a revíziót. A gazdasági viszonyok parancsszavának érvényesülését láthatjuk az osztrák-magyar monarchia belső életében többször is, így a kvótánál is.

Mert nemcsak idegen területeken, nemcsak a dualizmus korától távoleső időkben kapunk példát a szövetséges, ellenséges, vagy közjogi kapcsolatban álló országok közt gazdasági kedvezményekre. Galícia földtehermentesítésére kamatnélküli kölcsön formájában tekintélyes segínyt nyújtott a központi osztrák kormány és az osztrák törvényhozás 1889-ben ezt a segínyt, mintegy 75 millió forintot (körülbelül 180 millió pengő) teljes egészében elengedte.¹ Amint Ausztria tekintettel volt Galícia viszonylagos szegénységére, úgy volt tekintettel Magyarország Horvátország szegénységére.

Az 1868. évi XXX. t.-c. szerint Horvát-, Szlavón- és Dalmátországok elismerik, hogy a közös ügyek költségeihez adóképeségük arányában volnának kötelesek járulni, „miután azonban Horvát- és Szlavónországok összes tiszta jövedelmei azon összeget, mely az adóképeségi kulcs szerint rájuk esnék, ezidőszert csak úgy fedezhetnék, ha a beligazgatásukra szükséges összegek nagyobb részét is átaladnák: Magyarország tekintettel azon testvéri viszony megújítására, amely közte és Horvát- Szlavónországok közt századok óta fennállott, készséggel beleegyezik, hogy Horvát- és Szlavónországok jövedelméből mindenekelőtt bizonyos összeg, mely ez országok beligazgatási költségeire időnként egyezményileg megállapíttatik, vonassék le, s a beligazgatási szükséglet fedezése után fennmaradt összeg fordíttassék a közös ügyek által igényelt költségekre“.

Tehát mindenekelőtt fedezték egyebek közt a zágrábi horvát egyetem kiadásait akkor, amikor a magyar barbarizmusról megvetéssel beszélő csehek a prágai egyetemen cseh

¹ Kolmer, IV. 279—285. 1.

nyelven még vizsgát sem tehettek. Ezen kiadások fedezése után fennmaradó összeg fordított a „közös“ kiadásokra, köztük a honvédségnek horvátul vezényelt részére! Ferenc József trónralépésekor tudta, hogy leggazdagabb, tehát legtöbb terhet viselő tartománya Lombardia, ismerte Galiciának, Magyarországnak és Magyarországgal való összehasonlításban Horvátországnak szegénységét és ezen az alapon természetesen komolyan figyelembe vette a kevésbé teherbíró állam kívánságait. Észre kellett vennie a közös ügyekből Ausztriára kedvező körülményeket is: a német és cseh gyermekek elhelyezésének megkönnyítését a hadseregben, az orosz és később az olasz veszély miatt osztrák területen tömörített haderőnek, a Bécsben székelő közös intézményeknek és külügyi képviselőknek osztrák területen tartózkodásából származó nagy előnyt. Ezek az előnyök bő fedezetét nyújtották a nagyobb megterhelésnek.

Rátérek most arra a szintén gyakran fölmerülő állításra, hogy Magyarország 1867 óta rohamosabban gazdagodott mint Ausztria, és a kiegyezési korszak vége felé megbírta volna az arányos teherelosztást.

A volt osztrák tartományoknak Magyarországnál nagyobb mérvű gazdagságát tulajdonképen köztudomásúnak lehetne venni. A vagyonkülönbségről tudományos alapon Fellner Frigyes műve tájékoztat.¹ Fellner számítása szerint az adósságok levonása után

Ausztria tiszta nemzeti vagyona	84.730	millió
Magyarorszáé	41.520	„

korona volt a háború előtt, az arány 67·11—32·89, — a kvótarészesedés pedig a két állam között az 1907. LV. t.-c. szerint 63·6—36·4.

Magyarország tehát nagyobb terhet viselt *aránylag* mint Ausztria. Nyomasztóbbá tette a terhet, hogy Magyarországon a dologi vagyonra aránylag nagyobb adósság esett, mint Ausztriában és hogy az adótételek nálunk súlyosabbak voltak, mint ott. Emiatt számításai közben Fellner Magyarországon többet adott hozzá a bevallott vagyonhoz, mert az adó súlyossága miatt a letagadást nagyobb mértékűnek tételezte föl, mint Ausztriában.

Ha valaki kétségbe vonná Fellner számításainak hitelességét, mert Fellner magyar ember, akkor sokkal egyszerűbb

¹ Ausztria és Magyarország nemzeti vagyona, Budapest, 1931.

és abszolút elfogulatlan számításokat vehetünk alapul. Minden államban a városok a legkitűnőbb adófizető alanyok — a trianoni békében azért szedték el a csonkaország határain nemcsak a vegyes lakosságú területen (Temesvár, Újvidék), hanem a magyar nyelvterülethez szorosan csatlakozó (Pozsony, Kassa, Arad), sőt a tiszta magyar nyelvterületen álló (Komárom, Szatmár, Nagyvárad) városokat is. Nos, Magyarország összes törvényhatósági jogú városainak (Budapesttel együtt!) lakossága 1910-ben nem volt annyi, mint az egy Bécsé! (2,195.717, illetve 2,300.000.) Összes rendezett tanácsú városaink lakossága nem volt annyi, mint a csehországi városoké. Pedig az összehasonlítás alapjául vett helységekből csakugyan városnak tekinthető Bécs, csakugyan városok a csehországi nagyobb helységek is, de csak részben város Szeged, Debrecen és a mindkét kategóriához tartozó alföldi városaink túlnyomó része, amelyekben a lakosság harmada vagy még nagyobb része tanyákon él, a tulajdonképpen városnak tekinthető központi településben is tekintélyes a mezőgazdasági jellegű népesség. És micsoda városok a felvidéki 2—3 ezernyi lakójú helységek, amelyek járási, sőt megyei székhelyekké lettek, mert a járások és megyék hatóságait valahol elhelyezni kellett, micsoda városok ezek az osztrákokhoz hasonlítva? Ausztriában a városnak számított helységek nem improduktív lakosságnak, t. i. hatóságoknak, hanem ipari és kereskedelmi népességnek tömörüléséből keletkeztek. Ez a különbség érezhető az 1910-i népsűrűség adataiból is: osztrák területen négyszögkilométerenként közel 100, Magyarországon valamivel 60 fölött.

Hallgatással mellőzik az összes írók a vámsztatiztika adatait talán azért, mert Poroszország száz évvel ezelőtt a csatlakozásra csábító eszközként alapul ajánlotta föl a kisebb német államoknak, hogy a tiszta vámjövedelemből mindenik a lakosság számaránya szerint részesedjék. A német birodalom területén nem tehetünk további összehasonlításokat a vámjövedelem igazságos elosztására vonatkozólag, de a volt monarchiára nézve ezt lehetővé teszi az, hogy Magyarország külkereskedelmi statisztikáját már a 80-as évek óta kötelező árudeklarációk segítségével összeállította a magyar kormány. A közös vámterület adatait összevetve a magyar kormány által szerzett adatokkal, megállapíthatjuk, hogy a monarchia külkereskedelmének oroszlánrészre Ausztriára esett. Magyarország kereskedelme a vámkülfölddel 1100 millióra rúgott ugyanakkor, mikor a közös vámterület külkereskedelme 6200 millióra emelkedett, eszerint

Magyarországra alig 18%-nyi esett! Hová kell ennél súlyosabb bizonyíték arra, hogy Magyarország aránytalanul szegényebb volt mint Ausztria, tehát nem politikai kedvezés, hanem gazdasági kényszer következtében fizetett kevesebbet a közös költségekre. Tudom, hogy ez az adat is korrekcióra szorul, de a szakférfiak jelentéseiből tudta ezt Ferenc József is, akiről azt írja ugyan Josef Redlich, hogy a pénzügyekhez nem értett, — de az világos, hogy a felsorolt lapidáris igazságok megértéséhez elég a józan ész, nem szükséges hozzá különös pénzügyi zsenialitás.

Török Pál.

Szent Imre herceg legendája.*

Az első magyar királyfi nemes alakját követve képzületünk a középkor régmúlt századait keresi föl. A történelem oly korszaka felé fordul, amely kisebb koregységeinek minden eltérése és árnyalati különbségei ellenére egészben véve sajátos és önálló, mondhatnánk zárt egyéniségű korszak számunkra. Az újkor gyermeke mindenkor érezte ezt. Legfeljebb a formák és az értékelés volt más, amelyek útján, amelynek alapján e különbség fölismerésének kifejezést adott. Volt idő, amikor sötétnek szerették nevezni a középkort. Ma mosolygunk e kifejezésen vagy pedig, mint legutóbb egy szellemes német elmélkedő tette, átértékeljük a szó jelentését. Vajjon a szemetvakító fény, az éles körvonalakat teremtő és a dolgokat ezáltal ridegen elválasztó világosság-e az, amelyben igazán és föltétlenül otthonosaknak érezzük magunkat? Őseredeti, emberi mivoltunkhoz nem áll-e közelebb a reggel sokatígérő szürkülete, az esthajnalnak az a szelíd derengése, amelyben sokszor büszkén hangoztatott, de még többször ingatagnak bizonyult önállóságunkról megfeledkezve társainkkal, környezetünkkel és a nagy mindenségen túl óhajtvá megsejtett istenséggel misztikus, érzelmi egységben olvadunk össze. Az érzelmek homályosabbak, de sokszorosan erősebbek hatásukban, mint az értelem felvillanó, mulékony alkotásai.

A szív érzéseinek, ösztönszerű vágyainak és hitének ez a hevítő és egységesítő hulláma ömlik át a középkor egész lelkivilágán. Ez adja meg legjellemzőbb színét. Érvényre jut mindenben, amit e kor alkotott. Művészetében és irodalmában, sőt ez utóbbinak sajátosan középkori műfajaiban is, amelyek sorában a *legenda*, az első vértanupörök száraz bírói aktaiból színpompás gazdagságban fölvirágozott csodás elbeszélés áll az első helyen. Krónikákat és évkönyveket írtak később is, a legenda számára már a humanizmusnak és a reformációnak csak lenéző mosolya vagy szigorúan bíráló tekintete volt.

Mennyire kedvelt olvasmánya volt a középkori embernek a legenda, jól mutatja többek között, hogy legnépszerűbb

* Felolvasta a szerző a Magyar Történelmi Társulat 1930. évi június hó 12-én tartott ünnepi ülésén.

gyűjteményük, melyet a XIII. század végén Varazzei Jakab génuai érsek állított egybe, Aranylegenda (*Legenda aurea*) néven vált elterjedtté. Neveztek azonban a munkát „*Speculum sanctorum*”-nak is vagy pedig első tekintetre sajátos módon „*Lombardica historia*”-nak és pedig arról a longobard őstörténetet tartalmazó függelékről, Paulus Diaconus idevágó fejezeteinek kivonatáról, amelyet a jórészen felsőolaszországi szentek élettörténetét tartalmazó gyűjteményhez maga a nagyolvasottságú szerző illesztett hozzá.

Varazzei Jakab gyűjteménye tehát tartalmában egyoldalú volt. Érthető, hogy az egyes nemzeteknél rendszeren pótlásokkal (*legendae superadditae*) egészítették ki. A budapesti egyetemi könyvtárban van egy elején csonka és emiatt a katalógusban közelebből meg nem határozott XIV. századi kézirat, amely a *Legenda aurea* szövegét tartalmazza.¹ Végéhez jóval későbbi kézzel még két legenda van hozzáírva. A gyulafehérvári Batthyány-könyvtárban pedig ugyane mű 1478-i nyomtatott kiadása van pótlásul Szent Imre történetével bővítve.² Kétségkívül ily alkalmoszerű, esetleges kiegészítésekből keletkeztek később — talán a nemzeti gondolat egyre izmosodó hatása alatt is — azok a speciális nemzeti legendagyűjtemények, melyek majd a Varazzei Jakabtól származó művel együtt, majd pedig egészen önállóan láttak napvilágot. Minket elsősorban a „*Legendae sanctorum regni Hungariae in Lombardica historia non contentae*” című régi gyűjtemény érdekel, amelynek egy XV. századi, de hely- és időjelölés nélküli, egy 1486-i strassburgi, egy 1498-i és 1512-i velencei kiadása ismeretes.³ Ennek az ősnymtatványnak 1498-i kiadásából adta közre Pray György 1774-ben megjelent „*Dissertationes historico-criticae de sanctis Salamone rege et Emerico duce*” című műve második részében Szent Imre herceg legendáját, mely a megelőző századokban nálunk és külföldön jobbra Bonfinius önkényesen átdolgozott szövegében volt ismeretes.⁴

Ezzel a kiadással, melyet módszeres kritikai tanulmány vezet be, vonul be tulajdonképpen a szent hercegünk életéről

¹ *Catalogus codicum bibliothecae universitatis scientiarum Budapestinensis*. Bp. 1881, Nr. 44. (Pag. 24.)

² Magyar Könyvszemle, 1899, 329. l.

³ U. o. 1924, 72. l.

⁴ Az átdolgozó egy tévedése még ma is él. Az eredeti legenda-szövegben Szent Imre az egyetlen Maurust, Bonfinius és nyomán a ma hivatalosan előírt Szent Imre-officium szerint (VI. lectio) több szerzetest tüntet ki hét csókkal.

ránk maradt középkori szöveg történeti forrásainknak tudományosan nyilvántartott és értékesített kincsesházába. Pray lelkiismeretes munkája felett az Endlicher-féle 1849-i ismeretes árpádkori forrásgyűjteményben megjelent pusztaszövegközlésnek¹ legfeljebb az az előnye a tudományos publikáció szempontjából, hogy alapjául már kézirat szolgált, egy XV. századi kódex, mely egykor a Salzburg mellett mondseei bencés kolostoré volt, míg ma a bécsi udvari könyvtár tulajdona. A gyűjtemény szerkesztője tudvalevőleg a bécsi udvari könyvtárnak volt igazgatója és e művében túlnyomóan bécsi szövegeket közölt, jórészen nem valami megbízható módon. Amellett az említett, egykor mondseei kézirat meglehetősen fogyatékos másolat és nem illeti meg valami kiváló hely legendánk eddigi ismeretes kézíratai között. Éppen ezért kár volt, hogy Mátyás Flórián, ki mintegy száz év múlva Pray után (1881) ismét kritikai kiadást készített² Szent Imre legendájáról, újból ezt a szöveget közölte, noha ő már ismerte forrásunknak azt a legrégibb, ha nem is tökéletes, de mind között mégis legértékesebb, a XIII. század első feléből vagy közepéről való kéziratát, amely a XV. század végén még a soproni Szentlélek-templom Márton nevű papjának volt birtokában, majd a következő században eddig ismeretlen úton a Grác melletti reini cisztercita apátság könyvtárába jutott.³ Mátyás Flórián egyébként a mondseei kódexen kívül még öt más, részben kézíratos, részben nyomtatott szöveget is fölhasznált, közölve eltéréseiket és közölve azokat a szép himnuszokat is, melyek Szent Imréről a középkorban a legenda prózaszövege alapján szép számban keletkeztek. Végül kritikai észrevételeket is csatolt a szöveghez.

Bár így ez a kiadás — főleg Endlicher fogyatékos szövegközlése után — kétségtelen haladást jelent, mégis Szent Imre herceg legendájának igazán modern tudományos színvonalon álló kiadását, mely egyben magyar szenteink latinnyelvű legendáinak összes eddigi kiadásai között is első helyen áll, mint némi szégyenkezéssel kell bevallanunk — külföldi tudósnak köszönhetjük. A szentek történeteinek abban a hatalmas gyűjteményében, amely „Acta Sanctorum“ néven Rosweyd Heribert, Bolland János és Papebroek Dániel kezdeményezésével még 1630-ban indult meg s a

¹ Rer. Hung. Monum. Arpadiana 193.

² Histor. Hungar. Fontes dom. I. 129.

³ Zalán M.: Árpádkori magyar vonatkozású kéziratok az osztrák kolostorok kézíráttáraiban. (Pannonh. Szemle 1826. 46.)

mult század végefelé 70. foliánsával még csak közeledett befejezéséhez, de ehhez teljesen még ma sem jutott, a november hónap szenteinek sorában Szent Imre legendájának kritikai közlésére Poncelet Albert belga jezsuita kapott megbízást.¹ Feladatát lelkiismeretes kutatómunka alapján, finom és józan kritikai érzékkel oldotta meg, úgyhogy 1894-ben megjelent műve valóban eleget tesz mindkét követelménynek, amelyeket a nagy vállalat régi, barokk stílusú címlapján az *Eruditio* és *Veritas* szavak fejeznek ki.

Mindjárt az első szempontot tekintve, Poncelet jegyzeteiben pontosan közli a magyar irodalom idevágó adatait is, amelyeknél — ő maga nyilván nem tudott nyelvünkön — forrása Dankó József pozsonyi prépost közlése volt. Kiadásában már a reini szöveg van alapul véve, amelyet még kilenc más szöveggel vetett össze. Nem volna helyén puszta könyvészeti adatokkal fárasztanom ez alkalommal t. hallgatóim figyelmét, de legyen szabad mégis röviden a magam jegyzetei alapján néhány kiegészítéssel tökéletesítenem Poncelet apparátusát. Már említettem legendánknak egy gyulafehérvári még föl nem használt szövegét, most hozzáteszem, hogy ugyancsak a Batthyány-könyvtárban még három XV. századi kéziratban van meg legendánk szövege.² Még inkább növelhetjük a számot, ha forrásunknak nem csupán teljes, de azokat a kivonatos szövegeit is figyelembe vesszük, amelyeket a régi magyar breviáriumok nyújtanak. Mint ismeretes, a Breviarium Romanumnak a XVII. század elején történt kötelezővé tétele előtt minden országnak, sőt minden egyes egyházmegyének és szerzetesrendnek megvolt a maga külön breviáriuma, benne a helyi, nemzeti vagy rendi jelentőségű szentekre vonatkozó zsolozsmaszövegekkel, amelyek az illető szentek legendáiból vétettek. Később és ma is az általános római zsolozsmakönyvhöz „Proprium sanctorum“ néven csatolt függelék képviseli e nemzeti, helyi vagy rendi külön vonatkozást. Érdemes szolgálatot tenne a tudománynak, aki összeállítaná azoknak a kéziratoss vagy nyomtatott magyarországi breviáriumoknak teljes könyvészeti jegyzékét, amelyek a XIV. századtól kezdve hazai és külföldi könyvtárakban elég szép számban találhatók. Poncelet csak egyet ismer közöttük, egy XVI. század eleji esztergomi breviáriumot, melyet csupán pazar kiállítása révén illet meg az első hely

¹ Novemb. Tom. II. pag. 1. 477.

² Magyar Könyvszemle 1899, 329. l.; 1900, 234. l.; 1901, 43. l.

valamennyi között. Tulajdonosa, a párisi Bibliothèque Nationale 1926-ban kiállításán is szerepeltette a könyvdíszítés e remekét, melyet Szatmári György érsek számára 1521—24 között Attavante egyik követője készített.¹ Poncelet pontosan közli, hogy mely részeket vett át e breviárium legendánk teljes szövegéből. Figyelmét azonban elkerülte, hogy az excerpálás módja teljesen egyezik azzal, amelyet már a Mátyás Flóriánnál közölt 1515. évi esztergomi breviárium-szövegben is találunk.

De a Poncelet által fölhasznált szöveganyag, úgy látszik, nem csupán kiegészítésre, hanem némi selejtező revízióra is szorul. Az a XVIII. századi szöveg, mely önáló a *B* 4 jelet viseli, minden valószínűség szerint a *C* 2-vel jelölt müncheni kézirat másolata,² tehát ez utóbbi mellett önálló értéke nincs. A *B*. 1. jellel idézett párisi kézitratról pedig a Magyar Könyvszemle 1924. évfolyamában azt hiszem, sikerült kimutatnom, hogy e nagyterjedelmű kódexnek egész magyar-tárgyú része a *Legenda aurea*-hoz pótléklul készített, föntemlített régi magyar ősnymtatványból van kimásolva.³

Már jellemeztem röviden tudós kiadónkat forráskritikusi minőségében is. Elfogulatlan tárgyilagossága teljes elismerésünkre méltó. Egyházi állása és felfogása nem zavarja meg éles tekintetét, nem csábítja arra, hogy szemet húnyjon e jámbor hittel és eszményi célzattal megírt művecske fogymkozásai fölött. Kénytelen legendánknak végeredményben csekély értéket tulajdonítani az igazi értelemben vett történeti források sorában (fatendum est, non praecipuam Vitae tribuendam esse auctoritatem, neque illam inter fontes historicos veri nominis iure posse computari). Igazán életrajznak sem nevezhető, hiszen alig nyújt az olvasónak valami konkrét adatot hősről. Egyéniségét pedig nyilván egészen egyoldalú világításban mutatja be. Csak virrasztásban, böjtölésben és imádkozásban önmagát emésztő aszkétát lát hercegünkben „ut monachi potius, quam regii adulescentis vitam prae manibus habere lector credat“ — mondja a tudós jezsuita.

A legendaíró gondolkodását és érzületét, úgy amint ez művében kifejezésre jut, kétségkívl találóan jellemzi szigorú kritikusunk, kit azonban jogos bizalmatlansága

¹ Tóth-Szabó Pál: Szatmári György primás. Budapest 1906, 284. l.

² Közös forrásra gondol Ka.indl, Studien zu den ung. Geschichtsquellen, Wien 1902, 41. l. 1. jegyzet.

³ 72. l.

véleményem szerint legalább is egy pontban túlzásba visz és merészebb föltevésre ragad. Szent Imre legendánk szerint már ifjúkorában titkos szűzességi fogadalmat tett. Nem szegült ellene atyjának, midőn ez királyi házból való hitvest keresett számára, de nejével önmegtartóztató életet folytatott s e szent erénye csak halála után lett nyilvánossá. Szeretném — mondja Poncelet — ha ez az értesítés közelebb-korú és hitelreméltóbb írótól származnék. Könnyen az a gyanu támadhat kritikusunk szerint, hogy a legendáiró mintája itt Imre herceg nagybátyjának és keresztatyjának, Szent (II.) Henrik német császárnak és nejének tiszta élete volt. Annyival is inkább, mert Szent Imre halálával kapcsolatban a legendában egy oly csodás történet olvasható, amelyhez egészen hasonló (haud absimilis historiuncula) Szent Henrik halálának elbeszéléséhez fűződve maradt reánk.

Hogyan szól e csodás történet legendánkban? Ugyanabban az órában, amelyben Szent Imre behunyta szemét, a palesztinai Caesarea érseke, aki papjai és népe kíséretében éppen körmenetet tartott, angyali édességű hangokat hallott a magasból és föltekintve látta, amint Szent István magyar király fiának lelkét égbe vitte az angyalok serege. Ott volt azonban a gonoszlelkek sokasága is, hogy szentünkben talán valami hibátelve magának ragadja őt.

Körülbelül ugyanabban az időben, amelyre — a XII. század első évtizedeibe — Szent Imre legendájának keletkezése tehető, kezdett hozzá Marsicoi Leó, a montecassinoi apátság tudós könyvtárnoka ahhoz, hogy kolostorának történetét megírja. A nagyhírű rendház jóltevőinek sorában megemlékezik II. Henrikről is, a császárnak nejével, Kuningundával folytatott szűzi életéről, majd halálának egy csodás körülményére tér át. A szent császár utolsó óráit élte, mikor egy jámbor remetét a cellájába hangzó láрма zavart meg imájában. Mintha zajongó csapat vonult volna el ablaka alatt. Kitekintve siető ördögöket lát s egyet közülök megszólítva arról értesül, hogy a rossz szellemek a császár halottas ágyához sietnek az angyalokkal vivandó küzdelemre. A jámbor ember parancsára ugyanez az ördög visszatérőben beszámol a történekről. A császár erényei és bűnei egy nagy mérlegre voltak téve, melynek nyelve bizonytalanul ingadozott mindaddig, míg a hirtelen megjelenő Szent Lőrinc vértanu egy aranykelyhet nem dobott rá a jótettek serpenyőjére s ezzel a mérleg egyensúlyát a császár javára billentette. Szent Lőrinc merseburgi egyházában még soká mutogatták ezen a kelyhen — II. Henrik adományán —

az ütődést, melyet akkor szenvedett, mikor a szent vértanu sietve a mérlegbe dobta.¹

Van-e jogunk igazán közvetlen kapcsolatot föltenni e két történet között, bár annyi igaz, hogy a két műben hasonló összefüggésben foglalnak helyet. Azonban közvetlenül a montecassinói krónikából semmiesetre sem meríthetett magyar szerzőnk, mivel műve megírása idején ez az egyébként is távol olasz földön készülő krónika még nem volt befejezve. Aki az ú. n. összehasonlító tárgytörténeti kutatásokkal valaha foglalkozott, rá fog ismerni az idézett elbeszélésekben a vándor nemzetközi mese- és mondakincs két elemére. A jó és rossz cselekedetek mérlegre tévése — amely egyébként csak az olasz elbeszélésben szerepel — már az egyiptomi mitológiában is megtalálható. Sokféle változatairól éppen e tanulmányok kiváló magyar művelője, Katona Lajos írt egy szép értekezést.² Ugyanilyen mese-motívum a másik: az ördögök és az angyalok harca a földi hüvelyéből kiröppenő lélekért. Számtalan feldolgozása közül elegendő Goethe Faustjának utolsóelőtti jelenetére emlékeztetnünk.

Azt sem lehet figyelmen kívül hagynunk, hogy II. Henrik szenttéavatása csak 1154-ben történt, bár az élet-szentségéről szóló hagyomány már korábban kezdett kialakulni,³ mint éppen a montecassinói krónika mutatja. Abban igaza van Ponceletnek, hogy jogosan egyoldalúnak tekinthető a kép, melyet legendánk Szent Imréről elénk tár. De az író főforrása mégsem lehetett saját képzelete vagy idegenből való kölcsönzés, hanem elsősorban a nemzeti hagyomány. Nem a legenda tette szentté hercegünket, hanem a köztudat, mely őt 1083-ban emelte atyjával, Gellért marosvári püspökkel és a zoborhegyi remetékkel együtt magyar szenteink sorába.

*

Aránylag rövid legendánk szövege a kiadásokban 7 fejezetre van felosztva, melyeket egy bevezető rész előz meg. Nem tudjuk, magától a szerzőtől ered-e a felosztás, de tartalmilag megfelelő, sőt még jobban kifejezésre juttatja azt, hogy legendánk nem is annyira folyamatos menetű,

¹ Monum. Germaniae historica. Script. tom. VII. 658. l.

² Régi gyöngyök új foglalatban. Kath. Szemle 1900.

³ E tárggyal legutóbb Weihrich Anna foglalkozott Heinrich II. als heiliger König című doktori értekezésében (Frankfurt 1922). Minthogy azonban e mű csak gépirásban jelent meg, nem volt módomban fölhasználni.

szokott formájú életrajz, mint inkább egyes képek, történetek sorozata. Hogy az időbeli egymásutánon kívül gondolati szálak is összefűzik a részeket, még látni fogjuk. A 2. és 3., valamint a 4. és 5. fejezetek tartalmuknál fogva tulajdonképen egybe volnának vonandók, azonban aránylag nagyobb terjedelmük indokoltá teszi két-két fejezetre való tagolásukat. Az egyes legendarészek tárgyát így röviden a következő öt címmel jelölhetnők: I. *Szent Imre gyermekkori ájtatoskodása* (1.). II. *István király és fia a pannónhalmi szerzetesek között* (2—3.). III. *Imre herceg fogadalma* (4—5.). IV. *A caesareai érsek látománya* (6.). V. *Egy vezeklő csodás története Imre sírjánál* (7.).

A bevezetés számára természetes kiindulópontul. mintegy világ- és vallástörténeti háttérül kínálkozott egy oly gondolat, amelyet ily célra, bár jóval részleteseőbb fogalmazásban kifejtve Szent István nagyobb legendájának szerzője is felhasznált: a megváltás ténye és a keresztény hitnek ezt követő elterjedése az egész világon. Az Isten fiának mennybemenetele után megindul az apostolok munkájával a hittérítés. Sor kerül végre a pogány magyarokra is, kiknek Szent István lett első királya és egyben apostola. Az ő érdemei és tettei oly nagyok, hogy el sem mondhatók (eius gesta sunt inenarrabilia), írja legendánk szerzője. Ezért választotta szerény képességeihez mérten, hogy a nagy király fiának erényeit ismertesse meg.

Nyilvánvalóan nem értette szószerint szerzőnk, hogy „Szent István tettei el sem mondhatók“, amit különben maga a valóság is megcáfolt. Első királyunk szent életéről nem is egy, hanem összesen négy legenda maradt ránk. Közülök az ú. n. kisebb és a nagyobb, de be nem fejezett életrajz eredetüket tekintve függetlenek egymástól. A Vita maior-t befejezéssel látta el s egyes részekkel ki is bővítette Hartvik győri püspök, művét Kálmán királynak ajánlva. Egy későbbi, ismeretlen nevű író, kinek „fogalmazványa“ a Nemzeti Múzeum könyvtárának ú. n. „pesti codex“-ében maradt ránk, beletoldotta Hartvik művébe még a Vita minor egyes részeit is és most már ez az így kibővített recensio terjedt el Hartvik püspök neve alatt.¹

A felsorolt négy szerkesztés közül a két utolsónak keletkezését legendánkénál későbbre kell tennünk. Hartvik püspök is megemlékezik a görög érsek víziójáról s ezt minden

¹ A. Fr. Kaindl, Studien zu den ungar. Geschichtsquellen. Wien 1894. I., II.

bizonynal Szent Imre legendájából vette.¹ Ezzel szemben az előbbi két Szent István-legenda kétségtől korábbi, bár szerzőnk nem ismerte őket. amit a Vita maior-t illetőleg világosan igazolni tudunk. Ez ugyanis elmond egyet-mást a herceg születéséről, neveltetéséről és tanulmányairól. míg a mi szerzőnk e tárgyról teljesen hallgat. Pedig a legenda általános szkémájának, amint e buzgón művelt műfajnál természetszerűen kialakult, igen gyakori, mondhatjuk konvencionális része a szent gyermekségéről, tanulóéveinek jeles vonásairól való megemlékezés.² E szokott műfaji elemnek is köze lehetett ahhoz, hogy legendánk szövegének egy későbbi leírója, ki már ismerte Szent István nagyobb legendáját, átvette ebből a Szent Imre ifjúkoráról szóló tudósításokat s az így készített szöveget illesztette a legenda eredeti bevezetésének helyébe. Így történt, hogy legendánk kézírataiban ma kétféle bevezetéssel találkozunk. Az újabb szöveg közelebb hozta forrásunkat bevezető részeiben a

¹ Hogy a két szöveg között szoros szóbeli egyezés nincs, nem elegendő ok szóhagyomány fölvételére: Kaindl, Studien Wien 1902, 43 l. V. ö. egyébként az *eadem hora — ipsa transitus sui hora, transferri-deferri, revelata est — revelatum est* egyezéseket. Nem fogadható el eszerint Kaindl megállapítása: „Von einer directen Abhängigkeit ist zwischen der Emerichlegende und Hartwachs Darstellung nichts zu bemerken . . . Es scheint also, dass Hartwich diese Erzählung nicht aus der Emerichlegende entnahm — die er auch nicht erwähnt — sondern dass sie ihm mündlich mitgeteilt wurde.“ Megdöntik a fentidézett kisebb, de figyelmen kívül mégsem hagyható kifejezésbeli egyezések annak a bonyolult leszámaztatásnak legalább is idetartozó részét, amelyet Karácsonyi János (Hol bővítették ki a Hartvik-legendát? Századok, 1901) a Hartvik-féle mű keletkezéséről szerkesztett. Eszerint H. győri püspök tulajdonkép az eddig nagy legenda (vita maior) néven ismert életrajzot írta. E művet először 1150—1175 között bővítette ki egy székesfehérvári kanonok betoldásokkal, közöttük a görög püspök látomásával, melyet azonban Szent István halálára vonatkoztatott, amint a történetet az ú. n. magyar-lengyel krónikában olvassuk. A második bővítő, a „pesti codex“-nek 1190 körül író összeállítója, már ismerte Szent Imre legendáját és ennek alapján feljogosítottnak érezte magát arra, hogy a visio történetét Imre halálának elbeszéléséhez csatolja. Véleményem szerint közeleső és egyszerű föltevés, hogy Hartvik műve elsősorban a csonkán maradt nagy legendának befejezéssel való kiegészítése volt. Azután nem természetesebb-e a görög érsek visiójának Szent István halálához való áttételét azok közé az önkényes koholmányok közé sorolnunk, amelyekről csak úgy hemzseg a „magyar-lengyel krónika“ néven ismert fantasztikus compilatio? Végül hihető-e, hogy Szent Imre sírhelyén a XII. század második felében a róla szóló legendát nem ismerték?

² Zoepf, Das Heiligenleben im 10. Jahrh. Leipz. u. Berlin 1908, 40. l.

legendák általános típusához, aminek fejében viszont elmaradt Szent István és fia történeti szerepének egyetemes háttérbe való behelyezése. Oly korszakban történhetett ez a változtatás, amelynek tudatában már kevésbé friss és közvetlen színekkel élt a keresztény hitre való áttérésünk jelentősége. Az eredeti szövegezés már tartalmával elárulja közelebbkorúságát.

Vegyük azonban sorra azokat a képeket és történeteket, amelyeknek egymásutánjából a legenda olvasója előtt Szent Imre egyénisége kialakul. Minő vonásokból tevődik össze e kép? Hitelesek-e részletei, egészében véve pedig megnyugtató és fővonásaiban hézagnélküli-e az a jellemrajz, melyet legendánk nyújt?

Mindjárt az első fejezetben a gyermek-aszkéta lép elénk, aki megtagadja önmagától az alvás pihenését, hogy éjszakáit imádkozásra fordíthassa. Mialatt mások nyugovóra térnek, az ő szobájában — mint királyfihoz illik — két karosgyertya-tartó ég és ezek világa mellett zsoltárokat énekel, mind-egyiknek végeztével töredelmes magabaszállást tartva. Atyja a fal hasadékan keresztül gyönyörködik fia ájtatoskodásában. Mintha csak a bibliai szavakat hallanók: „Hic est filius meus dilectus, in quo mihi complacui.” Ugyanígy látjuk a szent atyát fia mellett a következő képben, mikor a pannonhalmi szerzetesek színe előtt különös megtiszteltetésben részesíti az égi kegyelemben gazdag herceget. Az az István király ez, aki az Imréhez intézett Intelmekben mindenekelőtt a vallásos erényeket, a hit fegyvereinek forgatását köti fia lelkére. Elsősorban jó keresztényt akar nevelni belőle — de ezenkívül jó uralkodót is. Az Intelmek túlnyomó része a földi uralkodás teendőit tárgyalja, amelyek az ima, böjt és virrasztás erényein kívül még egyéb tulajdonságokat is megkívánnak. Mintha e szempontból teljesen megfeleltetett volna Pray, midőn elveti a hildesheimi évkönyveknek azt a szent herceghez nem illő adatát, amely szerint Imrét vadászon egy feldühödt vadkan sebezte halálra.¹ A középkori vadászat, a nagy vadak üldözése nem volt tréfadolog, edzett testet, bátorságot és ügyességet kívánt.² Szent István is szeretett a Vita minor szavai szerint vadászatban keresni felüdülést királyi gondjai között. Ha a fenti külföldi adat hiteles, amiben kételkedni nincs jogunk,

¹ Annales regum Hung. Vindob. I. 1764, 39. l.

² Balanyi György, Szent Imre herceg történeti alakja. Kath. Szemle 1930, 5. l.

úgy Szent Imrének nem csupán az olvasó, de a lándzsa és kard forgatásához is kellett értenie. A német évkönyvnél még közelebbkorú és szintén kétségtelen hitelű forrás az Intelmek, amelynek egyik részlete első tekintetre mintha teljességgel ellentétben állana azzal a képpel, amelyet a gyermek Imréről legendánk rajzol. A bevezető fejezetben az engedelmességet, az atyai tanácsok követését köti fiának szívére Szent István, azután egészen közvetlen hangon fordul hozzá: „Gyermek vagy édes kicsi szolgám, pelyhes ágy lakója, ki minden gyönyörűségben tápláltatál és nevelkedél, hadakban, munkában járatlan és gyöngye a különféle nemzetek támadásai ellen, melyekben én már életemnek jóformán minden idején forgottam. Itt az idő, hogy ne mindig a puha párnát ölelgesd, mely elkényeztetet és tunyává teszen, ami a férfiaság elvesztegetése, a gonosz gerjedelmek melegágya és megutálása a parancsolatoknak, hanem olykor keményebben is bánjanak veled, hogy figyelmetessé legyen elméd az én tanításomra.”¹

Mint látjuk, mindjárt a legenda első fejezeténél ismét Szent Imre történeti alakjának problémája merül föl előttünk, amelyre röviden már előbb is céloztunk. Csupán testét gyötrő, a földiek iránt érzéketlen, égi vágyban sorvadó rajongó volt-e Szent Imre? Ilyennek akarta-e látni őt Szent István, sorsdöntően fontos világi teendőkre hivatott utódát? Hogyan oldjuk meg az ellentétet, mely látszólag legendánk és az Intelmeknek idézett része között mutatkozik? Bizonyára azon az úton, amelyre legutóbb Balanyi György mutatott rá: az életszentség és az életrevalóság nem zárják ki szükségképen egymást és nagyon tévedne az, aki a középkor összes szenteit meg akarná fosztani minden reális érzéktől és képességtől.² Csak erőszakosan szószerinti értelmezés magyarázhatja úgy az Intelmek szövegét, mintha Imre herceg elkényeztetett és pompában dúslakodó gyermek lett volna. Viszont a legenda szerzőjénél, ki alább igazolandó föltevésem szerint szerzetes volt, megérthetjük, hogy elsősorban a maga sajátos eszményképét látta, értékelte és örökítette meg Szent Imrében.

De ha már legelső tudósítására is ráillik, hogy „monachi potius, quam regii adolescentis vitam prae manibus habere lector credat” — a következő fejezetek már közvetlenül is

¹ Nagy Gyula sikerülten régies stílusú fordítása. (Magyar Törvénytar, Budapest, Franklin 1899, I. köt. 1. l.)

² I. m. 4. l.

a szerzetesi élet körébe visznek bennünket s oly vonásokkal mutatják be ezt, amelyek csak a kolostori élet rendjének és szokásainak alapos ismerőjétől származhatnak. Az események színtere a pannonhalmi apátság, melyet Szent István és fia meglátogatnak. Köztörténeti szempontból e látogatást azoknak a középkori fejedelmi országjárásoknak sorába kell illeszteniünk, amelyeket nálunk bizonyára Szent István sógorának, II. Henrik német császárnak példája tett szokásossá.¹ Mikor a középkori uralkodó a sátoros ünnepeket országának majd egyik, majd másik székesegyházában vagy apátságában ülte meg, nemcsak a hitélet gyakorlásában adott példát alattvalóinak, de egyúttal arra is alkalma nyílt, hogy az egyes vidékeket, mint népének atyja, szinte évenként meglátogassa. Természetes, hogy az ilyen fejedelmi látogatás és ünnepülés fényes formaságok között ment végbe. Amint ma is elébe szokott vonulni a templom papsága főrangú vendégének, úgy ehhez hasonlóan a szóbanforgó esetben is a hely püspöke vagy apátja papjai kíséretében fölkereste a fejedelmet szállásán, a monostori vagy székesegyházi épületekhez tartozó, előkelő vendégeknek szánt *palatium*-ban, koronát tett fejére és így kísérte ünnepélyes menetben az istentiszteletre. Ily eseménnyel függ össze Szent Gellért legendájának híres drámai jelenete is, mely Aba Sámuel király marosvári húsvéti látogatásával kapcsolatos. Másik szokás volt, hogy a szentmise után csókra járultak a szerzetesek a király elé. Ennek emlékét Szent László egyik törvénye (I. 35.) tartotta fenn: „Ha a király vagy püspök valamely apátságba jön, az apát vagy a szerzetesek a király vagy püspök csókjára ne a templomban járuljanak, hanem a keresztfolyosóban rendben fölállva várják azt.” Még Szent István korában az előbbi szokás lehetett divatban, mint ezt legendánk szövegéből következtethetjük: „Midőn a barátok a körmenet végeztével a király üdvözlétére járultak, Szent István tiszteletből fiát bocsátá előre az üdvözlésre. A gyermek Imre pedig szent ihlettel telten, amint az isteni kegyelem kinyilatkoztatásából mindegyikük érdemeit ismerte vala, mindegyiknek aszerént egyenlőtlenül osztogató a csókokat. Egyiknek ugyanis egy, másiknak három, másiknak öt, az utolsónak pedig egymagának hét csókot ada. Mely dolgot a többiek szemeláttára Szent István király hallgatagon bámul vala; hanem a mise

¹ Karácsonyi János: Szent Gellért csanádi püspök élete és művei. Budapest 1887, 153. l., 3. jegyzet.

végződtevel magános beszélgetésben szorgalmasan tudakozá tőle, miért osztotta nekik a csókot egyenlőtlenül. Így osztán Szent Imre, atyja előtt mindegyik érdemeit elősorolván, hogy tudniillik mindegyik mennyi ideig maradt meg a magamegtartóztatás erényében, kimagyarázá, hogy ebből a tekintetből adott némelyeknek több, másoknak kevesebb csókot, s magyarázá, hogy az, akinek hétszerezte a csókot, egész életét szűzen töltötte.¹

E szavak megragadják a király lelkét. Elhatározza magában, hogy még erősebb, még bővebb bizonyosságot szerez mind fiának isteni ihlete, mind pedig a barátok erénye felől. Pár nap elteltével újból felkeresi a bencéseket, ezúttal szerény kísérettel, azaz mintegy rangrejtve és kétségkívül váratlanul. Célja megfigyelni, mint végzik a szerzetesek a zsolozsmázásnak a rendi szabályokban pontosan és részletesen előírt kötelességét. Oly szokást fedez fel többségük-nél, melyet nem egy Regula kifejezetten kárhoztat. A hajnali zsolozsmáról Cassianus így ír: „Cuius solemnitis ratio cur statuta sit, nonnulli ignorantes, expletis matutinis hymnis, rursum revertuntur ad somnum, in illam causam nihilominus incidentes, ob quam compescendam a senioribus solemnitas instituta est. Illa namque hora eam consummare festinant, qua negligentioribus minusque sollicitis rursum dormiendi reddatur occasio. Quod omnimodis fieri non oportet... Nec ulterius quisquam post purificationem nocturnarum vigiliarum in requiem somni iterum resolvatur, donec superveniente die nocturnae meditationi operatio diurna succedat; ne forte puritatem nostram psalmis et orationibus acquisitam invidus diabolus quadam somni illusione contaminet.”² Szent Aurelianus művében pedig ezt olvassuk: „Post Matutinas orationes ad somnum reverti non liceat, sed completis Matutinis statim dicatur Prima; deinde usque ad Tertiam omnes lectioni vacent.”³ Ezzel ellentétben Pannonhalmán „a hajnali imádság végeztével a többiek ágyba bocsátkozván, csak azok maradnak vala az egyházban, kiknek Szent Imre a csókokat sokszorozta vala s ezek külön-külön az egyház rejtettebb szögleteiben Isten színe előtt zsolnárok éneklése közben virasztnak vala”. A szent király egyenként odalép mindegyikhez, köszönti

¹ Úgy itt, mint a következőkben Szabó Károly szép fordítását idézem. Emlékiratok a magyar kereszténység első századáról. Budapest 1887, 37. l.

² Migne, Patrol. cursus compl. Series Lat. Tom. CIII. pag. 874.

³ U. o. pag. 875.

őket, amit a megszólítottak nagy tisztelettel viszonzoznak, megfélemlkezve arról, hogy az Istennel való beszédet a földi uralkodó miatt nem szabad megtörni. Hiszen a szerzetesi előírások szerint oly testi-lelki odaadással kell végezni az imát, hogy nemcsak minden hangos szót, de még a köhintést és erősebb lélekzést is lehetőleg kerülni kell. Amellett a szabályok szerint a hallgatás nemcsak éjjel, de egészen a prima elvégeztéig kötelező. Egy akad csak közöttük, akitől a király sem nyájas, sem fenyegető beszéddel nem tud választ kicsikarni: ugyanaz a Maurus, kit Szent Imre hét csókkal tüntetett ki. Valóban ő a legkiválóbb mind között és a király még csak az alázatosság erénye felől akarja próbára tenni (ut animum fratris Mauri de virtute humilitatis tentaret). Alkalmat ehhez a szerzetesi család napi összegyülekezése szolgáltatott, melyet a hajnali mise és a prima elvégzése után az apát elnöklete alatt a káptalani teremben volt szokás tartani. Itt beszéltek meg a napi ügyeket, de itt kerültek szóba az egyesek elkövetett vétiségei is, melyekért nyomban vezekelni és bűnhődni kellett. A konventen részt vesz maga Szent István is és különböző vétiségekkel, szerzeteshez nem illő dolgokkal vádolja (plurima ei religioni contraria obiecit) Maurust. Mintha csak Szent Benedek Regulájának az alázatosságról szóló fejezete lebegett volna István király szeme előtt: Quartus humilitatis gradus est, si in ipsa oboedientia duris et *contrariis rebus*, vel etiam quibuslibet inrogatis iniuriis, *tacite* conscientia patientiam amplectatur.¹ Maurus testvér is hallgat és a mindentudó Istenbe veti bizalmát. Erre Szent Istvánnak minden kételye eloszlik. Föltárja a dolgot a szerzetesek előtt, dicsérettel halmozza el Maurust s nemsokára püspöki székbe emeli.

A jámbor pannonhalmi szerzetes nem költött személy. A pécsi egyházmegye második püspökéről van szó, ki megelőzőleg a pannonhalmi monostor apátja volt és akit a fenti történeten kívül nemcsak a tihanyi apátság alapítólevelének tanusorából és a Pozsonyi Évkönyvből ismerünk, de ránk-maradt egy jámbor áhitattal írt, igénytelen előadásában is megható művecskéje Szent Szvierad zoborhegyi remetéről, melyet Salamon király uralkodása alatt, 1065 táján írt s amelyben önmagáról, Pannonhalmán töltött éveiről is megemlékezik. E kolostorban nyilván még soká élt Maurus alakjának és életszentségének emléke s ennek hatása alatt

¹ Sancti Benedicti Regula Monachorum. Ed. C. Butter. Freiburg i. Br. 1912, 33. l.

jött létre legendánk tárgyalt részlete, mely a jó szerzetes eszményképét, amint ezt a kolostori élet nagy alkotói megformálták, Maurus élő példáján a *continentia*, *taciturnitas* és *humilitas* erényeinek világításában mutatja be. A nagyobb Gellért-legendá szerzője Szent Benedek Reguláiból vett szavakkal rajzolta meg a tökéletes apátot elbeszélése hőisében: Szent Imre legendaírójánál a mondottak után jogosan vélhetjük, hogy hasonló írott mintaképek, illetve ezek egyes kifejezései lebegtek szeme előtt.¹

Észrevehetünk bizonyos fokozatosságot is az egyes szerzetesi kötelmek és a hozzájuk fűződő próbatétek, illetve isteni kinyilvánítás sorrendjében. A többszöri megrostálásból legvégül már csak egy barát kerül ki, mint aki az alázatosság negyedik fokának is mintaképe. Azonban a három erény közül mégis az első, a szüzesség legfontosabb szerzőnk előtt. Miután a pannonhalmi történet folyamán Szent Imre mintegy háttérbe vonult és az elbeszélés szinte Maurus legendájává alakul át — a következő fejezetekben újból Szent Imre veszi át a szerepet és most már ő a szűzi élet eszményi példaképe. Ismét éjszakai imádkozása közben látjuk a már ifjúvá serdült herceget. Ezúttal egy bizalmas szolgálja kíséretében Szent György vértanu veszprémi egyházát keresi fel. Mialatt azon töpreng a templom csöndjében, mit ajánlhatna fel legkedvesebb adományul Istennek, hirtelen roppant világosság tölti be az egyház belsejét és mennyei szózat hallatszik a magashól: „Dicső dolog a szüzesség, lelki és testi szüzességet kívánok tőled, ezt ajánld, e szándékodban maradj meg.” Maga az égi hatalom mutatja meg ekként az utat, amelyre Imre herceg isteni segítségben bizakodva nem is vonakodik rálépni. Megtiltja szolgájának, hogy valakinek is szóljon a csodás esetről s maga is titokban tartja fogadalmát, még akkor is, mikor atyja óhajára megnősül. Nejével együtt azonban szeplőtelen életet él. „Ó, mily bámulatos ez ifjú magamegtartóztatása!” — kiált fel szerzőnk s hosszabb elmélkedést fűz e helyhez a szüzesség nagy érdeméről. Oly paraenetikus részt, aminőhöz hasonlókat, mint jellemző műfaji vonást, sűrűn találhatunk a legendákban.² Az író együtt él és együtt érez elbeszélése hőisével, kinek nagyszerű erényei és tettei meghatják lelkét és magasztaló szavakra, az érdem dicsőítésére ragadják. Közbeszótt prózai him-

¹ Endlicher Mon. Arp. 208. V. ö. S. Bened. Regula cap. II.

² V. ö. pl. Vita S. Zoerardi cap. 3. (Endlicher 136. l.), Vita S. Gerardi cap. 13. (u. o. 222. l.) stb.

nuszoknak mondhatnók az ily részleteket, legalább is általában véve, hiszen éppen a lendületesebb helyek és fordulatok azok, amelyek a középkori prózairót tudvalevőleg rímes beszédre, ritmikus mondatokra sarkalják. Így látjuk ezt itt is a szóbanforgó közbeszövés kezdetén :

O miranda iuvenis continentia,
Quae fonte lacrimarum restinxit amoris incendia,
Flammamque portans in gremio
Non urebatur eius incendio.

Következik a Poncelet-nél valamivel több, mint harminckét nyomtatott sorra terjedő homiletikus elmélkedés, mely azonban nem eredeti szöveg, hanem kölcsönvétel.¹ Forrását abban a nagyterjedelmű középkori irodalomban találhatjuk meg, amelyet „A szűzesség dicsérete“ összefoglaló címmel lehetne jelölnünk és amelyben a legkiválóbb egyházatyák és egyházi írók, mint Tertullianus, Szent Jeromos, Aranyászájú Szent János, Nazianzi Szent Gergely, Szent Ágoston és mások művei mellett apokrif darabokkal is találkozunk.² Ilyen pl. az az „Exhortatio ad sponsam Christi“ című homília is, amely Arius nagy ellenfelének, Szent Athanasiusnak neve alatt, de csak a IX. század elején bukkan föl és pedig a szerzetesi életnek azzal a nagyarányú, a cluny-i mozgalmat előkészítő reformjával kapcsolatban, mely a nyugati frank birodalomban Jámbor Lajos uralkodása alatt és aniane-i Szent Benedek szellemi vezetésével ment végbe. A „második Benedek“ fáradhatatlan tevékenységéhez tartozik a különböző szerzetesi szabályok egy kötetbe gyűjtése *Codex Regularum* címen, amelyet ugyanezen anyagnak tárgyi szempontok szerinti csoportosítása *Concordia Regularum* néven követett. Az előbbi mű kiegészítéséül szolgált a kutatók szerint az az összeállítás, mely a szentatyáknak a szerzetesi életre vonatkozó, vagy ezzel kapcsolatba hozható intelmeit tartalmazta. E függelék Athanasiusnak tulajdonított két oly művel kezdődik, amelyek közül az

¹ Ennek fölfedezése néhai Himpfner Béla úrnak, a hagiographikus irodalom kiváló ismerőjének érdeme. Több évvel ezelőtt neki kölcsönadott Florianus-kiadásomban legendánk szóbanforgó helyén (134. l.) következő bejegyzésére bukkantam : „v. ö. *Auctor anonymus cuius opera prodierunt sub nomine S. Athanasii* „exhortatio ad Sponsam Christi“, szórul-szóra.“ E pár sor vezetett nyomra.

² Aug. de Roskovány : *Coelibatus et Breviarium I—XI. Pestini et Nitriae 1861—1881.* (Pótlások a szerzőnek *Supplementa ad collect. monum. et litt. etc.* című művének III. és IV. kötetében.)

első a férfiszerzetesekhez szól, míg a második, amelynek címét fentebb idéztük s amely szerzőnknek forrásul szolgált, a szerzetesnőknek van szánva. A farfa-i monostor szokásainak XI. századi jegyzékében olvassuk, hogy a könyvtáros egyik szerzetesnek a Concordia Regularumot adta ki olvasásra.¹ E mű a Codex Regularum-mal együtt a pannonhalmi könyvtárban is meglehétett.

Grande est et immortale, et pene ultra naturam corpoream, sopire luxuriam et concupiscentiae flammam adolescentiae facibus accensam animi virtute restringere, et spiritali conatu vim genuinae oblectationis excludere, vivere contra humani generis morem, despiciere solatia conjugum, dulcedinem contemnere liberorum, et quaecunque praesentis vitae esse comoda possunt, pro nihilo spe futurae beatitudinis computare. Magna haec, ut dixi, et admirabilis virtus est, et non immerito pro magnitudine laboris sui ingenti praemio destinata. *Dabo, inquit Dominus, spadonibus meis in domo mea, et in muro meo locum nominatum meliorem a filiis et filiabus Israel, nomen aeternum dabo eis, quod non deficiet. (Isai. LVI, 4).* De quibus spadonibus Dominus in Evangelio repetit dicens: *Sunt enim spadones qui seipsos castraverunt propter regnum coelorum (Matth. XIX, 12).* Magnus quidem est pudicitiae labor, sed majus praemium: temporalis custodia, sed remuneratio aeterna. De his enim et beatus Joannes apostolus loquitur, quod sequuntur Agnum quocunque ierit (*Apoc. XIV, 4*). Quod ita intelligendum puta, nullum eis lo-

Grande est enim, et paene ultra mortalem naturam corpoream sopire luxuriam et concupiscentiae flammam, adolescentiae facibus accensam, animi virtute restringere, et spiritali conatu vim geminae oblectationis excludere, vivere contra humani generis morem, despiciere solacia coniugum, dulcedinem contemnere liberorum, et quaecunque praesentis vitae esse comoda possunt, pro nihilo spe futurae beatitudinis computare. Magna haec, ut dixi, et admirabilis virtus est, et non immerito pro magnitudine laboris sui ingenti praemio destinata.

Magnus quidem est pudicitiae labor, sed maius praemium; temporalis custodia, sed remuneratio aeterna. De quibus Iohannes in apocalypsi ait: *Hi sequuntur agnum quocunque ierit*: quod ita intelligendum puto, locum nullum eis in caelesti aula claudendum et cuncta

¹ A pannonhalmi Szent Benedek-rend tört. Szerk.: Erdély László dr. I. köt. 27. l.

cum in coelesti aula claudendum, et cuncta eis divinarum mansionum habitacula reseranda.

Sed ut illustrius virginitatis meritum clareat, et quam Deo digna sit manifestius possit intellegi, illud cogitetur, quod Dominus et Salvator noster Deus, cum propter humani generis salutem hominem dignaretur assumere, non alium quam virginalem elegerit uterum. Et ut huiusmodi plurimum sibi placere monstraret, et pudicitiae bonum utrique sexui intimaret, virginem habuit matrem virgo mansurus; in se viris, et in matre feminis praebeuit virginitatis exemplum: quo demonstraretur in utroque sexu beatam integritatem divinitatis haberi, et plenitudinem meruisse: dum totum in matre fuit, quidquid habebatur in filio.

eis divinarum mansionum habitacula reseranda. Sed ut illustrius Virginitatis meritum clareat, et quam Deo digna sit, manifestius possit intellegi, illud recogitetur, quod Dominus et Salvator noster, cum propter humani generis salutem carnem dignaretur assumere, non alium quam virginalem elegerit uterum, ut virtutem huiusmodi plurimum sibi complacere monstraret, et ut pudicitiae bonum utrique sexui intimaret, virginem habuit matrem; virgo ipse mansurus, in se viris et in matre feminis praebeuit virginitatis exemplum, quo demonstraretur in utroque sexu beatam et integram divinitatis habitare plenitudinem meruisse, dum totum in matre fuit, quidquid habitaret in filio.

Exhortatio ad Sponsam Christi
Migne Patrol. Corpus. Series Lat.
Tom. CIII. p. 672.

Vita S. Henrici ducis c. 5.
(ASS Novembris Tom. II. Pars
prior, pag. 489.)

Az átvételhez befejezésül még egy mondatot csatol e fejezet: Szent Imre szűzi élete csak halálakor lett nyilvánossá.

Ezzel azután el is mondotta szerzőnk mindazt, amit művében élettörténetnek nevezhetünk. Kiegészítésül, a legendák szokott menetét követve, még két csodálatos eseményt jegyez fel. Az egyik — a szíriai érsek már ismertetett látomása — a szent halálakor, a másik félszázaddal később sírjánál ment végbe. Mindkét történet magva a vándormotívumoknak ahhoz a nagy kincséhez tartozik, amelynek tárházát a legendákat illetőleg Toldo és Günter¹ igyekeztek összeállítani és tárgyi csoportokban elrendezni. Szerzőnk történeti adatokhoz való hozzákapcsolással igyekszik elbeszélései hitelét növelni. Azonban Caesarea Szent Imre halála idején még a pogányok kezén volt, Szent Eusebius pedig, ki legendánkban e város érsekéül szerepel s aki egyedül

¹ H. Günter, Die christl. Legende des Abendlandes. Heidelb. 1910, 13. I.

viselte ezen a néven e méltóságot, a IV. században élt. Pedig szerzőnk szerint a történetet egy jámbor görög pap beszélte el Konstantinápolyban, éppen mikor Álmos herceg ott tartózkodott.

A másik csodás elbeszélésben — amelynek Günter és Kaindl¹ négy változatát is idézik s amellyel távolabbról a Tannhäuser-monda is rokon — Hildebrand pápa, azaz VII. Gergely, Szent László király és kancellárja, Fábián székesfehérvári prépost a történeti szereplők. Hőse egy Konrád nevezetű német vezeklő, aki szörnyű bűnökkel terheltlen zarándokol az örök városba. A szentatya nem oldozza fel, hanem tagjait szoros páncélba öltözteti s ezt Krisztus öt sebének módjára öt vasláncsal övezi körül. Kezébe pedig pecséttel zárt levelet ad, mely vétkei lajstromát tartalmazza. A bűnös most sorra járja a szentek sírhelyeit és Jeruzsálemben is eljut. Végre Szent Imre székesfehérvári nyugvóhelyénél történik meg a csoda. A láncok szétszakadnak s a páncél darabokra törve hull széjjel. A csörrenésre odajönnek a hívők. Előjön a prépost is és úgy találják, hogy a levél magától kinyílt és írásnak nyoma sincs benne. A feloldozás jelképes valóságban végbement. Közlik a csodát Szent László királlyal, a püspökökkel és országnagyokkal, akik háromnap böjtöt rendelnek el, amelyet Imre herceg holttestének fölvétele azaz ünnepélyes szenttényilvánítása követ.

* * *

Mikor keletkezett legendánk? Ki volt a szerzője és milyen érülettel és felfogással írta meg művét?

A könyvnyomtatást megelőző korban ritkán jelöli meg valamely mű évszámmal keletkezése idejét, mint ezt kivételesen Márk krónikájánál látjuk. Sokszor kell megelégednünk hozzávetőleges meghatározással, például a történeti „határértékszámítás“-nak azzal a nemével, mikor két évszámot, mint az illető mű létrejöttének két lehetséges határát jelöljük meg. A mondottakban már szó volt egy oly körülményről, mely legendánk esetében *terminus ante quem* gyanánt szolgálhat: Hartvik püspök 1116-ban meghalt Kálmán királyunknak ajánlott művében már felhasználta legendánkat. Viszont legendánk szövegének legkésőbbi történeti adata, Álmos hercegnek szentföldi zarándoklatával kapcsolatban 1109-re tehető konstantinápolyi tartózkodása *terminus post quem* számunkra, illetőleg kétségtelenül azzá

¹ Günter i. m. 208. l. 99. jegyz. ; Kaindl Studien. Wien 1902, 44. l.

lesz, ha megvédhetjük a legendának ezt az adatot tartalmazó 6. fejezetét két kiváló elhunyt történettudósunk aggályaival szemben. Oly két jeles kutatónkra van szó, akik nagy érdemeket szereztek történeti forrásaink vizsgálata körül s akiknek emlékét bizonyára nem sértjük azzal a jellemzéssel, hogy éppen ötletgazdaságuk és éles elméjük nem egyszer csábította őket oly föltevésekre, amelyeket inkább „pour l'art“ kombinációknak, mint igazán jogosult és szükséges magyarázatoknak nevezhetünk.

Mátyás Flórián idézett forrásgyűjteményében Szent Imre legendáján kívül kiadta a kibővített Hartvik-legenda szövegét is. különböző beütítésszerűségeket jelölve meg ebben a különböző eredetű részeket. A mű 3. fejezetében egy kétségtelen interpoláció „Nec hoc silentio praetereundum est“, a Szent-Imre-legenda 6. fejezete pedig „Nec hoc praetereundum puto“ szavakkal kezdődik. Úgy látszik, ez az egészen véletlen egyezés adta Mátyás Flóriánnak a gondolatot, hogy legendánk 6. fejezete későbbkori betoldás, vagy legalább is ez erősítette meg őt a mű egyes helyeiből szerzett benyomásában, hogy a legenda keletkezése az 1083-i canonisatio után nem túlságosan messzire, még a XI. század végére helyezendő. Pedig alig kell mondanunk, hogy az idézett bekezdő fordulathoz, melyet maga Mátyás Flórián is „trita locutio“-nak mond, egész sereg hasonló idézhetünk akár legendánkból, akár általában latinnyelvű prózaszövegekből.

Mindenesetre Mátyás Flóriánnak ezt a föltevését Poncelet kételkedése ellenére magáévá tette Karácsonyi János is, ki tudvalevőleg interpolációk keresésében és kijelölésében különösen kedvét lelte. Egy kéziratban maradt tanulmányában¹ megállapítja, hogy a Szent Imre-legenda szövegében különböző korú betoldások kezenyoma vehető észre. „Voltak először is olyanok, akik a szerző előszavát, mint a dologhoz nem tartozót kihagyták és helyette Hartvik művéből a Szent Imre neveléséről szóló részt tették meg bevezetésnek. Volt olyan, aki Szent Imre szüzességi fogadalma után egész kis értekezést szőtt be az Istenért megtartott szüzesség dicső voltáról. De különösen volt egy hiszékeny magyar pap, aki 1120 táján Álmos herceggel Konstantinápolyban tartózkodván, elhitte egyik caesareai kanonoknak, akit a jeru-

¹ „A magyar legendák“ címmel írta a magyar történetírásról Társulatunk kiadásában tervezett mű számára. A kézirat könyvészeti kiegészítés céljából jutott hozzám.

zsálemi király Konstantinápolyba küldött követül, azt, hogy Caesareai Özséb hallotta a mennyei zenét és az angyalok énekét Szent Imre lelkének mennybevitelkor. Nosza tehát, mikor 1130 táján hazajött és Szent Imre életrajza eléjekerült, ezt is beleszötte, nem gondolva azzal, hogy Caesareai Özséb legalább is 340-ben már meghalt, Szent Imre pedig csak 1007-ben született és 1031-ben hunyt el.“

Azonban a legenda eddig ismeretes szövegéből először is nem derül ki pontosan,¹ hogy vajjon maga a műnek, illetve a 6. fejezetbeli betoldásnak szerzője járt-e Konstantinápolyban? Azután nem kell-e mégis túlságosan önkényesnek, sőt esetlennek éreznünk, hogy a „Nec hoc praetereundum puto“ bekezdéssel az állítólagos interpolator egybeolvasztja önmagát a legenda egykori szerzőjével, aki több ízben első személyben szólal meg munkájában. Végül az az érv sem áll meg, amellyel Mátyás Flórián hipotézisét alátámasztja, hogy t. i. a 6. fejezet e részének „eltérő a stílusa“. Míg ugyanis a legenda többi részei Mátyás szerint sohasem nevezik Istvánt „sanctus“-nak, hanem „beatus“-nak, egyszer „christianissimus“-nak, addig ebben a részben a szent király „Sancti Stephani primi regis Pannoniae“ megnevezéssel szerepel. Igaz ugyan, hogy éppen ez a rész magát Mátyást is a bevezetésben olvasható „beati Stephani primi regis nostri“ (tegyük hozzá a mindjárt ezután következő „tocius Pannoniae regnum“ kifejezést) szavakra emlékezteti, de ezt kritikusunk „utánzás“-nak minősíti. Vajjon az is csak utánzás, hogy a legenda közvetlenül a 6. fejezet előtt Szent Imréről a „corpore dissoluto“ szavakat használja, az állítólag interpolált szövegben pedig ezt olvassuk: „beatus Hemericus dissolutus est“. Ennyire igyekezett volna az interpolator azonosítani magát a mű eredeti szerzőjének nemcsak személyével, de írásmódjával is — egy esetben mégis kivételt téve az utóbbi alól. Csakhogy ez sem kivétel. Mátyás Flórián figyelmét elkerülte, hogy már a 4. fejezetben is „cum ad singulos sanctus rex divisim accederet“ szavak olvashatók. Nincs tehát semmi alapos okunk későbben

¹ Mint Poncelet megjegyzi, az „*aliquando Constantinopoli cum domino Almo duce commoranti quidem religiosus canonicus ... narravit*“ szövegbe a „*commoranti*“ szó mellé nemcsak „*mihi*“ de „*cuiusdam*“ is pótolható. Ő maga az előbbi tartja valószínűnek. De van-e okvetlenül szükség pótlásra? A kéziratok egy részében „*Constantinopoli Almo duce commoranti*“ áll. Mint látjuk, háromféle szövegváltozattal számolhatunk és ezek közül csak az elsőnél (a „*mihi*“ betoldásnál) kell okvetlenül a legendának, ill. a 6. fejezetnek szerzőjére gondolnunk.

leírtak tekinteni a Konstantinápolyból származtatott történetet és nincs semmi akadály a annak, hogy *legendánk keletkezését az 1109—1116 közötti évekre tegyük.*

Szerencsésebbnek látszik a tárgyalt föltevésnél Erdélyi Lászlónak a mű szerzőjéről nyilvánított véleménye.¹ Fönnmaradt ránk egy Fulko nevű hospesnek 1146-ban kelt végrendelete, melyben „humano studio“ szerzett vagyonát a pannonhalmi és vértesszentkereszti monostorok és egyetlen leánya között osztja meg. A végrendelező külföldről való bejövetelekor Álmos hercegnek lett az embere „studio servitutis clericalis“, majd Szerafin esztergomi érseknek, később pedig négy veszprémi püspöknek állott szolgálatában. Valóban meglepő, mint egyesülnek oklevelünkben az Álmos herceggel, Pannonhalmával és Veszprémmel való vonatkozások, amelyek a legendában is szerepelnek. Még arra is lehetne gondolnunk, hogy Fulko, a németpárti Álmos embere, alighanem német volt s úgy látszik, hogy a Konrád nevű német vezeklőhöz fűzött monda is német földön lehetett elterjedve. Magyar származású szerzőt sejtetnek azonban a Szent Istvánról használt „primus rex noster“ és „noster rex et apostolus“ bensőséges szavak.² Nem is szólva arról, hogy Fulkónak jóval a konstantinápolyi út előtt, 1095 táján kellett elhagynia Álmos herceg szolgálatát,³ kérdéses, vajjon a „studium servitutis clericalis“ és a „humanum studium“ kifejezésekből lehet-e olymértvű egyházi műveltségre és kapcsolatra következtetnünk, amely írónknak, csak az eredetieket számítva, összesen 13 szentírási idézetét, a Codex Regularum használatát és az egész legendának, főleg azonban a 3. és 4. fejezeteknek közvetlen kolostori

¹ Magyar művelődéstörténet. II. 1—6.

² Viszont igaz, hogy a kétségtelenül idegen származású Albricus, az 1100 körüli tarcali országgyűlés végzéseinek latin nyelvre fordítója, műve előbeszédében szintén „a sancto patre nostro“ szavakkal emlékezik meg Szent Istvánról.

³ „Notum sit omnibus sancte fidei cultoribus, me Fulconem hospitem primo adventus mei tempore Almo duci studio servitutis clericalis adhesisse, *post eius autem discessum* archiepiscopo Seraphino, dein vero Vespertensis ecclesie pontificibus, Matheo scilicet et Nane, Martyrio, Petro et Paulo Deo teste usque ad senectam memoriter iucundeque servivisse“ mondja oklevelünk szövege. (Pannonh. Rendtört. I. 598.) Szerafin Knauz szerint (Mon. Ecel. Strigon. I. 68.) 1095-től 1104-ig volt esztergomi érsek. Ugyancsak Knauz (u. o. 71.) a „discessus“-on Álmos herceg első passauai menekülését érti, amelyet Katona nyomán 1103—1105 közé helyez. Hóman B. szerint azonban (Magyar történet, I. 366. l.) ez az esemény 1106 elején történt. Ezért azt hiszem, hogy oklevelünkben inkább Álmosnak a horvát kormány éléről való távozásáról (1095) van szó.

hangulatát megmagyarázza. Maurus alakjának kétségkívül pannonthalmi hagyományon alapuló kegyeletes rajza és a legendának alább közelebbről ismertetendő tendenciája alapján kevésbé az egyházzal ugyan benső és hosszas viszonyban álló, de mégis vagyontszerző és családalapító hospesre, mint inkább Szent Márton monostorának egy jámbor szerzetesére szeretnék gondolni.

Miben lássuk azonban legendánk tendenciáját? Milyen jogon és minő értelemben használhatjuk itt e kifejezést? Bizonyos értelemben minden legenda iránymű: a lelki épülést kívánja szolgálmi. Egészen természetes, hogy általános céljának szolgálatában bizonyos tipikus műfaji vonásai fejlődnek ki. Aki elmerül a legendairadalomban, az egyes korszakok külön jellemvonásai mellett is, illetve ezeken belül, lépten-nyomon hasonló gondolatmenetet és szerkezetet, azonos fordulatokat és kifejezéseket talál. De nemcsak a külső stíluselemekre terjednek ki e hasonlóságok, hanem a felfogás és ábrázolás módjára is. A hívő középkornak megvan a maga ideális képe a szent hitvallóról és remetéről, a pogányok között életét áldozó hittérítőről, az egyháza fölvirágzásáért fáradozó püspökről és apátról, a hitbuzgó fejedelemtől és a jámbor apácáról s ezek az eszményképek természetesen hatással vannak akkor, mikor a legendairó *egy* vértanu vagy *egy* remete alakját rajzolja meg. Sokat vitatták, helyes-e vagy pedig milyen értelemben helyes az a tétel, mely a középkorban a „típus“ uralmát állapítja meg, mintegy kiegészítéséül annak a másik ismeretes tételnek, mely szerint az egyéniséget a renaissance kultúrája fedezte fel és juttatta érvényre. Hibás és egyoldalú vélemény, hogy a középkor embere valami szellemi „megkötöttség“-ben élt volna és csupa típusokat valósított meg. „Az állami és egyházi életben, a művészetben és tudományban e kor számos éles arcvonású, egymással föl nem cserélhető személyiséget mutat.“¹ Azonban az egyéni sajátosság mégis elválaszt és megkülönböztet s nem legjellemzőbb vonása-e a középkori lelki világnak, hogy különös, mondhatnánk hatodik érzéke volt az iránt, ami általános és egyetemes, ami összefoglal és egyesít? A X. század legendái Zoepf² szerint élethűség és biografikus jelentőség szempontjából bizonyos külön csoportokba osztályozhatók: minél közelebb áll az író idő

¹ Egon Friedell: Kulturgesch. der Neuzeit. München 1927, I. 87. l.

² Das Heiligenleben im 11. Jahrhundert. Leipz. u. Berlin 1908, 33. l.

és személyi kapcsolatok dolgában elbeszélése hőséhez, annál inkább tekinthető műve életrajznak, minél távolabb — annál inkább jutnak benne túlsúlyra a tulajdonképeni legendai elemek. Általában véve azonban kisebb vagy nagyobb mértékben minden legendára áll az, amit a kritika Szent Imre vitájáról megállapított. A legenda nem igazi életrajz és nem igazi történeti forrás, mert nem is akar az lenni.

Azt hisszük azonban, hogy Szent Imre legendája az ismertetett tipikus vonásokon kívül még egy sajátos, jellemző tendenciát is rejt magában. Ha sikerült helyesen megállapítanunk keletkezése idejét, úgy eszünkbe kell jutni, hogy éppen ez az idő, a XII. század második évtizedének első fele, az egyházi és hitélet fejlődése terén korszakalkotó jelentőségű nemzetünk történetében. A legenda szerzője 1109 és 1116 között Szent Imre és Boldog Mór alakjában a tiszta, szűzi élet példaképét állítja az olvasó szeme elé s e magasztos erény dicsőítésére egész paraenesiszt illeszt bele művébe. A magyar püspöki karnak 1112 táján Esztergomban tartott zsinata a következő határozatot hozza: „Nullus episcoporum aliquem promoveat clericorum ad diaconatum vel ultra, nisi prius continentiam voverit.“ E rövid pár sor a VII. Gergely nevéhez fűződő nagy egyházi reformoknak, közöttük a papi nőtlenségnek teljes diadalra jutását jelenti hazánkban.

Vajjon pusztá véletlen-e, hogy legendánk szerzője megemlíti VII. Gergelyt, kit Hildebrandnak nevez? Ismeri tehát keresztnévét és tudja, hogy Szent Imre felemeltetésekor (1083) ő volt az egyházfejedelem. Egyes források szerint az első magyar szentek canonisatiójában VII. Gergelynek közvetlenül része is volt. Két évvel ezen esemény után fejezte be életét a középkor nagy reformpápája, kinek eszmái, mint láttuk, majdnem három évtized elteltével tudnak igazán gyökeret verni hazánkban. A nyugaton megindult történeti fejlődés ezúttal is bizonyos „hullámtolódással“ ér hozzánk, amit a fiatal magyar keresztény egyház sajátos helyzete eléggé megmagyaráz. A XI. század végéről és a XII. század elejéről ránkmaradt törvények részletes tájékoztatást nyújtanak arról, miként ment végbe nálunk a coelibatus fokozatos életbeléptetése. Előbb csak a papok másodszeri nősülését tiltják meg törvényeink, valamint özvegy és elvált asszonyok nőülvételét, de még e tilalmakat is újból és újból ismételnie kell a törvényhozásnak. A teljes nőtlenség, úgy látszik, először csak a püspököknél lett

kötelező. Bizonyos időpont (1104 ?) után a nős püspököknek el kellett válniok feleségüktől, akiknek illő eltartást biztosít a törvény, de a férjeiktől külön kell élniök. Püspökké ezután csak nőtlen pap szentelhető vagy aki nejétől különvállik. Az eddig nőtlen áldozópapnak és diaconusnak is megtiltja ugyane törvény a nősülést. Az egész vonalon azonban csak a fentidézett 1112-i határozat emeli érvényre a coelibatust.

Alig képzelhető, hogy külföldön egy csapásra valósult volna meg a nagy reform, melynek eszméje és gyakorlata ugyan már régóta élt, de amelynek törvényerejű és általános keresztülvitele mégis a való élet számtalan személyi érdekét és viszonyait bolygatta meg. Már Szent László is 1092-ben csak „a béke és egység fenntartására való tekintettel“ tűri meg egyelőre (ad tempus) a papok egyszeri házasságát, addig míg a szentatya ez ügyben közelebbi irányítást ad (quousque nobis in hoc domini Apostolici paternitas consiliatur). A szentszékkal azonban éppen ezekben az években feszült volt a viszony, sőt Magyarország az előtt az eshetőség előtt állott, hogy László királynak a pápaellenes császári párthoz ragaszkodó Álmos lesz az utóda. Egészen bizonyos, hogy a magyar egyház kebelében is megvolt már ekkor az a reformpárt, mely a szigorú, „clunyi szellemű“ irány eszméiért lelkesedettésennek a pártnak alighanem jelentékeny része volt abban, hogy Álmos öröklésének ügye még Szent László életében meghíúsult. Helyette oly utód következett a trónon, akit papnak szántak, alapos egyházi kiképzésben részesítettek s aki egy régi hagyomány szerint, melyet a több ősi adatot tartalmazó váradi és zágrábi krónikák őriztek meg, tényleg viselte is a püspöki méltóságot. Igen jól egyezik ezzel egy másik krónikáknak az a tudósítása, hogy Kálmán fejedelem korában is elvégezte naponként a papi zsolozsmákat, azaz könyvekből, a psalteriumból, lectionariusból stb. imádkozott, amiért is „a magyarok Könyves Kálmánnak nevezték el“. A sokat idézett jelzőnek ez az igazi jelentése. Szigorúan egyházi felfogású uralkodónk alatt a magyar katolikus egyház befolyása és tekintélye korszakos léptekkel emelkedett. A püspöki kar jelentékeny részt nyer a világi igazságszolgáltatásban s ugyanakkor saját törvényhozása elválk a világitól. A magyar király 1106-ban lemond az eddig gyakorolt investitúráról. E hatalmi emelkedésnek igazi erkölcsi alapjául és erőforrásául nálunk is csak az egyházi fegyelemnek és életmódnak gyökeres megjavítása s ennek során a papi nőtlenségnek teljes keresztülvitele szolgálhatott.

Nem nehéz elképzelni, mily széleskörű és mélyenjáró hullámveréssel járt a lelkekben ez az itt vázolt mozgalom, amelyet most már legendánknak eszmei hátteréről tekintethetünk. Ne lássunk nehézséget abban, hogy a világi papságot illető reformot oly művel hozzuk gondolati kapcsolatba, amely egy királyfit állít oda példaképként. A laikus élet körében még nagyobb érdemű az az erény, melyet írónk dicsőít. S ne gondoljunk-e ismét Poncelet többször idézett szavaira, hogy legendánk olvasója „monachi potius, quam regii adulescentis vitam prae manibus habet“. Végre Maurusnak szintén a szűzi élet érdemét dicsőítő alakjában, legendánknak e mellékhőisében a valóságos szerzetes is szemünk előtt áll. A szerzetesség pedig tudvalevőleg mindenkor előfutára volt azoknak a mozgalmaknak, melyek időnként az egyházi élet szükségessé vált reformját keresztülvitték.

Minden szent kultuszában, a szent alakjának az emberi szívekre gyakorolt hatásában általános és különös vonásokról beszélhetünk. Szent Imre fölemeltetésének napját (november 5) már az 1092. évi szabolcsi zsinat országos ünneppé teszi. Később az uralkodó család tagjait, újonnan alapított egyházakat, apátságokat és községeket neveznek el róla. A magyar nemzet mindig kegyelettel tekintett Szent István fiára, kit korai tragikus halála megfosztott attól, hogy közvetlenül alkotó munkával vegyen részt népünk sorsának intézésében. Ha azonban azt kérdezzük, hogy minő *különös* körülmények között volt hatással Szent Imre emléke, minő korszakokban vált az alakját övező nimbusz igazi, egyéni vonású „teremtő kegyeletté“, úgy azt hiszem, három ily mozzanatra és ezzel kapcsolatban három korszakra lehet rámutatnunk.

A legelső közöttük találóan jellemezte nemrég egyik kiváló történetírónk Szent László uralkodásával, illetőleg a XI. század utolsó éveivel kapcsolatban, amelyeknek legfőbb történeti jelentősége tudvalevőleg a Szent István-féle keresztény királyság újjászervezésében és végleges megszilárdításában áll. „Szimbolikus értelmű bevezetése“ volt e munkának¹ az az esemény, mely fiatal magyar egyházunkat első szenteivel, közöttük Szent Imrével gazdagította. Legkorábbi történeti hatása Szent Imre alakjának eszerint a magyar állami és egyházi rend megszilárdításának korával kapcsolatos. Sokkal későbbben, történetünk újkori századaiban lesz hercegünk a magyar ifjúság védőszentje. Ezirányú kultuszának kiépítésében főleg a Jézustársaság buzgólkodott,

¹ Hóman Bálint : Magyar történet. I. 295. l.

az a szerzetesrend, amely a XVI. század közepe óta a magyar nevelés- és oktatásügy föllendítését vállalta egyik fő feladatának.

Mi azonban a harmadik mozzanat és mely korba tartozik? Az előadottakban a XI. század második évtizedébe, abba az időszakba vezettem t. hallgatóimat, amelybe minden valószínűség szerint Szent Imre legendájának keletkezése helyezendő. E szerényigényű, de magasztos célzatával korjellemző művecske vizsgálatával azt igyekeztem kimutatni, hogy az első magyar királyfi nemes alakja eszményi pártfogó gyanánt ott szerepelt annál a nevezetes reformmozgalomnál is, amely az említett időszakban a magyar katolikus egyházat a nyugati fejlődés nyomán újjáalakította és ma is szilárdan fennálló, életképesnek bizonyult vonásokkal gazdagította.

Madzsar Imre.

Történeti irodalom.

Némethy Imre: Az árpádkori magyar közigazgatás alapjai. Magyar Jogászegyleti Értekezések. Új folyam, XXII. kötet. 167—202. lap. 8°. 1931 január.

Az árpádkori jogfejlődést tárgyaló jogtörténeti irodalmunk meglehetősen gazdag. Alkotmányjogi, perjogi, magánjogi, sőt büntetőjogi monográfiák is ismeretesek kiváló jogtörténészek tollából. Közigazgatásunk legősibb korának felkutatására azonban mindezekig legcsekélyebb kezdeményezés sem történt. Jelentős esemény tehát Némethy Imre dolgozata, mely a magyar közigazgatási jog fejlődésének alapjait akarja vázolni.

Szerző mintegy keresztmetszetben, Szent István korában mutatja be közigazgatási jogunkat, csak Szent László és Kálmán jogfejlesztő reformjait említi meg nagy általánosságban. Azonban Szent István korában oklevelek még oly csekély számban állnak rendelkezésünkre, hogy okleveles kutatásról, a jogtörténet igazi alapjáról nem lehet szó, legfeljebb Szent István dekrétumaiból és néhány jogász szemponatok szerint áttanulmányozott krónikákból és legendából (pl. Szent István legendájából a törzsek megtörésére. Szent Gellért legendájából a marosvári ispánság alapítására) lehetne következtetéseket levonni. Azonban egyrészt az így rendelkezésre álló anyag kevés, másrészt nagyrésztben 50—100 évvel később keletkezett, tehát az akkori gondolkodás képét mutatja. Helyesebb lett volna tehát az egész árpádkori közigazgatási joggal foglalkozni és a XII. s a XIII. század bőséges oklevelés anyagából már konkrétan megismerhető tények alapján visszafelé következtetni. Evvel sokkal megbízhatóbb eredményekre jutott volna.

Szerző azonban eredeti forrásokból egyáltalában nem dolgozott, csak közkézen forgó történeti munkák eredményeit használja fel. Elgondolásának alapja nyilvánvalóan az, hogy az eredeti forráskutatást már mások elvégezték és a közigazgatási jogot e munkák szintéziséből kell összeállítani. Azonban az eredeti források ismerete híján a dolgozat alapjául vett művek (Károlyi Á.: Az Árpádok, mint a magyar nemzeti királyság és társadalom szervezői; Szekfű: Szerviensek és familiárisok; Váczy Péter: A királyi szerviensek és a patrimoniális királyság; Ereky: A magyar helyhatósági önkormányzat; Vinkler: Magyar igazságszolgáltatási szervezet és peres eljárás a mohácsi vésztől 1848-ig; és legfőként Hóman-Szekfű: Magyar Történet I. kötete)

anyagát nem teheti kritika tárgyává, így dolgozata szétesik, sőt gyakran ellentmond önmagának. Például az első bekezdésben mindjárt ezt mondja: „a törzsfőnök hatalmát a törzsgyűlés megbízásából bírja és gyakorolja“, a következő oldalon pedig így ír: „A fejedelmi hatalom alapja a törzsi és az ennek kiinduló pontjául szolgált családi és nemzetségi szervezetben kifejezésre jutó vérvérségi gondolata.“ A két mondat egymásnak ellentmond. Azonkívül a 178. lapon idézi Ereky Istvánt, ki barbár, nomád s a keresztény királyság lényegével ellenkező szervezetenek bélyegzi a nemzetségeket, melyeket Szent István el kellett, hogy töröljön. A 181. lapon pedig ugyancsak a nemzetségi szervezetre vonatkozólag idézi Hóman Bálintot, aki szerint Szent István „az életerős és fejlődésre képes régi intézményeket, a magyar élet ősi formáit bölcsen megkímélte.“ Szerző egy szóval sem emlékezik meg a két idézet között levő alapvető ellentétről. Pedig jelentős különbség, vajjon Szent István el akarta törölni a nemzetségi szervezetet s az csak törvényei ellenére létezett még ideig-óráig, vagy pedig a nemzetségekre, mint erős élő sejtekre építette fel az új rendszert.

Dolgozata első fejezetében szerző a királyság megalapítása előtti állapotot jellemzi, megemlékezvén a nemzetségi, törzsi és törzsszövetségi szervezet alapelveiről és a vérszerződésről. A II. fejezet a Szent István korabeli közigazgatást vázolja és pedig a patrimoniális királyság lényegét, Szent István reformjait, majd a vármegyei szervezetet, a nemzetségek, azaz a királyi szállásbirtokosok és a vármegyék egymáshoz való viszonyát, az egyházi szervezetet, az egyház közigazgatási szerepét, az egyház viszonyát az államhoz, végül az exempciót, a familiaritást és szervicium fogalmát, a nemzetségi birtokközösség megszűnését és a nemesi rendek kialakulását.

Mindezt az említett munkák alapján, azok anyagának pontos és precíz összeállításával adja elő. Részletesebben és önálló véleménynel csak egy kérdést tárgyal és ez a nemzetségek fennmaradása a királyság megszervezése után, illetőleg ezek viszonya a királyi vármegyékhez. Természetesen e kérdés igen nehéz és Vinkler János véleménye (idézett munkája II. kötet 59—60. l.) szerint szinte megoldhatatlan, mert Szent István korából komolyan felhasználható okleveles forrásaink nincsenek s a sok vitának minden véleménye fikciókon alapul. Szerző felfogását azonban így sem tudom mindenben osztani. Ő ugyanis azt állítja, hogy a nemzetségek bizonyos, különösen honvédelmi szempontból alá voltak rendelve a király magángazdaságát igazgatni hivatott ispánoknak. Már pedig Szent István dekrétumai szerint az ispánoknak a szabadok, liberi felett iurisdictiójuk nem volt, csak a várnép felett ítélték (Hajnik: Perjog 4. l.). A miles, aki Szent István II. dekrétumának 43. artikulusa szerint az ispán ítéletének alá van vetve, az ispán alá rendelt várnéphez tartozó szerviens. Ez nem téveszthető össze az önálló királyi szállásbirtokossal. Ha pedig az ispánnak nem volt bíraskodási joga a szabadok

felett, hogyan lehetett volna azok csapatvezére, hadi parancsnoka, hisz ez jóval nagyobb hatalommal jár. Különben is szerző maga állítja, hogy a szabad szállásbirtokosok és az adománybirtokosok jogai egyformák voltak. Nem képzelhető el tehát hogy míg az adománybirtokosok a király közvetlen parancsnoksága alá tartozva a nádorispán zászlaja alatt vonultak hadba (Hóman-Szekfű : I. 224. l.), addig a szállásbirtokosok az ispánok vezetése alatt állottak. E nézetet támogatja az is, hogyha Szent István nem tartja meg a magyar nemzetségek önállóságát és beolvasztja a királyi vármegyékbe, akkor a teljes centralizmus alakult volna ki, míg tényleg a XIII. századra az autonóm nemesi vármegye alapjai fejlődtek ki.

Még egy állítása van szerzőnek, amelyet nem fogadhatok el, tudniillik, hogy a szállásbirtokos úgy lett legegyszerűbben a király szerviensévé (198. l.), ha szállásbirtokát a király rendelkezésére bocsátotta, hogy azt adománybirtokként kapja vissza. Nálunk a hűbériség abban a formájában, hogy az adománybirtokos köteles az adományozó seregében hadbavonulni, nem állott fenn, mert adománybirtokot csak a király adhatott és az ő seregében úgyis minden szabad embernek harcolni kellett. Erről tanuskodik Szent István II. törvényének 35. fejezete is: „kiki ura legyen mind birtokának, mind a király adományainak, amíg él : kivéve a saját püspökséghez vagy ispánsághoz tartozókat. És az ő halála után fiai hasonló urasággal bírják örökségüket.“ Ha tehát hűbéri kötelék a király és az adományos között nem jött létre, nem válhatott a király szerviensévé a szállásbirtokos azáltal, hogy birtokát a királynak ajánlotta fel. A helyzet egészen más, mint a Nagy Károly féle beneficiális rendszerben, ahonnan szerző e tételt átvette.

Némethy dolgozata első kísérlet közigazgatási jogunk történetének összefoglalására és nagyvot lendített tudományunkon azzal, hogy a magyar közigazgatás legősibb alapjait összefoglalta, vázlatot adott, melynek alapján el lehet indulni a XII. és XIII. századnak immár nagyobb eredményekkel kecsegtető feldolgozására.

Degré Alajos.

Horváth János : A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Budapest, Magyar Szemle Társaság 1931. Magyar Szemle könyvei IV. 311 (1) l. 8°.

Történelmi folyóirat lapjain irodalomtörténeti munkáról óhajtunk beszámolni. Az ellentét e szándékos kiemelésében kritikai célkitűzés rejlik : azt akarjuk megkeresni „A magyar irodalmi műveltség kezdetei“-ben, ami ezt a művet az irodalomtörténet hagyományos problematikájának tárgyalásán túl általános történeti érdekekkel ruházza fel. Kritikai szempontunk értelmében Horváth János könyvének e történeti vonatkozásait egyrészt a módszerben, másrészt e módszert szolgáló eszközök minőségében és mennyiségében kell felkutatnunk.

A módszer vizsgálatánál hosszadalmas elméleti fejtegetések

helyett három részletet emelünk ki a műből, melyeknek elemzése hivatva lesz azt az útát feltárni, melyen szerzőnk általános jellegű megállapításaihoz eljut.

Az irodalom Horváth János szerint elválaszthatatlan az írásbeliségtől, ez pedig a latin írásbeliségtől. E tétel bizonyításában hiába keresnénk külföldi analógiákat, hivatkozást a keresztény középkor általános latin nyelvgyakorlatának hatásos világtörténeti távlatára. Könyve mindezen deduktív elemek mellőzésével egyetlen, a Kazinczy-kódexből vett idézetet állít az olvasó elé: „megtanulá, jóllehet nem tudna diákul, imez három neveket leírnia: Jézus, Mária, Anna“. A történeti emlék által felidézett élmény közvetlenségével e szerény idézetből nemcsak azt tudjuk meg, hogy a magyar későközépkor szemlélete „ellentétben állónak tartja az írás bármi csekély mérvű megtanulását a deákul nem tudással“ (13—14. l.), hanem a latin változat — licet omnino illiteratus esset — közlése révén azt is, hogy az írásbeliséggel egybeeső irodalomnak a latinsággal való összefüggése nemcsak magyar, de általános európai jelenség is, azaz, hogy a magyarországi latinnyelvű irodalom a középkor egyetemes latin irodalmának és kultúrájának szerves része. Horváth tehát egy rendkívül konzervatív irodalomfogalom kereteiben, a források szavaiból kiindulva jut el a magyarság és a nyugati keresztény kultúra összefüggésének felismeréséhez és kényszerít bennünket ennek az összefüggésnek, mint a politikai, jogi, társadalmi és gazdasági tények vallomását harmonikusan kiegészítő sajátosan irodalomtörténeti ténynek tudomásulvételére.

A középkori forrásokkal foglalkozó, jobbára történészek által kitermelt irodalom rámutatott arra, hogy Kézai Simon mester, IV. László király udvari papja a Szent László-kori Ungarorumban és P. mester Gestájában megörökített Attila-Árpád genealogiát idegen források bevonásával a hún-magyar azonosság történet-szemléletévé szélesítette. Ezzel a forráskritikai megállapítással párhuzamosan *Hóman* Bálint a Magyar Történet II. kötetében kimutatta, hogy ebben a történet-szemléletben, melynek nyomai a király gondolkodásában is kimutathatók, tulajdonképpen az a nagy átalakulás nyert öneszméletet, melyet a kúnok beköltözése idézett elő. Az irodalomtörténész Horváth János — módszerére annyira jellemzően — az Aurea-legenda latin és magyar szövegének, helyesebben szövegeinek összehasonlításával egészíti ki ezt a képet. „Az Aurea-legenda szerint valamely Julius nevű hún fejedelem (princeps gentis Hunnorum) mészárolja le Kölnben Szent Orsolyát és a tizenegyezer szűzet. A Nádor-kódex (1508) Orsolya-legendája a „princeps Hunnorum“-ot „magyarok fejedelmének“ fordítja, az Érdy-kódexé (1526—1527) „a szittya magyarok fejedelmének“, a Kazinczy-kódexé (1526) azt írja, hogy Julius „sok magyarokkal egyetömbe“ szállta meg Köln városát, végül az Érsekújvárikódex (1529—1531) így fordít: „és követeket küldének Juliushoz . . ., ki az unusoknak azaz magyar nemzetnek, ki magyar nemzet az időben pogányok valának, . . . fejedelmök vala“. Az első és har-

madik változat fordítója ferences, a másodiké karthauzi. az utolsó domonkosrendi szerzetes volt (69. l.). Mit mutatnak már most Horváth eredményei? Azt, hogy a régi hagyományból táplálkozó, de tudatos egy udvari literátor műve által emelt hunmagyar azonosság hite, melyhez a XIII. század nagy lelki és etnikai átalakulása szolgáltat háttérrel, nemcsak a udvar légkörében vált általánossá, hanem azon szerzetesrendek fordítói között is, akik a csupán magyarul értők számára dolgoztak. Horváth eredményei tehát a középkori magyar szellemi élet egyik legfontosabb és legjellegzetesebb megnyilvánulásához szolgáltatnak nemcsak irodalom-, hanem szinte önkénytelenül — és ez a módszer legfőbb igazolása — társadalomtörténeti adalékokat, amennyiben az irodalomtól elválaszthatatlan közönségen keresztül a történeti tudat társadalmi elterjedésére mutatnak rá. Legyen szabad a figyelmet itt arra az érdekes tényre felhívunk, hogy az Aura-legenda említett négy változatának keletkezése a XVI. század első harmadára, arra az időre esik, amikor az idegen udvarral és annak dinasztikus politikájával szemben a kisnemesség körében egy „szittyahangulat“ kapott lábra, melyet az egykorúak is ezzel a névvel illettek és amely a szittyák erkölcsök, viselet, nyeregnélküli lovaglás komplexumaiban élte ki magát. Magának a szittyák elnevezésnek ténye is arra mutat, hogy e nemzeti ellenhatás terminológiája és külső megnyilvánulásai tudatosak voltak, és hogy ez a tudatosság irodalmi hatás eredménye. A XIII. század udvari literátorának tudakos elgondolása így a széles rétegekre ható vulgáris irodalmiság közvetítésével a XVI. század elején már mint köztörténeti tényező jelentkezett. Horváth gondolatának ez a továbbvitele, mely természetesen még részletes megalapozást igényelne, az úgynevezett történelmi „résztudományok“ elválaszthatatlan egységét bizonyítja.

Horváth János irodalomtörténeti módszerének bemutatását célzó harmadik illusztrációnk az első összefüggő magyar nyelvemlék, a Halotti Beszéd általa adott magyarázatához kapcsolódik. A magyar és latin szöveg összehasonlítása arra az eredményre vezeti őt, hogy a magyarnak a latinhoz való viszonya „egészben véve csak reminiscenciaszerű“ és ezért „minden jel arra vall, hogy ez a Beszéd valóban beszéd volt először, nem pedig írásmű; s hogy sokszor elmondották (több-kevesebb alkalmi változatban), míg végre valaki, így amint ránkmaradt, írásban rögzítette meg. Ez a véletlen kedvezéséből ránkmaradt egyetlen leírt beszéd egész sereg le nem írott képvisel szemünkben“ (84—85. l.). Az idézett okfejtés jóval több, mint a Halotti Beszéd egyszerű méltatása. A filológiai összehasonlítás azt eredményezi, hogy bepillantást nyerünk a latin írásbeliség alatt meghúzódó vulgáris nyelvi energiák életébe, meglátjuk azt az utat, melyen ez a magyar nyelviség a latin burkát áttörve az irodalom felszínére került.

Három részletet mutattunk be „A magyar irodalmi művelődés kezdetei“-ből, melyeknek elemzése után tisztán láthatjuk magát a módszert. Mindhárom összefoglaló jellegű eredmény közös

metódikai előzménye a konkrét tényismereteknek tárgyas, szigorúan irodalmi források alapján történő kiszélesítése átfogó történeti megállapítássá. Horváth mindhárom esetben sajátosan irodalomtörténeti eredményhez jutott, ezek az eredmények azonban nem elszigeteltek, hanem harmonikusan kapcsolódnak a többi történelmi „résztudomány“ megállapításaihoz. Ez az eljárás mód tehát nyilvánvalóan szellemtörténetinek minősíthető, amennyiben a történés egész területére érvényes ismertetést eredményez. De a könyv szellemtörténeti beállítottsága igazolója egyúttal e bírálat szempontjának is, mely benne kezdettől fogva a történetit kereste.

Horváth János módszerének elemzése felment bennünket az alól a kötelezettség alól, hogy ezt a ténykutatástól elválaszthatatlan metódust az elsietett általánosításnak, a deduktív kategóriák zsarnoki alkalmazásának és a tényekre összefüggés nélkül építő egyetemesítésnek vádjától megvédjük. E védekezés helyett szükségesnek látjuk azon körülmény tisztázását, hogy hogyan viszonylik a konkrét irodalmi tény elemző értelmezése az általános történeti beállításhoz annak az irodalomtörténeti iránynak gyakorlatában, mely a felsorolt indokok következtében nem tudja magáévá tenni a szellemtörténet módszerét. Az összehasonlítás alapjául kiváló irodalomtörténetíróknak, Pintér Jenőnek ugyancsak a közelmúltban megjelent munkája (Pintér Jenő magyar irodalomtörténete. Tudományos rendszerezés. Első kötet: a magyar irodalom a középkorban. Budapest, 1930. 769 l.) szolgáljon.

Pintér Jenő, mint a középkori magyar irodalom tudományos rendszerezője szintén nem óhajt lemondani azon összefüggések kidomborításáról, melyek az irodalom jelenségeit a nemzeti élet egyetemes folyamatához fűzik. Módszere azonban más, mint Horváth Jánosé, amennyiben nála a századonként tárgyalt irodalmi jelenségek ismertetését minden fejezet élén „történeti mozzanatok“ megbeszélése előzi meg. A XIII. század történeti mozzanatainak jellemzése kiterjed az általános műveltségre, az oligarchia szerepére, a királyi hatalom hanyatlására, a tatárjárásra, anélkül azonban, hogy a felsorolt „mozzanatok“ a konkrét irodalmi jelenségekkel a legcsekélyebb mértékben is összekapcsolhatók volnának. Mennyiben segíti például Pintér Jenő olvasóját a Halotti Beszéd, vagy a szórvány-nyelvmélekek történeti háttérének megértéséhez azzal a lesújtó ítélettel, melyet a XIII. század magyar oligarchiája felett ül: „Az ország egyes főurai inkább útonálló haramiakhoz hasonlítanak, mint tisztességes emberekhez“ (133. l.). Mi összefüggése lehet az ó-magyar Mária-siralomnak azzal a megállapítással, hogy az ország lakossága a XIII. században „mindennek inkább mondható, csak kulturált lakoságnak nem“ (229. l.)? Mi fűzi össze az irodalmi életet a királyi hatalom Pintér által annyira fájlalt elhanyaglásával? Oly általánosításokkal — célkitűzésünk megengedi annak megállapítását, hogy sokszor anakronisztikus megállapításokkal — állunk itt szemben, melyeknek alkalmazásától a valóság biztos talaját elvető legszélsőségesebb

„szellemtörténeti“ szemlélet is visszariadna. Ezek a történeti „mozzanatok“ nem illeszkednek az irodalomtörténeti tárgyalás menetébe, azon kívül állanak, tehát csupán felesleges konstrukciós ballasztot jelentenek. Ezt a módszert nem mentheti egy Pintérénél konkrétebb, annál nagyobb történeti beleélést és erudíciót tükröző tárgyalás sem, mert az általános megállapítások nem az irodalomtörténeti empiriából nőnek ki. Az irodalomtörténetnek ez a válfaja veszedelmesen emlékeztet a hagyományos politikatörténetírás gyakorlatára, mely háborúk, belviszályok, diplomáciai intrikák részletező leírásával és az ú. n. „művelődéstörténeti mozzanatok“, az „anyagi műveltség“ emlékeinek ismertetésével iparkodott élethű ábrázolást adni. A szellemtörténeti irány kinövésai és gyermekbetegségei, melyeket éppen az igazi szellemtörténész ítél el legélesebben, így nem szolgálhatnak annak a vitathatatlan ténynek elkendőzésére, hogy a hagyományos magyar irodalomtörténeti módszer revizóra szorul.

Az előzőkben Horváth János irodalomtörténeti historizmusának egyik alkatrészét módszerében pillantottuk meg. Ez az elemzésből összefoglalás felé lendülő módszer azonban fokozott tárgyszerűséget tételez fel, még pedig azokon a területeken, melyeknek megmunkálásáról a hagyományos irodalomtörténet szinte nyíltan lemondott. Itt elsősorban a magyarországi latinnyelvű irodalom legeredetibb és legértékesebb alkotásainak, a legendáknak és gestáknak kutatására gondolunk, melyekkel szemben a régebbi irodalomtörténeti művek csupán a történetírói vélemények óvatosságművelésére szorítkoztak és ezáltal kiszolgáltatták olvasóikat a legújabb, de nem mindig legszerencsésebb elméletek elfogadásának. Valószínűleg ennek a visszás helyzetnek felismerése kényszerítette Pintér Jenőt arra a skeptikus kijelentésre, melyet az Ősgesta kérdésében nyilvánít: „Ez a kérdés is olyan, hogy pusztán szövegkritika és történelmi kikövetkeztetés alapján bajos eldönteni s így az eredmény időről-időre változik, a történetíróknak többé-kevésbé egyéni felfogású „vélekedése szerint“ (id. m. 173—174. l.). Ha ez csakugyan így van, akkor ezek a többé-kevésbé egyéni felfogású történetírók joggal kérdezhetik, hogy miért nem siet segítségükre a testvér irodalomtudomány? Túlságosan messze vezetne, ha erre a kérdésre itt meg akarnánk felelni és így inkább örömmel regisztráljuk azt aényt, hogy Horváth János munkája ismét visszaszerzett az irodalomtörténet számára egy olyan területet, melyen annak szükségképpen súlyos mondanivalói vannak. Ha középkori magyar forrásproblémák ismerője művének idevonatkozó részeit elolvassa, mindjárt látnia kell, hogy itt nem a forráskutatók és nyelvészek eredményeinek egyszerű átvételéről, hanem minden egyes esetben tudatos állásfoglalásáról van szó. Felfogásával azonban nem mindenütt értünk egyet. Véleményünk szerint erősen túlbecsüli a Bécsi Képes Krónikának, mint önálló irodalmi műnek jelentőségét. A középkori magyar történetírásnak e legkölteibb emléke sok ponton tér el többi krónikáinktól, ezek az eltérések azonban, mint a forráskritika ma már tisztán látja, interpoláció

eredményei, melyeket Kálti Márk az ősgesta II. Géza koráig folytatott másolatából vett. Stíluskritikai alapon sem tulajdoníthatunk Kálti Márknak nagyobb írói jelentőséget, mint amely e jellegzetesen középkori interpolátort egy régebbi redakció fenntartása folytán megilleti. Horváth a Bécsi Képes Krónika előadásának költőiségétől ihletve, hajlandó Négyesy László nyomán, ha nem is minden fenntartás nélkül, annak egyes részeiben oly kompozíciós elemeket felismerni, melyek valamely „kitűnően motivált” s elrendezett nyers történet, vagy valamely epikus dal meséjének” átvételével magyarázhatók. Az árpádkori udvari történetírás jellegének pontosabb megismerése óta ennek az elméletnek nincs többé jogosultsága. Négyesy teóriája abban az időben keletkezett, mikor a kutatók a középkori magyar történetírás emlékeiben még száraz, németes krónikákat láttak és a bennük felcsillanó esztetikai értékeket a népköltészetbe iparkodtak átmenteni. E néhány részlétől eltekintve Horváth könyvének idevonatkozó fejezetei nem csupán nagy anyagismeretet tükröznek, hanem értékes új eredményeket is tartalmaznak. A hún-magyar rokonsági tudat késő-középkori elterjedésére rávilágító eredményeit már módszerének tárgyalásakor megismertük. Ugyanezen a területen figyelemreméltók a Turul- és a Fehérló mondára irányuló elemzése, melyekben a források alapos ismerőjét az irodalomtörténész éles megfigyelőképesége támogatja.

A Módszer és az Észköz elemzése tehát a bírálót ugyanarra az eredményre vezetik. „A magyar irodalmi műveltség kezdetei”-ből tökéletesen hiányzik annak az esztéta-irodalomtörténésznek főlénye, akit a „primitív” korok írásbeliségének emlékeihez csupán az Egész összefoglalásának vágya, a fejlődés értékmérlegének elkészítése vezet el. De éppígy távol áll szerzőnk attól a filológus-irodalomtörténésztől is, aki elől a fák az erdőt, az írásbeliség emlékei az irodalmat takarják el. E műben nálunk először öltött irodalomtörténeti formát az a szemlélet, mely nem keres többé barázdákat az egységes történet tényeinek elkülönítésére, hanem minden jelenséget egyformán élőnek, történetinek és így összefüggések részesének tekint.

Deér József.

Szentpétery Imre: Magyar Oklevéltan. (A magyar történettudomány kézikönyve. Szerk. Hóman Bálint. II. köt. 3. füzet. Budapest, 1930. 262 l. + XII hasonmás tábla.)

A középkori magyar okleveles gyakorlatnak, eltekintve aránylag igen régi kísérletektől, e mű adja első teljes összefoglalását. Bevezető fejezetében az oklevéltani alapfogalmakat határozza meg; a következőkben pedig, egyes korszakokat alkotva, azokon belül az okleveles gyakorlatnak terjedelmét, természetét, jelentőségét, az oklevéladó fórumokat, a kiállítás körülményeit, az oklevelek külső és szövegbeli sajátosságait ismerteti.

Célja útmutatást adni az oklevél kritikai használatára, jogi szerepének vizsgálatára. E célokon, az oklevéltan ez eredeti feladatain felül azonban a régi kultúra elsőrendű termékeinek

fogja fel írásos emlékeinket, önmagukban is, nem csupán az oklevelekben fenntartott szöveget illetőleg. A jogi szükséglet támasztotta fel a középkorban elfeledettségéből az írás gyakorlati használatát, eleinte tehát csaknem kizárólag az okleveles gyakorlattal kapcsolódott össze az írásbeliség; az oklevéltannak tehát tulajdonképpen az írásbeliség történetévé kell válnia. Szentpétery munkájának e tágabb és magasabb célkitűzés ad nagy jelentőséget egész művelődéstörténelmünk számára.

A korszakokra való osztás az okleveles gyakorlat egész lényegének és jelentőségének ily mélyebb megítélése alapján történt. Az első korszak, — tájékoztatásul az 1001—1077. évek közé határolva, — az általános európai írásellenes reakció idejébe esik még; a Szent Istvántól fennmaradt pár oklevél nem mutat élő háttérre, hanem csupán a császári oklevelezés egyszerű utánzására, valószínűleg főként a német kancellária egy hozzánk vetődött alkalmazottjának közreműködésével. Az első király után következőt felszázadból fennmaradt egy-két oklevél arról tanuskodik, hogy e gyökértelen átvételnek nem volt folytatása; ha oklevelet állítottak ki néha, úgy annak mindig valami különleges magyarázatát találhatni. Általában véve, — mint a külföldi irodalom is felismerte már, — a fennmaradt oklevelek száma e régebb századokban is körülbelül arányban áll a valóban kiadott oklevelek számaival, nem áll az, hogy a régebbi századok oklevelei sokszorta nagyobb arányokban pusztultak el, mint a későbbi középkor oklevelei. Amikor tehát Szentpétery első századaink fennmaradt okleveleinek pontos statisztikáját adja, jellemző adatokat ad írásbeliségünk terjedelmére nézve is. A második korszak (1077—1205) az oklevél jelentősége iránt való érzék lassú fejlődését mutatja. Kezdetleges megindulás eleinte, de már nem gyökértelen utánzás. A pecsét viszi a fejlődést tovább. Észrevehető, hogy most már nem a király, hanem inkább a felek kívánsága az oklevélbe foglalás. Lassankint már nemcsak az egyház, hanem mind nagyobb arányban világi felek is érzik az oklevél gyakorlati szükségét. Az udvarban állandóbb foglalkoztatásra mutatnak az oklevélkiállítókról maradt elnevezések; a formák is kialakulóban vannak. A XII. század utolsó negyedében mindezen rendszeresítés láthatólag öntudatossá válik; III. Béla idejéből egyenes megemlékezések is tanuskodnak erről. Általános okok mellett az európai egyetemi oktatásnak, különösen a párizsi egyetemének, kifejlődése is magyarázza e fellendülést. Az udvaron kívüli fórumokon is megindult már az okleveles gyakorlat. A harmadik korszak (1205—1308) az okleveles gyakorlat teljes kialakulásának időszaka; az írásnak valóságos közhasználatra jutása, a kiállító fórumok szervezetének, a jogi szokásoknak, az oklevél külső és belső formáinak kifejlődése, egyöntetűvé válása. A negyedik korszak (1308—1526) a tömeges jellegű okleveles gyakorlat kora: már nem művészet, hanem gyakorlati munka az oklevelezés, minden fokon és minden vidéken közhasználatban.

Bár a későbbi századokra nézve speciális kutatások még csak gyéren állanak rendelkezésünkre, Szentpétery, saját új kutatásainak eredményeit is adva, mégis sikerrel emeli ki a főbb jellemző vonásokat. Már az egyes korszakoknak elhatárolása, a gyakorlat lényegének sikerült megállapításával, önmagában is jelentős eredménye a szerző évtizedes munkásságának. Kulturális fejlődésünkre meglehetősen tragikusan hathatott az, hogy az oklevelelés jogi, írásbeli készsége mindvégig sokkal inkább az egyháziak kezében maradt, mint a nyugati államokban. A XV. században már nálunk is körülbelül minden nemes embernek volt pecsétje, de e pecsét jogi érvénye nem tudott úgy megerősödni, mint külföldön. A hiteles helyek intézménye uralkodott az okleveles gyakorlaton. Következménye ennek a latin nyelv kizárólagos uralma volt akkor is, amikor a nyugati gyakorlat már évszázadok óta a nemzeti nyelv használatára tért át. Az írás tehát kevésbé hathatta át világi társadalmunkat; s minthogy az iskolázás, az egyházi vallásos célok mellett, gyakorlati célként főként az egyszerűbb jogi oktatást tartotta feladatának, oktatásunk is inkább megmaradt a latin nyelv mellett, mint a külföldön. Nem látjuk nyomát annak, hogy nálunk gyakorlati célú iskolák elkezdtek volna, amelyek a világi bodogulás, az írástudással való megélhetés reményével csalogatták a tanítványokat, mint ahogyan Németországban már a XIV. században is elsokasodtak az ilyen, sokszor alacsonyrendű zugiskola-vállalkozások.

Szentpétery számtalan részletét adja az okleveles gyakorlat sajátosságainak, kitűnő anyagul összehasonlítások, további kutatások céljaira. Érdeme épp abban áll, hogy a szaktudomány régibb módszerein is uralkodik a fáradságos részletmunkában való hosszú gyakorlattal s amikor új, általánosabb érvényű célokat tűz ki maga elé, a legapróbb részleteredményeket fogja össze biztos kézzel az új szempontok szolgálatában.

Valóban kíváncsnak kell tartanunk azt, hogy az oklevéltant, középkori művelődéstörténetünk e legelsőrendűbb kutatási területét, kultúrpolitikánk fokozott figyelemre méltassa. Az írásbeliség európaival közös, időben lépést tartó fejlődésének kimeríthetetlen, beszédes forrásai okleveleink, külsejükből és szövegükben egyaránt. Minden évtized gyakorlatának megfigyelése páratlan alkalmat szolgáltat a külföldi írásbeliséggel, iskoláztatással, a művelt osztályok kialakulásával való összehasonlításra. A gyakorlatnak számtalan változó részletsajáttsága, új apró formák tömeges jelentkezése s eltűnése — mind oly kétséget nem hagyó alapjai az összehasonlításnak, amilyeneket a történeti kutatás más ágazatai nem tudnak felmutatni. Valószínű, hogy különösen a XIII—XIV. század írásbeliségének megfigyelése alapján, a tömeges írásösszehasonlítást összevetve az írókról szóló egyesek megemlékezésekkel, sikerülne egyes iskolák, írástanító központok megállapítása, úgy az országon belül, mint kívül is. Sőt úgy tűnik fel előttünk, hogy nagy európai egyetemek belső üzemét, tömegoktatásának menetét, mint például

a párizsiét, csakis a távoli — magyar, lengyel, svéd stb. — okleveles gyakorlat megfigyelésének bevonásával lehetne rekonstruálni; időről-időre feltűnő szokások, nagy vonások és apró részletek egyezése e távoli vidékeken okvetlenül közös centrumokra mutatna, az írásktatás tömegműhelyeire. Összehasonlítva az így nyert eredményeket a nagy egyetemek közvetlen környezetének írásemlékeivel, bizonyára oly megállapításokra juthatnánk, amelyeket egyenes adatok híján különben sohasem remélhetnénk. A magyar diplomatikának tehát épp azért, mert a középeurópai kultúrterület szélén állottunk, vezető szerep juthatna e nemzetközi tudományágban. Anyagi eszközök lennének szükségesek ehhez, de korántsem oly nagyok, mint például az összehasonlító művészettörténet vagy archeológia terén. Pár ezer fénykép, amelynek jórészt csere útján lehetne megszerezni, elég alapot szolgáltathatna a XIII. század írásbeliségének összehasonlítására.

Ezek a gondolatok ébrednek bennünk, amikor Szentpétery művével most már rendelkezésünkre áll hazai gyakorlatunk rendszeres áttekintése. Kellő apparátussal óriási perspektívákat nyújtó munka kezdődhetnék meg, amely hivatna lenne hazai középkori iskoláztatásunk, tanult osztályunk múltjának kiemelésére is az ismeretlenség homályából. Mert azt, amit eddig egyenes említések alapján minderről összeállítottak, még csak áttekintésnek sem tarthatjuk: hiányzik e keretekből a lényeg, a tartalom. Írásösszehasonlítással és a gyakorlat számtalan részletének összehasonlításával okvetlenül rekonstruálhatnók egyes iskolánk üzemét, tömegével egyes írástudók pályáját: literátus deák-osztályunk, tehát tanult osztályunk multját valóban megeleveníthetnénk.

Ezért látjuk nagyjelentőségűnek Szentpétery művét, sokkal többnek, mint egy szaktudomány kitűnő kézikönyvének. Fejérpataky irodalmi és tanári működése, — mint azt tanítványai jól tapasztalhatták, — valóban a külföldi tudomány szintjére emelte a magyar oklevéltant. Szentpétery kezében, s különösen most már ez összefoglaló művével a keleteurópai szaktudomány élére került munkásságunk. Kíváncsú lenne, hogy eszközök, munkatársak álljanak rendelkezésére kitűzött feladatainak megoldására, hiszen a tömegkutatásra, amelyeket e feladatok követelnek, kevés egy ember ideje és ereje: hiba is lenne ez oly kialakult, irányításra hivatott tudományos egyéniséget csakis részletmunkákra hagynunk, amely részletek gyakran hosszadalmas, egyszerűbb technikai előkészítő feldolgozásokat jelentenek. Ha a szerző iránya, szempontjai szélesebb körökben megértésre találhatnak, a történettudomány e területén a magyar kezdeményezés és munka egészen különleges, az egyetemes kultúrfejlődés menetének megállapítására új utakat nyithatna meg a nemzetközi tudományos élet számára.

Hajnal István.

A regéczi uradalom gazdálkodása a XVIII. században. I. Jármay Edit: A regéczi uradalom üzeme a XVIII. század első felében. II. Bakács István: Trautsohn herceg regéczi uradalmának terméseredményei a XVIII. században. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez. Szerk. Domanovszky Sándor. I. füzet. 1—5, 6—84 és 85—159 l.) Budapest, 1930.

A magyar gazdaságtörténelem már régóta szükségét érzi a birtoktörténeti monográfiáknak. Az a néhány munka ugyanis, amely magyar nyelven megjelent, vagy csak az egyes birtoktestek alakulásának külső vonatkozásaival foglalkozott, vagy ha némi belső történetet is nyújtott, megelégedve az adatok egymásmellé helyezésével, óvakodott általánosabb következtetéseket vonni le. (Pl. a „Művelődéstörténeti Értekezések” közül több belső ellenmondás jellemzi Kerecsy dolgozatát Bakóczról; csupán regisztráló Székely J.-é Thökölyről, Sebestyén B.-é Török Bálint-ról stb.) Most két, egymást kiegészítő olyan dolgozatot kaptunk, amelyek a mai követelményeknek megfelelően adják elő egy XVIII. századi uradalom szervezetét, termelésének elveit, eredményeit, és dicséretreméltó, hogy egyik szerző sem zárkózik el az idegen országokban mutatkozó jelenségek vizsgálatától, bár e tekintetben mellőztek több olyan feldolgozást, amelyek átlendítették volna őket a nehézségeken következtetések levonása alkalmával.¹

E században az uradalmi gazdálkodás már mindenütt leküzdte a XVI. és XVII. században még előtte álló akadályokat: üzemét kibontakoztatta, szervezetét kiépítette. Bár a művelés formáinál nem tudott szakítani az általánosan uralkodó népszokásokkal, mégis mindenütt átvette az iniciatívát és próbált alkalmazkodni kora vívmányaihoz, különösen ami a gabonaelvetést és trágyázást illeti és így joggal nevezte Cl. Bauer e kort a nagybirtok teremtő periódusának.²

A regéczi uradalomban a XVII. században fakadt racionális elveknek és a tradicionalizmusnak érdekes összeolvadását látjuk s e szempontból a feldolgozás az általános európai birtoktörténeti probléma vizsgálatát is lehetővé teszi.

Trautsohn herceg azokkal az elvekkel, amelyekkel a mezőgazdaság felfokozására irányuló javításoknak, az eltevés biztosítását célzó csűrök felállításának szükségét kifejezi, igen nagyjelentőségű szerepet töltött be e birtok történetében. Hogy nem sikerült érvényesítenie teljesen minden szándékát, annak az alkalmazottak hanyagságán kívül messzemenő okai is vannak, de erre a szerzők nem mutattak rá.³

¹ Pl. Jármay sokat tanult volna Th. Mayer értekezéséből. Vierteljahrschr. f. Soz.- u. Wirtschaftsgesch. 1928 és A. Ernstberger könyvéből: Wallenstein als Volkswirt im Herzogtum Friedland, 1929, Reichenberg.

² Archiv f. Kulturgesch. 1931. 156. l. Anm. 1. L. az uralkodó elvekre nézve Sombart: Der mod. Kap. 11. 2. r. 632—33. 11., 650. l.

³ V. ö. pl. Berzeviczy G.: De rusticorum cond. et indole. 1814.

E két dolgozat, mint mondtuk, kiegészíti egymást. Jármay inkább a szervezetet és a megmunkálás mikéntjét tárgyalja, Bakács pedig a terméseredményeknek nyújtja szépen áttekinthető vázlatát és évenkénti változásait (táblázatban is). De vannak egymással megegyező részek, amelyeket megfelelőbbnek tartunk együtt ismertetni.

Jármay a források tárgyalásánál (9—14. ll.) tisztázza az urbarium és számadáskönyv közötti különbségeket, bebizonyítva, hogy míg előbbi a földesurak akaratát fejezi ki, addig az utóbbi a valóságos helyzetről, a birtokállományról, földesúri adókról stb. nyújt tiszta képet.¹ A szerzők itt elmulasztották kiemelni, hogy az urbariumok csak a feudális jellegű követelményeknél vehetők tekintetbe, valamint a jobbágyművelés alatt álló területeknél, amely utóbbiakra viszont a számadásokból nagyrészt csak indirekte következtethetünk. A számadáskönyvek nagy felügyeleten mennek át, míg a központba jutnak. A provisor „ratio”-ját a számvizsgáló nézi át, majd közli kifogásait — „difficultates” — a felterjesztő provizorral, amire az választ — „replica” — ír, végül az egész egy bizottság előtt nyer ratifikációt. De még e nagy ellenőrzés mellett sem volt kizárva a csalás.

A második fejezetben Jármay áttekinthető vázlatát adja az Abauj és Zemplén vármegyében fekvő uradalom külső történetének és felsorolja a birtokosokat. Trautsohn herceg az uradalmat 1712-ben nyerte el és az 1780-ig családja birtokában volt. Ugyancsak Jármay állapítja meg, hogy az allodiális területek legnagyobb részben a felkelések idején alakultak ki. Bakács viszont észreveszi azt a jelenséget, hogy e területekhez az elhagyott szessziók művelésalávételével új allodiumok is járultak (99. l.). Jármay azután falvanként felsorolja az egyes allodiumok népességét és kiemeli az inpopuláció szükségét is, amelyet a herceg az 1754-i sváb telepítéssel elégített ki.

Jármay dolgozata nem világosít föl az allodiális birtok nagyságának mértékegységről. Erre Bakács a 96—101. lapokon nyújt értékes adatokat. Kiszámítja egy köblös föld nagyságát (egy mai magyar hold)² s ugyanő megemlékezik a földesúrnak az allodium növelésére irányuló törekvéséről. Jármay előadásában ezután következik az uradalom jól kiépült kormányzatának leírása. A szervezet élén látjuk a praefectust (director honorum);

42—43. 11. és L. Bartholomeides: Memorabilia Provinciae Csetnek. 1799. 163. l. Különbben e munkát analógiául is felhasználhatták volna, kül. 155—66. ll.

¹ Bár erre érdekes lett volna az egykorúak véleményét ismerni. Pl. Tört. Tár. 1898. 464 l. és némiképp az urbárium fejlődésére rámutatni, mert hisz a XV. sz.-ban mástértettek rajta, mint pl. Pfahler, Schlachta.

² Az egykori Schlachta (De nexu inter colonos et dominos 1804. 111. l.) 1000—1200 négyszögölben adja nagyságát. Viszont Kelemen: Institutionis Juris priv. Hung. (1814) I. 479. l. Bakács állításával szemben azt fejti ki, hogy egy hold 2 pozsonyi mérőt fogad be, nem pedig egyet.

az ő kezében van minden kezdeményezés. Utána következik a rationum exactor, akinek a számadáskönyvek körül van dolga. A gazdálkodás tervének kidolgozása a provisor feladata; a rationista szerepe a szőlőmunkák körül bonyolódik le. Utána következnek a személyzetet vezető ispánok és a községeknek jó módban élő vezetői, a villiciusok.

Az uradalom ilyen jól kiépített szervezettel vezetett üzeme gondozott majorságokban folytatta a gazdálkodást (34—56. l.). Gazdasági épületek tették lehetővé a gabona, állat stb. megőrzését.¹ A gabonatermesztésben a búza és rozs uralkodott. (Ezt Bakács bizonyítja be, kimutatván, hogy a siligo rozs és nem búza. 105—106. l.) Ezenkívül termelnek zabot, tönkölyt stb. A kertművelésnél Jármay egy tévedésére nézve lásd a Notitia IV. 21. l. A szőlőművelés volt az uradalom legjövödelmezőbb művelési ága (78., 78/a., 79. l. táblázatokat). Az alkalmazottak ellátásáról nyújtott rajzból megállapítható, hogy a fizetések nagyjából az évi jövedelemmel állnak egyenes arányban. Az utolsó fejezetben leszögezi Jármay, hogy a jövedelmek általában feudálisak voltak (69—73. ll.).

Bakács dolgozatának jóformán csak utolsó fejezete tér el, vizsgálódása körét tekintve, Jármayétól. Megállapítja (121—22. l.), hogy a búzatermelés háromszoros átlagával szemben áll a rozs hatszoros átlaga. Szól az átalakulásokról és rájön Jármayval szemben azok erős ingadozására. (Franciaországban és Sziléziában átlag ötszörös a búzatermés. Sombart: Kap. II. 638—639. ll.) És ha a terméstöbbletnek nem csupán abszolút értékét vette volna tekintetbe, hanem azt is vizsgálta volna, hogy milyen társadalmi viszonyok mellett történt a művelés, akkor nem lett volna oly lehangelő a rajz, amelyet nyertünk. Nem lehet a gazdaságtörténetben ugyanis csak külső megnyilatkozásokat látnunk, hanem azokat összhangba kell hozni a belső indítókokkal, feltételekkel is (v. ö. Aubin megjegyz. a Hist. Zeitschrift 1930.). Különben ami a 20-as évek terméshanyatlását illeti, ez általános Európában.

Még egyszer kiemelem, hogy a két dolgozat régi óhajt elégit ki. A szerzőket méltán illeti meg dicséret az uradalom üzemének szép rajzáért és a művelési formák nagy apparátussal végzett tisztázásáért. A terméseredményeknek éles analízissel elért megállapítása meggyőződésünk szerint alapot ad egy egyetemes XVIII. századi magyar mezőgazdaságtörténet megírásához is.

Az előszóban Domanovszky Sándor, rövid visszatekintéssel szakirodalmunkra, bejelenti a Magyar Művelődéstörténeti Intézetben szervezett gazdaságtörténeti munkálatok kiadványsorozatának megindulását, céljául mindenekelőtt egyes birtokok történetének feldolgozását tűzvé ki, hogy ily módon biztos alapokat szolgáltatasson későbbi összefoglaló feldolgozások számára.

Komoróczy György.

¹ A modus tritrandi, ez eltevés stb.-re, v. ö. Bél: Notitia I. 29—30. és III. 18—19. ll. stb.

Siklóssy László: A magyar sport ezer éve. II. Széchenyi-Wesselényi és még egy nemzedék 1820—1874. III. A modern sportélet előkészítése, 1875—1896. Kiadja az Országos Testnevelési Tanács. Budapest, 1928—1929. Stephaneum. 671. 1 ; 804, 4 l. számos képmelléklettel.

A sport — Siklóssy László szerint — az egyoldalú életfoglalkozást kiegészítő játékos kedvtelés, az egyéniséget a hivatásos foglalkozás egyoldalúságának unalmától és káros következményeitől megmentő test- és szellemnevelő tevékenység. A sport játék, de komoly hivatást, foglalkozást (élelemszerző vadászatot, halászatot, vagyis összfoglalkozásokat, harcot stb.) utánóz és komoly életfeladatok megoldására nevel, bizonyos körülmények közt pedig maga is professzionális tevékenységgé, élethivatássá lesz. A játékhoz mintául vett hivatásos foglalkozás természetéhez képest Siklóssy testi és szellemi sportokat különböztet meg, ez utóbbi csoportba sorozva az életfoglalkozás mellett üzött szellemi kedvteléseket, aminők egyrészt a sakk, kártya és más efféle játékok, másrészt a művészeti és tudományos amatőrkedés.

Könyvében ugyan az érdemes szerző csupán a közkeletű értelemben sportnak nevezhető testi játékokkal foglalkozik, de talpraesett definíciójában nemcsak a sport fogalmának adta sikerült meghatározását, hanem egyben támaszpontot, irányadó mértéket saját irodalmi munkásságának helyes és méltányos megítéléséhez. Siklóssy László nem tartozik a céhbeli történetbúvárok közé, nem is akar annak látszani. Amatőr művésze az érdekeltő történeti témák népszerű feldolgozásának. A műgyűjtés aprólékos figyelmet, széleskörű ismereteket és tisztult műérzéket követelő terrénúmról másfél évtizeddel ezelőtt lépett át a történeti kutatás terére s a tudománnyal kezdetben csak sportként foglalkozva, nevelte magát e szellemi kedvtelés kiváló művészévé. Nagy műveltsége, sokféle ágazó, eklektikus ismeretei és évtizedek műgyűjtő munkájában trenírozott szeme pótolják nála az autodidaktikus útján el nem sajátítható módszeres képzést, ha nem is tudják teljesen mentesíteni az ennek hiányából származó tévedésektől. Munkái nem mindenben felelnek meg a történelmi módszer és kritika követelményeinek, sőt — különösen erkölcs-története — a historikus botlásoktól sem mentesek. Másrésről azonban a szakkutatás körén túlterjedő s a való életben gyökerező amatőrérdeklődése merőben elhanyagolt, műveletlen területek felkutatására, heterogénnek tetsző, de mindig aktuális és érdekes témák választására, széles rétegek érdeklődését felkeltő, kuriózus jelenségek vizsgálatára készíti, feldolgozásokra, miket oklevelekben búvárkodó szaktudósoktól hiába várnánk. Negyedszázados irodalmi munkásságának termékei ezért hatottak az olvasóra egytől-egyig az újság ingerével s ezért szolgálnak gyümölcsöző ösztönzésül elhanyagolt tudományágazatok művelésére. Ebből a szempontból kell elbírálnunk teljesítményeit, melyek közt kiváló helyet foglal el három hatalmas kötetre terjedő sporttörténelme.

Siklóssynak egyik bírálója épp e folyóirat hasábjain szeméreti, hogy „nem a középkor sportját kutatja, hanem a ma uralkodó sportágak középkori előzményeit“ s mivel ezek nem vonatkoznak a sport mai fogalmi körébe, szükségszerűen helytelen képet ad a magyar sport multjáról. Ezt a véleményt nem tehetem magamévá. A bírálót e kemény ítéletre a sportnak az a mai értelemben tán helyes, de történeti értelemben mindenesetre téves definíciója csábította, mely szerint korunk sportja „szükségszerűen jött létre, hogy az irodákba és műhelyekbe szorult emberiség fizikumát megmentse a jövő számára.“ Bármennyire illik is ez a meghatározás a legutóbbi évtizedekben mindinkább demokratizálódó modern sportra, annak még XIX. századi szerves előzményeire sem alkalmazható. A modern sport bölcsőjénél nem látunk munka után üdülést kereső hivatalnokokat és munkásokat, hanem szórakozásra sok idővel rendelkező és tunya élvezetek helyett testöket edző fejedelmeket, főurakat és más előkelőket, másrészt pedig a gyermekkor gondtalan életét élő ifjakat. A test-edző, higiénikus szempont kezdettől fogva érvényesült a sportban, de igazán uralkodóvá csak napjainkban lett. A közelebbi multban — a XVII—XIX. században — inkább a játékos szórakozás, a mulatság szempontjai irányították és fejlesztették. Sokkal inkább felismerhető a testedző szempont a távolabbi mult — sportnak ugyan nem nevezett, de mindenesetre annak fogalma alá tartozó — játékos kedvteléseinél. Éppen ezért csak helyeselhetjük Siklóssy eljárását, mikor ezeket az ősi játékosan testedző jelenségeket vizsgálata körébe vonta s miután megkísérelte elbírálni, hogy az éppen szóbanforgó kedvtelést (legyen az vadászat, harci játék, vagy bármi más) sportszerűen üzték-e, avagy hivatászerűen, azokat előbbi esetben a mai sportágak őseitént tárgyalta. Saját elmés definíciója alapján így bukkant rá ily szempontból eddig figyelemre sem méltatott sok középkori jelenségben világos sportelemekre. Hogy a hún gyermekeknek a kínai forrásokból ismert katonás játékaikhoz hasonlóan bizonyára már a legzsengőbb korban birkán, kutyán lovagló, majd igazi lovon versengő, parittyázó, nyilazó, kődobó és birkózó magyar gyerekeknek a katonás nevelést szolgáló játékaik a mai tornával, gyermeksportokkal, leventézéssel egyértékű testedző sportok, hogy a lovagi bajvívás, vadászat, solymászat, gerelyvetés, kődobás minden sportfoglalom értelmében valóban testedző és szórakoztató sportok voltak, habár e szó rájuk alkalmazva anakronisztikusan hangozzék is, aligha lehet kétséges. Nehezen emelhető kifogás az igricek vagy joculátorok (jongleur) akrobata művészetéről Siklóssy által megállapítottak ellen is. Már Pesthy és Hajnik kutatásai alapján is bizonyíthatótnak látszik, hogy a lovagkor hivatásos bajvívóinak intézménye a mai professzionátus sportemberekéhez hasonló élethivatás létrejöttével egyértelmű s bizony elhihetjük, hogy e *pugiloknak* — nem halálos kimenetelű, tehát sportszerű — küzdelmét a bajvívások szemlélésében oly nagy élvezetet találó lovagkori társadalom tagjai éppoly érdek-

lődéssel nézték, mint más korok társadalma hasonló versengéseket. Siklóssy a modern sportok előzményeit a távoli múlt útvesztőiben kutatva — megbízható előtanulmányok híján s a tárgyát szerető amatőrtudósok szokásos elfogultságával — néhol tagadhatatlanul túlzásokba tévedt. Sportjelenségeket vél felismerni, ahol a korismerő szaktudós egész más tényezők működését látja. Másfelől azonban szellemes intuícióval talált rá valódi sportjelenségekre ott, ahol a szakkutatás a maga egyoldalúságával ilyesmire még gondolni sem mert. Apró botlásainak száma fokozatosan csökken, minél közelebb jut korunkhoz, vagyis amikor bővebben kezdenek buzogni a középkorban még nagyon gyérszavú források. Általában helyes és adatokban gazdag képet adott a magyar sport multjáról s ha nagy művének vannak is fogyatékoságai ezeknél sokkal nagyobbak úttörő érdemei.

A második kötetben új oldalról mutatja be Siklóssy a reformkor két nagy magyarjának, Széchenyi Istvánnak és Wesselényi Miklósnak egyéniségét, kik — megállapítása szerint — a sportnak szinte valamennyi ágában úttörők voltak s egyikben-másikban kiváló sikerrel működtek. Részletesen foglalkozik a lovasport térhódításával, az első lövész-, evezős- és tornaegyletek alapításával és működésével, a turisztika, úszás és egyéb sportágak gyermekeivel, valamint a „sport“ szó lassú elterjedésével. E kötet szinte teljes egészében új anyagot tár az olvasó elé és színes, érdekes képet rajzol a modern magyar sportélet őskoráról. A harmadik kötetben a millenium évéig terjedő két évtizeden kísérő végig valamennyi sportág fejlődését s mint az előző két kötetben, itt is igen nagytömegű, veszni indult apró forrásmunkát dolgozott fel. Ócska, sárgult fényképekről készült ízléses reprodukciók s az őket kísérő szöveg nemcsak a sportéletbe, hanem apáink élénk társas életébe is mély bepillantást engednek.

Könyvtári, kéziratári és múzeumi szorgos kutatások, ötletes megállapítások hosszú sora és szokatlanul gazdag illusztratív anyag hatalmas tömege elsőrendű forrásmunkává avatják Siklóssy művét, melyet jövőben a magyar sporttörténet egy művelője sem nélkülözhet. Kár, hogy az egyes sportágakat külön-külön ismertető fejezetekben kissé széteső képet kapunk a magyar sportéletről s így nélkülöznünk kell a magyar sport szerves fejlődésének összefüggő érzékeltetését. A munkát nagy anyagi áldozatokkal közrebocsátó Orsz. Testnevelési Tanács által tervezett idegennyelvű kiadásokban ezt a hiányt egy összefoglaló fejezet keretében mindenesetre pótolni kellene. A szerző által felkutatott és publikált gazdag forrásanyag bőséges módot ad e feladat sikerült megoldására.

Hóman Bálint

Géza Fehér: Die Inschrift des Reiterreliefs von Madara. Bulgarisches Nationalmuseum in Sofia, 1928. Nagy 8°, 144 l.

Ha az ember Szófiából Várnába utazik, Sumla elhagyása után — innen Várna már csak pár órai út — a régi bolgár történet

nevezetes helyeinek közelébe ér. Erre van Aboba, egy török falu, melynek határában paloták és erődítések romjait ásták ki; itt van Pliszka, Sumlától délnyugatra Preszlav, a régi bolgár fejedelmek székhelyei.

Sumla közelében van Madara is. A vonat útjától délre, pár kilométerre, hosszan elnyúló, meglehetősen magasan fekvő meredek sziklafal emelkedik itt. A szikla egy helyen megtörik, nagy, de nem mély barlangot alkot; a barlangban forrás ered. A meredek sziklafal, a hatalmas barlang, a növényzet, a patak, a megragadó kilátás Sumla vidékére: felejthetetlen benyomással vannak az itt járóra. Úgy látszik, régi idő óta kultuszhely ez; a barlangtól nem messze egy lapos sziklát mutogatnak a régészek, amelyen áldozati állatokat vágtak le, legalább is erre mutat az, hogy rajta vájt csatorna van a lefolyó vér számára.

A sziklafalban, szintén nem messze a barlangtól, úgy húsz méter magasságban nagyméretű, az időtől erősen megviselt relief látszik: egy lándzsás lovas, mögötte kuttyája, a ló lábai alatt egy oroszlán. Ha az ember jobban megnézi, úgy látja, hogy a lovas körül felirat van. Ez a híres madarai lovas, melyet régebben thrák emlékeknek tartottak, míg az újabb kutatások kétségtelenül ki nem derítették, hogy a madarai lovas a régi bolgárság egyik legnagyobb emléke.

Az elmúlt években, nyári időben, élénk munka folyt a madarai lovas körül. Itt volt a szófiai múzeum tudományos tisztviselőinek jó része, Popov Rafaelnek, a múzeum jelenlegi igazgatójának vezetésével, kik számos katona-féle munkás segítségével nagyarányú ásatásokat végeztek. Sikerült is feltárni a régi kor több építészeti emlékét.

A társaság lelke Fehér Géza volt, a régi bolgár kor kitűnő ismerője, aki fáradhatatlan, lelkes munkával és agitációval nagy eredményt ért el a bolgároknál: a bolgár közvélemény az ő hatása alatt kezd ráeszmélni arra, hogy a bolgár őskor török vonatkozásainak kultuszát és kutatását a szláv vonatkozások mellett a bolgár tudomány nagyon elhanyagolta, pedig a régi bolgár-törökség Kelet-Európa legelső népei közé tartozott. Jórészt Fehér agitációjának eredménye volt, hogy a madarai lovas mellett ásatásokat végeztek, az emlékekhez utat csináltak, mellettük kis múzeumot építettek. Ezeket a munkálatokat folytatni fogják, még pedig nagyobb arányokban. Az emlékek körül nemzeti parkot akarnak létesíteni a bolgárok. Madarát meglátogatta a cár is, ki Fehér munkáját élénk érdeklődéssel kíséri.

Az 1924. évben különösen mozgalmas élet volt a madarai lovas körül. A Bolgár Nemzeti Múzeum emelvényt állíttatott a reliefhez, hogy Fehér a feliratot közvetlen közelből tanulmányozhassa. E munkában részt vett Kacarov professzor, a balkáni régiségek kiváló ismerője is.

A madarai lovas felirata görögül van, — sajnos, a történeti kutatás számára alig értékesíthető állapotban. Itt-ott olvasható

még egy betű, egy szó, esetleg egy sor, de a felirat legnagyobb része csupán kombinációknak lehet alapja. A felirat két részre oszlik, egy felső és egy alsó felíratra. A felső felirat a lovastól jobbra és balra van, az alsó felirat a lovas alatt három oszlopban.

A felirattal már többen foglalkoztak; köztük kiemelendő a cseh K. Škorpiľ, aki a biztosan olvasható töredékek jórésztét elolvasta.

Fehér e művében jóval túl megy Škorpiľ munkáján; gondos megfigyelés alapján új betűket és betűnyomokat állapít meg s a gyér maradványokból szinte mindenütt teljes képet rekonstruál. Eljárásáról leginkább képet ad egy példa. Lássuk a reliefről jobbra eső felíratrészt (I. b):

1. βασιλεὺς ὁ Λέων	1. Der Kaiser Leon
.....
2. εἰς [τὸν] Τερβέλ-	2. ging zu Tervel;
3. ἰν ἀπὸ ἡλθεν, τὸν Ῥινοκο-	3. dem Kaiser mit der abge-
4. πημένον τὸν βα[σ]ιλέα	4. schnittenen Nase
5. οὐκ (ἐ)πίστευον οἱ θεῖοί μου,	5. trauten meine, des
6. ἐκ Θε(ε)οῦ εἰσδεσάμε[ν]ου Κισ[ί]να.	6. von Gott eingesetzten Ki-
	šin, Oheime nicht.
7. τότε] Κισίνας ὁ [καυχ]άγο[ς],	7. Damals war Kišin der Kav-
	chan,
8. ὁ ἀδελφός αὐτοῦ ἐν Ἀδριανουπόλει διέ-	8. sein Bruder bei Adrianopel,
9. μινεν, τὴν κατέ]κτα ὁ τερασ[τί]ος...	9. das der Wunderbare (=
	Krum) eingenommen hatte.
10. βασιλέα.	10. ... den Kaiser ...
11. αἱ Θε .	11. Oh Gott!
12. ὁ Κισ[ί]νας	12. Kišin
13. ἐσμετεμέ [κ]αλά[ς] ἐδω[κ] (εν) ὁ	13. reichliches Trinken-Essen
Κισ[ί]νας	(ešmedeme) gab Kišin.

E felíratrészből azok a szavak vagy szórészek, melyek felé a szegletes zárójel néz, nincsenek meg a felíratban; a megpon-
tozott betűknek csak nyomai vannak. Ezt tudva, az első négy sor (nem számítva a hiányzó sort) világosan értelmezhető; az ötödik sor értelmezése már kétséges, a többié pedig erősen kombináló jellegű. A 8. sorban ennyi van kiírva világosan: τουενα; e betűcsoport előtt egy β-nak, utána egy δ-nak és ρ-nak a nyomai látszanak s ha Fehér ezt ὁ ἀδελφός αὐτοῦ ἐν Ἀδριανουπόλει διέ-
(μινεν)-re egészíti ki (mellesleg: szép és világos történeti meg-
okolással), lehetséges, hogy igaza van, de nem tartok kizártnak más értelmezési lehetőségeket.

Szándékosan azt a felíratdarabot mutattam be, melyben hosszabb a biztosan értelmezhető rész. (Ez az egyetlen ilyen rész.) Ez a darab egy Leo császárról, Terbel bolgár fejedelemről és II. Justinianosról, a levágott orrú császárról beszél (erről tudjuk, hogy a bolgárokhoz, Terbelhez menekült), tehát 700 körüli eseményeket tárgyal. De a felirat nem ebből az időből való;

az alsó felirat középső oszlopában megmaradt egy hely, mely csaknem biztosan ἐλῳάριον ὁ Κρουμῆς 'ajándékozott Krumys'-nak értelmezendő, a harmadik oszlopban elég jól megmaradt 'Ου[ου]ρτάγ ἄρχων 'Omurtag fejedelem' s ugyanitt a Μελεμ[ι]ῖ (alatta) Σβινικᾶς nevek, Omurtag fiainak nevei olvashatók. Krum és Omurtag a IX. század első felében uralkodott, a felirat tehát ebből az időből való.

Egyik legérdekesebb része a könyvnek az, hol Fehér kifejti (47 skk.), hogy a feliratban van egy ilyen bolgár-török szó: *ečme-deme* 'evés-ivás'. E kifejezés egy j-török *ičmā-jāmā* (csuvas *čsme—sime*) bolgár megfelelője s a bolgár fejedelmi udvar egy érdekes szokásának emléke. A madarai feliratban Fehér szerint többek közt ebben a kapcsolatban fordul elő: „gazdag lakomákat (ešmedemeket) adtam“. Malamir sumlai feliratán azt olvassuk, hogy a fejedelem főembereinek ajándékokat ad s enni és inni ad a bolgároknak. Bolgár főemberek sírfelirata többször mondja, hogy az illető a fejedelem „etetett embere“ (θρεπτός ἄνθρωπος). Ibn Fadlān pedig részletesen leírja, hogyan ad ételt a volgai bolgár fejedelem sajátkezüleg főembereinek (utána itallal vendégeli meg őket). A szép bizonyítást leginkább az zavarja, hogy a feliratban ΕΣΜΕΤΕΜΕ alak van, a szabályos alak pedig ΕΣΜΕΔΕΜΕ volna. (Fehér 3. jegyzete az 52. lapon nem hárítja el egészen e nehézséget.)

Érdekes a feliratban többször előforduló bolgár ΚΙΣΙΝΑΣ tulajdonnév. Fehér szerint ez *Kišin* ('kicsiny'), Krum testvére, ki Krum után rövid ideig, talán csak néhány hónapig uralkodott. Más forrásban nem fordul elő. (36 skk.)

Az egyik feliratrészt így rekonstruálja Fehér: ἀρχων Κρ[ουμῆς] τεκού σεκ[τέμ] s a *tekü sektem*-et Krum trónralépése bolgár dátumának magyarázza: 'bak[év], nyolcadik [hónap]'. (71 skk.)

A felirat egyik részén *Naiman* tulajdonnevet talál Fehér: ez mongol szó, eredetileg 'Nyolc'-at jelent. (91—92. l.)

Sajnos, e bolgár-török szók, illetve nevek egyike sem mutatható ki teljesen és világosan kiírva, illetőleg teljes biztossággal értelmezhető szövegrészben.

Krum nevéről azt állapítja meg Fehér (84. skk.), hogy voltaképpen *Krumys*-nak hangzott s eredeti alakja *Kurmys*; ez máshol is előforduló török név, alapszava a *kur-* 'felállít, berendez, elkészít' ige.

Magyar szempontból különösen érdekes és fontos, amit Fehér a feliratban talált *καπαρ*-ral kapcsolatban a *Vérbulcsu* névről mond (104—106. l.). A bolgároknál volt egy *καπαρ τικείνος* névű méltóság; e név *kanar tik(g)in*-nek olvasandó, ami törökül 'megvérező, véreresztő herceg'-et jelent. Ugvanezt jelenti a magyar *Vérbulcsu* = 'Vér-bocsátó'. Tudjuk, hogy Bulcsu viselte a horka (*καρχάν*) méltóságot. A bolgár *kanar-tigin* és a magyar horka egyik feladata tehát véreresztés volt, mely művelet fontos szerepet játszik a török népek esküjénél. Nagyon szépen egészíti ezt ki Pais Dezsőnek az a megállapítása, hogy a *horka* = *καρχάν* egy

török *karja* ,keverő, (vér-)keverő' szó megfelelője. (Kőrösi Csoma-Archivum, II. kötet, 5. füzet.)

A felirat tartalma Fehér szerint a következő. A felső feliratban Kišin fejedelem (kiról fent szóltam) Krum tetteit beszéli el, az alsó felirat első két oszlopában Omurtag beszél Krum ajándékairól, az alsó felirat harmadik oszlopában pedig Melemir beszél Omurtag családjáról. E tartalmat — mint erre már céloztam — nem látom egészen biztosítva s már maga az az eredmény is sajátságosan hat rám, hogy az egész feliratot három fejedelem készítette.

Fehér a betűk olvasásában és kiegészítésében nagy találékonysággal kombinál s állításait bizánci forrásokból, törökökre és magyarokra vonatkozó emlékekből vett adatokkal, párhuzamokkal bőven és szellemesen támogatja.

Ilyen munkáknál fontos szerepet játszik a feliratmásolat. Ha az ember a műben közölt fényképreprodukciókat vizsgálja, azokon csak annyit lát, hogy az illető sziklarészen valóban van valami írás, az esetek jórésztében pedig még annyit sem. Kétségtelen, hogy gyenge a fotográfia és gyenge a reprodukció. Kíváncsinos lett volna jó fényképeket adni, jó reprodukcióban. Én azt hiszem, hogy ez a rendkívüli nehézségek ellenére is talán mégis lehetséges lett volna. Jó fotográfiák mellett is sok kérdésben természetesen a rajz-másolatnak van döntő szava, de már ez nem mindig megbízható. Fehér olvasataiban — az a benyomásom — kelleténél jobban érvényesülnek történeti, nyelvi és epigrafikai ismeretek. Škorpil másolatáról beszélve (8. l.) Fehér a következőket mondja: „K. Škorpils Kopideist eine rein technische Abbildung des Denkmals, — ein here tes Zeugnis dafür, dass rein technische Kopien derart beschädigter Inschriften niemals als Grundlage für wissenschaftliche Arbeiten, für philologische Bearbeitung der Inschriften dienen können.“ Én ezt a mondatot — legalább is — másképpen fogalmaztam volna. Pacskolatokat, amikre az ember elsősorban gondolna, — mint Fehértől tudom — a kő természete miatt nem lehetett készíteni.

Rendkívüli nehézségekkel kellett megküzdeni Fehérnek, de e nehézségek ellenére is kétségkívül sikerült neki a felíratra vonatkozó ismereteinket előbbrevinni. **Németh Gyula.**

Kreševljaković Hamdija: Gazi Husrevbeg. Sarajevo, 1930, 20 l. 8°

A bosnyák muzulmánok 1930-ban ünnepelték meg négy-századik évfordulóját annak, hogy Ghazi Huszrev bég felépítette a róla elnevezett szarajevói mecsetet, a máig fennálló Begova džamiját. A kegyeletes évforduló alkalmából kiadott munkák közül kétségtelenül Kreševljaković füzete a legérdekesebb.

Kreševljaković a bosnyák muzulmán tudósok között Bašagić Safvet bég mellett a legkiválóbb. A török idők bosnyák nyomdáirol, a bosnyák származású Rusztem pasa nagyvezirről, Szarajevó kereskedőiről és céheiről írt történeti tanulmányai a maguk körében

a legjobbak. A közel jövőben fog megjelenni kétkötetes munkája Szarajevó történetéről. Nagy jártassága a török és az arab irodalomban nyugati tudományos képzettsége mellett valósággal predestinálják Bosznia török kora történetírójává.

Jelen tanulmánya Bosznia legnagyobb fiának, Ghazi Huszrev bégnek, van szentelve. Huszrev családi neve ismeretlen, de azt tudjuk, hogy atyja Ferhád bég igen előkelő bosnyák főnemesi családból származott, anyja, Szeldzsuka meg II. Bajazit török szultánnak volt a leánya. Valószínűleg 1480-ban született. Mikor atyja 1486-ban hősi halált halt, a szultán Konstantinápolyba hozatta és saját fiaival együtt neveltette. Szolgálatát a Kaukázusban kezdte. Látjuk követségben Moszkvában. Azután Szkutariában, majd Szendrőben volt szandzsák bég. Nándorfehérvár eleste után a szultán saját kívánságára szűkebb hazája kormányzatát bízta reá. Egész haláláig (1541), tehát húsz éven át, állott Bosznia élén.

Ghazi Huszrev bég kitűnt mint hadvezér, mint országszervező és mint kultúrpolitikus. Egyéb ütközetek mellett résztvett a mohácsi csatában. (A magyar történészek nevének török formáját — Khoszrev — szokták használni.) Huszrev foglalta el 1528-ban Jajcét, amivel teljessé lett a török uralom Bosznia felett.

Neki van az oroslánrésze abban, hogy Bosznia 350 évre beilleszkedett a Török birodalom szervezetébe. Alatta nyert befejezést az a százados fejlődés, mely a bogumil vallású nemességet az iszlám kebelébe vezette. Ezzel a bosnyák nemesség biztosította azt, hogy a török uralom alatt is kezében tartsa hazája kormányzatát. Sőt, mint a birodalomnak — az állami öntudattal nem bírt és kisszámú albán nemesség mellett — egyetlen történeti nemessége óriási szerepet játszott az egész birodalom kormányzatában. A ghazi, kinek ereiben török és horvát vér egyesült, aki otthon volt Konstantinápolyban, de magát mindig bosnyáknak érezte, különösen alkalmas volt arra, hogy Boszniát átsegítse a nagy sorsfordulat kezdeti nehézségein. Bosznia külsőségeiben hozzásimult a török államszervezethez, de a külsőségek mögött tovább élte nemzeti életét.

A török uralom óriási fellendülést jelentett Boszniára nézve. A hódított horvát területek mind a bosnyák pasaluk alá rendeltettek, úgy hogy Bosznia, ha nem is mint független állam, de a valóságban nagyobb és hatalmasabb lett, mint Tvrtko király idejében. A lerongyolt, lezüllött bosnyák királyság ezer nyomorúságát felváltotta az a biztonság, amelyet egy világhatalom adhatott. 169 éven át (1528—1697) nem lépett ellenség annak a Boszniának területére, amelyben azelőtt királyok és főurak pénzért bocsátották áruba barátoknak és ellenségnek az ország várait. A lehetetlen bogumilizmust és primitív kultúráját felváltotta az akkor másodvirágzását megért és világkultúrát jelentő iszlám. A török nem tekintette hódított tartománynak Boszniát, hanem saját földjének. Szarajevó Konstantinápoly és Drinápoly után az európai Törökország harmadik városává lett.

Ghazi Huszrev bég, Nagy Szulimán szultán méltó tanítványa, nagy építkező volt. A Begova džamiját az orientális építőművészet egyik legnagyobb remekének tartják. Saját tapasztalatból mondhatom, lebilincselő hatással van az idegenre is. A Ghazi sok egyéb alkotásai között a legfontosabb a Kursumlja, az általa emelt és ha torzított formában is, de máig fennálló muzulmán főiskola. Óriási vagyonát Huszrev alapítványok hagyta, ezek máig el tudják magukat tartani.

Kreševljaković munkájának legnagyobb része a Begova džamija pontos leírását tartalmazza szép illusztrációkkal. A szerb elnyomás hatása alatt annyi félreértés és tévelygés után egymásratalált katolikus és muzulmán horvátok egyetértésének szép jele, hogy Kreševljaković füzetét a szarajevói katolikus érsekség nyomdája adta ki.

Bajza József.

Herre. Dr. Paul: Weltgeschichte am Mittelmeer. (Museum der Weltgeschichte. Die staatliche, wirtschaftliche, soziale, geistige und kulturelle Entwicklung der Völker in Einzeldarstellungen.) Wildpark-Potsdam, é. n. N. 8°. 454 l.

Azok közt az újtípusú világtörténelmek közt, melyek napjainkban olyan nagy számmal jelennek meg, Herre berlini professzor „Museum der Weltgeschichte”-je ígérkezik legnagyobb-szabásúnak és leggazdagabb tartalmúnak. A munka programja szerint felöleli az emberiség állami, gazdasági, társadalmi, szellemi és kulturális fejlődésének egész területét s részletesen kiterjeszkedik olyan tárgyakra is, melyek eddig egyáltalában nem, vagy csak futólagos megemlítés formájában szerepeltek a világtörténeti előadásban. Így külön kötetekben ismerteti az isteneszme, a világnézetek, a szentek tisztelete, a fényűzés, a népies szórakozások stb. történetét. Herre és munkatársai szeme előtt tehát nem az Oncken-, vagy Lavissee-Ramnaud-féle régiszabású világtörténelmen, sőt nem is a cambridgei egyetem égisze alatt megjelent „The Cambridge Modern History” újabb és tökéletesebb kiadása lebeg, hanem olyan modern szintézis, mely lehetőleg minden irányban kielégíti a mai olvasóközönség felfokozott igényeit. Ennek megfelelően dolgozásmódjukban is szakítanak az eddig szinte kizárólag dívó kronológikus és szinkronisztikus módszerekkel és egyszerű egymásmellé sorakoztatás helyett igyekeznek minél tágasabb és egyetemesebb összefüggésekbe ágyazni az elbeszélte eseményeket. E részben erősen érzik rajtok az újabban mind diadalmasabban előretörő szellemtörténeti irány hatása. Problémaérzékük sokkal kifinomultabb, módszerük hajlékonyabb s a feladat művészi oldala iránt fogékonyabb, mint a közkézen forgó világtörténelmek szerzőinél általában megszoktuk. Vállalkozásuk tehát nemcsak az anyag új csoportosítása, hanem a feldolgozás újszerűsége szempontjából is igen figyelemre-méltó.

A hatalmasnak induló mű első kötetének megírására maga a szerkesztő vállalkozott. Kötete tárgyául régi szerelmét, a

Földközi-tenger medencéjének történetét választotta.¹ A cél, melyet a téma kiválasztásánál maga elé tűzött: politikai keretek helyett egy nagyobb földrajzi egységhez rögzíteni elbeszélést, tulajdonképpen nem új. Helmoltnak és társainak harminc évvel ezelőtt megjelent kilenc kötetes világtörténete lényegében szintén ezen a gondolaton épült fel. Míg azonban Helmolt vállalkozása a földrajzi szempont egyoldalú erőszakolása és az egybe tartozó részek önkényes szét darabolása miatt rosszul sikerült kísérletnél többnek alig minősíthető (v. ö. Századok, 1908. 615. s. kk. 11.), Herre munkája jó példája a világos és művészi formájú szintézisnek. Előadása nyomán életre kel előttünk a legtágabb értelemben vett földközi medence sok ezer esztendő múltja. Mert Herre a legrégebb időn, a történeti élet első nyomainak feltűnésén kezd és egészen napjainkig vezet elbeszélését. Voltaképpen tehát teljes világtörténelmet nyújt. Hiszen az ő és középkorban a világtörténelem színhelye pontosan összeesett a Földközi-tenger körzetével. De az utolsó száz esztendő tanúbizonysága szerint a legújabb korban sem vesztette el a mediterrán medence világtörténelmet irányító szerepét.

A feldolgozásra váró anyag roppant terjedelme mellett természetesen kell találnunk, hogy a szerző eredeti kutatások helyett inkább a nyomtatott irodalomra építi előadását. Ezen a téren aztán teljesen otthonos. A könyvéhez csatolt jegyzékben részletesen felsorolja a több-kevesebb haszonnal forgatott munkák címét s ebből a felsoroláshól könnyű megállapítanunk, hogy bibliográfiai tájékozottsága minden kifogáson felül áll. A teljesség természetesen nem anyagi, hanem kritikai értelemben veendő. A szerző minden fontosabb kérdés tárgyalásában az elismerten legjobb és legmodernebb felfogású feldolgozásokat választja előadására alapjául. Ennek az ügyes eklekticizmusnak, másrészt minden elismerést megérdemlő plasztikus érzékének tulajdoníthatjuk, hogy minden kort egyforma elevenséggel tud életre kelteni. A keletőkori vagy a görög és római világot, melyek pedig kívül esnek saját képeni kutatási területén, éppen olyan jól meg tudja érzéktetni, mint a közép- és újkori események változatos hullámzását. Nem kisebb érdeme meglepő arányérzéke; egyik korszaknál sem időzik tovább, mint az egyetemes fejlődésben játszott szerepe megokolttá teszi.

Mindezek a ragyogó tulajdonságok igen kellemes, vonzó és tanulságos olvasmánnyá avatják Herre könyvét. A művelt nagyközönség, melynek elsősorban szánva van, bizonyára bőven fog belőle okulást meríteni. Olvasása nyomán megdöbbenve fog ráeszmélni olyan összefüggésekre, melyeket idáig nem is sejtett s napjaink történéseinek megítéléséhez olyan messze perspektívákat nyer, melyek évezredeknek fognak át. De a laikus olvasó

¹ Idevágó főbb munkái: *Europäische Politik im Cyprischen Kriege 1570—73*. T. J. Leipzig, 1902. — *Der Kampf um die Herrschaft im Mittelmeer*. Leipzig, 1909.

mellett haszonnal forgathatja a szakember is. Szintézisének nagyvonalúsága, szempontjainak gazdag változatossága és eredetisége, előadásának elevensége és kiegyensúlyozottsága mind olyan értékek, melyek a legszigorúbb mértékkel mérve is teljes elismerést érdemelnek.

De nagy értékei mellett tagadhatatlan fogyatkozásai is vannak a szép munkának, melyek azonban nem annyira az író, mint inkább a tárgy, helyesebben szólva a szellemtörténeti módszer hibái. Hiszen olyan hatalmas ívelésű, évezredek átfogó szintézisnél szinte elkerülhetetlen, hogy a fény és árny elosztásánál kisebb-nagyobb aránytalanságok be ne csússzanak. Mert a vezető szempontok állandó érzékeltetése természetesen megkívánja egyes eseménysorozatok élesebb kiemelését, ami sok esetben egyet jelenthet másoknak háttérbe szorításával. Másik, nem kevésbé fenyegető veszedelem a történetek akaratlan és legtöbbször öntudatlan leegyszerűsítése, ami rendesen a fejlődést előmozdító mozzanatok egyoldalú hangsúlyozásában és a gátló okok másod-harmadsorba szorításában, esetleg elhallgatásában szokott megnyilvánulni. A sommás előadásnak különben is mindig nagy veszedeleme, hogy az evolúció nyomatékos kihangsúlyozása kedvéért figyelmen kívül hagyja az élet és a történelem sokszor alig fölfejtető gazdag sokrétűségét. Szerzőnk elismeréseméltó felkészültséggel és tudatossággal küzd ezen immanens veszélyek ellen, de nem mindig sikerrel. Aránytalanságok és szemmértéktévesztések, ha nem is nagy számban, de maradtak munkájában.

Ezek közül legfeltűnőbb és a mi szempontunkból legfájdalmasabb az a rideg mostohaság, mellyel Magyarország történetét kezeli. E tekintetben ő sem tudott szabadulni az átlagos német tudomány elfogultságától és tájékozatlanságától. Hazánk történetét egyszerűen elsikkasztja: legfeljebb más államok történetébe beágyazva emlékezik meg róla. Szerbiának és Bulgáriának, vagy akár Sziciliának és Tunisznak hasonlíthatatlanul nagyobb teret biztosít elbeszélésében, mint az ezeréves Magyarországnak. Még ott is hallgatásba burkolózik, ahol pedig majdnem lehetetlen nem beszélnie. Így esik meg az a különös dolog, hogy beszél a török elleni harcokról anélkül, hogy Hunyadi János nevét megemlítené; külön fejezetben méltatja a renaissance-mozgalmat Mátyás király nevének említése nélkül; Belgrádot legalább tízszer megemlíti, Buda létezéséről ellenben tudomást sem vesz. Így természetesen nem csodálkozhatunk rajta, hogy Mohács utáni történetünk teljesen beleolvad Ausztria történetébe. Ez mindenestre olyan vaskos elfogultság, vagy legalább is egyoldalúság, hogy nehéz rá mentséget találni. A dolog annál bántóbb, mivel egyébként a szerző minden tekintetben iparkodik a helyes mértéket eltalálni: csak éppen velünk szemben ennyire bántóan igazságtalan.

A könyv értékének teljességéhez meg kell még említenünk pompás külsejét és gazdag illusztrációs anyagát. E tekintetben

szinte pazarnak mondható. A képek hozzáértéssel és finom művészi érzékkel vannak összeválogatva s mindenütt harmonikusan simulnak a szöveghez.

A nagyszabású mű megindulása tehát igen biztató. Első kötete benső érték és külső dísz tekintetében egyaránt magas szintájón mozog. Folytatását érdeklődéssel várjuk. Kíváncsok azonban, hogy a további kötetek szerzői alaposabb értesülést szerezzenek a magyar viszonyokról, mert a magyar közönségnek csak ezzel a feltétellel merjük nyugodt lélekkel ajánlani.

Balanyi György.

Handbuch für den Geschichtslehrer. Herausgegeben von Prof. Oskar Kende. Leipzig u. Wien, Franz Deuticke-Verlag, 1927-től. I. Geschichtsphilosophie und Geschichtsunterricht in ihren wichtigsten Problemen von Willy Moog. — II. Zur Praxis des Geschichtsunterrichts in Preussen, Bayern Sachsen und Österreich von O. Bauer, H. Loewe, H. Schmidt-Breitung, O. Kende. 1927. VIII. 290.

O. Kende bécsi tanár neve nagy földrajzi és történelemdidaktikai szakmunkásságán kívül szerkesztői tevékenysége által is jóhangzású a nemzetközi tudományos világban. Jelen vállalatának előszavában a következő irányelveket vallja: tekintettel a tanárok és tanári könyvtárak csekély könyvvásárló képességére, úgy akarták szerkeszteni e művet, hogy három vagy még több más művet pótolhasson; megpróbálták továbbá e pár kötetben az egész történeti anyagot úgy feldolgozni, hogy bennük a tanár a tudomány mai szintjén álló igazi kézikönyvet kapjon s végül a politikai történelmeknek eddigi egyoldalúságával szemben megtették itt az első komoly kísérletet arra, hogy az elméletileg már régóta egyenjogúaknak elismert egyéb kultúrtényezők (a különféle jogi, gazdasági, szociális és művészeti fenomének) immáron a gyakorlati történettanításban is érdemük szerint szóhoz jussanak.

Az eddig megjelent két kötet elsejében a *történetbölcseleti résznek* (1—119. l.) tartalma nincs címével összhangban. A történetbölcseletnek ugyanis egyenesen a történetét adja, de ezt sem „legfontosabb problémáiban“, ahogy az alcím ígéri, hanem történeti teljességgel. Nyilvánvalóan azért, mert a német irodalomban kielégítő teljességű és rendszerességű vezérfonalat nem talált. Előadása egyébként becsületesen világos, zavaros sejtetéssel, tudós zsúfoltsággal, távoli analógiákkal nem akar hatni, inkább leír általánosságokban mozgó és sztereotíp állításokat, mint érthetetlen mélységeket. S ami történelmi műnél döntő tulajdonság: Moog igen megbízható referens; modern meg látásoknak belemagyarázása, vagy éppen saját ötleteinek erőszakolása nélkül keveretlenül adja az eredetit.

Az ókori tárgyterületen például csak két megjegyzését hibáz tathatjuk e szempontból. Polybios tanításánál az államformáknak belső törvényszerűségű sorrendjéről Aristoteles apaságára hivatkozik,

holott Aristoteles szisztematikus tárgyalásával szemben a lelki átalakulásokra építő genetikus elméletnek Platon a szerzője (l. Wilamowitz-Moellendorf: Aristoteles und Athen). Helytelennek értetődik a Thukydides-i történetírásnak pragmatikusságáról szóló mondata. E kifejezésnek helyes értelme ugyanis (első használójának, Polybiosnak szándéka szerint) ugyanannyi, mint a praktikusé, ahogy erről szerzőnk pl. B. Crocenek könyvünkben is tárgyalt művében (Teoria e storia della storiografia) olvashatott.

Moog tehát, amit feltalál, azt jól találja. Csakhogy sokszor olyat ad, amit nem kellene s viszont néha éppen azt nem, amit kellene. Az anyagkiválasztásra vonatkozó ezen principiális kifogásunk kiélezve így hangzik: szerző egészen a legújabb korig helyenként a történetbölcsélet történelme helyett pusztán bölcsellettörténelmet nyújt. Ez elvileg is, következményeiben is, a leginkább hibáztatható félresiklás a címben foglalt feladattól. Tételtévesztő eljárásának nyilván az a magyarázata, hogy szerző elmulasztotta a történetbölcséleti alapfogalmakat előzetesen teoretikus összefüggésükben tisztázni, — ahogy ezt pl. Kornis (Magyar Történettudomány Kézikönyve) megteszi, — s ezért aztán e fogalmak a történeti anyag szelekciójánál, illetve értékelésénél sem szolgálhattak neki biztosan vezérlő formákul.

Így pl. — hogy kifogásunk első szakaszát mindjárt ókori példákon szemléltessük — nem foghatja Moog logikus-szorosan a történetbölcséletnek fejlődés-fogalmát, ha egyszer nála mindenfajta kozmoszkialakulás, sőt minden legelvontabban tekintett természeti változás is a kérdéses jelenségsorozatba tartozik. Csakis hamisan értelmezett címkék alatt tartalmazhatja könyvünk Empedoklesnek elméletét a világmozgató erőkről, vagy Platonnak s Aristotelesnek egyetemes metafizikai tanítását s egyéb ókori generális bölcséleti teóriákat, még pedig oly kikerekített ismertetésekben, melyek bármely filozófia-történelembe kiegészítés nélkül behelyettesíthetők volnának. Vagy pl. az újplatonikusok (18—19. l.) emanációs stb. elméleteinek integrált bemutatását mi indokolhatja? (Talán az az apró megjegyzés, hogy egyikük tanát kellő átmagyarázással a Hegel-filozófia előfutárának lehetne tekinteni?) Hisz a közülük legrészletesebben ismertetett Plotinosról szerzőnk maga bevallja: elméletében a történeti processzus számára nincs hely. Mit keres tehát mégis a történetbölcséletben?! Kifogásunk hiányoló részének igazolására Leibniznek szerepeltetését (27. l.) hozom fel. Moog először pár nagybetűs sorban mint gyakorlati történészről emlékezik meg róla, ami közvetlenül nyilván nem tartozik könyvünkbe. Azután hosszabb aprószédűs bekezdésben előzékeny, de üres általánosságokon kívül bölcselőnk közismert logikai és metafizikai tételeinek egyszerű felsorolása következik anélkül, hogy történetbölcséleti, vagy akárcsak történeti gyümölcsozttetésükre sor kerülne. Ajánljuk ezzel összevetni Kornis könyvének igen szép 170—172. oldalait s a magyar szerzővel együtt gyönyörködni a termékeny perspektívákban, melyek Leibniz rendszeréből a történeti felfogás számára nyílnak. A gazdag tartalmú másfél magyar oldalnak történeti vonatkozású gondolataiból *egyetlen* lényegesebbet sem látunk viszont a német műben, de ott a bibliográfiában (23. l.) is hiába keressük *Ettlinger* neves tanulmányát (Leibniz als Geschichtsphilosoph, 1921), melyet a magyar tudós megfelelően értékesített:

Ettlinger közölte először (tanulmánya függelékeként) Leibniznek *külön történetbölcseleti* művecskáját!

Könyvünk történetbölcseleti részének éppen felét elfoglaló utolsó fejezete a „Történetbölcselet problémái a jelenkorban” címet viseli s következő szakaszokra oszlik: *a)* logikai ismeretelméleti és metafizikai problémák; *b)* pszichológiai ismeretelméleti és kultúrfilozófiai problémák; *c)* néplélektani és szociológiai problémák; *d)* egyetemes történeti problémák; *e)* a történetbölcselet jelentősége a jelenben. A szöveg megint meglepetést okoz. Ugyanis a várt foglalomanalízisek és szisztematikus problémátekintések helyett tulajdonképpen a Diltthey Bevezetésétől (1883) eltelt félszázadnak (1926-ig) szakirodalmát tartalmazza írók szerint s a személyeken belül is a művek szerint, szinte könyvészt-szerűen. Magányos darab, legújabb könyv (pl. K. Rothenbücheré 1926-ból) éppen olymódon szerepel itt, mint az előzőkben például Szent Agostonnak történeti jelentőséggel súlyos tanítása. Sőt az utolsó szakasztól eltekintve, szerzőnk saját felfogását is az egyes írókhoz, illetve könyvekhez fűzött hozzászólások alakjában közli velünk. Mindenesetre igen gazdag, egészen modern anyagot kapunk: az egyes művek tartalmi ismertetései vagy alap gondolatoknak kiemelései dícséretesen sikerültek, s Moognak általában bőséges bírálatai, ha nem is metszőn élesek, de a sokfajta irányzattal szemben kellőképp megértő s józanul harmonizáló ítéleteket hoznak. Egyszóval könyvünknek e része a történetbölcselet modern irodalmának tudtommal legjobb összefoglaló szemléje s így szerepében Kornis munkájának jól használható kiegészítője.

De ha a feldolgozásnak említett formáját elfogadva szerzőnk álláspontjára helyezkedünk is, még így sem hallgathatjuk el néhány megfontolásunkat.

Az *a)*–*d)* osztályoknak illetően felállítása logikailag nem szerencsés. Itt megint meghosszulja magát a szóbanforgó fogalmaknak tisztázatlansága. Könyvünkben pl. ugyanazon szó (Geschichtswissenschaft) majd a történetkutatás praxisát, majd minden tudományos jellegű kész történelmet, majd pedig mindkettőnek tisztán logikai teóriáját minden előzetes differenciálás nélkül jelöli. Így aztán nem csoda, hogy olyan abszolúte heterogén valamik, mint H. Rickertnek a fogalomalkotást analizáló „időtlen” absztrakt tudománytana, meg aztán H. G. Wells szinte regényszerű elbeszélése a sötétbajú népek konkrét időbeli históriájáról e fejezetben ugyanazon történetbölcseletnek csupán problémákban különböző irányait képviselik. De nem szerencsés az egyes gondolkodóknak besorozása sem ezen osztályokba. A Troeltsch-féle Universalgeschichte-elmélet pl. a 87. lapon kerül bemutatásra E. Troeltsch miatt, holott 20 oldallal hátrább külön fejezet kezdődik Universalgeschichtliche Probleme címen, ahol aztán a nagyon rokonfelfogású K. Breysiget is találjuk. Vagy pl. M. Weber csak a „néplélektani és szociális problémák” alatt szerepel, mintha bizony csak ily tartalmi kapcsolatai volnának ez erős logikájú főnek bölcseletünkhöz, pedig éppoly maradandók érdemei a történeti megismerés logikája körül (W. Wundt, E. Meyer, H. Rickert felfogásaival szemben). Szerzőnknek a jelentéktlenebb

füzeteket is megtárgyaló eljárásából a lehető teljességre törekvést kell kiolvasnunk. De akkor miért nincs még említve sem (még az irodalom felsorolásában sem) A. v. Harnacknak eredeti gondolatokat tartalmazó s neves történetkritikai könyvecskéje, mellyel Kornis is ismételten foglalkozik. Viszont még a teljesség nevében sem igazolható, hogy pl. M. Kemmerichnek (ill. két művének) egész oldalt (114. l.) szentel s vele teljes komolysággal polemizál, jóllehet egészen világosan megállapítja róla, hogy „felfogása a történelem lényegének félreismerése”. Szerintünk ez az író (l. pl. *Das Kausalgesetz der Weltgeschichte* bevezetését) maga sem veszi komolyan agyalmányait. Mondottuk, hogy e fejezetben Moog általában elég bőven s találon méltat, illetve bírál. De méltánytalanság, hogy K. Breysignek „a sokaság és egyén” viszonyáról szóló elméletét ismertetve nem mutat rá arra, hogy ugyanezen elmélet, sőt éppen az idézett fogalmazásban, már Th. Lindner tartalmas történetbölcséletében is megvan (l. főleg a IV. és V. szakaszt). Különben is az ilyen „rendes”, azaz nem egyoldalú, szintétikus művekre szerzőnk kevésbé tér ki. Nem éppen E. Bernheim és W. Bauer kézikönyveire gondolunk, hanem pl. a nagy történetíró Ed. Meyernek szinte klasszikus teoretikus értekezésére (*Zur Theorie* stb.), melyet Moog csak a bibliográfiában említ meg! Még méltatlanabb sors éri a neves katolikus szerzőt, Fr. Sawickit. A közismert *Philos. Handbibliothek* vállalatban megjelent kitűnő történetbölcséletének még címét is elhallgatja! Pedig a németek közül e munka rokona leginkább modernségben, sokoldalúságban s rendszerességben a Kornisénak s így a legalkalmasabb minta lett volna Moog feladata számára. Ellenben túlbuzgósággal közvetíti a divatos E. Troeltsch munkáinak gondolatait.

Végül még egyszer legelső kifogásunkat kell ismételniünk: az utolsó szakasznak címe sem illik rá egészen arra a pár oldalra, melyeken Moog az előbbi pontokban elszórtan kifejezett saját nézeteinek rövid szintézisét adja. A történetbölcsélet különböző disciplináinak, illetve területeinek jelentőségét itt helyes érzékkel mérlegeli, de sima sablonos előadásmódjával nem tud gondolatébresztően hatni.

Egyáltalán: amennyiben eszmekeltő hatása van e történetbölcséletnek, azt csakis másoknak ügyesen közölt gondolataival éri el.

A történettanítás elméletét szintén W. Moog tárgyalja négyívnvi terjedelemben. A rövid bevezető fejezet a történettanításnak a történetbölcslethez és történettudományhoz való viszonyáról szól; majd körülbelül egyenlő terjedelmű fejtegetések következnek a történettanítás feladatáról és céljáról, az anyagválasztásnak s végül a módszernek kérdéseiről. Már a tárgy természete is magyarázná, de nem kisebb mértékben elősegítették e problémának értékes, legújabb német feldolgozásai is, hogy szerzőnknek az előzőkben kiderült tulajdonságai közül e pedagógiai részben inkább csak a helyeselhetők érvényesültek. Igaz ugyan, hogy külsőleg legtöbbször megint *Jahresbericht*-szerű könyvszemlét kapunk (l. pl. a *Geschichtliche Abende* füzeteként való ismertetését, 132—133. l.); s igaz, hogy a könyvvájdonság túlságos előnyben részesül, midőn pl. Wenigernek egy akkoriban

megjelent (bármennyire kitűnő) munkájával — három helyen — nem kevesebb mint nyolc oldal foglalkozik; ugyancsak igaz, hogy a megtárgyalt művek sokszor visszatérnek ugyanazon témákra s amennyiben szerzőnk rájuk reflektál, maga sem kerülheti el az ismétléseket. Mégis, a bölcséleti részhez viszonyítva, a feladat itt összefüggőbb s pár alapfogalom körül természetesebben tagozódik, a didaktika témái elasztikusabbak s problémáinak mintegy gömbölyűbb az éle. Így aztán sikerült szerzőnknek is bevezető, áthidaló, összefoglaló, főleg pedig mindenütt elégséges kritizáló soraival a művek nagy tömegén keresztül is fenntartania az elvi kapcsolatokat, sőt saját gondolatmenetének haladását is. Ismét jó szolgálatot tesz itt neki az egyoldalú modern kísérletekkel és jellegzetes német teoretikus-ízű elgondolásokkal szemben higgadtsága és összehétköltető módszere. Nincs itt helyünk rá, hogy ily általános jellemzésen túlhaladva, egy-egy felfogásrészletét a pedagógiai tárgytól megkívánt részletes hozzákészülődéssel bírálgassuk: helyette bemutatjuk ismételten kiemelt jó-érzésű állásfoglalását pár divatos jelszóval szemben.

Pl. csatlakozva Th. Littnek híres óvásához a történettanítás jelentőségének túlbecsülése ellen, ügyesen leszűri, hogy (138. l.) sem a történettudomány mint tudomány nem vonulhat be az iskolába, sem pedig egyoldalú iskolai céltatok kedvéért, — pl. a mindenféle visszhangzó „Heimatskunde” érdekében, — a történetnek lényegén nem szabad erőszakot tennünk. Nincs más választás: a történelem immanens pedagógiai értékeit kell élővé és életadóvá átlekésíteni. Viszont az „élménytanítás” egyoldalú átlekésítő törekvésével szemben jól fogalmazza meg e módszernek tagadhatatlan, de félresülő hatékonyságát, melynek következtében „das Lebendige das eigentlich Unhistorische ist, und das Historische zu einer Zutat wird“ (177. l.). Vagy pl. ha meg is dicséri a nálunk is jól ismert Fr. Friedrich-féle didaktikai munkának megfontolt eklekticizmusát (139. l.), mégis e szerzőnek a történetírás képző erejébe vetett nagy bizalmával szemben a történeti gondolkozásmód kifejlesztésének rendkívüli nehézségeit hangsúlyozza; de megint ugyanezen szerzővel egyetemben vallja (170. l.) a forrásfelhasználásnak sokat vitatott kérdésében, hogy nincs a forrásoknak „egyedül üdvöztető” hatásuk, sőt magukban véve pedagógiai értékiik is alig: csak némi illusztrálásra szolgálhatnak! A többi felkapott „Schlagwort” sem téveszt meg, — még a munkaiskoláé sem (passim), — a történeti kultúrjavaknak sajátos struktúrájuk van s a történet igazi értékei csak annak számára nyílnak meg, aki e struktúrához alkalmazkodik.

A történettanítás minden jelentős problémáját és a megoldásukra irányuló modern törekvéseket — s hozzá ily gondos megbeszélés keretében — összefoglaló munka magyar nyelven hiányzik.

Könyvünknek hátralevő majd 100 oldala a történettanításnak porosz, bajor, szász és osztrák gyakorlatát tárgyalja külön-külön szerzőtől a megfelelő hivatalos utasítások kapcsán, de különféle módon. S mindegyikben a praxisnak más-más oldalára esik a hangsúly, illetve akárhányszor nem is a praxisra, hanem annak

elvi értékelésére. A legelső, leghasználhatóbb szakaszban például sok „szellemet“ és szellemtörténetet kapunk jól megválogatott, okosan kidolgozott esetekkel megvilágítva. Az Ausztriáról szóló résznek magvát viszont a nagy statisztikai tabellák alkotják a különböző iskolatípusok óraszámáról, anyagelosztásáról stb. Másol „a történelem mint honismeret“, „a történelem mint jelenkortan“, „történettanítás és világnézet“, „művészet és filozófia a történettanításban“ stb. címek tartkítják a tartalmat.

Érdekes, hogy midőn a sajátos reformkísérleteknek és modern elméleti irányzatoknak sokszoros meghányavetése után a zárószóhoz érkezünk, ott a realitástól fegyelmezett észjárású szerkesztőnek Útravalójában az egész könyv végső kicsendüléseként ilyesmit hallunk: ha nem feledkezünk meg arról, hogy a középiskola padjaiban kik ülnek előttünk, akkor erre a szerényítő belátásra kell eljutnunk: a történelmet csak egy módon taníthatjuk bátorságosan: úgy mint — eddig. Szücs-Szomor Lajos.

Tönnies, Ferdinand: *Troeltsch und die Philosophie der Geschichte.* Schmollers Jahrbuch 1925. I. Halbb. 147—191. l. — **Hintze, Otto:** *Troeltsch und die Probleme des Historismus.* Historische Zeitschrift 135. Bd. 188—239. l. — **Rintelen, Fritz Joachim von:** *Der Versuch einer Überwindung des Historismus bei Troeltsch.* Deutsche Vierteljahrschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte 1930. 324—372. l.

Nyolc esztendeje, hogy Ernst Troeltsch gigantikus munkássága véget ért, helyesebben félbeszakadt. E nyolc év alatt történetfilozófiájának e három nagy méltatása jelent meg. Tönnies tanulmánya igen világos és részletes vázlatát adja Troeltsch főművének, a „Der Historismus und seine Probleme“-nek s ezért nagy haszonnal forgatható. Azonban ezt a munkát nem állítja be Troeltsch *egész* életművébe, miáltal elsiklik lába alól a helyes szempont és noha részletekben sok éles és találó megfigyelést tesz, — szépen emeli ki Troeltsch elméletének praktikus szándékát, vagy nevezetes az a megállapítása, hogy a „Der Historismus und seine Überwindung“ nem igen hoz újat a „Der Historismus und seine Probleme“-vel szemben stb. — egész kritikájában tökéletesen félreérti Troeltsch szellemét és művét. Így például súlyos félreértés azt hinni, hogy Troeltsch nem lett volna megelégedve, ha tovább él, a *kompromisszum* fogalmával, mint megoldással. Sőt egész szellemi struktúrája erre a heroikus megoldásra predesztinálta! Hasonlóképpen a meg nem értésből eredő téves megfigyelés az, hogy a „Der Historismus und seine Probleme“ első két fejezete és a harmadik, negyedik között nincs meg a teljes szisztematikai egység, az utóbbi két fejezet elejti az első kettő problémáját. Ellenkezően, az egész művön egy dialektikai menet vonul végig, a probléma-elejtés látszata éppen abból ered, hogy e dialektika folyamán az eredeti problémaállítás újabb és újabb revízió alá vettetik s a célkitűzés egyre szűkebb körre vonul vissza. Troeltsch történetfilozófiai hipotézi-

sének a kritikája most nem tartozik ránk, csak azt jegyezzük meg, hogy Tönnies teljesítménye itt a legmélyebb és legszellemesebb, még ha nem is értünk egyet vele mindenben.

Hintze tanulmányában ugyancsak a két Historismus-könyv vizsgálatára szorítkozik, s még nagyobb hiba, hogy vizsgálata szisztematikai, azonban nem a Troeltsch rendszere, hanem a saját problémarendszere által adott tagolásban. Végzetes hiba egy olyan kifejezetten dinamikus szellemnél, mint Troeltsch. Ő is tehát csak részletekben ad fontos tisztázásokat. De mivel nem Troeltsch gondolatvilágának a központjából indul ki s nem az ő menetét követi, — éppen ellentétben Tönnies-szel, — nem tűnnek fel elég világosan a szálak, melyek az egyes tárgyalta fogalmakat a *Troeltsch rendszerében* összefűzik s így e fogalmak nem is kerülhetnek abba a világításba, mely igazi arcukat mutatja. Magának a filozófusnak az arca pedig csak egészen homályosan tetszik fel e tanulmányban, mely a kelleténél jobban széttagolja az alkotást s csak preparátumot mutat, nem az eleven szellemet.

Egy gondolkodó — vagy bárki más — megértése csakis genetikai vizsgálat alapján sikerülhet, merőben szisztematikai tárgyalás nem ad magyarázatot. Szisztematikai vizsgálat elegendő akkor, ha pusztán egy probléma vagy fogalom helyét keressük a rendszerben, illetőleg csupán a problémával vagy fogalommal szemben elfoglalt álláspontra vagyunk kíváncsiak. De amikor egy egész mű tárgyalására vállalkozunk, akkor nem mellőzhetjük a gondolkodó szellemi fejlődésének a szemügyrevételét, mert ha nem látjuk, mint alakult problematikája, akkor nem láthatjuk a szóbanforgó mű problémáinak jelentőségét, mondhatni rangját a rendszerben, nem láthatunk a mű mélyére, hol az őt alkotó szellem életének, fejlődésének ere vonul korábbi művek felől későbbi alkotások felé. Ennek az érnek a mentén helyezkednek el a problémák és fogalmak, egyik közelebb, másik távolabb tőle.

E genetikai vizsgálat elhanyagolása folytán nem sikerült sem Tönniesnek, sem Hintzenek kielégítő képet adni Troeltsch-ről. Sokkal sikerültebbek azok a rövid általános méltatások, melyek elég nagy számban jelentek meg főként halála után, mint nekrológok. Ellenben mint történetfilozófusnak most kaptuk szinte tökéletes képét genetikus-dialektikus vizsgálat alapján Fritz Joachim von Rintelen-től.

Mindjárt az első fejezetnek ez a címe: „Die Problemstellung“ és ebben kimutatja Troeltsch központi problémáját, mely egész életművét, bármely diszciplína területén, is irányítja, — az érvényes norma problémája, — s végigvezet bennünket azon az úton, melyen Troeltsch is végigment, míg eljutott a történetfilozófiához és kialakult speciális történetfilozófiai problémája, a történetben felfedezhető norma kérdése. Itt csak annyi megjegyzésünk van, hogy Rintelen is adósunk marad mégis valamivel, tudniillik a teoretikus probléma szubjektív, teoria előtti indítékaival a gondolkodó szellemi struktúrájában és élményeiben. Ellenben egyenesen alapvetőnek mondhatjuk e tanulmányt a Troeltsch-

irodalomban, minthogy szellemtörténeti módszerével eddig nem tapasztalt biztonsággal, határozottsággal és élességgel emeli ki a nagy gondolkodó szellemi organizmusának éltető szervét: azt a szenvedélyes gondot, mely a normáló érték kutatására űzte. Troeltschöt praktikus szándék vezette, természetesen a legideálisabb praktikum ösztökéje, erkölcsi parancsot keresett. Ezt kereste a vallásfilozófiában és történetvizsgálataiban egyaránt. Rintelen pedig bárkinél világosabban mutat rá, hogy egész életművét az értéktani álláspontja határozza meg, és még nagyobb érdeme, hogy azt is megmutatja, *hogyan* határozza meg. Az az ér, mely Troeltsch egész életén végigvezet s melyet mindenik alkotásában meg lehet és meg is kell pillantani a mélyben, értéktani álláspontjának alakulása. Rintelen tanulmánya, ellentétben a részleteket vizsgáló előbb tárgyalt két dolgozattal, az értéktani probléma alakulását kíséri végig s így az oly korán félbeszakadt élet *értelme* tárul fel előttünk részletek halmaza helyett. Troeltsch művének egyetlen lehető megértési módja ez. Ő a történetfilozófiától is azt várta, amit egész élete összes kutatásaiban keresett, normát, utasítást az erkölcsi cselekvés terén, — amit pedig nem adhat, mert hiszen a történet nem csupán a tiszta szellem műve, tehát a történetből nem is vonható ki tiszta norma, — s elméletének, problematikájának, rendszerének alakulása csakis ebből a tényből érthető meg.

Rintelen a következő menetet állapítja meg Troeltsch fejlődésében. A kiindulási pont a teológia szupranaturalizmusa, amikor a történeti valóság relativizmusa felett az örök érték isteni transzcendenciáját tételezi: a második stáció az, amikor egyre növekvő mértékben kelti fel figyelmét a történeti valóság individuális volta, Dilthey pszichologizmusa vonja magához és teljesen elmerül, az értéktani meggondolás mellőzésével, a történeti valóság elfogulatlan szemléletében. Itt aztán metodikai problémák vezetnek a harmadik állomásra, Windelband és Rickert elméletéhez, a transzcendentális idealizmushoz. Ennek a formalizmusa azonban nem elégítette ki, hiszen nem pusztán teoretikus érdek vezette, hanem a konkrét jelen és jövő alakítására várt normát, tehát az individuális realizmus felé fordult ismét, de értéktani kitekintéssel. Így jött létre Troeltsch hisztorizmusa, mely az értékrelativizmus alapján áll s végső eredményét a korszerű kultúrszintézisben találja (gegenwärtige Kultursynthese), mely konkrét normát nyújt az adott történeti jelen számára a jövő alakítása céljából azáltal, hogy megállapítja a történeti fejlődés irányát. Rintelen még új utolsó álláspontként az „Überwindung“ formális szubjektivizmusát emeli ki, mely a hisztorizmus legyőzését a személyiség s a lelkiismeret formális normájában fedezi fel. Nézetünk szerint ez az álláspont már nem lényegében új, csak a nagy Historizmus eszmeköre egy tendenciájának erősebb aláhúzása. De ez most nem lényeges.

A lényeges az, hogy ebből az egész fejlődési menetből kitetszőleg, amint Rintelen is hangsúlyozza, Troeltsch fejlődése nem

egyéb, mint a kanti transzcendentális formalizmushoz s az új-kantianizmushoz való viszonyának alakulása. A viszony hol plusz, hol minusz előjelű, de mindvégig fentálló. Rintelen még ki is élezi ezt a tényt, nem egészen jogosan. „Zum Verständniss von Troeltsch sind wir zugleich in sehr starkem Masse an Philosophen gewiesen, an die er sich angelehnt hat, die nacheinander seine Anschauungsweisen bestimmt haben.“ Ez ilyen mereven nem helytálló. Nem, mert éppen a speciálisan „troeltschi“ ilyenformán nemhogy előtűnne, sőt éppen elhalványul. Troeltsch ugyanis nem hatást vesz át igazában, hanem csak tanul. Azt, amit felhasználhat. Gondolatoknak rendszerezett formáját, de csak olyan gondolatoknak, melyekhez ő önállóan eljutott és ott az egyik vagy másik filozófussal találkozott. De éppoly könnyen tovább is halad, amikor belátja az álláspont számára használhatatlanságát. Éppen ezért a filozófiai rendszerek, melyekre támaszkodott, egyáltalában nem Troeltsch szellemi lényegét értetik meg, csak fejlődését ábrázolják. Velük nevezhetjük el életútja egyes állomásait. Maga az út egészében a lényeges, még inkább az út célja vagy csak iránya. Ez az irány pedig annak a kérdésnek a megoldása felé tör, amint egyébként Rintelen is teljes fontosságában kiemeli, hogy a szellem melyik foka, a szubjektív, objektív vagy abszolút szellem involválja-e a normatív erőt. Ezt keresi Troeltsch és ebben a kérdésben változó állásfoglalása a lényege szellemi útjának. Ebből lehet műveit is, mint jelenségeket magyarázni.

Azonban bármily mélyre világít is ilyenformán Rintelen Troeltsch szellemébe, nem részesít kellő figyelemben két mozzanatot, noha észreveszi őket. Beszél Troeltsch vizsgálatainak praktikus indítékáról és értéktanának szupranaturalizmusáról. De nem veszi észre, hogy Troeltsch szellemének teljes megértéséhez éppen ez a két mozzanat vezet el.

Itt éppen csak vázolni akarjuk a kérdést, melynek lényege ez : mi volt az a praktikus érdek, ami Troeltsch kutatásait hajtotta? Legelső feleletül az kínálkozik, amit ő maga is bevallott, a korszerű kultúrszintézis, vagyis norma nyérése a jövő alakítása érdekében a mult fejlődési irányából. Ez azonban csak másodlagos az alapérzéshez képest, mely a filozófus mélységes keresztyénsége volt. Ez az érzés abszolút alapja világnézetének. Ő voltaképen nem is általában csak a jövő alakításának a normáját kereste, hanem egyenesen a keresztyénség jövőjének, vagy a jövő keresztyénségének a normáját. A keresztyénség minden történeti relativizmusa mellett egy pillanatig sem jutott bele a székepszis körébe, — Tönnies kifogásolja is ezt a metodikai következetlenséget, — marad az abszolút érték, melynek csak objektív formái vannak alávetve a változás, s az új és új kompromisszum történeti törvényének. Ezzel természetesen együtt jár transzcendens-ontologisztikus kikerekítése világnézetének az istenség hitében. Troeltschnek tehát olyan formulát kellett találni egyrészt az értéktan, másrészt a történetfilozófia feladata számára, mely

érintetlenül hagyja ezt a világnézeti apriorit, illetve annak a keretén belől helyeződik el. Így jutott a kultúrszintézishez, mely eo ipso konzervatív természetű és bizonyos tekintetben abszolutisztikus, tudniillik egy kultúrkörön, a keresztyén Európán kívül nem megy. És így jutott az értékrelativizmushoz is, bármily paradoxul hangozzék is. Sőt egyenesen az értékrelativizmust kereste, az kellett neki, azért nem állapodhatott meg Rickert mellett. Nem, mert számára apriori adva volt egy abszolút érték, és pedig nem formális, hanem ontológikus tartalommal ellátva. Ez a hatalom, az istenség, voltaképpen nem is normál, hanem közvetlenül aktív a teremtett világban. Ez Troeltsch számára nem probléma. *Ezért* nem fogadhatja el a transzcendentalizmus formális értékfogalmát. Neki *arra már* nincs szüksége. Ellenben szüksége van konkrét útmutatásra a hagyomány jövőbeni alakításához. Így esik abba a tévedésbe, hogy a norma az objektív szellem, a kultúra, a történet. Annak tulajdonítja a normatív erőt. Mindaddig, míg ezeket a mélyen személyes motívumokat teljes súlyukban nem vesszük számba, nem érthetjük meg sem a kanyargó életutat, sem ezzel homlokegyenest ellentétesnek látszó dogmatizmusát, melyek egyikét is, másikat is megállapíthatónak vélik méltatói. Rintelen bizonytalanságot fog rá világnézeti kérdésekben. s ő is, mint az írók legnagyobb része, tagadja, hogy rendszere volna. Troeltsch valóban ingadozott gyakran és többször megváltoztatta nézetét élete folyamán bizonyos kérdésekben. De világnézete páratlanul szilárd volt. Am ennek a világnézetnek csak egyik felét tették tudományos ítéletei, a másik fele megingathatatlan vallási meggyőződése volt, melyhez oly dogmatikusan ragaszkodott, hogy e következetessége miatt a tudományban kellett következetlennnek lennie. Kanyargós útjának éppen ez a szilárdság volt az oka. Rendszere dolgában ugyanígy állunk. Rendszerének csak egyik felét tették tudományos elméletei a vallásfilozófia, etika, történetfilozófia terén. A másik fele adva volt eleve keresztyén vallásos rendszerében. *Csak tudományos* rendszere valóban nem volt. *Csak immanens* abszolút értéket valóban nem ismert. Ezekben a „világi“ dolgokban ő csak a kompromisszumot ismerte. Ezek felett áll a transzcendencia, közvetlenül aktív természetben és kultúrában egyaránt. Ennek a dogmatizmusnak és abszolutizmusnak a birtokában volt ő relativista és „bizonytalan világnézeti kérdésekben“ és szabta oly szűkre a tudomány elérhető feladatát a „gegenwärtige Kultursynthese“-ben. Világnézetének a jellemét igyekezve meghatározni, a dualizmus és heroizmus vonásait kell megállapítanunk. Egyik a másikat támogatja. Az „innerweltliche Askese“ ez, melynek oly szépséges méltatását adja a „Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen“ lapjain. A transzcendencia hite adta az erőt ahhoz a merész utazáshoz, melyet a história és a gondolat útjain végigvándorolt. Személyiségének ez a mély meggyőződés a nyitja, ez határozza meg érték-tani álláspontját is.

Joó Tibor.

Folyóiratszemele.

Hadtörténelmi Közlemények. 1928. évfolyam. I. füzet. — *Gyalóka*
Jenő : *Hol lepté meg Dampierre a törököket és Bethlen Gábort 1604-ben?*
A lippai kapitány jelentésére, ki 1604 nyarán a török hadak Temesvár
alatti gyülekezéséről s támadó szándékot eláruló mozdulatairól adott
hírt, Belgiojoso felsőmagyarországi főhadparancsnok nagyobb csapa-
tokat vont össze Rakamaznál. Addig is azonban, míg a gyülekező-
helyre rendelt seregtetek beérkeznek, Dampierre ezredest előre
küldötte Lippára egy lovascsapattal. Dampierre, a veszélyeztetett
vidékre megérkezvén, rögtön támadóan lépett fel s a lippai vár-
őrséggel egyesülve meglepte és szétszórta a várat fenyegető török
sereget, melyhez egy erdélyi menekültekből álló kisebb csoport is
csatlakozott Bethlen Gábor vezetése alatt. Ez ütközet helyét a szerző,
újabb történetíróink különböző más véleményével szemben, Temesvár
közvetlen környékén, e vártól északra, a lippai út közelében jelöli
meg, dátumát pedig az 1604 szeptember 15. és 17. közötti időre
helyezi. — *Iványi Béla* : *A tűzérség története Magyarországon, kez-
detétől 1711-ig.* (Kilencedik közlemény.) Szerző a fentmaradt nevek
alapján a XVI—XVII. századokban Magyarországon működött
tüzérek nemzetiségét vizsgálja s megállapítja, hogy azok túlnyomó
többségükben németek voltak, magyarok csak az erdélyi fejedelmek
seregében találtak nagyobb számban elhelyezkedést, bár itt
is szolgáltak idegenek: németek, olaszok, svédek és franciák is.
Továbbiakban a magyarországi várakban alkalmazott tűzérség
számát, javadalmozását s a tűzérek szerződészerűleg megállapított
kötelezettségeit ismerteti. — *Markó Árpád* : *Eger vára 1753-ban.*
Farrel őrnagy 1753-ban részletes jelentést készített az egri vár álla-
potáról, melyet igen kedvezőtlennek talált: a védőművek, épületek
összeomlóban vannak, illetőleg már össze is omlottak s az egyébként
is elhanyagolt vár hadicélokra többé nem alkalmas. — *Bártfai Szabó*
László : *Gróf Széchenyi István katonai pályája.* Szerző újabb áttekin-
tést törekszik nyújtani Széchenyinek katonai szolgálatban eltöltött
éveiről. Ismerteti bevonulását a nemesi felkelő sereghez, átlépését
a sorhadhoz, részvételét a napoleoni háborúkban s a bécsi kongressz-
zuson, majd a békeévekben bekövetkezett mellőztetését s végre a
hadsereg keretéből való kilépésének körülményeit. — *Nagy Aurél* :
A cs. és kir. 4. huszárezred 4. századának tevékenysége 1914 augusztus
12-től augusztus 15-ig. A felvonulás tartama alatt határmegfigyelő
és biztosító szolgálatot végzett 1. lovashadosztály parancsnoksága
— melynek keretébe a 4. huszárezred is tartozott — az utóbbinak
4. századát távoli felderítésre küldötte. Az orosz területen, túlerős
ellenséggel szemben végrehajtott felderítés a különítményt kemény
próbára tette s annak nagy veszteségeket okozott. — „Tárca“:
Görgey Victor : *Meghiúsult merénylet II. Vilmos német császár ellen,*
1917-ben. 1917 szeptemberében az oláh front megtekintésére utazó
császár hajója ellen merénylet készült. Minthogy azonban a császár
a Csernavoda—Konstanca közötti utat egy véletlen folytán a pro-
grammtól eltérően vasúton tette meg, az oláh merénylők által a
Duna medrében elhelyezett aknákon a császár jachtja helyett az
„Inn“ monitor robbant fel és süllyedt el. — „Hadtörténelmi Okmány-
tár“: *Lukinich Imre* : *Gróf Bethlen Elek naplójegyzetei az 1809-i*
erdélyi nemesi fölkelésről. (Első közlemény.) Gróf Bethlen Elek,
Bethlen Pál vezérőrnagy fia, 1809-ben mint insurgens őrnagy, Miksa
főherceg, az erdélyi felkelőcsapatok főparancsnoka mellett teljesített

hadsegédi szolgálatot. Itt közölt naplói érdekes rajzot adnak Erdély életéről, a hangulatról a hadjárat alatt, az insurrectio szervezéséről s az azt megnehezítő személyi és egyéb akadályokról. — *Schweidel József tábornok naplótöredéke*. Schweidel feljegyzései az osztrák hadifogságban, 1849 szeptember 3-a és 21-e között készültek. Élen elárulják a folyton változó hangulatot, tépelődést, bizakodást, majd az ellenfél méltatlan viselkedését látva, semmi jót nem remélő csüggedést, melyben a fogságra vetett magyar tisztek bizonytalan sorsuk elé néztek. — A „Hadtörténelmi irodalom” című rovat a következő könyvismertetéseket tartalmazza: *A. E.*: A világháború története (szerkesztette Pilch Jenő); *Gy. J.*: Báró Balás György: Bem József; *Jancsó Benedek*: Szádeczky-Kardoss Lajos: A székely nemzet története és alkotmánya; *S—y.*: Das deutsche Feldeisenbahnwesen, Bd. I.; *S—y.*: Fritz Heigl: Taschenbuch der Tanks (Ergänzungsband, 1927.); *S—y.*: Friedrich v. Taisen: Das jugo-slavische Problem; *S—y.*: Karl Friedrich Nowak: Versailles; *A. E.*: Victor Margueritte: Die Verbrecher; —*ch.*: Maurice Paléologue: A cársországa a nagy háborúban, II.; *S—y.*: S. D. Sasanoff: Sechs schwere Jahre.

II. füzet. *Erdélyi Gyula: Újabb adatok Nagy Lajos tüzérségéhez*. Olasz források alapján a fenti tárgyra vonatkozó adalékokat közöl. — *Follajtár József: Galgóc eleste 1663-ban*. Szerző főleg a galgócói udvarbíró által úrnőjéhez, Forgách Ádámnéhoz intézett jelentés alapján ismerteti a vár török kézre jutását 1663-ban. Érsekújvár körülráratása után Galgóc előtt is csakhamar megjelent a török. De bár a vár rendszeres ostrom alá nem vétetett, sőt a jövő-menő török hadak sokszor napokra is elvonultak a falak alól, a német zsoldosok nem sokáig tartották magukat: ugyancsak német parancsnokukkal együtt megszöktek a várból. A magára maradt udvarbíró ekkor megnyitotta a kapukat a törökök előtt, kik a várat kifosztva s megrongálva tovább vonultak. — *Irányi Béla: A tüzérség története Magyarországon kezdetétől 1711-ig*. (Tizedik közlemény.) Szerző a XVI—XVII. századokban Magyarországon alkalmazott királyi, fejedelmi, városi és magántüzérseg szervezetéről, kereteiről szól, működési köre (tábori, vár- és szertüzérseg) szerint véve azt tárgyalás alá. A szertüzérseggel foglalkozván, ismerteti a löpor és a lövedékek előállítását. — *Madarász László: Repülőink a világháborúban*. A monarchia légi haderejét a világháború kitörése meglehetősen fejletlen, készületlen állapotban találta. A mozgósításkor a cs. és kir. légiárócsapatok mindössze néhány léghajóval és léggömbbel s 36, csak felderítésre alkalmas, repülőgéppel rendelkeztek. Nagyobbarányú fejlődés e téren csak 1915 második felében indult meg, amikor is a háború jellegének megváltozása folytán a hadsereg légi erejének fokozására nagy erőfeszítések történtek. Új meg új repülőszázadokat, felderítő-, vadász- és bombavetőrajokat állítottak fel, az utánpótlás ellátására hadtáp- és kiegészítő alakulatokat szerveztek s minden intézkedés megtörtént arra, hogy a repülőipar termelése a legmagasabbra fokoztassék. A mindjobban mutatkozó anyagihiány s a fokozódó általános kimerültség miatt azonban a monarchia légierejének erősödése nem tarthatott lépést azzal a rohamos fejlődéssel, mely az antant-államokban ugyanez időben bekövetkezett, úgyhogy az ellenfél légi fölénye a háború vége felé már a monarchia összes harcterein igen nyomasztóvá vált. — „Tárca”: —*y.*: Báró Lakos János (1776—1843). Lakos tábornoknak — ki, mint Kazinczy barátja s az Akadémia tagja, a magyar irodalom megújulása körül is érdemeket

szerzett — rövid életrajza. — „Hadtörténelmi Okmánytár“: *Lukinich Imre: Gróf Bethlen Elek naplójegyzetei az 1809-i erdélyi nemesi fölkelésről.* (Második és befejező közzemény.) — *Markó Árpád: Bárány Máriaasszony tábornoknő jellemzése egy magyar gránátos hadnagy önéletrajzában.* — „Hadtörténelmi Irodalom“: *A. E.: Lukinich Imre: A bethleni gróf Bethlen család története; Horváth Jenő: Hajnal István: A Kossuth-emigráció Törökországban; Gy.: Gróf Gyulai Ferenc naplója; J.: Szabó István: Debrecen 1848—49-ben; —ő.: Soós Elemér: Ónod vára története, hadi- és műleirása; S—y.: Günther Frantz: Die Vernichtungsschlacht in kriegsgeschichtlichen Beispielen; S—y.: Baron W. Giesl: Zwei Jahrzehnte im nahen Orient; Sz.: Die Kavallerie (folyóiratszemle); A. E.: I. N. Daniloff: Dem Zusammenbruch entgegen; Sz—ő.: Φρειδερίκου Μουράτου: ‘Ο ‘Ουρουάδης καὶ ἡ ὑπὸ Μωάμεθ Β τοῦ πορθητοῦ πολιορκία τοῦ Βελιγραδίου τῷ 1456.: Könyvismertetések.*

III. füzet. — *Gyalóka Jenő: A biharmegyei hadjárat 1604-ben.* A fenyegedett Lippa segítségére küldött Dampierre ezredes sikerült rajtaütése a Temesvár alatt gyülekező török seregen 1604 szeptemberében, Belgiojoso kezébe juttatta Bocskainak a menekült Bethlen Gáborhoz intézett leveleit. Belgiojoso főhadparancsnok erre Lippa felmentésére Rakamaz mellett összevont csapatait Bihar megyébe vezette, hogy Bocskait elfogja s birtokait felprédálja. Míg azonban előrelépett seregteste nem sok eredménnyel ostromolta Bocskai várát, ez maga pártjára vonta Dampierre hajdúit s az átpártolt hajdúcsapatokkal, — a császári hadak egyesülését megelőzve, — október 5-én meglepte és nehéz éjjeli harcban (melyet szerző az eddigi felfogástól eltérően diószegi ütközetnek nevez) szétverte a Belgiojosohoz igyekező Petz dandárát. Az amúgy is habozó császári fővezér a vereség miatt bátorságát veszítve, a további hadműveletekről lemondott s csapatait a legnagyobb sietséggel visszavezette a Tisza jobbpartjára. — *Janicsak István: Keleti krónikák a török-magyar világról.* Azok az elkeseredett küzdelmek, melyeket a magyarság a török hatalom feltartóztatására évszázadokon keresztül vívott, természetesen a keleti forrásokban, — s nemcsak a török krónikákban, de más mohamedán népek írott emlékeiben is, — erős nyomokat hagytak. Szerző néhány, a British Museum birtokában levő arab és perzsa krónikának e harcokra vonatkozó adatait ismerteti. — *Iványi Béla: A tűzérség története Magyarországon kezdetétől 1711-ig.* (Tizenegyedik közzemény.) Az előző közzemény folytatásaként Iványi a XVI—XVII. századokban Magyarországon használt ágyú-lövedékekről s azok előállításáról, majd az ágyúöntésről szól. — „Tárca“: *Berkó István: Melyik hát a legkülönb katona?* Az osztrák részről ismételtelen tapasztalt túlzott sovínisza büszkeség egy újabb irodalmi megnyilvánulása arra indította a szerzőt, hogy vizsgálat alá vegye: milyen hősiességet tanúsítottak a monarchiát alkotó, illetőleg annak kereteiben élő nemzetek és nemzetségek a volt cs. és kir. hadsereg zászlói alatt. A régi hadseregben a XVIII—XIX. századok folyamán kiosztott vitézségi érmek, kitüntetések csapat-testenkénti eloszlását számbavéve bebizonyítja, hogy a magyar ezredek által elnyert kitüntetések átlagszáma sokkal nagyobb (egyes fegyvernemeknél 2—3-szorta több) annál az átlagszámnál, melyet a hasonló fegyvernemű osztrák stb. ezredek felmutathatnak. Így vtianfelüli módon, számszerűleg kimutatja a magyar harci erények fölünyes voltát. — „Hadtörténelmi Okmánytár“: —: *Fejes Márton hadiipraktikája. — Horváth Jenő: A szabadságharc utolsó napjai*

Erdélyben. Paget János Erdélybe telepedett s a szabadságharc alatt a magyar kormány oldalán fegyveres szolgálatot teljesített angol orvos naplóféljegyzéseinek részlete. (Első közlemény.) — „A Hadtörténelmi Irodalom” című rovat a következő könyvismertetéseket tartalmazza: *Bártfai Szabó László*: Miskolczy Gyula: A horvát kérdés; *Gy.*: Riedl Lajos: A cs. és kir. VI. hadtest a gorlicei csatában; *A. E.*: Marjalaki Kiss Lajos: Zalatna és Abrudbánya pusztulása 1848—49-ben; *S—y.*: Richard v. Mach: Aus bewegter Balkanzeit; *S—y.*: Hermann Schmidtke: Völkerringen um die Donau; *Sadlon Cyrill*: Charles Spindler: L’Alsace pendant la guerre; —*ch.*: Maurice Paléologue: A cárszországa a nagy háborúban. — Tájékoztató a m. kir. Hadtörténelmi Levéltárról.

IV. füzet. — *Pogrányi-Nagy Félix*: *Torna vára.* A fennmaradt romok leírásával kapcsolatban szerző a vár hajdani állapotát, berendezését igyekezik rekonstruálni, majd annak történetét ismerteti. — *Iványi Béla*: *A tűzség története Magyarországon, kezdetétől 1711-ig.* (Tizenkettedik és befejező közlemény.) Iványi az ágyúöntésről, az új csövek kipróbálásáról, ágyúöntőmesterekről s a robbanó és gyújtó „tűzes szerszámok”-ról szól, majd külön fejezetben foglalkozik az ágyú alkalmazásával a táborban (mozgóharcnál) és várostromban. — *Szász Ágost*: *Adatok a szentgellérthegyi fellegrvár történetéhez.* — *Füspök József*: *A cs. és kir. 4. lovashadosztály harcai Jaroslawicénél 1914. augusztus hó 21-én.* A Visztula és Lemberg között felvonult osztrák-magyar haderők jobbszárnyának védelmére a Szereth mellé rendelt 4. lovashadosztály 1914 augusztus 21-én kemény küzdelemben került a folyón átkelt nagyobb orosz erőkkel. A hadosztályparancsnok másfél ezreddel lovasrohamot hajtott végre három orosz lovasezred ellen. — „Tárca”: *Markó Árpád*: *Zaporogi kozákok bevándorlása Délmagyarországra 1785-ben.* A kiváltságaik megszorítása miatt lázongó zaporogi kozákok 1775-ben, táboruk felhúlatása után, török területre menekültek. Vallási és más ellentétek miatt azonban nem érezvén jól magukat új lakóhelyükön, II. Józsefhez fordultak, azzal a kéréssel: engedjen át nekik letelepedés céljára egy nagyobb területet s fogadja be őket hadseregébe. A császár, ki a kozákokat a Bácskában és a Bánátban határőrökként akarta letelepíteni, az engedélyt megadta. A kozákok betelepítése azonban mégsem sikerült, mert a sok huza-vona után kisebb csoportokban megérkező bevándorlók katonai értéke nem felelt meg a császár várakozásának, aki emiatt az egész tervet végre is elejtette. — „Had-történelmi Okmánytár”: *Horváth Jenő*: *A szabadságharc utolsó napjai Erdélyben.* Paget János féljegyzései, 1849 június 13 — augusztus 27. (Második és befejező közlemény.) — „Had-történelmi Irodalom”: *Kispalóc*: József főherceg tábornagy: A világháború, amilyenek én láttam. II.; *Sz.*: Pilch Jenő: Horthy Miklós; *Gabányi János*: A világháború 1914—1918. (Szerkeszti és kiadja a M. Kir. Hadtörténelmi Levéltár); *P.*: A m. kir. honvédség története. 1868—1918; *Suhay Imre*: Gottl Jenő és Mojzer László: Hadseregünk ellátása a világháborúban; *A. E.*: Schuld und Schicksal. Die Tragödie Wilhelms II.; *Suhay Imre*: Luftflotten; *Sz.*: Die Kavallerie (Folyóirat-szemle); *A. E.*: Raymond Poincaré: Memoiren. Die Vorgeschichte des Weltkrieges; *Suchter István*: Revue des Études Hongroises et Finno-Ongriennes (Folyóirat-szemle); *Sz.*: A m. kir. Hadtörténelmi Levéltár iratanyagának áttekintése. — [Hajnal István: *Megjegyzések egy könyvismertetéshez.*]

Henszlmann-Lapok. A budapesti Kir. M. Pázmány Péter Tudo-

mánygyetem Művészettörténeti Gyűjteményének Közleményei. — E kiadványsorozat 1927 nyarán dr. Hekler Antal egy. tanár, a Pázmány-Egyetem Művészettörténeti Intézete igazgatójának előszavával indult meg, aki a közlemények célját abban jelöli meg, „hogy a Pázmány-Egyetem művészettörténeti gyűjteményében folyó kutató munka eredményéről a nyilvánosságot gyorsan és mozgékony formában tájékoztassák“. A 4—8 oldalra terjedő Lapok, melyek Henslmann Imrének, a művészettörténeti tanszék első professzorának és a magyar tudományos művészettörténetírás megalapítójának nevét viselik, időhöz nem kötött rendben, magyar és német nyelven jelennek meg.

1. sz. *Hekler Antal*: Antik szobrok Budapesten. I. 1927. —

1. A római császárkor egy görög filozófusának márvány mellképe. Budapesti magángyűjtemény. A csipőig lenyúló arcképforma és a bemélyített szemcsillag Marcus Aurelius korának stílusára vall. A kontemplatív komolysággal telített portrét valószínűleg egy görög filozófust ábrázol. Ebben az időben ugyanis a bölcsélet az egész római birodalomban nagy tekintélynek örvendett. A filozófusok nemcsak írásaikban, hanem még külsejükben is igyekeztek nagy elődjeiket utánozni, innen származik a portré Kr. e. IV. századi görög filozófus-arcképekre emlékeztető haj- és szakállkezelése. — 2. Philippus arabs császár mellképe. Budapesti Nemzeti Múzeum. Jellemzésben és kivitelben egyaránt közel áll a császár vatikáni mellképéhez. — 3. Görög portréfej töredéke. Budapesti magángyűjtemény. A stílussajátságok a római Barracco-gyűjtemény agastyánarcképéhez fűzik, datálási támaszul T. Quintius Flaminus 197-ből való érme szolgál. Az ábrázolás szelleme az ú. n. Seneca-portrével közel rokon, úgyhogy ez is körülbelül 200-ban Kr. e. keletkezhetett, több más, e körbe tartozó arcképpel együtt.

2. sz. *Kapossy János*: I. A besnyői Grassalkovich-síremlék keletkezése. 1927. — A művészettörténeti irodalomban régóta ismeretes, hogy Grassalkovich Antal máriabesnyői síremlékét Johann Georg Dorfmeister készítette. Keletkezési idejéről általában 1781 szerepel. Ezt a késői dátumot azonban stíluskritikai okok, a síremlék puttóinak a Donner-műhellyel való szoros kapcsolata valószínűtlenné teszik. Történeti forrásból, a máriabesnyői kapucinus-kolostor „Historia Domus“-ából, a szerző az 1772. évre teszi a felállítás idejét.

— II. Ignaz Unterberger egy ismeretlen színvázlata. 1927. — E színvázlat a müncheni műkereskedelemben került elő. Alakja egy oltárképre utal, akadémikus stílussajátságai a bécsi XVIII. századi művészeti körébe vezetnek. Mestere Ignaz Unterberger, kinek szülővárosában, Cavaleseben levő oltárképéhez készült a vázlat. A befejezett kép valószínűleg Bécsben keletkezett, mint ezt a kompozíció egyes alakjainak Bécsben készült rajzmásolata (a Szépművészeti Múzeumban) is bizonyítja.

3. sz. *Balogh Jolán*: Magyar címeres ereklyetartó az apuliai Bariban (előzetes ismertetés). 1927. — A külföldi templomok régi leltárjai gyakran megemlékeznek királyaink bőkezű és nagy művészi értéket képviselő ajándékairól, így pl. az aacheni magyar kápolna és a római Szt. Péter-bazilika leltárjai. Ezekhez csatlakozik a barii S. Nicola-templomnak a magyar irodalomban eddig ismeretlen leltára 1362-ből, mely számos értékes ötvös- és textilmunkát említ, melyeket „Regina Hungariae“, valószínűleg Nagy Lajos anyja ajándékozott. Mindezek a századok folyamán vagy elpusztultak, vagy elkallódtak, csak egy zománcozott képekkel díszített

ezüst ereklyetartó maradt fenn, mely teljesen megegyezik azzal a leírással, melyet az 1362-i leltár egy tabernaculumról ad. Miután a helyszíni vizsgálat a leírásban szereplő magyar címet a barii kincstárban őrzött ereklyetartón megállapíthatta, lehetőségessé vált ennek a darabnak, mint a magyar mecénási tevékenység egyik fontos emlékének, a magyar művészettörténet számára való igénybevétele.

4. sz. *Grimschitz Bruno*: Az epreskerti kálvária. 1927. — Az egykori józsefvárosi kálvária eddig mint J. B. Fischer von Erlach 1756-ban készült alkotása volt ismeretes. Obilics Iván levéltári adatok alapján kimutatta, hogy a kálvária 1732-ben már fennállt és mint Anna Mária Viznerin alapítása szerepelt. Miután a donatrix 1717-ben halt meg, valószínű, hogy a kálvária ez előtt keletkezhetett. Grimschitz, ezt az adatot felhasználva, a kálváriát Johann Lukas von Hildebrandtnak tulajdonítja, mely feltevését stíluskritikai bizonyítékokkal is alátámasztja. Különösen a Kinsky-palota, a Schönborn-kastély és az alsó Belvedere építészeti elemeivel lát egyezést. (A kutatások további eredményére vonatkozólag v. ö. Archaeologiai Értesítő 1929. Réh Elemér cikkét.)

5. sz. *Balogh Jolán*: A madoccai apát, a „királyi könyvek miniátora”. 1927. — II. Ulászló számadáskönyveiből ismeretes a magyar művészettörténetben a madoccai apát, a királyi könyvek miniátora, kinek személyiségét eddig sűrű homály fedte. Mindössze Hoffmann Edith állapította meg annyit, hogy keresztnéve Johannes Antonius volt, aminek alapján magyar származásának tartotta. A szerzőnek sikerült a milánói levéltárban egy oklevelet felkutatnia, mely e sokat vitatott problémát végleges megoldáshoz vezette. A levélből, melyet a milánói herceg Mátyáshoz intézett, ugyanis kiderül, hogy az apát teljes neve fra Zoan Antonio Cattaneo volt és Milánóból származott. Egyéb oklevelekből az is megállapítható, hogy 1487 és 1498 között tartózkodott Magyarországon. Miután Cattaneonak szignált munkája nem maradt fenn, a Corvina díszítésében való részvételét stíluskritikai következtetéssel kell felderíteni, keresván olyan kódexeket, melyek lombard jellegűek és Budán készültek. Ilyen a Cassianus és a vele rokon kéziratok, melyekben, bár kevert stílusúak, a lombard hatás érvényesül a legerősebben. Valamennyi darab a Cassianustól függ, mely tiszta milánói stílusú. Valamennyiben azonos arctípusokat találhatunk, melyek megegyeznek egy milánói miniátor, Francesco de Castello Ithalico típusaival (Kálmáncsehi breviáriuma). E kódexcsoport feltétlenül Budán készült, mivel hatása a legkülönbözőbb magyar kéziratokban kimutatható. Tehát stíluskritikai alapon megállapítható, hogy Budán milánói igazodású miniátorműhely működött. Ez a tény összevág azokkal az adatokkal, amelyek Cattaneoról ismeretesek és így, bár erre közvetlen adat nincs, a két egyéniség nagy valószínűséggel azonosítható.

6. sz. *Hekler Antal*: A leydeni Dionysos-fej. 1928—29. — Ez a szmirnai eredetű darab eddig mint hellenisztikus alkotás szerepelt, csak Lawrence tartotta Hadrianus-korabelinek. Tényleg nem eredeti görög munka, hanem egy nagyhatású hellenisztikus eredeti római átdolgozása Trajanus korából. Technikai körülmények: a fej hátsó részén látható bevésett lyukak és árkok, melyek valószínűleg architektonikus háttérhez kapcsoló ércsapok befogadására szolgáltak, a koponya elnagyolt kidolgozása és a stílussajátságok egyaránt a miletosi Didymaion oszlopfeinek istenfejeihez kötik, melyeket újabban szintén Trajanus-koriaknak tartanak. Így tehát egykor a leydeni Dionysos is a Didymaion Apolló-templom egyik oszlopfejét

díszítette. A mintaképül szolgáló hellenisztikus eredeti, melynek nagy hatásáról kisázsiai terrakottafejek is tanuskodnak, valószínűleg a pergamoni oltárral egyidőben készült. (E tanulmány megjelent ezenkívül a következő holland folyóiratban: *Oudheidg. Mededeelingen. Uit's Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Nieuwe Reeks. XI. 1930.*)

7. sz. *Kapossy János*: I. Maulbertsch egy egri színvázlata. 1928—29. — A bécsi Dominik Artaria-gyűjtemény birtokában van egy eddig publikálatlan színvázlat, mely nagyobb freskó részletéhez készülhetett. A merész, festői kompozíció és a finom színezés Maulbertschre vallanak, még pedig késői korára. A színvázlat kivitelezett formája meg is található egyik késői művén, az egri liceum házikápolnájának mennyezetképén, mely 1792-ben készült. A színvázlat keletkezése valószínűleg a 90-es évek elejére tehető. — II. Gollokort. Johann Martin Schmidt oltárképe Nógrádkállón. 1928—29. — Garzarolli-Thurnlackh Schmidt-monográfiájában egy Szt. Pál megtérését ábrázoló tollrajzot közöl, melynek kivitelezett eredetije szerint Magyarországon, „Gollokort“-on van. Ez a helységnév mindenütt ismeretlen, csakis elferdítés lehet. Nyomra vezet az a körülmény, hogy Schmidt egyéb magyarországi művei Vácott vannak, tehát ennek is a váci egyházmegye területén kell lennie. A kisebb méret falusi templomra enged következtetni, melynek főoltárképe lehetett, valószínűleg a védszenttel. Valóban, Nógrádkálló községben ma is megvan Schmidt szignált és datált oltárképe, bár erősen átfestett állapotban.

8. sz. *Réh Elemér*: Az egykori Péterffy-palota és annak mestere. 1930. — Budapest kisszámú világi barokkemlékei közül egyike a legvonzóbbaknak a Kötő-utcai Péterffy-palota, melynek mesterét a szerző által újabban felfedezett, 1756-ból való szerződés nevezi meg Mayerhoffer András személyében. E Hildebrandt köréből kikerült mester több más pestkörnyéki építkezés alkalmából is szerepel. A Péterffy-palotán megnyilvánuló stílussajátságok, melyekbe helyi, magyar elemek is vegyülnek, számos pestkörnyéki emlékekkel mutatnak rokonságot, mint pl. az epreskerti kálvária, a hatvani Grassalkovich-kastély, a Jeszenszky-palota az Egyetem-utcában (Franklin-ház), a nagytétényi Rudnyánszky- és az aszói báró Podmaniczky-kastély. A Péterffy-palota a „Grassalkovich“-stílushoz tartozván, Mayerhoffernek a pestkörnyéki építészet kialakulásában esetleg vezető szerep tulajdonítható.

9—10. sz. *Kapossy János*: Johann Anton Krauss, statuarius Jaszoviensis. 1930. — Szerzőnek sikerült egy oklevelet találnia, mely szerint 1769-ben az egri jezsuiták szerződést kötöttek Johann Anton Krauss jászói szobrásszal templomuk főoltára plasztikai dekorációjának elkészítésére. Ezzel az adattal a magyar rokokó-szobrászat egyik fontos emléke nyer mesternevet. A szerződés adata, mely szerint Krauss Jászóról jött és odamegy vissza, azonkívül a stíluskritikai egyezések is arra engednek következtetni, hogy a jászóvári premontrai prépostsági templom egész, művészi kvalitásokban gazdag szobordíszé is tőle való. A mester származása és iskolázottsága eddig teljesen ismeretlen, egyes jellemző sajátságok Ausztrián túlrá, a délbajor művészetre mutatnak, de Donner stílusa is hatással volt rá. Ismeretesek még adatok, melyek egy Johannes Antonius Kraussra vonatkoznak, de foglalkozás megjelölése nélkül. Lehetséges, hogy ezek szintén a jászóvári mesterrel vannak kapcsolatban. Eldöntetlen továbbá, hogy vajon azonos-e azzal a Krauss Antallal, aki a kassai városháza plasztikai dekorációját végezte.

Tárca.

Egy magyar diplomata sírja Rómában.

Itália a sírok hazája. Mint egy nagy temetőben, a vándor halottakat látogat benne. Ügyszólván minden várossal egy-egy nagy halott alakja asszociálódik képzelmében, hogy szinte emberek gyanánt tűnnek fel e városok. „Les pays ont toujours été pour mois des hommes“ — mint Lamartine is tapasztalta.

És ebben a nagy temetőben Róma egy csodálatos mauzoleum, hol Szent Péter sírja köré, nem tudom, mily láthatatlan kéz gyűjtötte össze illusztris koszorúját a tetemeknek. Nagyok és kicsinyek, lángelmék és szentek, egyháziak és világiak e széles föld minden nemzetiségéből adtak itt, épp a „commune totius terrae oppidum“-ban találkat egymásnak az utolsó napra, a fetámadás reményében. E sírok között a történetíró kegyelettel emlékezik honfitársaira, akiknek szíve a négy folyó országában kezdett dobogni és most a hét halom városában várja újra feldobogását.¹

Volt a régi magyaroknak egy megható szokásuk, mely a mohácsi vész után feledésbe ment. Midőn a halál siri lehelletét már közlelről érezték a jó atyafiak, kezükbe vették a vándorbotot, vállukra a tarisznyát és elzarándokoltak Rómába, hogy megtalálják ott, amit az életben hiába kerestek, az örök nyugalommal. Már X. Benedek pápa úgy intézkedett, hogy a Szent István királytól alapított zarándokház temesse el ama magyarokat és vegye birtokába azok javait, akiket ez ősi szokás az „apostolok küszöbéhez“ vezérel.² De mindezek emlékezete elpusztult a magyar zarándokházzal.

És nem igen jelöli emlék ama hazai kiválóságok nyughelyét sem, akik a kortársak kétségbevonhatatlan tanúsága szerint az örökvárosban temetkeztek. Így Vancsai István, előbb esztergomi érsek, majd kuriális bíbornokról, kire a *Sta Agnese fuori le mura*

¹ V. ö. dr. Florio Banfi néven *Magyarok sírjai az örök városban*, s *Magyar strok Rómában* c. cikkeimet a Nemzeti Szalon 1928 március 18-i, ill. a Pesti Hírlap Vasárnapja 1928 november 18-i számában.

² E kiváltságlevelet Fraknói Vilmos — *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a Szentszékekkel* I—III. k. Budapest, 1901—1903. I. k. 401. l. — csak a Paul Kehr — *Göttinger Nachrichten*, 1900. évf. p. 146. n. 5. — által felfedezett kivonatból ismeri. L. még: Schiaparelli, *Arch. Soc. Romana*. t. XXIV. p. 483. n. 21.

bazilikában ma is emléktábla figyelmeztet,¹ tudjuk, hogy Rómában temetkezett, az említett bazilikában. Továbbá Rangoni Gábor, előbb egri püspök, majd kuriális bíbornok sírja is jeltelen a *Sta Maria in Araceli* bazilikának tőle alapított Szent Bonaventura-, ma Crocifisso-kápolnájában² . . .

Persze annál különösebbnek tűnt fel, hogy Edoardo da Alençon felfedezte a quirináli *Sta Croce dei Lucchesi* templom kriptájában Mátyás király dajkájának, ama bizonyos Erzsébet asszonynak ma is meglévő síremlékét.³ De ez a hölgy viszont, ki mint a „Conte Jankó“ kiérdemesült szeretője Itáliából került a Hunyadi-házba, ha megállja helyét róla vitatott véleményem, egyáltalában nem volt magyar születés . . .⁴

Igy tehát mindez ideig csak egyetlen magyar római síremlék volna ismeretes, a Lászlói Jánosé, a *Sta Stefano Rotondo* egyházban.⁵ Tőle néhány lépésre a padlón egy márványlapot talál a szemlélő, CRIPTA HEREMITARVM felirattal, mely a pálosok síri világát takarja. Itt porladnak az egykor oly hírhedt pálos kolostor magyar tagjainak hamvai is, s a Szent Péter templomnak az ő soraikból kikerült gyóntatóié. Emléküket nem hirdeti kő, kivéve István fia Kelemen atyáét, kit a magyar irodalomtörténet „facundus“ néven emleget. Bár az ő síremléke fenn a templomban eléggé szembetűnő helyen áll. róla csak e sorok írójától vesz tudomást a hazai irodalom.⁶

¹ Nem vett róla tudomást Luttor Ferenc sem, a bazilikáról írt hatalmas művében. A felirat teljes szövegét közli Schrader, *Monum. Italiae*, p. 121. ; Galletti, *Inscrip. Romae*, t. I., CL. II. n. 5. p. CXCH—CXCH. ; Forcella, idézendő m. t. XI. p. 350. n. 542. A szövegben „STEFANUS. EPS. PENESRI“ alatt értendő Vancesai István, palesztrínai püspök-bíbornok.

² V. ö. Casimiro Romano, *Memorie storiche della Chiesa di Sta Maria in Araceli*. Roma, 1736. p. 348. „ . . . Narra il Vodingo (*Annal. Minor.* t. VII. p. 56. n. LXIX. edit. Lugd.) passò (cioè Card. Gabriele) all' eternità, e fu sepolto senz' alcuna memoria nella cappella di S. Bonaventura, al presente detta del Crocifisso, da esso interamente fabbricata.“

³ *Il terzo convento dei Capuccini a Roma : La Chiesa di S. Nicola de Portis, San Bonaventura, S. Croce dei Lucchesi*. Memorie raccolte dal P. Edoardo da Alençon. Roma, 1908. — V. ö. Fraknói Vilmos, *Mátyás király dajkájának sírja Rómában*. Századok, 1908. évf. 673—6. l.

⁴ V. ö. dr. Florio Banfi, *Donna Elisabetta*. Literatura, 1927. évf. 349—351. l. és u. ö. *Egy sírkő rejtelvei*. Pesti Hírlap Vasárnapja, 1928. május 20. sz.

⁵ Bunyitay Vince, *A gyulafehérvári székesegyház későbbi részei s egy erdélyi humanista*. Különnyomat az Archeológiai Közlemények 1893. évfolyamból. — A síremlék képét Szoldatics rajza alapján a *Monumenta Vaticana R. Hungariae* V. kötete mellékeli, feliratát pedig Forcella közli id. m. VIII. k. 209. l. 541. sz. alatt.

⁶ Péter Kelemen diestelen történetével Fraknói foglalkozott behatódiban, id. m. II. k. 411—2. l. és *Római magyar gyóntatók*, Katholikus Szemle 1901. évf. 390. l., mely értekezések azonban kikerülték Békési Emil — *Magyar írók Hunyadi Mátyás korából*, Katho-

E két római magyar síremlékhez harmadikul csatlakozik Mátyás király hírneves diplomatájának, Kosztolányi György Polykárp humanistának a *Sta Maria sopra Minerva* templomban felfedezett síremléke.

Érdekes, hogy Fraknói, aki Kosztolányi életrajzát megírta, s később újra talált alkalmat róla hosszabban megemlékezni, mind a két ízben sajnálattal állapította meg: — „teteme jelöletlen sírban nyugszik.”¹ Pedig, ha fellapozza Vincenzo Forcella *Iscrizioni delle Chiese ed' altri edifizii di Roma, dal secolo XI fino ai giorni nostri* (Roma, 1869—1883.) című, 14 kötetes művének tárgymutatóját, a „Polcarpi Giorgio“ utalás alapján, mindjárt az első kötetben (461. l-on, 1795. sz. alatt) megtalálta volna legalább a sírfelirat pontos szövegét.

Kosztolányinak, először 1453-ban, Ferrarában feltűnő alakja minket ezúttal csak annyiban érdekel, amennyiben sírfelirata kiegészíti, vagy helyesbbíti életrajzának adatait. Mindamellet említésre méltó, hogy házi tanítója volt Piccolomini Francesconak, ki később III. Piusz néven a pápai trónra magasztaltatott. Majd Mátyás király udvarában találjuk, mint titkárt, mely minőségében többször kapott diplomáciai megbízatást a pápához, a császárhoz és más fejedelmekhez. Az ily alkalmakkor elmondott beszédei, — melyek egyikét a budapesti Nemzeti Múzeum könyvtárának Cod. Lat. 210. sz. kolligátuma őrzi, — a humanista ékesszólás remekei. Ez irányú képességeinek egyébként legszebb elismerése az a két költemény és előgium, melyet Janus Pannonius írt róla, örökre bebalzsamozva nevét az irodalomban. Az 1468. évtől állandóan Rómában találjuk, hol világi létére, a pápai udvarban töltötte be az egyik apostoli jegyző tisztét. Majd 1472-től kezdve a fejevári és veszprémi káptalantól húzott stallumi jövedelmeket, melyhez

likus Szemle, 1902. évf. 744. l. — figyelmét. Persze egyikük sem tud P. Kelemen síremlékéről, melyet Forcella id. m. VIII. k. 208. l.-án, az 540. sz. alatt ismertet.

Az emlék kb. 150×90 cm méretű egyszerű márványtábla, ezen körirattal:

HIC. REQVIESCIT. CORPVS. REV || ERENDI. PATRIS. FRATRIS. CLEME(N)TIS. ORDI(NI)S. S. PAVLI. P(RI)MI. HEREMITE. || QVO(N)D. P(E)N(ITENT)IARI. DO(MI)NI. PAT. E. IN. BASILI || CA. PRINCIPIS. APOSTOLORV(M). Q. OBIIT. ANO. MCCCCXCV. DIE XXVI. AVGVSTI.

A tábla tükrében pedig a következő emléksorokkal:

SCIO. Q. REDEMPTOR || MEVS. VIVIT. ET. IN || NOVISIMO. DIE || RESVRGAM. ET. REN || OVABV(N)TVR. DENVO. OSS || A. MEA. ET. IN. CARNE. M || EA. VIDEBO. DEVM || SALVATOREM. MEV(M).

A felirat, új adatként, a halálozás dátumával szolgál, mely eddig ismeretlen volt.

¹ Id. m. II. k. 406—7. l. De érdemlegesen: *Mátyás király magyar diplomatái*, Századok, 1898. évf. 1—16. l. — Az előző irodalmat reszummálja Ábel Jenő, *I. György kalocsai érsek*. Egyetemes Philologiai Közlöny, 1880. évf. 32—44. l.

ugyan Fraknói szerint — „nem kívántatott, hogy áldozár legyen, de feltétel volt a kisebb egyházi rendek felvétele és a nőtlen állapot.“ Utolsó említésével 1489-ben találkozni.

Sírfelirata pontosan a következő :

D.

O.

M.

GEOR. POLICARPO. REG. PANON. AP. PONT. MAX. DI ||
VINVMQ. CAES. RO. IMP. INSIGNIBVS. LEGAT. FVNCTO ||
NOB. PRVD. FIDE. INTEG. REL. CONSPICVO. DOMI.
FORISQ || CLARIS. S. LIT. AP. SCRIPT. CONSERVATORIQ.
COSTOLANI || CONIVGL. DVLCISSIMO. FACIVNDVM. CV-
RAVIT. VIX. || AN. LVIII. Men. VI. DIEB. XIII.

A szöveg helyes olvasása ez :

Deo Omnipotentī Maximo.

*Georgio Policarpo Regis Pannoniae apud Pontificem Maximum
Divinumque Caesarem Romani Imperii insignibus legationibus
functo, nobilitate, prudentia, fide, integritate, religione conspicuo,
domi forisque clarissimo, Sacrarum Litterarum Apostolicarum scri-
ptori conservatorique Costolany: coniugi dulcissimo faciundum
curavit. — Vixit annos 58, menses 6, diebus 14.*

Magyarul :

„Kosztolányi György Polykárpnak, a magyar király kiváló követének, ki a pápánál és a római császárnál nemesen, okosan, fedhetetlenséggel, hűséggel és hittel előkelő követségekben működött ; az apostoli iratok itthon és külföldön egyaránt hírneves kiállítójának és őrének ; a legdrágább férjnek — állítatva. Élt 58 évet, 6 hónapot és 14 napot“.

Az epigraphikus stílus gyarlósága elárulja, hogy a sírfelirat szerzője nem volt humanisztikus műveltségű ; ami természetesnek tetszik, mert az emléket nyilvánvalóan az özvegy állította — „a legdrágább férjnek.“

Ez a kitétel röviden megfelel arra a kérdésre, miért telepedett le Kosztolányi állandó tartózkodásra Rómában ? Semmi kétség, hogy a jeles diplomatát és humanistát a szerelem kötelékei láncolták az örök városhoz. De ki volt a szeretett lény, akit gyászos özvegyiségben hagyott ? Azt hiszem, most már erre a kérdésre is teljes bizonyossággal felelhetünk.

Ismeretes Marcantonio Altieri római patricius (1450—1532) azon emlékirata, mely Kosztolányit a hírneves görög humanista, Trapezunti György fiai, Jakab és András sógorának mondja.¹

¹ *Li Nuptiali di Marco Antonio Altieri*, pubblicati da Enrico Narducci. Roma, 1873. p. 150., hol azt olvassuk, hogy Trapezunti András azért maradt távol egy ünnepélytől, mert : — „succasase la morte si vicina de misser Jacovo Tribisunta suo fratello, et de misser Giorgio Policarpo suo cognato, quello scriptore et questo non tanto scriptore ma dignissimo oratore de quel Re de Ungaria...“

Ez alapon állítható, hogy a magyar humanista házasságra lépett Trapezunti György leányával, figyelmen kívül hagyva azt a lehetőséget, hogy a Rómában élő Jakab, vagy András vette volna el Kosztolányi nővérét. Nagyon valószínű, hogy éppen ez a házasság adta meg az alkalmat Trapezunti Györgynek, hogy Vitéz János váradi püspök támogatását kérje, kinek „a reá halmozott jótéteményekért” hálából Szent Basil egyik munkájának latin fordítását ajánlotta.¹ Az a körülmény pedig, hogy Kosztolányi síremléke mellett ott van a Trapezuntiaké is, szintén megerősíteni látszik, hogy neje valóban a Trapezunti-leány volt.²

Téved tehát Fraknoi, mikor feltételezi Kosztolányiról a kisebb rendek bírását s a nőtlen vagy özvegyi állapotot. Mert házasság ember létre is húzatott ő stallum-jövedelmeket, ami az időtt igen gyakori eset volt, s csak a bíbor viseléséhez kívántatott meg legalább a nőtlen állapot.

Megjegyzem, hogy Kosztolányi síremlékét én nem láttam, sőt keresését is céltalannak és hiábavalónak tartottam. A Sta Maria sopra Minerva ugyanis a San Pietro után a halottaknak legfényesebb gyülekezete, hol a síremlékek száma, többé-kevésbé hozzáférhető helyen való elhelyezésben, meghaladja a háromszázat. Azonfelül a templom góttól, s már ez a körülmény is lehetetlenné teszi az örökös homály miatt egy-egy egyszerűbb kivitelű síremlék, pláne sírlap felkutatását, ha nem szolgál semmi támpont — mint a jelen esetben is — elhelyezését, lelőhelyét illetőleg. Maga Forcella is, éppen e körülmények miatt, csak irodalmi források alapján volt képes összeállítani a Sopra Minervában levő feliratokat, melyekre nézve a templom sekrestyében őrzött (ma már nyomaveszett), *Memorie* című, 282 fólió-levelel álló, 1755—60. években összeírt kéziratra hivatkozik. E kézirat 167. lapjáról vette a Kosztolányi-síremlék szövegét, mely feljegyzés pontosan megállapíthatólag 1755-ben készült.

További nyomozáshoz, sajnos, nem állnak rendelkezésünkre megfelelő segédeszközök. Így P. Pio Tommaso Masetti *Memorie storiche della Chiesa di Sta Maria sopra Minerva*, Roma, 1855. című, igen jeles könyve, mely a síremlékek ismertetésére is kiterjed, az oda temetkezettek közül csak a bíbornokok és püspökök névjegyzékét adja. Hasonlóképpen e templomot ismertető, ama francianyelvű kiadvány, a szerző nevének mellőzésével, melyet a sekrestyében árusítanak, bár foglalkozik a síremlékekkel, de oly hiányosan, hogy csak a nagy nevekre és művészi alkotásokra van

¹ Fraknoi Vilmos, *A Hunyadiak és Jagellók kora*. (Szilágyi Sándor, *A magyar nemzet története*, IV. k.) Budapest, 1896. 531. l. — Hogy Kosztolányi lehetett a közvetítő a görög após és a magyar egyházfejedelem között, kitűnik abból is, hogy Kosztolányi már ferarai tartózkodása alatt élvezte Vitéz bőkezűségét, sőt ez juttatta Mátyás udvarába is.

² V. ö. Forcella id. m. I. k. 451. l. 1747. sz.: „Georgius Trapezuntius Galitiae conjugii. Antonio Hieronimoque nepotibus dulcissimis posterisque suis, vivens fecit.”

tekintettel. Ezekben a könyvekben persze még csak említésével sem találkozni Kosztolányinak...

Most, hogy négyszázéves sírjához elzarándokoltunk, kegyelettel gyűjtjük meg felette az emlékezés örökmécsesét.

Legyen az ő síri álma csendes, örök szépségek virrasztanak felette!

Bánfi F. Ferenc.

Hivatalos értesítő.

A Magyar Történelmi Társulat 1931. évi január hó 30-án tartott felolvasó, illetve igazgatóválasztmányi ülésének jegyzőkönyve.

Jelen vannak: dr. Domanovszky Sándor másodalelnök elnöklése alatt dr. Balanyi György, dr. B. Szabó László, dr. Fekete Lajos, dr. Friedreich Endre, Gyalókay Jenő, dr. Horváth Jenő, dr. Miskolczy István, dr. Morvay Győző, dr. Závodszy Levente ig. vál. tagok, dr. Lukinich Imre főtitkár és dr. Kossányi Béla titkár, mint jegyzőkönyvvezető.

Elnök megnyitja az ülést és üdvözlí a megjelenteket.

1. Elnök felkérésére dr. Závodszy Levente ig. vál. tag bemutatja „A Grassalkovichok” című tanulmányát. Elnök köszönetet mondva az érdekes felolvasásért, az ülést 5 percre felfüggeszti.

Szünet után elnök az ülést újból megnyitja s a jegyzőkönyv hitelesítésére dr. Friedrich Endre és dr. Závodszy Levente ig. vál. tagokat kéri fel.

2. Elnök kegyeletes szavakkal emlékezik meg Monori Wertheimer Ede elhunytáról. Méltatva történetírói munkásságát, javasolja, hogy az ig. választmány részvétének jegyzőkönyvileg adjon kifejezést. — A javaslat elfogadjatik.

3. Elnök jelenti, hogy a társulati ügyrend 6. §-ának a) pontja értelmében lejár az 1928—1930. évkörre választott gazdasági bizottság megbízatása. Az új gazdasági bizottság mandátuma az ügyrend értelmében az 1931—33. évkörre fog szólni. — Elnök javaslatára az igazgatóválasztmány a gazdasági bizottságba báró Forster Gyula tiszteleti, dr. Áldásy Antal, dr. Császár Elemér, dr. Döry Ferenc, dr. Gombos F. Albin és Gyalókay Jenő ig. vál. tagokat választja meg.

4. Elnök jelenti, hogy az 1930. évi számadások felülvizsgálatára számvizsgáló bizottság küldendő ki. — Elnök javaslatára az ig. választmány a bizottságba Schiller Rezső és dr. Pleidell Ambrus évd. rendes tagokat választja meg.

5. Titkár bemutatja az 1930. évben elhunyt és a Társulattól kilépett tagok névjegyzékét. — Tudomásul szolgál.

6. Elnök jelenti, hogy dr. Reiszig Ede nyug. h. államtitkár bejelentette az elnökségnek, hogy a Társulatban viselt ig. választmányi tagságról leköszön. Minthogy dr. Reiszig Ede ig. vál. tag elhatározását az elnökség közbenjárására sem másította meg, elnök kéri az ig. választmányt, hogy a bejelentést vegye tudomásul. — Tudomásul szolgál.

7. Elnök felkérésére a titkár bemutatja a legutóbbi ig. vál. ülés óta beérkezett tagajánlásokat. Évdíjas rendes tagokul ajánltnak: Gabányi János tábornok, Mandl Bernát ny. polg. isk. igazgató, Budapest, mindkettőt aj. a főtitkár; Sax Zoltán őrnagy, Müller

József karpaszományos örmester, Kaposvár, mindkettőt aj. Reteghy György. — Megválasztatnak.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést berekeszti.

Kelt mint fent.

Dr. Kossányi Béla s. k.
titkár.

Dr. Domanovszky Sándor s. k.
elnök.

Hitelesítjük :

Dr. Friedreich Endre s. k. *Dr. Závodszy Levente* s. k. ig. vál. tagok.

A Magyar Történelmi Társulat 1931. évi február hó 24-én tartott felolvasó ülésének jegyzőkönyve.

Dr. Domanovszky Sándor másodalelnök, mint elnök megnyitja az ülést és üdvözli a megjelenteket.

8. Elnök felkérésére Gyalókey Jenő ig. vál. tag megtartja „Gróf Hadik András tábornagy, mint hadtörténetíró” című előadását.

Elnök köszönetet mondva a nagy tetszéssel fogadott előadásért, több tárgy nem lévén, az ülést berekeszti.

Kelt mint fent.

Dr. Lukinich Imre s. k.
főtitkár.

Dr. Domanovszky Sándor s. k.
elnök.

A Magyar Történelmi Társulat 1931. évi március hó 27-én tartott felolvasó és igazgatóválasztmányi ülésének jegyzőkönyve.

Jelen vannak : dr. Domanovszky Sándor másodalelnök elnöklése alatt dr. Döry Ferenc, dr. Fekete Lajos, dr. Gombos F. Albin, Gyalókey Jenő, dr. Hajnal István, dr. Herzog József, Kollányi Ferenc, dr. Petri Mór, dr. Szekfű Gyula, dr. Szentpétery Imre, dr. Závodszy Levente ig. vál. tagok, dr. Lukinich Imre főtitkár, Novák Nándor pénztárnok és dr. Kossányi Béla titkár mint jegyzőkönyvezető.

Elnök megnyitja az ülést és üdvözli a megjelenteket.

9. Elnök felkérésére dr. Meszlényi Antal évd. r. tag felolvassa „Severoli bécsi nuncius egyházpolitikája 1802—1816.” című értekezését. Elnök köszönetet mondva a nagyérdekű felolvasásért, az ülést 5 percre felfüggeszti.

Szünet után elnök az ülést újból megnyitja s a jegyzőkönyv hitelesítésére Gyalókey Jenő és dr. Závodszy Levente ig. vál. tagokat kéri fel.

10. Elnök kegyeletes szavakkal emlékezik meg arról a veszteségről, amely az igazgatóválasztmányt nagyérdemű tagjának, dr. Sufflay Milánnak tragikus körülmények között bekövetkezett elhunytával érte. Méltatva dr. Sufflay Milán történetírói érdemeit, javasolja, hogy az igazgatóválasztmány gyászának jegyzőkönyvileg adjon kifejezést. — A javaslat elfogadtatik.

11. Elnök megemlékezvén azokról a vádokról, amelyekkel egyesek legutóbb a Társulat volt nagyérdemű elnökét, Thallóczy Lajost illették, következő nyilatkozatot olvassa fel: „Tekintetes Igazgatóválasztmány! Kegyeletes kötelességnek tesszünk eleget, ha fölemeljük szavunkat Társaságunk egykori nagyérdemű, szeretett

elnökének, boldogult Thallóczy Lajosnak emlékéért. Néhány csapongó fantáziájú, hiszékeny ember olyan váddal illette őt, amely bennünk csak a legmélyebb megütközést keltheti. Azt állítják, hogy Thallóczy Lajos képes lett volna nemzetietlen, Rákóczi sértő munka megírására valakit felbérelni. Thallóczy mély hazafisága, a történetirőről táplált magas felfogása eleve kizárja annak lehetőségét, hogy ilyen gondolat benne felmerülhetett volna, vagy hogy bárki kedvéért is ilyen ügyet közvetítésére vállalkozott volna. Lehetetlen elhinnünk ezt a vádat arról a férfiről, aki a munkatársak egész sorával élete tragikus végéig azon fáradozott, hogy összegyűjtse s az Akadémia kiadásában közrebocsássa a középkori balkáni magyar impérium emlékeit. Mi, akik együtt dolgoztunk vele, akik nemcsak futó pillanatnyi impressziókból ismertük, kötelességünknek tartjuk, hogy tanúságot tegyünk becsületes magyar lelke mellett, amelyet gyermekes vádaskodás nem szennyezhet be. Ki kell jelentenünk, hogy továbbra is a legnagyobb szeretettel és megbecsüléssel viseltetünk megboldogult nagy elnökünk emléke és egyénisége iránt. — Az igazgatóválasztmány magáévá tévén a felolvasott nyilatkozatot, úgy határoz, hogy az egész terjedelmében vétessék fel a jegyzőkönyvbe.

12. Elnök jelenti, hogy dr. Morvay Győző részéről indítvány érkezett az elnökséghez, amelyben nevezett igazgatóválasztmányi tag azt javasolja, hogy a Társulat kérje fel a vallás- és közoktatásügyi miniszter úr önagyméltóságát oly rendelet kibocsátására, amelynek értelmében a középiskolai tanulók a tanév elején, a beiratkozás alkalmával a Társulat tudományos és hazafias céljainak támogatására 1 pengős hozzájárulás fizetésére köteleztesse. — Az igazgatóválasztmány a súlyos gazdasági viszonyokra való tekintettel a javaslatot jelenleg nem tartja keresztiülvitelőnek.

13. Dr. Domanovszky Sándor másodalelnök bejelenti, hogy nagy elfoglaltsága miatt a „Századok“ szerkesztői tisztjét eddigi megbízatása keretében a jövőre a legnagyobb sajnálatára nem tudja vállalni. Mint az elnökség indítványát terjeszti elő, hogy az igazgatóválasztmány részbeni tehermentesítése végett a Századok szerkesztő-társaiul válassza meg dr. Hajnal István és dr. Mályusz Elemér igazgatóválasztmányi tagokat. — Az igazgatóválasztmány az elnökség javaslatát elfogadja.

14. Dr. Závodszy Levente ig. vál. tag a „Századok“ kritikai rovatának kiszélesítését kéri a szerkesztőktől. — Dr. Domanovszky Sándor másodalelnök reámutat azokra a nehézségekre, amelyek e kívánság gyakorlati keresztiülvitelét akadályozzák. — Az igazgatóválasztmány a felvilágosításokat tudomásul veszi.

15. Dr. Závodszy Levente ig. vál. tag kérdést intéz az elnökséghez, nem lehet-e a Társulat üléseinek nagyobb látogatottságot biztosítani azért, hogy a Társulat üléseit minden alkalommal a hét ugyanazon napján tartanák meg, miáltal a közönség könnyebben járhatna el az ülésekre. — Elnök közli, hogy az elnökség igyekszik a Társulat üléseit a szokásossá vált csütörtöki napra kitzúzni, tekintettel azonban arra, hogy a mai viszonyok között az ülések napját nem lehet hosszú idővel előbb meghatározni, az akadémiai ülésterem erős igénybevétele miatt ez a törekvése nem sikerülhet mindenkor. — Az igazgatóválasztmány az elnök közlését tudomásul veszi.

16. Elnök felkérésére a titkár bemutatja a legutóbbi ig. vál. ülés óta beérkezett tagajánlásokat. Évdíjas rendes tagokul ajánlatnak: dr. Hegedűs Loránt nyug. pénzügyminiszter, Gillemo

Katalin, Kammer Éva, Nagy Edith, Sárközy Irén egyetemi hallgatók, Degré Alajos jogszigorló Budapest, valamennyit aj. dr. Domanovszky Sándor másodalelnök ; dr. Makay Miklós ker. és iparkamarai fogalmazó Budapest, aj. dr. Varga Endre ; Somogyi Imre áll. polg. isk. igazgató Nagykanizsa, Osváth Ödön ref. gimn. tanár Debrecen, Jellenz Margit polg. isk. tanár, dr. Bartha Dénes könyvtári I. oszt. segédtiszt Budapest, Női Felsőkereskedelmi Iskola Baja, valamennyit aj. a főtitkár. — Megválasztatnak.

17. Elnök felkérésére a titkár bemutatja a Gazdasági Bizottság jelentését az 1930. évi zárószámadról, a számvizsgáló bizottság jelentéséről és az 1931. évi költségvetési tervezetnek felülvizsgálatáról.

A Gazdasági Bizottság előterjesztett jelentésével kapcsolatban az igazgatóválasztmány: *a)* elhatározza, hogy a számvizsgáló bizottságnak egyidejűleg bemutatott jelentését azzal az indítvánnyal terjeszti a közgyűlés elé, hogy Novák Nándor pénztárnoknak a felmentés a szokásos fenntartással megadassék ; *b)* elfogadja a bemutatott 1931. évi költségvetést s azt a közgyűlésnek is elfogadásra ajánlja ; *c)* végül indítványozza a közgyűlésnek, hogy az az elnökségnek a gondos ügyvitelért s a nagy körültekintéssel vezetett gazdálkodásért elismerését és köszönetét, a számadási iratok átvizsgálására felkért számvizsgáló bizottság tagjainak, névszerint Schiller Rezső és dr. Pleidell Ambrus rendes tagoknak pedig fáradozásukért köszönetét fejezze ki.

18. Elnök felkérésére titkár bemutatja a folyó évi rendes közgyűlés tárgysorozatát. — Az igazgatóválasztmány a tárgysorozathoz hozzájárul.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést berekeszti.

Kelt mint fent.

Dr. Kossányi Béla s. k.
titkár.

Dr. Domanovszky Sándor s. k.
elnök.

Hitelesítjük :

Gyalóky Jenő s. k., *Dr. Zárodsky Levente* s. k. ig. vál. tagok.

A KIR. MAGYAR EGYETEMI NYOMDA

kiadásában megjelent

Történettudományi Művek

	Ara
<i>Aldásy Antal</i> : Cimertan	2.—
<i>Auer János Ferdinánd</i> pozsonyi nemes polgárnak héttoronyi fogságában írt naplója. 1664. Közzéteszi Lukinich Imre	9.—
<i>Bartoniek Emma</i> : Magyar történeti forráskiadványok	6.—
<i>Bártfai Szabó L.</i> : Gr. Széchenyi István és kortársai	60.—
<i>Beniczky Lajos</i> bányavidéki kormánybiztos és honvédeztudós visszaemlékezései és jelentései az 1848—49-i szabadságharcról és a tót mozgalomról. (Feldolgozta Steier Lajos)	18.—
<i>Dékány István</i> : A történettudomány módszertana	3.—
<i>Eckhardt Ferenc</i> : Introduction a l'histoire Hongroise	2.50
<i>Erdélyi Gyula</i> : A magyar katona, I. kötet	12.—
<i>Falk Miksa és Kecskeméti Aurél</i> elkobzott levelezése. Szerkesztette Angyal Dávid	25.—
<i>Farádi Vörös Ignác</i> visszaemlékezései az 1778—1882. évekről	10.—
<i>Gárdonyi A.</i> : A történeti segédtudományok története	1.60
<i>Hajnal István</i> : A Kossuth-emigráció Törökországban	25.—
<i>Hóman Bálint és Szeffü Gyula</i> : Magyar történet. 7 kötet. Eddig megjelent az I., II., IV. és V. kötet. Kötetenként	20.—
<i>József nádor</i> élete és iratai. Kiadta: Domanovszky Sándor. Iratok. I. kötet. 1792—1804-ig, II. köt. 1805—1807. Kötetenként	25.—
<i>Lukinich Imre</i> : A szatmári béke története és okirattára	25.—
— Mohácsi Emlékkönyv 1526.	12.80
<i>Miskolcgy Gy.</i> : A horvát kérdés története és vívmányai a rendi állam korában. Két kötet. I. kötet	25.—
II. kötet	20.—
<i>Pivány J.</i> : Magyar-amerikai történelmi kapcsolatok	3.—
— Hungarian American historical connections	3.—
<i>Révész Imre</i> : A magyarországi protestantizmus történelme	2.50
<i>Sándor Lipót fkg. nádor</i> iratai	25.—
<i>Szárászberky Nagy József</i> (1800—1878) emlékjegyzetei	8.—
<i>Gr. Széchenyi István</i> : A kelet népe. Feldolgozta: Ferenczi Zoltán ..	25.—
— Döblingi irodalmi hagyatéka	25.—
— naplója I—II. kötet. Egy kötet ára	25.—
— írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal	25.—
<i>Szeffü Gyula</i> : Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez	25.—
<i>Szentpétery Imre</i> : Chronologia	1.50
— Oklevél-szövegek	4.—
<i>Teleki Mihály</i> levelezése. VIII. kötet, 1678—1679	18.—
<i>Thim József</i> : A magyarországi 1848—49-i szerb fölkelés története. II. kötet	25.—

Kaphatók minden könyvkereskedésben és a

**KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA
KÖNYVESBOLTJÁBAN**

BUDAPEST IV, KOSSUTH LAJOS-UTCA 18.

MOST JELENT MEG!
SZENTPÉTERY IMRE
MAGYAR OKLEVÉLTAN

MINT A MAGYAR TÖRTÉNETTUDOMÁNY KÉZIKÖNYVE II. KÖTETÉNEK
3. FÜZETE.

A magyarországi okleveles gyakorlat ismeretése a tudomány modern eredményeinek feldolgozásával, 269 lapon, XII. táblával.

A KÖTET ÁRA 10 PENGÓ.

A TÁRSULAT TAGJAI KEDVEZMÉNYES ÁRON 7 PENGÓ 50 FILLÉRÉRT
SZEREZHETIK MEG

a Társulat titkári hivatalában: Orsz. Levéltár (I. Vár, Bécsikapu-tér 4.)

MOST JELENT MEG!
Gróf Széchenyi István:
„HITEL“

A mű megjelenésének századik évfordulója alkalmából készült ünnepi kiadás.

Ez a kötet is Széchenyi Összes Munkáinak sorozatában jelent meg s mint a többi kötetek a Hitelen kívül az ellene intézett támadásokat is tartalmazza. Az ünnepi kiadáshoz ifj. Iványi-Grünwald Béla írt előszót, amely a Hitel keletkezésére vet fényt.

A kötet ára 25 pengő;

a Magyar Történelmi Társulat tagjai a Társulat titkári hivatalában (I. Vár, Országos Levéltár) **16 pengős** kedvezményes áron szerezhetik meg.

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
DOMANOVSKY SÁNDOR, HAJNAL ISTVÁN
ÉS MÁLYOSZ ELEMÉR

LXV. ÉVF. 4—6. SZÁM. 1931. ÁPRILIS—JÚNIUS.
KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA, BUDAPEST.
1931.

Tartalom.

Csánki Dezső: Elnöki megnyitó	
Török Pál: I. Ferenc József. (II. közl. vége)	
Waldapfel Eszter: Nemesei birtokjogunk kialakulása a középkorban (I. közl.)	
Történeti irodalom.	
Tóth Zoltán: Attila's Schwert. Ism.: <i>Bartonek Emma</i>	168
Németh Gyula: A honfoglaló magyarság kialakulása. Ism.: <i>Gr. Zichy István</i>	177
Lukcsics Pál: A zichi és vászonkeői gr. Zichy-család idősebb ágának okmánytára. Ism.: <i>Döry Ferenc</i>	185
Iványi Béla: Eperjes szabad királyi város levéltára. Ism.: <i>Fekete Nagy Antal</i>	189
A Pécz-nemzetség Apponyi-ágának oklevelei. Ism.: <i>Váczy Péter</i> ..	190
Meszlényi Antal: A magyar jezsuiták a XVI. században. Ism.: <i>Tóth László</i>	191
Kovács Katalin: Csongrád város a XVIII. században. Ism.: <i>Császár Edit</i>	192
Bachó László: A magyar kir. Ludovika Akadémia története. Ism.: <i>Fekete Nagy Antal</i>	194
Schramm Percy Ernst: Die deutschen Kaiser und Könige in Bildern ihrer Zeit. Ism.: <i>Váczy Péter</i>	196
Wohlhaupter, Eugen: Hoch- und Niedergericht in der mittelalterlichen Gerichtsverfassung Bayerns. Ism.: <i>Váczy Péter</i>	197
Thiel, Viktor: Die innerösterreichische Zentralverwaltung. Ism.: <i>Baráth Tibor</i>	198
Mayr Joseph Karl: Das Tagebuch des Polizeiministers Kempen. Ism.: <i>Eckhart Ferenc</i>	201
Br. Vécsey J. Aurél: A legújabb kor egyháztörténete dióhéjban. Ism.: <i>Meszlényi Antal</i>	202
Gr. du Moulin Eckart Richard: Geschichte der deutschen Universitäten. Ism.: <i>Győry Tibor</i>	203
Folyóiratszemle	204
Tárca.	
Bajza József: Šufflay Milan	211
Lukinich Imre: Jelentés a Magyar Történelmi Társulat 1930. évi működéséről	217
Hivatalos Értesítő	219
A szerkesztőségnek ismertetésre szánt könyvek, valamint kéziratok dr. Hajnal István egyetemi tanár címére (Múzeum körút 6. Bölcsészettudományi kar) küldendők.	

Kiadóhivatal: I. Vár, Országos Levéltár, Bécsi kapu-tér 4.
A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

Társulatunk pénztárnokának Novák Nándor m. kir. belügyminiszteri számvevőszéki főtanácsosnak lakáscíme: Budapest VIII, Baross-utca 44. IV. 2.

Elnöki megnyitó beszéd.

Elmondotta Csánki Dezső
első alelnök, a Magyar Történelmi Társulat 1931 április 28-án
tartott évi rendes közgyűlésén.

Tisztelt Közgyűlés !

A Magyar Történelmi Társulat abból a célból alakult, hogy hazánk ezeréves multját, küzdelmeit, nagy ideáljait és reprezentánsait a nemzet fiaival megismertesse, s e részben rokonszenvet, szeretetet keltsen ; de egyszersmind és tulajdonkép, hogy az európai népek és civilizációk központjába külön egység gyanánt helyezett ezen nemzet (nép, föld, állam) történetét, mint eszmei értéket, *tárgyilagosan, azaz tudományosan* művelje.

Tudományunknak ez a kettőssége, — azt hiszem, — általában nem tagadható le. Viszont bizonyos, hogy előadásának és állításainak valódi értéke mégis csak akkor lehet, ha *eredeti kútforrásokra, azaz ezekből merített való tényekre* támaszkodik és, — ha eszmei tekintetben magaslatokra emelkedik is, — a biztos alapot a mult előadásánál nemcsak hogy nem mellőzi, hanem még külön is, *tudományos rendszerességgel* műveli.

Ez ünnepi pillanatban én, tudományunkat *főleg utóbbi szempontból* szeretném röviden, *különösen Társulatunk működésével kapcsolatban* megvilágítani.

Erre egy mostanában feltűnt körülmény is ösztönöz.

Pár év óta tudományunk művelésében, s legújabb eredményeinek a nagyközönség számára való feldolgozásában egy fiatalabb nemzedék lépett előtérbe, s tiszteletreméltó ambícióval tette vizsgálat tárgyává történetírásunk eddigi munkálkodását, valamint a jelen és jövő követelményeit. Az az

inkább elméleti, tartalmas mű, melyben álláspontját kifejti, indít engem különösebben, hogy ez alkalommal épp jelzett szándékomat megvalósítsam, s Társulatunknak főleg az újabb időszakban való működését, a teljesített kötelesség és lelkiismeretesen végzett rendszeres munka szempontjából, de *némileg biztatásképp is*, vizsgálat tárgyává tegyem.

Sietek azonban megjegyezni, hogy e ponton bennem nem valami személyes ellenfél áll szemben személyes ellenféllel, hanem szaktudós szaktudóssal; akik, úgy vélem, ha esetleg több-kevesebb temperamentummal is, mindig egyedül a jóra irányzott akarattal vizsgálnak, rendszereznek és dolgoznak.

Az előbbi nemzedékek Társulatunkban kimutathatólag művelték *tudományunknak mindkét ágát: jelesül a feldolgozásokat s a forrás-kutatásokat és kiadásokat is*. Előbbiről a „Századok” több évtizedes, külön könyv- és tárgymutatókkal ellátott évfolyamai, a Magyar Történeti Életrajzoknak a közönség számára talán közvetlenebb 22 kötete, *utóbbiról* a Magyar Történelmi Tár több évtizeden át megjelent kötetei, s pl. a gróf Zichy-, majd a gróf Teleki-család levéltárának és Teleki Mihály levelezésének értékes kötetei tanuskodnak.

A most lefolyt több mint egy évtized alatt azonban e tekintetben nyilvánvaló *változások észlelhetők*. Csak *egész röviden jelzem e változásokat*. A háborús katasztrófák által és óta, Társulatunk, a megszűkült hazához és fokozódó szegénységhez képest, számban és anyagi erőben is megfogyatkozott; ellenben, ugyanekkor, tehát, bizalomkeltésképp épp e legnehezebb időszakban, *új elnöke személyében*, munkálkodásának szellemi és anyagi lehetőségét és sikerét tekintve, megbecsülhetetlen előnyökhöz jutott.

Lelkiismeretem ösztönöz, hogy Társulatunk életének e nevezetes jelenségére, — különösen mint e végzetes kettős körülmény közvetlen szemlélője, — immár Társulatunk nyilvánossága előtt is rámutassak. S ha egyidejűleg elismerést és hálát is fejezek ki, az ezen a ponton is emberi kötelesség.

Oly kiváló, gondviselészerű férfiú áll Társulatunk élén, akinek egyszerre vannak kitűnő hajlamai és képességei, nagy

tudása és erős meggyőződése a *gyakorlati élet*, úgy mint a politika és kultúra, s ezzel kapcsolatban a vezetés, valamint az *elméleti tudomány* alapigazságai és ezeknek filozófiai megállapításai iránt. Az ő ily jellegű működése tükröződik vissza nemcsak egész közpályáján, hanem a Magyar Történelmi Társulat életében, és — különösen ennek útján — a történet-tudomány újabb rendszeres művelésében és kétségtelen sikerében is.

Ez utóbbi működés egyik fő jellemvonása, hogy a népszerűbb, elbeszélő, jelesül életrajzszerző történelmi műveknek szűkebb térre szorításával, a történetírásnak inkább két más, tiszteletreméltó *határterületén*, t. i. : a *kútforrás-kiadás és a történet-filozófia és módszer mezején* fejtett ki jelentős tervezést, vezetést és munkálkodást.

A terjedelmes és sokágú részletek a nyilvánosság előtt fekszenek ugyan, de e pillanatban való legrövidebb, *jellemzés-szerű* ismertetésük, már csak a megokolás miatt is kötelezőnek látszik.

A vékonyabb és testesebb kötetek formájában bármikor csoportosan szemünk elé állítható ezen művek értékét főleg a *tárgyalt történelmi személyek és kérdések fontossága*, és ezenkívül a *történet-szerkesztők vagy írók személye* tanúsítja.

A művek nagyobbik része a XVIII. század végének, különösen pedig a XIX. század első felének, az akkor támadt általános európai eszmékkel és kérdésekkel kapcsolatos, szinte rohamos fejlődésére és az ezt irányító vagy képviselő egyéniségekre vonatkozik.

A reprezentánsok élén oly korszakos férfiak állanak, mint a nagyok legnagyobbika, a nemzet tanításának szentelt életét vértanúsággal megpecsételt *Széchenyi István*; a forradalmibb természetű nemzeti mozgalmak vezére, az ezért hontalanná vált *Kossuth Lajos*; azután az uralkodó családból magyar érdeklődésével egyszerre kiváló *József* (1792—1807) és *Sándor Lipót* (1790—1795) főherceg nádorok.

Más gazdag és értékes kötetek a *többi legfontosabb kérdéseket* : a magyar nyelv ez időben való küzdelmeit s ezzel kapcsolatosan az égető nemzetiségi, ú. m. horvát, tót és szerb

nemzeti törekvéseket és mozgalmakat tárgyalják, illetve az ezekre vonatkozó adatokat közlik; azután pedig az ekkortájt szerepelt kiváló férfiak, mint: *Beniczky Lajos*, *Vörös Ignác*, *Falk Miksa*, *Kecskeméthy Aurél* és *Csengery Antal* kutforrásszerű visszaemlékezéseit, jelentéseit, iratait, feljegyzéseit vagy levelezéseit — a most élő vagy élt idősebb és ifjabb történétírók legkiválóbbjainak szerkesztésében, kort és személyt jellemző bevezetésekkel, jegyzetével vagy tanulmányaival. Ezek: *Károlyi Árpád*, *Viszota Gyula*, *Ferenczi Zoltán*, *Tolnai Vilmos*, *Angyal Dávid*, *Domanovszky Sándor*, *Szekfü Gyula*, *Madzsar Imre*, báró *Wlassics Gyula* és *Csengery Lóránt*, *Mályusz Elemér*, *Miskolczy Gyula*, *Hajnal István*, *Thim József*, *Steier Lajos* és *Iványi-Grünwald Béla*.

Régibb időre nyulnak vissza a *Lukinich Imre* által szerkesztett kutforrás-kötetek, jelesül a török korszakból: *Auer János Ferdinánd* 1664. évi naplója, és a XVIII. század elejéről a szatmári béke története és okirattára. Mindent összevéve, egész sorozat; külsejét tekintve is, szerény könyvtárat kitevő 24 vaskos *forráskötet*.

Ezekhez járul azonban még, mint már jeleztem, *történetírásunk* másik mezején „*A magyar történettudomány kézikönyve*“ szerény című, de hasonló gazdag tartalmú, különösen a szakíró és kutatót irányító nagybecsű sorozat, melynek eddig megjelent köteteit egy *Fejérpataky László* (†), továbbá *Hóman Bálint*, *Áldásy Antal*, *Kornis Gyula*, *Szentpétery Imre*, *Dézsi Lajos*, *Gárdonyi Albert*, *Dékány István*, *Révész Imre* és *Bartoniék Emma* írták: a történetfilozófiáról és módszerről (2 kötet), a történelem segédtudományairól és ezek történetéről, a chronológiáról, oklevél- és címertanról (4 kötet), a forráskutatók történetéről s magukról e történelmi forráskiadványokról, a nyugati elbeszélő forrásokról, pápai és más oklevelekről (4 kötet), melyekhez 2 kötet szigorúan tudományos feldolgozás járul (összesen tehát 12), a protestantizmus történetéről és a történeti tárgyú szépirodalomról.

Nem hely, idő és alkalom, hogy mind ennek, különösen pedig a történetfilozófiának, a kutatás és feldolgozás módszereinek kérdéseibe és részleteibe most elmélyedjünk.

Nyilvánvaló, hogy a *szellemi* (tehát kellőképp meg sem fogható) *életet is élő emberről és emberi társadalmakról szóló történetírás*, bár szemmel látható gazdag berendezésű, — mint tudomány, mégsem versenyezhet a természettudományokkal, melyek a legszigorúbb törvények alapján, nemcsak elméleti megállapításokat végeztek, hanem a *gyakorlati élet* annyi ma már nélkülözhetetlen eszközét (csak a gáz-, villany- és más gépekre és vegyészeti találmányokra utalok) is létrehozták. Ellenkezőleg a történettudomány, a maga különben ténybeli ok-kereséseivel, egyéneknek és társadalmaknak értelmi, erkölcsi, gazdasági és intézménybeli fejlődését kutató analysiseivel és hypothesisaival, deductiójával és inductiójával, psychológiájával, szellemi és anyagi szempontjaival, — végül is inkább csak becsületes megállapításokat, irodalmi hatásokat, meggyőződéseket vagy éppen érzelmeket érhetett vagy érhet el. Sőt még az is bizonyos, hogy mindezeket is csak úgy keltheti fel lelkiismeretesen, ha kritikai igazságkeresésében a *kutforrások alapjaitól lehetőleg nem távolodik el* és egy-szersmind, a *filozófia, az említett segédtudományok s általában a módszertan kipróbált útjain jár*.

Erre igyekezett tudatosan, tervszerűen és kitartással rávezetni, — hogy tárgyunk menetére visszatérjek, — a magyar történettudomány művelésével foglalkozó Társulatunkat, s ezzel a történettudományt is, *tudós elnökünk*, midőn e művelést ezekre az *alapokra* helyezte, s *ezen az úton* kívánta tovább vezetni, amivel, — hogy fejtegetéseimet e tény megállapításával zárjam, — *történetírásunkat*, — a mi fő, — *szakszerűbbé és tudományosabbá* tette. Hála és köszönet érte! Igyekezni fogunk őt ez alapok művelésében s *ez* utakon követni.

Ezzel a közgyűlést megnyitom.

Csánki Dezső.

I. Ferenc József.

(II. közlemény, vége.)

IX. A cseh kiegyezési kísérletek.

A magyar kiegyezés alkudozásainál a vezetőkkel létrejött megállapodás után hívta össze Ferenc József a magyar országgyűlést és ez az országgyűlés iktatta törvénybe a részletekbemenően, bár nem tökéletesen kész megállapodásokat. Nem követte ugyanezt a taktikát a csehekkel szemben.

A cseh tartománygyűlésnek 1861-ben, II. Leopold cseh királlyá koronázásának, az utolsó cseh királyi koronázásnak 70. évében megígérte, hogy ő is fejére téteti Vencel koronáját. Ez a koronázás még nem elégítette volna ki a cseheket. Csehország tartománygyűlésében német többség ült és az 1867-i osztrák-magyar kiegyezés látszólag véglegesítette a Habsburg uralom alatt álló német-szláv tartományok centrális kormányzatát és parlamentjét. Ezt a parlamentet 1863-ban a csehek Palacky vezetése alatt elhagyták és csak 1879-ben tértek oda vissza, de ekkor is jogfenntartó nyilatkozatot tettek.

Forradalmi egyesületek keletkeztek Csehországban, politikai merényletek történtek. A cseh politikusok összeköttetést kerestek a franciákkal, ezek azonban egyelőre elutasítólag viselkedtek velük szemben, mert 1866 óta, sőt néhány évig még 1871 után is Ferenc Józsefekre számítottak a poroszok elleni terveikben.

Ha Ferenc Józsefnek a csehek megbékítésére irányuló törekvéseit figyelemmel kísérjük, ha figyelembe vesszük, hogy ezeket a tárgyalásokat kifogyhatatlan türelemmel vezette éppen az a Taaffe, akinek a „fortwursteln“ szót adták szájába, akkor be kell látnunk, hogy Taaffénak egyéb célja is volt hosszú miniszterelnöksége alatt, mint „fortwursteln“ és beláthatjuk, hogy nem a trónörökösök kizárlagos bölcsesége volt az a „fölfedezés“, amelyről ezek dicsőítői

nem győznek elég bámulattal írni, hogy t. i. ők észrevették a csehek és a többi nemzetiségek elégtelenségének fontosságát; Ferenc József sem olyan uralkodónak tűnik föl, aki csak a pillanatnak dolgozott, hanem olyannak, aki fölismerte soknyelvű birodalmának nagy problémáit és azok megoldásán fáradhatatlanul dolgozott, ezenközben természetesen emberi gyöngeségből, de részben a körülmények parancsára hibákat követett el.

A cseh kérdés viszontagságainak vizsgálása közben látjuk azt, hogy 1867-ben Ferenc József nem változott meg tökéletesen. Nála 1867 után is előfordul kapkodásnak nevezhető irányváltoztatás, bár „kapkodása“ nem olyan feltűnő mint 1867 előtt. Természetes, hiszen 1867-ben két főkérdés eldőlt reá nézve: alkotmányos uralkodóvá lett és kiegyezett a magyarokkal. De a cseh kérdésben éppen olyan sokoldalú, bár végeredményükben sikertelen kísérleteket tett, mint 1867 előtt az alkotmány és a magyar különállás kérdéseiben. Próbálkozott centrális kormányzással, gondolkozott föderációs megoldáson, próbálta a kérdést alkotmányosan megoldani, próbálta rendeletekkel, próbálta a cseh tartománygyűlés keretén belül és próbálta a birodalmi gyűléssel. Mindezek a próbálkozások kormányváltozásokkal is jártak és ha ebből az időből nem mutatná hajlíthatatlanul következetesnek Ferenc Józsefet a magyar különállás és a külpolitikában a német szövetség tiszteletben tartása, éppen olyan mértékben lehetne kapkodással vádolni, mint az 1867 előtti Ferenc Józsefet.

A kiegyezés után kormányai mérsékelten német álláspontot foglaltak el a csehországi kérdésben. A hadseregnél fontosnak tartották, hogy a német nyelvet mindenki megtanulja, a németekre nézve nem tartották szükségesnek a cseh vagy más nemzetiségi nyelv ismeretét. A polgári igazgatásban, bíróságoknál, iskolákban mégis több szabadság megadására voltak hajlandók a kormányok, mint a német pártok.

Taaffe gróf kemény, néha gúnyos szavakat mondott a németeknek és ezekben bizonyára Ferenc József nézetének adott kifejezést. „Mi németek eddig meg voltunk elégedve azzal, hogy mi kormányoztunk.“¹ A csehek megnyugtató végett szaporították az állami cseh iskolákat 1867 után, egy interpellációra már 1886-ban kijelenthette Gautsch báró, hogy nemsokára kiegyenlítődik az arány Morva-

¹ Kolmer, IV. 39.

országban is a cseh- és németnyelvű iskolák között. Fokozatosan több joghoz juttatták a cseh nyelvet a prágai egyetemen, cseh teológiai fakultást állítottak föl, engedélyezték a cseh akadémia megalakulását, mindezt 1890 körül, a kiegyezési tárgyalások idején. Prazak miniszter 1886-ban nyelvrendeletet adott ki, amely a galíciai állapothoz hasonlóan megállapította, hogy Csehország területén a bíróságok az egyes ügyeket azon a nyelven tárgyalják, amelyen a kiadványnak készülnie kell. Ez a rendelet ezrekre rúgó aktatömegnél tette fölöslegessé a német fordítást. Ugyanekkor azonban a németek védelmére közigazgatásilag el akarták választani a németnyelvű területeket a csehnyelvűektől. A rendelet ellen a németek, a nemzetiségek szerint való területi elválasztás ellen a csehek tiltakoztak. A németek elhagyták a cseh tartománygyűlést, a mandátumok megsemmisítése után tartott választások alapján bejutott képviselők szintén nem vettek részt a tartománygyűlés ülésein. Viszont a csehek annyira nem elégtette ki az engedékenység, hogy az éppen ekkor megerősödő ifjúcseh párt támadásba ment át és követelte, hogy a birodalmi gyűlésbe a képviselőket a nemzetiségek számaránya szerint válasszák. Eddig a birodalmi gyűlésben a 36%-nyi németiségnek közel 50%-nyi képvisellete volt: a csehek javaslata forradalmi változást jelentett volna Ausztria parlamentjében. 1889 október 24-én Greg, az ifjúcsehek egyik vezére a tartománygyűlésen azt javasolta, hogy fölratban kérjék Csehország teljes önállóságát, a personalunió megvalósítását Csehország és a dinasztia többi országai között!

Közben titkon folyt a tárgyalás a cseh-német kiegyezésről, majd Bécsbe értekezletet hívott össze Taaffe 1890 januárjában. Ferenc József január 6-án udvari dinert adott az értekezlet tagjainak, a diner-n kijelentette, hogy ő is kívánja a kiegyezést. Az ifjúcsehek azonban két nappal előbb, január 4-én előre tiltakoztak a tárgyalás eredménye ellen.

A tárgyalások eredménye Ferenc József óhajtasával körülbelül egyezett. Az iskolaügyben kölcsönösen biztosították egymást németek és csehek, hogy ahol megfelelő számú beiratkozó van az egyik nemzetiség kebeléből, ottan államköltségen tartanak fenn iskolát az illető nemzetiség részére. A kereskedelmi kamarák, bíróságok területét nemzetiségi területek szerint osztották be újra, Prágában 26 két nyelven beszélő és 15 német bírói tanácsos kinevezésében állapodtak meg. A megállapodás biztosította a csehek

szabad mozgását, de fenntartotta a német nyelv ismeretének kötelező voltát.

Most kiderült, hogy a kiegyezés nem tisztán a cseh-oroszági németek és csehek ügye. Az osztrák parlamentben eddig konzervatív blokk támogatta a kormányt a lengyelek szavazataival együtt. Ezeknek attól lehetett tartaniok, hogy a legerősebb osztrákországi párt, a német liberális párt kibékülve a csehekkal, magához ragadja a vezetést.¹ Az intrika csak a kulisszák mögött működött, az igazi csapást az ifjúcsehek heves agitációja mérte a kiegyezés ügyére. Az ócsehek vezére, az agg Rieger 1890 június 7-én a budapesti delegációs fogadtatás alkalmával a cseh belső szolgálati nyelvet kérte Ferenc Józseftől, aki arról beszélt neki, hogy a cseheket félrevezetik. Ferenc József a cseh belső szolgálati nyelvet nem fogadta el a polgári igazgatásban sem: az nem lehet, hogy Ausztriában olyan tisztviselők is legyenek, akik nem tudnak németül.

Komplikálta az ügyet, hogy a többi ausztriai nemzetiség szintén követelésekkel állott elő, a szlovének pl. ugyanolyan jogokat követeltek mint a csehek.

A hosszú időre nyúlt tárgyalások alatt nem szünetelt a fölizgatott kedélyek továbbzaklatása. Nem hiányoztak az izgatásnak újabb és újabb táplálékot nyújtó incidensek. Prágában 1891 nyarán tartományi kiállítást rendeztek, ezen nem vettek részt a német termelők. Az ő tüntetésüket utólag jogosultnak mutatta az, hogy a kiállítás látogatói közt tömegesen jelentek meg a különböző szláv nemzetek képviselői. Ezeket a kiállítás vezetősége és Prága városa ünnepélyesen fogadta, nagy tömeg tüntetett mellettük az utcákon. A kiállításra meghívták természetesen Ferenc Józsefet is, aki kedvetlenül írogatta, hogy ő elmenne ugyan, de Prága állandóan dinasztiaellenes ízű, pánszláv jellegű tüntetések színtere. A helytartó éppen ekkor betegeskedett, de folyógyulása után sem bírta egészen megszüntetni ezeket a tüntetéseket. Végül mégis sikerült Ferenc Józsefet rábírní a látogatásra, a látogatást azonban megelőzte néhány nappal az évek óta tervezett koronázási jubileum-ünnep: II. Lipót 1791-i koronázásának, az utolsó cseh királyi koronázásnak százéves fordulójára. Részben emiatt történt, hogy a prágai látogatás után Ferenc József a kiállításról tüntetőleg elmaradt német iparvidék középpontját, Reichenberget is meglátogatta „a németek megnyugtató végett”,

1 Kolmer, IV. 408. 1.

és a helytartó Thun gróf tiltakozása dacára az erősen német nemzeti reichenbergi polgárnesternek szintén adott kitüntetést, bár kisebbet, mint a prágai polgármesternek. (Taaffe, 578—651. Kolmer, V. 53.)

A hangulat egyre mérgesedett: 1891 december 16-án természetesen a többi pártok nagy megbotránkozására Gregr azt jelentette ki, hogy ha a csehek ősei ismerték volna a következményeket, 1526-ban nem választották volna meg I. Ferdinándot. Meg volt hát ásva a kiegyezés sírja, 1892 február 14-én fektették belé, amikor a cseh tartománygyűlésen a kiegyezés valódi hívei, a feudálisokból és ócsehek-ből álló többség kimondta, hogy a részletek tárgyalásába csak akkor bocsátkozik, ha a bizottságok az összes vonatkozó javaslatokat beterjesztik.

A kísérlet bukása nem jelentette Ferenc József türelmének végét. Több évi tapogatózás után az erélyesnek ismert galíciai helytartót, gróf Badenit bízta meg kormányalakítással. Badeni 1897 április 4-én újabb nyelvrendelettel próbálta meg a csehországi nemzetiségi vita elintézését. Ezzel az ifjúcsehek rokonszenvét is megnyerte, bár azt el nem érte, hogy a gyakorlatban a csehek újabb előnyök kivívására kísérleteket ne tegyenek. A német pártok azonban addig ismeretlen dühvel fordultak a kormány ellen. Elkövetkezett az obstrukció klasszikus kora, amelyben először névszerinti szavazásokkal, majd végkimerülésig folytatott beszédekkel, másfél napig tartó ülésekkel viaskodott egymás ellen kormánypárt és ellenzék, amikor minősíthetetlen sértegetések, sípolás-dobolás, asztallapok, vonalzők csapkodása végül is lehetetlenné tették a tárgyalást. A parlament helyett az utca lett döntő tényezővé megint, az utcának engedve bocsátotta el Ferenc József Badenit.

Tizennyolcéves korában Ferenc József követelte a fegyveres erő alkalmazását az utcával szemben, hatvannyolcéves korában — szövetségre készült vele. Badeni nyelvrendeletét egy darabig még védték a minisztériumok, de a Clary minisztérium végül is visszavonta, felidézve ezzel a csehek új támadásait a kormány ellen.

X. A neoabszolutizmus.

A cseh-német kiegyezésnek meghiusulása vezette Ferenc Józsefet belső kormányzásának utolsó nevezetes lépésére, az általános választói jognak Ausztriában való életbelép-

tetésére. Ez a nevezetes lépés ellentmond a Ferenc József öregkorának gondolkozásbeli merevségéről alkotott véleménynek. Ő trónralépése után 18 évi kísérletezés árán nyugvópontra juttatta a magyar ügyet. Volt később is elégtelenség Magyarországon, de a kormányzás kereké el nem akadt. A monarchia többi nagy problémája közül megoldást nyert a galíciai kérdés: Ferenc József lengyel alattvalói elégtellegek voltak, mint németországi testvéreik. Az osztrák viszonyokat csábítóknak tekintették az orosz uralom alatt álló lengyelek is, bár ezek szívesen látták volna az összes lengyelek egyesülését orosz uralom alatt. Meg kellett kísérlni egy harmadik súlyos probléma megoldását: a cseh problémaét. Ha zavarogtak a magyarok és önálló hadsereget, önálló vámterületet és sok egyebet kívántak, Ferenc József pusztá fáradtságból is amellet tartott ki, hogy maradjon meg az 1867-i megállapodás. De védte a kiegyezést az ellenkező oldalról jövő támadások ellen is és bizonyára egyetértett Tisza Istvánnal abban, hogy közveszélyes örült az, aki a dualisztikus rendszert fölborítani és a magyarokat jogaiktól megfosztani kívánja. A kiegyezés létrejöttének nehézségeit Ferenc József ismerte legjobban és a cseh kiegyezés peripetiái közben újra átélte azokat. Évtizedek munkájával viszonylagos nyugalmat biztosított birodalma egyik felében; 1867 után *erre támaszkodva* a nyugalomnak a másik félben való megvalósításán dolgozott roppant kényes viszonyok között — és akkor előáll egy-egy ifjú óriás, hogy elrontsa az első évtizedek munkájának eredményét is, tehát kényszerítse az uralkodót arra, hogy munkáját ne ott folytassa, ahová 1867-ben jutott, hanem uralkodásának összes problémáit új megvitatás alá vegye, mint 1848-ban!

Ha a kormánygépezet annyi próbálkozás után sem működött tökéletesen, Ferenc József akkor nem ahhoz nyúlt vissza, ami már rossznak bizonyult, hanem új kísérlettel próbálkozott.

Az általános választójogot régebben is ajánlották panaceaként az uralkodónak. Már a Taaffe minisztérium próbálta az eszmét — igaz, hogy nagyon eltorzított alakban — népszerűvé tenni (1893), mely ettől kezdve állandóan előtérben volt. Természetesen melléjeállottak a régi választói rendszerben hátrászorított csehek, akik közül Kramar azt hirdette, hogy az általános választójog ideális alapra fogja vinni a nemzetiségi vitákat.

Az osztrák parlament első szocialista képviselői között

külön csoportot alkotó öt cseh szocialista nyilatkozatát 1897-ben a szlávok lármás ellenmondásokkal kísérték, mert a nyilatkozatból csak az osztályharc hangját hallották, pedig abban benne volt a nemzeti elnyomás elleni tiltakozás is és a következmények hamar megmutatták, hogy a szélesebb választójog alapján összejött parlamentben nem helyeződött ideális alapra a nemzetiségi vita, csak szenvedélyesebbé vált a harc a pártok között, mint volt azelőtt.

Ferenc József annyi évtized után egyre alacsonyabb sorból származó férfakkal kormányoztatta birodalmát. Trónralépve herceget vett miniszterül maga mellé, azután is főurak voltak főtanácsadói, közülük elsősorban természetesen azok, akik hozzá hasonlóan szorgalmas irodai munkában töltötték életük javát. Már Kübeck Reichsratja, később a két parlament lényegesen kiterjesztette azok körét, akiknek véleménye számbajött az uralkodó előtt; ebbe a körbe az általános választójog a birodalom minden egyes lakosának bevonását helyezte kilátásba. Mielőtt ez bekövetkezhetett volna, cirkuszi bűvészmutatványra emlékeztető jelenség állott elő. A „legalkotmányosabb“ uralkodó kénytelenné vált legalább Ausztriában önkényesen kormányozni. Az osztrák pártoknak minden tekintet félretevő harca lehetetlenné tette a parlament munkáját és Ferenc József kormányai egyre sűrűbben vették igénybe a Schmerling idejéből elővett 14. §-t. Ezt a neoabszolutizmust kívánták volna továbbfejleszteni Ferenc Ferdinánd környezetében. Úgy képzelték, hogy az általános választói jog életbeléptetése Magyarországon is lehetetlenné teszi az alkotmányos kormányzást és ott is helyre lehet majd állítani az abszolút uralmat: megvalósul II. József álma. Nem vették észre, hogy hatvan évvel korábban ugyanez volt Ferenc József álma, — nem vették észre, hogy ennek az útnak elkerülése nem a szellemi rugalmasság elvesztésének, hanem egy hosszú élet tapasztalatainak következménye. A trónörökösök türelmetlenségének éppen ez a jellemző vonása: nem érteni a nagy megoldások nehézségeit.

XI. Ferenc József jelleme.

Jellemzésére legjobb életírói közölni szokták Bismarck és gróf Vitzthum jelentéseit, melyek az ötvenes évek elejéről származnak ugyan, tehát a húsz év fölötti Ferenc Józsefrefe vonatkoznak, de találunk a későbbire is. A legújabb kiadványok közül Schnüreré, mely Ferenc Józsefnek édesanyjához

írt leveleit hozza, mint sok más tekintetben, úgy ebben is újat adott. Megtaláljuk itt azt a jellemzést, amelyet Ferenc József maga ad egyetlen barátjáról, Albert szász hercegről 1847 szeptember 25-én. Albert fizikailag is hasonlított unokatestvéréhez, bizonyára a lelki rokonság fűzte őket hosszú életükre egymáshoz; az Albertről adott jellemzés tehát Ferenc Józsefről is szól, szól pedig róla annál inkább, mert dícséretül bizonyára olyan vonásokat emelt ki, amelyek előtte követésre méltóknak tűntek föl. Ez a félig németül, félig franciául írt jellemzés következőképpen hangzik: „Albert, akivel nagyon összebarátkoztam (fort lié), nagyon disztíngvált fiatalember, sok szellemesség (esprit) van benne; egészében és ami az antiliberalizmust illeti, nagyon helyes nézetei vannak, lelkestől katona és (ami nekem nagy élvezetet szerez) kétségbe van esve, hogy Bonnba kell mennie, ahol egy oly tanárt kell hallgatnia, akit Göttingenből rossz politikai elvei miatt űztek el.”

A kiemelt tulajdonságok közt első az, hogy Albert nagyon disztíngvált. Ez az, amit Ferenc Józsefben előkelőségnek, parancsoló méltóságnak neveznek életírói. Ez az a tulajdonság, amely nemcsak 1914-ben, hanem fiatal korában is szájába adja a híres mondatot: ha a monarchiának el kell pusztulnia, hát legalább méltóan (anständig) pusztuljon el. Ez tartja tőle illő távolságban az embereket, különösen a polgári származásúakat, — ez teszi személytelenné Erzsébet elszakadása és még tökéletesebben Erzsébet halála után: nincs olyan ember, akivel Ferenc József mint ember és nem mint uralkodó állana szemben. A disztíngváltságban benne van a korrektség, a tapintat. Ez a két tulajdonság az alkotmányos korban is lehetővé tette Ferenc József abszolút uralmát és lehetővé tette azt észrevétlenül, „még saját maga is azt hihette, hogy alkotmányosan uralkodik”.

A *sum cuique* elvéből következik, hogy az uralkodó uralkodjék, az alattvaló engedelmeskedjék. Az uralkodó „úr”, az alattvaló „szolga”, ha még olyan herceg is. Rajongásig bámult alattvalójáról, Schwarzenberg Félix hercegről írja a cárnak Ferenc József: „soha többé ilyen szolgát nem fogok találni”. Előtte minden miniszter csak eszköz, a „személyi változást” nem érzelmi, hanem célszerűségi okokból nem szereti. Az elégtelen alattvalók „neveletlenek”, „gyerekesek”, ezt a két kifejezést ismétli ő az olaszokra vonatkoztatva az abszolutizmus éveiben. Bizonyos mértékig ilyen értelemben kell vennünk a „jó” és „rosz” kifejezéseket, amelyekkel embereket, könyveket, elveket gyakran jellemez.

Az engedelmesség, az uralkodó iránti lelkesedés az alattvalóknak kötelessége. Így kell értenünk Vitzthumnak és társainak azt a megjegyzését, hogy Ferenc József a népszerűséget nem „kereste”. Édesanyjának nemcsak azt írja meg, hogy ha valahol lelkesedéssel fogadták, nemcsak arról számol be, hogy Grácban „jó” a szellem, hogy Bécestől távolodva egyre jobb, hanem Budáról (1852 április 6) megírja azt is, hogy „az egész rendkívül szép volt, ünnepélyesen impozáns és nagy az entuziazmus, mégis arra gondoltam minden meglegedésem mellett, hogy az emberek három éve éppen így csinálták Kossuth Lajosnak”. Dehogy nem adott ő a népszerűségre, nagyon is adott reá. Megkövetelte, sőt természetesnek találta, mint menyasszony a vőlegény szerelmét. Ha a vőlegény másfelé kacsint, a menyasszony duzzogással ad jelt saját elégtétlenségéről: „el vagyok határozva arra az esetre, hogy ha megtartják (a sperli munkásünnepélyt, melyet megengedhetetlennek tartott), Bécsét és környékét hosszabb időn át meg nem látogatom” (1868 augusztus 4. Ischl, Taaffe-hoz, Pol. Nachlass des Grafen Taaffe, 42., 43. l.). Ugyanígy látogatásának elhalasztásával sőt elmaradásával fenyegetőzik 1891-ben, mikor a prágai kiállítást a csehek pánszláv tüntetésekre használják föl.

Menyasszonyi duzzogásnál drasztikusabb eszközei is voltak a hűség kieroszakolására. „Ittlétem jó hatással van a hadseregére” — ez még menyasszonyhoz illő fegyver a népszerűség megszerzésében, de ugyanebben az édesanyjához írt levélben (Verona, 1848 május 11) arról is beszámol, hogy kilenc olasz papot tartóztattak le, mert szökésre csábították gyóntatás közben a legénységet. Győrből 1849 június 29-éről tudatja édesanyjával, hogy szép volt az előnyomulás ágyútűzben, aztán benső nevetéssel folytatja: „az Ön megnyugtatóására jelentem, hogy ma misén voltunk, olyan papok fungáltak, akiknek arcáról lehetett leolvasni a mérgeződést (Ingrimm) efölött”.

Nem lázadás, de még elégtétlenség sem illik a néphez, ennek kötelességét az Úr így fejezi ki: Csak hódolat illet meg, nem bírálat! A tizennyolcéves Ferenc József tanácsadást sőt alázatos kérést is elítélve, örömének ad kifejezést, hogy a dinasztia Innsbruckba utazott a forrongó Bécsből, „csak ne járna oda az a sok deputáció, hiszen úgy sincs semmi hasznuk” (1848 május 26. Veronából).

A népszerűség, az engedelmesség megkövetelése mögött a még fékezetlen uralomvágy rejlik. 1848 tavaszán az olaszországi hadseregben lelkesíti a hadsereg jó szelleme, örven-

dezve jelenti, hogy a hadsereg (sohasem ír a katonákról, mindig a hadseregről, ez pedig bizonyára a tisztikarnak az a része, amellyel a magyar és a horvát nyelvet gyakorolni nem lehet...) szidalmazza a bécsi állapotokat, föltétlen harcvágyában tiltakozik a piemontiakkal kötendő békének gondolata ellen is „tartozunk önmagunknak és Európának” azzal, hogy a „kétfejű sast Turinba vigyük”. Minden csapatot Olaszországba kell küldeni, az itteni győzelem után Bécs ellen vonulni. Vajjon Ferenc Józsefnek, Radetzkynek, vagy Schwarzenberg Félixnek gondolatai szólnak ezekből a szavakból 1848 májusában?

Nem kívánczik ekkor sem Bécsbe, ottan „csak kompromittálhatnám magamat”.

Ez a kitörő győzelelmvágy, az alattvalók hódolatának ez a föltétlen követelése az öregkorra átengedi a helyet egy filozófikusabb fölfogásnak, amelyben az uralkodónak föltétlen hódolatot követelő személye szinte fölolvadni látszik egy általánosabb eszmében. „A monarchia nem mesterséges, hanem organikus alkotás és szükségszerű menedéke Közép-Európa néptöredékeinek, amelyek különben játékszerei volnának a hatalmas szomszédoknak. De ezek közt is vezetnie kell valamelyiknek; eddig a németek voltak azok, most a magyarok is” — Margutti tábornok szerint így nyilatkozott Ferenc József Koerber előtt 1914-ben Gödöllőn. Ugyanígy engedett a fiatalos heveség is: minden mástól eltekintve, a sokféle nemzetiségi követelések végeláthatatlan tárgyalása közben a türelmet Ferenc Józseftől elvitatni nem lehet. A parancsoló modor csak katonákkal szemben maradt meg, de legfelső fokon természetesen itt is helyet kapott a szakértelem.

Sokszor megírták róla, hogy tulajdonképen ő antiliberális, abszolút uralkodó maradt holtáig. De teret adott a szak tudásnak, a parlamentek munkájának katonai sőt diplomáciai kérdésekben is. Viszont nem engedte át a teljes hatalmat sem minisztereknek, sem parlamenti pártoknak. Mint uralkodó, aki fölül akart állani a pártokon, mint a monarchiának minden közügyében legjáratosabb államférfia, nem is tehetett másképp.

XII. A trónörökösök.

Négy trónörököst élt túl Ferenc József. Kettő ezek közül testvére volt, Miksa és Károly Lajos; közben fia Rudolf, unokaöccse a negyedik, Károly Lajos fia, Ferenc Ferdinánd.

A négy közül három szörnyű halállal halt : Miksát Mexikóban lőtték agyon, Rudolf öngyilkosságot követett el, Ferenc Ferdinánd merénylet áldozata lett.

Ferenc Józsefnek Miksához való viszonya jellemző az uralkodó fiatal, vagy tán helyesebb szóval, kezdő uralkodó korára. Bizonyára édesanyjuknak, Zsófiának kívánságára Miksának engedte át Felső-Olaszország kormányzását, de természetesen fönntartotta magának a tulajdonképeni hatalmat, a döntés jogát. A két testvér ellenkező természete, Miksa feleségének nagyravágyása hamar sűrűlódásokra vezetett, amelyek Miksa mexikói szerencsétlen kalandjának előkészítéséből származó viszályban folytatódtak, s testvériesebb megnyilatkozásnak csak akkor adtak helyet, mikor a véget már föl nem lehetett tartóztatni. Ferenc József második öccse, Károly Lajos alig lépett a nyilvánosság elé. Annál pregnánsabb, bár sokban homályos Rudolf és Ferenc Ferdinánd alakja.

Trónörökösök uralomra jutva gyakran megváltoznak, — emiatt itt, ahol amúgy is kevésbé volna helye, nem foglalkozom azzal, mivé fejlődtek volna ők a trónon, csak arra az érdekes tényre mutatok reá, hogy a korábban elhunyt Rudolf belpolitikai fölfogása Ferenc József öregkorának politikai irányára, a később szereplő Ferenc Ferdinánd az ötvenes évek Ferenc Józsefének alakjára emlékeztet.

Rudolf a liberalizmusnak, a jogkiterjesztésnek híve, talán semmi sincs távolabb tőle, mint a klerikalizmus. Lelkesen írt a nagybirtokok elaprózásáról, a hitbizományok és az egyházi javak földarabolásáról. Magyarország azért volt rokonszenves előtte egy időben, mert az ő szemében ez a szabadelvűség, a haladás hazája, a keleti Anglia. Ferenc József sohasem lelkesedett a liberalizmusért, de megalkudott vele. Aggkorában támogatta az általános választójog híveit, 60 éves jól elmúlt, amikor a magyar egyházpolitikai törvényeket elfogadta. Öregkorában minisztereit, sőt miniszterelnökeket is több ízben a polgári középosztály tagjai közül választotta.

Ferenc Ferdinándnál liberalizmusról beszélni nem lehet. Ő az abszolutizmus híve, mint Ferenc József 1867 előtt. Ha csak Conrad bosszantására is tette egy alkalommal azt, hogy a templomjárás elmulasztásának méntségéül nem fogadta el a szolgálat parancsára való hivatkozást, — mégis összehasonlítás alapja lehet, hogy az egyházi szolgálatnak az állami fölé való helyezésére Ferenc József kezdő uralkodó korában adott példát a konkordátumban.

1867 után Ferenc József szükségesnek tartotta a magyarság erősödését. Rudolf életének egy szakában szintén azt látjuk, hogy ő a magyarságot tulajdonképpen egyedüli megbízható népnek tartja a monarchiában, mert az összes többi a szomszéd államokban élő testvéereihez kíván csatlakozni, míg a magyarok csak a monarchia keretében érvényesíthetik vágyaikat. Ferenc Ferdinánd a magyarságot lekicsinyelte, a magyarsággal szemben előnyben kívánta részesíteni a monarchia összes többi népeit, földarabolni akarta Magyarországot úgy, mint Ferenc József tette 1849-ben.

Egy tekintetben volt tökéletes egyetértés a két legismertebb trónörökös és Ferenc József között: a hadsereg egységét, német szolgálati nyelvét mindhárom szükségesnek tartotta. Rudolf és Ferenc Ferdinánd temperamentumának ellentéteit sajáttságosan állítja szembe a temetés. Rudolf kacérkodott a demokráciával és az ő halálakor Ferenc József a valóság titkolásával igyekezett biztosítani annak lehetőségét, hogy a temetés egy hatalmas trón örökösét megillető legnagyobb pompával menjen végbe. A császári fenségérzet emberének, Ferenc Ferdinándnak halála után részben bizonyára az említett trónörökösi türelmetlenségnek következményeképpen Ferenc József helyeselte a halott személyes ellenségének, Montenuovo hercegnek rendelkezéseit, amelyek a temetésen minél kevesebb tiszteletről akartak bizonyosságot tenni. A haláleset miatt egy hó leforgása mulva hadat üzent a monarchia, de a temetési szertartás leegyszerűsítése előre elárulta, hogy a megtorlás követelésében Ferenc József részéről nem tételezhető föl az a motívum, amely Vilmos császár föllépését emberileg annyira érthetővé teszi.

XIII. A vég.

Ferenc Józsefnek számtalan hibájára mutatnak rá — és gyakran joggal — életírói. Autokratikus hajlamú volt, túlzott mértékben hallgatott klerikális tanácsadóira, nem voltak történeti és közjogi ismeretei, nem értett a pénzügyekhez, a katonai ügyekben csak az alattas tiszt képzettségi fokáig ért el, külügyekben csak az udvariassági formulák mestere volt és így tovább. De bármelyik hibájának következményeit kísérjük figyelemmel a hosszú uralkodás folyamán, mindenütt sztereotip pontossággal jelentkezik a korrektívum: meghallgatta vagy elolvasta főbb tanácsadóinak véleményét, akiknek hosszú sorában számos nagy férfiú

volt. Szemrehányásként hozzák föl ellene, hogy nem tudott olyan nagyszerű tanácsadókat összeválogatni, mint XIV. Lajos, mint I. Vilmos német császár. De felejtik a szemrehányók, hogy nagy férfiak foglalkoztatásának nemcsak az szolgálhat akadályául, hogy nagy férfiak nem mindig és nem mindenhol születnek, hanem éppen az osztrák-magyar monarchiában akadályul szolgált az is, hogy az államférfiak tevékenysége szükségképen kisebb területre, a birodalomnak mindig csak felére szorítkozott és ott is minden államférfiú erejének javát a belső küzdelmek sorvasztották, Ausztriában a nemzetiségi, nálunk a közjogi tusakodások.

Ezeknek az államférfiaknak egyik legfontosabb támogatójuk ugyanaz volt, ami Ferenc József hibáinak korrekтивumaként szerepelt: Ferenc József fölülmúlhatatlan szorgalma és páratlan emlékezőtehetsége.

Ennek dicsőítésében versenyeznek egymással környezetének tagjai és volt tanácsadói. Számos leírás van napi munkarendjéről, ezek mind megegyeznek abban, hogy a legegyszerűbb életmód mellett kora hajnaltól estig a legszükségesebbre szorított megszakításokkal szüntelenül dolgozott 18 éves korától 86 éves koráig. Nyári szabadságidejét kivette: Ischlbe járt vadászni rendszeren. Nagyobb utat egyszer tett, mikor a szuezi csatorna megnyitásához utazott. Néhány kisebb utat tett feleségéért, egyszer eredménytelen békítési kísérletként, egyszer baleset hírére, néhány más esetben pusztán látogatás kedvéért. A világháború kitörése után viszont megvonta önmagától a szabadságot: a sírhoz közeledve fokozni igyekezett munkateljesítményét.

Ez a felfokozott munka már nem változtatott a végzetten. Évekkel a nagy vihar előtt kímélni kezdték miniszterei és így történt, hogy igazi hatalma csökkent, az intézkedés a miniszterek kezébe csúszott át... Az 1914 júliusi döntő miniszteri tanácskozásokon Ferenc József nem vett részt, ő Ischlben nyaralt... Ha neki olyan fogalma lett volna a tanácskozások horderejéről, mint minisztereinek, akkor aligha hiányzott volna Bécsből. A Szerbiának szóló hadüzenet szövegén az ő megkérdezése nélkül változtatott a külügyminiszter...

Közelgett az élet éjtszakája. Nem elsőízben. Alig 19 éves korában már szembeszállott az örök homállal: Santa Luciánál az olasz, Győrnél a magyar harctérig jutott el. Pár év múlva Libényi késével legyintette meg a halál szele, azután bámulatos egészségben élte hosszú életét.

Utolsó éveiben újra jelentkezett a kaszás. Most már nem

csatater, nem merénylő alakjában, hanem egyre sűrűsödő fátyolként. A test külsőleg egészséges volt, végezte a gyermekkor óta megszokott gépies munkát: fölkel reggel korán, odavitte agg urát a megszokott íróasztalhoz, — reszketve, de rótt a sorokat a naponta megújuló és elfogyó íveken, mialatt a lélekben döntő változás mutatkozott.

Az élet szakadatlan változás: ront vagy javít az emberen, — kibékíti vagy összeütközésbe vezeti korával és környezetével. Nemcsak az öntudatlanságból bájosan elevenedő gyermek gyarapodik testben-lélekben és nemcsak a sír felé hajló aggastyán veszt napról-napra erőt. Nyer és vesz a férfi is, amint levelet hajt és hullat a júniusi lomb. Mint a falevelek, cserélődnek szokásaink, változik magatartásunk színezete. Változott Ferenc József magatartása is, még legjellegzetesebb vonása, az autokratikus hajlam megnyilvánulása is. Mint gyermekifjú, úgyszólván át sem vette az élet és halál fölött a rendelkezést és már átengedte korlátlanul — Haynaunak. Aztán megváltozott és annyira magának tartotta fönn, hogy a halálbüntetések távirati jelentésének érkezésekor éjjeli álmából is föl kellett költeni őt.

Milyen változáson ment át az ezek, százezrek halálos ítéletével, a háborúval szemben?

A háborút nem földéznie, hanem vállalnia kellett trónraléptekor. Ő vállalta. Vállalta azzal az elszánt akarattal, hogy az ellenséget legyőzi. Környezete utolsó eszközül hagyta, mint nagy gyalázatot, az orosz beavatkozás kérését, és Ferenc József vállalta ezt is: inkább megalázkodás a jó barát előtt, mint engedékenység a „lázadókkal“ szemben. Ez a gyűlölködő érzés uralkodik rajta 1859-ben is: csak saját büszkeségét látja, azt nem veszi figyelembe, hogy elbizakodottságával kihívja a francia beavatkozást.

1866 döntő koronatanácsain Ferenc József elnököl, részt vesz a vitákban, kimondja a határozatot. A háború nem felelőtlen tanácsadók intrikájának következménye, — abszolút uralkodó elhatározásából keletkezett, de a miniszterek tudtával és tanácsára.

1914-ben a háborút bevezető akció a miniszterek műve. Ferenc József értesül a döntő tanácskozásokról, elhatározásokról — utólag, de azokban részt nem vesz. A végzetes ultimátumot Szerbiához nemcsak megszövegezik, hanem Berchtold el is küldi július 20-án avégből, hogy idejében át lehessen adni. Az ultimátum szövegét Ferenc Józsefnek csak másnap, 21-én mutatja be Berchtold.

A Szerbiának szóló végzetes hadüzenet fogalmazványát

július 27-én Ferenc József elfogadta. Abban az volt, hogy a monarchia Szerbiával hadiállapotban lévőknek tekinti magát azért, mert Szerbia válasza formailag udvarias volt ugyan, de tartalmilag értéktelen és azért, mert szerb csapatok tüzeltek Temeskubinnál osztrák-magyar csapatokra. A július 28-án átadott hadüzenetben a temeskubini ütközetről nem volt szó, mert azt időközben megcáfolták, erről a nevezetes változtatásról is csak utólag értesült Ferenc József!

Nehéz is lett volna őt állandóan és azonnal tájékoztatni a fővárosokban folyó izgalmas diplomáciai tusáról, mert ő július 7-étől július 30-áig Ischlben tartózkodott!

Miért ment Ferenc József Ischlbe a világtörténeti fontosságú tárgyalások előtt?

Fraknoi Vilmos felelete a kérdésre nagyon plauzibilis: Tiszának bizonyára túlzott, azokban a napokban nem jogosult jövődölései és elvitázhatatlanul bölcs fejtegetései nem gyakoroltak látható hatást az uralkodóra. Ezeket az aktákat is megszokott lelkiismeretességgel tanulmányozta, de tartalmukat nem méltatta komoly megfontolásra. Nincsenek azokon az ő egyébként olyan világos és alapos séljegyzetei, nincsenek jelek, amelyekből arra lehetne következtetni, hogy illetékeseket jelentéstételre szólított volna föl. Ceruzával adta a reszkető kéz az utasítást a kabinetirodai igazgatónak (ad acta F. J.), hogy az iratokat megőrizze. Magyarázata ennek a ténynek a sokat szenvedett 84 éves agg szellemi mozgékonyságának és érdeklődésének hanyatlása.¹

Amennyire gondolkozását ebből az időből ismerjük, az Tisza Istvánéval párhuzamos fejlődést mutat. „Sötétnek látom a jövőt, különösen az (őszre tervezett) orosz próbamozgósítás nyugtalanít, azt éppen akkorára tervezik, mikor nálunk az újonckiképzés kezdődik. Hartwig az úr Belgrádban és Pasics semmit sem tesz az ő tanácsa nélkül“, mondta Tschirskynek július 2-án. Július 5-én megtagadta a mozgósítás előkészítését, mivel Oroszország beavatkozását valószínűnek látta, a német birodalom részéről pedig a támogatás még nem volt biztosítva.

Július 9-én Berchtold Ischlben van, informálja Ferenc Józsefet a július 7-i közös minisztertanács eredményéről. A minisztertanácsban Tisza egyedül maradt azzal a követeléssel, hogy mozgósítani nem lehet előzetes diplomáciai akció nélkül és Szerbiával szemben teljesíthetetlen követeléseket

¹ Fraknoi: Die ung. Regierung etc. 33—34. l.

támasztani nem szabad. Saját nézetéről Tisza külön emlékiratban is informálja a királyt, aki Berchtold rábeszélésével szemben Tisza nézete felé hajlik. Erőszakos fellépést nem engedélyez, kívánja, hogy Szerbiával szemben meghatározott követelésekkel lépjen föl a monarchia.

Július 25-én Tisza nem érti az esetet, kérdezi: miért jött el Giesl.

Nem érti a helyzetet Ferenc József sem. Ő megdöbbenve fogadja Margutti híradását: „hát mégis“, aztán hozzáteszi — bizonyosságául annak, hogy miként Tisza, úgy ő is reménykedett a béke fönntarthatásában az utolsó pillanatig: a diplomáciai szakítás még nem jelent háborút.

De 1914 júliusában Tisza nem volt külügyminiszter. És Ferenc József?

Vele szemben az élet éjszakájának közelgésekor ismétlődik az élet hajnalának kérdése: Mentese-e uralma utolsó éveinek minden felelősségétől? Ha nem mentesül, felelőssége annyi, amennyi lehet egy megtört 84—86 éves aggastyáné, akit a világ legnehezebben kormányozható birodalmának élén a Gondviselés kifürkészhetetlen akarata meghagyott egy soha nem álmódott méretű válság és háború idején.

Néhány évtizeddel a halála előtt megírta róla egyik angol életírója, hogy az uralkodók életének főbb mozzanatait üdvözlő ágyúlövések nem maradtak el Ferenc József életének főbb mozzanatainál sem. Születését megelőzte a júliusi forradalom, követte a lengyel forradalom fegyverzaja, — trónraléptekor dörögtek a magyar szabadságharc ágyúi, — házasságának idején reszketett „Isten sírja a szent honban“. Magyar királlyá koronázásakor nem dühöngött háború, csak néhány puskalövés csattant el — nem is a közelben, hanem túl az óceánon — Queretárobán — ő, de ezek a dörrenések száz ágyúnál is nagyobb visszhangot keltettek. És most kiegészíthetjük a sorozatot: halálakor zengett az ágyú és az aknavető a Balti-tengertől a Duna alsó folyásáig, Flandriától Svájcig és Svájtól az Adriáig. Az Olympost csakúgy fenyegette a háború, mint Jeruzsálemet, rengett a föld Nyugat modern Babylonjai körül és Kelet ókori Babylonjának romjai körül.

Ennek az égzengésnek végét nem érte meg Ferenc József. És ha visszagondolunk arra a fölkiáltásra, amely Erzsébet halálhírére tört ki belőle: „Hát már engem semmitől sem kímél meg a sors?“ — most megkapjuk a választ: ettől megkímélte. Nem ő hanyatlott birodalmának romjaira, hanem azok hullottak reá.

Török Pál.

Nemesi birtokjogunk kialakulása a középkorban.

I.

Középkori birtokjogunk vizsgálata közben, a XIII. század gazdag okleveles anyagának világánál, két egymástól igen eltérő jogrendszert pillanthatunk meg. Az ősiségből kiinduló és Werbőczynél konkrét alakot nyert köznemesi felfogás, mely a XV. századtól kezdve állandóan hirdette az „una eademque nobilitas“ elvét, ezzel szemben nem ismer nemes és nemes közt különbséget. Vajjon kora-középkorunk két szabad, katonáskodó: foglaló és adományos osztályának egyike csupán ez az osztály, vagy a kettő egybeolvadása eredményezte az egységes nemesség kialakulását? Első esetben vajjon melyikben kell a későbbi egységes nemesség őseit keresnünk? Vagy Werbőczy elve tendencia csupán, melynek az élő valóságban gyökere nincs? Kérdések, melyekre egyedül birtoklásunk kezdeteire visszamenő, lelkiismeretes és alapos kutatások adhatnak választ.

Magánbirtoklásunk kezdeteit sajnos nem kísérhetjük frott források világánál figyelemmel. Mégis, előzetes megfontolások alapján, megállapíthatunk annyit, hogy az a X. század második felénél korábbi időre nem mehet vissza. A honfoglaló törzsek, melyek az új hazában való megjelenésükkor végleges lakóhely megteremtésére nem gondoltak,¹ a földet sem vették birtokukba. Ha voltak is az egyes törzseknek, mint azt a személyneveken alapuló magyar helynevek igazolják, állandó szállástelepeik, e megtelepülést nem tekintették véglegesnek. Foglalkozásuk sem kívánta meg zártkörű gazdaságok kifejlődését. A szükséges terményeket az itt talált népektől adó fejében nyerték. A X. század keserves tapasztalatai után azonban, melyek őket meggyőzték arról, hogy nyugatra, a környező népek gyűrűjén keresztül

¹ *Hóman Bálint*: A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése. 32. l. (A magyar nyelv-tudomány kézikönyve. I. 7.)

nincs út tovább, új életmód után látnak. Földjüket továbbra is az itt talált népekkel műveltetik, de már bizonyos mértékig zártabb magángazdaságokban élnek s a korábban csupán adózással tartozó népelemeket személyes függésbe hozzák.¹ E népelemek alkotják, nézetünk szerint, a nemzeti birtokokon élő szabados népelemek őseit, kik rendesen a birtokkal együtt elidegeníthetők voltak.² E nemzeti birtok X. századi szervezetről sajnos nem sokat tudunk. Az általános vélemény szerint e nemzeti tagok birtokaikon földközösségben éltek, mely nézet a mult század külföldi gazdaságtörténeti kutatásainak nyomására jött létre. Tagányi meg is ígéri, hogy e nemzeti földközösséggel részletesen is fog foglalkozni,³ ez azonban, úgy látszik adatok hiányában, elmaradt. Tény az, hogy rendelkezésünkre álló forrásaink nemcsak, hogy nem támogatják, de ellentmondani látszanak e véleménynek. Ellentmondanak neki a XII. század második felétől kezdve mind nagyobb számban fennmaradt divizionális okleveleink, melyekben kivétel nélkül testvérek, legfeljebb unokatestvérek osztozkodnak, s mely osztály így például a XIV. században a birtokszerző ősétől számított első osztály semmiesetre nem lehetett. Bizonyítja ezt az a körülmény is, hogy ugyanaz a nemzeti különböző tagjai, sokszor ugyanabban az esztendőben smételten is szerepelnek ily birtokosztályoknál.⁴ Nézetünk szerint egy, legfeljebb 2—3 generációt felölelő család foglalt le és alkotott egy birtokot, melyet ugyan közösen, de semmiesetre sem Meitzen értelmezése szerinti földközösségben

¹ Tudjuk jól, hogy az általános vélemény szerint a nemzeti birtokok sem képeztek egységes birtoktestet, ezt a nézetet azonban ehelyütt, mint arra még később részletesen rátérünk, nem látjuk igazoltnak.

² V. ö. *Kézai*: De udvarnicis. Flor. II. 97—99. II.

³ *Tagányi Károly*: A földközösség története Magyarországon. (Gazdaságtörténeti Szemle. Különlenyomat. 1894. 4—5. sz. 41. l.)

⁴ 1304. De genere Hunt-Pázmán CD. VIII/1. 157. l.; 1304. De genere Hunt-Pázmán. CD. VIII/1. 173. l.; 1310. De genere Hunt-Pázmán CD. VIII/1. 394. l.; 1310. De genere Hunt-Pázmán CD. VIII/1. 395. l.; 1312. De genere Hunt-Pázmán CD. VIII/1. 474. l.; ugyancsak a Hunt-Pázmán nemzeti már 1261-ben, majd 1267-ben is osztozkodott: CD. IV/3. 45. l.; CD. VI/3. 401. l.; 1304. De genere Aba CD. VIII/1. 112. l.; 1307. De genere Ják CD. VIII/3. 255. l.; 1328. De genere Ják CD. VIII/3. 318. l.; 1338. De genere Ják CD. VIII/4. 345. l.; 1335. De genere Somos C. VIII/4. 202. l.; 1337. De genere Somos CD. VIII/4. 256. l.; 1348. De genere Divék CD. IX/1. 615. l.; 1350. De genere Divék CD. IX/1. 783. l.; 1329. De genere Rycolphi CD. VIII/3. 342. l.; 1342. De genere Rycolphi CD. VIII/4. 601. l.

műveltek.¹ Ily közösség pedig minden újabb és újabb végleges felosztás mellett előáll addig, ameddig a fiúgyermek a földet osztatlanul öröklök.² Ezért van szükség a későbbi századokban is úgy az adomány-,³ mint a szállásbirtoknál, folytonos osztzkodásra.

Ennek megfelelően a XII—XIII. század nemzetségének fogalmát a X. században hiába keresnők, ez későbbi alakulat és jogi tartalmat éppen az így kialakult közös birtokban nyert. E birtok a nemzetségi tagok szaporultával gazdasági szempontból csaknem jelentőségét veszti és emlékét hovatovább csupán a nemzetségi monostorok őrzik. Ez ősi nemzetségi szállásbirtok szervezeti mibenlétének kinyomozása, alább tárgyalandó akadályok, elsősorban egykorú írott források hiánya miatt, lehetetlen. Jogi helyzetére vonatkozólag szintén nincsenek egykorú forrásaink, mégis a XIII. század végén, a nemzetségek felbomlásának pillanatában sikerül néhány oly jellegzetes vonását megpillantanunk, mely a korábbiakra is jellemző s mely a későbbi birtokjogra is, mikor a nemzetségek külső és belső izoláltsága már megszűnik, rányomta bélyegét. Mielőtt azonban ennek részletes tárgyalására rátérnénk, lássuk a másik jogrendszer kialakulását.

A legújabb kutatások fényt derítettek Szent István államszervezetének jellegére.⁴ Megállapították azt, hogy az

¹ A. Meitzen: Siedlung und Agrarwesen der Ostgermanen, Kelten und Slaven. III. k. 574. l.: „Unter Feldgemeinschaft lässt sich nicht jeder gemeinschaftliche Besitz verstehen, der den anteilberechtigten Genossen einer Flur, an den Ländereien der Weiden zusteht, sondern sie tritt nur auf dem Lande solcher Fluren ein, welches dem einzelnen Genossen zum Anbau zugeteilt und von ihm beseelt worden ist, ohne dass er dadurch Eigentum oder dauernden Besitz erworben hätte, vielmehr die zugewiesenen Grundstücke jährlich oder periodisch nach dem Lose oder nach bestimmter Reihenfolge, oder Anwartschaft anderen Genossen zur Nutzung überlassen muss.“

² Első adatunk arra, hogy az atya még életében felosztja az örökséget fiai között az, amikor Miklós mester fiai számára végrendeletet készít. Magát a földet azonban még ekkor is „filiis meis in communi dimitto donec ipsi inter se voluerint facere divisionem.“ CD. VIII/2. 227. l. E testamentum azonban ekkor még ilyen formában teljesen elszigetelt jelenség.

³ CD. VIII/4. 78. l. Imre 1197-ben tett adománya átírva egy 1342-ben kelt oklevélben. CD. VIII/1. 176. l.; CD. VIII/3. 403. l. IV. Béla 1258-ban tett adománya, az osztzkodás 1329-ben történik; (1346-ban Nagymártoni Simon és Mihály az Imre korában bejött Aragoniai Simon leszármazottai osztzkodnak CD. IX/1. 407. l.) stb.

⁴ Hóman Bálint: Magyar Történet. I. 217—237. ll.

ő alkotó munkájának lényege nem a régi nemzetségi szervezet megtörése vagy átalakítása, hanem egy új, attól független államszervezet felállítása volt.¹

Míg a honfoglaló nemzetségek a királytól csupán igen laza közjogi függésben éltek — s ez patrimonális királyságunk egyetlen tiszta közjogi vonatkozása — addig eme új szervezet alkotó elemeit a király erős magánjogi függésbe hozza. Régebbi történetíróink nagy része, korai középkorunkra nézve, tagadta minden hűbéri vonás létezését és azt legfeljebb a XIII. századtól kezdve engedte megpillantani, tehát éppen abban a korban, mikor a legerősebb a tendencia minden szigorúbb, kötöttebb hűbérviszony tiszta közjogi függéssé változtatására. Újabb történetírásunk, amint a német kutatások alapján az egész hűbérrendszer összes vonatkozásaiban mind erősebben kibontakozott, mind több és több hűbérvonást kezd e korban felfedezni. Egyes kérdések, így elsősorban a királyi serviensek problémájának vizsgálata közben, mind élesebben merülnek fel egyes hűbéres elemek, birtoktörténeti kutatások hiányában azonban senki sem kísérelte meg a magyar hűbériség átfogó képének a megfestését.

Mindemellett annyi ma már bizonyos, hogy Szent István új államszervezete, melynek alapja a teljesen összefolyó magán- és királyi birtokokon épült várszervezet, tisztán hűbéri alapokon nyugvó intézmény; a nyugati hűbériségtől eltérő fejlődésének okait oly mozzanatokban fogjuk megtalálni, melyeknek a provenienciához semmi közük nincsen. E mozzanatok egyik legfőbb tényezőjét éppen a fentebb körvonalazott ősi nemzetségi szervezetben kell látnunk. A két szervezet egymás mellett fennállva fejlődésében természetesen nem maradhatott egymásra hatás nélkül. Különösen nem azért, mert ha a honfoglaló nemzetségek le is nézték a bármilyen előkelő származású, de idegen s a királytól magánjogi függésben, tehát némileg szolgálati viszonyban álló adományosokat, azt nem tudták megakadályozni, hogy egyesek elszegényedve, magánjogi függetlenségüket feladva, a kényszernek engedve a király szolgálatába ne álljanak. Így tehát már igen korán, ha felfelé nem is, de lefelé keveredés indul meg a két birtokos osztály között. Ez ugyan egyelőre a birtokjogban semmi változást elő nem idéz, mivel egyes elemek nem adhatják meg valamely osztály jogi jellegét akkor, amikor e jogi felfogás ellentétben

¹ *Hóman Bálint*: Magyar Történet. I. 227. l.

áll a céllal, melyért ez intézmény létesült s mikor erős hatalom örökös korábbi jogainak az épségben tartása fölött. A nemzetségi tagok, kik így a király szolgálatába álltak, ha régi birtokaikat ősi jogon birtokolják is, új birtokaik fejében vállalni kénytelenek a hűbéres kötelezettségeket. Így csupán birtokukra nézve élvezik a régi szabadságot, személyükre nézve elvesztették azt. Mindemellett az extenzív terjeszkedés lehetőségének a megszűnésével természetesen mind több és több foglaló nemes kerül a király szolgálatába,¹ hogy a nemzetségek szaporodása folytán beálló birtokhiányt így adományokkal pótolják.² Nézetünk szerint azonban csak e szükség kényszeríthette őket függetlenségük feladására, bár e vélemény szembekerül azzal a felfogással, mely szerint egyéni magánbirtok reményében³ e nemzetségi tagok szívesen mondtak le kiváltságaikról.⁴ Vajjon e nemzetségi tagok együttesen léptek-e a király szolgálatába, vagy egyénenként váltak-e ki birtokaikkal, korunk gyérszámú adatai alapján teljes határozottsággal megállapítani nem tudjuk. Mégis a nemzetségek e korbeli zárt egysége inkább az előbbire enged következtetni. E nemzetségi tagok, valamint a királyné kíséretében bejött idegenek egy része a várszervezet keretein belül helyezkedett el, más része pedig a király családi birtokain nyert földet és így a király közvetlen környezetében élve alkotta a király udvarát, familiáját. Míg az előbbieket, a várjobbágyok, osztálya a comes-től függ, harcba az ő vezetése alatt indul, a comes bíraskodásának van alávetve, addig a király magánbirtokain élő, jogilag még amazzal teljesen aequivalens katonai elemek a comes palatii alá tartoznak. Ez anélkül, hogy kezdetben valamely jogi distinctio lett volna, a későbbi jogfejlődés igen fontos csiráit rejtette magában. E korban még csupán egy igen természetes, eo ipso adódó, intézkedés volt. Miként a királyi vár élén a várispán, latinul egyszerűen comes, áll, úgy a király magángazdasága fölött az udvarispán, comes palatii, amazéval teljesen megegyező hatáskörrel működik. Midőn azonban a nádor-

¹ Így teljes határozottsággal tudjuk kimutatni az Abákra, valamint a Csanád nemzetségre, hogy már Szent István korában a király hűbéresei.

² A XIII. században már csaknem valamennyi nemzetséget ott látjuk az adományosok sorában.

³ Egyéni birtoklás szempontjából nemzetségi- és szállásbirtok között lényeges különbség nincs, korlátok az elidegenítéskor úgy ennél, mint annál fennállanak, ha e korlátok mindjárt, a birtok természetétől, különbözőek is.

⁴ V. ö. *Hóman* : Magyar Történet. I.

ispán, mint a király helyettese, mind erősebb közjogi jelleget nyerve, a nemzetségi tagok felett is ítélkezik, sőt a királyt a hadban is helyettesítheti, a király familiájába tartozó, annak legfelső rétegét alkotó birtokososztály az eddig vele egyenrangú várjobbággyal szemben oly előjogokhoz jut, melyek őt a várjobbággyok fölé emelve, a nemzetségi nemsekhez hozzák közelebb.

A várszervezet felállítása az eddig egységes birtoktesteket átszaggatja, e szaggatottság azonban egyelőre még inkább csak a várbirtokokon, semmint a nemzetségi birtokokon érezhető. A középkor nyugati hűbéres felfogása szerint a király az őt a *ius regium* alapján megillető lakatlan területeket birtokba veszi s ezeken állítja fel új szervezetét. Ezek képezik a királyi társadalom gazdasági alapját. E területek szétszórva, az egyes szállásbirtokok közé ékelve feküdtek. A szállásbirtokok szétszaggatása csupán annyiban következett be, amennyiben a birtoktest területén műveletlen területek is voltak, melyeket a nemzetségek sem az első megtelepedéskor, sem azután újabb és újabb rajok kibocsátásakor birtokba nem vettek. A megtelepedéskor természetesen az egyes nemzetségek, illetőleg a fennebb mondottak értelmében a család, amennyire a megművelhetetlen mesgyék, gypük megengedték, egységes birtoktesten telepedtek le. Erre mutat a nemzetségek későbbi zárt egysége s erre a mindjárt első okleveleinkben feltűnő és az egész XIII. század folyamán figyelemmel kísérhető egységes birtoktest kialakítására irányuló törekvés is.¹

¹ Az egységes birtoktest kialakítására irányuló törekvés bizonyítéka a legtöbb esetben a szomszédok beleszólási joga a birtok elidegenítésénél. Pl. 1238. CD. VI/2. 123. l. „... quod fideles nostri cives... nobis... postularunt ut quamdam terram... comitis Michaelis... Zwan vocatam... in vicinitate ipsis adiacentem ab eodem comite Michaeli per formam concambii conparendo usui eorum in perpetuum dignaremur applicare; CD. IV/3. 181. l. „... pro eo, quod dicta terra erat contigua terrae dicti Chel et magis ipsi Chel precio congruebat comparari quam alteri alicui.“ Máskor viszont a szomszédok csupán mint tanúk szerepelnek: CD. IV/1. 151. l. „... per multos nobiles ac ignobiles vicinos ac commetaneos suam iusticiam comprobassent.“ Semmiesetre sem azonosíthatjuk a szomszédsági jogot (Vicinenrecht) a nemzetség jogával, mint azt többen a német kutatók közül, O. Giercke-vel az élükön, tették, hiszen igen sokszor királyi adománybirtokoknál van meg e tiltakozás joga, amikor bizonyára szintén mint tanúk szerepelnek: CD. IV/1. 159. l. CD. VI/1. 236. l. „... quod quaedam possessio ipsorum Ombus vocata, in commetaneorum possessionibus separatione plurimum indigeret... non reambulatione sed statutione contradixit...“

A várszervezet kialakulásával karöltve jár a földbirtok értékének a megnövekedése, illetőleg feltűnése is. Bár egyes vidékeken maradtak még területek, melyeket, ha de iure megillették is őt, de facto a király nem vett birtokába, mégis az extenzív terjeszkedés lehetősége mindjobban korlátozódott. Addig, amíg a megművelt szállásbirtok nagy lakatlan területek centrumát képezte, melyből természetes úton terjeszkedni lehetett és amíg a földszerzés lehetősége aránytalanul nagyobb volt, mint a rendelkezésre álló munkaerő, senkinek nem jutott eszébe a földet, mint vagyont megbecsülni. E terjeszkedési lehetőség megszűnésével karöltve egy másik mozzanat is közrejátszott a föld tulajdonának a megbecsülésében. A nyugati középkor felfogásában a társadalom alapja a föld, mely egyszersmind minden jognak és minden kötelezettségnek a forrása is. Ha a nemzeti tagoknak sikerül is gazdasági szervezetüket, mely az ősi jog természetes továbbfejlődésén alapul, megőrizni, a szellemi áramlatok elől nem tudtak elzárkózni és így e nyugati felfogás, melyet az idegen, a királyi társadalom keretein belül elhelyezkedő lovagok importáltak, náluk is csakhamar gyökeret vert.

Bár a királyi társadalom birtokjogára, szemben a nemzeti birtokjoggal, a XI. századtól kezdve áll néhány írott forrás e kor törvényeiben rendelkezésünkre, ezeknek tárgyalása is igen nagy nehézségekbe ütközik. A XI—XII. század törvényhozása még nem a szokásjog kodifikációja, hanem, különösen Szent István törvényeinél kell ezt mindig szem előtt tartanunk, egy ideál megvalósítására irányuló tendencia csupán. Szent László és Kálmán törvényei ugyan már a hazai jogviszonyokban gyökereznek, anélkül azonban, hogy a szokásjog megerősítése volnának, ezek is csak kísérletek a fejlődés következtében beállt nehézségek kiküszöbölésére.

Ha azonban egyénenként nem is, a fejlődésbe beállítva és valamivel későbbi okleveles anyagunk adataival kombinálva, már igen értékes tanulságokat vonhatunk le belőlük.

Legújabbán A. Dopsch cáfolja Giercke idevágó megjegyzéseit (O. Giercke, Erbrecht und Vicinenrecht im Edikt Chilperichs. Zschft. f. RG. d. Savigny St. 12. 436. kk. II.) Dopsch azon feltevését azonban, mely e jelenséget római maradványként fogja fel, a mi esetünkben természetesen, a római continuitas hiánya miatt, nem fogadhatjuk el. Annál valószínűbb azonban másik két feltevése, melyek szerint a szomszédok egyrészt, különösen határjárásoknál, csak mint tanúk szerepelnek, másrészt elővételi joguk pedig azzal magyarázható, hogy a falu érdekeit könnyen sérthette idegeneknek a betolakodása. (Dopsch, Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit. I. 377—79. II.)

István első törvénykönyvének 6. §-val egyáltalán nem tartjuk érdemesnek foglalkozni.¹ Egyszerű, idegenből való átvétel, mely, mint látni fogjuk, hazai talajban gyökeret nem vert.² Semmiesetre nem tekinthetjük, mint igen sokan felfogják, az egyéni magánbirtok megteremtésére irányuló intézkedésnek; nemzetségi szállásbirtok a fentebb mondottak alapján számba sem jöhet, az adománybirtok feletti szabad rendelkezési jog pedig az adomány célját, a királyi hatalom alapjait rendítette volna meg. Ellentmond e felfogásnak, mint majd látni fogjuk, a további fejlődés egész menete is.

Annál érdekesebb és tanulságosabb azonban II. törvénykönyvének 2. §-a: „Consensimus igitur petitioni tocius senatus, ut unusquisque priorum simul et donorum regis dominetur, dum vivit, excepto, quod *ad episcopatum* pertinet, vel *comitatum*, ac post eius vitam filii simili dominio succedant.”³ Ezen intézkedésnek a nyugati törvényhozásban ily formában forrását sehol nem találjuk,⁴ feltételeznünk kell tehát, hogy ez már hazai viszonyokból fakad. Ha e viszonyok nyugati hatások, nyugati intézmények eredményei is, mégis a már meglévő állapotokra vetnek, habár csak halvány világot. Kutatóink eddig az „ad comitatum pertinet” kifejezést teljesen figyelmen kívül hagyták, mely pedig a várszervezetnek eddig kellőleg nem méltányolt képét rejtí magában. Az „ad episcopatum”-mal való összekapcsolás, valamint az egész várbirtok szervezetének az egyházi birtokkal azonos, illetőleg ahhoz hasonló felépítése⁵ arra utalnak, hogy ezt is annak mintájára képzeljük el. Számos kora középkori oklevelünk, egyházi férfiaknak tett adományokról, melyekben külön ki van emelve az „ad personam, non ad dignitatem” történő adományozás, nem hagy kétséget afelől, hogy a püspökségek rendelkeztek

¹ „Decrevimus nostra regali potencia ut unusquisque habeat facultatem sua dividendi tribuendi uxori, filiis filiabusque atque parentibus sive ecclesiae, nec post obitum eius quis hoc destruere audeat.

² *Závodszy Levente*: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. 21. l.

³ *Závodszy*: i. m. 153. l.

⁴ *Závodszy*: i. m. 46. l. Madzsar Imre mutat ugyan ki itt is némi egyezést a lex Bajuvariorummal, ez azonban az alább tárgyalandókat nem érinti. (Szent István törvényei és a lex Bajuvariorum. Történeti Szemle. 1921. 67. l.)

⁵ *Osorai József*: A praediális nemesek és birtokuk. 12. kk. II.; 34. l.

oly birtokokkal, melyek a mindenkori püspököt illették.¹ Vajjon a comeseknek is lett volna ilyen a comitatushoz tartozó birtokuk, mely így a mindenkori comes reális, nem pedig personalis jogú birtokát képezte volna? Néhány oklevélünk van, melyek igenlő válasza kényszerítenek, anélkül, hogy eme birtok terjedelméről, mibenlétéről s a hűbéres fejlődés következtében beállt változások előidézte további sorsáról bármit is tudnánk. Egyedül pusztá léte konstatálható keveset mondó adatainkból, még eltűnésének pontos ideje is homályban marad.

Első adatunk 1177-ből, III. István uralkodásának idejéből való.² „Iwanka comes . . . litigavit . . . dicens datum regium ad suam pertinere *comitivam*.”³

Másik adatunk 1222-ből,⁴ illetőleg egy másik kiadás szerint 1223-ből származik.⁵ „. . . tertiam partem Danubii et piscaturae integraliter quae Tanya dicitur quae castrensis Zoluga Geurensibus et *udvornicis regis* de villa Genei contingebat, cum tota tertia parte voraginis, quod vulgo Eurem dicitur intra omnes terminos eiusdem villae et precipue consensu Nicolai comitis, *tunc temporis palatini* nostri, cuius tertia pars *ad palatinum* pertinebat.” Bár ez utóbbinál első pillanatra udvarnoki földre is gondolhatnánk, minden kétséget eloszlat az a körülmény, hogy ez oklevél külön udvarnoki földekről is beszél, de a nádorhoz tartozónak, külön kiemelve, csak Eurem egy harmadrészét mondja.

Már kevésbbé határozottan és világosan, de gyaníthatólag mégis e comitivához tartozó birtok mellett tanuskodik egy 1340-ben valamely birtokperben kiadott oklevél is, mely a következőket mondja : „. . . sed eandem medietatem dictae possessionis quondam per magistrum Leustachium *comitem castriferrei* et *Supruniensis* et nunc per magistrum Stephanum filium Leck *comitem dictorum comitatum successorem eiusdem* possedissee et possidere allegavit”.

¹ 1250. CD. IV/2. 78. l. ; 1317. CD. VIII/1. 179. l. ; 1315. HO. I. 110. l. ; 1358. HO. II. 100. l. E két utóbbi éppen megfordítva azt mondja, hogy az illető birtok a püspök reális, nem pedig personalis jellegű birtokát képezze.

² Soproni Oklevéltár I. 4. l.

³ Comitiva = dignitas comitis (Du Cange).

⁴ HO. I. 7.

⁵ CD. III/1. 396. l.

Ez némileg szövegében is eltér a fent közölttől. „. . . tertiam partem Danubii, et piscaturae quae Tonya vulgariter dicitur, quae ad castrenses Zoluga-Geruensis et udvarnicos nostros de villa Geuenu pertinebat, una cum tertia parte vagi quod vulgo Eurem dicitur quae ad palatinum pertinebat, cum consensu Nicolai tunc temporis palatini”.

Vajjon e világi méltóságához tartozó birtokok mikor s miképen tűntek el, nem tudjuk, minden valószínűség szerint azonban a várszervezet felbomlásakor ezek is perpetuitássá válván, az akkori comes családi birtokaivá lettek, annál is inkább, mert ezzel egyidőben már az örökös főispánságok is kezdenek kialakulni. Mihelyt pedig valamely megye egy család örökletes birtokává válik, természetesen eltűnik, el kell tűnnie az ugyanezen megye területén az ispánsághoz fűződő és a családi birtokok reális és perszonális jogai közötti különbségnek is.

II.

Az előzőekben megpróbáltunk magánbirtoklásunk kezdeteire visszamenni. Bár gyérszámú forrásaink nyomán a részletekbe be nem hatolhattunk is, mégis sikerült, részben külföldi analógiák, részben pedig későbbi adataink segítségével, két birtokos osztályunk keletkezését, az adomány és nemzetségi birtok jogi differenciájának eredetét körvonalazni. Láttuk már, miként telepednek le foglaló őseink új hazájukban, miként veszik a föld megművelhető, termékeny területeit birtokukba. Céloztunk már arra is, miként képezi e birtok a későbbi századokban a foglaló, közös őstől leszármazottak közös ősi birtokát, ez ősi birtok miként lesz a közös leszármazás tudatává, s miként alakítja ez ki a XIII. század nemzetségének fogalmát.

Láttuk azt, miként szaggatja szét a király az eddig műveletlen, sokszor csak igen nagy nehézségek árán megművelhető földek birtokbavételével, a királyi társadalom adományrendszerének a megalapításával, a még egységes birtoktesteket s miként teszi lehetetlenné ez a nemzetségi birtokok extenzív terjeszkedését. Céloztunk már annak jelentőségére is, miként kerül e két birtokososztály e terjeszkedési lehetőség megszűnésével mind közelebb egymáshoz anélkül, hogy a foglaló nemesség patrimoniális királyságunkban elfoglalt közjogi helyzetéről, személyét illetőleg, lemondott volna.

Eme megállapításaink közben azonban nem vizsgáltuk azt, vajjon a két birtokos osztályunk eredetét s személyi jogait illető különbség a birtokjogban is éreztette-e a hatását? Vajjon fogunk-e középkorunk adomány- és szállásbirtokai között oly éles jogi differenciákat megpillantani, melyeknek segítségével a kétféle birtokot teljes biztossággal elválaszthatjuk egymástól? Vagy talán az egész különbség, lényegét

tekintve, irreális elképzelés csupán, mely különbség jogi jelleg hiányában, rövid időn belül észrevétlenül elmosódik?

Kérdéseinkre feleletet csak az elidegenítés lehetőségeinek vizsgálata adhat, eddig nyert eredményeinket is a leg-sikeresebben ezzel ellenőrizhetjük. E célból mindenekelőtt a királyi devolutio eseteit, valamint örökösödési jogunkat kell kutatásaink tárgyává tennünk. Az adomány és nemzeti-ségi birtokaink közt fennálló különbség a legjobban ezekben domborodik ki.

Már Illés József¹, árpádkori örökösödési jogunk vizsgálata közben, észrevette azt az erős küzdelmet, mely a nemzeti-ségi jog s a király joga közt fennállott s mely akadályozta az egységes örökösödési jog kialakulását. E küzdelemnek okát, a nemzeti-ségi- és adománybirtok között fennálló jogi különbséget azonban nem tudja megpillantani.

Az adománybirtok csupán, s ez tipikus hűbérjelleg, mely a királyi devolúcióval kapcsolatos, apáról fiúra öröklődik, fiúörökös nemlétében a birtok a királyra száll. A nemzeti-ségi birtok ezzel szemben ily esetben az ági rokon-ságban tovább öröklődik s csak az egész nemzetség kihalta után, ami a XIII. század népes nemzeti-sége mellett fiktív jog csupán, száll a ius regium alapján a birtok a királyra. Bizonyára már igen korán megindul a törekvés az adományosok részéről e birtokjogi különbség eltörlésére, vagyis a nemzeti-ségek tágabb örökösödési jogának a biztosítására.² Ez annál is valószínűbb, mert a bajoroknál, kik első törvény-hozásunkon kívül³ bizonyára az élő jog kifejlődésére is erős hatással voltak, az ági rokonok hasonló, bár más talajból táplálkozó joga nem volt ismeretlen.⁴ Már Kálmán felismeri a királyi birtok fogyásában rejlő veszélyt, mely a háramlás eseteinek a kitolásával erős mérveket öltött. Ezért, bár a Szent István adományozta birtokokra, részben kétségtelenül a szent király iránti kegyeletből, részben azonban ezen korai és előkelő származású adományosoknak a nemzeti-ségi nemesek között való elhelyezkedésére való tekintettel, engedélyezi az ági örökösödést, a többi királyok tette adományoknál, a szokásos hűbérjog alapján, a fiúkra, illetőleg a testvérekre

¹ Illés József: A törvényes öröklés rendje az Árpádok korában. 21. l.

² V. ö. Hóman: Magyar Történet. I. 00. l.

³ V. ö. Madzsar Imre: Szent István törvényei és a Lex Bajuvariorum. Történeti Szemle. 1921. évf. 49. kk. II.

⁴ V. ö. Siegmund Adler: Über die Erbanwartschaft nach den ältesten baierischen Rechtsquellen.

korlátozza azt.¹ Míg a nemzetségi birtoknál az elidegenítést a nemzetségi tagok, kétségtelenül a közös ősi birtok tudatában, egymás között korlátozzák, addig az adománybirtokok elidegenítésével szemben a királyi hatalom áll. Az egyház tekintélye azonban csakhamar áttöri ezt s már igen korán látjuk a törekvést, fiúörökös nem létében, a királyi adománynak valamely egyház részére történő adományozására.² Ez adomány, mely kezdetben úgy az adományozó, mint a király lelki üdvéért tétetett³ — s ez mutatja világosan a király jogát a birtokhoz, — idővel oly jogok egyik forrásává válik, melyek az egész adományrendszert alapjaiban támadva meg, az egész társadalom képét megváltoztatják.

Ha már Szent István korában, mint azt Kálmán ellenkező törekvésű határozata világosan mutatja, sikerül is az adományosoknak e tágabb örökösödési jog alkalmi biztosítása, a jogi különbség, mint az Szent István II. törvénykönyvének 2. §-ból világosan látszik, mégsem tűnhetett el. E törvénycikk második fele a „nota infidelitatis“ esetében beálló devolúcióval foglalkozik. Itt figyelhetjük meg a legjobban az ellentétet a nemzetségi és adománybirtok között. Hogy itt a háttérben már a foglaló, nemzetségi nemesek is megjelennek, mutatja az ugyanazon vétekre szabott kétféle büntetés: „... nec pro ullius causa reatus detrimentum suorum donorum paciatur quis, nisi *consiliatus mortem regis aut tradicionem regni fuerit*, vel in aliam fugerit provinciam: tunc vero *bona illius in regiam veniant potestatem. Ast si quis in consilio regis mortis aut tradicionis regni legaliter inventus fuerit ipse vero capitali subjaceat sententiae bona vero illius filiis innocentibus inremota sint, remanentibus salvis.*“⁴

Bár rendkívül zavaros, de nézetünk szerint félre nem érthető megnyilatkozása ez a királytól köz-, illetőleg magánjogi függésben lévő, két jogilag és társadalmilag egyaránt

¹ Kálmán I. tvk. 20. §. „... possessioque qualibet a sancto Stephano data, humanae successionis quoslibet contingat successores vel haeredes. Possessio vero ab aliis regibus data de patre descendat ad filium qui si defuerint, succedat germanos, cuius filii eciam post mortem illius non exhaeredentur. Germanusau tem predictus si non inveniatur regi haereditas deputetur.“ — Závodszy i. m. 186. l.

² 1146. Erdélyi I. 597. (Harmis) 1157. CD. II. 144. l.; 1172. CD. II. 185. l.; 1175—76. ÁUO. I. 69. l.; 1194. CD. II. 299. l.; 1208. CD. III/1. 58. l.; 1210. Smieiklas III. 97. l.; 1212. CD. IV/2. 85. l.; 1214. CD. III/1. 153. l.; 1251. CD. IV/2. 85. l.; 1262. CD. IV/3. 79. l.; 1265. CD. IV/3. 276. l.; 1266. CD. IV/3. 315. l.; 1332. CD. VIII/3. 662. l. stb.

³ HO. VII. 1. l.

⁴ Závodszy i. m. 153. l.

egymástól de facto megkülönböztetett osztály, különböző birtokjogi állásának.¹ Míg először a király élete ellen törő — s itt kétségtelenül adománybirtokosról van szó² — birtokát veszti, addig a második rész a halált kimondja ugyan „*bona vero illius filiis innocentibus inremota sint*“. Itt először is szükségesnek tartjuk megjegyezni s ezt középkori jogunk szelleme is kétségtelenül igazolja, hogy az első esetben is, amennyiben az illető idegen országba nem menekült, természetesen elsősorban fővesztéssel bűnhődött. A hangsúly s így a büntetésben a differencia, nem is ebben, hanem a birtokvesztésben van. Ez világítja meg a legjobban e korban a két osztálynak a királyhoz való viszonyában fennálló nagy ellentétét. Míg az adományosok a királytól nyervén birtokaikat, mihelyt arra méltatlanokká válnak, elvesztik azt, addig a foglaló nemzetség a közjogi viszony övezte királyi fenség megsértése esetén személyében bűnhődik ugyan, magánjogi viszonyait, birtokát azonban ez a büntetés nem érintheti. E birtok ugyanoly formában öröklődik tovább, mintha az illető természetes halállal múlt volna ki.³

A nemzetségek az ősi felfogás szerint, melynek hagyománya Anonymus tanúsága szerint⁴ élénken él a XIII. század elején is, maguk szerezték birtokaikat. A birtok, meghatározott örökösödési rend szerint, a nemzetségi tagokat illette. A király meg sem kísérelhette tehát az egyes vétkéért a tőle tisztán közjogi függésben lévő nemzetségeket magánjogi vonatkozású birtokaikban megtámadni. Az egész háramlási jog tipikus hűbéres vonás, bár már, úgy látszik, igen korán, per analogiam, a nemzetségi birtokokon is éreztette hatását. E gyors érvényesüléshez hozzájárulhatott az a körülmény is, hogy magszakadás esetén mindjárt kezdettől fogva megillette a királyt a nemzetségi birtok is, e jog azonban a lakatlan földekre vonatkozó ius regium-ból, tehát

¹ A törvényben konstatálható konfuziót éppen az okozza, hogy míg mi kellő történelmi távlatból, a de facto fennálló, de pontosan nem körvonalazott differenciákat megnyilvánulásaik alapján teljes határozottsággal konstatálhatjuk, addig ez a differencia a saját korában nem volt tudatos.

² Jövevényekre mutat az idegen provinciába való menekülés kézenfekvő volta, illetőleg lehetősége is.

³ Annak, hogy itt csupán a fiú van mint örökös megemlítve, semmi jelentőséget nem tulajdoníthatunk. A hűbéres örökösödési rendszer öntudatlan visszhangja csupán minden hangsúly, minden jelentőség nélkül.

⁴ Anonymus cap. 6. MHK. 399. 1.

közjogi jellegű forrásból táplálkozott. E nézetünket támogatja az is, hogy sehol nemzetségi birtoknál az elidegenítés-kor a király beleegyezéséről nincs szó. Ha pedig e birtokoknál kezdettől fogva az adománybirtokokkal azonos devolutio fennállt volna, akkor a birtok elidegenítése kétségtelenül a király érdekeit is érintette volna.

Az adománybirtokoknál észlelhetjük is ezt a jelenséget, amennyiben, valahányszor ezek elidegenítéséről van szó, legyen az szükség kikényszerítette eladás, még az atya életében, mikor a fiú beleegyezése is szükséges, vagy halál utáni hagyományozás „haeredum carens solatio“ a XIII. század végéig csupán a király speciális consensusa, beleegyezése alapján történhetett. Ezen egyénileg kikérendő és adományozott consensus adományrendszerünk jellemző saját-sága, mely addig, ameddig a gyakorlatban de facto fennáll s ameddig ez a királyi engedély igen ritka és kivételes, a hűbériség nyugati irányú fejlődésének legerősebb keré-kötője lesz. Mihelyt azonban az exemciók sokasága át-meg áttöri ezt a kötöttséget, hogy az ususban kifejlessze, bár az elv továbbra is fennáll, azt a jogot, hogy az adománybirto-kot a király beleegyezése nélkül, vagy csupán formális bele-egyezésével, az adományosok szabadon elidegeníthetik, meg-indul nálunk is egy másodlagos, már csupán névleg a királytól függő hűbéres osztály fejlődése, mely aztán a XIII. század végén, még inkább azonban a XIV. század elején, az oligarchák túlkapásaiban csúcsosodik ki.

Minél erősebb közjogi színezetet ölt a korábban tisztán patrimoniális jellegű királyság, annál szorosabb kapcsolatba kerülnek a korábban ősi szokásjoguk közt élő nemzetségek a királyi Magyarországgal. A nemzetség hovatovább elveszti jogi jelentőségét, melynek emlékét már csak külsőségek és sajátságos örökösödési joga őrzi. A nemzetségek észrevétlenül kapcsolódnak bele, illetve vettetnek alá a királyi Magyar-ország közigazgatási, bíraskodási szervezetének.

A királyság jellegének ez átalakulása még egy jelenséget eredményez. E jelenség az egész XIII. század folyamán megnyilvánuló tendencia az adományosok részéről, melynek célja a korábban tisztán magánjogi függést közjogivá vál-toztatni. E kettős, egymással szinte ellentétes irányú folyamat adja meg XIII. századi jogfejlődésünk sajátságos, kaotikus, forrongó, sokszor szinte forradalmi jellegét, anélkül azonban, hogy ez valóságos forradalomban explodálna. E kaotikus fejlődésben, melynek égető kemencéjéből egységes nemesi birtokjogunk fog kiemelkedni, figyelhetjük meg a legjobban

koraközépkori jogrendszerünket, melynek legjellegzetesebb sajátsága éppen a rendszertelenségben rejlik.

Hiába keresünk itt merev, határozott formákat, melyekben a jog minden esetben, ipso iure érvényesül. Az usust, mely jogrendszerünk egyetlen szilárd alapja, az exemciók át- meg átszaggatják, hogy a további fejlődésnek az irányát megszabják. Így az ususnak is, melyet sokszor évszázados hagyományokra szeretnek visszavezetni, csak pillanatnyi ereje és hatalma van. Észrevétlenül enged a viszonyok és exemciók szabta fejlődés követelményeinek s így nem az usus merev mozdulatlansága, mely fikció csupán, szabja meg középkori jogrendszerünket, hanem ellenkezőleg, ez alkalmazkodik az exemciók irányította fejlődéshez. Ez usus számtalan külső befolyásnak van így alávetve; a fentebb tárgyaltakon kívül a jogalanyok momentán hatalmi erőviszonyai is erősen befolyásolják. Jogrendszerünk némi szilárdságot csupán írásbeli kodifikációja, így elsősorban Werbőczy után nyer.

Az adományosok birtokjogának a fejlődését is természetesen csak ez exemciók határozzák meg. Már korábban céloztunk annak jelentőségére, hogy a király külön consensusa alapján egyház részére sok esetben az adománybirtok átruházható volt. Vázoltuk már azt is, miként jutnak a korábbi századokban a király magánbirtokain letelepedett adományosok oly előjogokhoz, melyek a rendi korszakban is a nemesek legfontosabb praerogatíváját képezték. Hasonló kiváltságok nem maradhattak egymásra hatás nélkül. Említettük már, mily korán észlelhetjük a törekvést a közös jogok alapján a birtokjogi differencia eltörlésére. Kálmán energikus fellépése egy időre ugyan háttérbe szorítja e törekvéseket, az egyházak részére történő adományozásokban azonban adva van a talaj a további fejlődéshez. Amint a két társadalmi osztály a királyság jellegének fennebb körvonalazott változása következtében társadalmilag is mind közelebb kerül egymáshoz, az adományosok köréből kiinduló egységesítő törekvések is mind erősebben érezhetők. Csak II. András ingatag, bizonyos mértékig gyenge uralma kellett ahhoz, hogy az erők e harcából az adományos osztály győzelmesen kerülve ki, most már teljes sikerrel kísérelje meg adománybirtokainál e tágabb örökösödési rendszert érvényesíteni. A XIII. századi fejlődés nyugtalan, lüktető jellegét e hűbéreseknél a királyi hatalommal szemben, magánjogi függetlenségük érdekében vívott küzdelme adja meg, mely erőmérkőzés végül is a hűbéresek teljes diadalával végződött.

Míg korábban az adománybirtokokat csupán az egyház részére hagyományozhatták, külön kikérendő speciális consensus alapján, addig András már hercegsége alatt, mindjárt a birtok adományozásakor „haeredum carens solatio” esetére a szabadrendelkezési jogot biztosítja hasonló szavakkal, mint amelyekkel az Arany Bulla a serviensek szabadrendelkezési jogát biztosítja.¹ IV. Béla megpróbálja ugyan e fejlődésnek gátat vetni, uralkodásának első évéből van egy oklevelünk, melyben az ősi consvetudora való hivatkozással tagadja e szabadrendelkezési jog fennállását,² de a tatárjárás után sok esetben már ő is „speciali gratia” megengedi a birtok továbbadományozását.³ A század derekán pedig már oly adományoknál, melyekre ezt biztosítani nem kívánja, szükségesnek tartja e negatívumot külön is kiemelni.⁴ Csak

¹ 1200. ÁUO. XI. 74. l.: „... et quibuscunque dare vel vendere posset.” Uralkodásának későbbi éveiből is bírnak ilyen szabad rendelkezést biztosító okleveleket 1224. CD. III/1. 464. l. „... quod regali littera omnino facultatem suam disponendi aut cuique vellet conferendi potestatem haberet; ÁUO. XI. 128. „ut sive vendendi sive donandi seu etiam in testamento ecclesiis vel aliis personis relinquendi cessante omni contradictione liberam de cetero ex nostra auctoritate habeat facultatem.” 1235. HO. 141. „ita videlicet ut liberam habeat vendendi donandi seu pignorandi facultatem ad sue arbitrium voluntatis.

² 1235. CD. IV/1. 21. l. „... quia collatio... praeter nostram conscienciam et consensum iuxta obtentam regni nostri consvetudinem fieri non potest...”

³ 1240. CD. IV/1. 195. l.; 1243. CD. IV/1. 304. l.; 1248. CD. IV/2. 31. l.; 1251. CD. IV/2. 95. l.; 1261. CD. IV/2. 45. l.; 1256. CD. IV/2. 377. l.

⁴ Az első ily oklevelünk még a tatárjárást megelőző időből, 1239-ből van: „... vendendi seu donandi facultatem nec alio modo in aliquam personam transferendi non habeat facultatem.” 1244. CD. IV/1. 324. l. „... ut non donandi sive dimittendi in ultimo testamento quoquomodo, nec etiam vendendi liberam habeat facultatem.” 1258. ÁUO. VII. 484. l. „... donandi seu legandi in vita vel in morte eidem Sceme et fratribus suis ac haeredibus ipsorum potestate penitus interdicta.” 1256. CD. IV/2. 65. l. „... Ita tamen quod ipsas terras vendere non possint cuiquam, sine nostra permissione et licencia speciali.” 1256. CD. IV/2. 367. l. „... hoc adiecto quod nobis irrequisitis vendendi non habeant potestatem.” 1264. CD. IV/3. 183. l. „... quod idem Z. dictam terram alienare vel vendere non possit; sed ipse et filii sui servitio proventum possidebunt.” Hogy még Károly Róbert uralkodásának a végén sem oly szilárd és kétségbevonhatatlan ez a hagyományozás, hanem még mindig előtűnik a királyi devolutio, bizonyítja egy 1334. oklevél. HO. II. 64. l. „... cum igitur consvetudine regni nostri exposcente homo haeredum solatio destitutus in extremis suis possessiones suas absque regia licencia cuicunque legandi non habeat facultatem sed tales possessiones in manus regias devolveri debent.”

az utolsó Árpádok erőtlén, gyöngé uralma kellett ahhoz, hogy az exemciók sokasága lassan az elvet is diadalra juttassa.

E rendelkezési jog nem a nemzetségi joggal szemben, hanem ellenkezőleg, mellette, a király háramlási jogával szemben foglal állást. A szabad rendelkezési jog a gyakorlatban a nemzetségi örökösödés keresztülvitelének a lehetőségét biztosítja csupán. Míg korábban adománybirtokoknál a nemzetségnek a birtok elidegenítésébe beleszólása nincs, a birtok örököseivé mások, mint egyenesági fiúutódok, nem lehetnek, addig a XIII. század második felétől kezdve az adománybirtokoknál az ági rokonság mind nagyobb szerepet kezd játszani.¹ E nemzetségi jog térfoglalása kezdetben természe-

¹ 1262. ÁUO. VIII. 27. l. „ut nisi ipse fratres suos proprios et generationes ipsius statuerat, ab ipso solo non emerent, ne forte possent impeti ab eis cum ipsius terra illa sit haereditaria.“ 1264. Kubinyi. I. 47. l.; 1270. CD. V. 38. l.; 1272. Kubinyi. I. 87. „... si plures haberent de generatione sua ad quos vendicio praesentis terrae vel emcio magis spectaret...“; 128. CD. V/3. 26. l.; 1292. ÁUO. V/2. 74. l. „... qui ab uno avo sunt exorti et per consequens in dimidietate terrae ipsorum Wyłk vocatae eundem Mikaelem et fratres suos *plenum ius* habere. 1292. ÁUO. XII. 536. l. „... eiusdem terra quae a Herena coniuge de *propinquiore* linea *consanguineitatis*... descenditibus ipsi comiti Marcus provenisset.“ 1293. HO. IV. 84. l.; 1293. HO. III. 44. l.; 1295. ÁUO. V. 131. l. „... vendidit magistro Clementi... et per eum suis cognatis... quam terram ad portionem suam a patre suo et fratribus suis dixit sibi venisse.“ 1298. ÁUO. V. 195. l. „... tam ratione proximitatis quam pecuniae.“ 1301. HO. IV. 49. l.; 1305. HO. I. 100. l.; 1307. HO. I. 102. l.; „... communis est ipsi comiti Demetrio et Nicolao filio Chaba sicut *uni de generatione* ipsorum.“ 1318. HO. III. 65. l.; 1319. HO. I. 114. l.; 1325. HO. II. 37. l.; 1326. CD. VIII/3. 80. l.; „cum consensu collateranum;“ CD. VIII/3. 11. l.; CD. VIII/3. 125. l.; 1329. CD. VIII/3. 386. l.; 1331. CD. VIII/3. 515. l.; 1332. HO. I. 161. l.; 1332. CD. VIII/3. 596. l.; ebben az oklevélben már a hűtlenség miatt elkobzott birtokot is lehetőleg visszaadják a rokonoknak. 1335. CD. VIII/3. 94. l.; 1336. CD. VIII/3. 466. l.; 1337. Zalai Okl. 325. l.; „... iure fraternitatis et propinquiore linea consanguineitatis et generationis... de iure et legitime pertinerent.“ 1338. CD. VIII/4. 352. l.; 1340. CD. VIII/4. 352. l.; 1340. CD. VIII/4. 438. l.; 1340. CD. VIII/4. 457. l.; CD. IX/1. 459. l.; „... suis cognatis... ratione intimae dilectionis donant.“ Zalai Okl. I. 362. l. „... in linea fraternitatis essent, fuissent inseparabiles per quod possessiones... essent suae hereditariae et iure hereditario ipsum deberent pertinere.“ 1345. HO. II. 82. l.; 1345. CD. IX/1. 283. l.; „... ad eos propter propinquiorem proximitatem de iure spectantes, dare, confirmare, ac perpetuare decrevit.“ 1346. HO. I. 193. l. „in una linea generationis propinqui essent et fuissent quia ab uno avo descendissent.“ 1350. HO. II. 104. l. „primaevae generationis ac hereditatis titulo...“ stb.

tesen rendkívül ingadozó.¹ A XIII. század derekán, sőt elszórtan még a XIV. század elején is sokszor látjuk okleveleinkben a hűbéri birtokjogot, mint már említettük, a király adta speciális consensusban, e consensus azonban már ekkor legtöbbszörre formális csupán s a háttérben már a nemzetségi jogot is feltűnni látjuk.²

¹ Kezdetben csupán a király speciális consensusával történik ez a hagyományozás, később örökös nemlétében, sőt „nota infidelitatis” esetén is, a megüresedett, azaz elkobzott birtokot a régi tulajdonos generációja kapja „nova donatio” címén: 1265. CD. IV/3. 267. l.; 1318. ÁUO. I. 489. l. „... quod P. filius P... qui sine herede decessisset esset de generatione sua et in *proximiori linea* sibi attineret et quod possessiones ipsius iure hereditario successionis non aliis nisi sibi deberentur... iuxta consuetudinem approbatam regni nostri.” 1332. CD. VIII/3. 596. l.; („nota infidelitatis” elkobzott birtok.) 1345. CD. IX/1. 283. l.; 1345. HO. II. 82. 1359. HO. II. 104. l.; 1326. Zalai Okl. 195. l. Még teljesen ki nem forrott, ingadozó jogviszonyokra, melyekben a nemzetségi örökösödési jog nemo ipso érvényesül, mutat az a körülmény, hogy a birtokot még sokszor külön testamentum útján, melyet rendszeren a király is megerősít, biztosítják a rokonok részére: 1274. CD. V/2. 177. l.; 1294. CD. VI. 337. l.; 1324. CD. VIII/2. 589. l. Ez utóbbiban még külön ki van azoknak hűsége is emelve, akik részére az adomány történt. (1326. CD. VIII/3. 80. l.; 1326. CD. VIII/3. 111. l.; 1326. CD. VIII/3. 125. l.; 1331. CD. VIII/3. 549. l.; 1335. CD. VIII. 4. 136. l. Ugyanezt mutatja az a körülmény is, hogy néhány oklevelünkben a birtok átruházásának megoklásánál „tam ratione pecuniae quam proximitatis” áll. Pl. 1298. ÁUO. V. 195. l.; 1332. HO. I. 161. l.; másutt viszont „tum ratione generationis et proximitatis, tum et ratione collationis et donationis serenissimi principis Caroli...” Elvileg nagyjából már 1298-ban egységes birtokjog áll előttünk. Itt már, bár még csak szükségből, de ily esetben minden királyi beleegyezés nélkül a birtok elidegeníthető. „Si quis nobilium possessionem seu possessiones aut particulas suas possessionarias necessitate prepeditus vendere vel impignorare, aut se alienare intenderet, tunc primo et principaliter eisdem vel ipsorum fratribus et hominibus suae generationis vel condivisionalibus vel comitaneis aut vicinis suis talimodo vendere possint... etsi ipsam propiorem prescitu vendere vellent bene quidem, alioquin eam quibuscumque aliis voluerant liberam vendendi habeant facultatem. Si quis cunque nobiles possessiones ratione suorum excessum vel gravaminis ad manus iudicialis aut partis adverse devenierint, tunc easdem ipse vel aliis quibus congruit, a manibus eorundem iuxta regni consuetudinem ab antiquo conservatam redimere possit... quicumque nobilium possessionem vel possessiones suas alicui homini vendidisset et ipsum in suum verum successorem in ordine assumpsisset et tandem talis possessio ab ipso emptore per formam juris per quemcumque requiretur, tunc talis expeditor et sui successores modis omnibus emptorem et suos successores secundum suum assumptum inter perpetuum expedire tenebitur in facto possessionalis renotata.” (Marczali: Enchiridion 197. l.)

² 1254. CD. IV. 125. l.; 1270. HO. I. 45. l.; „quod quia Michael heredum careret solatio generum suum sibi in filium adoptasset de

A legjobban bizonyítja azt, hogy valójában nem korlátlan rendelkezési jogról, hanem a nemzetségek örökösödési jogának az elnyeréséről van szó, az a körülmény, hogy egy teljesen jelentéktelen esettől eltekintve, oly esetekben, midőn a király e szabad rendelkezési jogot biztosítja, az illetők mindig legközelebbi rokonaikra hagyják birtokukat.¹ A törekvést a nemzetségi birtokjog elérésére világosan mutatja azon néhány oklevelünk is, melyekben az adomány kifejezetten „non ut donaciones a regia benignitate concessas, sed ut *descensum haereditarium*“ van téve.²

II. András — úgy lehet kényszerűségből — szabad teret enged e fejlődésnek, IV. Béla azonban egy időre megakasztja azt. Uralkodásának a tatárjárást megelőző idejéből, egyetlen esettől eltekintve, melyben kimondja: „... ut si quis ex ipsi fratre uterino habens, sine haerede decesserit, non dicitur sine haerede decessisse, sed frater eius pro filio“,³ — szigorúan ragaszkodik a szűkebb hűbéres örökösödéshez, de még itt is csak a testvér örökösödését s ezzel a tágabb hűbéres örökösödési jogrendet fogadja el.

permissione et voluntate eiusdem Belae regis dictamque terram eidem... contulisset“ 1271. CD. V/1. 135. l. „... sed postmodum idem Teel dictas terras ex nostra permissione seu voluntate reliquit et vendidit eidem Chel comiti cognato suo possidendas pleno iure.“ Még 1322-ben is Péter mester adománya testvére számára: „ex nostra permissione et consensu ac bona voluntate“ történik. CD. VIII/2. l. 365. l.

¹ 1270. CD. V/1. 38. l.; 1280. CD. V/3. 26. l.; 1295. ÁUO. V. 131. l.; 1301. HO. IV. 49. l. „... sed quandoquidem processu temporum, quislibet ipsorum seu cuiuslibet eorum posteritas haeredum solacio evanescere contingerit pars illius tota et omnis possessio cedet et remanebit parti alteri proprios natos iam tunc habenti, propter fraternitatis unionem per affectum et equam voluntatem; eoque pro ceteris consanguineis propinquiore linea consanguineitatis“. 1305. HO. I. 100. l. „... quod quandam possessionem Meger nuncupatam ratione proximitatis et proximae consanguineitatis inter terram...“ 1329. CD. VIII/3. 386. l.; 1331. CD. VIII/3. 515. l.; 1335. CD. VIII/3. 94. l.; 1337. Zalai Okl. I. 325. l. „... iure fraternitatis et propinquiore linea consanguineitatis et generacionis... filio... fratris dicti Herbordi de iure et legitime pertinerent...“; CD. IX. 459. l.; Zalai Okl. I. 362. l. „... quod essent, fuissent inseparabiles... in linea fraternitatis per quod possessiones... essent suae haereditariae et iure haereditario ad ipsum deberent pertinere.“

² CD. VIII/4. 49. l. CD. IV/1. 15. l.; 1248. CD. IV/1. 15. l.; 1248. AUO. XI. 359. l.; 1270. HO. VIII. 151. l.; 1271. AUO. VIII. 336. l.; 1326. CD. VIII/3. 83. l. „... in eodem totum jus domini eiusdem terrae, adeo ac si ipsorum *descensualis* fuisset...“ (Ezzel szemben áll az okleveleinkben oly gyakran található „a benignitate vagy liberalitate regis“ formula.)

³ CD. IV/1. 195. l.

A tatárjárás után azonban, miként majd látni fogjuk, hogy az elégedetleneket a pártjára vonja, mint a várbirtokok eladományozásánál, úgy itt is, engednie kell s így már a következő 1242. esztendőől kezdve lépten-nyomon találkozzunk úgy a szabadrendelkezési jog biztosításával, mint a nemzetségi tagok örökösödési jogával.¹ E nemzetségi jog ténylegességével párhuzamosan tűnik el a királyi consensus is.²

¹ 1242. CD. IV/1. 258. l. „item si quis de civitate sine herede decesserit de rebus suis mobilibus liberam habeat disponendi facultatem cuicunque voluerit; res vero immobiles, domum curiam, vineas, terram et beneficia suorum concivium habito consilio uxoris suae vel alicui cognatorum suorum relinquat, ita tamen quod nec per ipsum, nec per uxorem, nec per cognatos a iurisdictione civitatis possit alienare vel eximi, vel avelli“; 1242. CD. IV/1. 278. l. „Item concessimus, quod quicunque ex ipsis heredum careret solatio, liberam habeat de universis bonis suis facultatem disponendi.“ 1243. CD. IV/1. 304. l. Item sine haerede decedentes universa bona sua tam in rebus mobilibus, quam immobilibus cuicunque voluerint liberam habeant legandi facultatem.“ 1244. CD. IV/1. 326. l. „Item quicunque ex ipsis sine haerede decesserit possessione dimittendi habeat facultatem cui volet.“ 1247. CD. IV/1. 455. l. „Si quis autem hominum sine haerede solatio careret, id est filio et filia; et tunc de rebus eiusdem sive de possessione nihil dominus Vicecomes recipere teneatur; sed enim quae volet liberam habeat dandi, seu dimittendi facultatem.“ 1248. CD. IV/2. 31. l. „... eidem comiti Herbordo et suis haeredibus, haeredumque successoribus sic pure et simpliciter pleno contulimus jure perpetuo possidendam, ut tam donandi quam vendendi seu dimittendi in ultimo testamento cuicunque voluerit liberam habeat facultatem.“ 1251. CD. IV/2. 95. l. „... hoc sibi a benignitate nostrae gratiae adjicientes et concedentes, quod... terram... dandi fratribus suis aut cognatis et aliis quibus voluerit, nec non vendendi eandem liberam habeat pro suo beneplacito facultatem.“ 1256. HO. VI. 85. l. „... quodsi sine haerede ipsum decedere contingeret tam in vita sua quam in morte dictam terram suis fratribus vel cognatis liberam habeat donandi, ordinandi et legandi facultatem, seu etiam pro anima sua disponendi.“ 1256. CD. IV/2. 377. l. „... ut etsi desit eis solatium liberorum tunc de propinquis suis haeredes sibi instituere possint... quod de omnibus possessionibus suis tam haereditariis quam empticiis haberet disponendi monasterio suo et pro remedio animae suae et uxoris liberam habeat facultatem.“ 1261. CD. IV/2. 45. l.; 1262. ÁUO. VIII/33.; 1263. ÁUO. VIII. 68.; 1264. ÁUO. VIII. 97.; 1267. ÁUO. VIII. 145. „concessimus... eidem... ac fratribus eiusdem... potestatem et licenciam eandem terram donandi legandi seu permutandi cognatis eorum vel aliis quibus voluerit et ordinandi de eadem.“ 1266. ÁUO. VIII. 161. „dando sibi liberum arbitrium cuicunque voluerit conferendi tam fratribus suis quam filiis fratrum suorum in filios filiorum.“ 1268. CD. IV/3. 464. l.

² Az Anjouk, sőt már az utolsó Árpádok alatt is csak szörvénnyel találkozunk vele. Utoljára 1322-ben van tudomásunk ilyen külön kikért consensusról (CD. VIII/2. 365. l.) Ezzel szemben viszont már 1316-ból van királyi beleegyezés nélkül történő adományozásról is okleveles bizonyítékunk. (CD. VIII. 2. 601. l.)

A folyamat teljesen egyenes irányú, visszaeséseket az erőviszonyok állása szerint igen, de kilengéseket sehol nem találunk. Kezdetben adott esetben külön e speciális consensus kikérésével, sőt néha formális adoptioval történik e jogok biztosítása.¹ Idővel azonban már rendszeren, a birtok adományozásakor haeredum carens solatio esetére biztosítva találjuk.² E fejlődést jelöli az adományozási formula változása is, amennyiben az Árpádok „haeredibus haeredumque successoribus“-a helyébe Nagy Lajos alatt, a már kivételesen IV. Béla korában is használt: „haeredibus haeredumque successoribus ac posteritatibus universis“ lép.³

E fejlődéssel egyidőben tűnik fel a nők örökösödési jogának biztosítására irányuló törekvés is.⁴ E jog azonban, ha néha „haeredum carens solatio“ esetében a gyakorlatban

¹ 1221. CD. III. 325. ; 1235. HO. IV. 14. l. ; 1254. CD. IV/2. 125. l. ; 1264. CD. IV/3. 241. l. ; 1270. HO. I. 43. ; 1271. CD. V/1. 135. l. ; 1281. CD. V/3 517. l. ; 1322. CD. VIII/2. 365. l.

² VR. 258. l. ; 1242. CD. IV/1258. l. ; 1243. CD. IV/1. 304. l. ; 1244. CD. IV/1. 326. l. ; 1247. CD. IV/1. 455. l. ; 1248. CD. IV/2. 31. l. ; 1251. CD. IV/2. 95. l. ; 1256. CD. IV/2. 377. l. ; 1261. CD. IV/2. 45. l. ; 1261. „... fratribus suis seu cognatis possit relinquere, vendendi tamen seu alienandi non habeat potestatem.“ 1262. ÁUO. VIII. 33. l. ; 1263. ÁUO. VIII. 68. l. ; 1264. ÁUO. VIII. 96. l. ; 1276. CD. V/2. 341. l. ; 1280. CD. V/3. 26. l. ; 1283. ÁUO. XII. 435. l. ; 1290. HO. II. 73. l. ; 1294. ÁUO. V. 102. l. ; 1300. CD. VI/2. 24. l. ; 1313. ÁUO. I. 312. l. ; 1313. HO. IV. 123. l. ; 1327. CD. VIII/3. 238. l. ; 1326. CD. VIII/2. 66. l.

³ 1251. ÁUO. XI. 372. l. ; 1342. HO. III. 144. l. ; 1343. CD. IX/1. 90. l. ; 1347. CD. X/1. 489. l. ; 1347. CD. IX/1. 505. l. ; 1350. CD. IX/1. 756. l.

⁴ 1275. CD. V/2. 298. l. ; 1273. HO. VI. 190. l. ; 1269. ÁUO. VIII/1. 239. l. ; HO. II. 82. l. ; 1273. CD. V 2. ; 1278. CD. V/2. 430. l. ; 1290. CD. VI. 67. ; 1293. CD. VI/1. 67. l. ; 1269. ÁUO. VIII. 239. l. ; 1306. CD. VIII/1. 204. l. ; 1325. HO. I. 137. l. ; 1348. CD. IX/1. 637. l. Ezzel szemben több adatunk van arra, hogy ezt megakadályozandó, kifejezetten csak a fiú örökösödési joga van elismerve. Pl. 1284. „... heredibus suis masculis heredumque masculorum ... successoribus.“ (Kubinyi I. 133.) 1323. HO. I. 118. l. ; 1332-ben Károly engedélyezi ugyan egy adott esetben a női örökösödést, de oklevelében egyszersmind a következőket mondja : „Quia huic iuri repugnat observata ab antiquo regni nostri Hungariae consuetudo que non nisi masculum heredem in patriam hereditatem succedi permittit non obstantibus huiusmodi consuetudine statuto sive dispositiva ordinatione, de speciali maiestatis nostrae gratia et plenitudine regiae potestatis ac magnificentia principali in verum constituimus heredem.“ Tévesen állapítja meg tehát Kaindl az adománybirtokoknak nőági örökösödését. (V. ö. R. F. Kaindl : Studien zur Geschichte des Deutschen Rechtes in Ungarn und dessen Nebenländern.)

érvényesül is, a középkorban nálunk elvben nem diadal-maskodik.

A nemzeti jog örökösödési jog biztosításával egyidőben az adományosok még egy rendkívül fontos joghoz jutnak. Míg korábban minden valószínűség szerint a hűbértok népei fölött ez adományosok nem ítékeztek, a népek nekik nem, csupán a királynak adóztak, vagyis továbbra is nem magán-, hanem királyi földesúri hatóság alatt állottak, addig, az előbb vázolt fejlődéssel egyidőben, most már a korábban királyi népelemek földesúri hatóságát is sikerül nekik megszerezniök.¹ Ez azonban súlyos probléma elé állítja királyainkat, nem csupán azért, mert korábban már amúgyis megcsappant jövedelmüknek jelentékeny hányadát veszítik el így, hanem azért is, mert akaratuk ellenére, éppen abban az időben mikor általános a tendencia minden magánjogi kötöttségtől való szabadulásra, e népelemek szorosabb kötöttségbe s a királyi fennhatóságnál kétségtelenül egyébként is kedvezőtlenebb helyzetbe kerülnek. E bajokon segítő, IV. Bélától kezdve uralkodóink csaknem kizárólag üres, ily népelemektől nem lakott „deserta et habitatoribus carens” területeket adományoznak.²

¹ E királyi földesúri hatóságnak magánföldesúri hatósággá alakulásával, mely probléma a jobbágyság kialakulásának kérdésével kapcsolatos, jelen dolgozatunkban előmunkálatok hiánya miatt, sajnos, nem foglalkozhatunk. E kérdések tisztázása külön dolgozatot igényel.

² 1243. ÁUO. II. 145. l. „Carentem habitatoribus“. 1244-ben IV. Béla Mihálynak a rákosi csatában kifejtett vitézségéért a Győr-megyében fekvő Gönyű udvarnoki földet adományozza: „... precipiendo *udvornicis* si qui super *illam terram* residebant ut ad *alios se transferant socios udvornicos*.“ 1257. ÁUO. II. 287. l.; CD. IV/1. 478. l. „... ut si dicta terra esset vacua eidem Andree assignari feceret.“ 1251. CD. IV/2. 92. l.; 1254. ÁUO. VII./3. 61. l.; 1256. LR. Tört. Tár. 1902. év 22 l.; 1257. ÁUO. II. 284. l.; 1263. CD. IV/3. 128. l.; 1263. HO. VII. 87. l.; 1264. ÁUO. VIII. „... verum quia de eo, quod eadem terra esset vacua ac *habitatoribus* destituta nobis plenam veritas non constabat...“ 1268. HO. VII. „... in comitatu Strigoniensi existentem in qua quattuor precones et duo bucharii *residere dicebantur* quos nos omnino removimus...“ 1274. HO. VIII. 153. l. „... et tres mansiones tantum in eadem terra residentes...“ Ugyan-ebben az esztendőben IV. István a nyitrai megyei hálólúzóknak birtokát János gömői főesperesnek adományozva mondja: „... *terram... sex mansiones conditionalium* nostrorum continentem ipso magistro J. donavimus... et *predictis sex mansionibus conditionalium nostrorum* dedimus in mandatis ut ad *aliam terram... quam populi nostri similis conditionis* inhabitant sibi et *illis sufficientem... se transferant debita nobis servitia impensuri...“* HO. VIII. 169. l. „... hoc tamen declarato quod de servis reginalibus qui ante collationis super terra eadem residebant ipse comes Andreas... nullum

Hogy mennyire tudatos ez a törekvés, mutatja számos oklevelünk.¹ A legjellemzőbb talán az, melyben IV. Béla egy adományát érvényteleníti, mivel „tacita veritate et suggesta falsitate nomine vacuae terrae petiverat”.²

A birtokra vonatkozó libertasok megszerzésével egyidőben tűnik fel s azzal párhuzamosan halad a servitiumokban való egyenjogúsításra irányuló törekvés is. Első fellépését, miként ott, úgy itt is a XIII. század elején találjuk.³ E törekvés azonban úgy látszik, hogyha de facto ez egy esetben érvényesült is, elvileg kudarcot vallott. Csaknem egy évszázadon keresztül nyomát sem találjuk ily irányú törekvéseknek. II. Endre korában tűnik fel ismét, aki sok esetben elengedi adományosainak e hűbéri kötelezettségeket. IV. Béla egyidőre itt is gátat vet e fejlődésnek, megsemmisítéséhez azonban neki sincs ereje s így uralkodásának második felétől kezdve ő is enged a fejlődés követelményeinek. Okleveleiben igen sokszor fenntartva találjuk ugyan e kötelezettségeket, azonban éppen az a körülmény, hogy most már ezt hangsúlyozni szükségesnek tartja, mutatja, hogy joga már nem oly szilárd és kétségbevonhatatlan, mint elődeinél a korábbi századokban.⁴

sibi ius valeat vindicare cum terram memoratam non eius incolas cuiuscumque libertatis seu condicionis existant ipsa regina . . . duxerit conferendam . . .” 1279. Kubinyi. I. 110. l.; 1280. HO. II. 14. „... quia recitavit, quod eadem terra vacua esset et habitatoribus destituta.” 1317. HO. II. 27. l.; 1261-ből van egy oklevelünk, melyben IV. Béla ugyan lakott területet adományoz, azonban itt külön kiemeli „... prefatas terras licet et populosas . . .”

¹ 1254. ÁUO. VII. 361. „... quod cum nos terras Gregorii . . . mansionatas quidem et populosas ab ipso recepimus ut ad utilitatem castris Tubul perpetuallyter dedissemus . . . in concambium earundem terrarum . . . terras quasdam . . . vacuas omnino et habitatoribus carentes sibi . . . contulimus.” (V. ö. még 22. lap 2. jegyzet.)

² 1284. HO. II. 15. l.

³ Bécsi Képes Krónika cap. . . . (II. István orosz hadjárata alatt a jövevény Hunt-Pázmán nembeli Kozma comes beszéde.)

⁴ 1249. „... terram ex liberalitate regia relinquimus iure perpetuo possidendam ut et iidem e vestigio fratris non declinantes, nobis et haeredibus nostris ad quaelibet fidelitatis obsequia exhibenda fortius accedantur.” CD. IV/2. 65. l. 1255. CD. IV/2. 324. l. 1256. HO. I. 32. l. „adiicientes quod ex hoc ipsi quam ipsorum haeredes nobis servire teneantur.” 1257. CD. IV/2. 428. l. „adiicientes, ut ratione terrarum, quotquot sunt ad nostrum exercitum decenter armati debeant proficisci.” E hadkötelezettség mellett világosan bizonyít egy 1254. oklevél, melyben birtok eladás történik „sub tali conventionem, quod quandocumque regis exercitus immineret, ipsi in personis (t. i. a vevők) cum praefato Egidio ad officium exercitus essent adstricti.” CD. IV/2. 259. l.

III.

A XIII. század elején meginduló s csaknem másfél évszázadon át tartó belső nagy átalakulás számos, okleveleinkben eddig nem szereplő népelemet vet felszínre. Másutt már korábban is ismert népelemek új jogviszonyok között jelennek meg. A XIII. század, mely középkori jogfejlődésünk gerincét képezi, egész államszervezetünk s társadalmunk képét megváltoztatja. A korábbi századok lassú, természetes, minden fázisában figyelemmel kísérhető fejlődése helyébe az elementáris erővel kitörő, számtalan mozanattól befolyásolt, sokszor erőszakkal is siettetni próbált hatalmas lendület következik. E fejlődés egyik legtipikusabb hordozói az okleveleinkben a XII. század végén feltűnő királyi serviensek. Az exemciók sokasága, mely e serviensek eredeti jogrendszerét megsemmisítve e népeknek jogállását, birtokukhoz fűződő servitiumaikat külön-külön határozza meg, okozza, hogy ez osztály szervezetét, jogaik összességét tudósainknak mindmáig nem sikerült teljes pontossággal megközelíteniök. Sehol okleveleinkben oly sokféleség, adataink között annyi ellentmondás nincsen, mint e problémacsoportban. Már-már azt gondolnók, hogy a „servientes regis“ nem is egységes osztályt képeztek, e szó nem terminus technikus, de különböző osztályhoz tartozó egyének alkalmi elnevezése csupán, ha néhány jelenség óvatosságra nem intene bennünket.

Bármily osztály legyen is a királyi serviensek csoportja, fellépésük akár forradalmi jellegű, akár nem ; akár lassanlassan kivívott jogok szankcionálása, vagy ősidőktől megörzött jogok írásbeli biztosítása az Arany Bulla, annyi kétségtelen, hogy itt egységesen, egységes jogok biztosítására törnek.

A túlságosan konkrét „coetum“ és „collegium“ kifejezések is, melyekbe a király a nemesítéskor felveszi őket, konkrét terminusra utalnak. E megállapítás azonban még nem adja meg a kulcsot a serviens osztály jogi helyzetének a feltárásához. E fogalomhoz, úgy hisszük, a legkönnyebben a várjobbágyok könnyebben körvonalazható jogain keresztül juthatunk el. A várszervezet egysége, mely keretein belül minden exemciót lehetetlenné tesz, okozza, hogy a XIII. század várszervezetében a XI. század óta megmerevedett intézmény mozdulatlan képét tudjuk megpillantani. Míg azonban a várszervezetben kezdetétől a bomlás megindulásáig, sőt tulajdonképen egészen ez intézmény fenn-

állásáig, jogi változások nem igen történtek, addig a XIII. század servienseinek jogi ősét hiába keresnők Szent István államában éppen úgy, mint ahogyan a XIII. század elején, illetőleg már a XII. század végén feltűnő és okleveles anyagunk segítségével körvonalazható jogrendszert a XIV. század servienseinél sem fogjuk feltalálni. Vajjon ennek alapján le kell-e mondanunk arról, hogy a XIII. század királyi servienseinek ősét Szent István államszervezetében kinyomozzuk? Az óriási jogi különbségek alapján, vajjon meg kell-e tagadnunk a XIII. század servienseinek a XIV. századéival való azonosítását? Vagy találunk-e oly közös gyökeret, mely útbaigazít bennünket?

Kézai egy később részletesen tárgyalandó adata alapján e serviensosztály törzsét, a várjobbágyok tömeges nemesítése előtt, külföldi jövevényekben kell keresnünk,¹ kik mások, mint a Szent István államszervezetében, a király magánbitokain letelepedő előkelő katonáskodó osztály tagjai aligha lehettek s kiknek a nádori bíraskodásban és a király, illetőleg a nádor zászlaja alatti hadbavonulásban a nemzeti nemesekkel azonos jogaiknak eredetét is vázoltuk már. Az Arany Bulla 7. cikkelye alapján, mely oly servienseknek, „qui comitatus habent” kötelezettségeit az általánostól eltérően szabályozza, a comeseket legalább a XIII. századtól kezdve a serviensek között kell keresnünk.²

Ha megállapításaink helyesek, úgy e serviensek birtokjogának az adományosok fentebb vázolt birtokjoga szerint kell alakulnia. Ezzel szemben az Arany Bullában, mely a serviensek jogainak első tudatos írásbafoglalása, két oly tényezőt is találunk, melyek megállapításainknak ellentmondani látszanak.

Láttuk azt, hogy az adománybirtok fiúról-fiúra öröklődik, az Arany Bulla servienseinek szabad rendelkezési jogot biztosít.³ A hűbéres servitiumából kifolyólag a király

¹ *Kézai*: De nobilibus advenis. Flor. II. 98. 1.

² „Si autem rex extra regnum exercitum ducere voluerit, servientes cum eo ire non teneantur, nisi pro pecunia ipsius et post reversione iudicium exercitus super eos non recipiet. Si vero ex adversa parte exercitus venerit super regnum, omnes universaliter ire teneantur. Item si extra regnum cum exercitu iverimus omnes qui comitatus habent vel pecuniam nostram, nobiscum ire teneantur.” Arany Bulla 7. Enchiridion. 136.

³ Si quis serviens sine filio decesserit, quartam partem possessionis filia obtineat, de residuo, sicut ipse voluerit, disponat, si morte praeventus disponere non potuerit propinqui sui qui eum magis contingant obtineant, et si nullam penitus generationem habuerit, rex obtinebit.” Arany Bulla 4. Enchiridion 136. 1.

parancsára eo ipso minden háborúban résztvenni köteles, az Arany Bulla serviense csupán külháborúban száll hadba.¹ Ha az Arany Bulla a királyi serviensek tényleges jogait tükrözi, e serviensek oly magánjogi kiváltságokat élveznek, melyek minden hűbérjelleget eleve kizárnak. Vajjon azonban nem lehet-e az Arany Bulla egy ilyen magánjogi szabadságok elérésére irányuló tendencia emléke csupán? Vajjon XIII—XIV. századi okleveles anyagunk alapján megállapíthatjuk-e a servienseknek oly libertását, mely az Arany Bullában tükröződik, vagy ily jogok elnyerésére irányuló törekvést mutatnak-e csupán? E kérdések tisztázása lesz hivatva az Arany Bulla jellegét és jelentőségét meghatározni. A birtok fölötti szabad rendelkezési jog kimondása nem hagy kétséget afelől, hogy itt nemzetségi birtokkal nem lehet dolgunk. A nemzetségi tagok jogaikat még a XIV. században is kivétel nélkül érvényesítik; sehol a legcsekélyebb törekvés ennek megsemmisítésére nem észlelhető. Ellenkezőleg, rámutattunk már arra, hogy e jog mint terjeszkedik mindig szélesebb alapokra helyezkedve. Pontosan kimutatható exemciókban gyökerező, átmenetnélküli erőszakos változást pedig a XIII. század folyamán jogrendszerünkben hiába keresünk.

Vizsgáljuk tehát, hogy a serviensek jogviszonyainak fejlődése beilleszkedik-e a hűbéres adományosoknak már megrajzoltuk fejlődésmenetébe? Vagy talán kutatásaink nyomán egy új eddig még nem ismert jogrendszer bontakozik majd ki?

Miután e serviensek fogalmát közvetlenül, — adataink ellentmondása miatt, — nem közelíthetjük meg, ismerjük meg először a várjobbágyok jogi helyzetét, kiknek sorából, a XIII. századtól kezdve, királyi servienseink tömegesen lesznek kiemelkedendők.

Mint láttuk, Szent István a várszervezet épségben tartása, gazdasági alapjának megóvása érdekében tiltotta a várhoz tartozó bármely földnek az elidegenítését. Valamint a várrendszer feje, a comes, úgy az alatta álló néposztályok is mind rendelkeztek ily nem a személyüket illető birtokokkal.² Bennünket itt csupán a várjobbágyok érdekelnek, mivel bennük fogjuk a későbbi, XV. századi egységes nemességet

¹ Arany Bulla 7. 136. l.

² 1199. CD. II. 346. l.; HO. VII. 4. VR. 109. (Kandra Kabos.) 1217. CD. III. 207. 1220. ÁUO. XI. 157. 1221. CD. III. 329. 1221. CD. III. 353.; 1238. CD. IV/1. 140. l.; 1239. CD. IV/1. 295. l.; 1243. CD. IV/1. 272. stb. l.

egyik alkotó elemét megpillantani. Középkori birtokjogunk jellegzetes sajátja, hogy a jog nem a személyhez, hanem a birtokhoz fűződik; aszerint, amilyen az illető birtok eredete, ugyanaz az egyén különböző birtokait különböző jogon birtokolja, vállálván természetesen a különböző birtokkal járó kötelezettségeket is. E különböző jogok egymásba kapcsolódása azonban nem maradhatott egymásra hatás nélkül, állandó küzdelem, forrongás és káosz figyelhető meg a XIII. század folyamán, amely csak siettette azt a nagy, evolúciós folyamatot, mely a XIV. században mind pregnánsabban kidomborodó egységes nemességet, egységes nemesi birtokjogot eredményezett.

A várjobbágnak vannak a várföldből birtokai, melyeknek csupán haszonélvezetét bírja. Miután a jobbágyfalvak lakói a várföldeken földközösségben élnek, e jog nem egy állandó birtoktesthez, hanem a várföld egy bizonyos, évenként változó részéhez szól csak. E jogot örököltik át fiaikra, anélkül, hogy a föld tényleges uraivá válnának. Számos oly oklevél birtokában vagyunk, melyben a várjobbágyok *együttesen* visszakövetelnek valamely földet „que ad jus castri pertinet“.

Ezzel szemben számos adatunk van arra is, hogy egyes várjobbágyok *egyénenként* és mindig *megnevezve*, birtokaikat a király speciális consensusa mellett cserélik, eladják és adományozzák, világosan bizonyítva ezzel azt, hogy oly földeknek is vannak birtokában, melyek fölött, ha mindjárt bizonyos korlátok között is, mint tulajdon fölött rendelkeznek. E birtokokat tehát a várszervezet keretein túl, az őket a vár földjéből megillető porción felül, egyéni érdemek jutalmazásául kapják, mely birtokokat fiaikra az adománybirtokok fentebb tárgyalt szabályai szerint átörököltik.¹ E leg-

¹ VR. 158.; 282. (Kandra Kabos) 1228. ÁUO. VI. 456.. 1.; 1228. CD. IV/2. 144. 1.; 1231. ÁUO. VI. 500. 1. „quas terras dicti iobbagiones nomine iuris castri repetebant...“ 1235. CD. IV/2. 337. 1.; 1255. CD. IV/2. 289. 1.: „... illa silva pertinet... ad iobbagiones castri *ratione iuris ipsorum*...“ 1255. CD. IV/2. 328., 329. 1.; 1256. CD. IV/2. 368. 1.; 1257. CD. IV/2. 421. 1.: „... iobbagiones castri asseruerunt... quod omnino se retraxisset, F... dicebat se liberum esse per gratiam regis... quibus iobbagiones non contradixerant, sed dixerunt tantum ipsius *personam* cum suis facultatibus liberasset, inde intelleximus terram... quam ipsius *generatio* obtinuerat... per alios iobbagiones castri, castro obdurari; 1257. CD. IV/2. 438. 1.; 1258. CD. IV/2. 480. 1.; VR. 158. 1.; 1228. ÁUO. VI. 456. 1.; 1228. CD. III. 144. 1.; 1231. ÁUO. II. 500. 1.: „... quas terras dicti iobbagiones nomine iuris castri ab S. comite repetebant.“ 1255. CD. IV/2. 337. 1.; 1255. CD. IV/2. 328. 1.; CD. IV/2. 329. 1.; 1258. CD. IV/2.

többször természetesen szintén a várföldből kiemelt adománybirtokoknál már a földközösségnek semmi nyomát nem találjuk, ellenkezőleg az adománylevelekben mindig erős nyomatékkal van kiemelve a „*proprius metis distinctis*“ jelleg.

E birtokhoz külön kötelezettségek nem tapadnak, hiszen egész létükkel a várszervezethez fűződve, személy szerint mindannyian katonáskodni tartoznak. Idővel, midőn a szaporodás következtében mind újabb és újabb generáció részesül a várföldből, e keretek már, — miután az extenzív terjeszkedés lehetősége lassanként itt is megszűnik, — szűkek a várjobbágság eltartására. Ettől kezdve jut mind nagyobb jelentőséghez az adománybirtok, mely, mint majd látni fogjuk, a későbbi kiemelkedések alapjává is válik.

A várjobbágyok e kettős birtoklása világot vet egy másik, már régen meglátott, de kielégítően meg nem magyarázott jelenségre is.¹ Nem a várnak vannak a vár központjától hihetetlen távolságra fekvő birtokai, hanem a várszervezet egyes elemeinek a vár kötelékébe birtokjogilag nem tartozó, de a comes iurisdictionjának alávetett adománybirtokaik.² Így a várjobbágy egyik földjét csupán haszonélvezetre, minden tulajdonjog nélkül birtokolja és ez jelöli ki helyét a középkor szétfolyó, egymásba fonódó társadalmában, a másikat pedig örökjogon „*jure hereditario*“ kapja. A *jus hereditarium* ilyen értelmét élesen világítja meg egy 1137-ben kelt oklevél,³ melyben II. Béla „*terram nulli hereditarium sed a civibus de civitate Mosun pro tempore possessam*“ birtokot adományoz.

Királyaink már igen korán kezdenek a castrum birtokából adományozgatni, veszedelmes mérveket azonban ez

480. l.; „... quasdam terras ab eis reciperunt ad castrum, quos sci-verunt castri esse.“ CD. IV/2. 438. l.; 1256. CD. IV/2. 368. l.; 1269. HO. 141. l.: „nomine iuris castri repetebant...“ HO. VII/4. l.; 1216. ÁUO. II. 135. l.

¹ *Pesthy Frigyes*: A magyarországi várispánságok története. 22—25. ll.

² Miután a várjobbágy személyileg mindenben a comes iurisdictionjának van alávetve, valószínűnek kell tartanunk, hogyha egyébként a föld a vár kötelékébe nem tartozik is, mégis mivel más fóruma a várjobbágnak nincs, bíraskodás szempontjából e birtokuk is a tulajdonos személyén keresztül a comes iurisdictionja alá tartozik. Erre mutat egyébként az a körülmény is, hogy a servienssé emelésnél oly esetekben, melyekben, mint majd látni fogjuk, nem a várfölddel, hanem ily magánfölddel emel ki a király a vár kötelékéből, külön ki van emelve a földnél is a „*iurisdictione exempta*“.

³ ÁUO. I. 54. Ezzel teljesen equivalens a „*ius perpetuum*“ kifejezés is.

adományok csak II. András korában öltenek. András tömeges adományozgatása, melyet az uralkodásából nagy számban fennmaradt oklevél bizonyít, bizonyos tervszerű öntudatos-ságot rejt magában. Ha célja nem is volt a várszervezet erőszakos megsemmisítése, — ily öntudatos reformot a középkorban nem kereshetünk, — mégis meggondolatlan pazarlásnak látszó rendszerét egy távolabbfekvő cél érdekében kifejtett tudatos politikának kell tekintenünk.¹ Miként az ezzel szemben mutatkozó ellenzéknek, úgy Andrásnak is látnia kellett a veszélyt, mellyel a várszervezet felbomlása a királyi hatalmat és tekintélyt fenyegeti, mégis az ellenzék teljes erő kifejtése ellenére sem enged és végre is az egyháznak kell közbelépnie, hogy felhagyjon „felesleges“ és „haszontalan“ adományaival.² András adományrendszerének kérdésével legújabbán R. Kiss István foglalkozott.³ Ő azonban túlságosan merevnek és hirtelennek képzelte el ezt a folyamatot, helyesen ismeri fel benne a tudatosságot, eljárásának a lényegét azonban nem tudja megfogni. A középkorban hiába keresünk oly intézményes, máról-holnapra történő változtatásokat, mint amelyeket ő feltételez. A józan ész, a középkori világszemlélet és egész jogfejlődésünk ismeretén kívül, okleveleink konkrét adatai is, az ellenkezőjéről tanuskodnak. II. András eladományozza a várföldeket, ezt tették, csupán kisebb mértékben, elődei is. Az ellenzék, az egyházzal az élén, megakasztja őt esztelen bőkezűségében, emellett azonban az ellenzék vezére, Béla ifjabb király is, visszاسzerző akciójának működésével egyidőben, komoly érdemek jutalmazásául adományoz várbirtokokat. Ez adományok mellett bizonyít, számos oklevelen kívül, Rogerius tudósítása is: „... tamen de regalibus bonis bene ac fideliter servientibus remunerationem congruam faciebat.“⁴ Ugyancsak ebből az időből bírnak testvérétől, Kálmántól is adományleveleket.⁵

¹ Világosan bizonyítja ezt II. Endrének egy 1218-ban kiadott oklevele (Knausz. I. 316.) „usque dum quorundam nostrorum principum consilio terre nostre statum ab antiquis illibate conservatum, alterantes, castra, comitatus, terras et ceteros opulentis Hungarie proventus in perpetuas haereditates nostris baronibus et militibus distribuimus...“

² Visszaszerző okleveleink stereotip kifejezése „inutiles et superfluas.“

³ R. Kiss István: II. Endre birtokreformja: a perpetuitas. (Debreceni Szemle. 1927. évf. I. szám 39 kk. 11.)

⁴ Rogerius: Carmen Miserabile. cap. 10.

⁵ 1224. CD. III/1. 445. l.; 1232. CD. III/2. 286. l. stb.

Elvileg nem is ez adományokkal szemben keletkezik az ellenzék, hiszen igen sok adományt, ha azt felülvizsgálva, jogosnak és méltányosnak találta, Béla meg is erősített.¹ Az adományok tömeges volta, mely a királyi hatalmat teljes megsemmisüléssel fenyegeti, tette szükségessé, hogy András pazarlásainak gátat vessenek. Ennek megfelelően R. Kiss megállapításaival szemben² az 1218-ban János esztergomi érsek számára kiadott oklevélben szereplő „nove institutiones”³ sem intézményeket, hanem intézkedéseket jelent csupán. Túlságosan modern szemmel képzei el a viszonyokat R. Kiss akkor is, mikor rendeletek kiadásáról és visszavonásáról beszél.⁴ Okleveleink is világosan mutatják, hogy úgy az adományok, mint a visszaszerzés igen is esetről-esetre, egyénenként történt. Legfeljebb a visszaszerző akció megindítása, tehát a felülvizsgálások elrendelése, de nem az összes birtok revokációja történhetett, a Szentszék nyomására, rendeleti úton.⁵

A perpetuitás lényegét is félreismeri Kiss akkor, midőn azt mondja, hogy a perpetuitás a hűbérjelleg megszűnését jelenti.⁶ Nem a hűbérviszonyban történik változás, hanem, mint ahogy azt maga az elnevezés is mutatja, a korábban csak hasznélvezetre bírt föld örökletessé válik.

Felismervén azonban II. András tervszerű birtokpolitikáját, felmerül a kérdés, mi indította mégis Andrást várföld-

¹ 1230. CD. III. 215.; 1230. ÁUO. VI. 485.; 1230. ÁUO. 486.; 1231. CD. III/2. 253.; 1232. ÁUO. VI. 503., 2.; 1230. ÁUO. XI. 215.; 1230. CD. III/2. 205.; 1231. CD. III/2. 230. l.; 1236. Kubinyi I. 13.; 1236. CD. IV/1. 57.; 1238. CD. IV/1. 104.; 1229. CD. III/2. 194.; 1248. ÁUO. VII. 253.; 1255. H. O. I. 30.; 1255. ÁUO. VII. 384.; 1255. ÁUO. VII. 421.; 1256. CD. VII/4. 117.; 1262. ÁUO. VIII. 19.; 1286. ÁUO. VIII. 208.; 1257. ÁUO. VII. 452. év nélkül. CD. III/2. 197. stb.

² I. m. 41. l.

³ Knauz I. 216. „... Joannem... novas institutiones fieri penitus renuentem.

⁴ I. m. 42. l. „... hogy Endre nem egyes adományokkal, hanem általános rendelettel intézte el a földosztást, abból is bizonyos, hogy Béla ifjabb király területén is végrehajtották a rendeletet, mert a pápa Bélát arra inti, hogy az ő országgrészében, atyja esküjével sem törődve, hajtsa végre a revocatiót.”

⁵ CD. IV/3. 387.: „procedente itaque tempore, idem pater noster carissimus huiusmodi immensas donationes et perpetuitates auctoritate decretalis pro hoc specialiter ab Ecclesia Romana, quae incipit: „Intellecto” editae et mandato Domini Papae speciali tacite vel expresse penitus revocavit omnia privilegia, litteras et instrumenta, quae pro huiusmodi donationibus et perpetuitatibus ex parte ipsius emanaverant...”

⁶ I. m. 44. l.

jeinek eladományozására. Neki, kinek annyi háborúja volt, ki dinasztiája érdekében külföldre annyi hadjáratot vezetett, nem lehetett célja az eme hadjáratokhoz szükséges katonai hatalom megsemmisítése.

Miért nem volt tehát számára a várszervezet, mely elődeinek hatalmi alapját képezte, megfelelő? E kérdésre a II. András-korabeli zavaros közállapotok adják meg a választ. Gertrud megölése, majd Andrásnak egy, a pápához intézett panaszos levele,¹ valamint János esztergomi érseknek adott, fentebb idézett, adománylevele² meggyőznek bennünket arról, hogy a comesek hűsége e korban ingatag alapokon nyugodott. Ha pedig egy comes ellenszegült, mivel ahhoz sem hatalma, sem tekintélye nem volt, hogy comesét engedelmességre szorítsa, az illető comes hatalma alá tartozó vár is de facto kicsúszott kezéből. Szüksége volt tehát arra, hogy a várszervezet katonáskodó népelemeit, kik tőle csak a comesen keresztül függtek és kiknek erejét csak a comes hűségén keresztül használhatta, személyes függésbe hozza. Ez csupán a várszervezet kereteiből való kiemelés útján volt lehetséges. A mód adva volt, elődeinek adományozásai és servienssé emeléseiben. Ő csupán rendszerezte azt, amit elődei csak igen kivételes esetekben gyakoroltak.³

A várszervezet lassú felbomlása nem is veszélyeztette volna a királyi hatalmat, ha e merev intézmény alól felszabadult népelemek új libertasuk megszervezésével együtt korábbi servitiumaiktól is szabadulni nem igyekeztek volna.

Míg a várszervezet merevsége egységes jogokat és kötelezettségeket eredményezett, addig ez alól felszabadulva, egyszerre mindenki exempciókra tör, a zavaros állapotok csak elősegítik ez exempciók elnyerését, melynek alapján a nemzeti nemesek laza függési viszonyát igyekezik mindegyik megszerezni. Ez azonban végveszéllyel fenyegeti

¹ 1218. CD. III/1. 250.

² 1219. CD. I. 268.

³ II. Endre előtti adományokra találunk adatokat: 1120. CD. 64.; 1130. CD. II. 81.; 1162. CD. II. 164.; 1162. HO. VI. 3.; 1161—73. ÁUO. XI. 37.; 1172. CD. II. 185.; 1182. od. II. 201.; 1194. HO. VIII. 9.; 1197. CD. II. 305.; 1198. CD. II. 343.; 1198. CD. II. 345.; 1199. CD. II. 346.; 1202. CD. 395. A servienssé emelésre példák a II. Endrét megelőző időkben: 1161—73. ÁUO. XI. 37.; 1193. ÁUO. XI. 52.; 1197. CD. II. 309.; 1204. ÁUO. I. 91.; 1205-ben II. Endre jóváhagyja néhány vasvári várjobbágnak II. Géza által történt felszabadítását. (ÁUO. VI. 300. l.) 1187. Tört. Tár. 1898. 1380. (Cyanus. v. ö. Szentpéteri: Regesta. I. 42. l.)

a királyi hatalmat, amit, ha András azonnal — távolabbi terveitől elfoglalva — észre nem is vesz, az ellenzék nyomására belát és korrigálni igyekszik.

A már alapjában megingatott szervezetet azonban megerősíteni nem lehetett. Ha a felesleges adományok visszaszerzésével ideig-óráig elhalaszthatta is a végleges felbomlást, a már egyszer halálra ítélt intézményt megmenteni nem lehetett. Nem lehetett azért sem, mert Andrástól függetlenül is már magában hordta a romlás csiráit. A belülről korhadt intézmény eldőléssel fenyegetett, egy pillanatra úgy látszott, hogy az egész országot maga alá temeti. IV. Béla energiája kellett ahhoz, hogy felismerve a veszélyt, hirtelen szakítva addigi politikájával, megmentse az országot.

Az a körülmény azonban, hogy a végleges felbomlás nem oly hirtelenül következett be, korántsem oly sajnálatos, mint azt R. Kiss feltünteti.¹ II. András korában a királyi hatalom egyetlen támasza a várszervezet; ha ez oly formában semmisül meg, mint ahogy ez a XIII. század tízes éveiben mutatkozott, ez a királyi hatalom végső romlását jelentette volna. Ezzel szemben a XIV. század közepére, amikor is a felbomlás lassú és különösen utolsó fázisában észrevehetetlen folyamata befejeződik, mint látni fogjuk, már oly szervezet áll a királyi hatalom rendelkezésére, mely a várszervezetet feleslegessé teszi.

A várszervezet feloldása II. András korában kettős-irányú volt: egyrészt a várbirtokok eladományozásából, másrészt a várjobbágyok servienssé emeléséből állott. Ha az első, a várbirtokok revokációja által reparálható volt is, a már nagyobb jogokat, nemesi kiváltságokat élvező, a várszervezet kereteiből kiemelkedő elemeket előbbi, kötöttebb helyzetükbe visszataszítani, igen nehezen lehetett. Alig találunk esetet arra, hogy servienseket ismét várjobbágyi helyzetbe süllyesztettek volna,² míg a várszervezet többi

¹ „Amit II. Endre alatt olesón és minden nagyobb megrázkód-tatás nélkül el lehetett volna érni, az nemzedékek keserves küzdelme és a királyi hatalom teljes szétzüllése árán született meg.” R. Kiss: i. m. 46. l.

² 1257. ÁUO. VII. 452. l. „... quod cum post recessum Tartarorum pro revocandis iuribus castri indebite alienatis... inter cetera filios Heym... qui se de iobbagionatu castri Z. translatos esse asserebant in numerum serviencium, in iobbagiones castri duximus religendos. Qui quidem nobis postmodum suplicarunt, quod cum ipsi non habeant terram sufficientem, in qua possint servicia debita exhibere terram ipsorum haereditariam quam habent iuxta Karka, que quidem castro tunc fuerat assignata cum se gerebant nomine serviencium eis reddere dignemur.”

elemeinek visszaszerzésére irányuló törekvés az egész századon keresztül megfigyelhető.¹ A serviensek nemességük elismerését a királytól igen ritkán kérik, míg birtokjoguk megerősítésére vonatkozó oklevelekkel lépten-nyomon találkozunk.²

Számos elnéptelenedett várbirtok keletkezik így, viszont a földjüktől megfosztott serviensek elégedetlenkednek és ez idézi elő, mint azt Rogerius is bizonyítja,³ a IV. Béla uralkodása alatt bekövetkezett katasztrófát. Ezen igyekezik segíteni, a tatárjárás tapasztalatai után, Béla, mikor ő is megkezdte a várföldek tömeges eladományozását. Adományrendszerében Andrással szemben azt az újítást találjuk, hogy ő, mint ezzel már más vonatkozásban előbb részletesebben is foglalkoztunk, csupán üres „deserta“, „vacua“, „habitoribus carens“ területeket adományoz. Ifjabb király korabeli törekvéseinek visszhangja, hogy ez adományokat csaknem mindig hadi érdemekért és akkor is igen nagy nyomatékkal, megokolva teszi.⁴

A várszervezet felbomlasztásának másik mozzanata a várjobbágyok tömeges nemesítése, mely II. Endrétől kiindulva, eltekintve IV. Béla tartózkodó magatartásától, az utolsó Árpádok alatt mind veszélyesebb mérveket öltött.

Ismerve már most a várjobbágyság helyzetét, kettős birtokjogát, nem lesz talán érdektelen megvizsgálni, hogy

¹ Legélesebben világítja ezt meg a Váradi Regestrum számos oklevele, melyben legtöbbször maguk az osztályos társak vádolnak meg egyeseket, hogy az illetők közéjük valók. Az „impecierunt... contribulem esse“ kifejezésben egyszersmind a közös birtoklás is tükröződik. Ily oklevelek pl. VR. 152. 218.; 268.; 270.; 272.; 294.; 304.; 326.; 378.; 380.; 400.; 422.; 427.

A visszaszerzés lehetőségére és a jogok bizonyos differenciáltságára mutat az a körülmény, hogy sok esetben elismerik az illető magasabb osztályba tartozását, kiemelve azonban, hogy exemptusok.

² Ily serviens voltuk megerősítésére vonatkozó oklevél előttem egyetlen egy ismeretes. ÁUO. II. 101.

³ „... quod cum ipsi vel progenitores eorum... in expeditionem destinati essent a regibus... villas possessiones et predia, concedendo eis in perpetuum possidendam. Hic autem non solum eis non addidit aliquid sed concessa ad ius et proprietatem cuiusque sine diminutione aliqua revocavit... qui essent divites ac potentes et secum habebant multitudinem effrenatam, vix se solos poterant sustentare,“ mondja Rogerius a nemesek gyűlöletének harmadik okául. (Carmen Miserabile. cap. 5. Flor. IV.)

⁴ Érdekes például, hogy hány esetben kapnak birtokot egyesek a király életének a megmentéséért. Ily sokszor komoly és közvetlen halálos veszedelemben a király még a Sajó mellett is aligha foroghatott. Ez bizonyára csaknem stereotip formula volt, melyet valahányszor a Sajó melletti ütközetben résztvevő egyénről, annak megjutalmazásáról volt szó, alkalmaztak.

mi a változás, ha e szervezet kereteit széttörve, a várjobbágyok kiemelkednek belőle? Lássuk tehát, kik voltak a királyi serviensek? Milyen volt birtokjuk, mely kötelezettségek jártak birtokaikkal?

Vajjon a király, midőn valamely várjobbágyát valamely vár szűk és kicsinyes korlátai közül kiemeli, egyszersmind hűbéri kötelezettsége alól is felmenti-e őt? Vagy csupán szabadabban, más viszonyok között ugyanazok maradnak kötelezettségeik, mint amelyekkel korábban tartoztak? Vajjon azért emeli-e ki a király őket, hogy aztán — Váczy szavaival élve¹ — egy magasabb hűbériségbe taszítsa őket? Kérdések, melyekre okleveles adataink csak a legnagyobb óvatosság mellett adhatnak választ.²

¹ Váczy Péter : A királyi serviensek és a patrimoniális királyság. Századok. 1928. évf. 359. l.

² A kérdés irodalmát összefoglalva ld. Váczy : i. m. 343. kk. ll.

Történeti irodalom.

Tóth Zoltán: „Attila's Schwert.“ Studie über die Herkunft des sogenannten Säbels Karls des Grossen in Wien. Mit Unterstützung der „Ralph Beaver Strassburger Stiftung für Beförderung der ungarischen Geschichtsschreibung“. Herausgegeben von der Ung. Akademie der Wissenschaften. Budapest, 1930, 8° 214 l.

Szerző hatalmas apparátussal kidolgozott könyvében magyar kutatók előtt úgyszólván ismeretlen területre lép. A német koronázási klenodiumok egyikének, a Nagy Károlyénak nevezett kardnak eredetét teszi vizsgálat tárgyává. Szerinte — s ezt laikus előtt is minden kétséget kizáróan bebizonyította — a jelenleg Bécsben, azelőtt pedig Aachenben, a német koronázási jelvények közt őrzött és Nagy Károlyénak nevezett szablya magyar, honfoglaláskori szablya. Hogyan került e fegyver a német koronázási jelvények közé, hogy ott Nagy Károly kardjaként tiszteltessék? Erre a kérdésre szerző egy szerencsés hipotézissel adja meg a választ, midőn Hersfeldi Lambert elbeszélése alapján (Mon. Germ., SS. V. 185) rámutat arra, hogy a XI. század végén egy igen nevezetes magyar kard került Németországba és pedig a magyar királyok kincseként őrzött Attila kardja, melyet I. Endre királyunk özvegye adott ajándékba Nordheimi Ottó bajor hercegnek, halából a herceg buzgólkodásáért Salamon trónrajuttatása érdekében. Semmi sem közelebb, mint a XII. század közepe óta német koronázási kardként szereplő magyar szablyát azonosítani a Nordheimi Ottó-féle Attilakardjával, mely Ottótól Dedi örgrófhhoz, ettől IV. Henrikhez, ettől kegyencéhez, Merseburgi Lipóthoz, ennek halála után pedig — szerző szerint — ismét a német királyok birtokába került. (204—5. ll. Lásd még *Hóman*: A magyar-hún hagyomány és hún monda. Budapest, 1925. 88—90. ll.)

Szerző az archeológiai bizonyítást ez idézett — Hersfeldi Lambertre alapított — hipotézissel kiegészítve, kielégítő választ adott már a maga elé tűzött kérdésre. De az ő páratlan lelkiismeretessége, minden aprólékos részletre kiterjedő figyelme felfedezett a német koronázás egyházi szertartásait szabályozó formulában két kifejezést, melyekben a kronológiai nehézség ellenére is, további bizonyítás nélkül is teljesen elfogadható feltevésének döntő bizonyítékát látja. Ez a két kifejezés pedig a német koronázási formula (rövidítése: D. F.) kard-átadó beszédében fordul elő s a koronázási kardot: *divinitus ordinatus* =

isteni rendeltetésének mondja. E két szóban s az azokhoz fűzött feltevéseiben látja szerző a döntő érvet ahhoz, hogy a Nagy Károlyénak nevezett szablya valóban Attila kardja, tehát istenkardja. Mielőtt e „divinitus ordinatus“ kitételről véleményt mondanék, előbb szerző gondolatmenetét követve, egész bizonyítását kell vizsgálat alá vennem.

Mint hogy e német koronázási formula az eddigi felfogás szerint III. Ottókor, tehát mintegy 100, illetve 200 évvel korábbi, semmint az Attila-kardja a német koronázási jelvények közt forrásilag kimutatható, szerző revízió alá veszi a szabályzat (D. F.) keletkezési idejére vonatkozó eddigi felfogást.

Szerző abból indul ki, hogy a német formula nem keletkezhetett III. Ottó idejében, mint azt *Waitz* — ki elsőnek foglalkozott ez ordoikkal — egy máig alapvető dolgozatában megállapította,¹ s mely megállapítást aztán a mai napig minden e kérdéssel foglalkozó történetíró elfogadott, mert e német formula — szerző szerint — a kardra van alapítva, már pedig 1000 körül — szerinte — már a lándzsa a német királyi hatalom átadásánál a döntő (entscheidend) jelvény, insigne imperii, mely jellemző tény fölött *Waitz* — szerző szerint — mély hallgatással elsikklik (gleitet stillschweigend hinweg. 96 és 105 ll.).

Hogy a német formula (D. F.) nem a kardon alapszik, hanem a szentelt olajjal való felkenésen, a jelvények közt pedig e szertartáscsoport eponymusán: a koronán, azt már *Schreuer* kellőképen kimutatta szerző által is idézett könyvében.² Ami pedig a lándzsának a XI. századi német koronázásoknál döntő szerepét illeti — erre szerző a német koronázási gyakorlatból csak egy példát hoz fel és pedig II. Henrik 1002-ben végbement felavatásának leírását a Thangmar-féle Vita Bernwardiból.

Thangmar előadásából azonban csak az tűnik ki, hogy az egyházi felkenést és koronázást megelőzte egy világi szertartás, melyen résztvett természetesen Henrik egyik legnagyobb híve, Bernward püspök is — hiszen éppen ő egyike azoknak, akik a lándzsát az új királynak átadják — ac deinde és azután, vagyis e világi hatalombaiktatás után, rite omnibus peractis: a szabályok (a koronázási formula) betartásával, cum maximo tripudio universorum . . . illum . . . unxerunt: a királyt felkenték. Szólnak még II. Henrik felavatásáról az Annales Quedlinburgenses és Merseburgi Thietmar is, de ezek lándzsa-átadásról mit sem tudnak, ellenben világosan szólnak a jelenlevők örvendező helyeslése (a német koronázási formula akklamációja) mellett végbement felkenés és koronázásról. (Ld.: *M. G.*, SS. IV. 775, és III. 793—4, ill. 75.)

¹ Ld. *Waitz* G., Die Formeln der deutschen Königs- und der römischen Kaiserkrönung. Abhandlungen d. hist. phil. Klasse der kgl. Gesellschaft d. Wissenschaften in Göttingen. XVIII. k. 1873.

² *Schreuer*, Hans: Die rechtlichen Grundgedanken d. französischen Königskrönung. Weimar, 1911.

Vagyis: a Thangmar említette lándzsa-átadás a királyi hatalomba való beiktatásnak *világi* aktusai közt szerepel, az azt követő *egyházi* szertartásban, melynek központja a szentelt olajjal való felkenés, s mely Thangmar szerint a világi aktus befejezte után (ac deinde) folyt le — már nincsen lándzsáról szó. A német formula (D. F.) azonban a koronázásnak *kizárólag* *egyházi* szertartásaira szorítkozik és így nem szólhat az ő felhasznált volta ellen az, hogy az egyházitól független *világi* szertartásokban minő hatalomátadó — investitáló — jelvények szerepeltek. E világi szertartásokra kellő fényt derített *Schreuer* idézett művében, különösen a 15. és 16. §§-ban. Hogy pedig a magyar koronázási gyakorlatból vett példával éljek: a magyar kardvágásnak, aransarkantyús lovagok avatásának, a szabadég alatt tett koronázási eskünek sincs semmi nyoma a magyar koronázás egyházi szertartásait szabályozó XV. századi, sem pedig a XVI. századtól máig irányadó Pontificale Romanum-beli formulákban. A magyar koronázási esküt még hozzá a koronázó primás veszi ki a koronázott-tól, aminthogy német főpapok is résztvesznek a világi avatóaktusokban. Teszik pedig ezt világi, közjogi pozíciójuk alapján. Áll ez arra a szerepre is, amit német egyházfejedelmek a szent lándzsa történetében játszanak. (Lásd Tóth, 107. l. 1. jegyzet a 108 lapon.) Szerző a továbbiakban hivatkozik Magyarországra, s a német hűbéres Cseh- és Lengyelországra, annak bizonyosságául, hogy a lándzsa a hatalombaiktatáé döntő, a koronát is háttérbeszorító jelvénye. (96 l., 2. jegyzet és 97. l.)

Magyarországon azonban nem a lándzsa az első királyok „főinsigne“-je, mint ezt szerző a 96 l. 2. jegyzetében megjegyzi, hanem a korona, s ámbár a szent korona közjogi jelentősége későbbben fejlődik is ki, az kétségtelen, hogy Szent István — kinek felavatása pedig az irányadó — egyházi felkenés mellett *koronázásban* részesült. Annak viszont, hogy az ő keresztény felavatásánál szerepet játszott volna lándzsa, a forrásokban semmi nyoma.¹ Kapott ellenben Szent István II. Szilvesztertől apostoli keresztet is, mely aztán valóban a magyar királyok jelvénye volt s III. Béla által megkettőzve mai napig a magyar címer kettőskeresztes részét alkotja.²

Hivatkozik még szerző a XI. század folyamán a német hódító törekvésekkel kapcsolatban feltűnő magyar királyi lándzsákra. (96. l. 2. jegyzet a 97. lapon és 106—7. ll.) E lándzsák azonban kétségtelenül a magyar királyokkal szemben támasztott német hűbéri igényekkel függenek össze, Péter esetében legalább is ez teljesen bizonyos. Hiszen a birodalmi hűbértartományok investitúrája lándzsa átnyújtásával is szokott történni.

¹ Ld. a legendák előadását, Fontes Domestici. Ed. Mátyás Florián.

² Ld. ehhez *Hóman B.*, A magyar címer történetéhez. Turul XXXVI. 6—8. ll.

Amit viszont szerző a szent lándzsának a német királyok birtokába jutásáról előad, megint nincs összefüggésben e királyok koronázásával. (96. l. 2. jegyzet a 97. lapon.) Ami szerepe pedig a szent lándzsának ilyen koronázási ordókban kimutatható, az olyan jelentéktelen, hogy az olyan lelkiismeretes kutatót, mint szerző, nem elégítette ki. (Lásd a 107. l. és 1. jegyzetét.)

Áttér ezekután szerző e koronázási formula (D. F.) keletkezési idejének megállapítására. Itt előre kell bocsátanom, hogy a német koronázás egyházi szabályzatának, a német formulának (D. F.) közvetlen előzménye egy rómainak nevezett ordótypus, mely csak nüanszokban különbözik utódjától, a némettől, s nem is római, hanem — mint ezt *Eichmann* egy, szerző által sajnos nem értékesített dolgozatában¹ kimutatta — éppúgy német, mint a németnek nevezett.

Szerző fejtegetéseiben sorra veszi a német koronázási formulát hagyományozó legrégibb kéziratokat, hogy keletkezési korukat megállapítsa, részletesen azonban csak a Waitz által 1873-ban felhasználált és III. Ottó-kori, illetőleg XI. századnak datált kéziratokkal foglalkozik. Pedig épp ily alapos minuciózitással kellett volna átvizsgálnia azokat is, melyeket *Eichmann* 1925-ben megjelent dolgozatában a Waitz-féléken kívül felsorol, mert hiszen ezek között a német formulának 2 kézirata van III. Ottó korából, 2 a XI. századból, a rómainak pedig 7 kézirata a XI. századból. A formulának a koronázási jelvényekkel való összehasonlításán kívül ez *Eichmann*-féle kéziratok vizsgálatára, s általában *Eichmann* eredményeire is ki kellett volna térnie, hiszen *Eichmann* is a X—XI. századra teszi e formula keletkezési forát, még pedig nem pusztán a kéziratok alapján, hanem — szerző módszerével bizonyos rokonságban — a felkenés és jelvények alapján. (A kéziratok felsorolása i. h. 524—525.)

Azonban még a Waitz-féle kéziratokból is kitűnik, hogy e formula már III. Ottó-kori. Szerző e kéziratok közül csak egynek fogadja el Waitz-féle datálását és pedig a Warmund ivreai püspök pontifikaléjának, mely szerinte is III. Ottó-kori. (113. l.) Erről helyesen állapítja meg — Waitz állításával szemben —, hogy ez az „Ivrea“ nem kivonata valamely más ordónak, hanem olyan ordó, mely csupán a rubrikákat közli, s melynek nem is volt célja a koronázásnál mondott imák és jelvényátadó beszédek közlése. (114—115. ll.)

Egy párizsi kódexnek *Werminghoff* által felfedezett, s az ivreai pontifikaléból ismert rubrikákat közlő koronázási ordója mellé illesztve, szerző meg is találta azokat a szövegrészeket, melyek e párizsi, illetőleg ivreai kézirat rubrikaordóját a teljes római formulává egészítik ki — és pedig egy, e párizsi kódexhez később hozzáfűzött, XI. századi írással írt lapon.

Szerző ebből a következő konkluziót vonja le. Mint köz-

¹ *Eichmann* E.: Die sog. römische Königskrönungsformel. Historisches Jahrbuch, 1925. 516—555.

tudomású, a német formula közvetlen előzménye (ügyszólván teljes megfelelője) a rómainak nevezett (tulajdonképpen pedig szintén német) ordó, melynek első csirája az ivreai rubrika-ordó, fejlődésének második foka e XI. századi, e rubrika-ordót teljes római ordóvá kiegészítő szöveghozzátoldás, ami a római formula keletkezési idejét III. Ottó korából áttolja a XI. századba, tehát e római formula újabb hajtásáról, a német formuláról csak még ezután lehet szó. (116. l.) Szerző ugyanis az ivreai rubrika-ordóban, az ettől függetlenül jelentkező párizsi szöveg-ordóban, s e kettő összeillesztésében — a római formulának időben és fejlődésben *egymásután* következő étape-jait látja: először — 1000 körül — elkészítették a rubrikákat, — ezeket tartja fenn Ivrea — később, már a XI. sz. folyamán készült el aztán a hozzávaló szöveg, melynek első fenntartója a párizsi hozzatoldás. Ez a szerző álláspontja.

Pedig az ivreai rubrika-ordó és a párizsi szöveg-ordó nem egymásután következő fázisai egy fejlődési sornak: a római formula kifejlésének. Amikor kész a rubrika-ordó, akkor kész már a szöveg-ordó is. Mert általános jelenség egészen a XIII. századig az egyházi szertartáskönyvek minden fajtájában az, hogy külön-külön lép fel egyazon szertartásnak egy időben keletkezett, de különmű része: a rubrikák és a szöveg. A mai misekönyvek legalább is a XIII. század közepéig, sőt még később is, 3—4 külön könyv felelt meg: külön könyve volt a mise állandó és változó imáinak, melyeket a pap mond és pedig a szakramentarium, külön könyve volt a biblikus olvasmányoknak: evangélium- és episztoláknak és pedig a lectionarium vagy comes, külön könyve volt az énekeknek és pedig a graduale, melyet akkor még antiphonariumnak hívtak. Ennek a XIII. század előtti állapotnak még ma is megvannak a maradványai: a nagymise episztoláit és evangéliumait, még ma is külön könyvből olvassák, még ma is külön énekeskönyve a nagymisének a graduale! Így volt ez a többi szertartáskönyvnél is. Sőt „ceremoniale“ terminussal még mai napig is csak olyan szertartáskönyvet jelölnek, mely kizárólag a rubrikákat tartalmazza, míg a hozzávaló liturgikus szövegek más könyvekből olvasandók hozzá. De magában a koronázási gyakorlatban is így van ez. IX. Lajos francia király ordója, egy tiszta rubrika-ordó, tehát olyan természetű, mint Ivrea, egész világosan szól, mikor befejezésül azt mondja, hogy: „les oraisons sont escriptes dans l'ordinaire.“ (*Schreuer*: Über altfranzösische Krönungsordnungen. Savigny-Zeitschrift, Germ. Abt. XXX., 1909, 192. l. és *Századok*, 1923, 284—285. és 285. l. l. jegyzet.) Vagyis: a rubrika-ordóban nem található szöveg az ordinariusba van írva. IX. Lajosé mellett rubrika-ordó VIII. Lajosé is, míg Egbert és a Ratold—Ethelred-csoport ima- és antiphona-, vagyis szöveg-ordók, az első kombinált szabályzat a római és a német formula, szintügy kombináltak az újabbak is, a XIV—XV. századi angol és francia ordók, s van egy cseh formula, mely a zsoltaérok közlésére fekteti a fősúlyt.

(*Losserth*, J.: Die Krönungsordnung der Könige von Böhmen. Archiv. f. öst. Gesch. 1876, (57.) I. 27—28 ll. és *Századok* i. h.).

Tehát az ivreai ordó rubrikái sem fejlődésbeli előzményei a párizsi Werminghoff-féle kódex hozzátoldott szövegének, hanem kortársai és kiegészítői: e két, különböző célra készült csonka-ordó nem a koronázási formulák kialakulását szemlélteti, hanem a különböző, hogy úgy mondjam: rész-szertartáskönyvek egy könyvbe való összeolvasztásának egy mozzanatát rögzíti. E párizsi ordóban ez összeolvasztás elég primitív módon történt: a szöveggönyvből kivágott lapot belefűzik a rubrikás-könyvbe. (Lásd ehhez: *Werminghoff*: Zur handschriftlichen Überlieferung von Krönungsordnungen. Neues Archiv f. ält. dtsche Gesch. XXVI. (1900), 32—33. ll. — Cod. Paris, lat. 3839. ct. (Baluze, 90, Reg. 4241, 3, 3.) membr. saec. IX. a hozzáfűzött lapok a ff. 2—3.)

Ha tehát a római formula rubrikái III. Ottó-koriak, szövegének is akkorinak kell lennie. Mi értelme lenne egy szertartásnak imák és beszédek nélkül? Hiszen 1000 körül már igen fejlett a koronázási gyakorlat.

Semmi kétség tehát, hogy a római formula, mely éppoly német ordó, mint a németnek nevezett és Rómával semmi összefüggésben nincsen,¹ már III. Ottó korában kész, amit különben a Waitz óta felfedezett X—XI. századi ordók nagy száma is bizonyít.

Mégis csak feltűnő, s nem lehet gyakorlati jelentőség híján, hogy mindkét ordótípus épp a X—XI. század fordulóján tűnik fel a kéziratokban. Mégsem olyan valószínű, hogy az az ordó, mely az egész középkoron át egészen 1792-ig a német koronázások egyetlen szabályzata volt, csak azért íródik be már 1000 körül több ráánkmaradt kéziratba — s bizonyára még számos elpusztult és lappangóba is —, hogy csak majd valami 100 év múlva, úgy a XI—XII. század fordulóján vegyék használatba, s addig csak kolostorokban őrizték, javígtassák, bővígtessék, hogy majd egyszer, ha a jelenlegi ordó már nem aktuális, majd akkor elővegyék. (Lásd ezzel szemben Tóth, 127. l.)

Ki kell még térnünk szerző által ez ordó dátumára felhozott magyar analógiákra. Szerző szerint az ordó keletkezésének terminus post quem-jét ugyanis egy magyar forrás, a Képes Krónika határozza meg (131. és kk. ll.), még pedig a Salamon koronázásáról szóló híres elbeszéléssel. Salamon 1059-i koronázása alatt ugyanis az „esto Dominus” éneket énekelték. Ez ének csakis angol ordókban fordulván elő a XI. században, szerző bizonyítva látja, hogy a magyar gyakorlatban angol ordót használtak, legalább is Salamonnál. Minthogy — mondja szerző — Salamonnak német presszióra történt felavatásán feltétlenül a német koronázási gyakorlatot követték, angol ordót az ő esetében csak akkor

¹ Ld. *Eichmann*, E.: Die sog. römische Krönungsformel. Hist. Jahrbuch, 1925, 525.

használhattak, ha ugyanezt az angol ordót használták akkor a németek is. Ami — szerző szerint — viszont szinte lehetetlen, ha a német formula ekkor, vagyis 1059 körül már használható formában kész lett volna. (132 l.) Ez az angol ordó pedig — szerző szerint — az Egbert yorki érsek (732—766) pontifikáléjában fennmaradt, róla elnevezett első király-koronázási formula volt. Szerző ebben az Egbert-ordóban elhelyezhetőnek találja a szent lándzsát is, mely miatt a német formulát elvetette. Egbertnél ugyan szintén nem szerepel semmiféle lándzsa, sőt nem ismer e VIII. századi, még egészen archaikus angolszász szabályzat koronát sem, hanem csak sisakot (galea-t), ezenkívül sceptrumot és királyi pálcát. Szerző a következőképpen oldja meg ezt a nehézséget: a sisak helyébe tehetünk koronát (a sisakot szokás koronával is díszíteni), a királyi pálca (baculus) helyébe tehetünk lándzsát, a sceptrum maradhat, s kész a XI. században használatos német koronázási szabályzat. (138—139 ll.) Hogy pedig a lándzsa behelyezhető a királyi pálca (baculus) helyére, azt szerző az aquitaniai hercegi felavatás egy szabályzatával bizonyítja,¹ melyben lándzsa szerepel, mint inveszticiójelvény, az átadó beszéd pedig egy baculus-átadó beszéd — még pedig a német formulából. (Tóth, 138—139. ll.) A német ordó *elleni* bizonyításnál még sem kellett volna felhasználni — a német ordót!

Másfelől, a magyar példánál is van nehézség. Mert igaz ugyan, hogy Salamon említett koronázása valószínűleg tényleg angolszász mintára történt, de nem azért, mert a német formula (D. F.) ekkor, 1059 körül még nem kész és nem használatos. Hiszen Szent István koronázásán bizonyára német mintát követtek, s itt akklamáció is volt,² már pedig Egbertben ez nincs. Van ellenben a német-római típusban. Ha tehát a németet követő magyar gyakorlatból akarnánk visszakövetkeztetni a német mintára, akkor Szent Istvánnak 1000-ben történt koronázása a német-római típusra mutatna!

Egbertnek a XI. századi német koronázásoknál való — szerző által feltételezett — felhasználásából magyarázza szerző azt is, hogy a német formulában (D. F.) Egbertből származó szövegrészek is vannak. Pedig ez az átvétel — egyéb angolszász hatás mellett a német formulára — kellőképp magyarázódik abból a hatalmas kultúrhatásból, mely a nagy szent Bonifác németországi tevékenysége óta Németországot hatalma alatt tartotta. Elég, ha Alkuinra utalunk. Az ő tanítványa pedig Rabanus Maurus mainzi érsek († 856) Mainz pedig koronázási metropolis 911 óta még 1002 és 1024-ben is, hol a Középkor eme egyik nagy tanítómesterének, Rabanusnak tanai továbbéltek. Alkuin azonban annak az Egbert yorki érseknek tanítványa, aki ez angol ordó eponymusa, s kit ez ordó szerzőjének tartanak,

¹ Kiadta Martène, E.: De antiquis ecclesiae ritibus, Antwerpen 1736, (2 kiad.) 663—665. ll.

² Ld. a nagy legendában és Hartviknál. i. h.

tehát a mainzi német koronázási metropolis és Egbert között megvan a kapcsolat. Ez magyarázza — s általában az angolszász kultúra ekkori nagy hatása a németországra — a szerző által említett „oft erkannte und festgestellte, aber niemals geklärte Verwandtschaft“-ot (139. l.) a német formula és Egbert között. A német tudományban ezek a kultúrhatások annyira közismertek, hogy bizonyára azért nem foglalkoztak ott e kérdéssel bővebben.

S most eljutottunk szerző fejtegetéseinek végkonklúziójához a német királyok isteni rendeltetésű kardjáról, melyet már fentebb említettünk, s mely voltakép a dolgozat e második részének kiindulópontja.

Szerző a német formula kard-átadó beszédének következő szavait: „accipe gladium de manu episcoporum . . . tibi regaliter impositum nostraeque benedictionis officio in defensionem sanctae ecclesiae divinitus ordinatum . . . (Eichmann, i. h. 534 l.), főképp a „divinitus ordinatum“ kitételt a következőképp értelmezi: A divinitus eredetű (herstammend, pedig nem *eredetű*, hanem *rendeltetésű*) kard csak a püspökök áldása által rendeltetik az egyház védelmére, noha az isteni eredet az egyház védelmét már kétségtelenül magában foglalja . . . Ki mondhatná azt, hogy a püspöki áldás egy ilyen tárgynak egy újabb, vagy jobban körülírt célt tűzhet ki? Fel kell tételeznünk, hogy a formula készítőjének szemei előtt egy *valóságos* kard-insigne lebegett, melyet isteni eredetűnek tartott ugyan, de egyúttal ahhoz, hogy e kard az egyház védelmére is hivatott legyen, úgy vélte, ahhoz még a püspökök áldása is szükséges (203). Was nur so verständlich wird, wenn wir . . . annehmen, dass der Abfasser bei der Erwähnung der divinitus Ordination ursprünglich nicht an den Gott der Christenheit dachte (!!). A magyar történet ismerői már tudják, hogy mire célzunk. (204—205. ll.) Attila kardjára, a pogány isten kardjára.

Módszertanilag tekintve, szerző e műve 203—205. ll.-on kifejtett és itt részben szószerint közölt álláspontja iskolapéldája a „hyperhermeneutiká“-nak: egy szövegből benne nem lévő értelem kiolvasásának. „Solche Fehlgriffe werden erst zu prinzipiellen methodischen Delikten, wenn sie durch Voreingenommenheit veranlasst sind und man dadurch Tatsachen in die Quellen hineininterpretiert, welche ein unbefangener Leser garnicht darin zu finden vermag.“ Mondja *Bernheim*. (Lehrbuch d. hist. Methode, 1908, 595. l.)

Ha szerző szemei előtt nem lebegne mindig Attila kardja, nem látná mindenütt e Nordheimi Ottó-féle fegyvert, ha nem erőltetné mindenáron a német formula XI. századvégi keltezését Ivrea és Eichmann ellenére is, akkor nem olvasná az „ordinatus“ szót „eredetű“-nek, hanem „rendeltetésű“-nek s nem olvasna bele a liturgikus szövegbe, még hozzá X—XI. századiba — pogány istent. A kereszténység nem ismer és nem ismerhet idegen isteneket. Teljes lehetetlenség feltételezni, hogy egy liturgikus szövegben „isteni rendeltetés“ másra vonatkozhassék, mint az egy igaz Is-

tenre. Ez nemcsak hogy a mélységesen vallásos X—XI. században — Cluny századában — nem lehetséges, de még a pogányhajlamú és pogány terminológiájú XV. század *liturgikus* szövegeiben sem.

Különben is a pogányság a XI. század végén még élő valóság, akút veszedelem, nemcsak az imént megtért Magyarországon de a mai német birodalom szívében, a közép Elba és Odera közti területeken is, hol keresztény foglyokat áldoztak pogány isteneknek.

Szerző Hersfeldi Lambert elbeszélésén kívül Benzonak IV. Henrikhez intézett levelére is utal, melyben ez a mindenhatótól származó bosszúállás kardját említi Henrik birtokában. E titokzatos szavak legfeljebb abban az értelemben vonatkozathatók Attila kardja—isten kardjára, a Nordheimi Ottó-féle kardra, ha azt mint a kereszténység Istenétől a kereszténység megjavítására Attilához juttatott büntető fegyvert fognánk fel. Akármint jelentsenek is azonban Benzo misztikus szavai, az kétségtelen, hogy azok nem hozhatók összefüggésbe a német koronázási formulával.

Ami e formula kard-átadó beszédének helyes értelmét illeti, elfogulatlan olvasó előtt semmi kétség sem lehet afelől, hogy a kard a püspökök áldásától nyerte isteni rendeltetését (*divinitus ordinatus*, és nem eredetét!) az egyház védelmére.

Végigmentünk szerzőnek a német koronázási formula dátumára vonatkozó bizonyítása főpilléreire. Úgy véljük, sem a német formula III. Ottó-kori keltezését és a XI. századi németországi használatát megcáfolnia, sem az Egbert-féle ordó németországi használatát s a „*divinitus ordinatus*“ szavak Attila kardjára vonatkoztatását bebizonyítani nem sikerült. Pedig e legutóbbi az, amin könyve egész második része alapszik.

Már ismertetésem elején hangsúlyoztam, hogy szerző az archeológusok szerint tökéletesen bebizonyította dolgozata archeológiai részében a Nagy Károlyénak nevezett német koronázási szablya magyar eredetét. Az a feltevése pedig, hogy e kard az a fegyver, melyet I. Endre özvegye 1063-ban Nordheimi Ottónak, mint Attila kardját ajándékozott, pusztán Hersfeldi Lambert előadása alapján is határozott valószínűséggel bíró, bár némi kronológiai nehézségbe ütköző, mindenesetre azonban igen szellemes megoldása annak a problémának, hogy hogyan került a magyar szablya a német koronázási jelvények közé. A német koronázási szabályzat isteni rendletetésű kardja azonban nem hozható összefüggésbe Attila kardjával.

Mégis a legnagyobb elismeréssel kell adóznunk szerzőnek dolgozata e második részéért is, ha konklúzióit elfogadni nem is áll módunkban, mert valóban tiszteletet parancsol az a virtuozitás, mellyel a forrásanalitika módszerét kezeli s az a szorgalom, mellyel a legaprólékosabb részleteket is a legalaposabban átvizsgálja. Ezt elismerjük annál is inkább, mert dolgozata első felében viszont — az archeológusok szerint — épp ily hivatott mestereként mutatta be magát az archeológiai módszernek.

Bartoniek Emma.

Németh Gyula A honfoglaló magyarság kialakulása. A gróf Vigyázó-vagyon jóvedelmének felhasználásával kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. Budapest, 1930. Hornyánszky könyvnyomda. 350 l.

Németh Gyula a török filológia tanára a budapesti egyetemen, ő az első magyar turkológus, ki korunk módszeres tudásával és ezen alapuló kritikai készséggel lát hozzá a magyarság török problémáinak megfejtéséhez. Eddig megjelent tanulmányai egészséges történeti érzékéről tanuskodnak, így őszinte érdeklődéssel és bizalommal vártuk könyvének megjelenését.

Rövid bevezetésében érinti az uráli (finnugor-szamojéd) nyelvek ősi kapcsolatát — talán ősrakonságát — egyrészt az indogermán, másrészt a török nyelvekkel. Felveti és igen szép példával támasztja alá egy indogermán-uráli-török (esetleg mongol-tunguz) őskor elméletének lehetőségét. Könyve első fejezetének címe: „A török népalakulatok és nevük.” Ez a fejezet, mely önálló tanulmányként is megjelenhetett volna, ennek a kérdésnek első összefoglaló tárgyalása és mesteri példája annak, hogyan lehet egyrészt gyér történeti és néprajzi, másrészt nyelvi adatoknak összevetésével ilyen bonyolult kérdéskomplexumot megközelíteni, sőt jórészt meg is oldani. Ebben a fejezetben olyan elvi jelentőségű kérdéseket kellett tisztázni, melyek a magyar problémák megoldásánál döntő szerepet játszanak. Először a török nomádállamok szervezetéről beszél. Azután az ilyen államok alakulásának, fejlődésének tényezőiről. Három fő tényezőt lát: „a természetes szaporodás és pusztulás, új népek vagy néprészek önkéntes vagy önkéntelen csatlakozása és egyes néprészek ugyanilyen elválása.” Fontos megállapítása az is, hogy a török vagy törökös nomádállam alkotórészei gyakran nem egy nyelvűek. Újonnan csatlakozott törzsek gyakran nem egyenrangúak; ezek védik a határt vagy elől mennek a harcban. Ezután a török nép- és törzsneveket veszi tüzetes vizsgálat alá. Mert a török nomádállamok eredetének, alakulásának történetét főként a nép- és néprésznevek világítják meg. A török népneveket jelentésük szerint csoportokra osztva tárgyalja. Munkájának ebből a részéből csak néhány különösen jelentős megállapítását hozhatjuk fel. Az 59—67. lapon azt a (nálunk Vámbéry és Thury révén elterjedt) felfogást cáfolja, hogy a török népnevek gyakran személynevekből keletkeznek. Szerinte a régi törökségben „egyetlen példánk sincs arra, hogy népnév személynévből keletkezett volna”. A 68—72. lapon a totemisztikus népnevek kérdését fejtegeti. „A totemizmus a régi törökségnél s a honfoglaló magyarságnál is megvolt, s maradványai és nyomai vannak ma is a törököknél.” Erre több török példát hoz fel és itt említi Árpádnak a Turul nemzetségből való származását, Emesü álmanak mondáját. Németh Gyula szerint ezekből „két dolgot tanulhatunk; először, hogy a magyarságnál ez esetben is török hatást látunk, másodsor, hogy a magyar krónikában egy régi pogány szokás és hagyomány híven van feljegyezve.” Ezután a török

törzsrendszerek tagozódására hoz fel példákat. Egy törzsszövetség törzsei közt gyakran lehet bizonyos rangkülönbséget találnunk, az első (vezető) törzsnek gyakran „megtisztelő neve” van. Szerinte a török népnevek „nem nyelvi, faji vagy etnográfiai, hanem tisztán politikai egységet jelölnek”. Így ezek „rendesen hódítás, csatlakozás, egyszóval politikai kapcsolatok következtében terjednek”.

A második fejezet „Bolgárok, hunok, magyarok” első részében a bolgár kérdést világítja meg. A bolgárokra vonatkozó legrégebbi adatok ismertetése után a bolgár-törökség nyelvével foglalkozik. A volgai bolgárság nyelvének a köztörök (j-török) nyelvektől eltérő „csuvasos” hangsajátságait ismerteti, azután áttér a pontusi bolgár népnevekre. A leggyakoribb régi török népnevek egyikét, az *oguz* nevet, a pontusvidéki bolgárok neveiben csuvasos *ogur* alakban találjuk (pl. az *uturgur* bolgárok neve egy *otur-ogur* alak összevonása, jelentése „harminc-ogur”). A *bolgár* (*bulgar*) név török jelentése „keverék” és ez, Németh Gyula szerint, eredetileg az Attila halála után a Pontus vidékére visszavonuló hunok és más török népelemek „összekeveredéséből” létrejött új népalakulás neve volt. Ez a népalakulás azután hol „hun”, hol „bolgár” néven szerepel a forrásokban. Ezután a bolgárok korábbi lakóhelyeinek kérdését veti fel. Priskos ismert feljegyzéséből indul ki, mely az avarok, a szabirok, saragurok, az urogok és onogurok — 461-65 körüli — vándorlását írja le. Az ezután következő fejtegetés, melyben az avarok megmozdulásával kapcsolatos népvándorlásokat a bizánci és a kínai források összevetésével világítja meg, a könyv legszebb részei közé tartozik. A Kínától északra lakó eredeti avar vagy zuanzanokat (kik köztörök nyelvet beszéltek) Kr. u. 458-ban megverik a kínaiak. Az avarok erre megtámadják és elűzik a Turfánban lakó szabirokat, mire ezek menekülnek és az ogur-bolgárokat űzik el ősi lakóhelyeikről. Ezek Nyugat-Szibériában az Irtis vidékén lehettek, mert ezen a vidéken maradtak fenn nyomai a szabiroknak. Az ogur-bolgárok innen a Kaukázus vidékére költöztek. A nyugatázsiai, irtisvidéki bolgárságnak nyomát Németh Gyula a kínai forrásokban is megtalálta a Kr. előtti kínai feljegyzésekben szereplő *ő-k'ut*, vagy *Hő-k'ut* nevű népben, melynek neve az ogur névvel lenne azonosítható. „Az, o-k'ut-oguroktól nyugati irányban lakott egy nép, melyet a kínai források *ting-ling*-nek neveznek”, ez a nép szerző szerint különös figyelmet érdemel. Egy Kr. u. III. századi kínai forrás szerint a *ting-ling*ek „híres nyusztprémet, továbbá fehér és kék *k'un-tsu* prémet szállítanak”. A *ting-ling*ek lakóhelye tehát meglehetősen északra, „az Irtis középső és alsó folyásának vidékére” tehető, „hol a prémkereskedés és a prémvadászokkal való érintkezés lehetősége megvan”. A *ting-ling* név, alighanem egy mókust jelentő török szóval függ össze és „prémes-nép”-et jelenthetett, míg a *k'un-tsu* szó, a mongol-török *kyrsa*-sarki róka kínai átírása. Ezek a nyugatszibériai törökök tehát szintén prémkereskedéssel

foglalkoztak, mint utóbb Jordanes hunugurjai és a volgai bolgárok. Azt a feltevést, hogy csakugyan bolgárok voltak, még a szamojéd nyelv igen korai bolgár-török jövevényszavai is megerősítik. A bolgár-török népek műveltségének jellemzése után, a bolgár-magyar érintkezés" kérdését tárgyalja. Itt meg kell jegyezni, hogy a „magyar“, „magyarság“ megjelölést nem tartom szerencsésnek akkor, ha arról a népről beszélünk, melytől nyelvünk származik. Németh Gyula szerint az a „bolgár-törökség“, mellyel a kelet felé vonuló „magyarság“ érintkezésbe került: „az Ural folyó vidékén s Nyugat-Szibériának ezzel határos területein lakott“ (121. l.). „A magyar-bolgár érintkezés a magyarságot — szerinte — erősen átalakította“ és a magyarság „ekkor vált törökös szervezetű néppé“. A „magyarságnak“ a török hatás előtti műveltségét szerintem túlbecsüli (124—125. l.). Szabadjon erre nézve a Magyar nyelv idei kötetében megjelent cikkemre utalni, melyben felfogásomat bővebben indokoltam (M. Ny. XVII. 12—19. l.). A hun-bolgár viszonyról szóló részben, először a kérdés eddigi állásáról ad világos áttekintést. Azután röviden ismerteti a hunokra vonatkozó legkorábbi adatokat. A hunok nyelvének kérdésével először Németh Gyula foglalkozott módszeresen, így megállapításai különös figyelmet érdemelnek. Először a germán eredetű neveket említi (ilyen pl. Attila neve is), ezek átvétel útján jutottak a hunokhoz. Török neve volt Attila nagybátyjának: Ωηβάρσος-nak, atyjának, *Mundzuk*-nak és három fiának: *Ilek-* (*Ellac*) (*Hernac*), és *Dengizik*-nek. Több fennmaradt nyelvi adatnak hangalakjából arra következtet, hogy a hun nyelv a köztörök (j-török) nyelvek csoportjába tartozott és így nem lehet a hunok és bolgárok azonosságáról beszélni.

A harmadik fejezet első része a magyarság kaukázusvidéki hazájának emlékeiről szól. Konstantinos Porphyrogenetos leírásából és a mohammedán forrásoknak sok tekintetben új beállítást magyarázatából kiinduló fejtegetéseit röviden így összegezhetjük: A magyarok 839-ben már az Al-Dunánál harcolnak, így valószínű, hogy a Don-torkolat közelében 833-ban épült Sarkel várát a kazárok a magyarok ellen építették. A magyarok 830 körül jelentek meg „a Don és Dnyeper közt Levediában s itt 889-ig maradtak“. A IX. századi mohammedán források közül Ibn Rusta leírását tartja a legmegbízhatóbbnak, ez a leírás szerinte Levediára vonatkozik. A mohammedán tudósítások eltérő szövegű bevezető sorai, a magyarok első határáról, a baskiriai magyarokra vonatkoznak. Al Bakri szövegében van egy interpoláció (ez bővebb, de teljesen elferdített alakban Gardizínél is megvan), mely egy régebbi forrásból származik. Ebben „a magyaroknak olyan hazájáról van szó, mely a Krim, a Kaukázus, az alánok és abcházok szomszédságában, a Kubán alsó folyásának vidékén terült el“.

A kaukázusvidéki haza feltevést több bizonyítékkal is megerősíti. Malalas (és Theophanes) két „hun“ király történetét mondja el, kik Kr. u. 527—28-ban Bosporos (a mai Kercs) köze-

lében, valószínűleg a Kubán torkolatvidékén uralkodtak. Ezeket Moravcsik Gy. olvasása szerint *Mugeris* és *Gordas*-nak nevezték. Németh Gyula szerint az első név *Mogyeri*-nek, a második *Ogurda*-nak hangzott. Az első a magyar (*mogyer*) nép-, vagy törzsnév, a másik pedig az *ogur* névnek magyar (-*da*) kicsinyítőképzős alakja lehetne. Ilyen népnévből képzett személynévek gyakran fordulnak elő, úgy a török névadásban, mint árpádkori magyar személynéveink között is. A magyar nyelv alán jövevényszavai is a kaukázusi hazára mutatnak és így megőrzött hagyományként szereplő Dula alán király nevét is. Ezután az alsó Kubán vidékének VI. századi történetéről ad rövid áttekintést. Az onogurok már legkésőbb a VI. század elején ezen a területen laknak, ahol 500—560 közt szabirok is szerepelnek. Ezt a területet a VI. század közepén a türkök hódítják meg és ezek birodalmának keleti része szerepel utóbb kazár néven. „Ha már most a magyarság régi neveit tekintetbe vesszük, azt a sajátságos jelenséget látjuk, hogy a magyarság csaknem mindazoknak a népeknek a nevét viseli, amelyek az V. század óta a Kubánvidéken uralkodtak.“ „Az onogurok neve maradt meg a magyarok Οὐγγροι nevében, a szabirok nevének emléke a σαβαιοι név és a Kubánvidéken uralkodó türkök nevét őrizte meg a magyarok *türk* neve.“ A II. fejezet következő részei gazdag történeti és nyelvi anyaggal világítják meg az onogurok, szabirok, türkök, kazárok szereplését, műveltségét és a magyarságnak hozzájuk való viszonyát. Ezeket itt részletesen nem ismertetethetjük, de a szerzőnek egy-két megállapítását mégis ki kell emelnünk. Fontos megállapítása az, hogy a szabirok türkök voltak és egy köztörök nyelvet beszéltek. A kazárok többnyelvűek voltak, a kazár birodalomban „beszéltek egy nyelvet, mely nem hasonlított az ismeretes nyelvekhez“, ez alighanem a magyar volt; beszéltek egy bolgár nyelvet; beszéltek a türk és szabir (alig különböző) nyelvet. A volgai bolgároknál is kétféle török nyelv emlékei maradtak fenn. A II. fejezet utolsó részében a hun-magyar kapcsolatok kérdésével foglalkozik. A bolgárokat — kik hunok és ogur-türkök keveredéséből alakultak ki — gyakran említik hun néven, így Ogurda és Mogyeri népe is ezen a néven szerepel. Hunor és Magyar mondájában a magyarok és hunok kapcsolatának emlékét látja. Szerinte „a hunokkal való kapcsolat tudata is úgy kerülhetett a magyarokhoz, mint az *onogur*, *sabir*, *türk* név“. Erre a kapcsolatra „építeni nem sokat lehet, de megvoltában nem kételkedhetünk. Ellenkezőleg, az volna feltűnő és nehezen magyarázható, ha a magyarságnak nem volna hun-hagyománya.“

A IV. fejezet a magyar törzsszendszerről szól. Németh Gyula az eddig tárgyalt fejezetek előkészítő munkája után ebben fejti ki a honfoglaló magyarság kialakulásáról alkotott felfogását. A magyar törzsszendszer emlékét egyrészt Konstantinos Porphyrogenetos leírása tartotta fenn, másrészt Anonymus és a krónikák is megőrizték, de Konstantinos a törzsek nevét közli, míg

a magyar forrásokban a vezérek neve maradt fenn. Anonymus hét kun vezére a kabar törzs emlékét őrizte meg. A magyar törzsnevekre vonatkozó eddigi irodalom ismertetése után áttér — Konstantinos feljegyzéseinek sorrendjében — az egyes nevek etimológikus megfjtésére és azok művelődéstörténeti beállítására. A *kabarok*-ról tudjuk, hogy a kazárok ellen fellázadva csatlakoztak a magyarokhoz. Nevük török szó, jelentése: „fel-emelkedő, lázadó“. Anonymus hét kun vezérének névsora kétségtelenül török, ez Anonymus hitelességének szempontjából is érdekes, mert „annyi turkológiai ismerete neki nem volt, hogy egy török névsort költeni tudjon“. A második törzs neve *Nyék*, ez nem török, hanem finnugor eredetű magyar szó. Jelentése közel áll a gyepű szóéhoz, így ez a törzs, neve után ítélve, határvédő törzs lehetett és valószínűleg később csatlakozott része volt a magyarságnak. Jelentése szerint ez a név is a török népevek névadási törvényei szerint jött létre. A *Megyer* törzs neve a *magyar* névnek régi alakpárja. Szerző elfogadja Reguly gongolatának helyességét, mely szerint e név első része (*magy-*) azzal a vogul szóval egyezik, mellyel a vogulok önmagukat és az osztjákat szokták nevezni. A magyar név második része, mely eredetileg *-eri*-nek hangzott (*mogyeri*), valószínűleg a török *eri*, *iri* „ember“ szó, mely gyakran fordul elő népnevekben. Az így alkotott nevek különösen a bolgár-törökségnél gyakoriak és így a magyar név „mai összetett alakjában bolgár-török eredetű“. A negyedik törzs neve *Kürtgyarmat*. Ez „két törzsnek, a *Kürt*-nek és *Gyarmat*-nak összetételéből keletkezett“. *Kürt* egy türk törzs neve és egy jéniszejvidéki feliratban is előfordul. Németh Gyula ez esetben etnikai kapcsolatot is keres. Feltevését támogatja az, hogy a székely írás betűjegyei a jéniszeji írásból származnak. Ezt a kapcsolatot még régészeti megfigyelések is valószínűvé teszik. *Gyarmat* neve bolgár-török eredetű, jelentése „fáradhatatlan“. A *Tarján* és *Jenő* törzsek nevei, *tarkan* és *ynak* török méltóságneveknek bolgár-török alakjára mennek vissza. A két utolsó törzs: *Kér* és *Keszi*, szintén török nevet visel. *Kér* jelentése „óriás“, a *Keszi*-é pedig „töredék, rész“. Szerzőnek a IV. fejezetet lezáró következtetéseit az V. fejezet áttekintése után ismertetjük.

Az V. fejezet a honfoglaló magyarság nyelvéről szól. A magyarság „valószínűleg már a VI. században körülbelül egységes, azaz mai nyelvét beszéli, bár a török nyelv ismerete egészen Szent Istvánig igen el lehetett terjedve“. A török vagy török eredetű szóval képzett nevek többnyire magyar becéző képzővel fordulnak elő. A névadásnak ez a sajátja „a törökségnél nincs meg“. „A becéző képzők használata tehát ősi névadásunk finnugor eredetű sajátja“. Árpád családjában magyar (finnugor) nevek is voltak használatban. E szerint „világos, hogy a fejlődmi család (s vele a magyarság zöme) magyar nyelven beszélt“. Másrészt azonban „A magyarság műveltsége ez időben török eredetű, ezt világosan bizonyítják a méltóságnevek is (*gyula*,

kündü) s bizonyítják a tárgyalt személynevek, melyeknek jó része török méltóságnévből való (*Tarkacsu, Zoltán, Termacsu, Gyeucsá, Vajk, Töhötöm*).“ Németh Gyulának sikerült bebizonyítania, hogy Árpád családjában egy köztörök nyelvet is ismertek. Árpád harmadik fiának neve *Jutocsa*, míg egyik unokáját *Ézelő*nek hívták. *Jutocsa* török (nem bolgár-t.) név, jelentése „ínyenc“, *Ézelő* pedig ennek régi magyar nyelvi fordítása. Bolgár-török eredetű a *gyula* cím, az erdélyi Gyula két leányának neve és a *Gyeücsa* (Géza) név is. „Sőt az olyan névadásból, mint *Karoldu* és *Saroltu* ‘fekete menyét’ és ‘fehér menyét’, arra kell következtetnünk, hogy a bolgár-török nyelvet az erdélyi pogány fejedelmek udvarában beszélték is.“ Mindebből megállapítja, hogy „a bolgár-török nyelv még a vezérek korában is élt“. Szerinte világos, hogy ezekután nem lehet „egy uralkodó török rétegről“ s egy alacsonyabb sorban levő „finnugor rétegről“ beszélni. Azért elismeri, hogy a magyarság „a finnugor népektől való elválás ideje után... szinte kizárólag török hatás alatt van... hogy nagyszámú török népelemet vett fel magába, hogy megszervezői törökök voltak s hogy török eredetű uralkodói is voltak.“ De ezeket a török elemeket „a finnugor eredetű magyarság sajátos módon teljesen magába olvasztotta.“

Ezek után térjünk vissza Németh Gyulának az előző fejezethez fűzött következtetéseire. Először is megállapítja, hogy a magyar törzrendszerben ugyanolyan tagozódást látunk, mint a törökös szervezetű népek törzrendszerében. Az első két törzs, a Kabar és a Nyék, határvédő törzsek. Ők alkotják az első csoportot, de rangban nem elsők. Ezek után jön „a fő-törzs, a névadó törzs, a Megyer“. A következő négy törzs „a Megyerrel együtt a törzrendszernek egy régebben kialakult formáját látszanak alkotni“, míg a *Keszi*, melynek neve „töredék“, valószínűleg később csatlakozott. A Magyar (*Megyer*) törzs, „mint neve és nyelve bizonyítja, eredete szerint finnugor törzs, melyet egy bolgár-török nép a törökség köréhez kapcsolt“. De azért valószínű, hogy török elemeket is tartalmazott „már a legelső török-magyar érintkezéstől fogva“. A *Nyék* neve finnugor eredetű, de ez, ilyen alárendeltebb szerepű törzsnél „nem sokat jelent“. „A többi... törzsnevek török eredetűek, s nem gondolhatunk mást, minthogy ezek a törzsek eredetileg maguk is törökök“. Mert a „törzsnév történeti emlék, mely a törzs származására, történeti kapcsolatára világot vet“. A *Gyarmat, Tarján, Jenő* és *Keszi* törzsnevek bolgár-török eredetűek, így ezek „eredetileg bolgár törzsek“. A *Kürt* és a *Kér* középpázsiai török törzsnevek és valószínűleg „nem az illető törzsektől függetlenül kerültek a magyarokhoz“. A szerző következő megállapítására különösen nagy súlyt helyezünk: „A kialakulás folyamata szempontjából a finnugor és a török elem között általában nagy különbség van: a magyarság nem finnugor és török törzsekből alakul, hiszen finnugor törzsek politikailag oly módon megszervezve, mint a török törzsek, nem voltak, ezért a török törzsekkel szemben

finnugor törzseket, — mint alakulási tényezőket, — nem lehet elképzelnünk.“ „Szervezet, alakulási képesség és lehetőség szempontjából a magyar törzs török, azzá vált már a magyar-bolgár érintkezés első korszakában.“ Dacára ennek, szerinte mindebből mégis az következne: „hogy a magyarság egy nagy finnugor és 6—8 török törzs egyesüléséből keletkezett“.

Kíséreljük meg, hogy a IV. és V. fejezet eredményeit összefoglaljuk. A magyarság törzsszervezete teljesen megfelelt a török népek jellegzetes törzrendszerének. A *Nyék* törzs finnugor névére Németh Gyula sem helyez súlyt, de különben ennek neve is a török törzsnévadási törvények szellemében jött létre. A magyar vezértörzs után következők nevei mind törökök. Közük négy bolgár-török eredetű törzsnevet (*Gyarmat, Tarján, Jenő, Keszi*) találunk. Ezek közül kettő (*Tarján, Jenő*) méltóságnév és emellett tanuskodik, hogy vezérek egykor ezeket a török méltóságokat viselték. Ezek tehát, *gyula* és *kündü* méltóságneveinkkel (v. ö. még az ebbe a csoportba tartozó *Tarkacsu, Gyeücsa, Vajk* és *Töhötöm* személyneveket), a magyarság török politikai és hadi szervezetének emlékei. A *Gyarmat, Kürt* és *Kér* törzsek nevei, jelentésük szerint, az említett méltóságnevekkel együtt a „megtisztelő nevű“ törzsek közé tartoznak; már nevük is jelzi előkelőbb állásukat, ami megint csak megfelel a török törzsszervezet rendjének. Ez a törzrendszer, vagy törzsszövetség többnyelvű volt. Tagjai beszélték a finnugor eredetű magyar nyelvet, beszéltek egy bolgár-török nyelvet és emellett ismertek egy köztörök nyelvet is. A magyar vezértörzs „neve és nyelve“ finnugor eredetű és ezért, a szerző szerint finnugor törzsnek kell tekintenünk.

Főként ehhez a kérdéshez volna néhány megjegyzésünk. Először is az, hogy magyar nevünk és nyelvünk eredete közt nem kell o k v e t l e n ü l összefüggést keresnünk. A népek rendszerint nemzeti nevükkel nevezik nyelvüket. A bolgárok nyelvüket „bolgár nyelvnek“, a franciák az övéket „franciának“ nevezik, bár az elsőnek az államalapító török-bolgársághoz, a másíknak a frankokhoz semmi köze sincsen. Szóval, ha a Magyar törzs török (vagy akár más) származású is volna, nyelvünket akkor is magyar-nak mondanánk, mert ez a név lett nemzeti nevünk. Németh Gyula elfogadja Reguly feltevését, hogy a magyar név előrésze azzal a névvel függ össze, amelyen a vogulok önmagukat és az osztjákat szokták nevezni. Nevünk második része, mint láttuk, török törzs-, vagy népnévképző szó és így a magyar név, szerintem b i z o n y t a l a n szóból képzett t ö r ö k törzsnév volna. A magy-eredete szerintem azért bizonytalan, mert átvételének módját nem tudom elképzelni. Németh Gyula szerint, — ha jól értem, — egy ilyen nevű f i n n u g o r törzs kapcsolódott valamiképen egy bolgár-török törzsszövetséghez. Ehhez azt kellene feltennünk, hogy a „magyaroknak“ már előbb a török népekéhez hasonló törzsszervezetük lett volna. Ezt, mint láttuk, Németh Gyula sem hiszi és ennek nyomát sehol nem is találjuk. Sőt minden jel arra

mutat, hogy nyelvünk egykori hordozói a társadalmi fejlődésnek igen kezdetleges fokán állhattak, úgy mint a finnugor nyelvű népek általában. Az pedig alig képzelhető, hogy egy legfeljebb apró nemzetségi csoportokban szétszórva élő vadásznép, *ő n m a g á t ó l*, egyszerre törzssé alakuljon és képes legyen, egy nálánál sokkal fejlettebb állattenyésztő nép keretében, egyenrangú szerepet játszani. De szerinte is a bolgár-törökök szervezték meg a „magyarokat“. Így még leginkább egyénenkénti beolvasztás formájában lehetne a két nép kapcsolódását elképzelni, de hogyan maradhatott volna fenn ez esetben egy finnugor *t ö r z s n é v* a magyaroknál?

Úgy hiszem, hogy a kérdés megoldását más oldalról kell megkísérelnünk. Németh Gyulánál magától értetődő dolog, hogy nyelvész létére elsősorban a nyelvészetből indul ki. Láttuk, hogy ezen az alapon olyan gazdag, mondhatnánk teljes képet tudott adni a honfoglaló magyarság törzsszervezetéről és arról a műveltségi körről, amelyhez a magyarság tartozott, amilyent eddig senki adni nem tudott. De ennek a képnek végső konklúzióját le nem vonta, vagy levonni még nem akarta. Mert hiszen a mondottak után nyilvánvaló, hogy a honfoglaló magyarság török nép volt. Így most már, szerintünk nem az a kérdés áll előtérben, hogy a *f i n n u g o r* magyarok honnan vették át török műveltségüket, de az, hogy a *t ö r ö k* magyarság, mely nyilván bolgár-török eredetű volt, honnan jutott finnugor nyelvéhez, amely utóbb — ismeretlen okoknál fogva — nemzeti nyelvévé vált. Németh Gyula eredményei alapján, szerintem, más hipotézist lehetne felállítanunk. Ogur-török törzsek, — talán a ting-lingek, — az Urál vidékén, egy finnugor vadásznép közelében éltek és azok prémzsákmányával kereskedtek. Az állandó érintkezés révén megtanulták a finn-ugor nyelvet és mivel annak a népnek területén szállásaiknak (prémgyűjtő telepek) kellett lenniök, a két nép közt valamelyes keveredés is jöhetett létre. A finnugor nyelv (egy vagy több törzsnél), először csak gazdasági érdeket szolgált, utóbb a család nyelvévé vált és így, mikor délebbre vándoroltak, — a bolgár-török mellett, — tovább is életben maradt; míg végül, hazánk területén, egyedüli nyelve lett a magyarságnak. A *magy(-eri)* név pedig, ha csakugyan közös származású lenne a vogul népnévvel, eredetileg ilyen kétnyelvű ugor törzs neve volt. Megjegyzem, hogy a *magy*-finnugor származásában csak igen kötve hiszek. A Turul nemzetségek, — Árpád családjának, — régiségéről és előkelőségéről tanuskodik totemistikus származási mondája és hún származásának hagyománya. Nyilvánvaló, hogy a magyarság vezértörzse, melynek ez a Turul nemzetség adta fejedelmeit, szintén előkelőnek, a többenél előbbrevalónak tartotta magát. Ha pedig ez így volt, akkor ennek a tudatnak a törzs nevében is meg kellene nyilatkoznia. A besenyők vezértörzsének, az oguzokénak, a türök névadó törzsének „erő, erős“-féle jelentésű *m e g t i s z t e l ő* neve volt. A magyarság azon törzsei, melyek Németh Gyula szerint a törzsrendszer magvát képezték volna, szintén ilyen meg-

tisztelő neveket viselnek, ellenben ép a vezértörzs tartotta volna fenn nevében egy olyan nép nevét, melyet török szempontból soha sem tarthattak egyenrangúnak? Talán mégis másutt kellen nemzeti nevünk etimonját keresnünk!

A VI. fejezetről, melyben a magyarság keleten maradt töredékeiről van szó, csak röviden emlékezhetünk meg. A baskirok „a magyar nép egy része, amely valószínűleg a volgai bolgárokkal együtt a Kaukázus vidékéről vonult észak felé.” A baskirok részben magyar nyelvűek voltak, ahogy azt Juilán tudósítása is bizonyítja, részben kezdettől fogva török elemekből álltak. Magyar eredetüknek egyik legerősebb bizonyítéka az, hogy köztük ma is vannak *Jenej* és *Jurmaty* nevű törzsek, melyeknek neve a magyar Jenő és Gyarmat törzsnevekből alakult. A Σάβαρτοι ἀσφαλοι egy magyar néptöredék volt, mely talán már a VI. század második felében költözött a Kaukázustól délre eső vidékre. Nevük a szabir népnévből származott. A Kelet-Európában és Ázsiában előforduló magyar-féle hangzású hely- és személynévnek egy része a keleten maradt baskir-magyarok maradványaival, más része talán a tatárjáráskor, a tatároktól elhurcolt magyarokkal függhet össze.

Németh Gyula munkájának érdemeit nem kell külön méltatnunk. Hogy ez a munka milyen nagy lépéssel vitte előre a magyar őstörténetnek, a magyarság kialakulásának megismerését, arról anyagának és eredményeinek ismertetéséből kellett meggyőződnünk. Nem legkisebb érdeme az, hogy ezzel új alapot adott és új utakat nyitott meg a tovább kutatásnak. Gr. Zichy István.

A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára.

XII. k. Gróf Zichy István áldozatkészségéből kiadja dr. Lukesics Pál. Budapest, 1931. Dunántúl-kny. Pécs, XXVII. 462 l.

Midőn tizenhat évvel ezelőtt a *gróf Zichy-család Okmánytára*-nak XI. kötetét, — melynek félbemaradt sajtó alá rendezését a szerkesztő, Kammerer Ernő betegsége folytán alulirott végezte be, — a Magyar Történelmi Társulat a család akkori széniorának, gróf Zichy Nép. Jánosnak áldozatkészségéből közrebocsátotta, a háborús viszonyok ellenére is tervbe vettük a következő kötetnek kiadásra való előkészítését. A körülmények azonban a tervet akkor megghiúsították; azután pedig a trianoni béke a széniorátusi uradalmat is elszakította Magyarországtól s a cseh kormány azt a család egyes tagjai közt felosztotta. Divény vára és a nemzetségi levéltárat őrző zsélyi kastély szerencsére gróf Zichy István-nak, az ősmagyarság jeles kutatójának s a M. Tudományos Akadémia levelező tagjának jutott osztályrészül, aki nemcsak lehetővé tette dr. Lukesics Pálnak, a báró Eötvös-kollégium tanárának a levéltárban való kutatást, hanem nemes áldozatkészséggel elvállalta az előző kötetekből kimaradt és Lukesics kutatásai közben felfedezett anyag kiadásának költségeit is.

A kötet, — mely ily módon többé nem a Magyar Történelmi Társulat égisze alatt jelent meg, — valóban megérte az áldozatot.

Az Árpádkorból 5, a XIV. századból 51 és a XV.-ből 216 darab oklevél és egyéb, eddig lappangó irat lett ezzel közkinccsé, melynek becsét emeli az, hogy a XV. századbeli daraboknak több, mint a fele missilis levél és pedig nagyobb részt a közéletben szereplő egyének levelei, melyek ennél fogva nemcsak a belső, családi életre s a gazdasági és kulturális viszonyokra, hanem országos jellegű és politikai eseményekre vonatkozólag is érdekes adatokat nyújtanak. Ilyenek, hogy csak néhány példát említsünk, a Zsigmond császár kíséretében Konstanzban időző Várdai Miklós levele atyjához (1430 jan. 13), melyben írja, hogy a császár husvét utánra ott tornajátékot hirdetett (fecit declarare tornay), melyeken ő is részt szeretne venni s ezért kéri, hogy küldjön neki jó lovakat s íjakat, mert az övéi egy kivételével mind összetörték s e nélkül nem tud meglenni (112. sz.); továbbá Várdai Istvánnak, a későbbi kalocsai érseknek, mint a ferrarai egyetem hallgatójának nagybátyjához írt levelei 1448—1449-ből (minthogy már a Történeti Szemle 1929. évfolyamában megjelentek, csak magyar kivonatban közölve), melyek az akkori diákéletre vetnek világot (165, 166, 169—171. sz.) vagy Brankovics György levele Szendrőből (1454 május 31) Garai nádorhoz, melyben sürgeti, hogy mielőbb tartsanak Szegeden országgyűlést és határozzanak az általa a szultánnál közvetített fegyverszünet ügyében, mert másként nem tudja a törököt Nándorfehérvár és Magyarország megtámadásától visszatartani (186 sz.) és Várdai István, királyi alkancellár értesítése Futakról (1456 nov. 4) a Nándorfehérváron dühöngő pestisről és a király odaérkezéséről (194. sz.) s végül az 1486 körül kelt, legrégibb eddig ismert magyar missilis levél: Várdai Aladár levele testvéréhez, Miklóshoz (262. sz.). A közölt oklevelek és iratok tartalmukat tekintve egyébiránt, kevés kivétellel, a Tóttós és Várdai családokat illetik és kiegészítik az eddigi kötetek anyagát. A Zichy-családot mint ilyent érdeklő darab csak egy van a kötetben: özv. Zichy Benedekné szóbeli végrendeletének feljegyzése 1471-ből (240. sz.).

A pótkötet tulajdonképeni anyagához a szerkesztő két függelékot csatolt: az egyik a kisvárdai uradalom urbariuma 1521-ből, a másik Várdai Ferenc, erdélyi püspökségének számadásai 1513—1524-ből. Ezek kor szerint ugyan már nem tartoznak bele a kötetbe; gazdaságtörténeti szempontból azonban igen érdekesek, különösen az utóbbi, mely egy ezen korbéli magyar püspöki udvar háztartásába enged bepillantást.

Hálára kötelezett Lukács azzal is, hogy szerkesztő-elődeinek mulasztását pótolta s a Bevezetésben levéltári adatok alapján összefoglalta a gróf Zichy nemzetségi levéltár kialakulását, genealogiai táblákkal magyarázva meg, hogy egyes családok iratai, melyek ma a zselői levéltár anyagát alkotják, minő rokoni kapcsolatok alapján kerültek oda bele.

Ami a kiadás módját illeti, — pótkötetről lévén szó — a szerkesztő, igen helyesen, ragaszkodott az eddigi kötetek rendszeréhez; s a kiadás fogyatékoságai nem is a rendszerből fakadtak.

Hogy bírálói tisztünkben folyólag ezekre is rámutassunk, mindenekelőtt sajnálattal tapasztaltuk, hogy a szövegközlésben nem egy helyütt fordulnak elő az eredeti oklevél megtekintése nélkül is biztosan felismerhető hibák, anélkül, hogy a kiadó ezekre a szokásos felkiáltó jellel figyelmeztetne. Itt tehát kétségtelenül másolási hibákkal állunk szemben, melyek az összeolvasó figyelmét is elkerülték; s ha az értelmét lényegesen nem zavarják is, mégis a megbízhatóság rovására esnek.

A regeszták egészben véve megfelelők ugyan, de egyes esetekben ezek sem szabatosak. Pl. a szerkesztő a *dos*-t egy helyen „hozomány“-nak (5. sz.), másutt a *dos et res parafernales*-t „vagyoni járandóság“-nak fordítja (252. sz.); a *castrum Novi Montis Pestyensis*-t pedig Buda helyett „pestujhegyi város“-nak (13. sz.), Zseliz községet (*communitas*) „Zseliz város“-nak nevezi (101. és 102. sz.). Nem helyes a *fratrum minorum per Hungariam magister*-t a „magyarországi minorita szerzetesek provincialisa“ címmel fordítani (30. sz.), mert a minoriták alatt a közhasználatban csak a ferenc-rendiek egyik ágát, a „minores conventuales“-t értjük; s Alsáni Bálint bíbornok, pécsi püspököt (*Valentinus cardinalis ecclesie quinqueecclesiensis*) sem szabatos egyszerűen „a pécsi kardinális“-nak nevezni (48. és 50. sz.).

Továbbá, noha a szerkesztő azt a helyes elvet követi, hogy a regesztákban a hely- és családneveket mai kiejtésük szerint írja, e részben nem mindenütt következetes, vagy a neveket helytelenül írja át; így ír *Pap* birtokot *Papi*, *Ecsény*-t *Őcsény*, *Ezeni* és *Páizoni* családokat *Eszényi* és *Pazonyi*, *Szokolya*iak-at *Szokolya*iak helyett stb. Hogy Drugeth Villermus nádor nevét miért magyarosítja *Vellermes*-re, s a horvát eredetű briberi *Melith* család nevét *Meléth*-re, nem tudjuk megmagyarázni.

Legtöbb kifogásunk a Név- és tárgymutató ellen van. Igaz, hogy ez szokta az oklevéltár kiadóját a legnehezebb feladat elé állítani. A mutatóba ugyanis a neveket és címszókat abban az alakban kell felvenni, ahogy azokat előreláthatólag keresni fogják; a család- és helyneveknél tehát, — amennyire lehet — meg kell állapítani a mai, illetőleg amennyiben már nem léteznek, a valószínű kiejtésnek megfelelő névalakot, s csak ha ennek meghatározására a kellő támpont hiányzik, akkor vesszük fel a nevet az oklevélben talált írásmód szerint. Továbbá, ha ugyanazok a személyek, mint gyakori eset, különböző neveken fordulnak elő az oklevelekben, ezeket megfelelő utalással egyik név alatt kell egyeíteni, viszont az azonos nevű, de különböző személyeket és helyeket a mutatóban meg kell különböztetni. Helyneveknél éppen ezért nagyon fontos a vármegye megjelölése akkor is, ha az oklevélben nincs feltüntetve. Mindez nem csekély történelmi, főleg család- és helytörténeti jártasságot tételez fel s néha egész kis tanulmányt tesz szükségessé. A dolog természetében rejlik továbbá, hogy a mutatónak egységesnek kell lennie; ez pedig csak úgy szokott sikerülni, ha egy ember állítja össze. Nagy hiba volt tehát, hogy Lukács ezt a munkát nem önmaga végezte el, hanem több

egyetemi hallgatóra bízta, s ezzel a mutató sorsát előre megpecsételte.

Ennek a kollektív munkának a káros hatása megnyilvánul ugyanis abban, hogy a mutató nem egységes és nem következetes. Míg egyik család- vagy helynevet átírja mai kiejtés szerint, a másiknál megtartja az eredeti írásmódot, noha a helyes névalak megállapítása nem ütközött volna semmi nehézségbe. Így fordulnak elő pl. *Bagdaniak* (Bogdányiak h.), *Castaniche* kastély (Kosztajnica h.), *Levey* és *Luey* család (Lövey h.), *Plawcz* (Palocsa h.), *Popy* birtok (Papi h.), *Thoankutha* (Tavankuta h.), *Tuti* birtok Baranya m. (Tóti b. Bodrog m. h.), *Vratislavia* (Boroszló h.) stb. A címszók egy része latinul, másika magyarul van felvéve; sőt ugyanazon tárgyra vonatkozó adatok részben latin, részben magyar címszó alatt találhatók, anélkül, hogy egymásra utalásnak, pl. *coloni* és *jobbágyok*, *alkancellár* és *vicecancellarius*, *decima* és *tized*, *scola* és *iskola* stb. Ugyanez előfordul a tulajdonneveknél is pl. *Csapi* (*Ezeni*) és külön *Eszeni* és *Ezeni* család, *Csepcsi* és *Csepcsi*, *Jakch* és *Kusali Jakch*, *Mathusnay* és *Matucsány*, *Téthi* és *Théti*, *Thymak* és *Timák* stb. A mutatóban találhatók továbbá ilyen általános címszók, mint *egyház*, *ispánok*, *jobbágyok*, *nemesek*, *részbirtokok*, *várnagy* s ezek alatt több-kevesebb adat, a felsorolás azonban egyiknél sem teljes. A címszók megválasztása különben is nagyon ötletszerűen történt, pl. fel van véve *alkancellár*, *jő-* és *titkos* *kancellár*, *de* *kancellár* már nem; *jőpincemester* van, *de főlovászmester* hiányzik, *püspök* és *prépost* van, *de érsek* és *apát* nincs felvéve. Emellett azonban egész tömegét találjuk a felesleges címszóknek, melyeket tetszés szerint lehetett volna még szaporítani (pl. állatállományok, clavigeri, edények, élelmiszerek, famuli, kard, mészárszék, procurator, servitor stb.). És míg néhol jobbágynevek külön közölve vannak, másutt a birtokos nemesek nevei csak sommásan vannak elintézve, mint *lengyeli*, *rimi*, *szelesi*, *szintai* *nemesek*.

Van azután hibás név- és helymeghatározás is elég. Így olvasható többek között *Kathmer* (Katymár h.), *Mátyásháza* (Mátyusháza h.), *Patala* és *Szentgyörgy* birtok Baranyamegyében (Bodrog m. h.); *luki* népek (populi de Luk; a regesztában: lukaiak) *lőki* (Garamlők) helyett; *csuldi* egyház (a szövegben is kétségtelenül hibásan Chulld, valószínűleg Gyalud h.); *Machadonia* János (Macedóniai h.); *Dénes vajdai deák* közjegyző (Dyonisius literatus de Wayda), *Morochko királynői vadászmester* (Morochok magister agazonum), *Szarvaszó Márton* (Szarvaszói h.), *ganthei* bodrogyejei nemesek (a szövegben csupán: consors Stephani Ganthe), *Pest-ujváros* (Buda h.), *Chabotzygeche* erdő (a szövegben: Chobothzygeche; hibás olvasás Choboth zygethe h.). Előfordul továbbá a mutatóban *Battyda* és *Gathan* birtok (a szövegben: Bathyan, illetőleg: Bathán, melyek külön is fel vannak véve Battyán alatt) és *Fehér* birtok Pozsony megyében (a szövegben: Felsemagyar), mint a mutató-készítők felületességének bizonyítékai.

Mindezeknek koronája azonban az a mosolyt keltő tévedés,

melyre egy 1332. évi oklevél (10. sz.) hibás szövege adott alkalmat. A szövegben ugyanis ez áll: „... terciam partem eiusdem maccelli Paulus . . . frater dicte matrone a *cede magno* ordine iudiciario recuperasset“. A *cede magno* szavaknak így nincs értelmük, (valószínűleg személynév rejlik alattuk), tehát vagy tollhiba van az eredetiben, vagy a másoló rosszul olvasta. A mutató készítője a *cede* szót a *caedes*-ből származtatva s hibásan *magno*-val egyeztetve, nagy öldöklésre magyarázta s felvette a mutatóba *tatárjárás* alatt.

Akiknek már volt alkalmunk oklevéltárhoz név- és tárgymutatót készíteni, jól tudjuk, hogy a legnagyobb gondosság mellett is csúsznak be hibák; s ha ezek csak szórványosak, még nem lehet az egész mutatót rossznak és hasznavehetetlennek bélyegezni. A jelen esetben sem volna helyes ezt megtenni; a felsorolt példák azonban bárkit is meggyőzhetnek arról, hogy ezt a munkát kezdőkre bízni nem lett volna szabad. A következő kötetnél, reméljük, a szerkesztő maga fogja a mutatót is elkészíteni.

Döry Ferenc.

Iványi Béla: Eperjes szabad királyi város levéltára. 1245—1526.
Szeged, 1931. 240 l. 8°.

Iványi Béla, aki a sárosi és szepesi kultúra tudományos megismeréséhez egész sereg apró értekezésen kívül a Máriássy-család és Bártfa város nagyrészt középkori okleveleinek regesztaszerű közlésével járult, újabban ezzel az értékes tartalmú kötettel gazdagította a magyar történeti irodalmat.

A XIII. századból 8, a XIV.-ből 131, a XV. századból pedig 447 regesztát tartalmaz ez a kötet, melynek javarészt a városnak a vámmentesége épségben tartása érdekében, főleg pedig a töltszéki és somosi vámok ellen folytatott küzdelmére vonatkozó, nagyrészt egész terjedelmében közölt oklevelek foglalják le. Ennek a küzdelemnek fontos emléke a somosi vámnak 1373-ból és az eperjesi kapunál levő vámnak 1400-ból való vámtarifája. Érdekesek a városnak a dézsma ügyében és a XV. században Bártfa ellen a vászonfehérítés joga miatt folytatott küzdelmére vonatkozó oklevelei. A sok, részben egész szövegében közölt számadáskönyv, adórajstrom és a különböző jegyzék nemcsak a város belső helyzetére és pénzügyi viszonyaira vet világot, hanem érdekes következtetések vonhatók le belőlük a város lakosságának nemzetiségi viszonyaira is; megállapítható, hogy a német lakosság mellett nagy számmal voltak magyarok és tótok is. Mindenesetre kár, ami azonban a munka értékén nem változtathat, hogy a szerző ezeket a jegyzékeket nem közli mind egész terjedelmükben.

Az Eperjesre vonatkozó oklevelek mellett előfordul több a városra nézve idegen oklevél is, melyek nagy részben Sáros vármegye területére, de részben a szomszédos, sőt távolabbi megyék területére is vonatkoznak. Érdekesek a Tótsolymosi Apród

Jánosra,¹ a későbbi küllői főesperesre, Nagy Lajos király történetírójára vonatkozó oklevelek is.

A szerzőnek ez a munkája ismét közelebb visz bennünket a középkori várostörténet tökéletesebb megismeréséhez és ezért örömmel várjuk a kötet befejező részét. **Fekete Nagy Antal.**

A Pécz nemzetség Apponyi ágának az Apponyi grófok családi levéltárában őrizett oklevelei. II. 1. (1527—1564 július.) Budapest, 1930. 8° 173 l.

Az Oklevéltár első kötetét még 1906-ban adta ki néhai gróf Apponyi Sándor megbízásából Kammerer Ernő. A szerkesztő halálával az anyag közlése megakadt, a második kötetnek csupán egy tizenegy ívnyi töredéke került sajtó alá. Ez a kiszedett kötetrészt, — mindössze 61 oklevél, — jut ebben a csonka formában a nyilvánosság elé, hogy legalább az ne kallódjék el, ami a nagy publikációból még elkészülhetett.

Az oklevelek közzétételének formája és módja lényegében az első kötetnél alkalmazott elveket követi. Az oklevelekben előforduló időmeghatározások megoldását a lap széle tünteti fel. A kiadás az átírt okleveleket nem külön, kiragadva, megfelelő évszám alatt adja, hanem az eredeti szövegben, folytatólagosan. Ugyanegy ügyről szóló oklevelek nem mindegyikét kapjuk egész terjedelmében; igen gyakran az ügy további folyamáról csak a jegyzetek közé tett kivonatok számolnak be.

Az oklevelek, annyi más családi levéltár anyagához hasonlatosan, a politikai történetírás szempontjából adatokat nem tartalmaznak. Kötetünk annál becsesebb a jogtörténet számára. Nem találunk feljegyzéseket a magángazdaság üzemére, belső szervezetére sem: a földek művelése és jövedelmezősége, a jobbágyok szolgáltatásainak nagysága, urbáriális szerződések, gazdasági kimutatások, számadások hiányában nem állapítható meg. Okleveleink épp oly kevésbé nyújtanak képet a magyar vidéki élet szellemi struktúrájáról.

Megnehezíti az oklevelek felhasználását, hogy a kötethez nem járul index. Ám a hiányzó, vagy éppen megbízhatatlan Mutató szinte kivétel nélkül jellemzi oklevélkiadványainkat. Ez a sajnálatraméltó körülmény teszi indokolttá az értékesebb darabok egyenkinti bemutatását.

Nagyobb érdeklődésre tarthat számot Somogyi Ferenc 1532. évi végrendelete, mivelhogy a testamentum alá eső javakat világosan körülírja. Azok az ingatlan javak (bona immobilia), amelyek „iuxta regni consuetudinem ad consanguineos et fratres suos condivisionales devolvi deberent“, végrendelkezés tárgyai nem lehetnek (14. l.).

Egy személynöki ítéletlevél viszont a servitor ignobilis jogi helyzetére vet fényt: a jobbágyféle fogvatartásáért az alperes csak egyszeri homagiumot fizessen. A servitor ignobilis

¹ A 24. lapon (49. regesztá) tévesen István.

pusztán a negyven forintos jobbágyhomágiumra tarthat igényt (99. l.).

Hogy a familiáris konvenciója miből állott, arra jó példa Országh Kristóf nógrádmegyei főispán és országos kapitány egyezsége kapitányával és familiárisával, Apponyi Jánossal (139. l.). Egy másik jelentős oklevél a familiáris elv államkormányzati szerepét emeli ki: János király megengedi, hogy Zopcsics Gergely szolgálatát elhagyhassa (9. l.).

Bibi Anna ingóinak lajstromában feljegyzett sokféle magyar szó 1544-ből egy-egy nyelvtörténeti adat nyelvünk fejlődés-történetéhez. A közlés „bedwe” szava láthatatlanban is medvére javítandó (53. l.).

Váczy Péter.

Meszlényi Antal: A magyar jezsuiták a XVI. században. (Budapest, 1931. Szent István Társulat, 8° r., 204 l.)

Talán a liberális kor szinte általánosan jezsuitaellenes fel-fogása volt az oka, hogy a magyar történetírás alig, vagy éppen semmit sem foglalkozott a magyarországi jezsuita-rend történetével. Pedig tudományos történetírásunk alapvetői, a XVIII. század európai viszonylatban is nagynevű magyar historikusai, Bél Mátyás és iskolájának kivételével, a rend tagjainak sorából kerültek ki. A XVII. és XVIII. század magyar történelme pedig csak hézagosan ismerhető meg a jezsuiták magyarországi működésének, szellemi termelésének ismerete nélkül. Ipolyi Arnold, Fraknói Vilmos, Kollányi Ferenc, Sörös Pongrác és mások kisebb-nagyobb értekezései inkább csak epizódokat tártak fel a rend magyarországi működésének történetéből, éppen úgy, mint ahogy Velics László munkája, címéhez híven, pusztán vázlata maradt a rend történetének. A háború után a helyzet mintha itt is megváltozott volna. Hóman Bálint a XVIII. századi magyar történetírásról szólva méltó helyet jelöl ki a jezsuita történetíróknak, most pedig Meszlényi Antal először foglalja módszeresen össze a rend magyarországi hőskorának, a királyi Magyarországon és Erdélyben működő jezsuita misszióknak a történetét.

Meszlényi alapos munkát végzett, nemcsak a nyomtatott forrásműveket használta fel, hanem a Budapesten felkutatható levéltári anyagot is, amelyből különösen a Hevenessy-féle gyűjtemény és a Szittyay Dénes másolta rendi iratok szolgáltatott bőséges anyagot. A terjedelem szűkre szabott volta magyarázza meg, hogy Meszlényi kénytelen tömören előadni mondanivalóját, de lényeges momentumok így sem maradnak említés nélkül. Apró hibák, elnézések nem rontják a mű értékét, viszont kár, hogy a bibliografiát nem épen exakt gondossággal állította össze. Műve egy konfesszionális jellegű sorozatban jelent meg, s a szerző maga is katolikus egyházi férfiú; egészen természetes, hogy felfogása a kontroverz kérdésekben szigorúan katolikus, egyházas. Ez magyarázza meg a bevezetésnek némileg szónokias, apologetikus színét is, ahol a történetíró szempontjai mintha itt-ott kissé hát-

térbe szorultak volna. Ellenben elismeréssel kell említeni, hogy Meszlényi kényes témáját őszintén átérzett tárgyilagossággal és így munkája, amely a magyarországi jezsuita-rend története első szakaszának első, módszeres összefoglalása, semmiben sem sérti a más vallási meggyőződésen élők felfogását sem.

Ma különben valósággal irodalmi divat lett, a felvilágosodás és a liberális kor jezsuita-ellenes irodalma után, a jezsuita-rendről és történeti szerepéről megértéssel írni. Elég legyen itt Fülöp-Miller René nemrég megjelent hatalmas munkájára (*Macht und Geheimniss der Jesuiten*, Leipzig, 1929.) utalni, amelynek szerzője a széles horizontú publicista könnyed stílusával, de széleskörű és alapos forrástanulmányok nyomán a rend világtörténeti szerepe mellett annak helyét az emberi szellem fejlődésének történetében is méltóan megjelölte. Fülöp-Miller tárgyilagossági felfogását egyik magyar jezsuita kritikusa (Bangha Béla, *Magyar Kultúra* 1930.) is kiemelte, a jezsuiták innsbrucki theologiai folyóirata pedig legutóbb (*Zeitschrift für Kath. Theologie*, 1931. I. füzet) egyenesen elismeri, hogy nem-katholikus világnézetű író még soha ilyen tárgyilagossággal nem írt. De Fülöp-Miller munkája megértésre talált a nem-katholikusoknál is. Egy angol publicista legújabb megjelent szellemes essayében (Sidney Dark: *The Jesuits*, *The Quarterly Review*, 1930 október), bár nem hallgatja el a kritika szavát sem a jezsuiták működésével szemben, mégis arra az eredményre jut, hogy bár a rendnek megvoltak a maga hibái, történetileg ma már tisztán áll, hogy megszüntetése inkább erőnyei és kiváló eredményeik okozta irigység miatt következett be.

Ma, a jezsuitákról régebben szinte általánosan vallott felfogásnak a revíziója idején, valóban kíváncsok, hogy Meszlényi tovább folytassa kutatásait és a magyarországi rendtartomány története a felosztásig a már bevált keretek és módszer szerint mihamarább napvilágot lásson. Természetesen még akkor is hátra van a magyar barokk-kor jezsuita irodalmának módszeres feldolgozása, ami pedig integráns része a magyar szellem történetének nemcsak az irodalmiság problémája szempontjából, ahogy ez az eddigi Pázmány-kutatásoknál történt, hanem a történeti fejlődés specifikus magyar sajátosságainak megállapítása miatt is. Csakis a jezsuita-rend és a jezsuita szellem történeti, irodalmi és művészeti hatásainak megjelölése után kerülhet majd a sor a Meszlényiénél részletesebb, átfogóbb, a szellemi kapcsolatok szempontjából elmélyedőbb rendtörténet megírása, amely sok helyen azonos lesz a magyar katolikus egyház történetével. Tóth László.

Kovács Katalin: Csongrád város a XVIII. században. Doktori értekezés. 1929. Dunántúl Egyetemi Nyomdája. Pécs. 57. l.

A magyar Alföldön a töröktől való felszabadulás után megkezdődnek a birtokadományozások, új telepítések; a mérhetetlen nagyságú uradalmakon megindul a fejlődés, régi falvak benépesednek, újak alakulnak. Új fejlődési korszak nyílik a hódoltság alatt jelentőssé nőtt parasztvárosok számára is.

Csongrád városa a török uralom alatt egészen magára-hagyatva fejlődött. Régi földesurai, a Mágocsiai, Wiczmándiak, Csömöri Zayok, Lisztyek, elmenekültek, a magyar közigazgatás pedig távol tőle hozza jórészt megvalósíthatlan rendelkezéseit. A felszabadító háborúk szenvedései után a király Schlick Lipót tábornoknak adományozza a csongrádi uradalmat. Schlick birtoklása azonban nem volt zavartalan: felléptek ellene a törökvilág előtti tulajdonosok, sőt a német lovagrend is. Legveszedelmesebb ellenfele Károlyi Sándor volt, aki szintén igényt tartott a birtokra. Schlick maga sohasem gazdálkodott e területen, az örökös pereskedés sem volt kedvére s így 1720-ban 30.000 forintért túladott az uradalmon, eladván azt Károlyinak.

Míg Schlick meghagyja a város törökkori autonómiáját, addig Károlyi földesúri jogainak teljes igénybevételével igyekszik jobbágy sorba szorítani a lakosságot. Ez utóbbi azonban, ha anyagi kultúra tekintetében nem állt is valamely jobbágyfalu népének a színvonalán felül, a város sorsának intézésében már gyakorlatlansággal s ennek megfelelően polgári öntudattal bírt. A Károlyi-család birtoklása tehát elejétől fogva a lakosság ellenszenvével találkozott. Ez természetesen mitsem használt. A földesúr kezében tartja a vármegyét, amelynek birtoktalan nemes tisztviselői az ő bérleteiből élnek; mihamarább letöri a városka kormányzati önállóságát.

Csongrádot eddig a tanácsa vezette, ítélve élet és halál, birtokügyek és földosztás fölött egyaránt. A XVII. század utolsó éveiben, mikor a fiskus bírja a várost, ez az autonómia kis időre megszűnik, de Schlick birtoklásával újra helyreáll és vezeti tovább a kicsi község (a XVIII. század első éveiben 19 egész és 30 fél jobbágytelekből áll, míg 14 $\frac{3}{4}$ szesszió 59 szellér él) ügyeit. Robotot nem adnak, — Schlick nem gazdálkodik, — csak taksát. A nagykiterjedésű határban 4—5 évenként új gypet szántanak fel, az elvetett mag négy-ötszörösét aratva.

Károlyi már földesurasága első éveiben megköti bíróválasztási jogukat, majd a terheket fokozza, pusztákat ad bérbe, amelyek eddig a városhoz tartoztak s emellett sem újításokkal nem emeli a város gazdasági helyzetét, sem telepítési kötelezettségének nem tesz eleget. Utódai sem igen javítanak ezeken a viszonyokon: a taksa-, a robotkötelezettség egyre nő. A forrongó közhangulatot sikerül ugyan a megyének lecsendesítenie, de a lakosság kizsákmányolásának csak Mária Terézia úrbéri rendelkezése vetett véget.

Röviden ez a tartalma Kovács Katalin sok szorgalommal összeállított tanulmányának. A munka részben levéltári adatokon épül fel. Nekünk azonban úgy tűnik, hogy a szerző nem tudta egészen kitölteni azokat a kereteket, amelyeket dolgozatának címe nyújtott számára. Nagyon helyesen fölismerte, hogy a XVIII. század Csongrádjának élete a Károlyi-család gazdálkodási rendszerével függ össze, de annyira belemerült ennek a viszonyoknak a tárgyalásába, hogy a város belső életéről alig mond valamit. Pedig olyan városnál, amely az egész XVII. században

autonóm volt, igen fejlett belső berendezkedésnek kellett lennie. Nem szól a helység topografiájáról, terjeszkedésének irányairól, a népszaporodásról, a bevándorlásról, amelyek pedig minden modern falutörténeti monografia sine qua non-jai; nagyon-nagyon keveset mond a földművelés formáiról is. Éppen így tájékozatlanul állunk szemben az ipar kérdésével. Volt-e valamilyen ipar vagy háziipar s ha igen, milyen iparágak szerepelnek? Mit jelent ez az ipar a város szempontjából? Milyenek az élelmiszerárak? Hallunk adókról, de hogy azoknak súlyos, vagy kevésbé súlyos voltát megítélhessük, ismernünk kell ilyen adatokat is.

A város materiális életéről tehát nem kapunk tökéletes képet, de ugyanígy hiányos a szellemi élet képe is. A XVIII. századról szólva kérdezhetjük például: vannak-e a városkának vallási megmozdulásai, vagy az anyagi csapások egészen közönyössé tették a népet a kor nagy érzelmi áramlatai iránt? Vannak-e a földesúrnak vallásügyi intézkedései? Hogyan fogadja ezeket a lakosság?

Véleménye a Károlyiak gazdálkodásmódjáról szükségképen elítélő, mert látja, hogy az Csongrád fejlődését és gazdasági emelkedését úgyszólván lehetetlenné tette. A jobbággyá lett község élete az elszegényedéssel párhuzamosan leegyszerűsödik, elszíntelenedik. Talán ez vette el a kedvét szerzőnek attól, hogy a város XVIII. századi életének társadalom- és helytörténetileg teljesebb képét adja. Pedig kíváncsok lenné, hogy tovább dolgozzék a mondott irányban, mert műve így, minden szorgalmas anyaggyűjtés ellenére, — a könyv végén még néhány fontosabb aktát is publikál, — hiányos.

Császár Edit.

A magyar kir. Ludovika Akadémia története. Szerkesztette Bachó László. Budapest, 1930. 1003 l. 4°.

A II. József abszolutisztikus uralma után újjáéledő nemzeti érzés egyik legszebb tettevéváltása a Ludovika Akadémia felállítása volt. A nagymultú intézet alapkövetelésének századik évfordulójára készült ez a külsőségeiben csinos és vaskos kötet.

Az Akadémia megalapításának előzményei után (Czékus Z.-tól) különböző szerzők által korszakként megírt fejezetekben tárgyalja a munka az Akadémia történetét. Az alapkövetéssel terjedő korszakot Ajtay Endre írta meg kellő forrástanulmányok alapján, helyesen kiemelve az intézet első főigazgatójának, József nádornak nagy érdemeit. A következő korszakok (1830—48., 1848—49., 1849—1872.) történetét Bachó László írta. Az 1872-től napjainkig terjedő korszakok történetét Koschowitz Gyula, Matterny István, Benda Gyula, Czékus Zoltán, Lenkei Géza, Bachó László, Rózsás József és Balsay László adják.

Ha mint történeti munkát tekintjük ezt a kötetet, nagyon sok kifogást emelhetünk ellene. Legelsősorban is szóvá kell tennünk az egyoldalú forrásanyagfelhasználást, mely mindig csak egy levéltárból (sőt olykor nem is magukból az iratokból,

hanem csak elenchusokból, pl. 128. l.) meríti adatait és nem kíséri mindig nyomon az ügyben keletkezett iratok útját a különböző hatóságokon keresztül, pedig az Akadémia ügyében a különböző magyar és bécsi hatóságokon keletkezett vélemények és iratok tartalmának ismerete sokkal inkább mérlegelni és értékelni tudta volna azt a szívósságot, amellyel magyar részről, korábbi időből ideszámítva József nádor lankadatlan kitartását is, meg kellett küzdeni a bécsi akadályokkal. Az 1830-tól lefolyt korszakok tárgyalásában mind kevesebb nyoma van a szakszerű kutatásnak, be kell érniünk sokszor könnyen hozzáférhető források (újságcikkek, országgyűlési naplók, szabályzatok) feleslegesen hosszú és a lényegét háttérbe szorító közlésével.

A munka forrásidéző módszere sokszor a magyar forrásközlés kőkorszakának eljárását juttatja eszünkbe, amikor ilyen jegyzetekkel találkozunk: Bécsi levéltár, 1790. 135. sz. 20. l. Vajjon a sok bécsi levéltár közül melyik és annak melyik csoportja értendő? Eredetije az Országos Levéltár Nádori irattárában (128. l.). Eredetije a m. kir. kancellária irattárában (179. l.). Az eredeti okmányt a bécsi Kriegsarchiv őrzi (205. l.). Az Országos Levéltárban 11.575/1848. iktatószám alatt (234. l.). Utóbbin nem tudom mit kell érteni, amennyiben az Országos Levéltár sokkal később keletkezett és így 1848-ban nem is iktathatott. A forrásidézésnek az a célja, hogy a levéltár, iratcsoport és a jelzet alapján az iratot azonnal meg lehessen találni. Minden kezdő kutatónak teljesen tisztában kell lennie ezzel; a szerkesztő által követett ódivatú eljárás nagy hátrányára van a munka tudományos értékének.

A több szerző által írt kötetben előforduló ismétléseket nem sikerült a szerkesztőnek kiküszöbölnie; még súlyosabban esnek latba a mutatkozó aránytalanságok, mint például az, hogy míg a kialakulás kezdetein a pályázó és egyáltalán nem működő tanerőkről részletes leírást kapunk, addig a következő korszakokban tényleg működő tanerőkről legtöbb esetben meg kell elégednünk a II. függelékben összeállított névsorral.

Különösen feltűnő a módszerhiány Buttler János életrajzát illetőleg, amelynek adatait módunkban van összevetni egy alapos forrástanulmányok alapján megírt újabban megjelent munkával.¹ Az életrajznak úgyszólván minden mondata tele van tévedéssel. A szerkesztő a Vasárnapi Újság egy cikke és Mikszáth regénye alapján ír történetet. Legvaskosabb tévedése, amit már a laikus is könnyen észrevehet, hogy Buttler Walter 1634 körül kapta volna a torontálmegyei párdányi uradalmat, holott ezen a területen ekkor és még sokáig a török volt az úr.

Ha a nagyközönségnek is szánták ezt a munkát, nem lehet rá más megjegyzésünk, minthogy a sok szabályzat, tervezet, hírlapi cikk, országgyűlési tárgyalás és ünnepi beszéd részben szöszerinti, részben pedig bő tartalmi közlése miatt rendkívül

¹ Dóry Ferenc: Gróf Buttler János házassága.

unalmas. Úgy a tudományos világ, mint a nagyközönség követelményeinek inkább megfelelt volna, ha mindezeket függelékben közölték volna.

A kötet vastagsága a tartalom rovására történt, amelyben a lényeg elveszett, az eredmények kidomborítása pedig nem sikerült. A Ludovika Akadémia, amely szép multa és fényes eredményekre tekinthet vissza, mint a nemzeti érzés és a magyar szívósság gyümölcse, megérdemelt volna egy teljes felkészültséggel és összeállítással megírt történeti munkát. **Fekete Nagy Antal.**

Schramm, Percy Ernst: Die deutschen Kaiser und Könige in Bildern ihrer Zeit. (Die Entwicklung des menschlichen Bildnisses. Herausg. von W. Goetz, I.) I. Teil: 751—1152. Teubner-Verlag 1928. 4. XII—240. l. és 135 kép.

Az ember ábrázolásának történetét kívánja feltárni Goetz, a híres német kultúrtörténész, egy nagyvonalú vállalat keretében, melynek első kötetei a német középkor anyagát dolgozzák fel, míg a továbbiakban az indus, a görög, az etrusk, a római, stb. kultúrkör ábrázolásai kerülnek a történeti kutatás lencséje alá. A kiadvány most megjelent első kötetét a nagynevű szerkesztő egypár sorral vezeti be, de ebben az egypár sorban benne él a mai történetírás minden nagy problémája. Nem is szól csupán a szóbanforgó publikációnak; méltó volna, hogy minden történetíró szeme előtt lebegjen útmutatóként. Az emberről alkotott kép, — írja Goetz, — a műtörténészt egyedül a stílus, a technika, a művészi forma szempontjából érdekli, szellemi alkatával már nem ő, hanem a szellemtörténész foglalkozik. Hogy miképpen vélekedett az ember saját magáról, milyen viszonyban állott időnként önőnábrázolásához, az már nem a műtörténész feladata, hanem tisztán szellemtörténeti kérdés. Igaz, a kor „stílusát“ nem egyes-egyedül a művészi stílus szólaltatja meg, megnyilatkozik az az élet minden jelenségében, politikában, vallásban, közgazdaságban, stb. egyaránt. A kor lelke, szellemisége legkönnyebben mégis az irodalmon és a művészetben keresztül ismerhető meg. Éppen azért szükséges, hogy a nagy munka: a szellemi élet kutatása, mely ma a legméltóbb történetírói célkitűzés, először a műtörténetben adjon részletfeldolgozásokat.

Ebben a nagy munkaprogramban egy új fejezetet nyit Goetz vállalkozása. Schramm, az első kötet szerzője, a rábízott feladatot mesteri módon oldotta meg. Régebbi tanulmányaira támaszkodva (Das Herrscherbild in der Kunst des frühen MA. 1924), keresi azokat a szellemi tartalmakat, melyek a német császárok képeit formailag meghatározzák. Forrásai nemcsak faliképek és miniatűrök, elefántcsont- és fémmunkák, hanem a pecsétek és a pénzek is, amennyiben azokat a császár képével látták el. A képanyagot kísérő terjedelmes kommentár foglalat ad arról a gondos előkészítő munkáról, amelyre a könyv szellemtörténeti eredményei támaszkodnak. A külön kötetet kitevő

képgyűjteményben együtt találjuk Pipintől III. Konrádig az összes ismert ábrázolásokat, beleértve az ellenkirályok és a X. századi olasz uralkodók ikonjait is. Ezeket a képeket tulajdonképpen a király és császár-eszme történetéhez készült illusztrációknak tekinthetjük. A képekben megörökítést nyert mindaz a gondolat, óhaj, törekvés, amely az investitúra harc kitérőse előtt a császársággal és pápasággal kapcsolatban felbukkant. Történeti jelentőségük éppen abban keresendő, hogy hézagot pótolnak a vitairatok korát megelőző forrásanyagban. Még mielőtt az irodalom szóhoz jutott volna, a kép a maga formanyelvével már a császárság és a pápaság eszméjének szolgálatába lépett.

A régi római császárképet elküldték a birodalom minden zugába, hogy a nép tudja, kinek engedelmeskedjen. Tisztelet és hódolat övezte, mert a kép mint hatalmi jelvény magát a császár személyét képviselte. A germán uralkodók ezt az antik-keresztény tradíciót vették át, s később is a királyok és császárok ábrázolása nem a germán kultúrkörbe nyúlik vissza, hanem a római-bizánci birodalom „politikai” képírásához kapcsolódik. Schramm természetesen nem bocsátkozik a császár-eszme germán elemeinek vizsgálatába. Amit mond, az az ábrázolás formai és tartalmi sajátosságaira vonatkozik. Csakis így állhatnak fenn megállapításai. A középkor elsajátítja az antik ábrázolás formális elemeit, ezeket az elemeket azonban új tartalmakkal telíti. Az antik hatalmi jelvényből a király és a császár eszmei képének visszaadása válik. A kép fokozatos átszellemesítése következik be, az antik formanyelv eszmék és vallásos képzetek kifejezésére szolgál. Nagy Károly felújít számos veszendőbement antik mintát, nem hiába áll bullájának hátlapján „Renovatio Roman. Imp.”, mégis utódai alatt az új kifejezésforma érdekében közülük nem egy újra a feledés homályába merül.

A képek időnkénti formális elváltozásai nem ritkán mélyebb összefüggéseket tárnak fel. A képek ikonográfiai sajátosságaiból, Schramm leolvassa a császár-eszme történetének egyes fejezeteit. Ebben a képcsarnokban, amelyben a koraközépkor annyi értékes darabja helyet foglal, Schramm vezetése kétségtelenül a legtanulságosabb. A képek szemléletében közelebb kerülünk a kor nagy lelki kérdéseire. Ennek pedig útja nem más, mint a Schramm által követett módszer: a szellemtörténet.

Váczy Péter.

Wohlhaupter, Eugen: Hoch- und Niedergericht in der mittelalterlichen Gerichtsverfassung Bayerns. (= Deutschrechtliche Beiträge, herausgeg. v. K. Beyerle. Band XII, Heft 2.) Heidelberg, 1929. 8°. 199 l.

Negyven év előtt adta ki *Rosenthal*¹ a bajor igazságszolgáltatásról szóló alapvető munkáját. Wohlhaupter könyvének célja éppen a jogtörténet új eredményeinek összefoglalása. Nem nyújt

¹ Geschichte des Gerichtswesens und Verwaltungsorganisation Bayerns I—II.

mindenhol önálló forráskutatást, műve elsősorban az irodalom felhasználása alapján készült. Míg egyrészről kiegészíti az általános irodalom megállapításait helyi forrásanyaggal, felméri más-részről az egyes elméletek életrevalóságát a bajor viszonyokon.

Rosenthal könyvének kiindulási pontja: az 1180. év, a wittelsbachi ház uralmának kezdete. Wohlhaupter munkájának nagy előnye, hogy a Karoling-kor előtti időre is kiterjed. Magyar histórikus szemében az első fejezetek különös fontosságúak, miután útmutatásul szolgálhatnak a szentistváni állam bajor elemeinek a felkutatására. Hogy a magyar ispán mennyiben felel meg a bajor comesnek, hogy vajjon ugyanúgy bíraskodott-e a comes nálunk, mint ott, ahonnan állítólag a mintát átvettük, mindez sokféle összehasonlításra adhat alkalmat.

A mű négy részre oszlik. Az első rész előterében a *Lex Bajuvariorum iudex* értelmezése áll, a második alapproblémája az immunitás, a harmadikban a „Hofmarken und Dorfgerichte“ kerülnek tárgyalás alá, míg az utolsó lapok a városi bíraskodást ismertetik.

Legönállóbb a mű első fele. A *Lex Bajuvariorum* II, 14 egyéni magyarázata által szembehelyezkedik az uralkodó felfogással, mely a törvénykönyv iudexében a bíró mellett germán jog szerint „ítélkező“ Urteilsfindert lát. Ez a tipikus germán intézmény Wohlhaupter felfogása után ismeretlen volna Bajorországban, miután a bíró nemcsak a tárgyalást vezette, hanem az ügy felett ítéletet is mondott. Merész kombinációval Wohlhaupter most már azonosítja a iudexet a frank centurióval, a comitatust mint „Dingbezirk“-et a Gau kisebb egységével, a centurionátussal.

Az immunitás kérdésével kapcsolatban a „Blutgericht“ fogalmának kialakulását kíséri figyelemmel, mely a felső és alsó bíraskodás megkülönböztetésére döntő befolyást gyakorolt volna. Itt tulajdonképpen *Hirsch*¹ eredményeit veszi át. Úgyszintén előző részletkutatásokra támaszkodva, figyelemreméltó megállapításokat tesz a lopás fogalmának, mint több rokon deliktumot magábazáró típusnak a meghatározásánál.

Wohlhaupter a falu és város külön bíraskodásáról csak vázlatosan emlékezik meg. — A könyvet bő regiszter egészíti ki.

Váczy Péter.

Thiel, Viktor : *Die innerösterreichische Zentralverwaltung 1564—1719. II. Teil: Die Zentralbehörden Innerösterreichs 1625—1749.* (Archiv für österr. Gesch. Bd. 111. 1930.)

A fejedelem udvarában megalakult s feladataiban, céljaiban, vele együtt hatáskörében is mindinkább messzeterjeszkedett kormányzó és közigazgatási szervek minden nyugati szellemben fejlődött európai állam életében nagy szerepet játszottak. E kollégiális szervekkel a mai történeírás már mint hatalmas államalkotó erővel számol. A Habsburgok német monarchiája is bürokrácián

¹ Die hohe Gerichtsbarkeit im deutschen Mittelalter. Prag, 1922.

keresztül emelkedett fel arra a magas fejlődési fokra, amelyről körületekintve, a politikai álmódók egységes „Nagy-Ausztriája” némi illúzióval egyideig valóban a megvalósulás felé látszott haladni. A bürokrácia nagy történetalkotó erejét a hivatalos osztrák történetírás már a mult század utolsó éveiben kellően felismerte s jelentőségét különös hangsúllyal látta el. E belső felismerés s az egyidejűleg nagy erőre kapott Schmoller-iskola tanítása nyomán több oldalról hozzáláttak az osztrák kormányzó és közigazgatási szervek történetének feldolgozásához. Ez a történeti érdeklődés azóta csak fokozódott (v. ö. *MIÖG Ergbd XI. 1929.*) és természetét legutóbb V. Thiel tanulmányával gyarapította.

Belsőausztria, hasonlóan a monarchia többi részéhez, az I. Ferdinánd halálakor bekövetkezett birtokfelosztás után, a csupán közigazgatásinak tervezett szétagoláson túlmenőleg, mondhatni, önálló állami életre emelkedett, függetlenítven tartományait az összbirodalom központjától. Szerző az új központnak: Grácnak hivatali szerveit jelen értekezésében 1620-tól tárgyalja,¹ attól az időponttól, amidőn Ferdinánd stájer főherceg trónrajutásával, Belsőausztria a főág birtokával ismét egy fő alá került. II. Ferdinánd trónraemelkedvén, elhagyta tartományai központját s székhelyét a császári városba, Bécsbe tette át. Óda régi, már Grácban kipróbált embereit vitte magával. Az átköltözésnek kettős történelmi jelentősége lett. Egyrészt, a monarchia vezetésében a legbizalmasabb pozíciókat osztrák (tehát nem birodalmi) németek foglalták el. Ennek következménye lett a császári politika súlypontjának ismét az osztrák tartományokba helyeződése. Másrészt, s ez Belsőausztriára nézve fontosabb volt, az átköltözés miatt a Grácban hátrahagyott konziliumok elvesztették a császárrá lett landesfürsttel az állandó és közvetlen érintkezést. E változott helyzet nyomán a gráci szerveknek hivatása immár csak az lehetett, hogy mint bécsi hatóságoknak alárendelt és csak mint másodfokú központok működjenek. A gráci hivatalok azonban, melyek idővel bizonyos rendi színezetet is öltöttek, szűk horizonjukról az önös makacs féltékenységgel ragaszkodtak történelmi jogaikhoz. Főleg a gráci és a bécsi udvari kamara között volt a tekintetben igen elkeseredett a küzdelem, amíg végre 1709-ben az alárendelés lényegében megtörténhetett. Egyébként ezeknek az 1620-tól haldokló legfelsőbb szerveknek végleges alárendelése, illetőleg a bécsi, akkor már igen nagy hatóságokban való feloldvasztása csak Mária Terézia korában, a monarchia nagy kényszerhelyzetében, 1744—1749 között ment végbe. Az osztrák közigazgatástörténetre általán jellemző, hogy az a nagy reformokhoz a megfelelő belső erőt mindig nélkülözte s csak heves külső nyomásra, kényszerítő helyzetben látott a tökéletesen elkorhadrt régi roncok végleges eltakarításához.

Ez volt az általános keret, melyen belül a szerző kollégiumonként veszi sorra és vizsgálja a szerveket. (*Geheimratskollegium*,

¹ Az I. részt 1. AöG. Bd. 105.

Regierung, Hofmarschallamt, Hofkammer, Hofkriegsrat.) Így tették ezt már elődei is, S. Adler, E. Rosenthal s Fellner-Kretschmayr is. E helyesnek nevezendő tárgyaláson túlmenőleg azonban nélkülözzük az egész szervezet egységes áttekintését, ahol az egész hivatali apparátus egy képben volna látható, ahol a közös jellemző vonások ki lennének emelve, s amely a hivatali életet érzékeltetné, az egyes tanácsok összeműködését, stb., mert hiszen mégsem éltek e hivatalok egymástól annyira elszigetelt életet, semhogy ezt a szempontot hiányérzet nélkül kikapcsolhatnók. Ezt jogunk van annál hangsúlyozottabban észrevenni, mert hiszen már a Schmoller által készített s a porosz hivatali szerveket tárgyaló dolgozatok is hoztak összefoglalásokat, ha ugyan nem is teljesen ilyeneket. Thiel kissé túlságosan is az anyaghoz és formához tapad, ahelyett, hogy azok fölé emelkednék. — Minthogy korunk elméje lelkiekben elmélyülést mutat s nyomozza a múlt idők intézményeinek specifikus lelkivilágát is, korszerűbb lett volna a szerző könyve, ha a pusztá organismuson túl az udvari hivatalok szellemét, azok karakterét, felfogásmódját, lelki bélyegét is megvizsgálja. Mert pl. nem egy kérdésre vetne az is világot, ha tudnók, hogy történt meg az eredetileg udvari hivataloknak állami jellegű hatóságokká való átalakulása, mikor és milyen körülmények között mekkora mértékben szereztek egyéni rendelkezési jogokat stb. Mindez a Gesamtstaatsidee történelméhez elsőrendű adatokat szolgáltathatott volna. Mert honnét várjuk ezeket, ha nem elsősorban a hivataltörténettől, amikor ez az idea legnagyobb részben épp a bürokrácia vállain született, nevelkedett s hozzátehetjük, bukott is meg. A szerző is érzi e szempont hiányát és, távol ugyan az említettektől, de mégis azok tárgykörébe vágó dolgokat érint rövid „előszavában“ és szór el idevágókat I. fejezetében is: „Die Zusammenlegung Innerösterreichs mit den Stammländern. Eggenberg als bevollmächtigter Statthalter Innerösterreichs.“ Utóbbi helyen említi pl. a hivataloknak azt a jellemző vonását, hogy a hivatalnoki kar nem tekinti magát még a császártól (landesfürsttől) függetlennek és kontinuusnak, hanem — szorinte — annak halálával a fennálló jogi nexusok megszűntnek veendő s az egész adminisztratúra is csak „provisorio modo“ folytatódik addig, amíg az új megerősítés, vagy a tiszti kar kimustrálása megtörténik.¹ Az új beiktatás után a munka ismét a régi

¹ Megerősítik ezt saját adataim is. „Provisorio modo“ l. Niederösterreichisches Landesarchiv in Wien, ms. 31. pag. 486a—489b; ms. 377. pars II. a „Regierung“ szó alattiakat. Továbbá Reichsfinanzarchiv in Wien, Hoffinanz, 1637. februári irományok. Az udvari kamara, tehát egy a XVII. század közepén már inkább közigazgatási, mint kormányzó hatóság, a császár elhalálása után néhány napra teljesen is be szokta szüntetni munkáját, amint ezt II. Ferdinánd parancsából tudjuk. Ferdinánd, minthogy „sie Hofkammer etliche Tag her, wie in dergleichen Fällen gebräuchlich, ihre Ratssessionen und Kameralverrichtungen unterlassen,“ ezért, tekintvén a fennálló nagy szükségét, elrendeli, hogy a munkát szakadatlanul tovább folytassák.

ütemben folytatódik. — E két kapitális hiány mellett nem utolsó az sem, hogy itt a kormányzást, azaz a kormánygépek működését, főleg lefelé, tulajdonképen alig látjuk, s amit kapunk, javarészen csak a sémák surlódó élete.

A kérdés illetén való megoldásával, bár az említett szempontokat (szintézis, elmélyülés, körütekintés) vizsgálatában kelően nem érvényesíti, e munka mégis nagyban vitte előre ismereteinket. Amit mond élvezetes, találó, a maga sémátörténeti szempontjából kifogástalan s a magyar közigazgatás történetének megírásakor bizonyára elsőrendű haszonnal lesz forgatható.

Baráth Tibor.

Mayr, Joseph Karl: *Das Tagebuch des Polizeiministers Kempen von 1848 bis 1859.* Wien 1931. Österreichische Bundesverlag. 559 l.

Jelen kiadvánnyal Ferenc József uralkodása első korszakának története igen fontos forrásmunkával gyarapodott, hiszen Kempen egyike volt az uralkodó legbizalmasabb embereinek. A magyar szabadságharc leverése körüli érdemei, de még inkább gróf Grünne barátsága juttatták az 1848-ban még csak brigadérost 1849 végén a zsandárság megszervezőjének és főfelügyelőjének, majd Schwarzenberg halála után a rendőrminisztérium vezetőjének fontos állásába.

A naplóból egészen új megvilágítást nyernek az abszolutizmus minisztereinek személyi vonatkozásai és nem egyszer derül ki, hogy több intézkedésnek és politikai nézetváltozásnak a miniszterek közti személyes barátság vagy gyűlölködés volt az oka. Így különösen előtérbe lép a Kempen—Bach ellentét, a Grünne—Kempen barátság. Látjuk, miként oszlanak két táborra az uralkodó közvetlen tanácsadói és viszik át a politikai nézeteltéréseket személyi térre is. Rendkívül jellemzőek Kempen összeköttetései a liberális sajtóval, barátsága Zanggal, a „Presse“ szerkesztőjével. Nem kevésbé fontos a jozefinista, de vallásos Kempennek állásfoglalása a konkordátummal és az azt előmozdító körökkel szemben. Thun még azzal is megvádolta Kempent, hogy a magyar protestánsokkal szimpatizál, akik meg is találták az útjukat hozzá.

Legjobban érdekelhet bennünket Kempen felfogása a magyar politikai kérdésekről. A muszkavezető gróf Zichy Ferenc volt Kempennek 1849 óta a magyar ügyekben bizalmasa. Míg az 50-es évek elején Kempen kíméletlenséget tanácsolt az ókonzeratívok irányában is, addig 1857-től kezdve egyre megértőbb lett a magyar óhajásokkal szemben.

A magyar vonatkozású részletek közül ki kell emelni Jellacsics

Reichsfinanzarchiv, Hoffinanz 1637. február 23. A kimustrálásra tanulságos az udvari hivatalok főtisztviselőinek névjegyzékét is megtekinteni, ahol a változások tömege trónváltozás idejére esik. Feller—Kretschmayr, *Die österr. Zentralverwaltung*, Abt. I. Bd. I. S. 275. ff. Ugyanerre a kérdésre l. még Brunner: *Die Finanzen der Stadt Wien*, 20. l.

politikai szerepének és hadjáratának előzményeiről és magáról a hadjáratról értesítő feljegyzéseket. Kempen szoros összeköttetésben és baráti viszonyban állott a bánnal, a forradalom kitörése Petrinjában érte őt. Az 1849 októberi véres bosszúállás idején Kempen Buda és Pest teljhatalmú katonai parancsnoka és a kivégzési ítéletek megerősítője volt. Ezekről a szomorú napokról is vannak új dolgok a naplóban.

Kempen bukását részben a concordatummal szemben való állásfoglalásának köszönhetette, amiért Zsófia főhercegnő és környezete ellene fordult; részben azokkal a nagy változásokkal állott az kapcsolatban, melyeket Ferenc József az olaszországi nagy vereség után szükségeseeknek tartott. Ellenfelével, Bachkal együtt kellett távoznia. A búcsú az uralkodó részéről igen hűvös volt. Kempen, akit bukása után a liberális sajtó nagyon dicsért, emlegeti is naplójában az osztrák ház halálját. 1863-ban temetésén Ferenc József még csak nem is képviseltette magát.

A naplót a kiadónak a korba vágó irodalom teljes felhasználásával készült nagybecsű élet- és korrajza vezeti be (1—82. l.) és névmutató egészíti ki. A szöveget jó és nem túlbő jegyzetek kísérik. A kiadó munkája valóban dicséretet érdemel.

Eckhart Ferenc.

Báró Vécsey J. Aurél: A legújabb kor egyháztörténete dióhéjban. 1800—1930. Kath. Kultúrkönyvtár XI. kötet. Budapest, 1930.

Míg a multban fényes nevek, mint például Lányi, Knauz, Füssy, Pór, Bunyitay, Fraknoi, Karácsonyi, Békefi, Kollányi stb. jelölték az egyházhistória magyar művelésének irányát, a jelenben mintha megszakadt volna ez a pompás névsor. Pedig hangok hallatszottak az egyháztörténelem művelésének fontosságáról, hogy csak gróf Klebelsberg Kunónak a Magyar Történelmi Társulat 1922 november 30-i közgyűlésén, avagy Serédi Jusztinián hercegprímásnak a Szent István Társulat 1928 március 22-i közgyűlésén tartott elnöki megnyitójára utaljak. Ami azóta megjelent, az mégis csak inkább füzetes jellegű s nagyobb része a magyar kath. egyháztörténetre vonatkozik; ami a kath. világ egyház keretébe vág, az inkább publicisztikai, mint módszeres történeti feldolgozás.

Vécsey műve szintén inkább publicisztikai jellegű. Levéltári újdonságot nem hoz, csupán a már megjelent adatokból és könyvekből építi fel „dióhéjban” a kath. egyház 130 éves történetét. Nem követi a történeti metodika szigorú utasításait sem, de lebilincseli az olvasót az események színes elbeszélésével.

Könyvének felépítésében bizonyos kettőség uralkodik. Az első részben tárgyalja VII. Piustól kezdve XI. Piusig a kilenc pápa történetét, 1800-tól napjainkig, a másodikban pedig, felölve az összes világrészeket, az egyes államok egyházvonatkozású eseményeit. Nézetem szerint sokkal egységesebb történelmi kép alakulhatott volna ki, ha a pápák tárgyalásába olvasztja

az eseményeket. Sok ismétlést került volna így el. Gazdaságosabb beosztással hely maradt volna az elhagyott vagy éppen csak érintett részletekre is.

Előadásmódja sem egyenletes. Vannak dolgok, amiket valódi történeti érzékkel s megfelelő pragmatizmussal tárgyal, a feszítő rúgókat érzékeltetve; máskor meg mintha kizökkenne e mederből s egyszerű időbeli sorrendben regisztrálja mondanivalóit.

Különösen sikerült a missziós tevékenységről s a hierarchiáról adott rajza; itt mesterien fogott a tolla s látszik, hogy e téren otthonossággal mozog. Jó szolgálatot tett a függelékkel is, amely az *Annuario Pontificio* alapján az olvasóközönség elé állítja a katolikus világegyház jelenlegi hierarchiáját. A szétszórtan adott vallási statisztika szintén becses, csak kár, hogy hézagos.

Könyvének egyházpolitikai részei már nem oly biztos szövésűek. Mintha kissé távol állna e tárgytól. A különböző országokkal kötött konkordátumok tárgyalása az eddig megjelent művek alapján világosabb s kissé részletesebb is lehetett volna. A római kérdésnél határozottan érzik Balanyi sikerült kis munkájának (A római kérdés. Budapest, 1929.) a hatása, bár a források jegyzékében nem említi, hogy használta volna. Forrásjegyzékét különben is hiányosnak találjuk. Csak néhány munkát sorol fel, bár könyvében nagy olvasottság mutatkozik.

A politikai részleteknél sikerültebb a pápák szociális, kulturális és pacifista tevékenységéről bemutatott színes kép. Többet szeretünk volna olvasni XIII. Leo pápa szociális mozgalmáról, amit éppen csak érint.

A jó hazafinak és buzgó papnak szeretetével tárgyalja hazánk kath. vallástörténetét is. A derűs és a borús részek egyforma igazsággal kívánczoltak tollára. Szerettük volna, ha a tanácskötársaság által bebörtönzött és internált papok mellett megemlégette volna vértanu papjainkat is. Tárgyi tévedés, hogy az 1822. évi nemzeti zsinat székhelyét Esztergomba teszi, nem pedig Pozsonyba.

Kár, hogy sajtóhibák is tarkítják a könyvet. De egészben véve élvezhető, jól használható összefoglalást ad; bár vannak hiányai is, munkája mégis határozott nyereség sovány egyháztörténeti irodalmunkban.

Meszlényi Antal.

Graf du Moulin Eckart Richard: *Geschichte der deutschen Universitäten*. VIII + 473 lap. 79 képpel. Ferdinand Enke. Stuttgart, 1929.

Míg Francia- és Olaszország, valamint Spanyolország és Anglia legrégebb egyetemei a XII. századig nyúlnak vissza, addig Németország legidősebb egyetemei csak a XIV. század második feléből származnak. Prága és Bécs az első alapítások. Az előbbi 1348-ban a luxemburgi ház, az utóbbit 1365-ben a Habsburg-ház állította fel. A század végén követte ezen egyetemeket a nyugaton Heidelberg (1385) és Köln (1388), Közép-Németországban Erfurt (1392); az utóbbi kettő városi alapítás volt. A hussita zavarok

következményeképen a német kultúrterület számára elvesztett Prága kárpótlásául a kivándorolt magisterek és scholarisok részére a szász hercegek Lipcsében alapítottak egyetemet (1409). 1419-ben Rostock városa alapítja a tartomány fejedelmével közösen ezen időszak utolsó egyetemét.

Ezen első alapítású egyetemekből csak kettő szűnt meg: Köln 1794-ben; Erfurt 1816-ban áldozata lett a francia forradalom viharainak.

Egy második alapítási időszak a humanisztikus mozgalom megindulásával veszi kezdetét és kilenc új német egyetemet hív életre; ezek: Greifswald (1456), Freiburg (1460), Basel (1460), Ingolstadt (1472), Trier (1472), Mainz (1477), Tübingen (1477), Wittenberg (1502), oderai Frankfurt (1506). Ezen kilenc egyetem közül négy még ma is az eredeti helyén áll; a három első és Tübingen. A két érseki egyetem, Trier és Mainz, a XVIII. század végén feloszlott. A többi három a XIX. század elején részben helyet cserélt, részben önállóságát veszítette: az ingolstadti egyetem előbb Landshutba (1800), majd pedig Münchenbe került (1826); Wittenberget Halleval (1817), Frankfurtot Boroszlóval (1811) egyesítették.

Ezután következnek a többi alapítások: Marburg (1521), Königsberg (1544), Dillingen (1554), Jena (1558), Helmstadt (1578), Altdorf (1578), Würzburg (1582), Graz (1586), Giessen (1607), Rinteln (1621), Duisburg (1655), Kiel (1655), Innsbruck (1672), Halle (1694), Göttingen (1737), Erlangen (1743), Berlin (1810), Boroszló (1811), Bonn (1818), Bern (1834), Zürich (1838), Strassburg (1872).

Strassburggal a szerző lezárja az ismertetendő területet. A későbbi egyetemi alapítások a történeti szemléletre még nem alkalmasak. A jövő történetírójára vár tehát az 1919-ben befejezett münsteri egyetem, továbbá a kölni, mely a régi tiszteletre méltó főiskolával semmiféle összefüggésben nem áll és a legújabb alkotás: a hamburgi.

Az egész, alapos tudáson felépülő könyv a művelt közönség részére íródott, tehát a legáltalánosabb érdeklődésre tarthat számot, melyet a szép illusztrációk is támogatni fognak. A munkát egy elég terjedelmes, de nem túlhosszú bevezető rész kezdi meg, nagy vonásokban is áttekinthetően világítva meg a különböző szellemi és politikai koráramlatokat, melyeknek ismeretére szüksége van annak, aki az egyes egyetemek alapításának motívumait és céljait is meg akarja ismerni.

Győry Tibor.

Folyóiratszemle.

Hadtörténelmi Közlemények. 1929. évfolyam. I. füzet. — *Jurkovich Emil: Zólyomlipcse várának és uradalmának története.* (Első közlemény.) Zólyomlipcse vára valószínűleg Szent László uralkodása alatt kezdett épülni, mint egy, ekkor a gyepű mögé került hatalmas királyi birtok középpontja. A vár évszázadokon át mindenkor a király

tulajdonaként szerepelt, míg 1424-ben Zsigmond azt több más várral s egyéb hatalmas birtokokkal együtt Borbála királynénak adományozta. A cikk további része a jó karban fennmaradt várépületek leírását adja, illetőleg hajdani állapotát igyekezik rekonstruálni, majd az uradalmat, a birtokhoz tartozó helységeket ismerteti. — *Miklószy Zoltán*: *A nagymőkei palánk.* — *Follajtár József*: *Ocskay Gáspár, Pozsony város főkapitánya 1621-ben.* Az 1621. évi hadjárat alatt Bethlen Gábor Ocskayt, a mellette felkelt nyitrai hadak lovasainak kapitányát, Pozsony város főkapitányává tette meg. — *Németh József*: *A 2. hegyvidandár átkelése az Albán-Alpokon, 1916 február havában.* Szerbia legázolása után a legfelső hadvezetőség stratégiai okokból Albánia megszállását is elhatározta, melynek partvidékén szerb és olasz csapatok fészkeltek be magukat. Az osztrák-magyar alakulatok két irányban vonultak fel a Durazzóban állást vett entente-erők ellen: a XIX. hadtest Szkutarihól a tengerparton nyomult dél felé, míg a 2. hegyvidandár Délszerbiából a Dinaridák láncain keresztül tört utat magának a tenger felé. A csapatoknak e vad és elhagyatott hegyvidéken való átvezetése gondos előkészületeket igényelt s kemény próbára tette az előnyomulást irányító és végrehajtó parancsnokságokat. — „Tárca”: *Kovács József*: *Emlékeim a világháborúból. Rawaruskánál.* Személyes élmények a második leMBERGI csatából (a 14. menetezred 4. zászlóaljának harcai). — „Hadtörténelmi Okmánytár: *Óvári-Avary Károly*: *Bárá Mednyánszky Cézár, az 1848/49. évi magyar hadsereg főpápjának emlékezései a szabadságharcról.* (Első közlemény.) A közölt szemelvények az utolsó rendi országgyűlésre, a szabadságharc kitörésére s a téli és a tavaszi hadjáratra vonatkoznak (Budavár bevételéig). — A „Hadtörténelmi Irodalom” c. rovat a következő ismertetéseket tartalmazza: *Kisfalóczy*: József főherceg tábornagy: „A világháború, amilyennek én láttam” (III. kötet); —y.: *Szekfű Gyula*: „Bethlen Gábor”; —ö.: *Móricz Pál*: „A magyar királyi honvédek”; *Suhay*: *Ludwig Gehre*: „Die deutsche Kräfteverteilung während des Weltkrieges”; S—y.: *W. Brenken*: „Kavallerieverwendung nach den aus der Kriegsgeschichte zu ziehenden Lehren”; P—y—V.: *Max Ehn*: „Die Schlacht an der Schwechat”; Sz.: „Die Kavallerie” (1928. évf., 9—10. füzet). — *Soós Elemér.* (Nekrológ).

II. füzet. *Jurkovich Emil*: *Zólyomlipcse várának és uradalmának története.* (Második közlemény.) A vár és uradalom magánkézre jutása s változatos története a XV. és XVI. századi trónviszályok és belháborúk alatt, 1567-ig. — *Pogrányi-Nagy Félix*: *A ránci „Hradiszko”.* A Ránc-Herlány fürdőtől délkeletre, a Hradiszko nevű hegynyúlványon található várromok ismertetése. — *Janicsék István*: *Ősmagyar hadügy az idevonatkozó öt keleti kútjő alapján.* Szerző a tárgya szempontjából legfelhasználhatóbb keleti forrásmunkáknak, Ibn Rusztah, Gardizi, al Bakri, Muhammad-i Anfi és Sükrullah ibu Siháb műveinek az ősmagyar harcosok felszerelésére, kiképzésére, a sereg szervezetére, vezérletére és harcmodjára stb. vonatkozó adatait csoportosítja és kommentálja. — *Szász Ágost*: *Egy szerb zászlóalj foglyulvétele 1914-ben.* — *Sajó János*: *Egy magyar csoport szerepe Havasalföld meghódításában.* (1916.) A szóbanforgó csoport (a 210. népfelkelő dandár) 1916 nyarának végén szervezetett meg az alsó Duna-szoros védelmére. Szívó ezredes parancsnoksága alatt a dandár tevékeny részt vett a határok védelmére, illetőleg a betört túlerős oláh csapatok feltartóztatására vívott hosszú és nehéz harcokban, majd a német és osztrák-magyar haderők Oláhország ellen megindult általános offenzívájában. Az Olt és Duna szegletében végrehajtott nagy-

sikerű fegyvertény befejezése után a Szívó-csoport a 217. német gyaloghadosztály kötelékébe osztva a Szeret mellett újra a tűzvonalba került. — „Tárca“: *Markó Árpád*: *Bornstedt porosz ezredes bizalmas küldetése a magyar csapatokhoz 1743-ban.* Az osztrák örökösödési háborúban szerzett tapasztalatok alapján Nagy Frigyes elhatározta, hogy könnyű-lovaságát a magyar huszárság mintájára át fogja alakítani. A huszárok felszerelésének, kiképzésének stb. tanulmányozására 1743-ban Bornstedt vezetése alatt tiszteket küldött a bajor-francia erőkkel szemben álló osztrák-magyar csapatokhoz. A porosz tisztek Mária Terézia engedélye alapján a huszárezredekhez osztattak be, azokkal minden hadműveletben részt vettek, majd a hadjárat után több, Frigyes seregébe átlépő, magyar tiszttel együtt hazatérve nagy szolgálatakat tettek a királynak a porosz huszárság megszervezésében. — „Hadtörténelmi Okmánytár“: *Markó Árpád*: *A gyulai végvár kapitulációjának eredeti okmánya.* (1694. december 21.) — *y*: *Egykorú adatok az 1848-i alsó-ausztriai hadműveletek történetéhez.* Szerző Ehrl Miksa osztrák ezredes „Die Schlacht an der Schwechat“ című tanulmányával kapcsolatban magyar részről rendelkezésre álló iratokat: hadseregarancsokat, jelentéseket stb. közöl a rosszul sikerült hadművelet történetére vonatkozólag. — *Óvári-Avary Károly*: *Báró Mednyánszky Cézár, az 1848/49. évi magyar hadsereg főpapjának emlékezései a szabadságharcról.* (Második és befejező közlemény.) A közölt feljegyzések élénk színeket örökítettek meg a szabadságharc utolsó hónapjaiból, a világosi fegyverletételről s az országra nehezedett kegyetlen bosszú első korszakáról. — „Hadtörténelmi Irodalom“: — *x* —: *Wlassics Gyula és Csengery Loránd*: „Csengery Antal iratai és feljegyzései“; *Kispalócz*: „A Háborús Felelősség“ (1928. júl.—okt. szám); *Horváth László*: *Max Freiherr von Pitreich*: „Lemberg, 1914“; *Suhay Imre*: *Generalfeldmarschall Colmar Frhr. v. d. Goltz*: „Denkwürdigkeiten“; *Suhay Imre*: *M. von Gallwitz*: „Meine Führertätigkeit im Weltkrieg.“

III. füzet. *Jurkovich Emül*: *Zólyomlipcse várának és uradalmának története.* (Harmadik és befejező közlemény.) 1572-ben összes tartozékaival együtt Rubigallusnak inscribálta az uralkodó Zólyomlipcsét. A XVI—XVII. századok folyamán még sokszor cserélt az gazdát különböző jogcímeken hol a kincstár, hol magánosok kezére jutva, míg a Rákóczi-szabadságharc után a legutóljára Berchényi birtokában volt uradalom ismét a kamara kezelésébe került s a legújabb időkig az állam tulajdonában maradt. (A várépületben a magyar kormány 1873-ban árvaházat létesített.) — *Gyalókey Jenő*: *Bethlen Gábor mint hadvezér.* (Első közlemény.) Szerző Bethlen levelezéséből, csapatparancsnokaihoz, tisztjeihez küldött rendelkezéseiből s a kortársak idevágó feljegyzéseiből igyekezik a nagy fejedelem hadvezéri axiomáit, hadseregszervezési, stratégiai és taktikai elveit rekonstruálni. Majd azt veszi vizsgálat alá: mily mértékben sikerült Bethlennek hadvezéri felfogását a gyakorlatban megvalósítania. Szerző e szempontból ismerteti Bethlen hadjáratait, első sorban az 1619—1621. évek harci eseményeit. — *Markó Árpád*: *A tavarnoki kuruc zsákmányolás és az egerszegi harc.* (1710 februárius 11—13.) Minthogy Rákóczi 1710. évi hadműveletei számára Ersekújvárt választotta támaszpontnak, utasította Esterházy Antal tábornagyot, hogy a várban nagymennyiségű élelmiszer halmozzon fel. A hosszadalmas requirálás helyett a fenti célra Esterházy inkább egy császári katonai raktár felzsákmányolását választotta. Mintegy 7000 emberből álló seregtestével áthatolt az ellenséges vonalakon s a tavarnoki

várkastélyt, Heister egyik legnagyobb hadianyagraktárát hatalmába kerítette. S bár az üldöző császári lovassággal Egerszegnél vívott kemény kézitusa a magyarokra nézve kedvezőtlenül végződött, a zsákmány egy részét sikerült Érsekújvárba beszállítania. — *Kratochvíl Károly: Emlékezés a székely hadosztályról. (1918—1919.)* 1918 november végén Erdélyben tekintetbe vehető fegyveres erő nem volt, a hadügyminisztérium által felállított új hadsereg zabolátlan, megbízhatatlan alakulatai a közcsendre nézve inkább veszélyt jelentettek. Amint azonban az oláhok betörési szándéka nyilvánvaló lett, a Székelyföldről mind többen jöttek Kolozsvárra, hogy az itt alakulni kezdő önálló székely osztagokba belépjenek. E székely csapatok előbb a közbiztonság fenntartásában segédkeztek, az oláh előnyomulás megindulását pedig lépésről-lépésre visszavonulva 1919 tavaszáig védelmezték Erdélyt. 1919 ápr. 26-án a székely hadosztály, — nem akarván a vörös hadsereghez csatlakozni, — a fegyvert az oláhok előtt letette. — „Tárca”: *Kovács József: Emlékeim a világháborúból. A Csobános-völgyben.* Állásharcok a Csiki havasokban 1917 őszén a szemben álló orosz erőkkel. — *Egykorú adatok az 1848-i muraközi hadjárat történetéhez.* Perczel Mór hadműveletei a Dunántúl délnyugati részén 1848 október—november havában. — A „Hadtörténelmi Irodalom” rovatában Sz. Nagy Miklósnak „A Ghyeczkyek a magyar nemzet történetében” című tanulmányát —, —x— Sebestyén Józsefnek „Székesfehérvár felszabadulása a török uralom alól” c. dolgozatát —, Sz. a „Die Kavallerie” 1929. évfolyamának 1—4. füzetét ismerteti.

IV. füzet. *Czimer Károly: Az 1282. évi hódí csata helye és lefolyása.* Szerző a rendelkezésre álló források adatainak s a tekintetbe veendő körülményeknek egybevetése alapján a csata helyét az arad-megyei Hód falu határában jelöli meg. Ezután vázolja a harc előzményeit, a kunok lázadását, a magyar hadak gyülekezését; végül részletes leírását adja a felvonult erőknek s a csata lefolyásának. — *Gyalókey Jenő: Bethlen Gábor mint hadvezér.* (Második és befejező közlemény.) A tanulmány e második része az 1623. és 1626. évi hadjáratokat ismerteti hadtörténelmi szempontból. Főleg az utóbbival foglalkozik hosszasan: megrajzolja az ellenfelek általános hadi helyzetét ez időpontban, majd az év hadi eseményeit, Bethlen és Wallenstein drégelypalánki találkozását s a hadjárat befejezését ismerteti. Vizsgálódásait összegezve a szerző megállapítja, hogy Bethlen a szükség szerint óvatosságot vagy elszánt, de mindig gondolkodó, megfontolt hadvezér volt, akitől II. Ferdinánd s minden tábornoka, maga Wallenstein is félt. — *Czobor Alfréd: Új adatok Eger várának 1710-i történetéhez.* 1710 október 23-án ostrom alá vették a császári csapatok Eger várát. Báro Perényi brigádéros, várparancsnok kemény ellenállásra készült, Réthely alparancsnok és az őrség nagy részének csüggeteg magatartása, sőt nyílt zendülése folytán azonban a vár december 1-én kapitulált. A cikk közli Perényinek az ostrom lefolyásáról Rákóczihoz küldött jelentését s a kapitulációs-szerződés szövegét. — „Tárca”: *Scheff Károly: Skulhtétty László zászlótartó.* — *Tóth Zoltán: A Zechenter-család.* A híres ágyúöntő Zechenter Antal családjának elmagyarosodása. — „Hadtörténelmi Okmánytár”: *Óvári-Avary Károly: Gróf Schmidegg Kálmán, 1848/49-es huszárkapitány és Görgey hadsegéde. (1826—1855.)* Részletek báró Mednyánszky Cézár Emlékirataiból. — *Hatvani Imre jelentése az oláhok ellen intézett támadásáról. (1849 május 19.)* — „Hadtörténelmi Irodalom”: —x—: *Dívéky Adorján: „A Lengyelországnak elzalogosított 16 szepesi város visszacsatolása 1770-*

ben“; *Suhay Imre* : Gottl Jenő és Mojzer László : „Hadseregünk ellátása a világháborúban“ (II. kötet); *Gabányi János* : Gerbert Károly : „A kassai VI. hadtest harcai 1914 augusztus 25—30“; *M. A.* : Bokor Ignác : „A trencsényi csata“; — *y.* : Kolosy Lajos : „A nagykunsági brigádéros“; *Sz.* : „Ludovikás Levente“ (VIII. évfolyam); *Suhay Imre* : Friedrich von Cochenhausen : „Gneisenau“ (ismertetések).

1930. évfolyam. I—II. füzet. *Fekete Lajos* : *A hódoltság-kori törökség Magyarországra vonatkozó földrajzi ismeretei.* (Első közlemény.) Szerző rámutat arra a jelentőségre, amit a XVI—XVII. századi török földrajzi munkák Magyarországra vonatkozó adatai (általában csekély forrásértékük ellenére is) a hódoltság korának történetére nézve, — elsősorban a megszállott terület közigazgatási beosztása, védelmi berendezkedése és útviszonyai tekintetéből, — jelentenek, majd közelebbről ismerteti azt a három kéziratot művet, melyek a fenti szempontból legnagyobb beccsel bírnak (‘Ášik Mehmed, Behrām Dimiški és El-müterdžim földrajzeit). A közlemény további részében szerző megkezdi Behrām Dimiški Magyarországra vonatkozó fejezetei fordításának közlését. — *Markó Árpád* : *A romhányi csata. 1710. január 22.* Az 1709. esztendő nagyobb hadiesemények nélkül telt el, a császári seregek döntő vállalkozásba nem fogtak. Rákóczi azonban, — minthogy a kuruc mozgalom helyzete már egy körülzárt várhoz kezdett hasonlítani, — 1709/1710 telén a támadás megkísértésére, a császáriak gyűrűjének áttörésére határozta el magát : 1710 januárjában Eger vidékén összevont csapataival előnyomult nyugat felé. A vonuló sereg élen haladó alakulatai Romhánynál Sickingen altábornagy lovasságába ütköztek. A kifejlődő találkozóharcban a hadiszerencse előbb a magyarok felé hajolt, később a császáriak ellentámadása sikerrel járt. A teljesen el nem dőlt ütközet végeredményében inkább Sickingen győzelmének tekinthető. — *Berkó István* : *Magyar önkéntes csapatok az 1859. évi háborúban.* (Első közlemény.) A monarchia hadseregében az általános védkötelezettség meghonosítása előtt fennállott szokáshoz képest, az 1859. évi olasz-francia háború alkalmából is önkéntes alakulatok szervezését határozta el a hadvezetőség a hadrakelt sereg kiegészítésére. Az előzetesen szükséges intézkedések megtétele s az önkéntes csapatok (gyalog zászlóaljok és huszárosztályok) kereteinek felállítása után május 3-án megkezdődött a toborzás, mely a különböző akadályozó nehézségek ellenére is hamarosan nagy eredményeket ért el. Július közepére nemcsak a tervbe vett létszám telt be, de a felesketett több mint 12.000 önkéntes a csapatok utánpótlását is biztosította. — „Tárca“ : *Kovács József* : *Emlékeim a világháborúból. A Cosna-tetőn.* Élmények az Erdélyi délkeleti határán vívott állásharcokból; az orosz-oláh haderővel 1917. december 5-én megkötött fegyverszünet hatása az arcvonalban. — *Jurkovich Emil* : *Hozzászólás Zechenter Antal származásához.* — „Hadtörténelmi Okmánytár“ : *Janicsek István* : *Egy arab szemtanú Belgrád megvételeéről. (1521.)* Egy, a kairói Királyi Könyvtárban található versben írott hosszabb arab szöveg magyar fordítása. A költemény keleties írásmodorban mondja el a vár ostromát, a törökök győzelmét. — „Hadtörténelmi Irodalom“ : *Markó Árpád* : *Erdélyi Gyula* : „A magyar katona“; *Markó Árpád* : *Málnási Ödön* : „Erdődi gróf Pálffy János nádor“; — *y.* : *Cs. Sebestyén Károly* : „A szegedi vár legrégibb története“; *Kurtz Sándor* : „A világháború. 1914—1918.“ (IV. kötet); *Sz.* : „Budapest volt háziezredének, a cs. és kir. 32. gyalogezrednek története“; *D. J.* : *Markó Árpád* : „Két mozgalmas év a magyar nemestestőrség életéből“; *Suhay Imre* :

Josef Schön : „Sabac. Der Kampf der deutschböhmisches 29. Inf. Division . . . und des Budapester IV. Korps im Aug. 1914“; *Suhay Imre* : Wolfgang Wegener : „Die Seestrategie des Weltkrieges (ismertetések). — A M. Tud. Akadémia által hirdetett pályázat (Budavár ostroma 1849-ben“).

III—IV. füzet. *Florio Banfi* : *Filippo Scolari és Hunyadi János*. Különböző, főleg olasz források alapján, valamint azon kapcsolatoknál fogva, melyeket Hunyadi Firenze városával egész életén át tartott, szerző arra a megállapításra jut, hogy a nagy hadvezér serdülő ifjú korában a firenzei származású Scolari Fülöp udvarában nevelkedett s hogy Hunyadi életpályája, úgyszintén feltűnő olasz rokonszenve annak a mély hatásnak eredménye, melyet Ozorai Pipo, a törökökön nyert 24 diadal hőse s az olasz rinascimento magyarországi előhírnöke, a gyermekifjú lelkére tett. — *Fekete Lajos* : *A hódoltsághoz tartozó törökség Magyarországra vonatkozó földrajzi ismeretei*. (Második és befejező közlemény.) Behrám Dimiški hatalmas földrajzi munkája Magyarországra vonatkozó fejezeteinek folytatása és befejezése. A közölt fordítás a Dunántúl, Erdély, Horvátország és Szlavónia leírását adja. — *Nagy Júlia* : *Kiadatlan térkép Érsekújvár 1621-i ostromáról*. Az olasz állami levéltárban található, itt facsimilében publikált egykorú térkép részletesen feltűnteti a szembenálló ellenfelek hadállásait az ostrom alatt. — *Gyalóky Jenő* : *A nagyszombati és vöröstoronyi harcok 1849 március havában*. A medgyesi útközet eredménye arra indította Puchnert, hogy a visszavonult magyar sereget újból megtámadja, hadtestét tehát kerülő utakon Segesvár alá vezette. Bem azonban vakmerő hadmozdulattal kitért Puchner elől, erőltetett menetben Nagyszombattól termett s a várost egynapos harcban bevette. A Segesvár alól Bem után Nagyszombatra visszasiető Puchner már későn érkezett s minthogy kiegészítési és utánpótlási központjának visszafoglalását nem merte megkísérelni, elvonult Brassó felé. Bem így a Széchenyiből kivevett s a Vöröstoronyi szorosban újabb állást vett orosz-osztrák csapatok ellen fordulhatott s azokat a Havasalföldre szorította. — *Berkó István* : *Magyar önkéntes csapatok az 1859. évi háborúban*. (Második, befejező közlemény.) A ruházat, fegyverzet s a csapatok harcra alkalmas állapotba helyezéséhez szükséges egyéb kellékek beszerzésének nehézségei miatt az önkéntes alakulatok felszerelése és kiképzése lassan haladt előre, úgy, hogy a villafrancai békekötésig az önkéntesek közül mindössze 2 zászlóalj érkezett meg a hadművelési területre, útközetbe azonban ezek sem kerültek. A leszerelés alkalmával a további szolgálatra jelentkezett lovas önkéntesekből 2 új huszárezred állíttatott fel, a többiek s a gyalogság elbocsátattak. — „Hadtörténelmi Okmánytár“ : *Az utolsó Bercsényi minősítő táblázata 1830-ból*. Gróf Bercsényi László francia marsall unokájának, az 1835-ben gyermekként elhalt gróf Bercsényi László osz. k. alezredesnek utolsó minősítési táblázata. — „Hadtörténelmi Irodalom“ : *Kisfalóc* : Póka-Pivny Béla : „Csonkafranciaország két integritási harca és Szent Jeanne d'Arc“; *M. A.* : Rátz Kálmán : „Az oroszországi cseh-szlávok légio története“; —*ő.* : Óvári-Avary Károly : „Bárány Mednyánszky Cézár emlékezései és vallomásai az emigrációból“; *Gy. J.* : Leone Andrea Maggiorotti : „Gli architetti militari italiani in Ungheria e specialmente ad Agria“; *Kisfalóc* : „Ludovikák Levente“ (1930. évf., jún. füzet); *Sz.* : „Der Feldkamerad“ (3. Jahrgang, Folge 1—9).

Protestáns Szemle. 1928. évfolyam, 1. szám. *Révész Imre* : *Biblia és hazafiság. Adalék az elnyomatás korának allegorikus költészetéhez.*

Dobos János péceli református lelkész 1851-ben megjelent „Bibliai történetek” című munkájáról szól, melynek a szabadságharc leverését követő szomorú cseményekre tett többé-kevésbbé burkolt célzásai csodálatos módon elkerülték a cenzor figyelmét. — „Krónika”: *Tunyogi Szűcs Kálmán: Öngyilkosságokról és elválásokról tartott értekezéslet* (a fenti kérdésről tartott társadalmi értekezéslet anyagának megjelenése alkalmából). — A „Kritikai Szemle” a következő ismertetéseket tartalmazza: Marton János: *Vass Vince: A keresztyénség világnézete*. (Református dogmatika); Szilávik Mátyás: *A skolasztika legújabb irodalmából* (Grabmann Márton három, Aquinói Tamásról írott művével foglalkozik); Pröhle Károly: *D. Carl Stange: Dogmatik*, I. Bd.; Szelenyi Ödön: *Tonelli Sándor: Emberi problémák* (kultúrfilozófiai tanulmányok); Imre Sándor: *Lukács György: Trianon után*; Török Pál: *Gróf Klebelsberg Kunó beszédei, cikkei és törvényjavaslatai 1916—1926*; Lyka Károly: *Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum Évkönyvei*, IV. k.; Albrecht Ferenc: *Sebess Dénes: Bethlen István gróf*; Kozocsa Sándor: *Surányi Miklós: Bethlen*; Török Pál: *Lukinich Imre: A bethleni gróf Bethlen család története*; Lajtha László: *Hevesy Andor: Beethoven intim élete*; Zsigmond Ferenc: *Földessy Gyula: Újabb Ady-tanulmányok*.

2. szám. Németh László: *Molnár Albert zsoltárai és ritmikájuk*. — „Krónika”: *Hajdu István: Oláh tudósok szereplése Olaszországban*. Az a szívós kitartás és áldozatkészség, mellyel az oláhok Nyugat minden államában szellemi kapcsolatokat teremteni, illetőleg meglévő kapcsolataikat megerősíteni törekednek, az olasz-oláh tudományos érintkezés előmozdítására egy újabb orgánumot hozott létre: a régebbi „Europa Orientale” mellett „Studi Rumeni” címmel új folyóirat indult Olaszországban az oláh történelem, filológiai irodalom és művészet művelésére és megismertetésére. — „Külföldi Szemle”: *Bernát István: A Common Prayer Book*. Az anglikán egyház liturgikus könyvének reformja felett az angol parlamentben lefolyt tárgyalásokkal foglalkozik. — „Kritikai Szemle”: Tankó Béla: *Gerőcz Kálmán: A filozófia alaptanai*; Dékány István: *Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei 1777—1848*; Rácz Lajos: *Fináczy Ernő: Az újkori nevelés története*; Révész Imre: *Faragó Bálint: A mezőtúri református egyház története 1530—1917-ig*; Varga Zsigmond: *Dávid Antal: Babel és Assur*, II.; Tolnai Vilmos: *Siklóssy László: Gyorskocsin Erdélyben*; Hoffmann Edit: *Divald Kornél: Magyarország művészeti emlékei*; Gulyás Sándor: *Horváth János: A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig*; Isoz Kálmán: *Papp Viktor: Beethoven és a magyarok*.

Tárca.

Šufflay Milan (1879—1931).

Mikor 1931 február 18-án este a belgrádi diktatúra egy béréncé leütötte Šufflay Milánt, a horvát nemzetet legnagyobb történetírójától, a nemzeti gondolat legtudatosabb apostolától és a magyar nemzetet leghűbb horvát barátjától fosztotta meg. A bérénc gazdái tudták, mit cselekszenek: Šufflaynak pusztá létezése örök tagadása volt a Balkán uralmának a nyugati kultúrájú horvát nemzet felett.

Lepoglaván született, ahol hajdan a horvát pálosok az első horvát gimnáziumot és főiskolát alapították. Középiskoláit és bölcsészeti tanulmányait a horvát fővárosban végezte el. Diszsertációját Horvátország és Komnenek küzdelmeiről írta (1901) szokatlanul nagy készséget árulva el. Tanára, Smičiklas Tádé, ajánlatára a horvát országos kormány a bécsi *Institut für österreichische Geschichtsforschung*-ba, majd a budapesti egyetemre küldötte. Az itt töltött évek döntőek voltak egész pályájára. Nemcsak a modern történetírás módszereit sajátította el, hanem felismerte azt is, hogy a horvát történelem magában alig érthető, hogy nemzete sorsát többnyire külső erők irányították. Smičiklas Štrossmayer délszláv ideológiájának tipikus képviselője volt. A horvát történelmet is ez ideológián át vizsgálta. Nem tudott megszabadulni a magyargyűlölet hagyományaitól és a horvát jövőt a délszláv egység rózsás prizmáján át szemlélte. Tanítványai közül az egyetlen Šufflay lépett merőben új útra. Horvátsága Bécsben és Budapesten lett tudatossá. Meggyőződésévé lett, hogy nemzete csak más nyugati nemzetek oldalán találhatja meg boldogulását és rájött, hogy a magyar és horvát történetírók meddő és keserű közjogi harca egymás ellen semmivel sem viszi előbbre a tudományt. Ameddig a magyar-horvát unió keletkezési módjából a jelen politikájára nézve akarnak következtetéseket levonni, nem lehet szó objektív történeti kritikáról. A feladat a tudomány abszolút jogainak biztosítása. Šufflay megpróbálkozott a dologgal és a délszláv eszmével átitatott horvát tudomány anathemát kiáltott rá. Még atyai protektora, Smičiklas, is megtagadta. Ezzel bezáródott

egyelőre előtte a zágrábi egyetem kapuja is, holott habilitációja már útban volt.

Sufflay Pesten maradt. A Nemzeti Múzeum levéltárában nyert gyakornoki alkalmazást. Ebben az igen szerény állásban maradt 1908-ig. A pesti „száműzetés“ mint később hangsúlyozta, sok előnyt jelentett számára. Egyéniségéhez méltó tudományos környezetben élhetett, a magyar történészek közt egy sereg barátára és jóakaróra akadt, akik hozzá egész életén át hivek maradtak és úgy bekapcsolódott a magyar tudományos életbe, ahogyan nemzedékek óta egyetlen horvát sem. Munkatársa lett magyar tudományos folyóiratoknak (*Századok*, *Turul*, *Ungarische Rundschau*), hol cikkeit ekkor is, később is nagy örömmel fogadták. Társaságunk választmányába emelte. Magyar összeköttetései adtak munkásságának új irányt. Thallóczy Lajos biztatására kezdett horvát tárgyú tanulmányok mellett albánokkal is foglalkozni. Az albán történelem a kutatót igen nehéz feladatok elé állítja. Egy nemzet, mely kétezer éven át nem élt állami életet, de bámulatos szívóssággal kibírja Európa viharsarkának minden zavarát. Világbirodalmakat lát alakulni és szétomlani. Százféle hódításnak tárgya, hogy a hódítókat túlélje. Keveredik a Balkán és az Adria minden népelemével, de nemzeti jellege el nem vész, kultúrák, vallások megosztják, de van ereje ezek hatalmát legyőzni. A kutatónak egy sereg nyelvet kell tudnia, jártasnak kell lennie tömérdek nemzet történelmének részletkérdéseiben. Sufflay rendelkezett ezzel az előkészítettséggel és csakhamar oly otthonosan mozgott az albán történelemben, mint senki előtte.

1908-ban báró Rauch Pál horvát bán előterjesztésére a zágrábi egyetemen a történelem segédtudományainak akkor szervezett tanszékére nevezte ki a király. Kinevezése az egyetem akarata ellenére történt. Nem tudománya ellen volt kifogás, hanem politikai pártállása ellen. A kinevezésben az egyetem ugyan megnyugodott, de szervezett ifjúsági tüntetések lehetlenné tették tanári működését. Így volt tíz éven át professzor, anélkül, hogy taníthatott volna. Ez a helyzet aligha válik a zágrábi egyetem dicsőségére. A viszonyok valósággal beletaszították Sufflayt a politikába. A Habsburg-Monarchiában és a magyarsággal való együttélésben látta nemzete fenmaradásának és boldogulásának garanciáját. A délszláv ideológiában nemzete vesztét, szerb rabságba süllyedését érezte. Teljes erővel szembe fordult a horvát-szerb koalícióval és azokkal a bánokkal, akik e koalícióval taktikából, vagy meggyőződésből paktáltak. Ellenben nagy rokonszenvet érzett a horvát jogpárt iránt, mely ugyan az 1868-i kiegyezést nem ismerte el, de éppen olyan intranzigens horvát volt mint ő. A rauchiana koncepciónak, mely az 1868-i kiegyezés revíziójával a jogpárt és az unionizmus összebékítésére építette terveit, éveken át ő volt a vezérpublicistája. Ennek az irányzatnak minden logika szerint, a Monarchia és Magyarország érdekében is, győznie kellett volna, hiszen a délszláv ideológia

nyilván az elszakadás felé vezette a horvát nemzetet. A tizenegy nemzetet összefoglaló Monarchia belső kohéziója azonban már alapjaiban megingott és a Magyarországon túltengő közjogi gondolkodás érthetetlennek találta a szövetekezést a kiegyezés-ellenes jogpárttal. Tisza bukása után történt az utolsó kísérlet Horvátország megmentésére (1917). Napokon át biztosnak látszott Rauch bánsága és Šufflay horvát minisztersége, de aztán a Monarchia vezető körei megriadtak a nagy változásoktól, melyeket e kinevezések maguk után vontak volna (a sabor feloszlatása, éles választási küzdelem a háború alatt) és mint kényelmes megoldást újra átadták a hatalmat a horvát-szerb koalíciónak, a Habsburg-Monarchia konok ellenségeinek. Az összeomlás óta volt koalíciós képviselők ismételten megírták, ha 1917-ben Raucht kinevezik, Horvátország nem szakadt volna el. Én nem vagyok ilyen optimista, de mint olyan, aki e sorsdöntő napokban ott voltam Rauchék táborában, tudom azt, hogy ha Rauch és Šufflay jutnak kormányra, sem az nem történt volna meg, ami Zágrábban az összeomláskor bekövetkezett, hogy a horvát kormány a veszedelem percében nyílt zászlókkal ment át az ellenség táborába, sem az, ami Budapesten történt, hogy a kormány tehetetlenül dobta oda a hatalmat a forradalomnak.

Šufflay a politika mellett nem hanyagolta el a tudományt sem. Egyre sűrűbben jelentek meg Bécsben, Budapesten és Zágrábban albán tanulmányai, melyek nemcsak tömördek új adatot tartalmaztak, hanem az albán középkori életről először nyújtottak megbízható képet. Thallóczy és Jireček társaságában megindította az Albániára vonatkozó okmánytár kiadását, melyből az összeomlásig két kötet jelent meg (*Acta et diplomata Albaniae* 1913, 1918) Thallóczy és Jireček emléke iránt teljes kegyelettel a valóságnak megfelelőleg meg kell mondanom, hogy a munka tudományos részét majdnem kizárólag Šufflay végezte. Aki csak belepillantott a munkába, tudni fogja, hogy jóval több egyszerű okmánytárnál. Nemcsak az albán történelemben, de az Adria és a Balkán történelmében sem lehet egy lépést sem tenni Šufflay okmánytára nélkül. Ezzel a két kötettel a horvát tudós neve világmárkává lett.

Ez az összeomlás után a hatalom új birtokosait nem akadályozta meg abban, hogy Šufflayt sürgősen ne nyugdíjazzák. A zágrábi egyetem tanárai között szép számmal akadtak ú. n. magyarónok, akik az 1868-i kiegyezés valódi, vagy látszólagos, védelmében élték le életük javát. A zágrábi Nemzeti Tanács nem bántotta őket. Nyugdíjba csak két tanárt küldött, Šufflayt és az öreg Kršnjavi Izidort. Ők ketten nemcsak magyarónok voltak, hanem a délszláv eszme halálos ellenségei is. Ezt nem bocsátották meg nekik. Šufflay a horvát kérdést Jugoszlávia megalakulása után sem tartotta egy percig sem elintézettnek. Európa bizonytalanságban élt, a habsburgi restauráció komoly kísérleteket tett, Radić mozgalma magával ragadta a horvát

nemzetet, a horvát emigrációval külföldi faktorok tárgyaltak. A szerb iga gyors lerázása nem látszott lehetetlennek. Sufflay a nemzeti ügy szolgálatába állott. Egy vigyázatlanság következtében a délszláv hatóságok leleplezték és néhány kisebb jelentőségű társával együtt elfogták (1920). A bíróság harmadfél évi börtönre ítélte. Büntetését a szerémmegyei Mitrovicán és Zágrábban ülte le. Érdekében, — ma már megvallhatjuk: Szekfű Gyula kezdeményezésére, — osztrák és cseh tudósok Sándor királyhoz amnesztiaért folyamodtak. Eredménytelenül. Belgrádnak nincs szüksége nemzetükhöz hű horvát tudósokra.

Sufflayt a fogság nem törte meg. Börtönében szorgalmasan képezte magát tovább. Tömerdek angol történeti, politikai és filozófiai munkát olvasott. Elmerült Ázsia problémáiba. Beledolgozta magát a hindu filozófiába és Kína történetébe. Ez a fantasztikus világ megbűvölte és ha a történetíró kriticismusa ki is bírta az erőpróbát, az ember gondolat- és érzésvilágába becsúszott valami prófétai vonás. A regényírás angol és francia nagy klasszikusait ifjúkora óta ismerte és folyton tanulmányozta. Az összeomlás nagy zavaraiiban egy albán tárgyú történeti regény írásában keresett feledést, melyet utóbb ki is adott (*Kostadin Balšić* 1920). A regény a tudós és nem az alkotó művész munkája. Börtönében egy nagy regényt írt az emberiség jövőjéről, mely a tudomány, a művészet és a prófétai szellem csodálatos vegyületének megnyilatkozása (*Na Pacifiku* 2255, megjelent az Obzor című zágrábi lap 1924 évfolyamában). A regényt később német nyelven átdolgozta, de e formában eddig nem jelent meg. Aki Sufflay utolsó éveit történeti munkáinak sokszor bizarr fordulatait, különös terminus technikusait, kápráztató eszmetársításait meg akarja érteni, e regényhez kell fordulnia.

Késő éjszakáinak álmovilágába az élet realitásai sokszor durván törtek be. Felségárulási pörének ítélete megfosztotta nyugdíjától. Kiszabadulva börtönéből semmi biztos megélhetése nem volt. Hol mint a jogpárt lapjának szerkesztője, hol mint horvát lapok tudományos tárcaírója kereste meg azt a száraz kenyeret, amelyet a szegény Horvátország ily munkáért adhat. A mártír aureolájával visszatért nagy tudós iránt láthatólag nagy előzékenységet tanúsított mindenki. Napilapok sehol a világon nem hoznak olyan tudományos cikkeket, melyeket még az egyetemet végzett embereknek is csak egy kis rétege érthet meg. És Sufflay cikkeit a horvát lapok szívesen adták ki. Pedig évről-évre elvontabban írt. Sokszor alig értette valaki. Szerencsére a — cenzor sem! Mikor néhány esetben megpróbáltam gondolatait magyarul visszaadni, láttam mi minden van belegyömöszölve komprimált mondataiba és mi mindent kell ebből kidobni, hogy az átlag olvasó gondolatmenetét követni tudja.

A tudományos munka maradt számára tovább is az élet célja. Folytatta albán tanulmányait. A bécsi akadémia adta ki néhány nagyszabású dolgozatát. A horvát folyóiratok az utolsó években egyre-másra hozták tanulmányait és bírálatait. A bírál-

latok egészen külön fajtáját honosította meg. Kiragadott a megbírált könyvből egy-egy részletet s aztán kifejtette az illető részletkérdésről nézeteit, magával az egész munkával meg páromondathban végzett. Csak a figyelmes és szakavatott olvasó vette észre, hogy a kiragadott részek képezik a könyv novumát. És még figyelmesebbeknek kellett lennünk, ha rá akartunk jönni, hogy amit Šufflay ír, az 90%-ig nem a szerző gondolata, hanem a bírálóé. Nem hiszem, hogy a bírálat e módja kielégítően a szerzőket, méltányos volna irántuk és tájékoztatná az olvasót, de amit így kaptunk, az sokszor többet ért mint az egész vizsgálat alá vett munka. Albán tanulmányaira a koronát *Srbi i Arbanasi* (Albánok és Szerbek 1925) című kis könyvével tette fel, melyet Barić Henrik belgrádi egyetemi tanár albán tárgyú folyóirata (*Arhiv za arbanasku starinu etc.*) adott ki könyvtára első köteteként. A könyv a késő középkori és a kora újkori albán problémának történetfilozófiája. Minden szava a részletkutatás megdöbbentő gazdagságán alapszik, de az események felett szinte elérhetetlen magasságban lebegő emberi értelem intuíción is. Az albán kormány sietett albánra lefordíttatni és amint a tiránai szerződéssel (1926 november 27) Albánia léte biztosítotttnak látszott, Šufflayhoz fordult, hogy folytassa az összeomlással elakadt albán okmánytárát. A tárgyalások a délszláv belpolitika zavarai miatt sokáig elhúzódtak s mikor a megegyezés elvben megtörtént, egy évig kellett a belgrádi albán követnek azért harcolnia, hogy Šufflay útlevelet kapjon Albániába. 1931 januárjában végre Tiránába utazhatott és ott egy hetet töltött. Az a nagy melegség és tisztelet, mellyel az albán hivatalos körök, az egész albán közélet és a tiránai diplomáciai kar fogadta, volt életének utolsó öröme. Örömcseppek persze ebbe az örömbe is jutottak. Belgrád megtagadta tőle az olasz útlevelet, hová az albán okmánytár ügyében akart utazni. Visszatért Jugoszláviába és Cattaro és Raguza levéltárait kutatta át. Tudtommal az okmánytár harmadik kötete teljesen kész van és az albán kormány rövidesen kiadja.

1928-ban régi vágya teljesült. A budapesti egyetem az újonnan szervezett délkelet-európai tanszékre meghívta és Magyarország kormányzója ez állásra ki is nevezte. Domanovszky, Hóman és Szekfű professzoroké az érdem, hogy Šufflay kinevezése megtörténhetett. Én meg koronatanú vagyok, mily boldogság és büszkeség töltötte el Šufflayt, hogy e katedrán tovább küzdhet magyar és horvát nemzete tudományos emelkedéséért. Az öröme volt személyes emberi oka is: anyagi függetlensége újra biztosítva volt és európai körülmények közé juthatott volna. A budapesti egyetemre nézve pedig nagy nyereség lett volna Šufflay működése, hiszen tudományának az egész világon legnagyobb képviselője volt és joggal remélhettük, hogy a Thallóczy halála óta majdnem szünetelő magyar balkántörténeti kutatás végre gyökeret ver tudományos életünkben. Belgrád azonban mást határozott. Megtagadta tőle az útlevelet és hogy

útlevél nélkül ne távozhassék, minden lépését ellenőrizte. Šufflay a szökést magához méltatlannak tartotta és várt valami változásra.

Alighogy megtörtént Šufflay kinevezése, eldőrdültek a belgrádi skupštinában Račić Puniša revolverlövésai, melyek kioltották a horvát nemzet vezérének, Radić Istvánnak, életét. A horvát történelem új sínekre robogott át. Šufflay azonnal megéreztte, hogy nemzete sorsdöntő időket él. Sürgősen összegyűjtötte és egy kis könyvben kiadta tizenkét történeti és politikai tanulmányát. Ez a kis könyv, — *Hrvatska u svijetlu svjetske historije i politike*. (Horvátország a világtörténelem és világpolitika szemszögéből 1928), — lett a horvát nemzeti ellenállás katekizmus. A tanulmányok úgy vannak összeállítva, hogy világpolitikai és világtörténeti háttérrel igazolják a horvát nemzet elévülhetetlen örök, szent jogát, az állami önállóságra. A könyvnek óriási hatása volt. Közvetlenül csak a horvát intelligencia magasabb rétegeire, hiszen Šufflay fejtegetéseit elég nehéz követni, de közvetve az egész nemzetre, hiszen a publicisták, politikusok, újságírók százai az ő eszméit propagálták népszerű formában. Šufflay szellemi értelemben nemzetének vezére lett és befolyása a horvát gyakorlati politikára is egyre nagyobbá lett. Radić utóda, a horvát nemzet jelenlegi vezére, dr. Maček Vladimir, osztálytársa volt és régi bizalmas barátság fűzte őket egymáshoz. Maček fogsága idején emelkedett (1929 december—1930 június) Šufflay politikai jelentősége a legmagasabb pontra. Hogy a vezérétől megfosztott, agyonterrorizált, hazugságokkal tartott horvát nemzet kitartott a nemzeti ideálok mellett, az elsősorban Šufflay érdeme. Ő volt a nemzeti ellenállás akkori vezetőinek szellemi irányítója, nemzetének tanítómestere. Csodálható-e, hogy ily körülmények között egyelőre nem gondolt a Zágrábból való távozásra? Nekem ezekről az ő életében hallgatnom kellett, de sürgetéseimre számtalan levélben és üzenetben fejtette ki, miért nem jöhet el Pestre. Kevés alakja van a történelemnek, aki önfeláldozóbban szolgálta volna nemzete, az európai kultúra és ezzel a magyar nemzet érdekeit, mint a délszláv diktatúra éveiben Šufflay Milan.

Šufflay tudta, hogy állandóan halálos veszedelemben forog, de őrhelyét, melyre maga rendelte ki magát, nem hagyta el. A katasztrófa pár nappal azután, hogy Ragúzából hazatért, bekövetkezett. Mint nemzete vértanuja lépett át a halhatatlanságba s azt, akit hajdan kiközösített a közvélemény, a horvátság ezrei kísérték ki utolsó útjára. Koporsójánál önként állt őrséget az az egyetemi ifjúság, mely tíz éven át megakadályozta tanári működését.

A magyar történettudomány mély gyásszal újítja meg Šufflay Milan emlékét. Mindig tudtuk róla, hogy nemzetének hű fia, de mindig a magunkénak is tartottuk őt. Šufflay a legmagyarabb horvát volt és éppen ezért a leghorvátabb horvát is. Dicsőség emlékezetének!

Bajza József.

Jelentés a Magyar Történelmi Társulat 1930. évi működéséről.

Tisztelt Közgyűlés !

A Magyar Történelmi Társulat 1929. évi működéséről szóló jelentésemben a fősúlyt a társulat anyagi helyzetének vázolására helyeztem. Az elnökség már évek óta aggodalommal látja a taglétszám stagnálását, mely már közel jár a visszafejlődéshez. Az évi belépéseket az elhalálozások és a kilépések csaknem kiegyenlítik s ennek következtében nem tudjuk elérni azt a létszámot, mely a társulatot képessé tehetné az önerejéből való működésre. Az állami támogatás által biztosított életet pedig nem lehet ideális állapotnak tartani, mert az annyit jelenthet, hogy ha megszűnik a szubvenció, megszűnik, vagy pedig teljesen összezsugorodik a társulat működése is. Vannak ugyan precedensek a társulat történetében arra, hogy a közönség érdeklődésének megszappanása következtében zökkenők állottak be a társulat életében, mint 1903—1905 körül, mikor pl. megtörténhetett, hogy az érdeklődés hiánya miatt sem ig.-választmányi, sem pedig közgyűléseket nem lehetett tartani. Csakhogy ez nem lehet mentség számunkra, mert más volt az általános helyzet 1903—1905-ben s más, nagyon más ma, a trianoni béke 11-ik esztendejében. S ha a társulat vezetőségét és választmányát akkoriban elsősorban és főként a társulat emelésére irányuló gondolatok, tervek foglalkoztatták s ebben a tagok egymással szinte versenyeztek, erre a synbiosisra ma is szükség van, még pedig bizonyára fokozottabb mértékben.

Az akkoriban felvetődött eszmék közül különösen kettőre kívánom felhívni a tisztelt közgyűlés figyelmét. Az egyik, olyan felolvasó ülések rendezése, melyekről feltehető, hogy azok a közönség szélesebb rétegeit is érdeklik és megmozgathatják. A másik, vidéki felolvasó ülések útján szorosabb kapcsolatok létesítése a vidéki magyar társadalommal, hogy azt egyszersmind a társulatba való belépés által a társulat támogatására is reábjírjuk. Mindkét gondolattal ismételtén volt alkalmunk foglalkozni az ig.-vál. üléseken ; úgy hisszük azonban, hogy most már az elméleti fejtegetéseknél tovább kell mennünk, s legalább is kísérletet kell tennünk e két gondolat gyakorlati megvalósítására. A társulat őszi programjában mindkét irányban kísérletet teszünk.

A taglétszámnak nem lehetetlen emelkedése mindamellett még nem fog arra képesíteni bennünket, hogy a szükséges anyagi eszközöket valamennyi vállalkozásunk számára biztosítsuk. — Örvidenünk kell, s ezt mindenesetre meg kellene valósítanunk, ha a befolyó tagdíjakból a Századok kiadási költségeit fedezhetjük. Arra is kell gondolnunk, hogy tíz év óta, vagyis azóta, hogy 1921-ben Károlyi Árpád tiszt. tagtársunk kitűnő szerkesztésében gróf Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatékának első kötete megjelent, társulatunk nagy kiadóvállalattá lett, mely a „Magyarország újabbkori történetének forrásai“ című sorozatból 1921 óta a mai napig 23 kötetet adott ki összesen 1165 ív terjedelemben ; a gyakorlati célokat szolgáló „A magyar történet-

tudomány kézikönyve“ című sorozatból pedig 12, kisebb-nagyobb terjedelmű művet jelentetett meg, összesen mintegy 80 ív terjedelemben. Olyan teljesítmény, mely arra mutat, hogy nálunk sikeresen meg lehetett szervezni a tudományos kollektív munkát.

Mindezen kiadványokkal azonban nem az a célunk, hogy azok a társulat raktáraiban várják a megrendeléseket. A Fontes munkatársai azért végezték az adatgyűjtés, kiadás és feldolgozás fárasztó munkáját, hogy kutatásaik eredményei általmenjenek a köztudatba s kiegészítsék, esetleg módosítsák eddigi történeti ismereteinket. Tudományos érdek tehát e kiadványok minél nagyobb arányokban való elterjedése. Ez viszont közelről érintené a társulat anyagi helyzetét, mert így a magában véve nem kama-tozó, holt tőkét jelentő raktáranyag forgótőkévé alakulhat, mely a vállalat további sorsát fogja biztosítani. Nem szabad ugyanis elfelejtenünk, hogy a társulat vezetőségéhez most már egymás-után érkeznek be a nyomdakész kéziratok, azon megbízatások eredményeképen, melyeket egyesek évekkal előbb kaptak. A meg-bízatásokat annak idején nem ötletszerűen adtuk, hanem terv-szerűen, a szükségletek gondos mérlegelése alapján, ennek követ-keztében a kiadásra előkészített kéziratok mielőbbi megjelentetése tudományos közérdek. Afelett azonban nem lehet szemet huny-nunk, hogy a Fontes kötetei általában véve drágák. Az eddig meg-jelent 23 kötet legtöbbje 25 pengő kötetenként, megszerzésük tehát a mai nehéz gazdasági viszonyok mellett nem egyszer nehéz probléma elé állítja azt, aki érdeklődik a történelem iránt és köny-veket is szokott vásárolni. Erre való tekintettel társulatunk veze-tősége azzal a gondolattal is foglalkozik, hogy megkísérli kiadvá-nyait, főleg Széchenyi István műveit részletűzet útján értékesí-teni, s tagjai számára valamikép olcsóbban megszerezhetővé tenni. Kíváncsok volna oly megoldást találni, mely megvédelmezi a tár-sulat anyagi érdekeit, de viszont megkönnyíti a könyvek meg-szerzését is az érdeklődők számára. Ezzel elérhetnők, — mint említettem, — hogy a raktáranyag átalakulna forgó tőkévé, mely viszont újabb kiadások lehetőségét biztosítaná.

Áttérve ezek után a Magyar Történelmi Társulat 1930-ik évének ismertetésére, jelenthetem, hogy ez év folyamán a *Száza-dok* 4 füzetben s 30 ív terjedelemben megjelent. Megjelent továbbá a „Magyarország újabbkori történetének forrásai“ című vállalat-ban *Thim József* : A magyarországi 1848—49-i szerb felkelés tör-ténete c. kiadványnak II. kötete (8: XV + 686 l.), mely az oklevél-tár I. kötetét teszi. Ezt az oklevéltár II. és befejező kötete követi s csak ezután lát napvilágot a feldolgozást tartalmazó I. kötet. *Viszota Gyula* befejezte Széchenyi és Kossuth írói és hírlapi vitája című kiadványának II. kötetét, melyben 1211 oldalon rendkívül becses anyagot bocsátott közre és látott el (460 lapnyi) terjedel-mes bevezetéssel. A „Hitel“ megjelenésének századik évforduló-ján, melyről a mult évi decemberi közgyűlésen is megemlékeztünk, megjelent a Hitel újabb kiadása *Iványi-Grünwald Bélától*, gondos szerkesztésben és egy értékes bevezetéssel ellátva. (8° 737 l.) Végül

„A magyar történettudomány kézikönyve“ c. társulati vállalatban megjelent Szentpétery Imre Magyar Oklevéltana (8°, 262 l.) is, mely régen érzett hiányt van hivatva pótolni.

Társulatunk 1930 folyamán 6 felolvasó, illetőleg felolvasó és ig.-vál. ülést és egy rendes közgyűlést tartott. Ez utóbbi Széchenyi emlékezetének volt szentelve a Hitel centenáriuma alkalmából. Egyik felolvasásunk az 1830-i varsói lengyel forradalom magyarországi viszhangjáról szólt a századik évforduló kapcsán.

Ha szabad magamat kifejeznem, Társulatunk erkölcsi tőkéje mindezek által a múlt 1930 folyamán kétséggkívül jelentékenyen gyarapodott; anyagilag azonban — sajnos — semmivel sem állunk jobban, mint állottunk egy évvel korábban. Ez a körülmény készlet bennünket, hogy mint minden esztendőben, most is arra kérjem társulatunk tagjait, s a magyar történelem barátait, hogy siessenek támogatásunkra s tegyék lehetővé annak a hasznos tudományos munkásságnak a folytatását, melyre a hetedik decenniumban élő Magyar Történelmi Társulat hagyományai köteleznek bennünket.

Dr. Lukinich Imre.

Hivatalos értesítő.

A Magyar Történelmi Társulat 1931. évi április hó 28-án tartott évi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.

Dr. Csánki Dezső ügyvezető alelnök, mint elnök, megnyitja az ülést s jelenti, hogy dr. gróf Klebelsberg Kuno m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter, elnök, hivatalos elfoglaltsága miatt az ülésen nem jelenhetett meg. Elnök a jegyzőkönyv hitelesítésére dr. Áldásy Antal egyet. ny. r. tanár, ig. vál. tagot és dr. Bárány Gerő h. államtitkárt kérvén fel, megtartja elnöki megnyitó beszédét. (Közölve a Századok jelen számában.) Elnök felkéri dr. Nagy Miklóst, a képviselőház könyvtárának főigazgatóját, előadásának megtartására.

19. Dr. Nagy Miklós felolvassa „Ghyezy Kálmán közéleti pályája az igazságügyi államtitkárságtól a képviselőházi elnökségig (1848—1861)“ című tanulmányát.

20. Elnök köszönetet mondva a felolvasónak a nagyérdékű előadásért, bejelenti, hogy a Társulat alapszabályai értelmében lejárt az 1925. évben az 1925—1930. évkörre választott tíz igazgatóválasztmányi tag megbízatása. Az 1925—30. évkörből tehát tíz kilépő, az 1926—31. évkörből az elhunyt dr. Sufflay Milán és az 1928—33. évkörből az igazgatóválasztmányi tagságáról leköszönt dr. Reiszig Ede, összesen tehát tizenkét igazgatóválasztmányi tag helye töltendő be. Elnök bejelentvén, hogy az alapszabályok értelmében az igazgatóválasztmányból kilépő tagok újból megválaszthatók, a megüresedett tizenkét igazgatóválasztmányi tagsági hely betöltésére az alapszabályok 20., 21. és 30. §-ai értelmében elrendeli a titkos szavazást. Elnök a szavazatszedő bizottság elnökéül dr. Hajnal István ig.-vál. tagot, tagjaiul pedig dr. Pleidell Ambrus és dr. Tábornszky Ottó évd. rend. tagokat kéri fel, s a szavazás tartamára az ülést felfüggeszti.

Szavazás után :

21. Elnök felkérésére dr. Lukinich Imre főtitkár bemutatja jelentését a Társulat 1930. évi munkásságáról. (Közölve a Századok jelen számában.) — Tudomásul szolgál.

22. Elnök felkérésére dr. Kossányi Béla titkár bemutatja a számvizsgáló bizottság jelentését, az 1930. évi zárószámadást és az igazgatóválasztmány által megállapított 1931. évi költségvetést. Titkár kéri a közgyűlést, vegye tudomásul a bemutatott jelentést és zárószámadást, fogadja el a költségvetést és adja meg a felmentést Novák Nándor társulati pénztárnoknak a szokásos fenntartással. Egyben az igazgatóválasztmány megbízásából javasolja, hogy a közgyűlés az elnökségnek a gondos ügyvitelért s a nagy körültekintéssel vezetett gazdálkodásért elismerését és köszönetét, Schiller Rezső és dr. Pleidell Ambrus számvizsgáló bizottsági tagoknak pedig fáradozásukért köszönetét fejezze ki. — A javaslatok elfogadtatnak.

23. Dr. Hajnal István ig.-vál. tag, a szavazatszedő bizottság elnöke jelenti, hogy a megválasztandó tizenkét igazgatóválasztmányi tagra összesen 42 érvényes szavazat adatott be. Ebből Dedek Cr. Lajos, dr. Döry Ferenc, dr. Illés József, dr. Lukesics József, dr. Mályusz Elemér, dr. Miskolczy Gyula, dr. Patek Ferenc és dr. Varju Elemér 42—42, dr. Révész Kálmán 41, dr. B. Szabó László 40, dr. Bruckner Győző 39, dr. Jánossy Dénes 36 szavazatot nyert.

Elnök e bejelentés alapján a tíz legtöbb szavazatot nyert tagot az 1931—36. évkörre, dr. Bruckner Győzöt az 1928—33. évkör, dr. Jánossy Dénest pedig az 1926—31. évkör még hátralévő részére megválasztott igazgatóválasztmányi tagoknak jelenti ki.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést berekeszti.

Kelt, mint fent.

Dr. Kossányi Béla s. k.
titkár.

Dr. Csánki Dezső s. k.
elnök.

Hitelesítjük :

Dr. Aldásy Antal s. k.

Dr. Bárány Gerő s. k.

Az 1930. évi számadások megvizsgálására kiküldött bizottság jelentése.

Tisztelt Közgyűlés !

Az igazgatóválasztmány 1931. évi január hó 30-án tartott ülésében alulírottakat bízta meg, hogy a Magyar Történelmi Társulat 1930. évi számadásait megvizsgálják. Van szerencsénk ennek következtében jelenteni, hogy megbízatásunkban az alulírt napon a következőleg jártunk el.

Folyó évi március 18-án Novák Nándor pénztárnok úr lakásán megjelenvén, megvizsgáltuk a Társulat pénzkezelését.

Eljárásunkat a pénztári napló vizsgálatával kezdtük meg.

A főnapló szerint az 1930. évi bevétel 17.050 P 78 fillérben, az 1930. évi kiadást 16.659 P 54 fillérben állapítottuk meg. A főnapló szerint tehát a készpénzmaradvány 1930. évi december 31-én 391 P 24 fillér volt, mely összeg a postatakarékpénztárnak 1930. évi december hó 31-én kelt 69. számlakivonata szerint 391 P 24 fillér pénzmaradvánnyal fedezve van.

Ezután áttértünk a Magyar Történelmi Társulatnak a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél s a Földhitelbanknál

vezetett „Forgótőke“ című folyószámla ellenőrzőkönyvének megvizsgálására. Eszerint a könyv szerint 1930. évi december hó 31-én a Földhitelbanknál 193 P volt a készpénzmaradvány, melynek igazolásául csatoljuk 1. \cdot / alatt az illető folyószámla-kivonatot.

A főnapló és a folyószámlakönyv szerint tehát a Magyar Történelmi Társulatnak 1930. évi december hó 31-én összesen 584 P 24 fillér készpénze maradt.

A főnapló és a folyószámlának bevételi és kiadási eredményei rovatonként összesítve vannak a főkönyvben, a főkönyv adatai alapján a Magyar Történelmi Társulat 1930. évi összes bevételeit 17.363 P 98 fillérben és összes kiadásait 16.779 P 74 fillérben állapítottuk meg. Eszerint a főkönyv szerint is tehát — mint fentebb a főnapló és folyószámla szerint — a Magyar Történelmi Társulat 1930. évi december hó 31-én volt készpénzmaradványát 584 P 24 fillérben állapítottuk meg.

Azután áttértünk az 1930. évi zárószámadás megbíralására. Ezt a zárószámadást 2. \cdot / alatt csatoljuk. A zárószámadás a főkönyv alapján készült s annak bevételi s kiadási eredményeit tünteti fel. Eszerint a zárószámadás szerint is a Magyar Történelmi Társulat készpénzmaradványa 1930. évi december 31-én 584 P 24 fillér volt.

A pénztárvizsgálat további menetében megvizsgáltuk a törzsvagyon főkönyvét. Eszerint a Magyar Történelmi Társulat vagyona 1,506.550 koronát tesz ki. Ebből a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél letétben van 256.550 korona névértékű értékpapír. Igazolja ezt a nevezett pénztáratetnek hiteleslen kiállított és 3. \cdot / alatt csatolt letétjegyzéke. Az említett letétjegyzék szerint a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület egy darab milleniumi emlékérmét is őriz.

A Társulat vagyonához tartozik továbbá ugyancsak az említett Takarékpénztár letétében lévő, a Magyar Tudományos Társulatok Sajtóvállalatának 62 darab, összesen 868 P névértékű részvénye és 1 darab 1,250.000 korona névértékű Kir. Magyar Egyetemi Nyomda-részvény.

A pénztárvizsgálat további folyamán megállapítottuk, hogy a Magyar Történelmi Társulat 1930. év folyamán három különböző rendeltetésű alapot kezelt. A három alapnak a pénzei folyószámlákon vannak elhelyezve, a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél.

Az alapok a következők :

1. A Thaly—Szilágyi-alap 1930. évi december hó 31-én a 4. \cdot / alatt csatolt számlakivonat szerint 7 P 26 fillér készpénzmaradvánnyal zárult.

2. „Magyarország újabbkori történetének forrásai“ című alap, mely az 5. \cdot / alatt csatolt számlakivonat szerint 1930. évi december 31-én 116 P és a Postatakarékpénztárnak 1930. évi december 30-án kelt 17. számú befizetési lapja szerint 2.418 P 03 fillér készpénzmaradvánnyal rendelkezett.

Az alapítványi folyószámla 1930. évi december 31-én 7.451 P készpénzvagyonnal rendelkezett, a 6. /- alatt csatolt számlakivonat szerint.

Végezetül felsoroljuk a „Magyar Történelmi Társulat” című folyószámla értékpapírjait a 3. /- alatt csatolt letétjegyzék alapján, szembeállítván az 1929. évi december 31-én volt eredménnyel:

	1929.	1930.
1. Magyar koronajáradékkötvény 4%-os	48.100 K	48.100 K
2. 6%-os hadikölcsönkötvény	60.150 „	60.150 „
3. 5½%-os állami pénztárjegy	148.300 „	148.300 „
4. Kir. M. Egyetemi Nyomda- részvény	1,250.000 „	1,250.000 „
5. Magyar Tudományos Társulatok Sajtóvállalata-részvény	868 P	868 P
Összesen.....	1,506.550 K és 868 P	1,506.550 K és 868 P

Eljárásunk során meggyőződést szereztünk, hogy Novák Nándor pénztárnok a Társulat pénztárát lelkiismeretesen és szakavatottsággal kezelte, ennél fogva felkérjük a tisztelt Közgyűlést, hogy Novák Nándor pénztárnoknak a felmentést a szokásos fenntartással megadni méltóztassék.

Budapesten, 1931. évi március 18-án.

Maradtunk tisztelettel

Dr. Pleidell Ambrus s. k.
a számvizsgáló-bizottság tagja.

Schiller Rezső s. k.
a számvizsgáló-bizottság tagja.

Kimutatás a Magyar Történelmi Társulat törzsvagyonáról 1930. év végével.

A) Alapítványi természetű tőke.

1. Magyar koronajáradék-kötvény ...	31.400 K	
2. Magyar járadékkötvény 6%-os ...	22.350 „	
3. Állami pénztárjegy 5½%-os	11.500 „	
4. P. H. E. T. Egyesület folyó- számlán		7.451— P
Összesen.....	65.250 K +	7.451— P

B) Nem alapítványi természetű tőke.

1. Magyar koronajáradék 4%-os.....	16.700 K	
2. Magyar járadékkötvény 6%-os ...	37.800 „	
3. Állami pénztárjegy 5½%-os	136.800 „	
4. Kir. M. Egyet. Nyomda-részvény	1,250.000 „	
5. Magyar Tudományos Társulatok Sajtóvállalata-részvény		868— P
6. A folyószámlákon		584-24 „
Összesen.....	1,441.300 K +	1,452-24 P

Az A) és B) rovaton lévő összes
törzsvagyron 1930. évi december
hó 31-én 1,506.550 K + 8.903.24 P

A Magyar Történelmi Társulat 1930. évi zárószámadata.

	I. Bevétel.	Előirányzat 1930-ra	Eredmény 1930-ban
1. Pénztári maradvány	480.39 P		480.39 P
2. Alaptőke utáni kamat	3.— „		—.— „
3. Forgótőke utáni kamat	100.— „		108.80 „
4. Tagdíj, tagdíjhátralék, előfizetés	5.800.— „		7.171.02 „
5. Századok és egyéb kiadványok eladásából	500.— „		906.52 „
6. A vallás- és közoktatásügyi mi- niszter segélye.....	2.000.— „		2.000.— „
7. Rendkívüli bevételek	500.— „		4.083.20 „
8. Remélhető új alapítványok ...	500.— „		2.552.45 „
9. Átfutó pénzek	500.— „		61.60 „
Összesen.....	10.383.39 P		17.363.98 P

II. Kiadás.

1. Tisztviselők tiszteletdíja	2.580.— P	2.630.— P
2. Szolgák díjazása	80.— „	64.— „
3. Irodai költségek.....	700.— „	651.89 „
4. A Századok 1929. évi nyomda- költségeire	2.000.— „	1.696.28 „
5. A Századok 1930. évi nyomda- költségeire	6.200.— „	5.967.60 „
6. A Századok írói honoráriumára	2.400.— „	2.200.— „
7. Egyéb nyomtatványokra	300.— „	267.50 „
8. A takarékpénztáraktól felszá- mított díjak	100.— „	91.81 „
9. Rendkívüli kiadások.....	500.— „	796.06 „
10. Alapítványok tőkésítésére	500.— „	2.353.— „
11. Átfutó pénzek	500.— „	61.60 „
Összesen.....	15.860.— P	16.779.74 P

Összegezés.

I. Bevétel	10.383.39 P	17.363.98 P
II. Kiadás	15.860.— „	16.779.74 „
Hiány, illetve maradvány.....	5.476.61 P	584.24 P

A Magyar Történelmi Társulat 1931. évi költségvetése.

I. Bevétel.

	Eredmény 1930-ban	Előirányzat 1931-re
1. Pénztári maradvány	480.39 P	584.24 P
2. Alaptőke utáni kamat	— — „	— — „
3. Forgótőke utáni kamat	108.80 „	100. — „
4. Tagdíj, tagdíjhátralék, előfizetés	7.171.02 „	6.000. — „
5. Századok és egyéb kiadványok eladásából	906.52 „	800. — „
6. A vallás- és közoktatásügyi mi- niszter segélye.....	2.000. — „	2.000. — „
7. Rendkívüli bevételek	4.083.20 „	1.000. — „
8. Remélhető új alapítványok	2.552.45 „	1.000. — „
9. Átfutó pénzek	61.60 „	100. — „
Összesen.....	17.363.98 P	11.584.24 P

II. Kiadás.

	Eredmény 1930-ban	Előirányzat 1931-re
1. Tisztviselők tiszteletdíja	2.630. — P	2.630. — P
2. Szolgák díjazása	64. — „	100. — „
3. Irodai költségek	651.89 „	700. — „
4. A Századok 1930. évi nyomda- költségeire	1.696.28 „	1.700. — „
5. A Századok 1931. évi nyomda- költségeire	5.967.60 „	6.800. — „
6. A Századok írói honoráriumára	2.200. — „	3.000. — „
7. Egyéb nyomtatványokra	267.50 „	300. — „
8. A takarékpénztáraktól fel- számított díjak	91.81 „	100. — „
9. Rendkívüli kiadások.....	796.06 „	1.000. — „
10. Alapítványok tőkésítésére	2.353. — „	1.000. — „
11. Átfutó pénzek	61.60 „	100. — „
Összesen.....	16.779.74 P	17.430. — P

Összegezés.

Bevétel	17.363.98 P	11.584.24 P
Kiadás	16.779.74 „	17.430. — „
Maradvány, illetve hiány.....	584.24 P	5.845.76 P
Maradvány a postatakarékpénztár- nál	391.24 P	
A Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél	— — „	
A Földhitelbanknál	193. — „	
Összesen.....	584.24 P	

A KIR. MAGYAR EGYETEMI NYOMDA

kiadásában megjelent

Történettudományi Művek

	Ara
<i>Aldásy Antal</i> : Cimertan	2 [—]
<i>Auer János Ferdinánd</i> pozsonyi nemes polgárnak hettoronyi fogságában írt naplója. 1664. Közzéteszi Lukinich Imre	9 [—]
<i>Bartonek Emma</i> : Magyar történeti forráskiadványok	6 [—]
<i>Bártfai Szabó L.</i> : Gr. Széchenyi István és kortársai	60 [—]
<i>Beniczky Lajos</i> bányavidéki kormánybiztos és honvédeztredes visszaemlékezései és jelentései az 1848—49-i szabadságharcról és a tót mozgalomról. (Feldolgozta Steier Lajos)	18 [—]
<i>Dékány István</i> : A történettudomány módszertana	3 [—]
<i>Eckhardt Ferenc</i> : Introduktion a l'histoire Hongroise	2.50
<i>Erdélyi Gyula</i> : A magyar katona, I. kötet	12 [—]
<i>Falk Miksa és Kecskeméti Aurél</i> elkobzott levelezése. Szerkesztette Angyal Dávid	25 [—]
<i>Farádi Vörös Ignác</i> visszaemlékezései az 1778—1882. évekről	10 [—]
<i>Gárdonyi A.</i> : A történeti segédtudományok története	1.60
<i>Hajnal István</i> : A Kossuth-emigráció Törökországban	25 [—]
<i>Hóman Bálint és Szekfű Gyula</i> : Magyar történet. 7 kötet. Eddig megjelent az I., II., IV., V. és VI. kötet. Kötetenként	20 [—]
<i>József nádor</i> élete és iratai. Kiadta: Domanovszky Sándor. Iratok. I. kötet. 1792—1804-ig, II. köt. 1805—1807. Kötetenként	25 [—]
<i>Lukinich Imre</i> : A szatmári béke története és okirattára	25 [—]
— Mohácsi Emlékkönyv 1526.	12.80
<i>Miskolcsey Gy.</i> : A horvát kérdés története és vívmányai a rendi állam korában. Két kötet. I. kötet	25 [—]
II. kötet	20 [—]
<i>Pivány J.</i> : Magyar-amerikai történelmi kapcsolatok	3 [—]
— Hungarian American historical connections	3 [—]
<i>Révész Imre</i> : A magyarországi protestantizmus történelme	2.50
<i>Sándor Lipót fők. nádor</i> iratai	25 [—]
<i>Százazberky Nagy József</i> (1800—1878) emlékgjegyzetei	8 [—]
<i>Gr. Széchenyi István</i> : A kelet népe. Feldolgozta: Ferenczi Zoltán ..	25 [—]
— Döblingi irodalmi hagyatéka	25 [—]
— naplója I—II. kötet. Egy kötet ára	25 [—]
— írói és hirlapi vitája Kossuth Lajossal	25 [—]
<i>Szekfű Gyula</i> : Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez ..	25 [—]
<i>Szentpétery Imre</i> : Chronologia	1.50
— Oklevél-szövegek	4 [—]
<i>Teleki Mihály</i> levelezése. VIII. kötet, 1678—1679	18 [—]
<i>Thim József</i> : A magyarországi 1848—49-i szerb fölkelés története. II. kötet	25 [—]

Kaphatók minden könyvkereskedésben és a

KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA
KÖNYVESBOLTJÁBAN

BUDAPEST IV, KOSSUTH LAJOS-UTCA 18.

MOST JELENT MEG!
SZENTPÉTERY IMRE
MAGYAR OKLEVÉLTAN

MINT A MAGYAR TÖRTÉNETTUDOMÁNY
KÉZIKÖNYVE II. KÖTETÉNEK
3. FÜZETE.

A magyarországi okleveles gyakorlat ismer-
tetése a tudomány modern eredményeinek
feldolgozásával, 269 lapon, XII. táblával.

A KÖTET ÁRA 10 PENGÓ.

A TÁRSULAT TAGJAI KEDVEZMÉ-
NYES ÁRON 7 PENGÓ 50 FILLÉRÉRT
SZEREZHETIK MEG

a Társulat titkári hivatalában: Orsz. Levéltár (I. Vár, Bécsikaputér 4.)

MOST JELENT MEG!
Gróf Széchenyi István:
„HITEL“

A mű megjelenésének századik évfordulója alkalmából készült
ünnepi kiadás.

Ez a kötet is Széchenyi Összes Munkáinak sorozatában jelent
meg s mint a többi kötetek a Hitelen kívül az ellene intézett
támadásokat is tartalmazza. Az ünnepi kiadáshoz *ifj. Iványi-
Grünwald Béla* írt előszót, amely a Hitel keletkezésére vet fényt.

A kötet ára 25 pengő;

a Magyar Történelmi Társulat tagjai a Társulat titkári
hivatalában (I. Vár, Országos Levéltár) **16 pengőre** kedvezmé-
nyes áron szerezhetik meg.

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
DOMANOVSKY SÁNDOR, HAJNAL ISTVÁN
ÉS MÁLYOSZ ELEMÉR

LXV. ÉVF. 7—8. SZÁM. 1931. SZEPT.—OKT.
KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA, BUDAPEST.
1931.

Tartalom.

	Lap
<i>Hóman Bálint</i> : A II. Géza korabeli névtelen	225
<i>Markó Árpád</i> : A szomolányi kuruc győzelem	233
<i>Waldapfel Eszter</i> : Nemesi birtokjogunk kialakulása a középkorban (II. közl., vége.)	259

Történeti irodalom.

<i>A magyar történetírás új útjai.</i> (Szerk. <i>Hóman Bálint</i> .) Ism.: <i>Domanovszky Sándor</i>	273
<i>Pukánszky Béla</i> : Geschichte des deutschen Schrifttums in Ungarn. I. Ism.: <i>Koszó János</i>	279
<i>Andric, Nikola</i> : Sveslavenski Zbornik. Ism.: <i>Bajza József</i>	281
<i>Szilágyi Lóránd</i> : A magyar királyi kancellária szerepe az államkormányzatban. (1458—1526.) Ism.: <i>Hajnal István</i>	286
<i>Müller Gyula</i> : A bécsi francia irodalmi kultúra a XVIII. században. Ism.: <i>Halász Gábor</i>	289
<i>Jenny Ilona</i> : Sopron úrbéri falvainak viszonya a városhoz. Ism.: <i>Csapody Csaba</i>	291
<i>Jancsó Benedek Emlékkönyv.</i> (Szerk. <i>Asztalos Miklós</i> .) Ism.: <i>Tóth László</i>	293
<i>Sebess Dénes</i> : Két Magyarország. Ism.: <i>Szabó István</i>	296
<i>Kogutowicz Károly</i> : Dunántúl és Kisalföld frásban és képben. Ism.: <i>Eperjessy Kálmán</i>	299
<i>Wells, H. G.</i> : A világtörténet alapvonalai. Ism.: <i>Joó Tibor</i>	303
<i>Kulischer, József</i> : Allgemeine Wirtschaftsgeschichte. II. Ism.: <i>Váczy Péter</i>	309
<i>Kraus J. B., S. J.</i> : Scholastik, Puritanismus und Kapitalismus. Ism.: <i>Lederer Emma</i>	310
<i>Bechtel, Heinrich</i> : Wirtschaftsstil des deutschen Spätmittelalters. Ism.: <i>Lederer Emma</i>	313
<i>Dąbrowski, dr. Jan</i> : Władisław I. Jagiellończyk na Węgrzech. Ism.: <i>Divéky Adorján</i>	316
<i>Hauser, Henri</i> : La modernité du XVI. siècle. Ism.: <i>Komoróczy György</i>	317
<i>Loesche, Georg</i> : Geschichte des Protestantismus im vormaligen und im neuen Österreich. Ism.: <i>Wiczián Dezső</i>	319
<i>Thiel, Rudolf</i> : Männer gegen Tod und Teufel. Ism.: <i>Győry Tibor</i> ..	321
<i>Folyóírat szemle</i>	321

Tárca.

<i>Bernát Gyula</i> : A váci káptalani uradalom 1841. évi örökváltság szerződése	326
--	-----

A szerkesztőségnek ismertetésre szánt könyvek, valamint kéziratok dr. Hajnal István egyetemi tanár címére (Múzeum körút 6. Bölcsészettudományi kar) küldendők.

Kiadóhivatal: I. Vár, Országos Levéltár, Bécsi kapu-tér 4.
A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

Társulatunk pénztárnokának Novák Nándor m. kir. belügyminiszteri számvevősegi főtanácsosnak lakáscíme: Budapest VIII, Baross-utca 44. IV. 2.

A II. Géza korabeli Névtelen.

Idestova ötven esztendeje lesz, hogy *Marczali Henrik* a Bécsi Képes Krónikának Kálmán király ellen irányuló tendenciájából és egyéb jelekből következtetve egy II. Géza korabeli névtelen írónak tulajdonította „a magyar királyok történeti tradícióinak első bő leírását“, a későbbi magyar krónikák ősforrásának összefüggő irodalmi feldolgozását.¹

Az újabb kutatások teljes mértékben igazolták *Marczali*-nak azt a feltevését, hogy a Képes Krónikának Szent László utolsó éveitől II. Gézáig (1091—1152) terjedő része a Kálmán-ellenes II. Géza-kori író fogalmazásában, vagy átdolgozásában jutott korunkra. Az ősforrás, illetőleg ősforrások keletkezését azonban újabban korábbi időre, — *Sebestyén* Salamon király, *Domanovszky* I. Endre és Szent László, *Kaindl* Szent László és Kálmán korára, — teszik. *Domanovszky*-nak azt is sikerült megállapítania, hogy a Képes Krónika Kálmán- és II. István-kori része egy II. István-kori író művének II. Géza korában Kálmán-ellenes tendenciával interpolált átdolgozása.² Ezen a nyomon továbbhaladva, magam középkori krónikáink és gestáink ősforrását az 1091. év eseményeivel és Salamon halálával (Bécsi Képes Krónika : 62. fejezet közepén) végződő Szent László-kori Gesta Ungarorumban igyekeztem meghatározni, melyet azután II. István historikusa 1127-ig, a II. Géza-kori Névtelen pedig a Kálmán és István-kori részt interpolálva 1152-ig folytatott.³

Madzsar Imre akadémiai székfoglaló értekezésében⁴ kétségbevonja a Szent László-kori ősforrásra vonatkozó megállapításaim helyességét és, — *Marczali* régi elméletét felelevenítve, — „kimutatni óhajtja, hogy XIII—XV. századi krónikáink elveszett közös ősforrása nem Szent László ural-

¹ A magyar történet kútfői az Árpádok korában. Bp. 1880. 60—62. l.

² *Domanovszky*: A Budai Krónika. Bp. 1905. 18—63. l. v. ö. *Hóman*: A zágrábi püspökség alapítási éve. 1910. 19—20. l.

³ A szent László-kori Gesta Ungarorum és XII—XIII. századi lezármazói. Bp. 1925. 107. l.

⁴ A II. Géza korabeli Névtelen. Bp. 1926. 19 l.

kodásának végső éveiben, hanem II. Géza alatt jött létre.“ Eredményként egészen határozottan kimondja, hogy, — ha voltak is a XII. század derekánál régebbi feljegyzések, — „a Képes Krónikában és részben az Acephalus-kodexben ránkmaradt krónikaszövegnek legalább is a Koppány elleni hadjáratról (36. fejezet) bezárólag egészen II. Géza oroszországi expedíciójáig (70. fejezet) terjedő része a mű előbeszédével együtt . . . egészben véve egységes fogalmazású mű, melynek keletkezése az egy tollra valló nyomok alapján 1156 és talán 1162 közé teendő.“ Ez álláspontjának megfelelően azt is „kimutathatónak véli, hogy a Szent László korabeli Gestán kívül *Pauler Gyulával* egy II. Béla alatti és *Hóman Bálint*-tal¹ egy II. István korabeli folytatóra sincsen szükségünk.“

A nagyérdemű szerzőnek előljáróba küldött kategórikus kijelentései után az ősforrás Szent László-kori eredetét s a II. István-kori folytatás létezését bizonyító szövegkritikai és tárgyi érvek beható bírálatára és cáfolatára volnánk kíváncsiak. Tudni óhajtanók, hogy ha az ősforrás 1152-ig terjedt, troisfontainesi Albericusnak, illetőleg az elveszett Somogyvári krónikának, a Lengyel-Magyar Krónikának, s — a *Kézai*-kivonatban és a Budai krónika családjában fenntartott — IV. László-kori Gestának az ősforrásból merített értesítései miért szakadnak meg egyöntetűen az 1091. évnél, a Pozsonyi Évkönyvek értesítései pedig 1127. évnél,² miért aknázták ki a hún történet írója, — szerintem és *Madzsar* szerint is : Kézai Simon mester, — csupán a Szent László koráig terjedő rész stíluskészletét,³ miért emlegeti a Bécsi Képes Krónika „Szent László Gestáját“,⁴ honnét származnak a Kálmán és II. István történetében csupán egy régebbi mű II. Géza-kori átdolgozásával magyarázható ellentmondások⁵ s miképen erőltethetők el a Szent László kora mellett szóló — szerintem perdöntő erejű — tárgyi érvek?⁶ Sajnos, Madzsar egy a főkérdés szempontjából lényegtelen szövegkritikai egyeztetésem bírálatáról nem szólva, mindezt érdemetlennek tartja a cáfolatra, bírálatra, sőt még az említésre is. Ehelyett, minden más szempont mellőzve, pusztán stíluskritikai összehasonlítás útján igyekszik a bonyolult problémát tisztázni.

¹ Helyesebben : Domanovszkival!

² Id. művem 7—14, 20—32, 37—41, 65. l.

³ U. ott 50—54. l.

⁴ U. ott 69—71. l.

⁵ *Domanovszky* id. m. 46—56. l., id. művem 69—70. l.

⁶ U. ott 65—68, 104—105. l., v. ö. : *Kaindl, Kállay* stb. ott idézett műveit.

A Bécsi Képes Krónika 36. fejezetétől 71. fejezetéig terjedő részéből Madzsar tizenegy lapon ötvenhat kifejezésbeli egyezést sorol fel és ezek alapján véli megállapíthatónak, hogy a Szent Istvántól Szent Lászlóig (1091-ig), — vagyis a Képes Krónika 36. fejezetétől a 62. fejezet közepéig, — és a Szent Lászlótól II. Gézáig (1091—1152), — a Képes Krónika 62. fejezetétől 70. fejezetéig, — terjedő részlet egy író eredeti és egységes fogalmazása.

Távoláll tőlem, hogy a stíluskritikai vizsgálatok fontosságát és *Madzsar Imrének* e téren produkált, különösen Szent István törvényeit és a Kézai-kivonatot illető szép eredményeinek jelentőségét kétségbe vonjam, módszertani szempontból mégis határozottan hibáztatnom kell a forráskritika minden más eszközét mellőző, egyoldalúan stíluskritikai módszerét. A középkori írók képességeit s a középkori történetírás szellemét és technikáját ismerve, megállapíthatjuk, hogy stíluskritikai következtetések csak más természetű forráskritikai bizonyítékok támogatása és ellenőrzése mellett vezethetnek eredményre. A középkori íróknak, különösen egy iskolában, azonos tradíciókban nevelkedett, egy irodalmi körhöz, ugyanahhoz a kolostorhoz, kancelláriához, udvarhoz tartozó, közel egykorú íróknak, — aminők Szent Lászlónak és utódainak udvari historikusai is voltak, — stílusa korántsem oly egyéni, mint a renaissance óta folyton erősbbödő individualizmus korának íróié. Kifejezésmódjuk, kifejezési készségük és stíláris készletük jóformán azonos volt. Emellett köztudomású, hogy a középkori történetírók s különösen az irodalmi formákra is figyelmet fordító históriaírók a száraz tények színezésére a maguk naiv kompilációs módszerével egész mondatokat, hosszú szövegrészeket vesznek át minden kifejezésbeli és stíláris sajátásaikkal együtt nemcsak eseménytörténeti forrásaikból, hanem *hasonló* eseményeket, analog tényeket leíró más történeti művekből is. *Anonymus*, *Kézai* és a Lengyel-Magyar Krónika írója például, — mint ezt a stílárisan egyező helyek hosszú sorával bizonyítottam¹, — a honfoglalás, illetőleg a magyarországi hún-korszak eseményeinek leírásában a Gesta XI. századi részének stíluskészletét aknázták ki, amiből persze nem következik, hogy bármelyikük is a Gesta ősforrásának írója volna. Amennyiben valamely középkori mű írójáról tudjuk, hogy a vele azonos vagy rokon kifejezéseket használó másik művet ismerte, vagy annak írójával egy irodalmi körhöz tartozott,

¹ id. m. 37—41., 44—58. l.

módszertanilag helytelen volna pusztán ez egyezésekből a két mű írójának azonosságára következtetnünk. Az egyezések ily esetben kifogástalan magyarázatot lelnek a kölcsönzésben, kompilációs módszerben s ha más fontos okok és bizonyítékok különböző szerzők mellett szólnak, legfeljebb azt bizonyíthatják, hogy a későbbi író a korábbinak stíluskészletét, — *Anonymushoz, Kézaihoz, a Lengyel-Magyar Krónika írójához és ezer más auktorhoz hasonlóan, —* kiaknáztta. A kölcsönzés lehetőségét csak fokozza, — s ezt *Madzsarral* szemben külön is hangsúlyoznom kell, — ha az egyezésekkel hasonló események, „azonos tárgy (ütközet, gyűlés, követküldés stb.) előadásában találkozunk,” mint ezt *Anonymusnak a Szent László csatáit leíró krónikarészlet stílárís elemeivel* díszített honfoglaláskori csataleírásai világosan bizonyítják.

A II. Géza-kori író esetében, aki nyilvánvalóan ismerte a Szent László-kori Gestát, módszertani szempontból már eleve aggályosnak látszik a stíluskritikai módszer egyoldalú alkalmazása.

*

Ez elvi megállapítás után a bizonyítási anyag vizsgálata tervre át, mindenekelőtt meg kell állapítanom, hogy a *Madzsarnál* felsorolt 56 párhuzamos hely közül 16 egyáltalában nem jöhet tekintetbe a szóban forgó kérdés elbírálásánál. Ezek közül tíz esetben az egymással párhuzamba állított szövegrészek az 1091 előtti krónikarészlel, tehát a feltételezett Szent László-kori Gestából származnak,¹ melynek egységes fogalmazását senki sem tagadja, hat esetben pedig az 1091—1052. év történetét felölelő II. Géza-kori átdolgozásából, vagyis ismét egy egységes fogalmazású krónikarészlel kiemelt kifejezések vannak egymással összehasonlítva.² Más tizennégy esetben viszont oly közkeletű szavakról és kifejezésekről³ van szó, melyek használatából még irodalmi köl-

¹ Ezek: preconcepti veneni . . . (10. l.); in Hungariam reversi sunt gaudentes (11. l.); latrunculi (12. l.); inde revertentes . . . ; suggerabant; ritu paganorum . . . (13. l.); fere omnibus . . . (15. l.); iniuriam graviter vindicantes . . . ; in ymnis et confessionibus . . . (16. l.); princeps cum paucissimis fugiendo . . . (17. l.).

² Az elsőnek említett (9. l.) és az öt utolsó (19. l.) párhuzamos hely.

³ Ezek: dextrarius, indirecto, viriliter, machinare, irruens super agmina, fames afflixit, eligerent magis pugnando mori, honorifice susceptus est, pacem firmare vagy roborare, remuneravit, fideles nuncios, s a bibliai eredetű percussit eos, contritum és misit ad eum nuncios dicentes.

csönzésre, stiláris hatásra sem szabad következtetnünk, nem-hogy azonos íróról és egységes fogalmazásról beszélhetnénk.¹ Mindezeket ki kell rekesztenünk a kérdés vizsgálatából. Marad tehát huszonhat párhuzamos hely, melyek az 1091 előtti és 1091 utáni krónikarészletek egységes fogalmazását volnának hivatva bizonyítani.

Ezek az egyezések, — a LXII. fejezetnek egy alább különtárgyalandó kifejezését (*contrivit Dominus... etc.*) nem számítva, — Kálmán király korával (Képes Krónika LXV.) kezdődnek.

Az I. keresztes hadjárat (1096) leírásában az író az 1091. év során használt kifejezéssel (*peiora prioribus non fierent*) él. Ugyane fejezetben s a következő kettőben (LXV—LXVII), — mint az alábbi Madzsarnál hiányzó szövegrész is bizonyítja², — az író I. Endre és Béla testvérharcának (LI. fejezet) színeivel jellemzi Kálmán és Álmos harcát, néhány kifejezést is átvéve onnét (az LI. fejezetből: *rex et dux venit in Varkun, fugit in Poloniam, Polonorum auxilio reversus est in Hungariam, machinaretur*), másokat Péter történetéből (a XLIV. fejezet nyomán: *sceleratissimis Mark... quorum consilio, imperator movit exercitum... stb.*, XLV: *cum prosperitate rediens*). Álmos herceg dömösi monostor alapítását (LXVI. fejezet) a Salamon-kori zselici alapítás szavaival (LIII. fejezet) írja le. II. István történetén (LXVIII.) vilá-

¹ E tizennégy kifejezés közül nyolcnak használatát pl. mindjárt Anonymusnál is kimutathatjuk (cap. VIII.: *elegerunt ad pugnam... promoverent et magis vellent mori... missis legatis... fidelissimos amicos*; XIV.: *misit nuncios ad... XXXVIII.: miserunt legatos ad ducem dicendo...; XII.: pacem firmissimam fecerit, XVI.: roborata pace; XX.: irruit super Menemorout; XXX.: honorifice recepit; LVI.: machinabatur*), anélkül, hogy ebből azonos fogalmazásra vagy akár kölcsönzésre mernénk következtetni.

² ... *seminatoribus discordie instigantibus odium ortum est inter eos. Susurratores enim... suggerebant regi, non posse regnare Salamon, nisi fratre suo extincto. Ab alia vero parte duci Bele persuadebant, quod tempus-opportunum esset regnum acquirere... Venerunt itaque rex et dux in Varkun.*

... *dux autem... secessit in Poloniam ad socerum suum... Poloniae auxiliatus est ei fideliter... tribus agminibus soceri sui munitus reversus est in Hungariam.* (LI. fejs.)

... *quidam iniqui diabolico freti consilio ceperunt inter eos accusare. Dicebant enim duci. Domine dux rex insidiatur tibi et capere vult te. Deinde regi dicebant: Dux tibi posuit insidias et si non custodieris te, scias procul dubio te moriturum... Rex autem cum exercitu venit in Varkun et dux e contra venit prope Varkun.*

Dux Almus... deinde fugit in Poloniam et accersito Polonorum et Hungarorum consilio et auxilio reversus est in Hungariam. (LXV. cap.)

gosan felismerhető Péter és Aba történetének (XLV : *phalanges aulicorum suorum*, XLVIII : *si sanitati restitutos fuero*) és különösen Salamon történetének hatása (LIV : *provincia reputavit iniuria et collecto exercitu . . . igne et gladio devastavit; ad conflictum non veniebat*; LVI : *tamquam ictum fulminis*; *per ingenia inflammabant ignes . . . stb.*; LVIII : *Tanta strages . . . mactabantur Hungari tamquam boves, post hec . . . convenerunt ad colloquendum navigantes . . . LIX : prevaleant Bisseni vilissimi stb.*), sőt II. Istvánnál Szent István történetéből is találkozunk egy mondattal (*rex incideret in gravem infirmitatem*).

II. Béla korában (LXIX. fejezet) megritkulnak az 1091 előtti részre visszavezethető kifejezések. Trónraléptét az író I. Géza trónfoglalásának bibliai szavaival beszéli el (LXI. után : *confirmatum est regnum in manu eius*). Az aradi vergyűlést az I. Béla-kori lázadás leverésével veti egybe (LII-ből : *irruit super illos . . . quosdam ex ignis legaverunt, quosdam vero detruncaverunt*). Borich támadásához újra Péter és Salamon történetének szavait használja fel (XLV : *divino fretus auxilio*, XLIV : *intentorem malorum*, LVIII : *conclusit in morte*). II. Géza történetének első fejezetében (LXX. fejezet) már csak néhány, Szent István, Péter és Salamon történetéből vett kifejezéssel találkozunk (XXXVI : *implorabant adiutorium domini, rex accinctus est gladio, LI : subiecitque ei gentes multas, et dorsa . . . stb.*; XLV : *cumque appropinquasset prelium*; LIV : *gloriosus . . . electi milites*).

Madzsar ezeken kívül még tíz egyező kifejezést sorol fel a LXX. és LXXI. fejezetben, de ezek közül kilenc (*dextrarius, irruens super agmina, fames afflixit, percussit, contritum est robur, honorabiliter susceptus est, misit ad eum dicens, machinaretur, percuciens*) — mint már említettem — következtetésekre jogot nem adó közkeletű kifejezés s egyébként is kettő kivételével a LXV—LXXI. fejezetben is előfordult, tehát közvetlen hatás feltevésére még az esetben sincs szükségünk, ha bizonyító erejüket elismernők. Ugyanez áll a LXVIII. fejezetben is előforduló *Bisseni vilissimi* kifejezésről. Nem hallgathatom el abbeli meggyőződésemet, hogy e semmitmondó kifejezések egyeztetésére csupán a LXXI. fejezet és az 1091. előtti rész egyébként hiányzó stílárius összefüggésének bizonyítása végett volt szükség. A tényleges egyezések a LXX. fejezettel megszakadnak, mint ezt Madzsar is helyesen felismerte.

A párhuzamos kifejezéseket tartalmazó szövegrészleteket elemezve, egész határozottan megállapíthatjuk, hogy a

Szent László-kori Gesta Ungarorumra visszavezetett stílusban egyező szövegrészletek, — a LXII. fejezet már említett s alább tárgyalandó kifejezése kivételével, — mind az 1127 utáni krónikarészhez s az 1095-től 1127-ig terjedő részletnek nem alapszövegéhez, hanem Álmospárti, Kálmán és István-ellenes interpolációihoz, tehát a *Domanovszky nyomán feltételezett II. Géza-kori átdolgozó művéhez* tartoznak s az egyező kifejezések túlnyomórészen az *Almos herceg történetével* foglalkozó, *Kálmánt, II. Istvánt, Borichot és híveiket* (aradi gyűlés) *korholó részletekben fordulnak elő*. Ezenkívül csak az uralkodó király — II. Géza — és Belos bán jellemzéséhez használta fel az író Szent István és Bátor Opos néhány jellemvonását.

Abban a krónikarészletben, melyet *Domanovszky* beható vizsgálatai alapján a II. István-kori folytató művének kell tartanunk,¹ *Madzsar* egyetlenegy oly jellemző kifejezést tudott találni, mely az 1091. előtti rész írójától származhatik. E kifejezés (*contrivitque Dominus Cunos ante faciem Hungarorum*) pedig a feltételezett Szent László-kori Gesta legvégén Kutesk, s a II. István-kori folytatás legelején Kapos és Ákos kún vezérek támadásával kapcsolatban (mindhárom hely a Képes Krónika LXII. fejezetében) fordul elő, a kölcsönzés okát tehát eléggé megmagyarázza az előzetes olvasás szuggesztív hatása. *A II. István-kori írónak tulajdonított krónikarészlet egyébként stílárius tekintetben teljesen független az 1091 előtti krónikarészlettől.*

A szóbanforgó kifejezések az 1091 előtti történetnek bizonyos — főleg a *testvérharcokkal* (Képes Krónika XXXVI., XLI., XLIV—XLV., LI—LIV., LVI., LVIII—LIX.) és a II. Gézával párhuzamba állított Szent István történetével foglalkozó — fejezeteiből származnak. Nem állítható tehát, hogy az 1091 előtti és utáni krónikarészek stílusban összefüggének. Csupán annyit állapíthatunk meg, hogy az 1091 utáni történetnek a II. Géza-kori írótól származó *némely* részletei (a Képes Krónika LXV—LXVIII. fejezetének interpolációi és LXIX—LXX. fejezetei) és az 1091 előtti történet *némely* részletei közt stílárius összefüggés van, amit nem az író azonosságával, hanem csak irodalmi kölcsönzéssel, átvétellel szabad magyaráznunk. *Madzsar* párhuzamos kifejezéseinek jórészt egyébként sok más egyezéssel együtt a XIV. századi János minoritánál, sőt a Dubnici Krónika XV. századi írójánál is megtaláljuk (*prelium est commisum*

¹ LXII. fej. közepétől (Post hec autem quidam de Cunis Copulch) a LXVIII. fej. közepéig (... pace roborata redierunt ad propria) leszámítva az Álmospárti interpolációkat.

... *divino fretus auxilio, rex victoriam obtinuit, in ore gladii percusserunt, dextrarii fortissimi, milites electi, omnes irruentes stb.*), pedig ezek talán csak mégsem tekinthetők az ősforrás írónak!

Nyilvánvaló, hogy a II. Géza-korabeli Névtelennél ugyanannak a compilációs módszernek tipikus esetével találkoztunk, amelyre *Anonymus* Gestájában, *Kézai* hún történetében és a Lengyel-Magyar Krónikában, sőt János minoritánál is klasszikus példáink vannak.

Madzsar párhuzamaiból megállapítható, hogy a Szent László-kori *Gesta Ungarorum* II. István-kori folytatója a saját lábán szeretett járni s kora eseményeinek leírásában idegen tollal nem ékeskedett, viszont II. Géza historikusa ennek az írónak művét átdolgozva és folytatva, Kálmán és Álmos testvérharcát, a gyűlölt Kálmán, István és Borics szerepét, jellemét, — konkrét hagyomány, írott forrás híjján, — a XI. századi testvérharcok, trónviszályok s a bennük szereplő személyek, — Koppány, Péter, Endre és Salamon, — történetéből vett frázisokkal színesítette. Míg Kálmánt és fiait a lázadókkal, rossz királyokkal állítja párhuzamba, Álmos herceget a dicső I. Bélához, királyi unokáját — II. Gézát — pedig Szent Istvánhoz igyekszik hasonlítani. Hogy ezt tehesse, épp úgy kiaknáztta a Szent László-kori *Gesta* stíluskészletét, mint *Anonymus* a honfoglalás, *Kézai* a hún történet eseményeinek leírásához.

Madzsar Imre, — a maga becses stíluskritikai megfigyelésein túl minden más szempontot mellőzve s eleve az egységes fogalmazás álláspontjára helyezkedve, — téves eredményhez jutott. A stíláris egyezésekből az 1152 előtti krónikarészlet egységes fogalmazását vélte megállapíthatónak, holott becses összehasonlító anyagával — akarva nem akarva — a *Szent László-kori Gesta Ungarorum* II. István-kori folytatásának és II. Géza-kori átdolgozásának létezéséhez szolgáltatott újabb értékes stíluskritikai bizonyítékokat.

A magyar krónikák, illetőleg gesták ősforrásának, a *Gesta Ungarorum*nak szerzősége ez alapon nem vitatható el Szent László udvari történetírójától s a II. Géza-korabeli Névtelennel továbbra is meg kell elégednie azzal a dicsőséggel, hogy a középkori magyar történet néhány fejezetét (a Bécsi Képes Krónikában a LXVIII. fejezet közepétől a LXXI. fejezet utolsóelőtti mondatáig) megírta s Kálmán és II. István történetét (Képes Krónika LXV—LXVIII.) a megvakított Álmos trónrakerült ivadékainak szellemében átdolgozta.

Hóman Bálint.

A szomolányi kuruc győzelem.

(1704. május 28.)

A kuruc hadi dicsőség babérkoszorújának egyik különösen szép, hervadhatatlan levele Bercsényi Miklós, Károlyi Sándor és Ocskay László seregeinek diadala báró Ritschán Ádám császári tábornok serege felett. II. Rákóczi Ferenc 8 évig tartó szabadságharcának eseményeit ritkán kísérte hadi szerencse. Oka ennek az, hogy a kuruc sereg nem volt annyira fegyelmezett s nem voltak olyan hadvezéri tehetséggel megáldott vezetői, hogy képes lett volna a XVIII. század legkiválóbb hadvezérének, Savoyai Jenő hercegnek iskolájában nevelődött hadvezérek vezette reguláris hadsereg felett győzedelmeskedni. A kuruc sereg különleges összetételénél és sajátságánál fogva nagy csatákban mindig a rövidebbet húzta. De olyan hadműveletekben, ahol a személyes bátorság, furfangosság, gyorsaság, éles szem és éles kard játszották a főszerepet, föltétlenül ügyesebb volt a metodikusan vezetett, de éppen azért nehezkesebb császári seregnél. Portyázásoknál, rajtaütéseknel, az ellenség kisebb csapatainak törbeccsalásánál a kuruc seregnek ez a kiváló tulajdonsága gyakran vezetett diadalra. A számtalan ilyen természetű kisebb-nagyobb győzelem közül kétségkívül az 1704 május 28-án, a Kis-Kárpátokban Szomolány—Nádas és Jablonca között vívott ütközetet nevezhetjük a kuruc sereg egyik legszebb fegyvertényének.

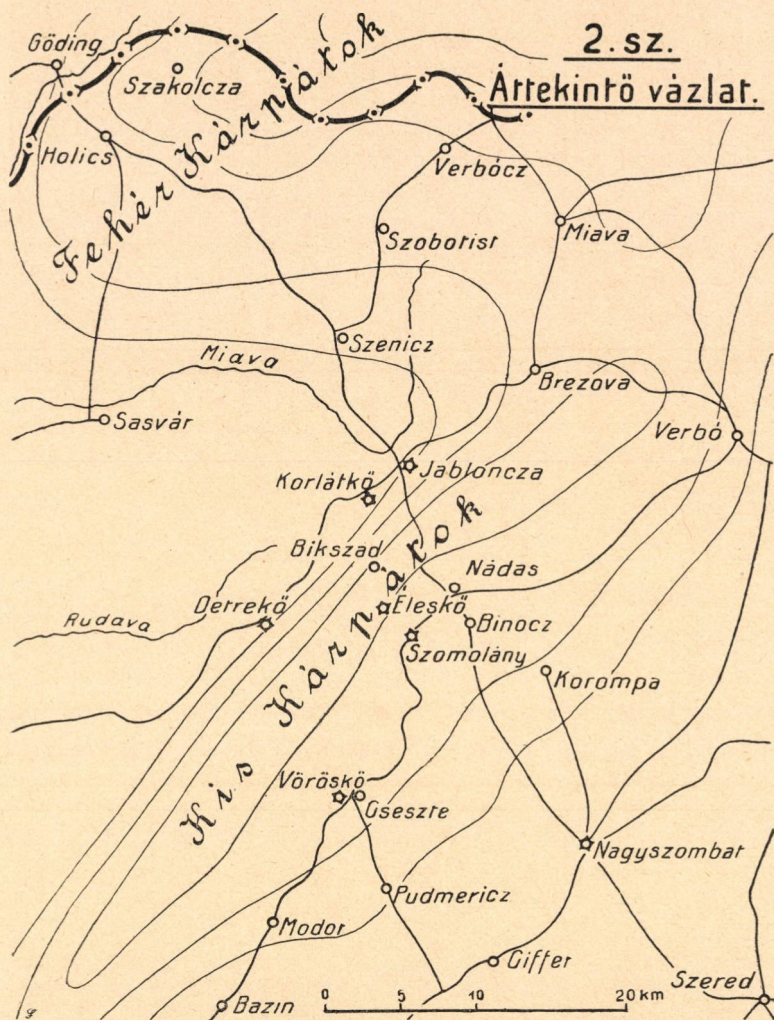
Az általános hadihelyzetet a Felvidéken, vagyis a Duna, Esztergom—Pozsony közötti szakasztól északra — 1704 május közepén — a túloldali vázlat szemlélteti.

1. *Kurucok* : Bercsényi Miklós tábornok körülbelül 10.000 emberrel Kéménd tájékán, a Garam keleti partján.

Károlyi Sándor tábornok körülbelül 4000 emberrel Nyitra megyében, Mocsonok táján.

Ocskay László ezredes körülbelül 1000 emberrel a Morva folyó, a Kis-Kárpátok és a Fehér-hegyek közötti terepszakaszon.

tábornok Paksnál átkelt a Dunán és Pápát a császáriaktól visszafoglalta. Erre a hírre Heister a Duna északi partján tervezett hadműveletek további vezetését Pálffy altábor-

nagyra bízta, maga pedig seregével Komáromból újból a Dunántúl belseje felé vonult, hogy Forgáchot nyugat felé való előrenyomulásában megakassza. Pálffy Heister támo-

gatása nélkül nem érezte elég erősnek magát arra, hogy egyedül támadja meg Bercsényit és Károlyit, tehát csapatait Pozsony felé kezdte visszavonni s Ritschánnak sürgősen megparancsolta, hogy keljen át végre a Kis-Kárpátokon és csatlakozzék hozzá Modor tájékán.

Bercsényi Heister elvonulásának hírére újból megindult nyugat felé. Május 25-én Bajcs mellett átkelt a Zsitván s május 26-án már Érsekújvár közvetlen közelében Andódnál ütött tábort.¹ Károlyi seregszoportja Bercsényi mozdulatával összhangban pár napi járófölddel előtte járván, ugyanabban az időben már elérte Nagyszombatot, ahonnan közeledtére Pálffy csapatai kivonultak.

Ritschan nehezen mozdult Szakolcáról. Seregének jórésze ujoncokból állott, akiket felsőbb rendeletre voltaképen az olasz harctérre kellett volna küldenie. A bécsi udvari haditanácsal e kérdés körül folytatott levélváltása közben múltott az idő, s amikor végre Pálffy sürgető utasításainak tovább ellent nem állhatott és útnak indult, már elmulasztotta azt a kedvező alkalmat, hogy Pálffy seregével a Kis-Kárpátokon túl egyesüljön.

Az a sereg, amelynek élén Ritschán 26-án reggel Szakolcáról elindult, összesen 2331 fő gyalogosból, 250 lovasból és 4 ágyúból állott.² A gyalogság soraiban találjuk a Deutschmeister, Holstein—Plön, Starhemberg Guido, Kriechbaum és Jung Daun császári gyalogezredek osztagait, a Visconti és Taaffe vértesezredek lovasait, a Vaubonne ezred néhány dragonyos szakaszát, végül a dán segédsapatokhoz tartozó Mecklenburg zászlóalját. Szakolcáról való távozása előtt 200 emberből álló őrséget hagyott ott hátra, De Rinaud, Daun gyalogezredbeli százados parancsnoksága alatt. Mivel a tábornok számított arra, hogy ellenséges érzületű magyar területen seregét aligha lesz képes élelmezni, mintegy 70, élelmiszerekkel, két napi kenyéradaggal és hadifelszereléssel jól megrakott társzekeret vitt magával s a poggyászvonattal utaztak az akkori szokás szerint a tisztok feleségei és a legénység hozzátartozóinak nagy része is, népes szolgahad és sok poggyász. Ritschán, hogy útirányát titokban tartsa, Szakolcáról az egyenes útvonalról letérve kezdetben Szobotist felé menetelt³ s csak mikor meggyőződött arról, hogy útja szabad, fordult Jablonca felé és a Kis-Kárpátokon át vezető

¹ Bercsényi levelei Károlyihoz ; Thaly : Rákóczi Tár, II. kötet 67—68. oldalakig.

² Bécsi Kriegsarchiv, Feldakten, Ungarn 1704—5— ad 15.

³ Kolinovics : krónikája 1704. 36. oldal.

hegyszoroson át későn este ért a hegyek keleti oldalára, ahol Nádasnál dél felé kanyarodva a néhány km-rel alább fekvő Szomolány község legelőin ütött tábort.

Kurucokkal útközben sehol sem találkozott, aminek reánézve katasztrófális okát ekkor még nem sejtette.

Ritschán május 27-én seregének egy napi pihenőt engedélyezett, amire az nagyon is rászolgált. Ez a népes poggyászvonattal is nehezített menetoszlop ugyanis 26-án Szakolcáról Szomolányig összesen 52 km-t gyalogolt s a menetvonal utolsó szakaszára esett a Kis-Kárpátok nehezen járható hegyi utain s a körülbelül 400 méter magas hágón való átkelés. A szomolányi táborból Ritschán 27-én helyzetjelentést küldött az udvari haditanácsnak.¹ Jelenti ebben, hogy a Kis-Kárpátokon szerencsésen átjutott s elérte a szomolányi völgy keleti kijáratát, amelyet kémei szerint az ellenség előtte akart megszállni. Megállapította, hogy Károlyi ezen a vidéken több ezer emberrel már támadásra készen áll és ezenkívül tekintélyes kuruc sereg gyülekezik Szered tájékán. Nem tartja tanácsosnak ezt az erős csoportot addig megtámadni, amíg Pálffy csapataival nem egyesülhet, azért a 27-i pihenőnap után, másnap hajnalban délnyugati irányban kiter és a vöröskői várkastély alatt fogja bevárni a Pozsonyból elébe küldött Nehem gyalogezredet. Azután nyugatra fordul a Vág felé. Jövő terveiről csak nagy általánosságban beszélt: „Ich werde weiter gegen den Vag meinen Marsch nehmen und sehen, was sich mit dem Feind wird thuen lassen.“ Seregének erőállapota különben is gyenge, nem kockáztathat sokat, élelmikészlete hiányos s a falvakban nem kap semmit, mivel a lakosság a felkelőkkel rokonszenvezik.

Hagyjuk most a császári tábort Szomolány alatt pihenni s nézzük, hogy Bercsényi és Károlyi ezalatt mit terveztek és végeztek. A kuruc fővezér portyázói és valószínűleg a falusi lakosság hírei alapján teljesen tájékozva volt a császári hadak helyzetéről. Tudta azt, hogy Ritschán Szakolcán tétovázik, hiszen Ocskay, Bokros és Luzsénszky ezredei ezt a császári seregrészt állandóan szemmel tartották. A bajesi hidnál május 25-én kelt levelében Károlynak ezeket írja:² „Ugyancsak lehetetlennek látom Nagyszombathoz gyűjön már hírünk nélkül Ritschan . . . ugyan nem látom szükségét attól tartani, hogy Pálffy általgyűjön az Kisdunán . . . már

¹ Bécsi Kriegsarchiv, Feldakten, Ungarn 1704—5—4.

² Thaly: Rákóczi Tár II. kötet 67. oldal.

ugyancsak rendbe veszem az itt maradó hadat is, ma mindeket rendben hagyok s ugyancsak hiszem Istent : ráérek Ritschánra.“ Nagyszombat város hangulatáról kedvezőtlen híreket kaphatott Bercsényi, mert ugyane levélben megjegyzi : „Nagyszombatnak nem méltó azért complacálni, hogy Ritschánt várja, rossz kutya mentség az. Megérdemlik, az réz bozdogánt az hátokhoz verjük.“ Az andódi mezőből tudatja Károlyival, hogy Ritschánról még semmit sem hallani, tehát még semmit sem mulasztottak el. „Ha mi portása van s érkezik Kegyelmednek Ritschán felül, tudositson, csak szeretném megjátszani véle itt kinn, amugy távulról indulva.“

Bercsényi e leveléből kihámozhatjuk hadműveleti terveit. Meg akarta várni, amíg Ritschán Szakolcáról kimozdul és olyan helyen, sík mezőben akart vele megütközni, ahol kuruc lovassága eredményesebben harcolhat, mint a hegyek között. A sors különös szeszélye folytán azonban a kurucok a szomolányi győzelmet mégsem a sík mezőben, hanem a szakadékos erdős hegységben vívták ki.

A hadiszerencse e napokban a kurucok oldalára szegődött és Bercsényi kezébe játszotta Pálffy gróf, altábornagy egy olyan írását, amelyből a császári sereg helyzete és szándéka világosan kitűnt. Mint említettem, Ritschán csupán Heister és Pálffy ismételt sürgetéseire indult el Szakolcáról. Pálffy utolsó ilyen sürgető rendelkezésében figyelmeztette Ritschant, hogy Ocskay portyázói miatta ne a Morva mentén haladjon Pozsony felé, hanem kerülő úton, Jabloncán, Szomolányon át. Ezalatt ő seregével Bazinon át fog Nagyszombat felé menni és csapatának egy részét (valószínűleg a Ritschán idézett jelentésében említett Nehem ezredet) Nádas irányában elébe küldi. Pálffy ezt az utasítását elővigyázatosságból két példányban szerkesztette s az egyiket a Morva mentén, a másikat pedig a Kis-Kárpátok keleti lábánál húzódó útvonalon Modoron, Szomolányon át küldte Szakolcára Ritschánhoz.¹ A Morva mentén küldött parancs vivője ügyesen átcúsúzott a kuruc portyázók között és Ritschánt elérte, a másodpéldány azonban a kurucok kezébe jutott. Bercsényi belátva így az ellenség kártyáiba, gyors ítélőképességével hamar megértette e kínálkozó alkalom fontosságát. Elhatározta, hogy Ritschánt beengedi ugyan a szomolányi szorosba, de seregének zömével elállja annak kijáratát.

¹ Kolinovics idézett krónikája 1704. I. rész 36. oldal és Thaly : Gróf Bercsényi család, III. kötet 164. oldal.

Sürgős utasítást küldött tehát Ocskayéknak a hegyen túl, hogy ha Ritschán Szakolcából kimozdul, térjenek ki útjából, engedjék a szorosba bemenni, kövessék őt hátulról és a hegyen át vezető erdei út mindkét oldalán rejtsek el a Rákóczihoz hű Fehérhegyi és Kiskárpátokbeli kaszás, kapás, baltás tót felkelőket. Károlyinak Nagyszombatban pihenő csapatait készségségbe helyezte, saját seregét pedig szekerekre ültetve sürgősen a Kis-Kárpátok felé küldte. Károlyi csapatának megerősítésére magához rendelte Ottlik György huszárezredes — később Rákóczi főudvarmestere — csapatát is, amely akkor a Vág völgyében Ocskón tartózkodott.¹ Bercsényi még egyelőre Érsekújvár egyik külső sáncának ostromával volt elfoglalva és csak annak 27-én történt megvétele után késő este sietett Károlyi után. Ekkor már tudta azt, hogy Ritschánnak 26-án sikerült a Kis-Kárpátokon átkelni, mielőtt a szomolányi szoros kijáratához ért volna és hogy a császári sereg Szomolány alatt pihen. E nap este 9 órakor a fejedelemhez intézett jelentésében tudatja, hogy Ritschán „Szomolány alatt vagyon, csak nem érhet ő ma Semtéig. Én pedig ott leszek ma Isten kegyelméből az étszaka megegyezem Károlyi urammal, hiszem Istent, — nekünk adja Isten.”²

A szomolányi ütközet előestéjén számításom szerint körülbelül 15.000 kuruc állott e vidéken Bercsényi rendelkezésére. Sajnos, kuruc eredetű forrásaink seholsem tüntetik fel sem a sereg létszámát, sem pedig annak tagozódását. Így tehát az ütközetben résztvett ezredeket név szerint nem ismerjük. (Császári eredetű forrásaink, többek között Ritschánnak eredeti jelentése³ szintén 15.000 embernek mondják az ütközetben résztvett kuruc sereg számát.) Az ütközet leírásánál tehát meg kellett elégednem azzal, hogy az egyes harcászati mozzanatoknál a kuruc seregcsoportokat jelöljem meg mint legkisebb harcászati egységeket. Ottlik említett feljegyzése szerint 300 lovassal indult útnak, Ocskay seregcsoportja körülbelül 1000 főből állott. Károlyi körülbelül 4000 ember felett rendelkezett, a többi — vagyis a sereg zöme — Bercsényi közvetlen parancsa alatt állott.

Ritschán azt a tervét, amit az udvari haditanácsnak bejelentett, t. i. hogy Vörösvár alá száll, nem hajtotta végre. Fáradt seregét, úgy látszik, nem akarta még terhes felderítő

¹ Ottlik önéletrajza. Magyar Történelmi Emlékek II. osztály XXVII. kötet 90. oldal.

² Archivum Rákócianum IV. kötet 40. oldal.

³ Bécsi Kriegsarchiv, Feldakten, Ungarn 1704—5—15.

szolgálatlaltal is zaklatni s meglegedett azokkal a hírekkel, amelyeket Pachmann hadnagytól, a közelben fekvő Éleskő várában elhelyezett kis császári őrség parancsnokától kapott. Ez a tiszt napközben megnyugtatta a felől, hogy ellenséget sehol sem látott. Estére kelve azonban már megneszelhetette az erdőben nyüzsgő miavai, brezovai, verbovai fegyveres tótok gyülekezését, Ocskayék lappangó előnyomulását és értesült Károlyi seregének közeledtéről is. Este 9—10 óra között figyelmeztette tehát Ritschánt, hogy vigyázzon, mert a kurucok másnap hajnalhasadtakor három oldalról fogják őt megrohanni. A beteges állapotban sínylődő tábornok elhatározókéességét ez a megdöbbentő és váratlan hír teljesen megbénította. Egymaga határozni nem mert, hanem haditanácsra hívta össze Wachtendonk alezredest, a Deutschmeister-ezred parancsnokát, Maltzan alezredest, a dán zászlóalj parancsnokát és Giordani kapitányt, a Visconti vértesszázad parancsnokát. Megismertette velük a helyzetet és javasolta eredeti tervének, azaz a Vöröskő felé való elvonulásnak végrehajtását. Így remélte egy, Nagyszombat irányából várható, erős támadás kikerülését. A haditanács többi tagjai — különösen Giordani — azonban leszavazták. Szemére vetették Ritschánnak, hogy ha dél felé kitér, akkor még mélyebben hatol be ellenséges területre, újból megnyitja a kurucoknak Jabloncán keresztül az utat Morvaország felé s kiteszi ezt a tartományt egy kuruc invázióknak, ami Bécsét is veszélyezteti. Azt javasolták tehát, hogy vonuljon vissza egész seregével azon az úton, amelyen jött, Szokolcára.¹

A haditanács ezzel a mozdulattal ki akarta vonni a császári hadoszlopot a nagyszombati kuruc sereg hadműveleti körzetéből, abban a reményben, hogy könnyebben leszámolhat a tót felkelőkkel és Ocskayék aránylag kisszámú csapataival, mint Bercsényi és Károlyi főseregével. Ritschán erre a késő esti órákban táborát felriasztotta, a tábortüzeket megtévesztésül égni hagyta és anélkül, hogy portyázókat, járőröket küldött volna az éjszakai menetnél kétszeresen veszélyes szakadékos, erdős hegyszoroson átvezető útvonal felderítésére és biztosítására, május 27-én este 10 órakor kiadta a Szokolcára való visszavonulási parancsot. A csapat 11 órakor egy menetoszlopban elindult, még pedig a következő menetrendben :

¹ Ritschán főhadiszállásán lefolyt események, valamint a császári sereg mozdulataira és harcaira vonatkozó adatokat a bécsi Kriegsarchiv, Feldakten, Ungarn 1704. Fasc. V—4—15. sz. iratcsomagából merítettem.

Elővéd: Giordani százados a Visconti vértesen 150 lovasával.

Utána következett, mint *első menetcsoporthoz*, a tábor balszárnya, azaz 3 zászlóalj és a poggyászvonat Maltzan alezredes és Münich főstrázsamester parancsnoksága alatt.

Rövid távolságra követte ezt, mint *második menetcsoporthoz*, a tábor jobbszárnya, azaz 3 zászlóalj és a 4 ágyú, Wachtendonk és Morelli alezredesek vezetése alatt. A menetet mint *utóvéd* a báró Velleis és Matern hadnagyok vezetése alatt álló Vauban dragonos és Taaffe vértesszázad zárta be. Ritschán az utóvéd élén lovagolt. Egykorú iratokban és az e korszakkal foglalkozó hadtörténelmi munkákban a „balszárny“ és „jobbszárny“ elnevezéseket találjuk nem csupán akkor, amikor egy csapat fejlődött vonalban, vagy harcalakzatban, szóval egy vagy több párhuzamos széles vonalban pihen, vagy támad, hanem meneteknél, menetoszlopoknál és mélységbe tagozódott csapatoknál is. Ez utóbbi esetekben a „szárny“ elnevezés voltaképpen helytelen és értelem nélkül való. Magyarázata ennek az, hogy a XVIII. század reguláris seregeinél minden ütközethez, vagy menet-höz, a csapatoknak a táborban való elhelyezkedése képezte a harcászati intézkedések alapját. A tábor közepe, jobb és balszárnya zárt harcászati egységet alkottak, állandó parancsnokok alatt. A menetrendbe való besorolásnál tehát a „szárny“ elnevezés a szóbanforgó esetben csupán azt jelenti, hogy a szomolányi táborból az elővéd után először a Maltzan vezette balszárnyon volt csapatokat, azután a Wachtendonk vezette jobbszárnyon volt csapatokat sorolták a menetoszlopba. Mivel azonban különösen ezen a szakadékos terepen, zárt harcrendeknek alig nevezhető harccsoportokban vérekedő csapatoknál a bal- és jobbszárny elnevezés további megtartása igen sok tévedésre ad alkalmat, ezeket a kifejezéseket — bár hangsúlyozom, hogy abban az időben szervezetszerűen használták azokat — mellőzni fogom s a két szárnyat csupán parancsnokaik után nevezem.

A történeti hűség érdekében kötelességemnek tartom Thaly Kálmánnak és az ő nyomán haladó történetíróknak az ütközet leírása során feltűnő tévedését helyesbíteni. Az előzményekből tudjuk, hogy Ritschán már 26-án átkelt a Kis-Kárpátokban, 27-én Szomolányánál pihent és éjjel onnan indult az aznap megtett úton a Kis-Kárpátokon keresztül visszafelé. Thaly ezt az egy napi szomolányi pihenőt teljesen figyelmen kívül hagyva azt állítja,¹ hogy a kuruc

¹ Thaly: Gróf Beresényi-család III. kötet 166. oldal.

lovasság 28-án hajnalban akkor támadta meg Ritschánt, amikor az „ki akarna bontakozni a nádasi szorosból”. Néhány sorral alább pedig azt mondja, hogy Ritschán, felismerve azt, hogy a kurucok főereje Nádas felől támad, visszafelé igyekezett a szorosba, hogy Ocskay csoportján vágja magát keresztül.

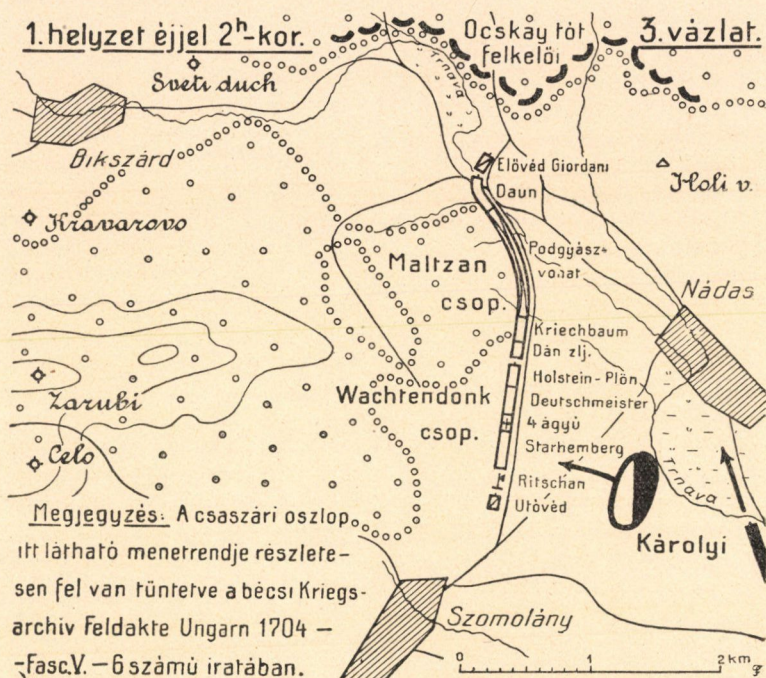
Ez a megállapítás teljesen hibás, mert hiszen Ritschán nem kibontakozni akart a szorosból, hiszen a szomolányi lapályon volt már, hanem ellenkezőleg a szorosba akart bemenni. Ennek a sarkalatos tévedésnek a folyománya azután természetzerűleg az, hogy Thaly az elővéd és utóvéd és a szárnyak fogalmát gyakran összekeveri és arcvonal-támadásokról beszél ott, ahol voltaképen hátbatámadások történtek. Rónai Horváth Jenő¹ figyelembe veszi ugyan azt a körülményt, hogy Ritschán Szomolánynál pihent és hogy onnan fordult vissza, de az ütközet további leírásában Thaly nyomán halad s azt állítja, hogy Ocskay a császáriakat *hátbatámadta* s hogy Ritschán *arcvonala* az ütközet kezdetén Nádas és Binyóc között vette fel a harcot. Leírását kísérő vázlatban kifejlődött arcvonalakat rajzol, pedig ilyenek abban az erdei harcban nem voltak. Az egész ütközet, — mint az elmondandókból kitűnik, — egy rosszul biztosított menetből kifolyó utóvédharcra kezdődött Nádas közelében. Ocskay nem a császáriak hátamögött, hanem előttük volt s arcvonalakról, szárnyakról már csak azért sem beszélhetünk, mert az egész ütközet az út mentén, folytonos menetelés, veszteglés közben folyt le minden összefüggés nélkül úgy, ahogy ezt a szakadozott és sűrű erdővel borított terep mindkét félre rákényszerítette.

Károlyi Sándor csapatai 27-én este már Binyócnál voltak, amikor értesültek arról, hogy Ritschán Szomolányról Jablonca felé vissza igyekszik. Ézalatt az Ocskay által fellármázott tót népfelkelők egy része megszállotta a Nádasból alig néhány száz lépésre nyugatra és északra húzódó sűrű erdő szegélyét. A lovasságot Károlyi az éj leple alatt a Nádas alatti réteken helyezte el. Ritschán serege nehezen indult és folyékony menet helyett, a menetrendbe sorolt poggyászvonat miatt akadozva, még nehezebben haladt tovább. A menetoszlopok végén beosztott zászlóalj, — amely jórészt ujoncokból állott, — mindjárt kezdetben lemaradt s annak csatlakozását is be kellett várni. Ez volt az oka annak, hogy Ritschán elővédje csupán május 28-án hajnali 2 óra

¹ Magyar hadikrónika, II. kötet, 335—336. oldalakon.

tájban érte el a Nádas felett húzódó erdőt, ahol Ocskay csoportjának váratlanul reázúduló puskatüze alatt megtorpant.

Kuruc parancsnokoktól eredő intézkedések s a lefolyt ütközetről szóló harcjelentések nem készültek. A diadarról beszámoló jelentések rövidek és ennek, a változatos fordulatokban bővelkedő és váratlan meglepetésekkel tarkított, nehezen áttekinthető, éjjeli harcnak csak nagy általánosságban festett eléggé homályos képét adják. A csatát mégis

sikerült a lehető legnagyobb valószínűség szerint rekonstruálnom annak a terjedelmes aktacsomónak segítségével, amelyet a bécsi Kriegsarchivban találtam.¹ E veszített csata után ugyanis az udvari haditanács az életben maradt főparancsnokokat, Ritschánt, Wachtendonkot, Maltzant, Giordanit bűnvádi eljárás alá helyezte. Terjedelmes kihallgatási jegyzőkönyveikben lefektetett vallomásuk szembeállítására és össze-

¹ Bécsi Kriegsarchiv, Feldakten, Ungarn 1704. Fasc. V. 4—15. szám.

hangolása útján, kiegészítve azt a szórványosan található kuruc adatokkal, tehát eléggé tiszta képet nyerhetünk e zavaros küzdelemről.

A küzdelem színhelyén ekkor még csak Károlyi lovassága és Ocskay felkelőinek egy része szerepelt. A kuruc gyalogság és Bercsényi serege ebben az időben még útban volt Nádas felé. Ocskay huszárjai pedig Jablonca felől a szoros tulsó oldalán állottak s a tót kaszás felkelők másik része az út mindkét oldalán az erdők sűrűjében leselkedett.

Első meglepetésből felocsúdva, Ritschán elővédje támadásra fejlődött s körülbelül félórai küzdelem után elérte az erdőt, ahonnan a kuruc puskások az erős császári sereg közeledtére visszavonultak. Félhárom órakor kezdett virradni. A menetoszlop hátsó részén tartózkodó Wachtendonk alezredes megrettenve vette ekkor észre, hogy kuruc osztagok szivárognak minden oldalról a menetoszlop mentén lőtávolon kívül az erdő felé s a környező magaslatokon hol felbukkannak, hol eltűnnek. Az erdő széle előtt folyt rövid tűzharc alatt a menetoszlop megállott, még pedig nagyon alkalmatlan helyen, mély árkokkal és cserjével szegélyezett úton. Wachtendonk hátvédlovasságát megfelelőbb terepre, az út mellett fekvő rétre terelte át, mivel belátta azt, hogy ezeknek a szoros hegyi úton hasznát amúgy sem veheti. Ebben a pillanatban indult meg Károlyi Nádasnál elhelyezett lovassága és — mint az összes szemtanu császári tisztek vallották — „mit grosser Furie,“ azaz lendületes hevességgel nekirontott a menetoszlop végén ácsorgó Starhemberg-zászlóaljnak. Körülbelül 2000 kuruc lovas támadott. Wachtendonk gyenge császári hátvédlovasságát ellentámadásra indította, amit a kurucok visszavertek. A Starhemberg-ezred ujoncai csak rövid ideig állották a harcot, úgyhogy Wachtendonk kénytelen volt a menetoszlopban következő Deutschmeister-ezredet is visszafordítani és harchavetni.

Ritschán az utóvéd élén lovagolt. Így tehát, amikor a császári lovasság gyenge ellentámadását a kurucok visszaverték, az ott lefolyt közelharc közben fején és karján két lövéstől megsebesült. Az ő intézkedésére a Deutschmeister-ezred egy erős szakasza a cserjék között ügyesen elrejtőzve oldaltüzet zúdított a kuruc lovasságra, amely másfélórai küzdelem után — hajnali 4 órakor — beszüntette a további támadást és Nádas felé visszavonult. E közben Wachtendonk karján megsebesült. A kurucok veszteségét szemtanuk ebben az első összecsapásban 300 főre becsülték, a császáriak közül pedig körülbelül 100 katona maradt a küzdelem

színhelyén.¹ Wachtendonk rövid időre hareképtelenné válva, sebének bekötözésére félrevonult és harccsoportjának vezetését Hundtsbruth gróf, Starhemberg ezredbeli századosra bízta. Ennek azután sikerült szétfutott utóvédlovasságát összegyűjteni és a küzdelembe összezavart csoportot úgy, ahogy rendbeszedni. A lendületes kuruc támadás következménye azonban az volt, hogy Ritschán oszlopának hátulsó fele, azaz a Wachtendonk-csoport, az útról leszorult és ezáltal elszakadt az oszlop első felétől, Maltzan alezredes csoportjától.

Ez a csoport ugyanis az erdő szegélyét elfoglaló kurucok visszaűzése után tovább menetelt, mivel a hátulról jövő kuruc támadás ezt a csoportot nem érintette. Így azután azalatt az idő alatt, amíg Wachtendonké a kuruc lovassággal verekedtek, ez a csoport nagy részével már átkelt a Trnavapatak mocsaras völgyén is és nagyobb ellentállásra nem találván, lassan haladt a kijelölt úton a hegy gerince felé. Ritschán sebesülése után előrelovagolt Maltzanhoz, hogy sebet a poggyászvonatnál tartózkodó felcserekkel beköttesse. Ott aztán sürgette Maltzant, hogy igyekezzék a poggyászoszloppal minél gyorsabban előremenni és megparancsolta neki, hogy annak védelmére egy zászlóaljjal zárja el a kurucok előnyomulásának útját. Ritschán ekkor már látta, hogy harc nélkül nem fog átkelhetni a hegyen s azért négy ágyúja közül csak hármat hagyott Wachtendonk csoportjánál, egyet pedig előrevitetett a poggyászvonat védelmére. Főgondja az volt, hogy az utolsó szekér is átkeljen minél előbb a Trnavapatak mocsaras medrén és elérje a hegyen át vezető hágót. Maltzan a Mecklenburg dán zászlóaljat küldte a vonatoszlop védelmére Morelli alezredes vezetésével.

Ritschán azonban aggódott Wachtendonk csoportjának sorsa miatt, s mivel hamarosan nem talált sebeszt, otthagyta Maltzant és ismét lelovagolt a hegyről oszlopának hátulsó csoportja felé. Ekkor látta, hogy a poggyászkocsik a kátyús hegyi ösvényen csak nehezen tudnak a hegyre felvergődni és személyesen is meggyőződött arról, hogy az erdőben mindig több és több kuruc gyülekezik és bujkál mindenütt, főleg pedig a poggyászvonat felé. Most már az volt az érzése, hogy a dán zászlóalj sem lesz elég erős poggyászának megvédésére, azért Maltzan alezredestől még egy zászlóaljat kért. Maltzan erre a Kriechbaum zászlóaljat is előre küldte,

¹ Wachtendonk jelentése bécsi Kriegsarchiv, Feldakten, Ungarn 17045—6 ügydarabban, mely a hadbírói kivizsgálás összefoglaló eredményét tartalmazza.

ő maga pedig csoportjának megmaradt részével, azaz a Jung Daun zászlóaljjal hátramaradt és Wachtendonk csoportjához csatlakozott, annál is inkább, mivel Wachtendonk sebesüléséről értesülve azt hitte, hogy az ő jelenléte ott szükséges lesz. A poggyászvonathoz előreküldött zászlóaljak felett Morelli alezredes vette át a parancsnokságot.

Maltzan még az ágyúkat is előre akarta küldeni, de a fejszés tótok a jabloncai utat a poggyászvonat hátamögött kidöntött fákkal időközben már eltorlaszolták, úgyhogy csak a már előbb említett egy ágyúnak sikerült az elővédhez csatlakozni.¹

Amikor a kuruc lovasság támadását a Deutschmeister zászlóalj visszaverte és a harci láрма az utóvédnél elült, Ritschán azt hitte, hogy hátulról, azaz a kuruc sereg zöme felől erősebb támadástól egyelőre nem kell tartania. Siettetten az elővéd és a poggyászvonat tovajutását és futárokat küldött Wachtendonkhoz, azzal a szigorú meghagyással, hogy tartson összeköttetést vele és siessen utána. Kiküldött parancsvivői azt a megnyugtató hírt hozták két ízben is, hogy a menetoszlop újból rendben követi őt. Erre azután gyorsítani igyekezett a menet ütemét annál is inkább, mert hírnökei mindig azzal az üzenettel tértek vissza hátulról, hogy ő — Ritschán — az elővéddel csak siessen, hogy az utánajövőket fel ne tartóztassa.²

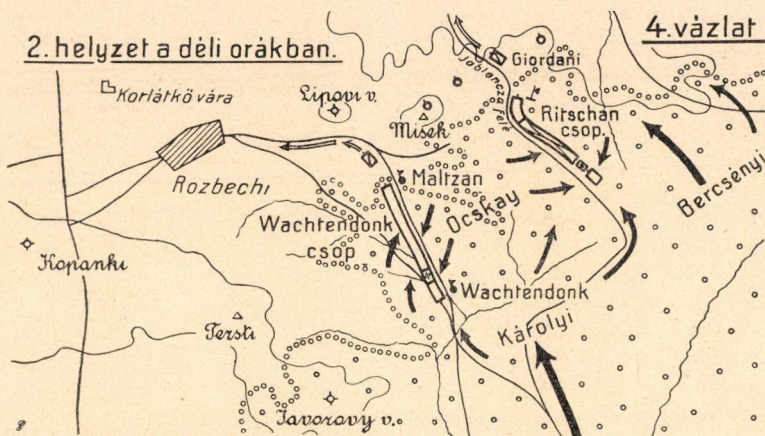
Wachtendonk sebesülése nem volt életveszélyes. Továbbra is a csapatnál maradt s mint rangban idősebb, megtartotta annak vezetését. Utóvédharcokról lévén szó, a sereg végén lovagolt, míg csoportjának vezetését Maltzan alezredesre bízta. A sűrű erdőben tévelygő parancsvivő és jelentő lovasok azonban, úgy látszik, az erdőben nyüzsgő kurucoktól való féltükben, nem győződtek meg a hátsó menetoszlop felzárkózásáról és Ritschánnak hamis jelentéseket hoztak. Tény az, hogy a kuruc lovasság támadása után következő órákban Ritschán menetoszlopának két része mindjobban eltávolodott egymástól. Dél előtt 9—10 óra tájban az összeköttetés Ritschán és Wachtendonk között már teljesen megszakadt. A tábornok, a Morelli alezredes vezette két zászlóaljjal és a poggyászvonattal már elérte a hegy gerincét, míg a sereg zöme, — Wachtendonk és Maltzan, — nemcsak hogy több km-re lemaradt, de a Jablonca felé vezető útról

¹ Maltzan vallomása, idézett helyen.

² Ritschán vallomása, idézett helyen.

balfelé letért, attól mindjobban eltávolodott és tévesen egészen más irányba, Rozbechi és Korlátkő felé menetelt.

Kövessük először *Ritschán* tábornok csoportjának sorát. Ennek a kisebb seregcsoportnak, amely tehát, mint hallottuk, csupán két zászlóaljából, a nehézkes poggyászvonatból és 150 lovasból állott, sem volt könnyű útja. A meredek, szakadékos hegyi ösvényeken az éjjeli menet után kifáradt lovaktól vont poggyászszekerek csak igen nehezen haladtak előre. Az erdő tele volt zsákmányra éhes kuruc katonákkal és parasztokkal, akik ugyan nem léptek feszes kötelékek alakjában harcba s nem támadták meg *Ritschán*nak a sűrű erdőben a hegyen át erőlködő csapatát, de folytonos lövöldözésükkel, járőrszerű csipkedő rajta-

ütéseikkel folytonosan zaklatták és feltartották azt. Aki visszaemlékszik a világháború kárpáti harcaira, az nagyon jól tudja, hogy milyen küzködés lovassággal, poggyászkocsikkal és ágyúval megnehezített katonaságnak egy hegy-szoroson való átkelése még akkor is, ha az ellenség távol van. *Ritschán*t azonban a kurucok, mint a felpiszkált darazsak állandóan körülrajzották és előrehaladásában annyira gátolták, hogy a hegy gerincén át az erdő déli szélétől az északi széléig vezető alig 3—4 km-es út legyőzése több mint 5—6 órai fáradságába került. Csupán a déli órákban ért ez a csoport a Kis-Kárpátok északnyugati lejtőjének ama pontjára, ahonnan már csak 2—3 km-nyi nyílt terepen átvezető út választotta el a Miava völgyében fekvő *Jablónka* községtől.

A tábornok a vérvesztéstől elgyengülve nem volt képes lóháton maradni s kocsijába ülve vezette ezt a sereg-részt állandó aggodalmak között, vajjon menetoszlopának zöme, Wachtendonk csoportja felzárkózva jön-e utána? Amikor azután Wachtendonk megbízásából egy Deutschmeister-ezredbeli hadnagy két altiszt kíséretében jelentkezett nála és sürgős lőszerutánpótlást kért, megnyugodott s most már biztosra vette, hogy egész serege követi őt. Jabloncától délkeletre, körülbelül egy félóranyira a helység déli szegélyétől Ritschán megállást parancsolt. Giordani kapitányt lovasaival a falu felé küldte, maga pedig menetoszlopával az erdő szegélyén maradt és megállását körülbelül 100—100 lépésnyire előreküldött lovasjárőrökkel biztosította. Újból nyeregbe akart szállni, hogy személyesen meggyőződjék arról, hogy az ellenség követi-e őt és hogy szabad-e az út Jablonca felé, de nem volt rá ereje. Morelli alezredes és tisztjei aggódva kérték, hogy vigyázzon egészségére, mire újból kocsijába ült és seregének pihenőt adott addig, amíg pontos képet nem nyer a helyzetről és lemaradt szekerei fel nem zárkóznak.¹ A kurucok biztosított megállásában nem zavarták. Ekkorára ugyanis, mint később hallani fogjuk, már Bercsényi serege is elébe került s más úton közeledett Jablonca felé.

Wachtendonk csoportja a délelőtti folyamán állandó harcok között volt kénytelen továbbvonulásának útját kiküzdeni. Amikor ez a csoport, anélkül, hogy azt észrevette volna, Ritschán előtt menetelő csoportjától elszakadt és téves irányba menetelt az erdőn tovább, maga után vonta Károlyi seregét. A kuruc lovasság úgy látszik nehezen tudott az erdőben út nélkül előrehaladni, de a hajduság — valószínűleg a környékbeli parasztok vezetése alatt — rövidítések, rejtett utakon át az út mindkét oldalán párhuzamosan követte a császáriakat, folytonos kisebb-nagyobb támadásokkal zaklatva az amúgy is törődött gyalogságot. Különösen hevesen támadták, nagy lármával és lövöldözéssel a sűrű cserjék oltalma alatt Wachtendonk oszlopának végét és mindinkább leszorították azt a Jablonca felé vezető útról. A küzdelem, amely az út mentén kora reggeltől délig tartott, az erdei harcok mintapéldájának mondható. Az amúgy is szűk hegyi utakról letérni lehetetlen volt. Wachtendonk ágyúit a sűrű erdőben nem használhatta. Feszés ellenséges köteléket sehol sem látott, fejlődött harcvonalba seregét

¹ Ritschán vallomása, idézett helyen.

sehol sem állíthatta fel. A minden oldalról reázúduló támasadok ellen csak úgy védekezhetett, hogy időközönként megállt, a menetoszlop egyes részeit — úgy ahogy — az ellenség felé fordíttatta, visszalövdözött az erdőbe, azután ismét tovább haladt. Keserves menetelés volt ez. Mint Wachtendonk jelentésében mondja: „man selten zwanzig Schritte ohne attackiert zu werden zu Ende marschieren können.“ Közel 7 óra hosszat tartott Wachtendonk csoportjának az alig 3 km hosszú erdőn való kinos átvergődése, s hogy újoncokból álló csapatát túlnyomó ellenség állandóan zaklató támadásai közepette mégis menetoszlopban, aránylag eléggé feszes rendben tudta az erdő északi szegletéig vezetni, olyan teljesítmény, amely elismerést érdemel. De a hosszú ideig tartó állandó küzdelemben, amelynek jellege jóformán kizárólag közeli és legközelebbi távolságról vívott puskatűzharc volt, a csapat lökéskélete elfogyott. Egy hadnagyát előreküldte tehát Ritschánhoz, hogy a poggyászvonatnál levő löszerkocsikról hozzon pótlást. Ez a tiszt, mint tudjuk, Ritschánnál jelentkezett is, de Wachtendonkhoz többé nem tért vissza, valószínűleg eltévedt az erdőben, vagy a kurucok levágták.

Wachtendonk és Maltzan vallomásaikban egyöntetűen és határozottan kijelentették, hogy Ritschán csoportjától való elszakadásukat nem vették észre. Ők egész idő alatt meg voltak győződve arról, hogy a tábornok az ő útvonalukon menetel előttük s mivel útjukban sem elesetteket, sem felfordult kocsikat nem láttak és sebesültekkel sem találkoztak, sőt harci lármát sem hallottak, joggal hitték, hogy Ritschán bántatlanul vonul Jablonca felé. Rozbechi falutól keletre az erdőből kiérve, Wachtendonk a falu közelében fekvő magaslatra akart felvonulni azért, hogy a terepszakasza e kimagasló pontjáról az egész vidéket jobban áttekintse és az erdőből esetleg utána nyomuló kurucokat feltartsa, főleg pedig azért is, hogy tájékozódják Ritschán hollétéről.¹

Az eredetileg tehát egy menetoszlopban menetelő császári csapat a harchelyzet és a terep folytán egy egészen különlegesen érdekes harcászati helyzetbe került. A két, egymástól elszakadt seregrész május 28-án délben szinte párhuzamosan, éleivel egy magasságban, egymástól körülbelül másfél kilométernyire állott. Ez a helyzet kétségkívül a legkedvezőbb csoportosítás lett volna akkor, ha az

¹ Wachtendonk és Maltzan vallomásai, idézett helyen.

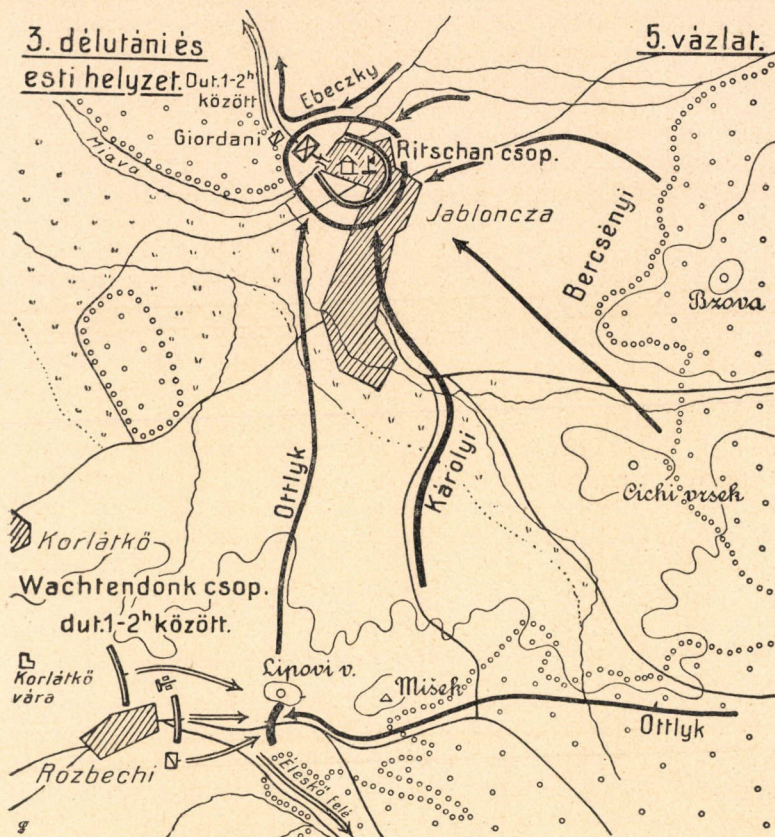
ellenség északról vagy északnyugatról várható, mert ekkor mind a két oszlopnak a menetirányban ki lehetett volna fejlődnie. De az ellenség, a kurucok, nem a menetoszlopok előtt, hanem azok háta mögött s mindkét oldalán veszélyeztették továbbra is Ritschán és Wachtendonk csoportjait. Csak az erdő szélén ébredt Wachtendonk annak tudatára, hogy Ritschánnal való összeköttetése teljesen megszakadt. Sejtelve sem lévén a tábornok csoportjának tartózkodási helyéről, egy figyelmeztető ágyúlövést adatott le, remélve, hogy a Ritschánnál levő ágyú felelni fog rá. Félóráig hasztalan várt erre s mivel belátta azt, hogy a tábornoktól utasítást nem várhat, rövid pihenő után Rozbechi falu felé kanyarodott azzal a szándékkal, hogy a kurucokat megfelelő védelmi állásban — ha szükséges — feltartóztatja.¹

Ritschán tábornok ezalatt folytatta menetét Jablonca felé. Sietett, mert ekkor már nem csupán a háta mögött üldözte őt mindig több és több kuruc, de Bercsényi tőle keletre felbukkant seregének lovasai veszedelmesen közeledtek Jablonca felé, sőt már a falutól keletre fekvő dombokon rajzottak. A tábornok a helyzetet rendkívül veszélyesnek látta. Most már tudta, hogy Wachtendonk csoportjától segítséget nem várhat, közvetlen rendelkezésére Giordani lovasaival együtt alig volt 700 embere, a mindsűrűbben előbukkanó kurucok seregét pedig 15.000 főre becsülte. (Ebben ugyan tévedett, mert azon a terepszakaszon csupán 5—6000 kuruc lehetett ebben az órában.) E veszélyes helyzetből olymódon akart kiszabadulni, hogy a dombokról Jablonca községbe vonult s annak várkastélyában akart a kurucok újból megismétlődő támadásai ellen védekezni. „Da der Feind von der Höhe, in Ansehung nur eines handvoll Volkes etwa von 700 Mann, von allen seiten auf uns avanciert und mit solcher Macht ganz gewiss bei 15.000 Mann von allen Seiten um und um angegriffen, dass man folglich in das Kastell zu Jablonic retirieren musste. Darin bin ich gänzlich resolviert gewesen, auf den letzten Mann mich zu wahren.“² Poggyászvonata nem fért a kastély udvarába. Ezért azt a Giordani kapitány vezetése alatt álló elővéd-lovaság kíséretében átküldte a kastély alatt folyó Miava patak hídjain annak túlsó partjára s megparancsolta, hogy ott szekérvárat alkosson s úgy védekezzék a kuruc támadások ellen. A vonatoszlop ilyen előrediszponálásával,

¹ Wachtendonk vallomása idézett helyen.

² Vallomása idézett helyen.

mint mondja, az is volt a célja, hogy további visszavonulását Szenic és Szokolca felé megkönnyítse. Ekkor ugyanis még mindig azt remélte, hogy Wachtendonk ki fogja szabadítani a jabloncai kastélyból, amelyet a kurucok Ritschán oda-vonulása után már a déli órákban teljesen körülfartak.

A császári tábornok Jabloncára való bevonulása folytán szabaddá vált az út egy, akkor újonnan a küzdelem színhelyére érkezett friss kuruc csapat előtt. Hallottuk, hogy Károlyi 27-én a Trencsén vidékén táborozó Ottlyk György ezredet is magához rendelte. Ottlyk 300 lovasával azonnal elindult és Vitencnél éjjelezett. Innen 28-án hajnalban a Szent Katharina-kolostor melletti völgyön keresztül nem Szomolány, hanem Jablonca felé menetelt, mert időközben sebesült

parasztoktól értesült arról, hogy a császári sereg már nincs Szomolányánál, hanem a hegyek közé vonult. Fáradtságos menet után a déli órákban, éppen akkor ért a Jabloncától délre fekvő erdő szegélyéhez, amikor a császári csapat már a várkastélyba bevonult és Wachtendonk csapata Rozbechi község keleti szegélyénél megállapodott. Bár ő ez utóbbi csapatot legalább 1200 fő erősségűnek becsülte, kis csapattal, nagyon helyesen, meg akarta akadályozni azt, hogy ezek is bevonuljanak a faluba.

Ekkor érkezett az erdő szegélyére Bercsényi Miklós. Első pillanatban nem ismerte fel a valódi helyzetet. Ottlyk jöveteléről nem tudott, lovasságát császári huszárságnak tartotta s attól félt — mivel a kuruc sereg zöme ekkor már Jablonca község felé tódult —, hogy innen erősebb császári erő őt hátba támadhatja s megfosztja az eddigi siker gyümölcseitől. Ezt a kritikus pillanatot igen találóan rögzíti le Ottlyk önéletrajzában. „Ázaltt utána nyomakodó valamely száz lovassal érkezett Bercsényi, nagy consternációban távul nézvén, nem tudván az én hadomat rendelt seregekben állani, ki légyen? a németet is felesen trupokban nézvén; később tudta meg, hogy én vagyok, úgy nyargalt hozzám, formalibus mondván, Lelkem Ottlyk, éppen Isten hozott Téged most; mert úgy látom a katona csak prédának esett, zászlókat üresen látom, — ez az ellenség szégyent teszen rajtunk! Hanem az Istenért, ne oszlassa Kegyelmed seregeit, azon németet, ha lehet, üsse meg; én is lenyargalok Jabloncához és valamely száz katonát Kegyelmednek segítségére küldök.“

Wachtendonk ekkor azonban a Rozbechi falu feletti dombokról már látta azt, hogy Ritschánt a kurucok hatalmas túlerővel Jabloncába bezavarták s észrevette azt a nagy porfelhőt, amelyben császári csapatok vágattak Jabloncából Szenic felé. Mindebből azt következtette, hogy Ritschánon csekély, mindössze 1200 emberből álló, agyoncsigázott csapattal úgysem tudott volna már segíteni. Hogy legalább saját seregrészét a megsemmisüléstől megmentse, elhatározta, hogy nem Jablonca felé próbál továbbmenni, hanem a Kis-Kárpátok déli lejtőjén fekvő és császári őrszeggel bíró Éleskő várának falai alá vonul és kikerülve a kuruc előnyomulás körzetéből, más úton igyekszik vissza Morvaországba. Tervét azonban nem hajthatta zavartalanul végre, mert hiszen előtte állott a Rozbechitől délkeletre fekvő erdőszegélyen Ottlyk frissen odaérkezett csapata. Lovasságát tehát támadásra indította, mire Ottlyk kurucái

ellenállás nélkül meghátráltak.¹ Ottlyik önéletleírásában ezt a kis összeütközést azonban másképp mondja s azt állítja, hogy nem a németek, hanem ő kezdte a támadást: „Én az ellenségen rajtamentem, de Korlátkó várához nem messzi, falusi kertekhez hátát vetvén, meg nem indíthattuk. Több segítségem nem érkezvén, el kellett hagynom azon németet, aki is a vártul egyenesen másik völgynek eltakarodott.”² Hogy a két ellentétes állítás közül melyik a való, azt eldöntennem nem sikerült, tény azonban az, hogy Wachtendonk csapatával délután 3 és 4 óra között minden fennakadás nélkül Éleskő falai alá ért. A kurucok nagyobb erővel nem üldözték, mert „a sok prédával megrakodott vala már a katonaság”, mint Ottlyk írja. Rövid pihenő után Wachtendonk seregével újból — ezúttal tehát harmadszor — átkelt a Kis-Kárpátokon és az északi lejtőn fekvő Detrekő községben töltötte az éjjelt. 29-én azután tovább menetelt a Morva határ felé s körülbelül 1100 emberrel és 3 ágyúval 30-án hajnali 2 órakor érkezett Angern községbe.³

A késő délutáni órákban Jabloncánál azután lejátszódott ennek a császáriakra nézve gyászos ütközetnek az utolsó jelenete. Ritschán, mint becsületét féltő öreg katona, utolsó emberig védeni akarta a kastélyt és a kőfallal körülkerített temetőt. Megparancsolta, hogy emberei a gyulékony háztetőket lehordják s a kőfalakat védelemre berendezzék. De tisztjei lebeszélték a felesleges vérontásról s megmagyarázták neki a helyzet tarthatatlanságát. Este Bercsényi trombitajellel szólította fel Ritschánt a várkastély feladására, mire a tábornok két tisztet küldött a kapu elé a kapituláció feltételeinek megbeszélésére. Erre a nehéz lépésre főleg azért határozta magát Ritschán, mert ekkor már megtudta azt is, hogy a szekérvárát körülözlő kurucok ellen Giordani ellenállást nem volt képes kifejteni. Ebeczky István lévai huszárezredének rohamára a császári lovasok és a szekérvár őrzésére hivatott gyalogság kereket oldott. Ebeczky a Miava patakot szegélyező nyiresekben egy ideig vágta és üldözte őket s azután visszatért Jabloncára. A kapituláció megbeszélésére Bercsényi Ottlyk Györgyöt és Ebeczky Imrét küldte a várkapuhoz. A megállapodás este 6—8 óra tájban létrejött, Ritschán egész seregével megadta magát, fegyvereit lerakta. Bercsényi megengedte a tábornoknak, hogy

¹ Wachtendonk vallomása idézett helyen.

² Ottlyk önéletleírása, 92. oldal.

³ Stepney jelentése Hedges miniszterhez. Archivum Rákóczi-
num II. sorozat I. kötet 293. oldal.

felesége kíséretében hintójába üljön, tisztjeinek lovaikat visszaadta s valamennyiöket Nagyszombatba kísértette.¹ A győzedelmes kuruc tábor a jabloncai réteken töltötte az éjjelt. 29-én azután az egész zsákmányolt poggyászvonattal a Nagyszombat közelében fekvő Majtény községbe vonult, ahol a zsákmányt Károlyi felügyelete mellett felosztották.

A szomolányi — vagy helyesebben jabloncai — kuruc győzelem eredményét és kihatásait röviden a következőkben foglalhatjuk össze.

A hadjárat további sorsára ez a győzelem, sajnos, nem bírt semmi különösebb hatással. Bercsényi nem üldözte Wachtendonk menekülő seregrészét, nem intézett nagyobb becsapást Morvaország felé, pedig az út előtte most már szabad volt és Pálffynak Pozsony környékén levő gyenge seregét sem támadta meg. Tehát stratégiailag nem használta ki a győzelmet. Oka ennek valószínűleg az lehetett, hogy a sereg egy része a zsákmány szétoztása után szokása szerint hazaszéledt. A győzelem utáni napokat sem Bercsényi, sem Károlyi, sem Ocskay nem aknázták ki kellőképen. Ez kétségkívül mulasztás volt, amit jóvátenni többé nem lehetett, mert alig két hét múlva Heister tábornagy Győr alatt a Koroncó—Szemere közötti nagy csatában széjjelverte Forgách Simon gróf kuruc seregét. Ezzel ismét a császáriak előnyére billentette a hadiszerencse ingadozó mérlegét.

A szomolányi harcnak azonban nagy volt az erkölcsi és anyagi eredménye. Egy olyan laza összetételű seregnél, mint amilyen a kuruc sereg akkor volt és a lelkesedésre könnyen hajló katonaságnál az ilyen tiszta győzelemnek hatása óriási. Ebben az esetben is nem azt kell mérlegelnünk, hogy nagy kuruc túlerő vert széjjel egy kis császári csapatot, tehát hogy a számbeli fölény a kurucok oldalán volt, de magát azt a tényt, hogy a Bécsben rablóbandának, felfegyverzett pórhadnak csúfolt kurucság csúffá tudott tenni egy kipróbált vitézségű, körültekintő császári tábornokot és széjjelverní annak reguláris seregét. A sereg önbizalmának növekedésével arányosan növekedett a lakosság rokonszenve is a kuruc felkelés iránt s Nagyszombat és környékének eddig ingadozó hajlamú lakossága most már tömegesen gyülekezett Bercsényi győzedelmes zászlaja alá. Ez a diadal tehát meghozta a nyugati Felvidéken küzdő kuruc vezérek

¹ Ritschán vallomása, idézett helyen. Ottlyk önéletrajza, 92. oldal.

fáradozásának gyümölcsét és bebizonyította azt, hogy ilyen guerillaharcokban a kuruc hadsereg igen is jól meg fogja állani a helyét s hogy ez a harceljárás az, amely a sereg összetételének és kiképzési fokának legjobban megfelel.

De a szomolányi győzelemnek nagyon értékes kézzelfogható eredménye a bőséges zsákmány volt. Egy újonnan alakuló és még csak gyatrán felfegyverzett sereg felszerelésének ez a váratlan gazdagodása olyan nagy nyereség, ami az adott helyzetben sok egyéb erkölcsi eredménnyel egyenértékűnek tekinthető. Az erdőben összeszedett fegyverekkel és hadiszerekkel, az elesettek ruháival több kuruc ezredet lehetett teljesen felszerelni. A foglyok számát, a zsákmány nagyságát, tehát ehhez mérten a győzelem, illetve vereség nagyságát, úgy a kuruc, mint a császári egykorú leírások erősen túlozzák. Bercsényi június 1-én a fejedelemhez küldött részletes jelentésében 600 császári foglyról és 300, a sereg kíséretében lévő asszonyról beszél.¹ Ez a szám kétségkívül túloz. Kezembem volt a bécsi Kriegsarchivban fekvő amaz eredeti jelentés, amelyet Ritschán május 30-án Bercsényi engedelmével elfogatásáról Bécsbe küldött.² Az ehhez csatolt névjegyzékben Ritschán névszerint felsorolja a fogságba esett 23 tisztet és a tisztekkel együtt fogságba esett asszonyok és szolganépek számát összesen 61 főben állapítja meg. Bár abban az időben szokásban volt, hogy a tisztek családja a férfiakat a hadjárat egyes mozdulataiban követték, még sem hiszem, hogy ennek az alig 2600 főből álló kis seregnek kíséretében 300 asszony utazott volna, kitéve magát az életveszélyes és viszontagságos hadiéletnek.

A zsákmány nagyságáról eléggé hű képet nyerünk Bercsényinek Rákóczi Ferenchez küldött, június 1-én kelt jelentéséből, amely így hangzik: „... Visszaszállottam Majténhoz és a kótyavetyére való öszvehordásban fáradozunk éjjel-nappal. Nem várom az kótyavetyét, csak az portéka öszvehozását: mert nem kevés dib-dáb egy tábor bagázsiaja; vagyon valami kevés pénzecske is, csak már is 11 sereg közel 20.000 forintot adott elő, s hát még az többinél is van reménsig. Kiért Istenünknek örök hálát adni el nem akarván mulatni: tegnap Te Deum Laudamust, infula alatt mondtam itt az táboron, az egész hadaknak háromszori salve lövése alatt.

Ritschánt az több raboknak tisztjeivel Szombatba

¹ Archivum Rákóczianum IV. kötet 44—45. oldal.

² Kriegsarchiv, Feldakten, Ungarn 1704—5—7 és 6. a.

küldtem, mind az sebessekre, kivált az Generális nehéz sebére nézve ; mind pedig mivel Szombatot akarták eltörteni, pro consolatione Civitatis. Az mint is annyira consoláztatott az egész föld, már magok kínálkodnak a parasztok : ha valamerre megyek hirt, mindgyárst elgyűnnek ők is ; Az köznémetek az Under Officirekkel mindinkább szolgálatra vették magokat nagy kedvvel úgy hogy már is ötödfél száznál több tette le a hitet, kiknek fegyverek, muni-
rongjok készen, mert feladván magokat az Generálissal, nem hattam distrahálni, az mi pedig kótyavetyén lesz, azt is mind megveszem ; hiszem Istent Nagyságodnak is alkalmas hadát megmunirolhatjuk : mert az halmokat most rakják, már 1500 testet öszveraktak, s még két halomnak biztatnak rakásával. Ugyan édes Nagyságos Uram nagy Isten áldása ez : mert 30 emberünk halva nem vezett el !“

„Magam Ritschán nyereségéből alázatossan egy lóval udvarlok Nagyságodnak, Másik lovát az feleségem kocsisának küldtem, az harmadikat megmászom magam.“¹

Azt hiszem, felesleges a vereség okait az elmondottak után bővebben fejtegetnem. A császári menetoszlopnak két-felé szakadása, a kuruc seregrészek minden oldalról való ismételt támadásai idézték elő azt a harcászatiilag ideális helyzetet, hogy a kurucok egy egységes hadoszlopot részeire felbontottak s azokat külön-külön intézték el. Az adott esetben Ritschán seregrészét foglyul ejtették, Wachtendonk seregrészét pedig elkergették a küzdelem színhelyéről. A vereség okát az összes császári szemtanuk abban keresik, hogy az ezredek újoncai s haditapasztalatokkal nem bíró legénysége az erdei harcban elvesztette a fejét, minek folytán a kötelékek felbomlottak. Ritschán súlyos sebesülése kétségtelenül szintén elősegítette a felbomlást, sőt segédtsíztje, Kracholitz Gottfrid hadnagy vallomása szerint ez volt a vereség főoka. A Hofkriegsrat által elrendelt hadbírói eljárás jegyzőkönyvének végén Grumbach ezredes, a vizsgálóbizottság elnöke ezeket a magyarázatokat helytállóknak találta, sőt Ritschán védelmére még azt is megemlítette, hogy vétkes könnyelműség volt ezt a csapatot kellő élelmisszer, felszerelés és utánpótlási lehetőség nélkül nekierieszeni egy olyan országrésznek, amely ellenséges érzületű.²

A vereség első hírére az udvari haditanács a Ritschán csapatából Szakalcán visszahagyott Rinaud századostól

¹ Archivum Rákócianum IV. kötet 44. és 47. oldal.

² Bécsi Kriegsarchiv, Feldakten, Ungarn 1704—5—6.

kapta, aki az aznap este odamenekült Giordani parancsa alatt volt lovasok túlzott előadása alapján azt jelentette Jenő hercegnek: „Gnädigster Herr berichte in grösster eil, dass jetzt gleich die traurige Zeitung khommen, wie Se. Excell. Herr General Ritschan totaliter geschlagen.“¹

Mindezeknek az adatoknak ismeretében megérthetjük és elfogadhatjuk Ritschán hadbírói védekezésének azt a pontját, amelyben — mondhatjuk, aritmetikai alapon — rövidesen így magyarázza kapitulációjának elkerülhetetlen voltát. Körülbelül 2600 emberrel vett részt e küzdelemben. 1200 ember Wachtendonk vezetése alatt elszakadt tőle és megmenekült. Súlyos veszteségek után alig 700 emberrel jutott el Jablonca községig s még ennek a létszámnak is egyrésze, körülbelül 300, menekült a szekérvár cserbenhagyása után Szakolca felé. „Da ich also mit dem Überrest sitzen geblieben, so ist es ja natürlich eine Unmöglichkeit, einer solchen grossen feindlichen Macht, wo der Bercsenyi und Károlyi selbst mit ihrer besten Mannschaft gewesen, zu resistieren.“²

Ez a változatos fordulatokban gazdag erdei harc a császáriaknak sok vérébe került. Bercsenyi július 1-én kelt, előbb idézett levele szerint 1500 császári holttestet már összeraktak „s még két halomnak rakásával biztatnak“. Erre támaszkodva Thaly a csata leírásánál³ a császáriak veszteségét 4000 főben állapítja meg. Ugyanennyit mond Kolinovits krónikájában is. Osztrák források⁴ a császáriak veszteségét csupán 700 főre becsülik. Azt hiszem, a középen van az igazság. Hiteles adatok alapján tudjuk, hogy Ritschán egész serege nem volt több 2600 főnél. Ebből a tábornoknak idézett számítása szerint tehát 1000 embernél több aligha maradt holtan a csatamezőn. De ez a szám is éppen elegendő ahhoz, hogy kellően megvilágítsa a császáriak nagy vereségét, különösen ha ezzel szembeállítjuk a kurucok feltűnően kis veszteségét, amelyet Bercsenyi ugyanabban a jelentésében csak 30 főre becsül. Ennél feltétlenül többnek kellett lenni, mert egykorú jelentések a hajnali órákban kezdődő első összecsapásnál 300 főre becsülték a kurucok veszteségét.⁵ Bercsenyi bizonyára csak az ő, Károlyi és Ocskay seregének,

¹ Bécsi Kriegsarchiv, Feldakten, Ungarn 1704—5—6.

² Vallomása, idézett helyen.

³ Gróf Bercsenyi-család, III. kötet 169. oldal.

⁴ Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen I. sorozat VI. kötet 158. oldal.

⁵ Vallomása, idézett helyen.

szóval a rendes hadrendi tagozódásban beosztva volt ezredes veszteségét ismerte. A többi kuruc hősi halott valószínűleg a hazafias, derék tót felkelők soraiból került ki, akiknek teljes létszámát valószínűleg senki sem ismerte pontosan.

Ritschán összesen 19 hétig volt a kurucok fogságában. November közepén azután 3000 forint váltságdíj és 50 kuruc fogoly ellenében kicserélték. Pozsonyba ment, ahol rövid vizsgálat után úgy őt, mint alparancsnokait a vád alól felmentették. Kiszabadulásának körülményeiről vallomásaiban csak annyit mond, hogy a 3000 forint váltságdíjjal nem rendelkezvén, azt kölcsön kellett kérnie, egyébként az udvari tanácshoz Pozsonyból küldött első jelentésében, mint írja, igen resteli, hogy miatta 50 magyar foglyot kellett szabadonbocsátani.¹

A szomolányi diadalt méltán sorolhatjuk a legszebb kuruc győzelmek közé. A fejedelem fiatal hadseregének ez volt az első igazán szép eredménnyel járó nagyobb diadala, olyan győzelem, amelyet tanulatlan katonák, haditapasztalatokkal alig rendelkező tisztek vezetése alatt vívtak ki, sok csatában kipróbált reguláris sereg felett. Markó Árpád.

¹ Bécsi Kriegsarchiv, Hofkriegsrat Protokoll 1704 Nr. 1345. nov.

Nemesi birtokjogunk kialakulása a középkorban.

(II. közlemény. vége.)

Lássuk tehát, hogy mit mondanak azok az okleveleink, melyek valamely várjobbágnak a servienssé való emelését dokumentálják. A csaknem stereotíp forma kétségtelenül élő valóságot takar, melynek felfedése a legkönnyebben útbaigazíthat bennünket. Ez fogja megmutatni, melyek azok az új jogok és kötelezettségek, melyek a korábbi várjobbágy életét irányítani fogják, melyek a társadalomban elfoglalandó új helyét biztosítják.

Ha áttekintjük a XIII. század végéig várjobbágyoknak adott nemesítő okleveleinket, azt tapasztaljuk, hogy mindenütt a castrum kötelékei alól oldja fel az illetőket a király,³

³ 1197. CD. II. 308. l. „... statuentes quod nullus comitum vel aliorum in eos sibi ius vendicare praesumat...”; 1217. HO. VII. 6.; 1225. CD. III/2. 482. „... ab obligatoria servitute castri eximentes, liberati *inferioris officii* vinculo gaudeant...”; 1252. CD. IV/2. 139. „... quod debito in quo praedicto castro ipse et eius filii tenebantur plenius essent exempti et inter servientes regis censeantur,” 1267. CD. IV/3. 413. „De iobbagionatu et conditione castri quo iidem tenebantur adstricti... eximentes... nec unquam ratione pristinae conditionis dicto castro respondere tenentur.”; 1268. CD. IV/3. 432. „de iobbagionatu castri eos eximimus, volentes, quod tam ipsi, quam ipsorum haeredes... liberalitate servientium regaliū super terris suis cum quibus sunt translati, perpetuo perfruantur.” 1274. CD. V/2. 252. „ea libertate fruuntur sub vexillo regio militantes; 1274. CD. V/2. 211. „a condicione pristina et numero Udvarnicorum... in coetum, consorcium regni nostri nobilium sub vexillo *nostro famulancium* simul cum terris et possessionibus 1274. CD. V/2. 198. „de cetero de pristinae condicionis honore (!) (onere?) exempti aurea libertate perpetuo gratularentur; 1277. CD. VI. 2. „simul cum terris haereditariis a potestate et iurisdictione comitum Posoniensium exemptos...” 1281. CD. V/3. 91. „... simul cum terris eorundem ab onere seu condicione Iobbagionatu praedicti castri... eximendo... sub vexillo regio militantes.” 1299. CD. VI/2. 188. „a pristina eorum condicione eximentes ut numerus bellatorum augeatur;” 1244. CD. VI. 337. „... ex coetu udvarnicorum excipiēdo libertate donaremus... cum terris haereditariis (eximimus)... quatenus ea libertate gaudeant, qua fideles milites et nobiles regni nostri in *nullo alio servitio servire* teneantur, nisi in *nostro exercitu generali* sub vexillo regio

úgy személyüket, mint birtokjogukat illetőleg. Kiemeli őket a comes iurisdictionja alól, anélkül, hogy a neki tartozó kötelezettségeiket csak említené is. Vajjon azonban ebből arra következtessünk-e, hogy a servienssé emeléssel együtt megszűnik minden hűbéri kötelezettség? Nem sokkal természetesebb és kézenfekvőbb-e a gondolat, hogy miután ebben a szolgáltatban változás nem áll be, miután személy szerint továbbra is katonáskodni kötelesek, nem tartják szükségesnek, hogy ezt is részletezzék, kiemelvén azonban itt is a novumot, hogy többé nem a comes zászlója alatt, hanem „sub vexillo nostro regio militari tenebuntur“. Már az a körülmény is, hogy a XIII. század második felétől kezdődőleg ez minden oklevélben oly erősen, mint a serviensek legjellegzetesebb tulajdonsága hangsúlyozva van, ellentmond annak, hogy a serviensekben közszabadokat keressünk. A XIII. században, midőn a nemzetségi nemesei hadkötelezettsége a király hűbéres hatalma mellett teljesen jelen-

militanter.“ 1263. CD. IV/3. 109. „Conferimus insuper eisdem hanc libertatis praerogativam, et gratiam specialem benigne largimur in sempiternum, ut nullus Curiae et regni nostri iudicum et iusticiariorum neque ceteri quipiam laciore saltem honore fulgentes aut dignitate, ipsos, in persona, rebus et possessionibus eorum nunc habitis, et in futurum... habendis iudicare, aut in conspectu sui iudicii adversus quoscumque assistere... possit neque debeat.“ 1266. CD. IV/3. 344. „... a iobbagionatu castri regii Neogradiensis, eosdem una cum liberis et posteritatibus eorum universis cum omnibus eorum possessionibus eximit et ad numerum serviencium transfert“; 1267. AUO. III. 158. „... volentes quod nullus eundem Sebastianum vel suos haeredes ratione pristinae servitutis impetere audeat seu etiam aliquatenus perturbare sed libere in numero serviencium more regali commoretur“; 1273. HO. II. 12. „... a iobbagionatu predicti castri ex certa sciencia segregando... in collegium nostrorum regaliu serviencium duximus perhemniter transferendos.“ 1274. Kubinyi. I. 89. „... a iobbagionatu dicti castri... absolventes... et conferentes eis donum tam solempnis libertatis ut ab ipsius castri exuti et absoluti iobbagionatu et in coetum et numerum et collegium serviencium regaliu nostrorum per nos translati coram nostre maiestatis presencia cum aliis serviencibus nostris regalibus graciā habent famulandi; 1279. CD. V/2. 505. „... transtulimus a castro et comitatu Posoniensi et comitibus, qui in eodem districtu seu territorio eiusdem pro tempore constituti... omnes suas terras libere habeant et irrevocabiler possideant a castro Posoniensi, comitatu ac inferiorum officialium potentia ex certa nostra sciencia exempta.“ 1287. „ipsos transtulimus, pure et simpliciter de iobbagionatu dicti castri cum terris ipsorum existentibus in Saap et Januk.“ (HO. IV. 71.) 1287. CD. V/3. 345. „... de pristina eorum conditione eximentes simul cum ipsorum terris haereditariis a potestate et iurisdictione comitum Posoniensium exemptos in coetum nobilium duximus segregandos.

téktelenné válik, ezt éppen úgy nem emelték volna ki, mint ahogy, mint arra már Erdélyi régebben rámutatott¹, a nemzetségi nemesség serviensnek sem nevezte volna magát abban a korban, amikor a legerősebb a törekvés a hűbéresekre részéről is minden magánjogi szolgálati viszony megszüntetésére. E felfogásunkat támogatja az is, hogy oly esetekben, midőn a király idegeneket emel serviensekké, kik neki korábban szolgálatokkal nem tartoztak, e hűbéri kötelezettségek pontosan körvonalazva vannak.²

¹ Szükségesnek tartjuk itt külön kiemelni, hogy Erdélyi véleményével, mely szerint a királyi serviensek a várjobbágyoknál alacsonyabb társadalmi osztályt képező castrensisek, nem értünk egyet. (Az Aranybulla és társadalma. Fejérpataky Emlékkönyv. 83—108.) Váczy kutatásai kimutatták, hogy serviens és serviens között különbséget kell tennünk. Viszont Szekfűvel szemben úgy hisszük, hogy a királyi familián kívül álló „nobilis serviens regis”-t (A serviensek és familiárisok. 18. l.) nem kell a XIII. század közepe előtt feltételeznünk. E különválás, kiemelkedés nézetünk szerint későbbi fejlődés eredménye.

² 1193. ÁUO. XI. 292. „... totam terram ... contulimus tali pactione interventa ; quod praedictus comes in exoratu gratiae nostrae infra limites regni nostri cum decem loricis in compensationem suscepti beneficii nobis assistat ; extra regnum vero cum quattuor loricis nobis serviat ... sub hac conditione quodsi dictus comes absque prole morietur unus ex filiis fratrum ipsius eodem pacto observato sub nostro dominio terram obsideat.” (III. Béla adománya Veglia comesének, a Frangepán család őseinek.) Ugyanezeknek : 1209. CD. III. 182. ; CD. III/1. 405. „tali vero pactionis interventu : quod praenotatus comes Guido ad honorem regiae serenitatis nobis servire assistat ;” 1242. CD. IV/1. 268. „... quod ratione terrae ... cum tribus militibus armatis decenter et honeste, nobis servire tenebuntur ... extra regnum autem nostrum ... cum duobus tantum militibus deserviant.” 1260. CD. IV/3. 13. „... recompensantes eorum servicia ... quandam civitatem nostram ... cum omnibus utilitatibus et pertinentiis universis, simul cum tributo, seu telonio, et aliis circumstanciis, et in eadem libertate sicut nobis servire consueverant ... Hoc etiam specificando, quod si quis herede careret, heredes alterius finaliter valeant possidere” ; 1263. CD. IV. 3. „... universis iuribus, graciis et honoribus, et solemnium libertatum illustrium primatum regni nostri Hungariae praerogativis participes et communes instituimus, et facimus ; atque in consorcium, catervam, et numerum vocamus, locumque eis ipsorum in medio nostri ministerii in consilio.” 1204. ÁUO. I. 91. „... quod Iohannem Latinum ... propter servicium suum quod nobis multocius intulit cum tota haereditate suorum successione ex omni officio praedictorum teutonicorum et etiam aliorum talium ... eximimus ... nisi in armis in quibus nobis et regno tali libertate donati servire teneantur ... et ante alium iudicem praeter nos vel illum, qui iudicat filios iobbagiorum nostrorum nullatenus cogatur in aliquo respondere ;” 1223. CD. III/1. 395. „... et se nostro manciparet servicio. Qui cum se in omnibus voluntati nostrae inclinaret et in longum servicii nostris applicaret et ad beneplacitum nostrum in cunctis servivisset postulavit a

Bizonyítja e hadkötelezettség jelentős voltát, mely e korban így más, mint hűbéri kötelezettség, aligha lehetett, XIII. századi számos nemesítő oklevelünkben található *arrenga* formula is, „ut numerus bellatorum augeatur“, „tanto namque regalis sublimitas regno prospicit et coronae, quanto ob favorem rei publicae auget numerum bellatorum“ etc.¹

Az alábbiakban látni fogjuk, mint veszi át a „serviens regis“ a XIII. század második felétől kezdve a „nobilis“ fogalmát és mint szerepel mindgyakrabban „nobilis serviens regis“ címen, hogy aztán a „serviens regis“ elhagyásával lassan csak mint „nobilis“ szerepeljen.² Csak ily „serviens regis“ rejtőzhetik III. Endrének egy 1299-ben kiadott oklevelének „nobilis“ kifejezése alatt is, mely oklevélben Endre, Miklós fia Jánosnak Zeek helységet adományozván, a következőket mondja: „Insinuamus tamen quod prefatus Johannes ad exercitum nostrum *ratione prefate terre* venire teneatur, sicut *ceteri nobiles* regno Hungarie existentes.“

A fentebb felhasznált és még számos itt külön nem tárgyalta, de jegyzetünkben idézett oklevélén kívül,⁴ a XIII. századból bírunk néhány oly oklevelet, melyek, azt hisszük, felfogásunk helyessége mellett, mellyel a „serviens regis“ hűbéres volta mellett törtünk lándzsát, a legkétségtelenebbül bizonyítanak. Első oklevelünk 1245-ből való,⁵ melyet talán

nobis ut *locum descensionis* eorum in regno nostro sibi et cognatis suis qui cum eo advenerant vel post eum venturi sunt... Conferimus eodem titulo et privilegio libertatis quo ceteri hospitum nobilium ex gratuita *donacione* praedecessorum nostrorum optinuerant... ut propter hanc donacionem non solum ipsi sed etiam *successores* eorundem regi et regno *fideliores* et *devociore*s semper existant.“ 1228. CD. III/2. 140. „... militi de Arragonia nomine Symoni regi et regno *inter alios nostros barones* cum tota successione sua *perpetuo famulari volenti*...“

¹ 1265. CD. IV/3. 294. „... tanto namque evidentius serenitas regia regno prospicit et coronae quanto diligentius ob favorem Reipublicae auget numerum bellatorum“; HO. III. 31. „... quo nobilium numerus et bellatorum acies ex supradictis et adiunctis crescit continuus incrementis.“ 1280. CD. V/3. 91.; 1286. CD. V/3. 356. „quoniam gloria regis et honor ac regni tutamen cura et defensio in multitudines bellatorum crescere consuevit et augeri, dignum est, ut regia maiestas bellantium collegio viros idoneos summopere studeat aggregare“; 1297. ÁUO. X. 258. „... ut augeatur numerus bellatorum...“ 1299. CD. VI/2. 188. „... a pristina eorum conditione ut numerus bellatorum augeatur.“

² V. ö. Váczy i. m. 248—252. II.

³ ÁUO. VII. 633. I.

⁴ V. ö. jelen dolgozatunk 34. l. 3. jegyzet.

⁵ ÁUO. XI. 337.

nem lesz érdektelen legfontosabb részeiben szószerint is közölni: „Quod cum fidelis noster comes Hudina a multo tempore grata nobis fidelitatis obsequia inpendisset... eundem comitem Hudinam cum quattuor consanguineis suis Pertro videlicet, Gurke, Bogdano et Polochino in aulicos et servientes nostros recepimus speciales; cui eciam in recompensationem tam eminencium serviciorum suorum, *et ut aptior ad obsequia habeatur in futurum quandam terram Wis-kuz vocatam*... de regali liberalitate duximus conferendum.“ A következő, 1246. évben ugyanebben a tárgyban adott ki IV. Béla egy másik oklevelet,¹ mely az előbbinek adataival kombinálva fényesen bizonyítja a serviensek hűbéri kötelezettségeit. Megjelenvén ugyanis Béla előtt Hudina comes, az előbbi oklevélben megnevezett rokonaival, előadta: „Quod *pro terra* quadam viscus nomine... quam eis nostro privilegio ob fidelitatem suam et servicia multimoda, nobis et Corone regie fideliter impensa contuleramus, Banus *unumquemque* ipsorum *singulariter* compelleret tam suo exercitui, quam nostro *officium exercitus* exhibere. Sed cum *terre dicte utilitas tanti servicii laboribus et expensis non subpetat* talis eisdem *gratiam et merito* duximus faciendum ut de quinque iobbagionibus supradictis nostro et Bani exercitui *unus eorum cum exuis et armis decentibus servire teneantur*.“² A királyi serviensek birtokainak conditionális jellegét élesen világítja meg egy másik eset is. 1248-ban a királyi udvar bírāja, Henrik szegénységbe jutva, egyik földjét eladni kényszerül, vevője is van már Pyrin hospes személyében. Az eladáshoz a király beleegyezését kéri. IV. Béla belátván azt, hogy az eladókat végszükség kényszeríti, beleegyezik az eladásba: „... tali forma nichilominus interiecta, quod predictus Pyrin licet *alterius condicionis* sit sicut *ceteri servientes nostri* sui conprovinciales et com-metanei, *praetextu eiusdem terre nobis in omni servire tenebitur*, quemadmodum et predicti Henricus et fratres eiusdem Ivanez et Johannes nostre magnitudini servierunt cum loci et temporis necessitas id expoposcit. Prefatus eciam

¹ ÁUO. XI. 344. l.

² Az a körülmény, hogy ez az oklevél hamis (v. ö. Szentpétery: Regesta I. 241., 250.,) a mi szempontunkból figyelembe nem veendő, mivel a hamisítás — mint azt a terminológián kívül tárgyi okok is bizonyítják — legkésőbbben a XIV. század elején készülhetett (v. ö. Századok 1907. 842. l.). Így, ha nem is keltének, de keletkezési korának viszonyait tükrözve, nézetünk szerint feltevéseink bizonyítására nyugodtan felhasználhatjuk.

Pyrin terram ipsam donandi seu vendendi cui voluerit liberam habeat facultatem. Ita tamen, quod ille cui ipsam dederit in prenominata terra residenciam habeat et inde nobis *serviat* prout premissimus sub *condicionibus pretaxatis*.¹

Ugyancsak nézetünk helyessége mellett bizonyít az a körülmény is, hogy a század végére, midőn mindjobban észlelhető a törekvés, mely eme kötelezettségek alóli szabaddulásra irányul, adatunk van arra, hogy a király fenntartja magának a jogot — amennyiben az illetők kötelezettségeiket nem teljesítenék — a birtok visszavonására.²

Miután a várjobbágnak csaknem kivétel nélkül kétféle jogon birt birtoka volt, magától adódik a kérdés: Vajjon, midőn birtokával együtt kiemelkedik, e birtokok alatt a várföldeket is értenünk kell-e, avagy csupán egyéb adomány-, illetve nemzetségi birtokait. Okleveleink szűkszavúsága miatt a legnagyobb zavarban volnánk, ha egy eset útba nem igazítana bennünket. Valamely vár jobbágysai megvádolják Farkast, hogy ő kivonja magát a szolgálatok alól. Farkas királyi levelekkel bizonyítja, hogy ő szabad ember. A várjobbágyok ezt nem is tagadják, de azt állítják, „quod tantum ipsius *personam cum suis facultatibus* liberasset.“ Erre a király „unde intelleximus *terram ipsius, quam persona dicti Farkasii* obtinuisset *Farkasio remanere. Terram autem, quam ipsius generacio* obtinuerat per majorem exercitus... et per iobbagiones castri *castro obdurari*“.³ Ha tehát itt külön ki kellett emelni, hogy csak saját birtokaival nyer szabadságot, míg többi földje a vár kötelékében marad, akkor arra is volt eset, hogy a várföldből járó és nemzetségével (családjával) közösen használt földnek rájaeső porcióját is a nemesítéskor örökjogon megkapta.⁴ Erre mutat az is, hogy néhány oklevelünkben külön ki van emelve, hogy összes birtokai nemesi szabadságot kapnak. Gyakoribb azonban, hogy csupán „cum possessionibus haereditariis“⁵ történik a nemesítés. Ez viszont arra mutat, hogy a fentebb vázolt II. András korabeli várszervezet-szétrombolás kettős

¹ HO. VIII. 52.

² 1298. CD. XI. 3444. l. „... Quod si... *debitam non servarent fidelitatem vel suos non imponerent famulatus*... liberam habuimus *aufferendi seu recipiendi facultatem*.“

³ 1257. CD. IV/2. 421.

⁴ 1266. CD. IV/3. 344.; 1279. CD. V/2. 505.; 1271. ÁUO. III. 256.

⁵ 1244. CD. IV/1. 337. HO. III. 31.; 1273. HO. II. 12.; 1280. CD. V/3. 91.; 1284. HO. 2. 18.; 1297. ÁUO. X. 258.; 1333. CD. VIII/3. 679.

folyamatának tárgya legtöbbször nem egy személyben egyesült.

A királyi serviensek problémájánál nem kevésbé bonyolult a XIII. század közepe táján feltűnő jobbágyfiúk kérdése sem. Ha közjogi jelentőségű küzdelmeikkel, — szemben a királyi serviensekkel, — nem találkozunk is, a XIII. századi fejlődés kialakításában éppen oly jelentős szerepet játszottak. Bár jogviszonyaikban eligazodni amazokénál semmivel sem könnyebb, jelentőségük mégis a korábbi kutatásoknál teljesen háttérbe szorult. Annál frissebb erővel fordult feléjük újabban is érdeklődés, anélkül, hogy e kutatásoknak az oklevelekben található ellentétet teljesen megoldani sikerült volna.

Mályusz Elemér,¹ aki elsőnek foglalkozik behatóan a kérdéssel, úgy látja, hogy ez intézményt magát IV. Béla, katonai szempontoktól vezérelve, tudatosan alapította volna, népelemeinek nagy részét pedig ezen, a végekre kitelepített harcos elemekben, kisebb hányadát pedig a várnépekből kiemelt, a már korábban is hivatalt viselt exemtusoknak, hasonló jogú utódaiban látja. Egy lépéssel közelebb jut, nézetünk szerint, e fogalom felfejtéséhez Váczy, aki a jobbágyfiú elnevezésben már nem osztályfogalmat, hanem csupán bizonyos relációt vél megpillantani.² Figyelemmel kíséri, miként robbantja szét a jobbágyfiúk intézménye a vár kereteit s miként bontakozik ki a jobbágyfiú a várjobbágy-ság merev formáiból; helyesen ismeri fel a várjobbágy-ság és a predialisták közt elfoglalt közbülső helyzetüket, a fejlődés, az átalakulás belső okát és mibenlétét, a hűbéres nemességnek a patrimoniális királyság bukásával karöltve járó, közjogi kiváltságokra irányuló tendenciáját itt nem tudja megpillantani. Ez okozza, hogy a Felvidéken, korábban hangsúlyozott véleményével szemben, úgy látszik, már csaknem osztályt formáló specifikus intézményt lát bennük s jogi helyzetüket tekintve, a várjobbágy-ság és predialisták közé helyezve őket, a serviensekhez, valamint ezeken keresztül az ország többi nemeseihez való vonatkozásait figyelme köréből teljesen mellőzi is.

Ha már most okleveles adatainkat vesszük szorosabb vizsgálat alá, arra a meglepő eredményre jutunk, hogy forrásaink a jobbágyfiúkat sokszor egyenesen a várjobbágyok-

¹ *Mályusz Elemér* : Turóc megye kialakulása. Budapest, 1922. 105—149. ll.

² *Váczy* : i. m. 60. l.

kal azonosítják.¹ Máskor viszont adatunk van arra, hogy várjobbágyokat nemesítésükkor „... in coetum et collegium filii iobbagionum“ vesznek fel, ugyanoly szavakkal és jogviszonyok között, mint ahogyan azt a serviensek emeléseknél láttuk.² E tény a jobbágyfiúkat a várjobbágnál kétségtelenül magasabbrendű, több joggal rendelkező, kiváltságoltabb népelemeknek tünteti fel. Az okleveleink alapján körvonalazható, bár szintén sok ellentétet magában rejtő jogviszonyok szintén nem fedik az általunk a várjobbágyra megállapítottakat.³ Hol itt a megoldás, mely feloldja az ellentéteket, hol egy halvány kis nyom, mely útbaigazít bennünket?

A megoldást nézetünk szerint patrimonális államszervezetünk átalakulása, a szervezet keretein belül elhelyezkedett hűbéres elemeknek magánjogi vonatkozásaikkal szemben vívott hatalmas küzdelme adja meg. A servienseknél megfigyelhettük már, miként vívják harcaikat az uralkodó magánjogi hatalmával szemben s miként küzdenek sikeresen a patrimonális királyság korában is, a tisztán közjogi vonatkozású nemzetségi nemesekkel való egyenjogúsításért. A várjobbágság átalakulása talán lassabban megy végbe, de ennek megfelelően kevesebb küzdelem árán, csaknem észrevétlenül sikerül nekik beolvadni e már egységes nemesi társadalomba.

Ez átalakulásnak tulajdonképpen egyetlen érzékelhető fázisát, nézetünk szerint, éppen a jobbágyfiúk őrzik. E feltevés megmagyarázza a jobbágyfiúknak a várjobbágyokkal, de meg a serviensekkel való azonosítását is.⁴ Miután a jobbágyfiúk akkor tűnnek fel, mikor a várjobbágság már a vár kereteit szétfeszítve, ha formailag még a vár kötelékébe is tartozva, de a valóságban már fejlettebb, szélesebb körű jogviszonyok közt élnek, természetes, hogy a jobbágyfiúknál megállapítható jogviszonyok is magasabbrendűek

¹ 1251. „... ipsum et fratres suos predictos ... in iobbagiones eiusdem castri, qui vulgo filii iobbagionum sancti regis appellantur duximus transferendos. Et ut ipsorum libertas in posterum permaneat ne unquam a ratione prioris libertatis a comite pro tempore constituti ... impetantur.“

² V. 6. l. 3. jegyzet ; 1295. CD. VI/1. 375. l.

³ 1230. CD. III/2. 220.

⁴ V. 6. *Hóman Bálint*: Mályusz Elemér: Turóc megye kialakulása c. könyvének bírálata. Századok. 1922. 559. l. A serviensekével azonos jogállásra mutat a Iohannes Latinusnak 1204-ben kiadott oklevél is, mely új libertasainak körvonalazásánál a következőket mondja : „Concessimus etiam ei ut ante iudicem preter nos vel illum, qui iudicat *filios iobbagionum nostrorum* nullatenus cogatus in aliquo respondere.“ Zimmermann I. 7.

s inkább a szabad fogláló nemesekhez, semmint a XI—XIII. század várjobbágyságaihoz állnak közjogilag közelebb. Az úgy Váczy, mint Mályusz által rajzolt conditionális jelleg a többi conditionális földtől eltérő specifikumot egyáltalán nem mutat, ha mindjárt bizonyos sajátságok a többiekénél kevésbé határozott formában jelennek is meg. A serviens osztály conditionális jellegét vázoltuk már,¹ a föld nagyságához kötött katonáskodásnak a conditio jogi természetéhez semmi köze nincsen. Már Váczy is megállapította, hogy kezdetben a jobbágyfiúknál is „eleinte mindegyikük személyesen száll hadba, majd a család több tagja közül csupán egynek kell milesként a király seregében megjelennie, hogy a XIII. században s tovább az Anjou-korban a birtok mind tisztább érvényesülésével a milesek számát, a servitium mértékét a föld nagysága határozza meg.“ Amint gyöngül a királynak beleszólási joga az adományok elidegenítésénél, amint a hűbéres elemek, nemesi jogokat vindikálva, mindjobban kivonják magukat a király korlátlan katonai hatalma alól, amint a másodlagos hűbéri réteg kialakulásával, a korábban a király hatalmát gyarapító föld magánhűbéresek kezébe kerül, uralkodóink egy utolsó erőfeszítéssel megpróbálják a servitiumokat a személyről a birtokra áthárítani. Ezzel magyarázható, hogy e nemesi kiváltságokkal egyidőben, a személyes hadkötelezettség helyébe lassan-lassan a birtok nagyságán alapuló hadkötelezettség lép. E törekvések nyomait találjuk csaknem valamennyi hospeseknek adott privilégiumban is, kiknek a jobbágyfiúkkal csaknem azonos, csupán a telepedés módjában eltérő, jogviszonyaira és fejlődésmenetére már Mályusz is rámutatott. Ugyanily jogviszonyokat mutat a hazánk belsejében a XI—XIII. század folyamán letelepedett nemzetiségek, a székelyek, bessenyők, jászok, szászok és kunok jogfejlődése is; a tendencia a fogláló nemesekkel való egyenjogúsításra mindenütt tisztán kimutatható.

Az adománybirtokok, valamint a hűbéres adományosok jogainak fentebb vázolt fejlődése alapján, az Arany Bullában nem a serviensek ősi jogainak írásbafoglalását, hanem egy sekundär fejlődési mozzanatot, a korábban magánjogi függésben élő serviensek magánjogilag is szabadokká válásának emlékét kell látnunk. Emellett tanuskodik Kézai is, midőn

¹ A Liptói Regestrum egy adata, melynél a cím : „Super terrae conditionali“ „servientibus iobbagionibus regalibus pertinentem“ földről szól. Tört. Tár 1902. 26. l.

az országunkban letelepedett előkelő jövevényekről szólva így fejezi be előadását: „Intraverunt quoque temporibus tam Geichae, quam aliorum regum, Boämi, Poloni, Graeci, et Bessi, Armeni et fere omni exterra natione, qui *servientes regibus*, vel ceteri regni dominis a ipsis *feuda* aquirendo *nobilitatem processu temporis adepti* sunt.“¹

Ugyancsak Kézai mondja a várjobbágyságról:

„Jobbagiones castri sunt pauperes nobiles, qui ad regem venientes terram eis tribuit de castri terris ut *feuda castri* et castrum guerrae tempore custodirent.“²

Mindkét tudósítása saját korának viszonyait tükrözi. Míg azonban a servienseknél a további felszívódás, mely tudjuk, hogy a XIII. század folyamán is állandóan tart, ezek idegen származásának tudatát híven megőrizte, addig a várjobbágyságok ily jellegének tudata, mivel a várszervezet zártsága kívülről új tagok felszívódását lehetetlenné tette, Kézai korában már teljesen elmosódik. Viszont a XIII. század második felétől kezdődőleg, — részben talán tényleg egyesek ősi tradíciója, részben a várszervezet keretein kívül birtokolt, a már nemességre törekvő és azt részben el is ért királyi serviensekével azonos adománybirtokok hatására, — elsősorban azonban a nemesi jogokat élvező, föléjük került, de az ő soraikból kiemelkedett, nemesített serviensek korábbi jogainak tudatában, mind gyakrabban kezdik „hajdani“ nemességüket hangoztatni. Ennek elismerését az oklevelekben mindgyakrabban feltűnő „nobilis iobbagio“, „de nobili iobbagionatu castri“ kifejezések jelzik.³ Így míg a részben az ő soraikból egyenként kiemelkedett serviensek a nemzeti nemességgel való egyenjogúsításért, az Arany Bulla mozgalmait nem számítva, egyéni exempciók alapján vívják harcaikat, addig, a vár kötelékébe tartozó várjobbágyságoknak, a serviensek kivívta eredmények alapján, minden küzdelem nélkül, per analogiam, sikerül, ha de facto nem is, de elvben nemességük elismertetése. E nemesség alapján lassan a nemzeti nemességgel és a királyi serviensekkel egybeolvadva, észrevétlenül tűnnek le három évszázados szereplésük színpadáról. A XIII. század második felétől kezdve mindgyakrabban feltűnő jobbágyfiúkban, e nemesi jogukra

¹ Kézai: De nobilibus Advenis Flor. II. 96.

² Kézai: De Udvarnicis. Flor. II. 97—99.

³ 1273. Zalai okl. I. 74. „Nobilem iobbagionem . . .“ 1276. ÁUO. IV. 75. „Nobiles iobbagiones de Trinchin.“ 1292. CD. VI/1. 196. „nobilis iobbagio Posoniensis.“ 1293. nobiles iobbagiones . . . castri . . . ÁUO. XII. 613. stb.

hivatkozó s lassan részben nemesi jogokkal is rendelkező, de még a vár kötelékébe tartozó várjobbágyságok leszármazóit látjuk.¹ Elnevezésük tehát nem jogi, de genealógiai őstüket jelzi. Maga a „nobilis“ szó ingadozó, határozatlan fogalma is e küzdelmekben telítődik konkrét jogi tartalommal.²

E hűbéres elemeknek jogilag a nemzetségi nemesekhez való közeledése még egy jelenség előidézője lesz. E jelenség az ősi nemesség önkéntelen védekezése a betolakodott idegen, a „homo novus“-szal szemben. E védekezés első és legkönnyebben megfigyelhető mozzanata az okleveleinkben hirtelen feltűnő „de genere“ kifejezés.

Amint e hűbéresek exemciók révén mind nagyobb számban nemesi előjogokat nyernek, az ősi nemzetségek, a közös őstudata és öntudata az egyetlen, ami a nemzetségi nemeseket megkülönbözteti tőlük. A belsőleg megérett folyamatot azonban külsőségekkel nem lehet megakasztani. Amint az egységesítésre törekvő és ezt jogilag már el is ért szervensek felismerik ennek jelentőségét, megkezdik ők is a „de genere“ használatát, sokszor nem is személyhez, hanem

¹ A jobbágyfiúk birtokjogának pontos körvonalazása, az adatok ellentmondásai miatt, mely ingadozást már Váczy is észrevette, teljesen lehetetlen. Éppen eme bizonytalanság késztet bennünket arra a feltevésre, hogy itt egy alakulóban lévő osztályról van szó. Egy 1222. adat szerint; „... nec homines illos, nec terram eorum rex conferre potuisset cum filii iobagionum sancti Stephani regis sint.“ (ÁUO. I. 189.); egy 1245. adat ezzel szemben egy ilyen jobbágyfiúkhöz tartozó föld adományozásáról szól: „terram filiorum iobagionum castri Posoniensis qui vulgo Galaseadov nuncupatur... contulimus. (CD. IV/1. 380.) 1227-ből van adatunk, mely azt bizonyítja, hogy a jobbágyfiúk földjüket szabadon eladhatják: „... nec eisdem populis contradicentibus, sed potius asserentibus, quod cum hi populi essent filii iobagionum praedicti castri terram suam libere et nulla prohibitione interveniente vendere possint.“ (HO. I. 8.) Véleményünk mellett, hogy tudniillik a jobbágyfiúk a várjobbágyságok leszármazói, bizonyít az a körülmény is, hogy az eladók közt szereplő Farkasfia András minden valószínűség szerint a III. István korában a görög háborúkban szereplő Farkas vaskvári jobbágy fia, kinek érdemei jutalmául, 1162-ben István Viczán egy rétet és 2 malmot ajándékozott. (V. ő. CD. II. 164.) Egy oklevelünk viszont 1293-ban a várjobbágyságnak is egészen hasonló jogokat tulajdonít: „... iobagionibus vero castri Musuniensis... assistantibus et affirmantibus... quod eiusdem conditionis sunt cuius et ipsi sunt qui terram suam libere possunt vendere.“ (CD. III/2. 220.) Viszont elvben a jobbágyfiúk még a század végén sem teljesen egyenrangúak a többi nemesekkel. Bizonyítja ezt egy 1293-ban kelt oklevél: „... ab eodem castro nostro penitus exemptam... non solum in libertate filiorum iobagionum de Scepus sed eo etiam iure et libertate quibus nobiles regni nostri terras suas seu possessiones dinoscuntur possedis.“

² Domanovszky Sándor: Geschichte Ungarns. (52—85. 1.)

birtokhoz kapcsolva azt,¹ amire analógiát, szintén félreértés alapján, a nemzetségi nemeseknél találhattak.² Így keletkezik az a rengeteg lehetetlennél lehetetlenebb nemzetségi név, mely még Karácsonyt³ is zavarba hozza. A fentebb vázoltak alapján azonban bátorkodunk azt a véleményt vele szemben megkockáztatni, hogy a „de genere“ feltűnésének pillanatában valóban a 108 ősnemzetséget jelölte s jelentőségét csupán a fent leírt módon vesztette el. A nemzetségek ily irányú védekezése azonban, miként mondtuk már, hiábavalónak bizonyult; így, míg a XIII. század második felében mindenki, aki csak valamit adott magára, használta azt, addig a XIV. század elejére, mint azt már Wertner⁴ megállapította, a „de genere“ kifejezés, jelentőségét veszítve, végleg feledésbe ment, hogy helyt adjon a külsőleg importált, azonban belső fejlődés kikényszerítette címer feltűnésének.⁵ Ez azonban már nem a serviensek ellen irányul, hanem a már egységes nemesség megkülönböztetése újabb betolakodókkal szemben.

Ez egységes nemesség kialakulásával a királyi tekintély legerősebb hatalmi tényezőjét vesztette el. A királyi hatalom gyengülése és a serviensek hűbéri kötelezettségek alóli felszabadulása kölcsönösen hatottak egymásra és ez csak siettette mindkét irányban a teljes kibontakozást.

Anjou uralkodóinak realismusa csakhamar belátta, hogy a már teljesen korhadt épületet renoválni nem érdemes. Ezért az ellene támadó oligarchák megtöréséért vívott küzdelmeikkel egyidőben tett adományokkal Károly csak siettette a bomlás folyamatát, hogy azután az így még jobban megerősödött alattvalók hatalmát saját céljaira

¹ Tudjuk azt, hogy a letelepedéskor igen sok birtok a foglaltó ősétől, kitől később a nemzetség is származtatta magát, nyerte nevét, így a nemzetségi birtokok közt a nemzetség nevével azonos nevű birtok is igen gyakran található volt.

² *Karácsonyi János*: Magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Bevezetés.

³ A „de genere“ ily irányú fejlődését jól világítja meg az Ubulfiak esete. 1270-ben „Michael filius Ubul fidelis serviens noster“ (CD. V/3. 105.) 1292-ben „filius Ubul de genere Semjén“ (CD. VI/1. 221.). A XIV. század elején pedig felváltva de genere Ubul, vagy de genere Semjén áll, sőt van adatunk „de genere Ubul de Semjén“-re is. (CD. VIII/2. 511.) A Ják nemzetségnél 1221-ben HO. VI. 15., a Hunt-Pázmányoknál pedig először 1226-ban találkozunk a „de genere“ használatával. CD. III/2. 93.

⁴ *Wertner Mór*: Magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I. Bevezetés. VII. 1.

⁵ Az első címer nyoma 1326-ban található. (CD. VIII/2. 63.)

aknázza ki. A már erőtlen várszervezet, valamint a serviensek személyszerinti kötelezettsége helyébe,¹ a föld nagyságán alapuló banderialis rendszer lép. A fentebb mondottak alapján világos, hogy teljesen elhibázott az a felfogás, mely szerint az Anjouk, idegenből importált intézményekkel, a magyar hűbériség megalapítói lennének. Ha bizonyos nálunk hiányzó formalitások meghonosításával az utókor számára könnyebben észlelhetővé is tették, maga az intézmény már Szent István óta ismeretes volt. A banderialis rendszer meghonosítását is hazai talajban gyökerező és bár kevésbé határozottan, a XIII. század végén feltűnő² speciálisan magyar viszonyok kikövetelte ténynek kell tekintenünk.

Azok a törekvések, melyek a XIV. században realizálódtak, már a XIII. század elején, az Arany Bulla korában, teljesen határozott formában megvoltak. II. András kora azonban még nem érett meg e jogok intézményes biztosítására. Ezért nem tudnak a serviensek, az erőviszonyok változtával, az Arany Bullának az egész századon keresztül érvényt szerezni. Ha a serviensek az Arany Bulla biztosította jogoknak már a XIII. század első felében érvényt szereznek, ez a királyi hatalom végső pusztulását jelentette volna. A lassú fejlődés és az Anjouk reálpolitikai érzéke azonban, mint láttuk, megteremtette az alapot, melyen új államszervezetük felépülhetett.

E változás a hirtelen átalakulás megrázkódtatásaitól megkímélve, ha pillanatnyi zavarokat idézett is elő, súlyos katasztrófát nem okozott.

A serviensek új jogainak végső írásbeli szankcionálását az ősiségben kell látnunk, mely így csupán a király hűbérúri jogával áll szemben, ha formailag az Arany Bulla egy pontját törli is el, tulajdonképen az Arany Bulla intencióinak megfelelően intézkedik. Ez 1351-es dekrétum másik nevezetes paragrafusa, mely a jobbágyok szolgáltatását a kilencedben szabja meg, nézetünk szerint szintén e XIII. századi fejlődésben, a királyi népelemeknek magánföldesúri hatóság alákerülésében gyökerezik.

¹ Már a XIII. század folyamán is történnek kísérletek a nem személy szerinti kötelezettség meghonosítására, ennek részletes tárgyalása azonban további kutatásokat igényel.

² Kézai Liber II. Caput IV. „in quo quidem exercitu ipso die comes Renoldus filius Renoldi *banerium regis* viriliter tenuit et potenter...“ mondja Kézai IV. Lászlónak 1278-ban Ottokárral vívott csatájának leírásában, világosan bizonyítva ezzel, hogy a bandérium fogalma már a XIII. század végén nem volt ismeretlen. Florianus II. v. ö. Hóman Magyar Történet II. (sajtó alatt).

A XIV. század közepére tehát, kora középkorunk differenciált előkelő katonai kötelezettséggel tartozó hűbéres és nemzetségi szabad elemeinek egymással és a királlyal vívott küzdelmeiből, egységes jogokkal rendelkező, bár nem egységes társadalmi osztályt képező nemesség bontakozik ki.

A határt az ősiségben szabtuk meg a birtokjog alapján. Korántsem hisszük azonban, hogy a folyamat eddigre ténylegesen befejeződött volna. Elszórtan kilengések még továbbra is észlelhetők, lényeges változás azonban birtokjogunkban az egész középkorban már nem történik s csak idő kellett hozzá, hogy a most már elvileg is elismert és a gyakorlatban már korábban csaknem minden esetben érvényesülő jogrendszer minden esetben kivétel nélkül érvényesüljön.

Waldapfel Eszter.

Történeti irodalom.

A magyar történetírás új útjai. Szerkesztette: Hóman Bálint.
Kiadja a Magyar Szemle Társaság, Budapest. 1931. 8° 464. l.
Egész vászonkötésben 15 P.

A Magyar Szemle Társaság újabban tudományos könyvkiadóink sorába lépett. Vállalkozását csak azok tudják igazán méltányolni, akik tájékozva vannak arról, milyen nagy akadályokba ütközik nálunk a tudományos könyvek kiadása. Magánkiadó cégekre e részben újabban egyáltalán nem lehet számítani. Tudományos könyv az Akadémián kívül csak tudományos társulatok kiadásában kerül a könyvpiacra. Örvendetes tehát, hogy a kiadók száma eggyel gyarapodott. Szerencsés gondolat volt az is, hogy a „Magyar Szemle Társaság“ a történetírás módszereit és célkitűzéseit tárgyaló munkát hozott forgalomba. Ilyen magyar nyelven, *Kornis Gyula* kitűnő történetfilozófiáján és *Dékány István* módszertanán kívül az újabb időben úgysem jelent meg, pedig a külföldön különösen a századforduló óta egyre-másra látnak napvilágot a hasonló munkák, amelyek fontos kérdéseket tárgyalnak, a történetírást nem kis mértékben viszik előbbre, amelyek eredményeiről tehát a magyar szakköröknek és közönségnek is tudomást kell szerezniök.

A kérdés megoldásában Hóman Bálint, a kötet szerkesztője, azt az utat választotta, hogy a történeti résztudományok egy-egy elismert képviselőjét szólaltatta meg, akiknek mindegyike elmondja véleményét saját tudományágának fejlődéséről és újabb célkitűzéseiről. Az ilyen munka természetesen nem lehet egységes koncepció. Tizenegy tudós nem gondolkozhatik mindenben azonosan, az olvasóra azonban nagyon tanulságos látni, hogy egységes terv és irányítás mellett is, hogyan hajlanak el egymástól a munkatársak véleményei.

A szerkezet egységét *Hóman Bálint* bevezető cikke „A történelem útja“ címen és *Szekfü Gyula* befejező tanulmánya: „Politikai történetírás“ adja meg. Az első végigtekint a történetírás történetén, majd a magyar fejlődésen és végül erős hittel, határozottan a szellemtörténeti irány és módszer mellett tör lándzsát. A munkatársak azután elmondják nézeteiket az irodalom-, a művészet- és az egyháztörténetről, a gazdaság- és társadalomtörténetről, a népiség történetéről, a jog- és alkotmánytörténetről, a segédtudományokról, a régészetről és a nyelvtudomány szerepéről a történetírásban. Hozzájuk csatlakozik végül *Szekfü* cikke, mintha a politikai történet címén szintén csak egy szerény rész-

tudományról volna szó. A konklúzió azonban más. Az embereket — ősidőktől fogva a politikai vonatkozások érdekelték a legjobban — állapítja meg Szekfü. Elvetve már most a régi, tisztán eseménytörténeti formát, ő is az ideákat, mint legmélyebben gyökerező motorikus erőket kívánja kutatni és ezért követeli a behatolást a társadalmi élet jelenségeinek mindenikébe, a lemondást a politikai szemlélet kizárólagosságáról és annak felismerését, hogy az állami és politikai jelenségek csak függvényei a társadalmi gazdasági és kulturális momentumoknak (444. l.). A végső eredmény tehát az, hogy a politikai történet, mint a fejlődés általános összefoglalása, csak a társadalmi, gazdasági és különböző művelődési tényezők minden ágának kellő méltatásával, szellemtörténeti alapon épülhet föl.

Ebbe a keretbe beillesztve semmi feltűnő nincs abban, hogy a résztudományok feldolgozói speciális célkitűzéseikben a szellemtörténeti irány hangoztatását kevésbé tartják szükségesnek. Teljes lelkesedéssel a szellemtudomány mellett csak a legszellemibb résztudomány feldolgozója *Thienemann Tivadar* tör lándzsát az irodalomtörténetről írt tanulmányában, amely a kötet legszebb fejezetei közé tartozik. Ezzel szemben a legközelebbi rokon résztudomány, a művészettörténet referense, *Gerevich Tibor* inkább a szellemtörténeti módszer új irányával elterjedt elfajzásokra mutat rá, erősen hangoztatva, hogy régebben is voltak a száraz művészettörténeti tények fölé emelkedő, a művészettörténet folyamat az emberi szellem történetének magaslatáról tekintő kutatók, akik azonban nem nevezték magukat szellemtörténészeknek (128. l.), hogy ez az új mozgalom sok esetben elsőkélyesedett, a tudást retorikával, szellemeskedéssel pótolta, a dilettánsoknak nyitott tág teret és az elvont problémákat a reális tények fölé helyezte. (129. l.)

A szerkesztő munkatársának ezeket az elég éles észrevételeit nem törölte. Nem is volt rá oka, hiszen maga is azt állítja: „az új idealizmus jegyében fogant szellemtörténet — minden más ideológiához és módszerhez hasonlóan — tévedések és botlások csiráit is rejt magában s ezek a kórokozó csírák nem sokkal az új irány jelentkezése után beteges tüneteket idéztek elő. A szellemi jelenségek igazságosabb értékelésére, fejlődésirányító szerepük kimutatására irányuló törekvés a dilettantizmust történeti módszerrel meg nem alapozott spekulatív elméletek, alap nélküli feltevések alkotására csábítja“. (27. l.) Határozott állásfoglalása „az igazi historizmust megölő terméketlen spekuláció“ ellen (28. l.) elárulja, hogy a Gerevich által kifogásolt elfajulásokat a szellemtörténetért való rajongása ellenére is őszintén elítéli. Állásfoglalása ez utóbbi mellett tehát nem jelent elszakadást a megelőzőleg kialakult módszertől. „A cél marad továbbra is — írja — a kultúra szempontjából fontos, mindenirányú emberi élettevékenységekben észlelhető fejlődésnek, vagyis a folyamatos változásoknak s az összes részfolyamatokat egybefoglaló nemzeti és egyetemes művelődési folyamatoknak megismerése“, „mert a szellemtörténeti irány

semmiképen sem jelentheti a történeti élet materiális jelenségeinek, a gazdasági, társadalmi, politikai jelenségeknek és folyamatoknak, vagy azok bizonyos kategóriáinak figyelmen kívül hagyását s a történeti ismeret alapjául szolgáló forrásoknak negligálását.“ (42. l.)

Miben van tehát akkor a szellemtörténeti módszer újsága és magasabb értéke a vele szembeállított régibb irányokkal szemben? Hóman szerint az a természettudományos pozitivizmussal ellentétben „historikus természetű s ezért a szintézishez amannál sokkal tökéletesebb eszközökkel rendelkezik“ (27. l.), a szellemi tényezőt, a lelkeséget „mint elsőrangú, primaer történetalkotó és szintetizáló erőt állítja a történetek központjába“. (43. l.)

Abból, hogy Hóman nem veti el az analízist, a részlettanulmányt, hogy oly határozottan hangsúlyozza a forráskritika szükségét s a szellemi tényezőknél azoknak „saját köztudatunktól függetlenített“ vizsgálatát, abból továbbá, hogy a szellemi tényezőknek a szintézisben tulajdonít különös jelentőséget, de a meddő spekulációt e téren elítéli, világos, hogy a szellemtörténeti módszer főkép és elsősorban összefoglaló munkákban kívánja alkalmazni. Szekfű fent idézett végső konklúziója is ezt erősíti meg. Így azonban nem is olyan új ez a postulat. Már jóval Dilthey és Troeltsch előtt a résztudományok haladása rávezette a szélesebb látókörű tudósokat hasonló követelmények fölállítására vagy művük széles műveltségtörténeti megalapozására. Ha célkitűzésük nem is járt még beható elméleti megvitatás útjain, ha nem is volt oly tisztán körvonalozva, ezek a törekvések mégsem állíthatók ellentétbe a szellemtörténeti irányzattal. Még nálunk is már a múlt század végén tudatosan óhajtották ezeknek a szempontoknak az érvényesülését és pl. az Akadémia pályatételek kitűzésénél, a feltételek közé bevette, hogy a munkát „feldolgozás és forma tekintetében a modern történetírásnak megfelelő alakban“ oly módon kell megírni, „hogy a külső események mellett, azokkal szerves összefüggésben, az ország szervezeti, társadalmi, vallási, nemzeti és műveltségi viszonyai is tárgyalassanak.“ Mintha csak Hóman vagy Szekfű fogalmazását hallanók! Pedig ez az irányítás az annyira kárhozott pozitívizmus és adatközlő részletkutatás korszakából való.

Talán erősebben lehetett volna e részben hangoztatni a részletkutatás és az összefoglalás célkitűzésének és módszerének különbözőségét. A szellemtörténeti vagy régibb kifejezéssel a művelődéstörténeti iskola sokkal szövevényesebb földolgozást, mélyrehatóbb ítélkezést követel. Az ilyen munka megírása nemcsak irány, iskola kérdése, hanem a tehetség, egyéniség kérdése is. És ha a vezető historikusok alkotásaikban arra törekcsenek is, hogy megközelítsék a szellemtörténeti ideált, ebből még nem következik, hogy a kisebb résztanulmányok írói is ugyanolyan sokoldalúan alkalmazzák ezt a módszert. Az irány érvényesülésébe tehát erősen belejátszanak az író egyénisége: tehetsége (ítélő- és formáló képessége), világnézete, temperamentuma és

kutatási módja, valamint a feldolgozott tárgy s a feldolgozás alapjául szolgáló anyag is.

Egyes korokat irányokhoz kapcsolnunk csak a legjellegzetesebb tényezők kiválasztásával lehet. Kétségtelenül szólhatunk pl. a pozitívizmus koráról, de pozitív és művelődéstörténeti irány, idealizmus és materializmus, individuális és kollektív fölfogás, különösen az újabb fejlődésben, a felvilágosodás kora óta úgyszólván állandóan párhuzamosan futnak és küzdenek egymással. Egy bizonyos momentum előtérbe tolulása miatt tehát alig lehet egy más momentum szempontjából pálcát törni egy-egy korszak fölött.

Így tekintve a kérdést, túlságosan kiélezettnek látszanak a könyv vezető cikkei a pozitívizmus iskolája, az adatközlő előkészítő munka és a liberális történet szemlélet ellenében. Ez magyarázza meg azt, hogy a könyv annyi ellenmondást váltott ki, ami gondolatainak elterjedésére nem hatott kedvezően.

Eckhart Ferenc „Jog és alkotmánytörténet” című fejezete valóságos vitairódalmat idézett föl és még a parlamentet is foglalkoztatta. „A magyar történetírás új útjainak” nem az a célja, hogy új elméleteket állítson föl, hanem, hogy összegezze az eddigi fejlődést és rámutasson a megoldandó problémákra, az új módszerei követelésekre. Eckhart Ferenc is ezt tette, amikor nem is új követelményeket állítva föl, már korábban is hangoztatott kívánásokat állított fejtegetései homlokterébe. Ezek végeredményben három pontban foglalhatók össze: 1. hogy a jogtörténetben a spekulatív jogászai szempontok helyett a szellemtörténeteket kívánja érvényesíteni, 2. hogy a rendi intézmények fejlődésében szükségesnek tartja a hűbéri elemek érvényesülésének fokozottabb vizsgálatát és 3. hogy az univerzális európai fejlődésen belül különösebb gondot kíván fordítani a szűkebb keleteurópai fejlődési kör kölcsönhatásaira. Csupa olyan posztulátum, amely jog- és alkotmánytörténetünk elmélyedése érdekében multhatlanul kívánatos. Elvégre ebben a tudományágban is a fejlődés áll előtérben és nem a dogma; s ha nem érvényesíti ezt a szempontot, nem is lehet történet. A középkori európai univerzalizmus nem engedi meg, hogy épp ebben a korban a magyar fejlődést hermetikusan elzártnak gondolhassuk. Megvan a külön, sajátos nemzeti fejlődésünk, de ez a nagy európai közösségből soha sem szakadt el. Hogy a kontinens keletén, azokban az országokban, — amelyek csak későbbi időpontban csatlakoztak a nagy nyugati egységhez, amelyeknek egész szervezete akkor még sokkal egyszerűbb volt — a nyugatról átvett formák lényegesen megváltozott alakban érvényesültek, szinte magától értetődik. Keleteurópa szociális, gazdasági és jogi fejlődésében tehát bizonyos ellentétbe került a Nyugattal. Ez az ellentét még a németségen belül is tapasztalható. A keleti német területek fejlődése és viszonyai több rokonságot tüntetnek fel a mienkkel, mint a nyugati németiséggel. És nem válik dicsőségünkre, ha pl. fejlődési párhuzamainkra a lengyelekével a lengyelek rámutatnak, de mi azokat elhanyagol-

juk. Hogy eközben egyes példák beállítása kevésbé szerencsés módon történt, inkább temperamentum kérdése. A cikk közül támadt kavarodás bizonyára elmaradt volna, ha a Timon-iskolával szemben a szerző nem alkalmaz olyan éles kifejezéseket.

E részben a régi irányok jellemzésében Hóman és Szekfű tanulmányaiban is szívesebben láttunk volna valamivel diszkrétebb beállítást. Mert hiába sorolja föl Hóman, hogy mit köszönhet a tudomány a részletkutatásoknak, ha ezeket „kicsinyeskedőknek” bélyegzi (25. l.), ha az akadémiai munkában csak azt emeli ki, hogy annak aprólékossága az érdeklődés elhalására vezetett, ha a pozitivistá történetírók jellemzésében a hangsúlyt arra helyezi, hogy „féltek” következtetéseket vonni és értékelni. (24. l.) Bizonyos, hogy éppen ő, aki a forráskritika, a gazdaság és különösen a pénztörténet terén kiváló alkotott, aki csak nemrégén Nagy Gyuláról tartott emlékbeszédben olyan meleg hangot ütött meg, nagyon jól tudja értékelni az ilyen munkát, de az olvasó, aki cikkét kezeibe veszi, aligha fog ezekre a körülményekre gondolni, hanem a riktóbb kifejezéseken és képeken fog megakadni és mellettük észre sem veszi azt a sok fönntartást, amelyekkel ezek gondosan le vannak tompítva. Még élesebb a beállítás Szekfűnél. Ő már „néma történészek”-ről beszél (424. l.) és riktóan festi azt a kötöttséget, amelyben a modern történetíró fejlődik és él (413—417. l.), hogy szobatudóssá vagy pártpolitikussá váljék.

Legyen szabad ezzel szemben *Dékány István* a gazdaság- és társadalomtörténetről szóló mélyenjáró tanulmányára utalnunk. Dékány is elmondja kifogásait sok mindenféle meggyökeresedett hibával és tévedéssel szemben, de nem lép fel a vádló tógájában korok és irányok ellen, hanem filozófiai alapon, elvontan fejt ki észrevételeit, fogalmazásaiban nem élességre, hanem szubtilitásra törekszik. Mennyire igazza van pl., amikor azt mondja : „mindenben van anyagi, szellemi és másféle tényező együtt — maga a „gazdasági” tényező is komplex, nem egyféle, „materiális”; továbbá a tényezők alárendelődhetnek ugyan, de időről-időre változik a súlypontjuk (koronkénti alárendelődés). Minden korban *egy* tényezőt vélni alapnak nem más, mint beidegződött elfogultság”. (211. l.) Cikke a példák finoman megválogatott sorozata, hogy mennyi torzító lehetőséggel szemben kell állandóan résen állania a történetírónak. (236. l.)

A könyvön végig általában sokszor esik szó a „hibaforrás”-ról, amely torzításokra vezet. Hóman és Gerevich elég világosan rámutatnak, hogy ettől a szellemtörténeti irány sem mentes, a tárgyalás módja mégis ezeket a hibákat egyes irányok (pozitivizmus, materializmus, liberális történetírás) terhére látszik írni, amikor a szellemtörténetről a vezető cikkekből melege szeretettel, amazokról kicsinylő lenézéssel beszél. Pedig az *egy* tényező hangsúlyozása minden időkből, a saját kortudatunk visszavetítése elmúlt időkből és számtalan más tényező, amely egyáltalán nincs kapcsolatban semmiféle iskolával, hanem az általános emberi gyarlóság folyománya, éppen úgy veszélyezteteti a szellemtudo-

mányi kutatást, mint a megelőző irányokat, minthogy az lazábban van a forrásokhoz kötve s így a spekulációnak tágabb teret nyit, még fokozottabb mértékben is.

Szekfű a politikai történet torzító egyoldalúságának illusztrálására Horváth Mihályt hozza föl, akinél a szabadságidea, mint központi eszme áll előtérben, akinek munkáiban tehát „a magyar történet lényege a szabadság érvényesülésének kérdése“. (429. l.) Pedig elismeri, hogy Horváth ezt az elvet „különösen a régi korokban tapintatosan, túlzásoktól mentesen alkalmazza, azaz, hogy a magyar történet hosszú fejezetein át meg sem próbálja alkalmazni.“ (428. l.) Tétele ezzel sokat veszít meggyőző erejéből, mert egyedül Horváthnak egy más író munkájához írt előszavára (426—427. l.), amely tulajdonképen világnézetét tükrözi vissza, és a Habsburg-korszakról alkotott felfogására, nem egész történet szemléletére van alapítva. Szekfű szerint ez a liberális történet szemlélet élt nálunk a világháború idejéig, a szabadságideák sorsát kutatva — (nem érdeklődve a jobbágyosztály elnyomott sorsa, hanem csak kizárólag a közjogi szabadságok sorsa iránt) — a nemzeti élet más megnyilvánulásait pedig elmelőzte. (436—438. l.)

Ezt a beállítást túlzottnak érezzük. Bizonyos, hogy Horváth sem vonhatta ki magát korának hatása alól, de sem nála, sem a későbbi magyar történetirodalomban nem a francia liberális történetiskola váltja ki a kifogásolt jelenségeket, hanem nagyrészt a módszerei elmaradottság, a kollektív jelenségek elhanyagolása, az, hogy sokáig azt sem tudták, miként kell ezekhez hozzányulni; másrészt pedig a tárgy természete. A mohácsi vész után, bármennyire hatottak a magyarság életében más erők is, a homlokterben mindig a közjogi harc állott. Ezért irányult elsősorban és szinte kizárólag erre a figyelem. Itt tehát nem lehet szó a liberális szemlélet fénytöréséről. Az sem áll, hogy azok a korok, amelyekben a szabadság kérdése csekély szerepet játszott, kiestek az érdeklődés köréből, mert ezek közé tartoznék az Árpádkor is legalább 1222-ig, amely pedig mindig erősen fölszántott terület volt. Hogy 67 után nagy szeretettel fordultak a nemzeti küzdelmek földolgozása felé, természetes visszahatás volt; hogy a kollektív jelenségekkel nem foglalkoztak, iskolázatlanság.

Még nagyobb tévedés azonban Szekfű „kismagyar“ elmélete. Ezt az elméletet per analogiam, a „kisméret“, azaz egyoldalúan porosz történetírás képére alkotja meg. Ez a történetírás Habsburgellenes volt és Szekfű szerint szem elől tévesztette a németiség egyetemes megnyilatkozásait. A magyar fejlődésben, Erdélyben látja meg Szekfű Poroszország megfelelőjét. Szerinte a liberális felfogás a fejedelemséget tette meg a „magyar szabadság szimbólumává“, „az egész magyar történet egyetlen gerincévé“ s ebben a kismagyar szemléletben túlbecsülte Erdély szerepét és túlcsekély figyelemre méltatta, sőt könnyű szívvel elmellőzte a nyugati, Erdélyellenes magyarság szolgálatait (439—440. l.). Bármilyen nagy hasonlóságot lát is Szekfű Erdély és Poroszország

szerepében : hogy mindkettő egy korábbi nagy egység széttörésének köszönhetné létét, hogy mindkettő protestáns volt és Habsburgellenes, mi olyan különbségeket és ellentéteket látunk fejlődésükben, amelyek miatt közöttük a párhuzamot nem tartjuk helytállónak. Hogy e két esetben az általános nemzeti szempontból tekintve is nagyon különböző jelenségekről van szó, azt Szekfű is érzi, amikor kiváló porosz történétírókkal szemben azt a kifogást teszi, hogy lojalitástól csöpögő tollal írták munkáikat (417. l.), míg a magyar hivatalnokosztálynak azt veti szemére, hogy szerette elleplezni 67-es érzelmeit, „nehogy tudományos munkásságában pártpolitikai elfogultsággal vádoltassék“ (430. l.) és ezért nem vetett gátat a kismagyar történetismerlet terjedése elé.

Szekfűnek nagyon igaza van ugyan abban, hogy politikai befolyások a legveszedelmesebb befolyásolói a történetírásnak, de téved, amikor a régibb magyar történetírás középpontjába a szabadságideát állítja, holott a politikai viszonyok természetes hatásaként az a középpontba a nemzeti létért folyt küzdelmet állította. S vajjon nem saját korának tudatát vetíti-e vissza a múltba, amikor a kényszerűségből önállóvá lett Erdély felé semmi megértést sem tud mutatni és egy módszerileg kevésbé mélyen képzett historikus generációtól rossz néven veszi, hogy a magyarság akarat- és érzelemyilvánulásaihoz a színeket ott kereste, ahol azok legkönnyebben voltak hozzáférhetők s az állami szervezetben leplezetlenül jutottak kifejezésre és kevésbé foglalkozott azzal, hogy keresse azoknak a belső lelki tusáknak nyomait, amelyek a királyság vezető embereit a nemzet és a király szolgálatában előálló dilemmákban szinte állandóan marcsangolták.

A hibaforrás kiküszöbölése tehát nem iskola kérdése és a szellemtörténeti módszer sem nyújt e tekintetben több garanciát, mint más iskolák. Őszintén örvendünk azonban a magasabb célkitűzésnek, amely a külső jelenségeken felülemelkedik. Ebben látjuk Szekfű történétírói munkájának érdemét is, ha a megoldás részleteiben nem is értünk vele mindenben egyet. Korántsem az a célunk tehát az elmondottakkal, hogy a szellemtörténeti iskola hitelét kisebbsítsük. Őszintén kívánjuk, hogy az a magasabb ideál, amelyet ez az iskola hirdet, a magyar történetírás dicsőségére a gyakorlati keresztülvitelben is mentőül szebb és gazdagabb gyümölcsöket teremjen.

Domanovszky Sándor.

Pukánszky, Béla : *Geschichte des deutschen Schrifttums in Ungarn.* I. Bd. : Von der ältesten Zeit bis um die Mitte des XVIII. Jahrhunderts. (Deutschtum und Ausland. Studien zum Auslandsdeutschtum und zur Auslandkultur. Hg. v. Georg Schreiber : 34/36. Heft.) Münster i. Westfalen, Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, 1931. 8. XX+492 l. + 14 képtábla, 22 képpel.

Pukánszky Béla magyarnyelvű alapvető műve erről a témáról 1926-ban jelent meg „A magyarországi német irodalom története. (A legrégebb időktől 1848-ig)“ címen a Német Philo-

logiai Dolgozatok XXXI. köteteként. Azóta különösen a Merker-Stammler-féle „Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte“-ben meg a Nagl-Zeidler-Castle-től szerkesztett „Deutschösterreichische Literaturgeschichte“ folytatásokban kiadott III. kötetében írta meg német nyelven, rövidebb összefoglalások képeiben, ugyanennek a magyarországi német irodalomnak a fejlődésmenetét. Most napvilágot látott vastag kötetében első munkájának megfelelően kiegészített s bővített németre fordítását kaptuk. Azaz nem az egésznek, hanem egyelőre 1760-ig menő nagyobbik felének. Bleyer Jakab a kötethez írt előszóban kiemeli, hogy mind a német, mind a magyar irodalomtörténet-írás mostohán bánt el a honi német irodalommal, pedig ennek vállán emelkedik sok tekintetben a magyarnyelvű is. Feltétlenül igaz, hogy mind a legrégibb időkben, mind különösen a Habsburgok uralma alatti közös monarchiába egyesülés évszázadaitól kezdve a legerősebb és legtartósabban érvényesülő szellemi áramlatokat német területek felől kaptuk. A szlávok közé ékeltségükben, amint már helyes önfenntartási ösztönytől vezettetve Géza meg Szent István idejében is látták, sürgősen kellett dönteni a felől, hogy melyik kultúrkörhöz csatlakozzunk: a keleteurópai bizánci, mely a kialakuló szláv világot fogta hamarosan át, úgyszólván elszakította ezeket a részeket a teljesen külön fejlődésen áteső Nyugat- meg Közép-Európától hosszú századokra. A német befolyás tehát nemcsak amiatt volt olyan erős, mert német telepeseink voltak, hanem mert a németiség hosszú ideig vezető eleme volt a nagy nyugati kultúrkörnek, melyhez állottunk s ráadásul közvetlen magasabb műveltségű nyugati szomszédunk. Ugyanúgy, ahogy pl. Németország minden idegen hatást, amely távolabb eső országokból jött, még későbbi századokban is francia közvetítéssel vett át, nálunk is többnyire a közbeékelte német volt a közvetlen átadó s csak ritkább esetben az a nép, az az irodalom, ahol az illető áramlat vagy irány eredetileg létrejött. Megkönnyítette ezt a folyamatot az a körülmény, hogy hazánk területén aránylag hamar németnyelvű irodalom fejlődött ki, amely ugyan tiszta művészi, esztétikai mértékkel mérve nem volt soha valami nagyon jelentős, de legalább tűrhetően képviselte a népszerűbb, szélesebb rétegeket érdeklő irányokat. Igazi költői alkotások főként ebben az első kötetben csak elvétve szerepelnek; inkább tágabb értelemben vett irodalomtörténet tehát, semmint költésztörténet. Fejezeteken át, mi tagadás, bizony csaknem sivatagi homok veszi körül az olvasót: olyan írások tömege, melyeket a szerencsésebb, gazdagabb irodalmak krónikása könnyű szívvel kirekeszt tárgyalási anyagából. Inkább kultúrtörténeti érdekessége van jó néhány részletnek és a voltaképeni költészeti termékek gyér száma önkéntelenül az ú. n. eszmefejlődéses szellemtörténeti irány felé toltja el a földolgozás módját. Kár, hogy olyan pontokon, ahol izgatóbb problémák adódnak (mint pl. Oswaldnak, az „író“-nak vagy „jegyző“-nek egyetlen középkori hazai német

epikus alkotása körül), nincs elég adatunk ahhoz, hogy a nagy szellemi áramlatok képét megbízhatóbban lehetne megrajzolni. Mindazonáltal nagy nyereséggel olvashatja a germánistán, egyáltalán az irodalomtörténész szakemberen kívül a történész is a művet, mert nagyon tanulságos bepillantást nyújt a különböző korabeli hazai német művelődési viszonyokba, amelyek természetesen sok tekintetben egyeztek a magyarságéval, mégis jó néhány pontban, a németiség faji jellemének megfelelően, egészen sajátos színt és ízt árulnak el. Tekintettel arra, hogy a városi polgárság ezekben az itt tárgyalt régebbi századokban főként a németiség soraiból került már ki, a mindenesetre jelentős olasz hányad mellett, s e németiség hamarosan a maga bélyegét nyomta rá az állami fejlődésében mind nagyobb szerephez jutó városokra, nagyon fontosak mindazok a német jogi művek, amelyek a nemzet ezen polgári alkotóelemeinek viszonyait rendezik. A középkort tárgyaló résznek legértékesebb lapjai éppen a városokkal foglalkozók, ahol először látjuk nagyobb tömegben akcióba lépni a német elemet. Az újkort bevezető nagy lelki forradalom, a reformáció, elsősorban német eredetű lévén, éppen ezekben az időkben azután ismét döntő hatásra jut a németiség hazánk szellemi fejlődésének az alakítására. Viszont itt az irodalomban hasonlíthatatlanul egyénibb és érdekesebb a török veszélyt meg más időszerű kérdéseket tárgyaló röpirat és más nyomtatvány, mint a sok reformációs vitairat, melyeknek legtöbbször a magyarokéval egyező szellemű és stílusú fárasztó tömege elsősorban a protestánsok különböző felekezeteinek egymásközti harcát szolgálta és csak később a katolikus ellenreformáció elleni védekezést, mely persze inkább a támadás formájában jelentkezett. Hogy a költészet terén mily keveset mutathat föl mind a XVI., mind a XVII. század, arra legjellemzőbb, hogy a Németországban szépen fejlődött dráma itt alig tud gyér iskolai alkotásokkal előhozakodni. Az epika meg líra terén is a németországihoz hasonló értéktelen alkalmi költészet verselgetésére emlékeztet az alkotások elég tekintélyes része. Érdekes, hogy még így is mennyi szál szövődik a honi német (s ezen keresztül a nagy német) irodalom meg a magyar között (v. ö. pl. a Rosetum Frankianum-ot!) Nem lenne érdektelen egyszer azt a kérdést is megvilágítani, hogy milyen okok kényszerítő erejénél fogva termelt ki a korabeli magyar irodalom rokon nemekben mégis hasonlíthatatlanul értékesebb alkotásokat? — Pukánszky, könyvének tagadhatatlanul szorgalmas anyagösszehordása és úttörő összefoglaló munkája mellett, igyekszik nehezen kezelhető tárgyát a lehető legmodernebb s legemelkedettebb szemszögből nézni és bemutatni.

Koszó János.

Andrió Nikola: Sveslavenski Zbornik. Zagreb. 1930, VIII., 424 l. 2° és egy facsimile.

1925-ben ünnepelte meg a horvát nemzet ezredik évfordulóját

annak, hogy az első horvát királyt, Tomislávot, megkoronázták. Az évfordulót a zágrábi Tud. Akadémia, a Horvát Matica és más irodalmi egyesületek emlékkönyvek kiadásával örökítették meg. A Zágrábban működő szláv egyesületek szövetsége követte példájukat, ezzel kívánva a szláv nemzetek összetartozásának és a horvátság iránt való rokonszenvének kifejezést adni. A szerkesztéssel Andrić Nikolát bízták meg, aki különösen mint dramaturg és mint a *Zabavna Biblioteka* szerkesztője szerzett nagy érdemeket. Kevesen tudják nálunk, hogy Andrić e „mulattató könyvtára” egész sereg magyar novellát és regényt hozott jó horvát fordításban.

Amint a könyv előszavából és a szerkesztőnek egy a könyvről írt tárcájából (Obzor, 1931 január 4.) megtudjuk, a munka már 1927 közepén készen volt, de a politikai események miatt csak a mult év végén jelenhetett meg. Harmincöt szláv szerzőnek ugyanannyi tanulmányát hozza tíz szláv nyelven. A szerkesztő elmondja, mennyit kellett leveleznie és könyörögnie, amíg rá tudott venni egyes szerzőket arra, hogy cikkeiknek más szláv nemzeteket sértő részleteit átalakítsák. A szláv összetartozás érzete, úgy látszik, nincs egészen rendben! Arról már nem szól a szerkesztő, hogy csak egyetlenegy szerb író adott cikket az emlékkönyvbe. Az is egy egészen jelentéktelen albán néprajzi témáról írta a könyv legrövidebb tanulmányát (3 oldal).

Miután a felkért munkatársaknak sem cikkeik tárgya, sem megírásuk módja, vagy terjedelme nem volt előírva, igen különböző terjedelmű és értékű tanulmányok találhatók a könyvben. Felületes politikai fejtegetéseket igen alapos dolgozatok követnek és az irodalomtörténet, nyelvészet, történet, néprajz, földrajz, jogtudomány egyaránt szóhoz jutnak. Itt csak azokkal a tanulmányokkal foglalkozunk, melyek a magyar történelem szempontjából bizonyos érdekléssel bírnak.

Magával Tomisláv királlyal egyetlen cikk foglalkozik. *Kovačič Ferenc* szlovén történetíró arra a kérdésre felel, mit jelentett az első horvát király a szlovén nemzet számára. Szerinte Tomislav azzal, hogy megakadályozta a magyarokat a régi Szlavónia elfoglalásában, megmentette a szlovéneket. Ha ugyanis Szlavónia a magyarok kezébe jut, a szlovéneket minden oldalról idegen nemzetek vették volna körül, ami vesztüket okozta volna.

A középkori horvát történelemből választották tanulmányaik tárgyát Bulić, Klaić és Sufflay. *Bulić* rövid elmefuttatása néhány érdekes adattal bizonyítja, hogy Dalmácia a XIII. század végén már teljesen horvát volt. Az a XV. században is, a velencei hódítás kezdetén. Csak ezután kezdenek a visszaromanizálás jelenségei mutatkozni. *Klaić Vjekoslav* kimutatja, hogy 1059—1359 között minden horvát és minden magyar oklevél Croatiát és Dalmáciát egységes közkormányzati területnek mutatja. Más források is megerősítik ezt az egységet, mint pl. Edrisi egykorú arab földrajzi munkája. 1359 óta a magyar kancellária „*regna Dalmatiae et Croatiae*” elnevezést kezd használni, ami való-

színűleg arra vezetendő vissza, hogy a zárai békében (1358) a Szent Koronához igen nagy horvát területek kerültek. A horvát oklevelek továbbra is „*regnum Dalmatiae et Croatiae*” kifejezéssel élnek.

Sufflay tanulmánya (*A horvátok a középkor világforgatagában*) a kötetnek nemcsak legterjedelmesebb (28 oldal), hanem legértékesebb cikke is. A nagy történetíró egyik legutolsó és legértettebb munkája. Egy boldogabb Magyarország Sufflay horvát-nyelvű dolgozatai közül ezt is le fogja magyarra fordítani.

A Kárpátokon-túli őshazából nemzeti szervezet nélkül avar uralom alatt jutottak mai hazájukba a horvátok. A Cetina és a Zrmanja között Nona és Knin vidékén szerepel először a horvát név, mely aztán hamarosan eljut messze be Boszniába és délen Albániáig. Erős avar beolvadás adja a *bán* szót, az állami főméltóság nevét. A régi Szlavóniában sok magyar eredetű elnevezés árulja el, hogy ottan a horvátok mellett magyarok is éltek. Az, hogy a horvátok lovas nemzet lettek, avar-magyar hatásra vall. Egy további vérkeveredés a vlahok (karavlahok, morlakok) beolvadása. Rómán vért hoztak a horvátságba a tengerparti városok olasz lakói is. E városok püspökei voltak a horvátság egyházfői. Ezek a püspökségek szoros összeköttetésben állottak Olaszország egyházaival. A horvát történelemre nézve döntő körülmény az olasz kapcsolat. Mikor megtörtént a keleti nagy egyházszakadás (1054), a horvátok e kapcsolatot folytán természetesen Róma mellé állanak. Zvonimir király hűségesen segítkezik a pápa balkáni kísérleteiben. Nem volt az utolsó nemzeti király, de nemzete emlékezetében úgy él. Egész életével és halálával tanúságot tett a horvát nemzet Nyugathoz való tartozása mellett, ami a későbbi horvát történelem legjellegzőbb vonása. Zvonimir mint e nagy elv képviselője vált halhatatlanná.

Mi volt Magyarország nagy balkáni sikereinek az oka? A magyarok sok szláv lakost találtak mai hazájukban, akik aktív részt vettek az új állam konszolidációjában. A magyar nyelv, a magyar jogi és politikai történet az Árpádok korában lépten-nyomon igazolja e tételt. A szláv substratum képesítette a magyarságot a délszlávok megnyerésére. A régi Szlavónia a zágrábi püspökség megalapítása után szinte észrevétlenül hozzásimul Pannóniához. A Gvozd-alatti Horvátország és Bosznia helyzete más volt, de a Šubiček bukása (1322) után a régi Horvátország is beilleszkedik az Anjouk birodalmába. A dolog nem ment simán. A régi horvát nemesség ragaszkodott ősi szervezetéhez, de végül is a közös érdekek megszüntetik az ellenállást. Kiepült Kelet ellen az óriási front, mely Vlnától Krujaig terjed és amely frontban igen jelentős szerepet játszott a horvátság. Ez a front teszi lehetővé egy Hunyadi János nagy sikereit és ennek a frontnak összeomlása egyszersmind a középkori Magyarország bukását jelenti.

Sufflay gondolatmenete nincs tanulságok nélkül a magyar és a horvát nemzet jelen helyzetére nézve, de a szerző nem hagyja el a történetírói kereteket. Sok mindenféle érdekes kitérés illusz-

trálja Šufflay fejtegetéseit. A legmeglepőbbek egyike az, mikor elfogadja és újabb adatokkal próbálja megerősíteni Peisker azon tanítását, hogy a horvátok az óshazából már magukkal hozták Zoroaster tanainak elemeit. A bogumilizmus gyors győzelmét Boszniában ez magyarázza meg.

Irodalomtörténeti tanulmány *Īvšić Istváné* a horvát glagolita irodalomról, de történeti érdekléssel is bír. Nemcsak azért, mert a zágrábi professzor a Jagić összefoglalásával lezártak vélt glagolita-tanulmányokat igen jelentős új eredményekkel gazdagította, hanem főleg azért, mert facsimilében adja Zrínyi Miklósnak, a szigetvári hősnek, egy 1544 szeptember 23-án Ozaljon kelt glagolita-levelet. A levél latin címe: „generoso ac magnifico domino Antonio a Turri, domino de Cruce et capitaneo gentium Regni Carniolae, meo domino et amico honorabili.“ A rövid levél tartalma: köszöni barátja figyelméztetését, tudja, hogy a törökök jönnek, de nincs kihez fordulnia, senki sem segít rajta. Īvšić megállapítása szerint a levél nem a szigetvári hős kezeírása. A levél a zágrábi Akadémia levéltárában őriztetik.

A XVIII. század elejének horvát történelméhez érdekes adalék *Lavkov Péter* orosz tudós tanulmánya Nagy Péter és a ragúzai költészet kapcsolatáról. Ismeretes, hogy a ragúzai költők Gundulić óta a lengyelektől várták a török kiverését Európából. Sobiesky bécsi diadala után ez az irányzat elérte tetőpontját, de hamarosan meg is szűnt, mert az események rácsáfolták a reményekre. Nagy Péter fellépése új irányt adott a ragúzai költőknek. Lavrov az eddig ismert Nagy Péterhez írt ragúzai költemények számát egy névtelen költőtől származó hosszadalmas vers kiadásával gyarapítja. A szerző nem emlékszik meg arról, hogy a lengyel remények szétfoszálása után a ragúzai költők egy része a Habsburg-házba vetette bizalmát, ami megfelelt a gundulici hagyományoknak is. A legterjedelmesebb ilyenmű ragúzai költemény, Kanavelić Péter húszezer soros éposza, a magyar történelmen át keresi a kapcsolatot a Habsburgokkal.

Francev Vladimir orosz tudós, jelenleg a prágai cseh egyetem tanára, Kollár és három orosz tudós (Bodjanski, Preis, Sreznjevski) 1840-i és 1841-i zágrábi látogatásáról ír. Az „illyrek“ nagy örömmel fogadták őket. Sreznjevski és Preis azonban azt a benyomást nyerték, hogy a nagyon hiú Gaj féltékenykedett Kollár ünneplése miatt. Érdekes, hogy a Kollár tiszteletére rendezett banketten a „háromegy királyság municipális jogai“ mellett a „magyar alkotmányt“ is éltették és a tótokat mint a „magyar korona“ alatt élő testvéreket ünnepelték. Aligha talált Kollár nagy örömet e szónoklatokban.

A tót-horvát kapcsolatokat még két cikk tárgyalja. Az egyik *Škultety Józsefé*, aki hét oldalon átfut e kapcsolatok egész történetén különösen kiemelve Štur pozsonyi előadásait, melyet a horvát ifjúság is látogatott (1844) és a Tót Matica kiküldötteinek szereplését a zágrábi egyetem megnyitásakor (1874). A cikkben sajtószerű magyar történeti felfedezések vannak. Magyarország

a XVII. századig a szlávok kizárólagos hatása alatt fejlődött. A mohácsi csata szerencsét hozott a magyarokra, mert Erdélyben tudatossá tette a magyar gondolatot stb. Skultéty minden sorából magyargyűlölet árad. Aki a tót és a horvát nemzet mai szörnyű helyzetében a magyarság szidalmazásával vél nemzetének szolgálatot tenni, azzal kár volna vitatkozni.

Magyarelles *Pražák Albert* pozsonyi cseh egyetemi tanár tanulmánya is (*Zrínyi Miklós és a tótok*), de tartalmilag értékes. A szigetvári hős alakját a tótok közt a XVIII. században jezsuita iskola-drámák tették népszerűvé. A XIX. század első felében Kollár Zrínyit a szlávság hőseként állítja be. Őt követi Holly Jan is Zrínyi ódájában. Az 1866-i zágrábi Zrínyi-ünnepre a Tót Matica Hurbant és Slotát küldte el és Chrástek szerkesztésében egy emlékkönyvet is adott ki, melyben tót költemények és tanulmányok vannak Zrínyiről. Pražák egy jegyzetben közli Ország Pálnak, a későbbi nagy tót költőnek, 1864-ben gimnazista korában írt *Szigetvár* című magyar epigrammáját. Szép feladat volna, ha valamelyik tótul tudó magyar irodalomtörténész Pražák tanulmányának felhasználásával tüzetesen foglalkoznék Szigetvár elestének tót feldolgozásaival, megállapítva a tót Zrínyiászok kapcsolatait a magyarokkal.

A hatvanas évek világába vezet *Nagy Józsefnek*, a zágrábi gazdasági és kereskedelmi főiskola tanárának tanulmánya. A történeti jog hatását kutatja ez évek horvát mozgalmaiban. Úgy látja, hogy Palacky történetírói munkássága állott mintaként Kukeljjević előtt, mikor kiadta *Jura regni Croatiae* című könyvét (1861). Kimutatja, hogy a hatvanas évek horvát politikusai főleg e könyvből, de részben Rački és Kvaternik egy-egy füzetéből is vették történeti és közjogi argumentumaikat. Nagy fejtegetései érdekesek és meggyőzőek. Kár, hogy nem ismeri ez évek magyar közjogi irodalmát. Az meg erős elírás, hogy 1861-ben Deák írt volna az olasz Caninivel emlékiratot a dunai konföderációról. A tanulmány második része a hatvanas évek olasz-horvát vitáját tárgyalja Dalmácia visszacsatolásáról. Idézi a dalmát-olasz Tommaseo 1861-ben megjelent *Ai Dalmati* című füzetéből a következő nyilatkozatot: „C'è de' paesi del sito loro, cioè da Dio, destinati a farsi meditori tra popolo e popolo; e la Dalmazia è di tale!” Csekély nézetünk szerint e tételben kellene a dalmát kérdés megoldását keresni. De erre egyelőre egyik részen sincsen hajlandóság.

Lukas Fülöp, a legkiválóbb horvát földrajzíró, földrajzi szempontból veszi vizsgálat alá Dalmácia helyzetét. Dalmácia kétségtelenül része hinterlandjának, de töle hatalmas hegylánc választja el, úgyhogy a tenger felől könnyebben közelíthető meg, mint a szárazföldről. Ez a földrajzi helyzet hozta magával, hogy a történelem folyamán szinte ritmikusan váltogatta egymást az a törekvés, mely Dalmáciát a hinterlandhoz kívánta fűzni és az a törekvés, mely ettől izolálni akarta. Az illyrek, a rómaiak, a horvát királyság, majd Magyarország és a Monarchia Dalmácia

integrálására törekedtek, a görögök, Byzanc és Velence az ország elválasztására. Dalmácia felett a történelem tanulsága szerint mégis csak az az uralom lehet tartós, mely a hinterland felől jön. Elismeri, hogy a kultúra a dalmát városokat igen szorosan fűzi Itáliához, sőt megállapítja azt is, hogy a dalmát-románok beolvadása a horvátságba együtt járt az ottani horvátok lelki romanizálásával, de mindezek ellenére a horvát tétel helyességéért tör lándzsát. Nagyon érdekesek Lukas megállapításai Dalmácia lakosságának területi megoszlásáról vallás és nemzetiség szerint. A tengerparton a katolikusok vannak óriási többségben, a hegyekben az ország lakosságának egyötöd részét sem képező pravoszlávok vannak abszolút többségben. Olaszokat — 18.000, az ország 645.000 főnyi lakosából — csak a legszorosan vett tengerparton lehet találni, velük együtt és a tágabb értelemben vett tengerparti részekben laknak a horvátok, a kulturálatlan kopár hegyekben a szerbek. Lukas óvakodik véleményt mondani, de fejtegetéseiből könnyű a tanulságot levonni.

Andrić Nikola könyve egyike az utóbbi évek legszebben kiállított horvát kiadványainak. Nyomdai szempontból is egyedülálló alkotás. A tíz nyelvű szöveget egyetlen nyomdász szedte ki. És hihetőleg a *Narodne Novine* nyomdája a világon az egyetlen nyomda, melynek rendelkezésére áll valamennyi szláv nyelvnek annyira változatos betűanyaga. Egy bizonyítékkal több a horvát kultúra magas fejlettsége mellett.

Bajza József.

Szilágyi Lóránd: A magyar királyi kancellária szerepe az államkormányzatban. 1458—1526. Budapest. Különnyomat a „Turul“ 1930. évf.-ból. 118 l.

E doktori dolgozat a budapesti egyetem oklevéltani iskolájának legszebb tradícióit eleveníti fel; az eredeti oklevéltanyag szakszerű vizsgálata, a modern kormányzattörténeti eredmények felhasználásával, az általános művelődés- és politikai történet számára nyújt új eredményeket és biztató perspektívát a további lehetőségek felé.

A XV. század derekától kezdve, amikor Európaszerte tapasztalható az államkormányzatok szerveinek hivatalsszerűbb kialakulása, a magyar központi szerveknél is hasonló rendeződésre hívja fel figyelmünket. A *kancellária* szervezetét vázolván, első sorban a királyi secretariusok szerepét emeli ki; határozott s öntudatos újításokra mutat felléptük és mindinkább fokozódó foglalkoztatásuk. A kancellária működésével kapcsolatban vizsgálnia kell a *királyi tanács* összetételét és működésének módját is; az okleveleken található relatio-jegyzetek alapján arra a meggyőző eredményre jut, hogy a tanács állandóbb, körülhatároltabb kormányzószerv volt, mint azt az eddigi felfogás vallotta; a tágabb és szűkebb tanács teóriája, legalább is eddigi határozott formájában, nem állja meg helyét. A *külgügyi kormányzat* területén szintén sikerül bizonyítania a kancelláriának szinte hivatalsszerű

ügykörét. Az *igazságszolgáltatás* területén pedig a régebbi kisebb kancelláriának a personalis és specialis praesentiaával való teljes összeolvadását, s ennek kapcsán az első állandó hivatalyszerű legfőbb bírósággá való alakulását mutatja ki.

Mind olyan eredmények, amelyeket csupán elbeszélő források, törvényszövegek, sőt az okleveles emlékeknek csupán tartalmi megfigyelésével is, alig közelíthettünk volna meg. A szerzőnek jó érzéke van ahhoz, hogy az egyszerű irodai jegyzeteket magasabb célok szolgálatában értékesítse. Kétségtelenül sikerül legfőbb kormányzerveinknél a nyugati fejlődéshez hasonló kialakulást az elhivataliasodás felé kimutatnia.

Talán nem fogadhatjuk el feltétlenül érvelését, hogy ezzel megelőztük, legalább némi tekintetben, közvetlen nyugati szomszédaink kormányzerveit. A szerző nálunk valóban a gyakorlatot vizsgálja, idegenben pedig inkább a szabályozó rendelkezéseket. Már pedig, akkoriban különösen, a gyakorlat rendszerint jóval előbbi, mint a szabályozás. De a tény kétségtelen, hogy Mátyás alatt nálunk öntudatos újítások történtek az európai iránynak megfelelően és ez bizonyára jogot ad arra a feltevésre, hogy e változások nem kései utánzások voltak.

Az eredeti oklevelek vizsgálatának eredményeiből első sorban az azokra vezetett relatio-jegyzeteket értékesíti. Ezek alapján mutatja ki, hogy a királyi tanács tagjainak az oklevelek záradékaiban szereplő sorozata nem sablónfelsorolás: állandóan működő tagokról van itt szó. Még pedig mindinkább reszortszerűen működő tagokról; eleinte túlnyomóan a területi szempont érvényesül az ügyek kiosztásában, a főiri tanácsos oly területek ügyeivel foglalkozik, amelyekhez országos méltósága vagy birtokai fűzik; Mátyás észlelhető újításai után, az 1460-as évektől, hirtelen felszökik a tárgyi szempontból való ügykiosztás aránya, — a főispánoknak megyéjük ügyeiben való referátumát szintén ide számítván. Ezzel egyidejűleg hirtelen, szinte átmenet nélkül, a királyi titkárok szerepének emelkedését mutatják a relációk; pár évtizeden belül a többi tanácsos összességével szemben erősen túlnyomóvá válik részesedésük az ügyekben.

Ezt a kétségtelenül jellemző eredményt adja a relatio-jegyzeteknek és az illető oklevelek tartalmának éles megfigyeléssel végzett egybevetése. Azonban tudnunk kell, hogy az okleveleknek csak csekély részén található relatio-jegyzet; a szerző 660-at gyűjtött össze a tízezernyi okleveles anyagban. A relatio-jegyzet, úgy látszik, inkább némileg kivételes esetekben került az oklevélre; talán, amikor az oklevélkiállításra a parancsot nem a rendes közeg, a kancellária vezetője adta ki, hanem egyenesen a referens-tanácsstag. A szerző táblázata tehát csak jellemző eredményeket adhat, nem végleges arányokat.

Lényegében azonban bizonyos a királyi titkárok szerepének erős növekedése; tehát a szakképzett alkalmazottaké, a régi országos méltóságokéval szemben. Így volt ez a francia, vagy az osztrák udvarban is, amott már a XIV. századdal kezdődve;

a francia király titkáraiból lettek a XVI—XVII. században a királyság szakminiszterei. Még az állandóbb titkárok számában is sejthető némi párhuzam; nálunk négy titkárt mutat ki a szerző s tudjuk, a francia udvarban is idővel négy vezető titkár jutott mindinkább miniszterinek nevezhető szerepre. A titkárok nálunk, a tárgyalt időben, valóban jelentős szerepet vihettek, úgy a belső kormányzat, mint a külügyek terén. De valódi politikai súlyra Franciaországban is csak a XVI. század második felében emelkedtek, addig inkább csak a király és a tanács bizalmas írnokai voltak, természetesen igen képzett emberek, bizalmas helyzetüknél s tudásuknál fogva elejétől kezdve befolyásosak, minden téren használhatók. Nálunk is a király bizalmi embereinek kell tartanunk őket elsősorban. Úgy hisszük, hogy amikor a kancelláriába oklevélkiállító parancsot vittek, ezt elsősorban mint bizalmi emberek tehették. A szerző azonban szerepüket elsősorban hivatalnok-szerepnek látja, a kancellária vezetőit látja bennük, szinte úgy fordítván a dolgot, mintha a király egy hivatalsszervezet vezetőinek tanácsaival élne, meglehetősen modern értelemben. Igaz, hogy a titkárokból gyakran lettek kancellárok; mégis úgy látjuk, hogy elsősorban a király titkárai voltak, ha a kancellária nótáriusai közül is kerültek ki eredetileg. Nem lehet tehát megjelenésükből a kancellária szervezetében hivatalos hierarchia kialakulására következtetni; a relatiojegyzetekben való említésük talán inkább arra mutat, hogy elváltak a kancelláriától. A szerző, szerintünk, eredeti céljához, a kancellária szervezetének megállapításához, túlságosan hű maradt: bár a titkárok, természetesen, állandó erős kapcsolatban dolgozhattak a kancelláriával, mégsem láthatjuk bennük egy hivatalnak kormányzati szerepre jutott tagjait. Viszont az a tény, hogy a régi protonótáriusok felléptükkkel eltűntek, arra mutat, hogy a kancellária megszűnt már oly kialakulatlan testület lenni, amelynek tagjait inkább csak a királynál való közös bizalmi szerep kötötte össze; a szerepre most már itt vannak a secretariusok, a kancellária most már valóban hivatalsszerűbb formát ölthetett, megbízásokat, jogi természetű munkákat végző nótáriusaival.

Úgy hisszük, a fogalmazás- és az írásösszehasonlítás módszereivel nem volna lehetetlenség az egyes titkárok, nótáriusok szerepének közelebbi meghatározása sem és ezáltal a „hivatalsszerűség“ fokának kézzelfoghatóbb megismerése. Érdemes lett volna már ezúttal is szólni arról, hogy mily mértékben mutatkozik a világi elemek előtörése az egyes fórumok keretein belül; a hivatalsszerű kialakulásnak ez mindenütt elsőrendű jellemzője.

Mindezen kérdéseknek reális módszerekkel való vizsgálata ismereteinkben oly bizonytalanságokat szüntet meg, amelyek eddig lehetetlenné tették központi kormányzatunk módjának európai szempontokból való mérlegelését. Kíváncsán, hogy a szerző folytassa munkásságát e szűkebb körben: elsőrendű eredményeket remélhetünk tőle, mint ahogyan a kicsiny mű

talán minden eddigi elméletnél és érvelésnél tisztábban állította be a magyar államélet központi szerveit a nyugati fejlődés kereteibe.

Hajnal István.

Müller Gyula: A bécsi francia irodalmi kultúra a XVIII. században.

(A bécsi Collegium Hungaricum füzetei VII.) 92 l.

A XVIII. század franciás kultúrája főleg bécsi közvetítéssel jutott el hozzánk és így a magyar szellem története szempontjából sem lehet közömbös, hogyan, milyen tényezők segítségével vert gyökeret Bécs szellemi életében. A befogadást, asszimilálást, majd a veszélyeztetett faji öntudat ellenszegülését gondos részletezésen nyugvó „szintétikus képben“ rajzolja meg Müller Gyula. Helyes történeti érzékkel ismeri fel annak a magyarázatnak a felületes voltát, amely a francia befolyást Mária Terézia házasságával kapcsolta össze. „Kulturális egységek nem bonthatók fel, nem másíthatók meg máról-holnapra. Évtizedek előmunkálata volt szükséges ahhoz is, hogy megjelenhessék Mária Terézia udvarában a franciás nemesség. Az okok egész csoportja működött itt közre, nem pusztán egy-egy vérségi vagy politikai reláció. Ezek után nem szükséges egy eddig lotharingiai Ferenczel feltételezett francia beözönlésre gondolnunk.“ (21. o.) Annál kevésbbé, mert — amint rámutat — lotharingiai Ferencnek irodalmi műveltsége alig volt, tudományos érdeklődését is túlbecsülték. A század harmincas éveire az osztrák szellemi élet már szaturálva volt a francia kultúrával. A francia nyelv diplomáciai és hadászati térhódítása mellett az irodalom és bölcsélet növekvő presztízse, a női vallásosság, amely szalézi Szent Ferenc „Introduction à la vie dévote“-ján és más gálánsan vallásos könyveken épült, a francia udvari és arisztokratikus életideál, a nevelés iránya, utazások, párizsi élmények szolgálják az érintkezést, a felvilágosodás gondolatainak páratlan népszerűsége mélyíti tovább. Az átmeneti korszaknak jellemző alakja szavojai Jenő herceg, az arisztokrata széplélek, akinek palotája, könyvtára, intellektusa teljesen a francia műveltség függvényei, a hatás tetőpontjának pedig a polgári származású aufkläristák, Sonnenfels, Richter, Pezzl, akiknél a már önállósult gondolkozás kritikailag helyeződik szembe a nagy mintaképpel. Az udvar és a polgárság találja meg Müller szerint az ellenkezés ösztönét, míg az arisztokrácia szellemi habitusában és életfelfogásában legtovább marad alkalmazkodó.

A három réteg, az udvar, az arisztokrácia, a polgárság szembehelyeződése a francia kultúrával a tulajdonképeni tárgya szerzőnk vizsgálódásának. A Habsburgok szerepe passzív. Eleinte olasz műveltségük csak fokozatosan és ellenkezve enged az új áramlatnak. Mária Terézia szépirodalmi és vallási olvasmányaival elkerülhetetlenül sodrába kerül, az enciklopédista törekvésekkel is tisztában van, de küzdeni kíván ellenük. II. József francia szellemű neveltetésben részesül, ismeri a francia gondolkodókat,

de ő sem rokonszenvez velük. Benne már a német ellenhatás is jelentkezik a francia befolyás ígézetével szemben, így midőn a megszűnt francia színházat nemzeti színházzá alakítja át. Álláspontja indokolása itt azonban csak részben sikerül Müllernek. Nem szentel elég figyelmet a császár első franciaországi útjának, amely pedig véleményünk szerint döntő jelentőségű volt averziójának kialakulásában. „In diesem Babylon kennt man weder die Gesetze der Natur noch der Gesellschaft, es ist nur ein Firnis von Höflichkeit“, — ítél Párizsról Lipót öccséhez írt levelében és hogy véleményét még a vendéglátók előtt sem hallgatta el, azt tudjuk Mme de Campan félig megdöbönt, félig humoros feljegyzéseiből a mindent kritizáló vendégről. Egy ízben felháborodva, hogy Mária Antónia könyvei között nem talált pénzügyekkel és kormányzattal foglalkozó munkát, egyórás lendületes előadást tartott a megrökönyödött hallgatóságnak mindarról, amit ezekben a kérdésekben írtak, Sully és Colbert miniszterekről, de főleg a számtalan hibáról, amelyet a francia kormányzásban elkövetnek. Józan ítélőképességét nem hangolták kedvezőbben a filozófusok képzelődései sem és az elmélet és gyakorlat francia mintáiból egyformán kiábrándulva tért haza. Persze a maga praktikus politikája alapján szintén elméletek keresztülröszkolása volt; nem szabadulhatott a racionalizmus uralkodó szellemétől. Egyébként, amint Müller is Caracciolival és Mitrofanovval, a császár életíróival szemben, feltételezi, a francia gondolkodók feltétlenül hatottak gondolatvilágára. Hozzátehetjük, hogy különösen ifjúkori munkája, a „Réveries“, ahol uralkodói programjának alapvetését adja, elképzelhetetlen hatás nélkül és későbbi elvein is megérződik francia politikai és nemzetgazdasági olvasmányainak emléke. Müller Gyula állítása: „II. József levelezésében hiányzik problémáinak közvetlen megjelölése. Olvasmányairól sem árul el semmit.“ (30. o.) nem állhat meg, mert pl. a Lipóttal váltott levelekben (és közvetett formában némileg a Mária Antóniának írt tanácsokban) bő megvitatását találjuk kormányzati elveinek. Ugyanitt Necker egyik könyvére is hivatkozik, eszméit kitűnőnek találja és öccse véleményét kéri. A francia felvilágosodástól, alkotmányos érzülettől áthatott toskánai nagyherceg vélekedései különben még eddig eléggé nem méltányolt ösztönzéssel lehettek Józsefre, bár makacs merevségét a maguk érettebb, hajlékonyabb, diplomatikusabb felfogásával megváltoztatni nem is tudták.

Az arisztokraták szerepét világítja meg a legkielégítőbben Müller. Faji gyökértelenségük, kozmopolita hajlandóságaik, nemzetközi érintkezéseik, intellektuális fogékonyságuk, utazásaik mind elősegítették a francizálódást, amely jól megfelelt rokoko életkeretüknek, divatos szórakozásaiknak is (amatőr színjátszás). Az ő emberük Kaunitz, aki haláláig fájdalmas vággyal emlékezik a párizsi csodavilágra, az övék Rohan és Ligne herceg, akik a romlottság, szellem és nagyvilágiság furcsa egyvelegét honosítják meg a császárvárosban.

A polgárság nehezkesebb volt, de elmélyülőbb is. Jobban bekapcsolódott a szellemi áramlatokba, jobban átdolgozta a befogadott elveket. „A polgárság recepciója... nem passzív, hanem aktív, oly értelemben, hogy a francia ideák új és a milióhoz szabott gondolatélményként jelentkeznek, még pedig oly módon, hogy az élmény tartalma először időtől és tértől függetlennek tűnt fel, elvesztette franciás sajátságát, a minden-emberhez tartozott és mint legtagább értelemben vett humánium új faji sajátságokkal volt felruházható, vagyis csakhamar nacionális színezetet nyert.“ (65. o.) Csak sajnálhatjuk, hogy a felvilágosodásnak tipikusan polgári jellegű mozgalmi, mint a szabadkőművesség, alig vannak érintve könyvünkben, pedig a tüzetesebb vizsgálat itt is érdekes francia kapcsolatokhoz vezetett volna.

Végül még egy megjegyzést, amely a szellemtörténet egyik módszerbeli fogyatékoságára vonatkozik. Az irodalomtörténészek némelyike hajlandó az irodalmi öntudat közvetlen megnyilvánulásait (levelek, memoire-ok, feljegyzések stb.) egyedül figyelembe venni a művek közvetett tanuságának szinte teljes elhanyagolásával. Müller is átsiklik Denis, Blumauer és más osztrák szépírók alkotásain, de még az elméleti írókat sem egyes munkáikban vizsgálja, hanem a „típusukat“ próbálja megragadni. Az eredmény jó lehet, — amint az is, — de hitelességét meggyőzőbbé tennék az egyes példák.

A felhánytorgatott hiányok persze alig jöhetnek számba a tanulmány gazdag anyaga mellett és csak a kritika optikája láttatja a kifogásoltat élesebben, mint a helyénvalót és dícséreteset.

Halász Gábor.

Jenny Ilona: Sopron úrbéri falvainak viszonya a városhoz 1765-től 1836-ig. (Doktori értekezés.) 1930. Pécs. 95 l.

A nálunk is mind intenzívebben meginduló mezőgazdaságtörténeti kutatás újabb, sikerült terméke Jenny Ilona értekezése. A szerző egy pontosan elhatárolt korban foglalkozik az említett úrbéri falvak helyzetével. A kezdőpontot helyesen választja meg Mária Terézia urbáriumának kiadásával, mely valóban elválasztó vonalat alkot a földesúr és jobbágy közti viszonyban. Annál megokolatlanabb, hogy 1836-tal fejezi be a tárgyalást, holott sokkal logikusabb lett volna, ha 1848-ig halad és figyelembe veszi azokat a változásokat is, amelyeket a reformkor törvényei és társadalmi munkássága idéztek elő. Forrásai a városi Prothocollumok.

Bevezetésében röviden ismerteti a város úrbéri falvait (számszerint nyolcat), területüket, megszerzésük idejét és körülményeit s a falvak 1765 előtti helyzetének rajzát adja.

Az urbárium bevezetése idején itt is jobbágymozgalmakkal találkozunk: bár itt a jobbágyoknak jobb helyzetük volt, mint magánföldesurak alatt, mégis sokan megtagadták az úrbéri kötelezettségeket, a robotot, amivel a városnak tetemes károkat okoztak. A szerző azonban, úgy véljük, túlságosan kedvező

színben fogja fel a jobbágyság helyzetét, nem veszi tekintetbe, hogy a város fölterjesztéseiben a helytartótanács, stb., magát igyekszik kedvezőbb színben bemutatni s minden hibát a jobbágyságra tolt. Pl. a tanács szerint a jobbágyság „olyan jó helyzetben vannak, hogy majdnem fényűzőkké lesznek, s ilyen helyzete az egész megyében senkinek sincs, sőt olyannal még a város sem dicsekedhetik“. Egyes részletkérdések rendezése még évekig elhúzódott, de nagyjából zökkenő nélkül tértek rá az új urbáriumra, mely ettől kezdve minden tekintetben alapja a város-földesúr és falvai viszonyának.

Ezután igen alaposan, mindig megfelelő adatokra támaszkodva, megállapítja az úrbéri falvak és jobbágyság gazdasági ügyeivel foglalkozó városi és falusi közegek hatáskörét. A gazdasági ügyek vezetői 1765—82 közt az inspektorok (minden falunak külön; tanácsbeli urak közül kerülnek ki). 1782-ben a városi adminisztráció ellenőrzésére a magyar kamara Schilson János Keresztély bárót küldi le, ki a visszaélések megszüntetésére és a pénzügyi helyzet javítására törekszik. Ekkor szervezik a provizori állást, mely átveszi az inspektorok szerepét. Közvetítő a tanács és a falvak közt úrbéri ügyekben, gazdasági ügyekben azonban saját hatáskörében intézkedik (gondoskodik a robot behajtásáról, adóösszeírásról, falusi bíró és esküdtválasztásokon felügyel stb.). A község részéről a bíró és négy esküdt volt az urbárium végrehajtója. A falusi bíróság, a szerző megállapítása szerint, itt tiszteletnek örvendő állás volt, melyet szívesen vállaltak (nem úgy, mint a magánföldesurak alatt). A kétévénként választott bíró hatáskörébe tartozik minden, ami a gazdasági élettel összefügg; egyaránt képviseli a földesúr és a jobbágyság érdekeit, ezért hol egyikkel, hol másikkal összeütközésbe jut néha, bár természetesen mindig inkább jobbágytársait védte.

Az úrbéri szolgáltatások közt legfontosabb a robot volt, melyet főleg útépitésre, erdőmunkákra s a fa befuvarozására használtak. Még a kilencedet is roboton váltják meg. Fontosságát mutatja, hogy mennyit foglalkoznak a robothátralékokkal, a robot pontos behajtásával és fölhasználásával. A szerző részletesen ismerteti itt a többi úrbéri szolgáltatást is.

A tárgyalt kor első felében főként az urbáriummal összefüggő viták, az urbárium keresztülvitelének nehézségei töltik ki a protokollumokat, később inkább gazdasági rendelkezések. Általában Sopron jó és belátó ura volt jobbágyságának, igyekezett, saját érdekét figyelembevéve, a jobbágyságnak kedvező gazdasági helyzetet biztosítani.

A dolgozat felépítése logikus, helyesen veti fel a megoldandó kérdéseket. Azonban magának a tárgynak megválasztása túlságosan korlátozott és nyilván csak a kéznél levő levéltári anyaghoz idomul. A szerzőnek mindenesetre össze kellett volna hasonlítani a városi földesurak falvainak helyzetét a magánföldesurak falvaival, így sokkal teljesebb képet kaptunk volna. A felhasznált irodalom igen csekély és az az oka az összefoglalóbb szempont hiányának.

Csapody Csaba.

Jancsó Benedek emlékkönyv. Az EFE „Jancsó Benedek Társasága” megbízásából szerkesztette Asztalos Miklós. Budapest, 1931. 8-adr. 416 l.

A kiegyezés utáni magyar közvéleményben a nemzetiségi kérdés helyes felismeréséhez hiányzott nálunk nemzetiségeink viszonyainak elfogulatlan ismerete is. Tudósaink, a dákóromán kontinuitás és némely etnográfiai érdekességek kivételével, nem igen foglalkoztak nemzetiségeink multjával és jelenével, ilyenfajta tanulmányokhoz, — nyilván a közhangulat hatása alatt, — tudományos testületeinkben is hiányzott a kezdeményezés. Nemzetiségeink rohamosan, de a magyarral szemben fejlődő kultúrájának megismerésére hiányzott nálunk nemcsak az érdeklődés, de az azt helyesen közvetítő alkalom is. A részvétlenség és az érdeklődés hiányának ebben a nagy tengerében csak keveseknek bátor, a magyarságot felrázni akaró kezdeményezésével találkozunk. E szórványos kezdeményezések közül kettő emelkedik ki különösebbképpen: Grünwald Béláé és Jancsó Benedeké.

Grünwald elsősorban politikus volt, meglátásai a nemzetiségi politikát illetőleg inkább politikailag, mint tudományosan megalapozottak; Grünwald ebben is inkább vates, mint céltudatos politikus. Hirtelen tűnt fel, s tragikus gyorsasággal futotta meg pályáját a magyar közéletben, mindenestre sokkal gyorsabban, semhogy eszméinek, működésének maradandóbb hatása lett volna. Jancsó Benedek nem a közigazgatás adminisztratív módszerének ismeretével fordult az oláh nemzetiségi kérdés tanulmányozása felé, hanem a kitűnő filologus módszeres felkészültségével s így érthető, hogy első sorban annak a genézise érdekelte. De más volt az a milieu is, mint Grünwaldé, ahonnan Jancsó elindult a nemzetiségi kérdésnek akkor talán általa sem teljesen átlátott mélységű problémái felé. Grünwald a Felvidék szülőtte volt, ahol a tótság életformáiban, kultúrájában még korántsem különült el a magyartól. A magyarsággal teljesen szakító cseh-tót egység gondolata legfeljebb Palacky néhány rajongó hívének a lelkében élt, itt a tótság és a magyarság, ha a szétválasztó momentumok teljesen nem is hiányoztak, még sem állott, mint ellenség, egymással szemben. Grünwald koncepciója is inkább azé a magyar politikusé, aki eddig a magyar úr fensőbbbségérzetével felülről kezelte ezt a problémát, s most egyszerre beletekintve, ijedten riad vissza annak előtte hirtelen feltárult feneketlen mélységei előtt.

Jancsó Benedek arról a Székelyföldről jött, ahol minden oldalról érezhető volt az oláhság politikai, kulturális és gazdasági nyomása. Itt a román nemzeti célok, a királyságheli és az erdélyi románok nemzeti egységre törekvése, már világos, a tömegek által jól tudott és vallott program volt, amelyhez céltudatosan igazodott az egész románság politikai, kulturális és gazdasági élete. Jancsó Benedek előtt nem hirtelenül tárult fel a magyarságot fenyegető veszély tudata, hanem ennek a tudatos ismeretében nőtt fel, s életcéljának vallotta ennek a veszélynek mélységeit

megismertetni Erdély határain túl az egész, a liberális politika ideológiájában ernyedten élő magyar társadalommal. Nem Jancsó Benedek hibája volt, hogy az oláh nemzetiségi kérdés problémája, az oláh veszedelmet közelről ismerő Bánffy Dezső és a magyarság kulturális fölényét biztosítani kívánó Apponyi Albert mellett, politikusainkat edes kevéssé érdekelte. Jancsó Benedek módszeres tudással írt köteteire és nem kevéssé alapos hírlapi cikkeire, így az erdélyi társadalom egyes rétegein kívül csak néhány lelkes magyar figyelt fel anélkül, hogy mélyebb és főleg gyakorlati eredményeket biztosító visszhangja lett volna.

Ilyen visszhangtalanul telt el Jancsó Benedek munkásságának háború előtti két évtizede, még Tisza István ismert paktumtárgyalásai is elsősorban a vezérekkel való politikai megegyezés bizonytalan talaján mozogtak, s inkább a probléma elodázását, mint annak gyökeres megoldását célozták. A háború reánk nézve kedvező fordulatai egy darabig úgy mutatták, hogy eljött az erdélyi kérdés kedvező megoldásának az ideje. Jancsó Benedek hittel és reménnyel folytatta a munkát, az erdélyi román nemzeti-ségi kérdés megoldásának tudományos megalapozását. Munkakedvét nem tépte szét Trianon sem, sőt fokozott munkakedvvel fogott a lerombolt épület alapjainak újra lerakásához. Szomorú elégtételül szolgálhatott, hogy most már, elkésve, de mégsem későn kis Magyarország egész társadalma megértéssel hallgatta szavát. A trianoni Magyarország, ha az erdélyi kérdésről tájékozódni kívánt, vagy igazságát külföld elé akarta vinni, elsősorban Jancsó Benedek felé fordult. Ezek a szomorú évek Jancsó Benedeknek különösen egy vigasztalást hoztak. A háborús esztendőék megváltozott, reálpolitikai célok felé törekvő, megacélozódott fiatalsága benne látta egyik eszményképét. Jancsó Benedek annak a tudatával szállt sírba, hogy a redempció eszménye a most felnőtt magyar ifjúság kezében méltó helyen van.

A magyar ifjúságnak egyik csoportja, amely éppen komoly tudományos törekvései miatt méltán számít már az öregek közé, Jancsó Benedek nevét írva zászlajára egy vaskos kötet tanulmányban rója le kegyeletét pátriarchai korban elhunyt mestere iránt. A sikerült nemzetiség-történeti tanulmányairól jól ismert *Asztalos Miklós* szerkesztésében megjelent kötet 23 író tollából 24 tanulmányt közöl. A szerkesztő gondos kezének köszönhető, hogy az emlékkönyv nem készült némely újabban megjelent emlékkönyv követésre nem méltó példája nyomán, s nem vált össze semmi képen sem tartozó értekezések tudományos quodlibetjévé.

Asztalos Miklós szerencsés kézzel három csoportba osztotta a tanulmányokat. Az első részt Jancsó Benedek emlékezetének szentelte. Itt *Kolozsváry Bálint* rajzolta meg Jancsónak, mint tudósnek és publicistának, portréját. A tanítványi hála és baráti ragaszkodás sugalmazta azokat a közvetlen és meleg sorokat, amelyekben *Gagyi Jenő* Jancsó Benedek háború alatti bukaresti működésének emlékeit örökíti meg. *Kozocsa Sándor* a fiatal Jancsó Benedek irodalomtörténeti munkáit értékeli tömören írt essayjá-

ban. Inkább ismertetés, mint értékelés *Szalai Béla* tanulmánya (Jancsó Benedek és a történetírás), amelyben Jancsó történeti munkáinak rövid tartalmi analizisén kívül összegyűjti Jancsónek a történeti módszerről vallott nézeteit is. A kötet gondos kézzel és módszeres alapossággal készült tanulmányai közül nem előnyösen válik ki *íjf. Könyves Tóth Kálmán* bibliográfiai összeállítása Jancsó irodalmi munkásságáról. Szerzője szemmel láthatóan elnagyolta a munkát. Hibáit, hiányait maga is kénytelen bevallani és ezeket a rendelkezésére álló idő rövidségével menti. Bibliográfiájának legnagyobb része így nem más, mint Petrik, Szinnyey és Asztalos Miklós adatainak újra nyomatása, még Jancsó kéziratos munkáinak címét is idegen kézből veszi. Ellenben teljesen figyelmen kívül hagyja Jancsónek a napisajtóban megjelent cikkeit, pedig ezeknek az összeállítása lett volna bibliográfiájának a legfontosabb része. Ki végezze el ezt a munkát a Jancsó- emlékkönyv bibliográfiájának összeállítója helyett, aki különben a rendelkezésére álló anyagot is elég zűrzavaras beosztásban közli.

Az emlékkönyv második része öt történelmi tanulmányt közöl. Ezek elseje *Tremi Lajos* tanulmánya a román őshaza és a kontinuitás problémájáról. Tanulmányának legfőbb ereje, hogy kitűnően ismeri a sokat vitatott kérdés egész irodalmát, amelyet gondos bibliográfiában gyűjtött össze. A különböző elméleteknek különösen nyelvészeti módszerrel való kritikája után arra a megállapításra jut, hogy a románység őshazája csakis a Dunától délre, a Balkán-félszigeten lehet.

A magyar-horvát államközösség kezdeteinek sokat vitatott problémájával foglalkozik *Deér József*nek kitűnő módszerességgel felépített tanulmánya. Ebben Deér szellemesen bizonyítja, hogy a magyar és a horvát történetírás kontroverziájának alapja az az ideológia volt, amely a „hódítás“, a „legitimítás“, az „örökösödés“, a „paktum“ és a „koronázás“ fogalmaiba közjogi tartalmat magyarázott, pedig ezek, — amint azt Deér Fritz Kern teoriájának megfelelő alkalmazásával bizonyítja, — részint magánjogi tartalommal bírtak; másrészt pedig az eseménytörténeti keret nem helytálló, mert róluk a késői középkor racionalizáló jogszemléletének előadása nyomán értesülünk.

Az erdélyi református egyház és iskolák állami segélyezéseknek történetével a Diploma Leopoldina idejében foglalkozik *Asztalos Miklós*. A levéltári kutatásokon alapuló tanulmány, — amelynek szempontjait szerzője nem egyháztörténetieknek, hanem kisebbségtörténetinek jelöli meg, — végső konkluziója, hogy az akkori erdélyi impériumváltozás alkalmával a többségi hatalomból minoritássá lefokozott erdélyi reformátusok ügyét pártatlan tárgyvilagossággal kezelte az uralmat gyakorló bécsi kormány, amit a mostani impériumváltozás új urairól nehezen fog megállapítani a történetírás.

A kiegyezési korszak nemzetiségi politikájának értékeléséhez sorakoztat fel új szempontokat *Albrecht Ferenc*. Szerinte sem azoknak nincsen igazuk, akik nemzetiségi politikánkat túlliberá-

lisnak tartják, sem azoknak, akik keveslik azt, ami történt. Albrecht felfogása szerint egyrészt külpolitikai tényezők, másrészt a monarchia belső struktúrája akadályoztak meg minden, bármely irányban történő nagyvonalú megoldást. Különben is a nemzeti-ségi kérdés megoldása, Albrecht szerint, bizonyos mértékig már elkészett a 67-es kiegyezés idejében. Albrecht érdekes szempontjai, amelyek bizonyos mértékig igazolják a liberális kor nemzetiségi politikáját, kíváncsossá teszik ennek a felfogásnak részletes bizonyítását is.

A történeti tanulmányok sorát *Szabó Pál Zoltán* nagyon érdekes történeti statisztikai tanulmánya zárja be, amelyben Dél-dunántúl (Baranya—Somogy—Tolna) népességi viszonyainak alakulását vizsgálja 1830 és 1920 között. Az alapos és újszerű szempontokban gazdag tanulmány egyaránt felhasználja a statisztika és a kultúrgeográfia tanuságait és eredményeivel adatszerűleg igazolja Szekfű Gyulának a „*Három nemzedék*”-ben a magyarság, a nemzetiségek és a zsidóság demografikus változásairól adott okfejtését.

Az emlékkönyv még hátralévő 14 tanulmányát a szerkesztő szerencsés kézzel „*Időszerű cikkek*” címe alatt foglalta össze. Messzire vezetne e cikkek mindegyikével itt részletesebben foglalkozni, elég legyen megemlíteni azt, hogy a tanulmányok, amelyek vagy a kisebbségi kérdés jogi és kulturális problémáival, vagy különleges erdélyi kérdésekkel foglalkoznak, kitűnően szolgálgák a kötet célját: az emlékezés kegyeletos művén kívül a kisebbségek, különösen az erdélyi kisebbségek jelenlegi jogi, gazdasági és kulturális helyzetét megállapítani és ezek alapján, a lehetőségek szerint, a fejlődés jövő útjaira is rámutatni. Az aktuális cikkek közül a történetíró érdeklődésére különösen *Teleki Pál* (Időszerű nemzetközi politikai kérdések a politikai földrajz megvilágításában), *Kniezsa István* (A szláv tudományos élet és a magyarság), *vitéz Nagy Iván* (A magyarság világstatisztikája és *Deér József* megleghangú, mégis tárgyilagos nekrológja Sufflay Milánról) tarthatnak számot.

A szép és tartalmas kötet a legékesebben szóló bizonyítéka annak, hogy Jancsó Benedek nem élt és nem dolgozott hiába. A mai magyar közvélemény kétségkívül Trianon rettenetes tanulságai nyomán, elsőrendű feladatnak tartja a nemzeti kisebbségek problémájának tudományos tanulmányozását. Csak természetes, hogy ezen az úton haladva minduntalan Jancsó Benedek úttörő munkájának nyomaira talál. Ez az emlékkönyv — szeretjük hinni — jól sikerült bevezetése, programkitűzése csupán annak a széleskörű tudományos munkának, amelyet a Jancsó Benedek társaságban tömörült magyar tudósok a nemzeti kisebbségi problémák egész területén tervszerűen és módszeresen elvégezni kívánnak.

Tóth László.

Sebess Dénes: Két Magyarország. Az elmúlt század politikai eszményei. Budapest, 1931. A Könyvbarátok Szövetsége kiadása. 80. 258 l.

Sebess Dénes, a közelmúlt magyar agrárjogi és -politikai kérdéseinek specialistája s számos e körbevágó tanulmány szerzője, nemrégiben „Gróf Bethlen István“ című könyvével (Bp. 1927) a politikai publicisztika területére tett kirándulást, most pedig fenti munkájával már a történetírói feladatok terére lépett.

A munka azokból a mélyreható ellentétekből meríti elgondolását, melyek a magyar politikai életet az elmúlt században két egymással küzdő ellentétes táborra osztották. A század első felében a fontolva haladók s a gyökeres újítók, a szabadságharc gyorsan elviharzó hónapjaiban a forradalmárok és ellenforradalmárok, az abszolutizmus lassú éveiben a harcra készülők és a békekeresők, a kiegyezés korában pedig a kiegyezés védői és támadói alkotják az átöröklődő politikai hagyományok szembenálló táborait. A szerző elgondolása szellemes, de csábít az önkényességre, hogy az író a kor politikai életének sokrétű jelenségeit az előre megmerevített tételhez egyszerűsítse le. Módszere is inkább kiszolgáltatja e veszélynek, mintsem megóvjaa attól. Nem bocsátkozik ugyanis a politikai eszmék tartalmi és történelmi vizsgálatába, hanem, — a konzekvenciák levonásával is többször adós maradva, — csak válogatja és elbeszéli a mozzanatokat, főleg a drámaiságra s a korunk eseményeivel való kapcsolatokra helyezve a súlyt. Az utóbbiak keresésében széles látókörű, éles megfigyelőnek bizonyul s gyakran mély távlatokat nyit meg, a munka szerkezete azonban a mozaikszerűséget erősen megsínyli.

A reformkor mozgalmas politikai élete kevésbé érdekli a szerzőt. Széchenyi, Wesselényi, Metternich, Kossuth forognak kaleidoszkópjában, anélkül azonban, hogy a lüktető folyamatban a kor politikai életének átfogó keresztmetszete valóban érzékelhető volna. Szívesebben időzik a szabadságharcnál. A politikai horizont szélső határain szemlélteti egyrészt a forradalmi utca urait, Madarász Lászlót és Perczel Mórt, másrészt az udvar körül szervezkedő ellenforradalmárokat. A közbulállókát sodorják az események, a helyzet teljesen zilált, pártok és egyesek nem tudják ki az ellenség. A „terroristák, — ez a közelmúltból visszasötétlő elnevezés itt bántóan elhibázott, — és az udvarnál mindent fel-, sőt eladók szélső körén belül, Batthyány és Kossuth harcát, a nemzet öncélúságának elve alapján detronizálók s az alkalmas vezér hiányában és Kossuth nyomasztó népszerűségének súlya alatt csak tengődő békepárt küzdelmét, a katonai párt intrikáit eleveníti meg a szerző s nem habozik egyelőre lezárt vagy a tudományos revízió útján levő kérdésekben eltérő álláspontra helyezkedni. Így Madarász Lászlót a Zichy-kincsek ügyében ártatlannak nyilvánítja, abból indulva ki, hogy a gyémántok Boliac ügynök kezében titkos úton Omer pasa megnyerésére voltak szánva. Tekintve azonban, hogy ez az akció a szabadságharc utolsó heteiben folyt, viszont a kincsek megdézsmálását már március elején megtörténtnek állapította meg a vizsgáló bizottmány, megoldatlan rejtélyként merednek fel

a kérdések, hogy, — ha valóban csak a Boliac-féle gyémántok hiányoztak a kincsek közül, — Madarász László elbuktatása idejében hol voltak a gyémántok, élethalálharcában miért nem védte magát a valóság felfedésével Madarász s miért nem védte meg őt Kossuth? Madarász szerepe tehát továbbra is tisztázásra vár. Nagy elismeréssel szól a szerző Bemről, kinek emlékét nem zavarja máig sem bántó vonás s szembeállítja vele Görgeyt, kinek jellemképében már sötét árnyakat lát. Görgey fegyelmezetlen, gúnyolódó; ingerült becsvágy kínozza s az „első lépésétől fogva Világosig a habozás, kapkodás az útja“. Elbuktatja a kormány terveit, végzetesen a délvidéki koncentrációét s felidézve az osztrák vezérek gyűlölködő bosszúját, az oroszok előtt teszi le a fegyvert. A szerző ellene idézi a bosszúállás napjaiban felvett s csak a közelmúltban hozzáférhetővé vált kihallgatási jegyzőkönyveket. A békepárti Kovács Lajos azt vallja, hogy a világosi fegyverletétel Görgey és a békepárt magatartásának együttes eredménye. Hasonlóan vall Görgey is Klagenfurtban, megmagyarázva, hogy céljuk Kossuth eltávolítása, a pragmatica sanctio kiépítése s a háború mindenáron való befejezése volt. Fővezér, aki nem hisz a győzelemben s nem akar harcolni. Miért maradt a helyén? kérdezi Sebess, de az olvasóra bízva itt is adódó következtetése levonását, hogy Görgeynek, annak felismerése után, hogy Kossuth-tal a harc célja és folytatása tekintetében többé meg nem egyezhetik, két útja lett volna: Kossuthot félretenni vagy magának félreállani. A habozó Görgey nem ezt tette, hanem a fővezérséget is megtartva, belépett a detronizációs kormányba, de a kormány nélkül és ellen dolgozott. E súlyos, morális tévedés következményei sujtják mindmáig s ezek adják kritikusainak, mint Sebessnek is, a sötét színeket portréikhoz.

Az abszolutizmus korában főként a kémjelentések alapján figyelte a társadalom magatartását. Írói tolla azt követően a kiegyezés korában érkezik arra a területre, hol otthonosan s az eseményeket összefogóan szánt. Nem méltatója a kiegyezésnek, melyet a király legszemélyesebb alkotásának tart. A király taktikázása ügyesebb volt Deákénál, a hadsereget sikerült megtartania egységesnek, a császári hadsereg hagyományaiban. A kiegyezés holtpontra juttatta a magyar politikai törekvéseket, véglegességének útjában állott a nemzeti politika elve, de guvernementális politika csak keretei között volt lehetséges. Magyarországon a nemzeti lét továbbfejlesztendő minimuma, a másik oldalon káros maximumszámba ment. Hibás szerkezet a birodalomban, zavarja annak működését. Az 1889. évi véderővita felfedte a birodalom beteg, lázas állapotát, a közjogi harc állandósult s egyre vésztljóslóbb lett a nemzetiségi kérdés. Ez a kérdés kormányzatilag nem oldható meg többé, függvénye lett az európai hatalmi politikának s a magyarság önálló állami lét hiányában a hatalmi csoportosulásokban nem keresheti érdekei útját, a birodalom külpolitikai érdekeihez van szegedve. A század vége reményt vesztett. A kor dekadens, fenyegető társadalmi

szervezkedések morajlanak s a birodalom egész csontszerkezete beteg.

Sebess Dénes szemlélete impressziószerű; inkább publicista, mint történétíró. A felvetett kérdéseket nem elemzi, hanem szubjektív impressziója tárgyává teszi. Minduntalan azt érezzük, hogy a képről, amit bemutat, lényeges vonások hiányzanak. A kor gazdag emlé- és vitairódmát jól ismeri, de e legtöbbször politikai érdekeltségben álló öngazolásjellegű írások ellenőrzésére nem törekszik. Feltétlenül vizsgálni kell pl. a 49-es megtorlók bíróságai előtt felvett kihallgatási jegyzőkönyvek adatainak megbízhatóságát is. Ezek folytán, — jóllehet a szerző érdekes és szempontokban gazdag olvasmányt nyújt, mely az ú. n. könyvsiker feltételeivel lép a nyilvánosság elé, — eredményei nem mindig hatnak a véglegesség meggyőző erejével.

Az egyetemi nyomda díszes külsőben állította ki a könyvet a Könyvbarátok Szövetsége részére, kár azonban, hogy az sajtóhibáktól nem mentes. A munka végén közölt s terjedelmessége dacára is jelentékeny műveket nélkülöző bibliográfia csoportosítása önkényesen és gondatlanul történt. Szabó István.

Kogutowicz Károly: Dunántúl és Kisalföld írásban és képen.
I. k. Szeged, 1930. M. kir. Ferenc József-Tudományegyetem
Földrajzi Intézete. Nagy 8°, 298 l. (144 szövegekőti kép, 60
tábla, 6 térképmelléklet.)

Legutóbb Hunfalvy János írt 1865-ben, illetőleg 1886-ban a kor színvonalán álló földrajzot Magyarországról. Azóta geográfusaink szép eredményeket produkáltak ugyan szaktudományuk egyes területein, az egész ország tudományos geográfiai feldolgozása azonban a Lóczy Lajos által írt és mintaszerűen szerkesztett Balatonvidék monográfián kívül a mai napig sem készült el. Az utóbbi évtizedek munkásságában erős hangsúlyhoz jutott a természeti jelenségek indokolása, ami által a Bél Mátyás, Windisch, Korabinsky, Csaplovics, Vályi és Fényes-féle, csupán helynévmutatóból és statisztikai adatokból álló régi földrajzot akarták mozdulatlanságából kiemelni. Sikert is a földrajztudománynak mélyebb tartalmat adni és kutatási területét kiszélesíteni, de a fizikai érdeklődés mellett háttérbe került az antropogeográfia, amely a természet mellett az emberi munkának is helyet kér a földrajzban. Ratzel 1887-ben lefordított emberföldrajza geográfusaink körében évtizedeken át nem talált megfelelő visszhangra. A földrajztudomány művelői szívesebben foglalkoztak általános és fizikai földrajzi témákkal, tanulságos külföldi utazásokat végeztek, amelyekről színes útleírásokban számoltak be, közben a magyar tájaknak vagy kisebb területeknek monográfikus feldolgozására egyre ritkábban került sor, s így megfelelő részletmunkák hiányában senki sem akart vállalkozni egy részletes magyar földrajz megírására. Jelentek ugyan meg a tankönyvek kereteit meghaladó modern irányú

szintézisek is, ezek azonban távolról sem nyújtják azt, ami egy vidék megismeréséhez elengedhetetlenül szükséges. Ezidőszert csak az „Osztrák-magyar monarchia írásban és képben“ az egyetlen olyan munka, amely különböző színvonalon és különböző szerzők tollából, valamelyes tájékoztatót nyújt Magyarország vidékeiről.

Az antropogeográfia intenzívebb művelését az újabb időkben kezdték meg fiatalabb geográfusaink. Legtöbbet tett népszerűsítése érdekében a Kogutowicz Károly által szerkesztett „Föld és Ember“ című folyóirat, amely kifejezetten magyar földrajzi problémák vizsgálatát tűzve ki feladatul, település-, gazdaság-, történetföldrajzi tanulmányok és földrajzi forráspublikációk közlésével irányt mutatott hazánk geográfiai multjának és jelenének feldolgozásához. A „Föld és Ember“ által teremtett iskola hozzájárult az új magyar földrajzi szintézis előkészítéséhez is, amely most Kogutowicznak „Dunántúl és Kisalföld“ című munkájával a megvalósulás stádiumába lépett.

Kogutowicz egész Magyarország földrajzának a megírását tervezi, a Dunántúl és Kisalföld első kötetét követni fogják a Nagyszőlősi, a Felföldek, Erdély, Horvátország és a Tengeremellék kötetei. Földrajzi szemlélete az antropogeográfia úttörőinek alapelvein épül fel, módszere azonban eltér a kialakult sablonoktól. Tájföldrajzot akar adni, ezért a politikai és közigazgatási beosztást tudatosan figyelmen kívül hagyja, hogy a területnek bizonyos összefüggések szerint kisebb egységekre való bontásával a vidéket annál alaposabb vizsgálat alá vehesse. Feldolgozásában egy saját elgondolású, új emberföldrajzi módszer szerint jár el, amely alkalmasnak bizonyul a kis egységeken keresztül a táj nagy összefüggéseinek megállapítására. A tájat önálló szervezetnek látja, amely különböző korú elemekből van összetéve. „Nemzedék nemzedék után újabb nyomokat hagy rajta, melyek mint egymásra telepedett rétegek borítják a tájat.“ A tájföldrajznak történelemnek is kell lennie, a mai kultúrtáj a fejlődési mozzanatok ismerete nélkül nem érthető meg. Az őstáj és kultúrtáj tudatos elkülönítésében megfelelő egyensúlyba kerül nála a fizikai földrajz az emberföldrajzzal. A történelmi fejlődésből vezeti le az őstájnak kultúrtájává való átalakulását, egyaránt felhasználva a történeti és természettudományok megállapításait.

Nem kell tehát külön hangsúlyoznunk művének hasznát a modern történetkutatás céljaira. Épp egyik legújabb vezető munkánk, Szekfű Magyar Története emeli ki a magyar föld változásainak hatását a rajta élő nép történetére és erőteljesen ki is aknázza az ily szempontból kínálkozó lehetőségeket.

Az általános részben könnyen érthető módon ismerteti meg a szerző, a multba lehetőleg visszanyúlva, a Dunántúl fizikai földrajzi viszonyaival (klíma, csapadék, stb.) a tavakról és folyóvizekről valóságos életrajzi adatokat kapunk. A talajviszonyok és a növénytakaró ismertetésénél megtudjuk, hogy a fenyő- és lomboserdők hogyan honosodtak meg az

egyes területeken és az emberi kéz milyen változásokat okozott az erdőségek eloszlásában. Térképen szemlélteti az ősi erdőtakaró visszahúzódását az emberi terjeszkedéssel kapcsolatban. Így jut el az őstájon keresztül az ember megjelenésével kialakulni kezdő kultúrtáj egyes korszakainak leírásához, állandóan szem előtt tartva, hogy a föld felületének fokozatos átalakulása a természeti tényezők és az emberi kultúrmunka kölcsönhatásának eredménye. A kultúrtáj alakulásait részben történetföldrajzi módszerrel szemlélteti. A mult egy-egy jellegzetes korszakát választja ki a táj földrajzi képének rekonstruálására. Ilyen korszakok: az ősember kultúrája, a Dunántúl római kora, a magyarság letelepedése, a török hódoltság, az ország újjáépítése és a jelenkor. A tatárjárásnak nem találja szembeötlő kezenyomát a táj arculatán, a honfoglalástól a török dúlásig folytonos emelkedést lát, ezért nem tartja szükségesnek egy közbeeső korszak beiktatását. E megállapítás helytálló lehet a Dunántúlra, mégis tanulságos lett volna Csánki alapján a XV. századi földrajzi helyzet bemutatása, amiből érdekes egybevetéseket lehetne tenni más vidékekkel.

A leírt korszakokban találó rajzokat kapunk a magyar föld változó viszonyairól, az első településekről, a magyar és idegen falutípusokról, a házak építésmódjáról, a néprajzi viszonyokról, a földbirtok megoszlásáról, az úthálózatról, a vízszabályozásokról, a termőterület növekedéséről, a lakosság foglalkozásáról stb. Kimutatja, hogy a települési formákra a lakosság nemzeti és nemzetiségi összetétele és a vidéken felhasználható építőanyag is lényeges befolyással van. Helyszíni megfigyelések alapján állapítja meg a házak építőanyagára vonatkozó statisztikai felvétel hasznavehetetlenségét; számos régi faházat talál ma is olyan községekben, ahol a 30 év előtti statisztika csak kőházakról vagy sárházakról tud. Különös figyelmet érdemel a XVIII. századi táj rekonstruálása, amelyhez a II. József-féle katonai felvétel adatait is felhasználja. E nagyértékű, másfélezer színezett nagyméretű lapból álló részletes térképfelvétel a legfontosabb forrása az ország hódoltság utáni átalakulásának. A felszíni formákra, hidrográfiára, szárazföldi és vízi közlekedésre, a telepek eloszlására, művelésére, építésmódra, a dülönevekre, az erdők kiterjedésére, az árterületekre, a futóhomok és szik térfoglalására, a felszínen akkor még megállapítható régi sáncokra, utakra, romokra, elpusztult községek helyére vonatkozó pontos, a térképen megrögzített adatokból egyaránt meríthet a földrajztudomány, történelem, archeológia, a nyelvészet, sőt az agrogeológia is. E felvétel nemcsak a XVIII. századi magyar földet tárja elénk a maga teljes, csakis térképen megrögzíthető hűségében, hanem a kultúrmaradványok feltüntetésé révén a korábbi helyzetre is tájékozódást nyújt és a későbbi viszonyok összehasonlító vizsgálatát is lehetővé teszi. A térképészeti kútfők adatainak értékesítése régi mulasztása történetírásunknak. Elismerjük ugyan a régi térképek forrásértékét főleg vár- és

várostartörténeti szempontból, de nem rendelkezünk a megfelelő készséggel az ilyen kútfők feldolgozásához. Kogutowicz a szakember biztonságával oly értékes történeti anyagot tudott e térképek nyomán megszólaltatni, amit nem hagyhat figyelmen kívül a történetírás és ami egyúttal arra is figyelmeztethet, hogy a történeti kartográfia értékelési módszerét a történész mielőbb elsajátítsa és addig is a rendelkezésre álló eredményeket felhasználja. E téren a két tudomány együttműködésére van szükség; elismerés illeti Kogutowiczot, hogy e fontos kútfő értékesítésével ezt a munkát megkezdte. Elmúlt korszakok földrajzi képén át világít bele a mai kultúrtáj strukturájába. A jelenkor rajzában érvényesül a gazdaságföldrajzi indokolás, helyet kapnak benne a modern közlekedés, intenzív mezőgazdaság, gyáripár, kereskedelem, bányászat és népesedési viszonyok a legújabb statisztikai adatok felhasználásával.

A könyv második részében, a tájleírásoknál, ugyanazt a módszert alkalmazza. E kötetben 9 déli tájegység leírását találjuk; az északi tájegységek, a városok és a települések összefoglalása a második kötetben kerül sorra. A tájak részletes rajzánál látjuk, hogy mennyire rányomják bélyegüket egy-egy terület életkörülményeire a földrajzi fekvés, a talajviszonyok, a lösz- és agyagterület, a kő, az erdő, a futóhomok, a víz és a láp uralma. A megtelepedett ember életformáit mindig hozzá kell mérni a táj földrajzi adottságaihoz. Erről győznek meg bennünket az előttünk felvonuló Balaton, Alsószalamellék, Somogyi Nagyberék, Belsősomogy, Zselic, Kaposvölgy, Külsősomogy, Mezőföld és Sárköz népének a tájban elkülönülő és egymásbaolvadó életformái.

A gazdag, változatos mellékletek és illusztrációk nyomon kísérik az előadást; a hozzáértéssel és ízléssel kiválasztott, nagyrészt személyesen összegyűjtött és megrajzolt szemléltető anyag rendkívül hozzájárul az érdeklődés fokozásához és a tárgyalt részek megértéséhez. A földrajzkiadványokban az unalomig ismétlődni szokott illusztrációk helyett itt merőben újat és változatosat kapunk. A térképek elsőrangú szakember kezére vallanak, értékes nyereségei a magyar kartográfiának. Igen tanulságos a Dunántúl növénytakarójáról készült térkép, amely a fátlan területek és erdőségek régi és mai kiterjedését szemlélteti. A gazdag képanyagból kiemeljük az Állami Térképészeti Intézet által készített légi felvételeket, amelyek meglepő hűséggel mutatják be a mai kultúrtájat és igen alkalmasak a beható tanulmányozásra. A szövegközti rajzok közt figyelmet érdemel a gyepűvel kapcsolatos és a szentek neveiből képzett helynevek térképrevitele, a nemzetségek szállásterületeit, a római és középkori topográfiai adatokat feltüntető rajzok, az irtástelepülés vázlata és számos jól sikerült ábra, amelyek bonyolultnak látszó folyamatokat néhány vonással megvilágítanak.

A szerző töretlen úton járva számos nehézséggel találkozott; kívánt volna a táj történetével kapcsolatban itt-ott többet is elmondani, de ritkán támaszkodhatott földrajzi részlettanul-

mányokra, szegényes hely-, népiség- és településtörténeti irodalmunk is gyakran cserbenhagyta. Kitűnik, hogy nem lehet új földrajzot írni csupán az eddigi eredmények szintétikus feldolgozása alapján, sok személyes megfigyelésre, új megállapításra és helyreigazításra van szükség még olyan vidéknél is, amely aránylag gazdag irodalommal rendelkezik. Előre látjuk a nehézségeket azoknál a területeknél, amelyeknek feldolgozása érdekében jóval kevesebb, vagy semmi sem történt.

A történelem megállapításainak felhasználásával elmélyítette és tudatosá tette a kultúrtájra vonatkozó ismereteinket. Komoly történelmi tanulmányokat végzett, földrajzi és kartográfiai kútforrásokat dolgozott fel; könyve tehát a történelem számára is becses segédeszköz, nemcsak a hely- és gazdaságtörténeti tanulmányoknál, hanem minden oly kérdésnél, melynek vizsgálata a földrajzi viszonyok ismerete nélkül nem juthat helytálló megállapításokhoz. Megtalálja benne a történész, amit eddig hiába keresett, a földrajzi tájékozódást, a táj életére vonatkozó legfontosabb tudnivalókat, amelyek alapján könnyen áttekintheti és kijelölheti a témájával kapcsolatos további teendőket.

Az új magyar tájföldrajz értékes nyeresége irodalmunknak és remélhetőleg a fiatal geográfus nemzedékét további munkára fogja serkenteni. Kíváncsok volna, hogy a Dunántúl és Kisalföld kötetét mielőbb a továbbiak is kövessék. **Eperjessy Kálmán.**

Wells, H. G. : A világtörténet alapvonalai. Az élet és az emberiség történetének tüköre. Dr. Ernest Barker, Sir H. H. Johnston, Sir E. Ray Lankester és Gilbert Murray tanár segítségével és közreműködésével írta —. Harmadik, a művészetek fejlődésével bővített kiadás. Fordították Kiss Dezső és Lambrecht Kálmán. Budapest, 1930. Genius. 4° XIX + 756 l.

Az emberiség sorsának mai fordulója idején természetes dolog, hogy az érdeklődés fokozott élénkséggel fordul a történelem felé és itt is főként a nagy szintézisek sürgősségét érzi, melyek az egész emberi történelmet egységes eseménysorozat, fejlődés egészévé olvasztják és a mult alapján a jövő irányát igyekeznek megvonni, s így az emberiség sorsának tendenciáját megfogalmazni. Ezek a történelmi művek bizonyos fokig maguk is részeivé válnak a tényleges történetnek, miután a történet szereplőinek, az embereknek a szemléleti módját és elhatározásait többé-kevésbé befolyásolják. Ezért kell Wells művét is, bárminő álláspontot is foglaljunk el vele szemben, igen komolyan és alaposan szemügyre vennünk.

Wells kétségtől egyike a legnagyobb hatású íróknak, nemcsak az angolul beszélő emberiség, hanem buzgó fordítások révén az angol nyelvhatáron kívül élők körében is. Ennek a hatásnak a forrása nem utolsó sorban bátor, szenvedelmes vérmérsékletében rejlik, előadásának ebből fakadó közvetlen frissességében és élénkségében, mellyel a jelen történetének legégetőbb emberi gondjait

szépirodalmi formába önti. Ez a szépirodalmi forma tiszta művészi szempontból igen-igen sok kívánnivalót hagy hátra, de pongyoltságában az esztétikai „gátlásokat“ elhárító didaktikai célokat pompásan szolgálja és alkalmas arra, hogy az intellektuális tartalomra irányítsa a figyelmet, azt könnyebben felfoghatóvá, szemléletessé és megragadhatóbbá tegye. Ám Wells hatásának a forrása nemcsak írói formájában rejlik, hanem magában mondanivalójában is. Elsősorban, mint mondtuk, a jelen legnagyobb kérdéseit oldozgatja, s könnyen átérthető, világosan rendszerezett, szinte magától értetődő és vonzó elméletekben fejt ki megoldási tervezeit. Ha keressük a jelzőket, melyekkel e tervezeteket illethetjük, a racionalista ideáлизmus, optimizmus, radikálizmus és naivitás szavaira bukkanunk. A „természetes józan ész“ elfogulatlansága ez, melyet a módszeres és rendszeres tudományos iskolázottság nem élesztett kritikussá, sőt gyakran kételkedővé. E gondolkodó előtt nem ismeretesek azok a finom módszerek, melyekkel a tényeket boncolás alá kell vennünk, hogy igazi mivoltukat megmutassák, maguk a tények nagy tömegei is ismeretlenek előtte, melyek ismerete megakadályozná nagyon is kézenfekvő elméletei megalkotásában, nem szokott hozzá szemináriumban vagy laboratóriumban, hogy mintegy kísérletileg nem is két, de számtalan oldalról szemlélje a jelenségeket és így inkább fokozza, mint egyszerűsítse a probléma kérdésességét, s végül nincsenek birtokában azok az elméleti belátások, melyek számos tudós nemzedék szorgos munkájának az eredményei, s melyeket csak a tudomány műhelyében lehet magunkévá tenni, — egy szóval Wells írásaiban az autodidakta merészsége, könnyedsége és magabizása szemlélhető, s éppen ez az, ami az átlagos műveltségű közönség körében szellemi vezérséget biztosít neki. Meg kell vallanunk azonban, hogy Wells a maga ideáлизmusával, éppen nem a legrosszabb vezérek közé tartozik korunkban, s kritikánk e pillanatban csupán tudományos képzettségét illeti. Világsszemlélete, meggyőződése, törekvései nemesek, tiszteletreméltók, az emberiség javára irányulók. Ámde a laikus tájékozatlanságában figyelmen kívül hagy számos feltétlenül figyelembe veendő tényezőt, s így a tényleges helyzetről alkotott képei hiányosak, egyoldalúak, elképzelései naivak, tervezetei illuzórikusak. Utópisztikus következtetései, melyek a radikális racionalizmus optimizmusában fogantattak, akkor válhatnak valóra, ha az emberi történetet csak az ész irányítaná és a józan belátás mindenható erővel uralkodna. Egy ilyen utópisztikus elképzelés és e racionalista meghatározottság alkotják azt a szempontot, melyről „az élet és emberiség történetének“ nagyszabású képét is ábrázolja.

E munkát elsőrangú szakemberek segítségével és közreműködésével írta, s adatainak helyességéről, arról, hogy ténybeli ferdítés a tendencia érdekében sincsen benne, olyan szigorúan lelkiismeretes historikus kezeskedik, mint Troeltsch, kinek kritikáját összegyűjtött művei negyedik kötetében olvashatjuk. Az, ami e könyv körül kritikánkat kihívja, módszere és szemléleti

módja, mely teljesen Wells szelleméből fakadt, s ezért ő felelős. Azonban ítélkezni is csak a következők megfontolásával tanácsos. Tudjuk, hogy a történelemírás az adatok válogatásán alapszik, melyet a történelmi értékelés vezet. Tudjuk azt is, hogy az *egész* emberi történetet *egységes* képpé fűzni csak azzal a feltevessel lehet, mintha valóban egy közös tendencia, fejlődési irány rejlene a zűrzavaros eseménytenger mélyén. Az pedig elvitathatatlan és kikerülhetetlen lélektani tény, bármennyire is sajnálatos a tudományos objektivitás szempontjából, hogy ennek a tendenciának a felvételében a jelen helyzet, kora és személyisége alapjaiban fogant saját szándékai befolyásolják a historikust. Másrészt azonban azt sem feledhetjük el, hogy a historikus a történet alakjai és eseményei felett nem tarthat erkölcsi ítélőszéket abból a szempontból, hogy ők is azonosították-e magukat a historikus tendenciájával, vagy sem, csupán világtörténeti jelentőségüket határozhatja meg, egyebekben pedig tartozik immánens kritikát gyakorolni felettük. Ha tehát el is ismerjük Wells ama jogát, hogy közös fejlődési tendenciát ismerjen fel az emberiség történetében, másoldalról meg kell állapítanunk, hogy a historikus legfontosabb erényét, azt, melyet egyenesen a historikus érzéknek is nevezhetünk, az immánens kritika képességét, mellyel idegen korok és személyiségek szellemébe is bele tudja élni magát és azokat megérteni képes, teljes mértékben nélkülözi.

Könyve bevallottan gyakorlati szükségből és gyakorlati céllal készült. A világháború után egyszerre felmerült a gondolkodó emberek előtt a nagy kérdés: „Hogyan szakadtak ránk e dolgok?” A mélyebb okokat kutatva a történelemhez fordultak, próbáltak visszaemlékezni az iskolában tanultakra, ám rájöttek, hogy ott csak partikuláris történelmekre tanították őket, noha ők most „az összefüggő vagy világ dolgainak nyitját igyekeztek meglesni.” Wells igen megvető hangot használ a régi históriával szemben, nem tudván vagy nem véén figyelembe, hogy napjainkig *tényleg* nem volt olyan szoros az összefüggés az emberiség összes népei között, mint ma már, nem is lehetett tehát olyan univerzális a história szemlélete sem. A „világtörténelem” többkevesebb joggal szorítkozott Európára, azaz a Földközi-tenger medencéjére, s az „újvilág” csak függelékként jött számba. Ez volt nemcsak Ranke univerzalizmusa, de ez az európai partikularizmus az álláspontja még Troeltsch-nek is 1923-ban! Wells ezt az univerzalisztikus szükségletet akarja kielégíteni világtörténelmével. A másik gyakorlati szempontot akként formulázza, hogy rájött, „hogy milyen életbevágó fontossága van minden politikai munkában annak, miként értelmezi az ember a multat. Mert alapjában véve mi egyéb az ember politikai tevékenysége, mint cselekvésben kifejezett eszméje a multról?” (IV. 1.) S Wells lelkében most két folyamat találkozott, — mely jelenség élénk fényt vet a historikus munkájának benső természetére, — egyfelől a jelen helyzet szemlélete és az ebből fakadó politikai kíváncsiság belátása, másfelől e helyzet megértéséhez vezető történelmi kutatásokból nyert tanul-

ságok hatása. Egyik a másikat alakította. A történet benső, fejlődésszerű szükségeként tűnt föl előtte korunk válságának a megoldása, tárgyi igazolást nyert e tervezet előtte, mely tárgyi igazolás a maga logikus mivoltával e tervezet megvalósulásának biztosítékául is kínálkozik a racionalista előtt, másfelől pedig az egész történeti eseménykháosz e megoldás irányában rendeződik szemléletében. A történet valóban egyetemesnek és egységesnek tetszik előtte.

Az a principium, mely ezt az egységet szisztematizálja, a világállam eszméje, mely a földkerekség összes népeit magában egyesíti demokratikus kormányzat alatt. Ennek a tendenciáját látja az emberi nem egész történetében, s az eseményeket és egyéneket úgy ítéli meg, mintha kötelesek lettek volna ezt a célt szolgálni. Tehát nemcsak jelentőségüket méri le, hanem ítéletet is tart felettük.

Wells szellemi irányultsága tipikusan idealista és szociális. „A magasabbrendű érdekekért megfélemedezni önmagunkról, annyit jelent, mint börtönből kiszabadulni,” ebben fejezi ki filozófikus alapelvét, s ez határozza meg történeteszemléletét is. Ezért látja az emberiség történetében huszonhárom század óta, amikor e három eszme életre ébredt, „a tudomány, az igaz élet, az emberi világközösség eszméjének történetét.” (218. l.) A történetben „a világ lassú felemelkedését látja a közös tudat és közös akarat magaslatára.” (315. l.) A közös tudat és akarat fontosságát számtalanszor hangsúlyozza és ezért emeli ki lépten-nyomon a nevelés és a nagy világvallások történeti szerepét, melyek megvalósításuknak egyedüli eszközei. Ő maga mélyen vallásos, keresztyén érzületű, a krisztusi tanokban látja legteljesebben kifejezve az univerzalizmus és a jóakarat eszméit. Mindebből önként következik, hogy Wells korántsem materialista. „Mindaz, amit az emberek és nemzetek cselekszenek, azoknak az ösztönszerű motívumoknak a következménye, amelyeket bizonyos eszmék váltanak ki.” „A fizikai körülmények alig játszanak szerepet. „Minden emberi történet alapjában véve eszmék története.” (649. l.) Rendületlenül hisz a haladásban, melyet az emberi gonoszság és esztelenység csak késleltet, de nem hátráltat. A haladás tendenciája éppen a racionalizálódás, az észszerűnek az emberiség egyeteme által való belátása, melynek eredménye a demokratikus világállam megvalósulása.

Ez a szociális és étátisztikus irányultság oly egyoldalúságra vezet, hogy eltorzítja ábrázolásában a történet tényleges folyamatát és tényezőinek, mozzanatainak valóságos viszonyát. Történelme csak politikai történelem. A szellem élete a művészetben és tudományban csak függelék fejezetek formájában kerül tárgyalásra. Ezek a részek azonban egyáltalában nem adnak szemléletes képet, csak iskolás adatfelsorolások, melyekből az derül ki, hogy szerzőjüknek semmi érzéke sincs a művészet és tudomány lényege iránt, bennük is csak szociológikumot lát. Szellemi mozgalmak leírásainál mindig azt az egy-két jelzőt várjuk hasztalan,

melyek a lényeket fejeznék ki. De ő nem látja a lényeket, tehát nem találja meg a jelzőt sem. Némelykor egyenesen megdöbbenően naiv. Igaz, hangsúlyozza, hogy az emberi történetnek csak a fővonalt akarja ábrázolni (456. l.), ezt pedig ő a szociológikum alakulásában látja, de akkor is szerveesebben kellett volna beilleszteni a kultúrtörténeti fejtegetéseket, vagy teljesen elhagyni. Ilyen formában súlyos kompozicionális hiba. De éppen ez, a szociológikum és politikum ilven hipertrófiája Wells személyiségének és történeti látásának legfontosabb jellemzője. S ehhez járul erős racionalizmusa. Ezekből a sajátságokból érthető nem egy történeti jelenség hibás felfogása és megítélése még a politikum síkján is. Irracionális okokat sem megpillantani, sem megérteni nem képes. Itt is bámulatos naivságokkal találkozunk nem egyszer. Csak egy példa, hogy képtelen felismerni a római-pun háborúk mélységes okait és mint esztelenséget ítéli el. A renaissance kezdetei, kibontakozása, fejlődése, lényege elvész keze alatt. A reformáció bonyolult mozgalmának eredetét csupán szociális motívumokban vázolja. Arról ne is beszéljünk, mennyire hibás szemszögből látja az egész középkort, s összes alakulatait. Itt is csak az univerzalizmus eszméjét hordozó mozgalmakkal szemben mutatkozik megértése, de gyakran önkényes feltevésekre való hajlama is. Az újkori Európának, mint történeti jelenségnek, a lényegét az államiság korszerű formájában látja, nem csupán általános szellemi lényegének egyik tünetkezését ismeri fel ebben is.

Az aztán csak természetes, hogy a történeti eseményeket, jelenségeket és egyéneket aszerint ítéli meg és ítéli el, hogy mennyiben játszanak közre az emberiség egysége és a világállam előkészítésében. Kritikája tehát objektív; egy emelkedett szempontból, s minden faji vagy személyi elfogultságtól csaknem egészen mentesen gyakorolja, azonban nem immánens, nem igazi históriai kritika. (Históriai érzékére egyébiránt mi sem jellemzőbb, mint az, hogy szerinte „Voltaire-ben és Gibbon-ban is igen erős történeti érzék lakott” s jellemző, hogy miért van ezen a véleményen: „mindkettő nyíltan és teljesen kitárta véleményét az emberi élet dolgairól.” (511. l.) A görög városállamokat megrójjá, amiért nem egyesültek; nem győzi ócsárolni teljes szenvedélyességgel Demosthenes-t, mert természetesen Makedon Fülöp és Sándor uralmában a világállam megvalósítása felé tett első lépést látja. Annál különösebb, hogy mily kevés méltánylással viseltetik a római világbirodalom univerzalizmusa iránt. Igaz ugyan, hogy a gáncs főként a demokrata részéről illeti a császárságot, — amellett, hogy nagyon is szembeötlővé teszi „a római lélek némi szűrkességét”, amint nevezi. (284. l.) Mert Wells törhetetlenül demokrata, vakon hisz a néphatározatok bölcsességében, ha azok „tiszta úton” jöttek létre. (272. l.) Az azonban érdeme összefoglalásának, hogy gazdagon érvényesíti az újabb Ázsiára vonatkozó kutatásokat, kiemeli népeinek szerepét az egyetemes történetben, néha talán túlozza is jelentőségüket, s szemrehányásul használja fel őket Európával szemben. A hunokról igen szépen ír. (300. l.)

A magyar nemzetnek a nyugati kultúrát védő szerepét is magasztalóan emeli ki, mikor nagy rokonszenvvel beszéli el negyvennyolcas küzdelmünket a szabadságért. (583. 1.)

Abban semmi különös nincs, hogy a viszályok és háborúk forrását a társadalmi és nemzeti elkülönülésben látja. Az ellenben már nagy elfogultság s a historikus tevékenységében megbocsáthatatlan egyoldalúsághoz vezet, hogy engesztelhetetlen ellenszenvvel viseltetik a nacionalizmus iránt és az újkori imperiálizmus roppant jelentőségről végzetesen nem tud tiszta és elfogulatlan képet alkotni magának. Ha mást nem, azt mindenesetre figyelembe kellene vennie, hogy bárminő bűnök is terhelik ezt az imperiálizmust, az emberiség tényleges egységét mégis csak ő teremtetette meg hódításaival. A nemzeti különállás pedig, mindentől eltekintve, a maga sajátosságaival az emberi kultúra változatosságát és dialektikus fejlődését biztosítja. Azt is meg kell azonban jegyeznünk, hogy Wells a nemzetiségnek, — ha már megvan — teljes szabadságot követel s szerencsétlen nemzetiségi rendelkezések, a bennük megnyilatkozó nacionalis gyűlölködés és imperiálizmus egyik oka annak a kemény ítéletnek, mellyel a világháborút befejező békét sújtja. „A világ sorsát intéző“ hármastanácsot nem győzi a legszenvedélyesebb megvetésben részesíteni. Egyáltalában, mennél közelebb érünk napjainkhoz, hangja annál szenvedélyesebbé válik, s egymást kergetik könyvében a kirohanások az európai hatalmak bűneivel szemben, melyekkel előkészítették, lefolytatták és befejezték a négy esztendő „tömegmészárlását“, mely észszerűtlen volt; ez a leg súlyosabb ítélete a racionalistának. Éppen ezért súlyosan ítélkezik a világtörténet összes forradalmairól is, mert azok szenvedélyek kitörései, tartós eredményeket nem hoznak létre, eredményeik nélkülük is létre jöttek volna, békés, észszerű fejlődés, reform útján. Ez az oka eme angol fabianus szocialista ellenszenvének a Marx-féle szocializmus osztályharcelméletével szemben is. Ez a racionalisztikus álláspont biztosítja azonban, hogy korunk történetének egyetlen tényezője javára sem elfogult. Ő mindezt felülről nézi, s onnan ítélkezik. Annak a szilárd meggyőződésnek a magaslatáról, hogy az emberiség a leg súlyosabb válságba került, melyet csak a tulajdon, a pénz és az államok közti viszony észszerű szabályozása oldhat meg, s e megoldás egyetlen formája a világállam. Ezeknek a meg gondolatoknak, mint óhajoknak, a jogosságában, észszerűségében és kívánatosságában aligha kételkedhetünk. De ezek az élet gyakorlatában élő ember, a jövő sorsán tépelődő politikus belátásai, a historikust ezek nem befolyásolhatják történeti felfogásában, ítélkezésében és ábrázolásában. Kérdés ugyan, hogy képes-e emberi szellem az előfeltevéstől mentes történelmi kép megalkotására. Ám bizonyára ez volna a tökéletes és ami nem tökéletes, az joggal kritizálható.

Mielőtt letennénk ezt az olvasgatásra minden bizonnyal méltó könyvet, még egy megjegyzést kell tennünk, előadásának, ábrázolásának a módjára. A könyv mindvégig Wells világos, lebilincselő stílusában van megírva, azonban van egy, historikus-

nál igen-igen nagy hibája. Éppen a histórikum lényege, a folytonosság és fejlődés, maga a folyamat vész el a keze alatt. Nem folyamatot, hanem állapotokat ír le. Összefüggő állapotok sorozatát, vagy az állapotok összefüggő sorozatát, de éppen ennek az összefüggésnek az aktusát ejti el ábrázolása. Csak egy példával illusztráljuk megfigyelésünket. Róma hatalmi fejlődéséről írva, nem mondja el Görögország, Egyiptom birtokba vételét, csak a pun események előadására szorítkozik. Így aztán nem látjuk magunk előtt Rómának azzá a hatalommá növekedését, mely képes Karthago legyőzésére. E tény érthetatlenné válik előttünk. Azt sem tudja ábrázolásában megértetni ugyanilyen kompozicionális hiba folytán, hogyan fejlődött Róma a monarchiáig. Teljes zavarban hagyja Caesar, Pompeius, stb. viaskodását a hatalomért. Érthetetlen, hogyan kerül Cleopatra a színpadra. Nem tudjuk meg, mi akkoriban Egyiptom politikai helyzete. Ilyen hiátusok lépten-nyomon felfedezhetők.

Mindent összefoglalva, ismerve vállalkozásának a nehézségeit, melyek szinte lehetetlenné teszik az emberiség egyetemes történetének szintézisét, tisztelettel kell adóznunk Wells bátorságának. Műve azonban, minden gondolatkeltő volta mellett, mint históriai mű a megengedhetőnél is több fogyatékoságot visel magán, éppen az igazi histórikus keze nyoma hiányzik róla. De hiszen elsősorban propaganda-iratnak készült a szerző nemes és a mai napok által egyre bőségesebben igazolt intenciói érdekében.

Joó Tibor.

Kulischer, Josef : *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte II. Die Neuzeit.* München—Berlin : Oldenbourg 1929. XI—553. 8. (Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte. Hrg. von Below und Meinecke. Abt. III.)

A gyors egymásutánban megjelenő összefoglaló gazdaságtörténeti munkák között kétségtelenül Kulischer Általános gazdaságtörténete a legjobb kézikönyv. Műve érdemeiről, s nagy hiányairól, volt már szó az első kötet ismertetésénél. Az újkori gazdaság ábrázolása azonban olyan feladatok elé állította a nagyérdemű orosz tudóst, melyek programjának életrevalóságát egészen új világításba helyezik. Helyénvalónak látszik ezért céljaival szemben állásfoglalásunkat egy-két elvi észrevétellel kiegészítenünk.

Kulischer szakít az eddigi gazdaságtörténeti módszerrel, amely a gazdaságtörténetet az alkotmánytörténet szemszögéből vizsgálta. Célja : a gazdasági élet ábrázolása és nem ennek a gazdasági életnek jogi, társadalmi, alkotmánytörténeti tükrözése. Mindeddig sokkal fontosabb volt a gazdasági jelenségeknek nem-gazdasági vetülete ; közgazdaságtani fogalmakat a kutatók a közgazdaság történeténél alig érvényesítettek. Kulischer felbontja hát a gazdaságtörténet tényeit azok közgazdasági alapformáira. Az első fejezetben a lakosság és a fogyasztás történeti alakulása kerül vizsgálat alá. Ezután sorra veszi a termelés

formáit: az őstermelést, az ipart, a kereskedelmet, a pénz, hitel és forgalom viszonyait. Nincs itt szó többé a társadalmi osztályok és az állami gépezet mozgató erőiről, hanem közgazdasági alapon felfektetett hatalmas katasztrerről. Nyilvánvaló, hogy ilyen célkitűzés mellett az államnak a gazdaságra gyakorolt hatásáról alig emlékezik meg. Hogy a merkantilizmus korával mostohán bánik el. Hogy az állami pénzügyeknek egyetlenegy fejezetet sem szentel. A merkantilizmus korának ábrázolása az állami élet és gazdasági élet egymásrahatásának története nélkül bajosan képzelhető el. A program tehát egy egész kor mélyebb megértésének útját állja.

Közgazdasági beállítottságából folyik továbbá, hogy a gazdasági életet nem mozgásában szemlélteti, hanem egy-egy kor keresztmetszete gyanánt, sztatikusan. Nagyarányú felvételt ad a gazdasági jelenségekről, ahelyett, hogy e jelenségek kialakulásával behatóan foglalkoznék. É ponton kétségtelenül a történeti megértés rovására megy, hogy a gazdasági élet mozgató erői között a szellemi, eszmei áramlatokat kirekeszti vizsgálódásai köréből. Nem lehet a gazdasági állapotokat elvonatkoztatni az embertől, aki ezeket végeredményben létrehozta. A gazdasági ember azonban Kulischer programjában nem talál megértésre. Morális tépelődései, gondolatai a dolgozók élet értelméről, a haszonról, a gazdagodásról, mindezek alakítólag közrehatnak a gazdasági élet kiformálódásában. Kulischer tökéletesen tájékozott a gazdasági élet tényeiről, ám a tények már eredmények; élettelen formák az ember nélkül, aki azokat kigondolta és megvalósította.

Bizonyos, hogy a gazdaságtörténeti kutatást ki kellett végre szabadítani az alkotmánytörténet gyámködsége alól. Fonák eljárás, ha a gazdaságtörténet nem a közgazdaságtan, hanem idegen tudományok fogalmai után igazodik. De ebből még nem következik, hogy a gazdaságtörténész légüres térben kísérletezzon közgazdaságtani képletek szerint, s megfeledezzen a gazdasági élet egyéb, nem-gazdasági tényezőiről. A kapitalizmus szelleméről kell annyit tudni végtére az olvasónak, mint a kapitalizmus termelési formáiról. Kulischer a XIX. század közgazdasági eszméiről nem akar tudomást venni, oly hiba, amiért nehezen kárpótolhat nagy tudása, olvasottsága, s az a biztos, józan judicium, amivel megrajzolja ennek a XIX. századnak gazdasági organizmusát. Az a nemes konzervatizmus, ami az anyag válogatásában vezet, arra képesíti őt, hogy a legellentétebb nézetek között éppen a jó kézikönyv erőnyeinek megfelelően járjon el: mindig rábukkan az arany középútra.

Váczy Péter.

Kraus, J. B., S. J.: *Scholastik, Puritanismus und Kapitalismus. Eine vergleichende dogmengeschichtliche Übergangsstudie.* (München und Leipzig 1930. Duncker & Humblot. 329 l.)

A kapitalizmusnak ma oly gyakran emlegetett válsága a közgazdaságilag képzett főket már évek óta igen komolyan

érdekelte. Ez egyik oka annak, hogy a kapitalisztikus gazdálkodási rend csúcspontra, illetve lejtőre jutása, tehát a XX. század 2-ik évtizede óta egyre gyakrabban foglalkoznak, e gazdálkodási rend formai meghatározásán kívül, megszületésének körülményeivel is. Werner Sombart általánosan ismert és elterjedt munkája a modern kapitalizmusról sok igen szellemes és a lényegyet megvilágító eszmén kívül azonban a kapitalizmus keletkezéséről, — véleményünk szerint, — sok helytelen megállapítást tartalmaz. Így a „korai kapitalizmus“ és a „kapitalisztikus szellem“ mottóinak alkalmazásával megnyitotta az utat az ú. n. szellemtörténeti gazdaságtörténet számára: „kapitalisztikus szellemet“ keresni ott is, ahol ez meg nem található.

Nem térhetünk e rövid ismertetés keretein belül ki a „kapitalizmus“ fogalmának vizsgálatára, de meg kell állapítanunk, hogy a legtöbb ezzel a kérdéssel foglalkozó gazdaságtörténész, amikor „korai kapitalizmus“-ról beszél, nincs teljesen tisztában azzal, hogyha a mi mai gazdasági rendszerünket kapitalizmusnak nevezzük, ennek *lényegét* régebbi időkben (a XVIII. század második fele, illetve a XIX. század eleje előtt) nem találhatjuk meg. Ami azelőtt volt és amit korai kapitalizmusnak neveznek, a régebbi idők, a keleti népek, az antik kor gazdasági életében a fejlett pénzgazdaság korszakában mindenkor bekövetkezett, sőt a késő középkornak pénzgazdasága rendszerben, vagy mondjuk „szellemben“ sem tér lényegesen el ettől.

Kraus, J. B. könyvét azért kell örömmel üdvözlőnk, mert ebben a káoszban, amely a korai kapitalizmus és kapitalisztikus szellem körül támadt, némi rendet igyekszik teremteni.

Kraus könyvét „dogmatörténeti tanulmánynak“ nevezi ugyan, de sokkal több gazdaságtörténeti megértéssel fog a dolgok vizsgálatába, mint sok „szellemtörténész“ kortársa. Jezsuita atya létére nem illethető a materialisztikus gondolkodás vádjával és a marxi „Überbau“ teória alkalmazásával, mégis, amikor a kapitalisztikus szellem kialakulásának kérdésével foglalkozva, főképen Weber: „A kapitalizmus szelleme és a protestáns etika“ című művének kritikáját adja, igen élesen mutat rá arra, hogy gazdaságtörténeti téren nem lehet a szellemi erők prioritását hangsúlyoznunk és nem beszélhetünk arról, hogy a protestáns etika teremtette volna meg a kapitalizmus szellemét.

Kraus vizsgálja a középkori scholastikusoknak, főképen Aquinoi Szt. Tamásnak és követőinek gazdasági gondolatait és ezzel összefüggésben megállapítja, hogy a középkori gazdasági teoretikusok élesen megkülönböztetik azt, *ahogyan lenni kellene*, a tényleges valóságtól. (A német „Seinsollen“ és „Sein“ kifejezések ezt a gondolatot pregnánsan fejezik ki.) Az „ahogyan lenni kellene“ (Seinsollen) tulajdonképen a gazdasági élet negációja. Az igazságos érték (iustum pretium) tana kizár minden nyereszkezdést, mert hiszen eszerint a kereskedő az árunak csupán anyag- és munkaértékét követelhetné, minden üzleti haszon mellőzésével. A sokat emlegetett kamattilalom, az uzsora

vádja, amelyet a kölcsönök után szedett bármilyen alacsony kamat ellen emelnek, — ha ezt szigorúan megtartották volna, — a hiteléletet csirájában fojtotta volna meg. A valóság (Sein) azonban, már kevésbé fejlett pénzgazdagság idején is, nem sok tekintettel volt a vallásos ideálokra; nyereszkesedés, épúgy, mint kamatok szedése, nem tartozott a ritka jelenségek közé. A késői scholastikusok, mint pl. Flórenci Antoninus, már maguk is tisztán látják ezt a különbséget. A gazdasági élet átalakulása főképen a XVII. században új formákat teremt, a termelési rend átalakulása, az egyéniségnek gazdasági téren való erősebb érvényesülése a „Sein“ és a „Seinsollen“ közti eltolódást mind kisebbé teszi. Még a gazdaságilag fejlett, iparos és kereskedő államokban is, mint pl. Angliában, amelynek gazdasági fejlődésével, minthogy a puritán etika itt alakult ki a legerősebben, behatóan foglalkozik, a XVII. század végére következik be ez az összetolódás. A puritán teoretikusok, pl. Baxter, kinek Christian Directory-ja az, amelyre Weber, — Kraus szerint egyoldalú, — gazdasági fejtegetéseit felépíti, még mindig a hagyomány alapján állnak és majdnem éppúgy elítélik a nyereszkesedést stb., mint a scholastikusok, tehát a Sein és Seinsollen közt itt is éles ellentét van. A valóságban azonban a puritánizmus a maga „kiválasztottság-tanával“ lehetővé teszi az embereknek, hogy nyereszkesedési vágyukat — legalább is egy időre — Istennek tetsző cselekedet mezébe öltöztessék. Tehát Kraus szerint nem a puritán etika hozza létre a kapitalizmus szellemét, hanem ellenkezőleg a tények („Sein“) igyekeznek maguknak szellemi, helyesebben vallásos igazolást szerezni.

Munkájának utolsó fejezetében Kraus a kapitalizmus fogalmának meghatározását keresi és véleményünk szerint egy, Sombartéhoz közelálló és eléggé helytálló fogalmazást ad a kapitalizmus egyik lényeges és minden más gazdasági rendszertől eltérő tulajdonságáról: „...so ist das Rationale im modernen Unternehmertum durch unpersönliche, sachliche Richtmasse bestimmt. Nicht mehr die lebendige Person bedingt die Blickrichtung, sondern das im Geldwert verkörperte, verobjektivierte Sachgut.“ (304. l.) Ebben az értelmezésben tehát a puritán nagyvállalkozót tulajdonképpen éppoly kevésbé tekinthetjük kapitalisztikus gondolkodásúnak, mint középkori társát. Kraus szerint a „Sein“ és a „Seinsollen“ közti teljes harmónia, tehát a kapitalisztikus szellem bevonulása a teóriába, csupán a felvilágosodás irodalmában következik be, ahol már nincsenek oly gátak, amelyeket a vallásos szellem emelt.

Kraus könyve — bár természetesen némi katolikus elfogultságtól nem teljesen mentes — egyike az újabb gazdaságtörténeti irodalom legvilágosabb könyveinek, noha olvasását kissé nehézkessé teszi, hogy tárgyánál fogva, folytonos idézetekkel (gyakran régi angol nyelven) szakítja meg előadását. Az angol hatás a könyvben mindenütt megnyilvánul, az angol gazdaságtörténeti irodalom — nálunk majdnem teljesen ismeretlen — művei állanak Kraus előadása mögött. Lederer Emma-

Bechtel, Heinrich: *Wirtschaftsstil des deutschen Spätmittelalters. Der Ausdruck der Lebensform in Wirtschaft, Gesellschaftsaufbau und Kunst von 1350 bis 1500.* München und Leipzig 1930. Duncker & Humblot. 368 l.

A XIX. század vége a tudományok módszerének történetében nevezetes fordulópontot jelent. Ekkor született meg Dilthey és Rickert műveiben a „szellemtudományok“ módszere. A XIX. század természettudományos gondolkodásával való szakítást és az ú. n. humanista tudományok számára új és tágabb látókör megnyílását jelenti ez.

A történettudományban is, mely eddig szintén erősen a természettudományos gondolkodás hatása alatt állott, amelyben a szélsőséges törvényszerűségek megállapítása szintén nagyobbára a természettudományi törvények mintájára történt (pl. Lamprecht, Breysig stb.), most a szellemtörténeti módszer kezd felülkerekedni.

A gazdaságtörténetet is mintegy a szellemtörténet függvényének kezdik tekinteni és Werner Sombart, de még sokkal inkább Ernst Troeltsch és Max Weber, a szellemi erőknek a gazdasági életben döntő szerepet tulajdonítanak.

Legújabbban a szellemtudományi gondolkodás már nemcsak a gazdaságtörténet, hanem a nemzetgazdaságtan területére is átesapott, mióta Othmar Spann, a bécsi egyetem tudós professzora, a maga univerzalizmustanát megteremtve, a nemzetgazdaságtant a szellemtudományok közé sorozza.

A gazdaságtörténetben így a „szellemtudomány“, „szellemtörténet“ sokszor rosszul értelmezett jelszavai két táborra szakadást idéztek elő, a régiebb „pozitivistának, materialistának“ kikiáltott módszer és az újabb tan hívei között. Jellemző arra a hatásra, amelyet a szélsőséges szellemtudományi módszer, az univerzalizmustan, a legképzettebb főkre is gyakorolt, Dopsch legújabb munkája (*Naturalwirtschaft und Geldwirtschaft* 1930), amelyet a Spann-hívek nagy elismeréssel, mondhatnók üdvözléssel fogadtak.¹

Ennek a szellemtudományi iránynak egyik legjellemzőbb, de egyúttal legkiválóbb képviselője Heinrich Bechtel könyve.

Bechtel, aki magát a szellemtudományi módszer, sőt Spann követőjének vallja,² a késő középkori gazdasági élet kitűnő ismerője. A rendelkezésére álló, jórészt ugyan értékes tanulmányokban már feldolgozott anyagot, szépen csoportosítva adja elő.

A késő középkori kereskedelem és ipar formái átalakulását az egyes kereskedelmi, illetve iparágakat vizsgálva mutatja ki.

¹ Így D. W. Andrae: *Einführung in die Grundgedanken der universalistischen Geldlehre* (442. l.).

² Wir nehmen also bei unserer Betrachtung den Gesichtspunkt des Universalismus hierin als gültig an (9. l.). Ugyanígy 25. l. és másutt.

A hagyományokkal való szakításban, a hagyományellenességben (Antitraditionalismus) látja az átalakulások punctum saliensét. A céhek XV. századbeli mozgalmában a korábbi középkori összességérzet (Gemeinschaftsempfinden) megszűnését és a csoport-öntudat (Gruppenbewusstsein) felülkerekedését véli megállapítani. Ez különben Bechtel könyvének egyik legszebb gondolata. A csoportból emelkedik ki az egyes egyén, az individuum, amilyenek tekintti Bechtel a késő középkor nagykereskedőit is.

Amidőn ezeket, amint említettük, szépen csoportosított, de nagyjában jól ismert tényeket adja elő Bechtel, teljes elismerésünkkel találkozunk. Világos és áttekinthető ez a kép, akár az élelmiszerkereskedelem fontossá válásáról, akár a bányászati vagy textilipar terén történt átalakulásokról szól. Zavarossá csak akkor válik, amikor a könyv lényeges pontját, a „gazdasági stílus” gondolatát bevezeti.

Bechtel elismeri ugyan a régi megállapítás szerint való gazdasági fokozatok heurisztikus értékét, azonban ezeket nem tartja kielégítőeknek és helyükre akarja a maga gazdasági stílusgondolatát állítani. Ekkor azonban a való, vagy akár a szellemi élet komponensei közül csak egyet ragad ki: a művészetet és ennek a hatása alá akarja a gazdasági élet alakulásait állítani. Munkájának végső konklúziójaképpen ugyanis azt állítja, hogy: „... a társadalmi és gazdasági újítások megítélésében előállott előítéletmentesség szellemi esemény volt, melyet az építőművészet hozott létre. A társadalmi közösség önállóságra és öntudatra ébredése volt ennek első következménye. Ezt követik a társadalmi és gazdaságpolitikai csoportok lényegében bekövetkezett átalakulások, a gazdaságpolitika új orientálódása, ezzel kapcsolatban az ipar és kereskedelem terén beállott változások. A képzőművészet egyidejűleg előkészítette az egyéniségnek a gazdasági és társadalmi életben való jogosultsága nagy gondolatát...”¹

Természetes és egészen bizonyos, hogy gazdasági jelenségek nem állnak elő önmagukban lezártan, minden befolyástól mentesen. Kölcsönhatás van az élet minden megnyilvánulása között. Ha azonban a gazdasági jelenségeket *teljesen* a szellemi tényezők hatása alá állítanók, ugyanúgy túllónénk a célon, mint a marxi „Überbau” a maga ideológia-elméletével, mely viszont a szellemi jelenségeket állítja a gazdaságiaktól való *teljes* függés alá. Még

¹ Die Unbefangenheit in der Beurteilung wirtschaftlicher und sozialer Neuerungen war ein geistiger Vorgang, den die Baukunst eingeleitet hatte. Verselbständigung und Bewusstwerden der sozialen Gemeinschaft waren das erste Ergebnis gewesen. Ihm folgten die Umwandlungen im Wesen der sozialen und wirtschaftspolitischen Gruppen, die Neuorientierung der Wirtschaftspolitik im Zusammenhang mit den Veränderungen im Handel und Gewerbe. In der gleichen Zeit arbeitete die darstellende Kunst dem grossen Gedanken vor, die individuelle Persönlichkeit im Wirtschafts- und Sozialleben als berechtigt anzuerkennen (360. l.).

sokkal egyoldalúbbá válik azonban ez az elképzelés, ha, mint Bechtel, csak a szellemi élet egyik tényezőjének tulajdonítjuk ezt a hatást. Például Kraus fentebb ismertetett könyve is azt igyekezett bizonyítani, hogy a filozófia és teológia terén a hagyományellenesség csak sokkal később következett be, mint a Bechtel által tárgyalt korban. Erre az ellentétre különben maga Bechtel is rámutat.¹

A gazdasági életben bizonyára éppúgy kifejezésre jutnak a kor jelenségei, mint a művészetben. A művészet talán néha pregnansabban, kézzelfoghatóbban tükröz vissza átalakulásokat és talán soha erősebben, mint éppen a Bechtel könyvében tárgyalt időszakban.

Ez azonban nem jelenti 1. sem azt, hogy a gazdasági élet ezeknek a művészi jelenségeknek hatása alatt alakult volna át, 2. sem azt, hogy a „gazdasági stílus“ gondolatával sikerült egy olyan gazdasági, mondjuk: fokmérőt találnunk, mely a régi jól bevált gazdasági fokozatokat, akár csak heurisztikus szempontból is, pótolná.

A művészet sokkal erősebben van külső hatásoknak kitéve, mint a szellemi élet bármely más megnyilvánulása. Ezen kívül az egyes egyéniségnek, a nagy alkotó művésznak itt sokkal lényegesebb a szerepe, mint bárhol másutt. Tehát az átalakulások itt esetleg *korábban* megnyilvánulnak, anélkül azonban, hogy ezeknek közvetlen hatása a többi jelenségekre, főképp a gazdaságiakra, kimutatható lenne.

A gazdasági élet nem olyan erősen és gyakran változik, mint a művészi stílusok; igen érdekesnek tartanók, hogy Bechtel miképpen tudná pl. a németalföldi barokknak a gazdasági életre való hatását kimutatni.

Mindezekkel az ellenvetésekkel mit sem akarunk levonni Bechtel könyvének értékéből, amely művészeti téren is igen szépen tárgyalja az „Antitraditionalismus“ megnyilvánulásait, mely a német késő középkor első évtizedeiben a régi templomok lebontása és csarnoktemplomokká való átépítésében jut kifejezésre, ép úgy, mint képzőművészetek terén előállott változásokat, amelyek a csoportnak, illetve egyénnek az életben való érvényesülését tükrözik vissza. Igen érdekesen és szépen látjuk itt azt a fejlődést (bármennyire elzárkózik is Bechtel, — teóriájához képest, — a „Fortschritt“, a haladás kifejezésnek a használatától), mely a XIV. századmásodik felétől kezdve a fejlett pénzgazdaság idején az élet minden jelenségeiben megnyilvánult.

Lederer Emma.

¹ Es ist wichtig zu betonen, dass alle diese Verschiebungen, um das Wort „Fortschritt“ zu vermeiden, auf dem Gebiete der Kunst selbst erfolgten und dass literarische oder philosophische Anregungen völlig in den Hintergrund traten (301. l.). Vagy: Unter Zugrundelegung dieser Ergebnisse ist es möglich die bisher nur aus der Geschichte der Philosophie gestaltete Auffassung vom spätgotischen Geistesleben kritisch zu prüfen (269. l.).

Dąbrowski, dr. Jan: Władysław I. Jagiellończyk na Węgrzech. 1440—1444. Rozprawy historyczne Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. Tom II. Zeszyt I. Warszawa. 1922. (Dąbrowski János dr.: Jagiello I. Ulászló Magyarországon 1440—1444.) A varsói Tudományos Társulat történelmi értekezései. II. kötet. I. füzet. Warszawa, 1922. 208 lap.

Dąbrowski János dr., krakkói egyetemi tanárnak s a Magyar Tudományos Akadémia kültagjának neve előnyösen ismeretes a magyar történetírók előtt. Főleg a XIV. század magyar-lengyel kapcsolatainak történetével foglalkozik s e téren már több értékes munkával gyarapította a lengyel történelmi irodalmat. Feldolgozta Lokietek Ulászló korának magyar-lengyel kapcsolatait, továbbá Lokietek leányának, I. Károly magyar király feleségének magyarországi szerepét, valamint Nagy Lajos király uralkodásának utolsó tíz esztendejét. Különösen ez utóbbi munkájának van nagy értéke magyar szempontból, mert bebizonyította, hogy téves az a felfogás, mely általánosan el volt eddig terjedve a lengyelek körében, hogy Nagy Lajos uralkodása káros volt Lengyelországra nézve; kimutatta, hogy honnan ered egyes lengyel krónikásoknak, s elsősorban Czarnkowi Jánosnak ellenszenve Nagy Lajossal szemben s a túlzásokra figyelmeztetve, szinte rahabilitálta Nagy Lajost a lengyel közvélemény előtt. Megállapításai már kezdenek elterjedni a lengyel köztudatban. Ezért igen értékes az ő működése magyar szempontból s megérdemli, hogy köszönetünket fejezzük ki neki e derék munkásságáért.

Dąbrowski azonban nem maradt meg tanulmányai terén a XIV. századnál; a XV. században a magyar-lengyel kapcsolatoknak egyik legvitásabb kérdését, I. Ulászló uralkodását és a várnai csatát tette tanulmánya tárgyává, hogy eloszlassa azt a sok téves nézetet, mely ezekre vonatkozólag a lengyel köztudatban mélyen begyökerezedett. Nagy előnye a többi lengyel történetíró felett, hogy bírja a magyar nyelvet, fel tudja használni az összes magyarnyelvű munkákat, melyek a többi lengyel historikusra nézve hozzáférhetetlenek.

Dąbrowski munkája a legrészletesebb s legalaposabb mű a lengyel történelmi irodalomban I. Ulászló magyar uralkodásáról és a török elleni hadjáratokról. A feldolgozott munkákon és forrásokon kívül felhasználta a magyar s főleg a felsőmagyarországi levéltárak anyagát is, igen lelkiismeretesen.

Hat fejezetre osztotta munkáját. Az elsőben az Albert korabeli magyar-lengyel viszonyt ismerteti, a másodikban I. Ulászló megválasztását és koronázását mondja el, a harmadikban a belviszályokkal foglalkozik, a negyedikben az Erzsébet királynővel való megegyezéssel, az ötödik fejezet az 1443-i török elleni hadjáratról szól, míg az utolsó, — hatodik, — fejezet a szegedi békét és a várnai csatát tárgyalja. Ez a fejezet a könyvnek közel harmadrészét foglalja el s a legfontosabb, mert az egész munka

tulajdonkép azért készült, hogy tisztázza a szegedi béke és a várnai csata kérdését, melyekre vonatkozólag a lengyel történetírás körében sok téves nézet volt elterjedve.

Itt különösen *Prochaska Antal* értekezésére kell reámutatnom, ki a „Kritikai megjegyzések a várnai vereségről” című tanulmányában (Uwagi krytyczne o klęsce warneńskiejj“ Kraków. 1900, a krakkói Tud. Akadémia kiadása) a magyarságra bántó és igazságtalan beállításban mutatta be a várnai csata lefolyását, mert menteni akarván a szerencsétlen fiatal királyt, a vereségért a magyarokat és Hunyadi János teszi felelőssé.

Erre a Századok 1902. évfolyamában (631—653 l.) „Igazság vagy tévedés” címén több magyar történetíró adott választ Prochaskának s kimutatta állításainak alaptalan voltát. Ez a válasz azonban a lengyelség körében alig ismeretes s Prochaska tanulmányának káros hatása továbbra is megmaradt. Lengyelnek kellett a kérdéssel foglalkoznia, hogy tisztázza s helyes megvilágításba helyezze azt. Ezt a feladatot vállalta Dąbrowski professzor és pedig teljes sikerrel.

Kimutatja, hogy a szegedi békét csakugyan megkötötték és nemcsak a lengyelek előtt ismeretes források alapján állapítja ezt meg, hanem olyanok alapján is, melyeket eddig a lengyelek nem ismertek, amilyenek például a török források. Kimutatja, hogy Hunyadi nem akart újabb háborút, ellenben a fiatal király lengyel környezetében voltak olyanok, kik erre törekedtek, mint Lasocki, a háborús párt feje. Megállapítja, hogy Lengyelországban határozottan ellene voltak a hadjáratnak s azért nem is támogatták azt. Ezen az állásponton volt Oleśnicki is, aki arra törekedett, hogy a fiatal király térjen vissza az országba.

Ami a várnai csata lefolyását illeti, arra a meggyőződésre jut a szerző a források alapján, hogy Hunyadi taktikája megmenthette volna a helyzetet, ha nem jön közbe a király támadása és halála, aminek nem Hunyadi volt az oka. Az az állítás, hogy Hunyadi előbb hagyta el a harcot, tarthatatlan. El lehetett volna kerülni a vereséget, de nem a hadjárat sikertelenségét, aminek oka Cesarini volt, aki erőszakolta a török elleni harcot; a fiatal király engedett az ő reábeszélésének, nem számolva a reális helyzettel.

Nyilvánvaló Dąbrowski munkájának nagy értéke, a tudományos szempontokon kívül reánk magyarokra nézve is; eloszlatja azokat a téves nézeteket, melyek eddig a lengyelek körében e kérdést illetőleg el voltak terjedve. Hálásak vagyunk neki az igazságot felderítő, a lengyel-magyar együttérzést szolgáló törekvéseiért.

Dívéky Adorján.

Hauser, Henri: La modernité du XVI. siècle. 1930. Paris. (1 + 7 + 11—106. ll.)

A Sorbonne tanárának Londonban tartott három előadásából nőtt ki e könyv; szerzőjének neve épp e századra vonatkozó

tanulmányaiból is ismeretes. A szellemtörténeti módszerrel kutató korban érdekesnek tűnik fel szemlélete, mely egy kor „lelkét” nem a tömegnyilatkozások egymásból folyó fejlődés-sorozatában látja, hanem a jellemzőt egyes kiemelkedő egyéneknek keresi. Ezzel a módszerrel elveszti ugyan a kapcsolatot a „mult és jelen” között és ebben rejlik hibája; de ugyanakkor egy kornak kibontakozását önmagából a korból vetítve ki, élénk képét adja a mozgató erők minden változatának.

A tizenhatodik századot revolúciónak fogja föl, mert vizsgálódása közben teljesen figyelmen kívül hagyja az előző század életének eredményeit, amelyekből szükségszerű evolúcióval fakadtak e kor törekvései és formái.

Az élet különböző kibontakozásait kutatja. Elsősorban az intellektualizmus fokozódására figyelmeztet és örömmel üdvözlí úgy a természettudományos gondolkodás individualizálódását, mint a politikai jelenségek háttérének vizsgálatából fakadó „államtudomány” feltűnését. A vallás gondolati fejlődését a lelkiismereti „autonómia” eszméjének feltörésében, valamint a realisabb életszemlélet objektivációjában látja: a középkori élettagadás helyét a „modern ember” életigenlése váltja fel. Különösen szépen jellemzi a „verus homo” etikai tartalmának eltolódását; amíg t. i. a középkor etikus ideálja elvben teljesen megfosztotta pl. a kereskedőket a megbecsüléstől, addig szerinte e század adta meg kinek-kinek az erkölcsi alapot bármilyen pályán (profession) való érvényesüléshez. Boldogan állapítja meg továbbá a „haladás” gondolatának felismerését; majd a „bonté naturelle” Rabelais és Erasmus eszmekörében való szereplését kapcsolatba hozza Rousseau kultúraellenes életfelfogásával. Talán egy kissé túloz itt (erre l. Taine ismert munkáját V. H. Sée: *Les idées politiques en France au XVIII. siècle.* 1920). A realis élet vizsgálatánál kifejti a politikai irányváltozásokat, foglalkozva a demokratikus eszme feltörésével, a politikai szekularizációkkal, a centralizáció hasznosságának általános felismerésével stb. Amit a magyarságnak fejlődéséről mond a török alatt, nem felel meg a tényeknek. Szerinte a török megszabadította Magyarországot a feudális küzdelmekről, ezért örömmel fogadta hatalmát az egész magyar nép.

Utolsó fejezete az új gazdasági élet statikáját adja, kifejtve az ipar specializálódásának alakulását, foglalkozva az árkrízisekkel, stb. Rámutat az egyház állásfoglalására a hitelkérdéssel szemben, kiemelve, hogy a korkövetelményeknek nem felelt meg a középkori „iustum praetium” teória. (V. ö. erre Cl. Bauer igen szép értekezését: *Kirche, Staat und Kapitalistischer Geist*, az Archiv f. Kulturgeschichte 1931 februári számában.)

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy Hauser munkája a XVI. századbéli élet minden ágára kiterjeszkedve mutatja be nekünk e kor törekvéseit és részben életstílusát is. Hibája metodikai elnézés és abban áll, hogy nem teljes fejlődésvonalat rajzol meg, hanem a vonalnak csak egyik részét és ezzel elveszi az átfogóbb

kilátást; akik azonban e század nyüzsgését átérezni akarják, azok számára mindig nélkülözhetetlen lesz Hauser kis könyve.
Komoróczy György.

Loesche, Georg: Geschichte des Protestantismus im vormaligen und im neuen Österreich. Wien—Leipzig 1930. XVI + 811 l., egy hangjegy- és két térképmelléklettel, 8°.

Loesche, a bécsi evangélikus teológiai fakultás kiérdemült professzora, régebben írt már egy munkát a reformáció történetéről Ausztriában és Magyarországon, neve tehát nálunk ismeretes. Ez a munkája az ausztriai protestantizmus történetéről már harmadik kiadásban jelenik meg ugyan, de még az előző, 1921-i kiadással szemben is oly jelentékenyen bővülve, hogy egészen új munkának tekinthető. (Első kiadása 1902-ben jelent meg.) Ebben a formájában a mű a szerző egy hosszú emberéletre kiterjedő szorgalmas kutatómunkájának összefoglalásául tekinthető. Csakugyan tiszteletet és elismerést kelt a tudós szerző iránt az a hatalmas anyag, amely túlnyomórészt az ő saját gyűjtése és feldolgozása.

Három főfejezetre oszlik a terjedelmes munka. Az első a reformáció és ellenreformáció történetét nyújtja Mária Teréziáig bezárólag (eddig tart ugyanis az ausztriai protestantizmus elnyomásának a kora), de ezt a nagy időszakot az egyes tartományok szerint tagolja. Ez a regionális tárgyalási mód egyik főhibája a munkának, mert bármennyire indokolható is, hogy az egyes tartományok közigazgatási, gazdasági és kulturális tekintetben teljesen különálló területek voltak, amelyek a reformáció számára is egészen különböző feltételeket, életlehetőségeket és küzdelmeket teremtettek, mégis maga e mű is arról győz meg, hogy éppen a reformációnak és ellenreformációnak a története ezeken a különálló territóriumokon is sokkal egységesebb volt, sokkal több párhuzamos jelenséget mutat, semhogy azt egy összefoglaló műben valósággal monográfiaszerűen szét kellene és lehetne darabolni. Azért művének ez a része, összefoglaló egységes kép adása helyett, a hasonló folyamatok részletes ismételtesével szétesővé válik. A második és harmadik, jóval kisebb terjedelmű fejezetekben, melyekben a protestantizmus történetét a toleranciától az egyenjogúságig, illetve a világháború alatt és után nyújtja, már szakít ezzel a területi beosztással és egységes képet ad.

A nagy és gazdag és sok tekintetben igen tanulságos anyagot itt még vázlatosan sem ismertethetjük. Bár Loesche a pusztán külső események mellett elismerésreméltó igyekezettel törekszik a protestantizmus szellemi mozgató erőit és életjelenségeit is tekintetbe venni, sőt nagy elfogulatlansággal még az alacsonyabbrendű indítékokat sem hallgatja el, mégis kíváncsi lett volna, hogy a szellemi életnek egyes tényezőit, pl. a teológiai és vallásos irodalmat, több figyelemre méltassa. Az elég számos magyar

vonatkozásra (pl. kivándorlások, az ú. n. „Auslaufen“ a határszéli magyar városokba, ahol a protestánsok istentiszteletet tarthattak akkor, amikor ez Ausztriában nem volt lehetséges; Comenius, stb.) nem térhetünk ki, ezeket Loesche különben is csak érinti. Ebből a szempontból nem ártott volna neki a magyarországi egyháztörténet és irodalom alaposabb ismerete, mert ezen a téren olykor feltűnő tájékozatlanságot árul el (pl. 250 magyar gályarab lelkészről tud). Különben Loesche könyvéből is nyilvánvalóvá lesz az az ismert tény, hogy az osztrák és magyar protestantizmus a két országnak szoros politikai kapcsolata ellenére sem került egymással közvetlen s kölcsönösen megter-
mékenyítő érintkezésbe.

Nem hagyhatunk említés nélkül egy sajátságos jelenséget, amely zavarba hozza az olvasót és bírálót arra nézve, hogy mi is a munka tulajdonképeni célja. Ez a politikának meglepő túltengése. Az egyháztörténet természetesen érthetetlen maradna a politikai történet megfelelő figyelembevétel nélkül s nem is azt hibáztatjuk Loeschenél, hogy előadását talán túlságosan összekapcsolta a politikai történettel, hanem azt, hogy előadását teletűzdelte aktuális politikai, részben egyházpolitikai célzásokkal. Az utolsó évszázad tárgyalása pedig valósággal tendenciózus politikai pamfletté válik a nagynémet gondolat szüntelen propagálásával s különösen a csehek elleni, gyakran nagyon is szenvedélyes állásfoglalásával; sőt itt-ott a magyarsággal szemben is használ bántó kitételeket. Lehet, hogy ebben szerepet játszik a nemszakkbeli olvasóközönségre való tekintet is, de kétségtelen, hogy Loesche maga sem igyekszik rokon- és ellenszenvét leplezni. Nyilván azért oly ellenszenves számára pl. a XVI. századi szigorú lutheri irányú fláciánizmus is, mert Flacius szláv származású volt. Ezzel függ össze stílusának sokszor igen erős kifejezéseket használó zsurnalisztikus színezete is, főleg egyes uralkodók, vagy számára ellenszenves egyének jellemzésénél. Lehet, hogy ez sokak számára elevenebbé, érdekessé és élvezetessé teszi az előadást, de a munka tudományos értékét nagymértékben leszállítja. Komoly, jónevű és tudományos elismerésre igényt tartó tudóshoz ez nem méltó.

A munkát részletes irodalmi, hely- és névmutató egészíti ki, ami azonban nem pótolhatja egy ilyen munkában a forrás-utalások teljes mellőzését. A névmutatóban érdekes kísérletet találunk a volt hitbizományi könyvtár mintegy 100.000 darabból álló arcképgyűjteményének anyagára való utalásban. Ez azonban nem teljes s az idegen munkaerő — úgy látszik — megbízhatatlan munkát is végzett. Az általa említett Sztárai Mihály magyar reformátor arcképe pl. nincs meg, összetévesztette az egyik Sztárai gróffal. Valószínű, hogy ez a gyűjtemény a magyar történelem arcképcsarnoka számára rejthet magában még ismeretlen

Wiczán Dezső.

Thiel, Rudolf: *Männer gegen Tod und Teufel*. Paul Neff. Berlin, 1931. 416 l.

Sokoldalú ismereteket feltételező kötet, biológus szerzőtől; túlnyomórészt az orvosi tudomány különböző korbeli korifeusainak életét és küzdelmeit tárgyalja és pedig oly eleven stílusban, hogy az olvasót valósággal fascinalja. Temperamentuma néha a szilajságig fokozza színfestő kedvét, sőt itt-ott mintha a történelmi tények exaktségára sem eléggé ügyelne a heve által elragadt belletrista, ám ezen hibákat elbeszéléseinek lekötő ereje olvasás közben elfeledteti velünk. Az, amit nyújtott, röviden annyiban foglalható össze, hogy felkeltőtte széles — remélni óhajtanók: minél szélesebb — körök figyelmét és érdeklődését az orvosi tudomány nagyjainak élete folyása, az úttörők viszonytagságos, igazságterjesztő küzdelmei iránt. Előadása élénk, sokszor valósággal drámai s ezért érdeklődést felcsigázó. Még a szakszerű orvostörténész szeméi előtt is plasztikusabban bontakoznak ki az általa jól ismert alakok, a könyv címe által vonzott laikusokban pedig kétségtelenül fel fog ébredni az érdeklődés az orvosi tudomány bemutatott úttörő nagyságainak működése és ennek az egyetemesség szempontjából is eléggé fel nem becsülhető értéke iránt. A fejezetek egyikét: a Semmelweisről szólót, a „Pester Lloyd“ helyesnek látta közzétenni; az itt előfordult apróbb történelmi ténybeli tévedéseket alulírott ugyanott már rektifikálta. A fejezetek Vesalius, Paracelsus, Weyer, Harvey, Haller, Frank, Mesmer, Jenner, Auenbrugger, Laennec, Hahnemann, Priesnitz, Dieffenbach, Schönlein, Joh. Müller, Semmelweis, Helmholtz, Graefe, Virchow, Pettenkofer, Bergmann életével és szellemi diadalaiival foglalkoznak s a névsorban elvéve olyanok nevével is találkozunk, akik a többiekkel csak bajosan mérhetők össze fajsúly tekintetében; e diszproporciók azonban nem tudnak megzavarni a sok komoly kutatással és fáradozással összeállított és elevenességgel megírt mű élvezetében. Olyan mű, melyet a laikus is szívesen forgathat s amely ily módon alkalmas az orvosi tudomány nagyjainak s életük művének méltánylását széles körökben felkelteni.

Győry Tibor.

Folyóiratszemle.

Protestáns Szemle. 1928. évfolyam. 3. szám. *Muraközy Gyula: Papini útja.* — *Payr Sándor: Miszlai András, a kurucvilág költő-papja.* Miszlai életrajza, kapcsolatban költészetével. — „*Krónika*“: *Lencz Géza: Lausanne-i reminiscenciák.* A keresztyén vallások egyesítésére irányuló lausannei világkonferenciáról, a tanácskozások menetét irányító mozgató okokról s törekvésekről szól. — „*Kritikai Szemle*“: *Rácz Lajos: Otto Michaelis: Protestantisches Märtyrerbuch;* *Révész Imre: A. Wantier d' Aggalliers: Le pasteur Charles Wagner;* *Szelényi Ödön: Szimonidesz Lajos: A világ vallásai;* *Patay Pál: Tóth Endre: A Pápai Református Egyházmegye Története, I.;*

Pukánszky Béla : *S. Szabó József és Vida Gyula : A protestantizmus Magyarországon*, I. és II. ; Szilágyi Zoltán : *Kutassy Endre : Osmaradványok gyűjtése, konzerválása és preparálása* ; Fenesi Zoltán : *Szász Zsombor : Erdély Romániában* ; Sztéhlo Zoltán : *Bruckner Győző : Kray Jakab, a késmárki vértanú, közeleti szereplése és diplomáciai működése II. Rákóczi Ferenc szolgálatában* ; Gyalóka János : *Szendrei János : A diósgyőri vár története* ; Zsigmond Ferenc : *Dézi Lajos : Magyar történeti tárgyú szépirodalom* ; Gulyás Sándor : *Tragor Ignác : Vác az irodalomban* ; ifj. Rácz Lajos : *Etienne de Bernát : L'harmonie de la vie économique et le problème agraire*.

4. szám. Polner Ödön : *Kossuth Lajos*. A szerző Kossuth egyéniségével foglalkozik ; megállapítása szerint két gondolat vonul végig vezérmotivumként Kossuth egész életén és működésén : az emberi szellem szabadságának eszméje s az emberiség életén uralkodó törvényszerűségben való hit. E meggyőződésén alapultak Európa történetére vonatkozó politikai jóslatai, melyek közül igen sok máris, néhány évtized alatt, beteljesült. — „Kronika“ : *Lencz Géza : Lausanne-i remünscenciák*. (Második közlemény.) A keresztyénség egyesítésé ügyében Lausanneban összegyűlt világkonferencia résztvevőinek lelki tagozódásáról s az egyesítés megvalósításának leginkább akadályul szolgált dogma-kérdésekről szól. — *Marton János : Történetgyártás — történethamisítás*. J. Oberuc „Les persécutions des luthériens en Slovaquie au XVII. siècle“ című, Franciaországban megjelent munkáját ismerteti. A cseh propaganda szolgálatában álló könyv az oláhok által használt fogásokkal konstruál nem létező történelmet. — „Kritikai Szemle“ : *Rácz Lajos : Az Országos Református Tanáregyesület Évkönyve, 1926—27. évf.* (az Évkönyv egyik közleménye a kecskeméti ref. kollégium történetét tartalmazza) ; *Szelényi Ödön : Domján Elek : Az áldozati kultusz* (vallástörténeti tanulmány) ; *Varga Zsigmond : Mester János : Kelet nagy gondolkodói* ; *Buday Árpád : Hermann Müller : Das autonome Siebenbürgen* ; *Zsedényi Béla : Eöttevényi Olivér : A trianoni szerződés kulturális következményei* ; *Zsinka Ferenc : Szádeczky Kardoss Lajos : A székely nemzet története és alkotmánya* ; *Dékány István : Mályusz Elemér : Sándor Lipót főherceg nádor iratai, 1790—1795* ; *Albrecht Ferenc : Asztalos Miklós : Wesselényi Miklós, az első nemzetiségi politikus* ; *Nyireő István : Iványi Béla—Gárdonyi Albert—Czakó Elemér : A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda története, 1577—1927* ; *Zs. F. : A Napkelet Lexikona, I—II.* ; *Hamvas József : A szovjet első évei orosz írók munkáiban* [*Mereskovszkij—Hippiusz—Filoszofov—Szlobin : A pokol tornácában* (emlékiratok gyűjteménye)] ; *Baros Gyula : Harsányi István : Kazinczy Ferenc levelezésének újabb kötete, XXII.* ; *Vajthó László : Zsigmond Ferenc : Az Ady-kérdés története*.

5. szám. *Hacker Ervin : Vallás és kriminalitás*. — *Gayer Gyula : A Clusius-ünnepek után*. Clusius születésének négyszázados fordulója alkalmából szerző a kiváló németalföldi természettudós működésének magyarországi vonatkozásairól szól. — „Kronika“ : — n. — n. : *Albrecht Dürer*. — „Kritikai Szemle“ : *Szlávik Mátyás : Kaftan T. : Das Christentum als Religion, als Sittlichkeit und als Weltanschauung* ; *Bartók György : Max Wundt : Fichte* ; *Bruckner Győző : Rugonfalvi Kiss István : Az erdélyi fejedelmek nemzeti politikája* ; *Bruckner Győző : Julius Geréb : Geschichte der Gemeinde Grosslommnitz* ; *Gyalóka Jenő : Gróf Gyulai Ferenc naplója* ; *Albrecht Ferenc : Östör József : Tisza István saját szavaiban* ; *Török Pál : Stieve Frigyes : Németország és Európa 1890—1914* (fordította Szepessy László) ; *Németh*

László: *Juhász Andor: A világirodalom élettörténete*; Kerecsényi Dezső: *Baros Gyula: Boldog Margit legendája*.

6. szám. — Zseny József: *Kossuth Amerikában*. A newyorki Kossuth-szobor leleplezési ünnepsége alkalmából a magyar emigráció amerikai tevékenységéről szól, arról a mély hatásról, melyet Kossuth az Egyesült Államok vezető politikai tényezőire gyakorolt. — *Id. Imre József: Ismeretlen magyar Faust-fordító*. Szabó Mihály (1822—1899) hódmezővásárhelyi ügyvéd, műfordító életrajza. — *Csekey István: A dorpatí egyetem*. Észtország háromszáz esztendő egyetemének rövid története.

7. szám. — *Eötvényi Olivér: Az elszakított magyarság kulturális küzdelmei*. — „*Krónika*”: Hegyaljai Kiss Géza: *Kossuth Lajos mint presbitéri jegyző*. 1826—1832 Kossuth a sátorlajaujhelyi evangélikus egyházközség ügyésze volt, lelkesen közreműködött az új egyházközség fejlesztésében. — *Zs. F.: Ballagi Aladár* (Nekrolog).

8. szám. — Nagy József: *Világnézet és nevelés*. — „*Krónika*”: Gulyás Pál: *Bornemissza Péter prédikációi istennek irgalmasságáról*; Hegyaljai Kiss Géza: *Új színek Tompa képmásához*. — „*Kritikai Szemle*”: báró Podmaniczky Pál: *A Brit- és Külföldi Bibliatársulat 1927. évi jelentése*.

9. szám. — Muraközy Gyula: *La Fontaine*. — „*Krónika*”: Máthé Elek: *Bunyan*; Gulyás Pál: *Némety Ferenc szoltárfordító halálához*.

10. szám. — Révész Imre: *A magyar protestantizmus egysége*. — Dékány István: *Kultúra és politika*. Reflexiók Kornis Gyula könyve kapcsán. — „*Krónika*”: Isov Kálmán: *A hetvenöt éves Fülharmóniai Társaság*.

1929. évfolyam. 1. szám. — Simon László: *Az előkelő szellemek árulása*. Julien Benda „La trahison des cleres” című, erős visszhangot keltett munkájával foglalkozik. — Szász Zsombor: *A Thun-féle patens és a külföldi intervenció*. 1919-ben a Békeelőkészítő Bizottságban felmerült a gondolat: nem volna-e lehetséges a westfáli békekötést aláírt protestáns államokat intervencióra bírni a megszálló oláh hatóságok által üldözöbe vett erdélyi protestáns egyházak védelmére. Erre alapul az 1860. évi precedens szolgált volna, amikor, — Boksics Gusztávnak a millennáris „Magyar Nemzet Története” tizedik kötetében foglalt előadása szerint, — a magyar protestánsok által ugyancsak a westfáli békére való hivatkozással beavatkozásra indított Anglia, Poroszország és Hollandia Bécsben kioroszakolták az 1859. évi Thun-pátens visszavonását. Minthogy azonban az ez ügyben véleményadás végett megkeresett Szekfű Gyula — itt leközölt — válasza szerint Anglia és Hollandia 1859—60-ban megállapíthatólag nem tett diplomáciai lépéseket az osztrák kormánynál, tehát a köztudatba is áttment Beksics-féle precedens nem történt meg, a Békeelőkészítő Bizottság az intervenció-kérésről lemondott. — „*Az irodalomtörténet margójára*: Németh László: *A vizsolyi biblia*. — „*Külföldi Szemle*”: Hajdú István: *A francia protestánsok küzdelmei és egyházuk újjászületése*.

2. szám. — Darányi Ignác *gyermekkorából*. Darányi Ignác feljegyzései neveltetéséről. — „*Az irodalomtörténet margójára*”: Németh László: *Sylvester nyelvtana*. — „*Krónika*”: Szlávik Mátyás: *Schelling az egyetemi tanulmányozásról*.

3. szám. — Bartók György: *Új világ felé*. — „*Az irodalomtörténet margójára*”: Németh László: *Heltai prózája*. — „*Külföldi Szemle*”: Klein Gáspár: *Finnország és a vallásszabadsági törvény*.

4. szám. — *Tunyogi Szűcs Kálmán*: *A vallás mint társadalmi típusképző*. — *Hartyáni Zoltán*: *Az új népiskolai törvényjavaslat*. — „Az irodalomtörténet margójára”: *Németh László*: *A debreceni disputa*. — „Kronika”: *Hegyaljai Kiss Géza*: *Tompa Mihály felfedez egy író*.

5. szám. — *Nagy József*: *A XIX. század ellentétei*. Az ember és a társadalom az ideáлизmus és a naturalizmus felfogásában. — „Az irodalomtörténet margójára”: *Hegyaljai Kiss Géza*: *Károli Gáspár új életrajzához*. — „Külföldi Szemle”: *Szelényi Ödön*: *A német ifjúsági mozgalom*.

6. szám. — *Kutas Károly*: *Szász Károly*. Születésének századik évfordulójára. — *Levél a szerkesztőhöz*. Szász Károly levele (1889) a Neues Politisches Volksblatt szerkesztőjéhez: irodalmi oeuvre-jét foglalja össze. — *Csűrös István*: *Emlékezés Szász Károly püspökről*. — „Az irodalomtörténet margójára”: *Kerecsényi Dezső*: *Bornemisza Péter*. — *Ravasz László*: *Vargha Gyula*. (In memoriam.)

7. szám. — *Gulyás Pál*: *Mantskovit Bálint, a vizsolyi biblia könyvnyomatója*. — „Az irodalomtörténet margójára”: *Kerecsényi Dezső*: *Aesopus magyar nyelven*. — „Külföldi Szemle”: *Kiss Jenő*: *A protestáció 400 éves emlékünnepére Speyerben, 1929 pünköst*.

8. szám. — *Transylvanus Bujdosó*: *A román konkordátum*. — „Az irodalomtörténet margójára”: *Kerecsényi Dezső*: *Régi magyar nyelvstanok*. — „Kronika”: *Hegyaljai Kiss Géza*: *Tompa barátságú Szemere Miklóssal*.

9. szám. — *Gyalokay Jenő*: *Bethlen Gábor mint hadvezér*. A tanulmány konklúziója szerint Bethlen, — bár nem tartozott a hadművészet úttörő reformátorai közé, — alaposan képzett, gondolkodó hadvezető s ha kellett, elszánt katona volt, kitől maga Wallenstein is tartott. Ahhoz, hogy ma a harmincéves háború legnagyobb hadverői között emlegessék, csak egy hiányzott: a jószerecse. — *Miklós Ödön*: *Bethlen Gábor és a holland diplomácia*. Van Oordt „Nederland en Turkije in het begin van den dertigjarigen oorlog” című munkáját ismerteti. Van Oordt nagy szakismerettel rajzolja Hollandia keleti politikáját a XVII. század első évtizedeiben; témája szélesebb keretén belül általában helyes perspektívában s megvilágításban látja az erdélyi fejedelemség szerepét és Bethlen egyéniségét. — „Kronika”: *Hegyaljai Kiss Géza*: *Tompa Mihály barátsága Gyulai Pállal*. — „Az irodalomtörténet margójára”: *Kerecsényi Dezső*: *Fejedelmek órája*. Adalék a XVII. századi magyar politikai irodalom történetéhez.

10. szám. — *Bartók György*: *Bethlen Gábor szelleme*. Előadás a szegedi egyetem Bethlen emlékünnepén. — *Pukánszky Béla*: *Lessing magyar teológiai ellenfele*. — „Kronika”: *Szádeczky Kardoss Lajos*: *Bethlen Gábor és a vallásszabadság*. — „Külföldi Szemle”: *Gaudy László*: *A kopenhágai második lutheránus világyűlés*. — „Az irodalomtörténet margójára”: *Kerecsényi Dezső*: *Magyarországi latinság*.

1930. évfolyam. 1. szám. — *Klein Gáspár*: *A protestánsok papválasztási szabadsága és az államtanács*. — *Finkei Ferenc*: *Kövy Sándor*. — „Az irodalomtörténet margójára”: *Karácsony Sándor*: *Örök magyar diákok izenete*. Bessenyei, Arany, Vas Gereben és Mikszáth véleménye a korukbeli magyar középiskoláról.

2. szám. — *Révész Imre*: *A mai magyar társadalom*. Weis István könyvével foglalkozik. — *Albrecht Ferenc*: *A reversális kérdéshez*. — „Az irodalomtörténet margójára”: *Kerecsényi Dezső*: *Egy új irodalomtörténet margójára*. (Pintér J. irodalomtörténetével kapcsolatban.)

3. szám. — *Bartók György : Lángeszű emberek.* (A genialitás a filozófia s a pszichológia szempontjából.) — *Hacker Ervin : A gyermekek vallására vonatkozólag kötött megegyezésekből az egyes vallásokra eső nyereségek és veszteségek.* — „Az irodalomtörténet margójára“: *Németh László : Csokonai és a botanika.*

4. szám. — *Kosztány Ignác : A magyar király és a római kath. magyar egyház.* A magyar királyok állami szuverenitásból folyó-, apostoli- és legfőbb kegyúri jogai. — „Kronika“: *Kristóf György : Károlyi vagy Károli ?*

5. szám. — *Ravasz László : Magyar reformátusok Északamerikában.* — „Az irodalomtörténet margójára“: *Németh László : A tekintélyes ifjú.* (Kazinczy Ferencről szól.)

6. szám. — *Ravasz László : Zsinka Ferenc.* (Nekrolog.) — *Merényi Oszkár : A protestáns lélek első típusa irodalmunkban.* Heltai Gáspár lelki képét rajzolja meg. — *Baross Gyula : Katona József emléke költészetünkben.* — *Kerecsényi Dezső : Szent Molnár Albert lapszéli jegyzetei.* — „Kronika“: *Gaudy László : A keresztyénség küzdelme az orosz atheizmus ellen.* — „Az irodalomtörténet margójára“: *Németh László : Egy régi magyar folyóirat.* A kor a kassai Magyar Múzeum tükrében. — „Kritikai Szemle“: *Marconnay Tibor : Zsinka Ferenc halálára.*

7. szám. — *Kapi Béla : A 400 éves Ágostai Hitvallás.* — *Muraközy Gyula : Augustinus két élete.* Szent Ágoston halálának 1500-ik évfordulója alkalmából. — „Kronika“: *Török Pál : Ferenc József születésének századik évfordulójára.* — *Pröhle Károly : Harnack Adolf* (Nekrolog).

8. szám. — *Kristóf György : Bethlen Gábor alakja az egykorú német népköltészet tükrében.* Bethlen alakja már uralkodása első éveiben megjelenik nemcsak a magyar, hanem a külföldi, elsősorban a német irodalomban is. A fennmaradt egykorú német népköltémények, aszerint, hogy melyik párton keletkeztek, részint rokonszenvvel és tisztelettel, részint gyűlölettel és gúnnyal foglalkoznak a fejedelemmel. — *Taubinger Rezső : A protestáns tábori lelkészlet multjából.* A prot. tábori lelkészlet rövid története.

9. szám. — *Ravasz László : Universalismus.* — *Révész Imre : D'Aubigné Agrippa, a hugenotta Bayard lovag.* Halálának háromszázadik évfordulójára; élete, költészete. — „Kronika“: *Gaudy László : Az ágostai hitvallás 400 éves jubileumi ünnepségei.*

10. szám. — *Muraközy Gyula : Szabolcska Mihály.* (Nekrolog.) — *Máthé Elek : Az örök Róma.* — „Kronika“: *B. Pap István : A Budapesti Református Egyház ünnepe.* Visszapillantás a Kálvin-téri ref. templom százéves történetére; *Ady Lajos : Dóczi Imre dr.* (1849—1930); *Trócsányi György : Szemerei Szemere György* (1863—1930).

Tárca.

A váci káptalani uradalom 1841. évi örökváltság szerződése.¹

A jobbágyság által teljesítendő úrbéri szolgáltatások mérve tekintetében évszázadokon keresztül tulajdonképpen a kialakult gyakorlat volt irányadó. Az államhatalom intézkedései csak az általános kereteket vonták meg, amelyekben belül azután a földesúr és jobbágyság között megállapodások is jöhettek létre. Ezeket a megállapodásokat a XVIII. század utolsó és a XIX. század első harmadában történt úrbérrendezési intézkedések is respektálták, illetve továbbra is irányadónak tekintették. Később, az úrbérügy rendezésének szempontjából szintén korszakalkotó 1832—36. évi VIII. t.-c. 1. §-a is kimondja, hogy „azon régi kötések, melyek az urbéri rendbeszabás behozatala idejét felül mulják, ennek utánna sem vétethetnek kérdésbe“.

Az 1832—36. évi országgyűlés alkalmával hozott erre vonatkozó törvények kifejezetten biztosítják az úrbéri jogviszonyban állók részére azt a jogot, hogy a földesurakkal egyetértésben, a körülmények mérlegelése alapján állapítsák meg tartozásaikat és jogaikat, de az ezúttal tett törvényhozási rendelkezések teljes jelentőségét csak az 1840. évi VII. t.-c. adja meg, amely megengedi a jobbágyságnak, „hogy a földesúr és jobbágyság közti szabad egyezség által meghatározandó bizonyos általános summa fizetésével . . . szolgálataikat és adózásaikat tökéletesen és örök időkre“ megválthassák. Azokról a formalításokról, melyek a megállapodás érvényessége szempontjából be voltak tartandók, az 1832—36. évi VIII. t.-c. és az 1840. évi VII. t.-c.-ek intézkednek és pedig úgy, hogy a megállapodások a tiszti ügyész és a „törvényes bizonyosság“ jelenlétében jöjjenek létre, akik a szerződési feltételek méltányosságára ügyelnek. A feltételek elbírálása az eddigi helyzet figyelembevételére alapján történt s a megállapodás úgy jogi mint gazdasági szempontból való felülvizsgálás céljából a megyei törvényszékhez, illetőleg a megyei közgyűléshez volt felterjesztendő. Az itt nyert jóváhagyás után a határozott időre szóló megállapodások azonnal, az egyszersmindenkorra szólók pedig a Helytartótanács jóváhagyása után léphettek hatályba.

Az 1836. évi törvények az úrbéri szolgáltatások megváltása tekintetében újításokat tulajdonképpen nem hoztak, csak az eddigi gyakorlatnak adtak újabb törvényes alapot, illetve biz-

¹ Pest vármegye levéltárában lévő, kiadatlan okmányok alapján.

tatást az ilyen irányú törekvéseknek, viszont az 1840. évi törvény — hosszabb viták eredményeképpen — az örökváltság elvének törvénybeiktatásával újabb lehetőségeknek az útját készítette elő. Azok a remények azonban, melyeket többen ezekhez a rendelkezésekhez fűztek, s amelyek a fennálló agrárjognak a kijelölt irányelveknek a követése révén megvalósuló korszerű átalakulását várták, nem váltak valóra. Mert, noha tény, hogy az 1848-ban bekövetkezett forradalmi jellegű átalakulásokat megelőző évtized folyamán történtek is az örökváltságszerződések létesítése terén kezdeményező lépések, ez a mozgalom szélesebb körben nem tudott magának utat törni. Az ebben az időszakban létrejött örökváltsági megállapodások részint a még mindig meglévő konzervatív felfogás, részint pedig a megváltás gazdasági és pénzügyi előfeltételeinek hiánya miatt sok esetben nem is éltek teljes mértékben a törvényadta lehetőségekkel. S végül harmadik akadályként megemlíthető az is, hogy a megállapodások hatályosságához megkívánt alakiságok betartása, illetve annak a bürokratikus útnak a hosszúsága, amelyet minden egyes örökváltság szerződésnek meg kellett tennie, szintén hozzájárulhatott ahhoz, hogy az érdekeltek előtt ez a megoldás ne legyen népszerű.

A váci káptalani uradalomnak Vác városi jobbágyaival 1841-ben kötött örökváltság szerződése szintén az 1840-es törvényben biztosított lehetőségek alapján kívánja a földesúr és az úrbéri szolgáltatásokra kötelezettek közötti kapcsolatokat rendezni. Annak az útnak figyelemmel kísérése, amelyet a szerződés létrejöttétől az 1848-ban bekövetkezett hatálybalépéig megtett, tipikusan tekinthető. Az a körülmény pedig, hogy a megállapodás még az 1848-as átalakulásokat megelőzőleg vált jogerőssé, abból a szempontból méltó figyelemre, hogy ilyen módon az egész jogi procedura — több hasonló félbenmaradt kísérlettől eltérőleg — mint befejezett kísérlet áll előttünk.

A váci kísérlet, mint látni fogjuk, szintén a tradíción alapszik, s tulajdonképpen nem terjed ki az úrbéri viszonyból fakadt összes vonatkozások átalakítására, mert az eddig hatályban volt kilenced- és tizedszolgáltatás megváltása, illetve megszüntetése tekintetében nem hoz újítást, hanem fenntartja az eddigi helyzetet s intézkedései csak a jobbágyok által eddig fizetett füstpénzre, a természetben teljesített ígás- és gyalogrobot szolgáltatásokra és egyéb, kisebb, szintén természetben tett szolgáltatások készpénzzel való és egyszersmindenkorra szóló megváltására vonatkoztak.

A váci káptalan örökváltság szerződésének ügye először Pest vármegye 1841 február 6-án tartott közgyűlésén bukkanik fel.¹ A jegyzőkönyv szerint a káptalan a megyei hatósággal közölte, hogy úrbéreseivel az újabb törvényes rendelkezések

¹ 1841 február 6-iki ülés, 867-ik közgyűlési jegyzőkönyvi szám alatt.

alapján a fennálló ideiglenes szerződés helyébe, újabb, egyszerűsmindenkorra szóló megállapodást akar léptetni és a szerződés megkötéséhez a törvény értelmében kéri a hivatalos személyek kiküldését. Az első kísérlet azonban nem volt sikeres, a szerződés nem jöhetett létre, mert a megyei kiküldöttek azt az „összehasonlító irományt”, mely az úrbéresek eddigi kötelezettségeit tüntette fel, s melynek alapján a kikötött szolgáltatások jogosultsága el lett volna bírálendő, visszautasították.¹ A káptalan erre újabb szerződést készít, amely azután a további tárgyalások alapjául a hivatalos forum részéről el is fogadtatott.

A váci káptalan, mint földesuraság és úrbéresei között 1841 október 15-én az úrbéri szolgáltatások megváltása tekintetében létrejött megállapodás.

„Öregebb alkotmányu váci káptalan földesuraság e jelen valók által adjuk tudtára, kiket illet, vagy jövődőben illetni fog: hogy, tekintve káptalan Vác városi községünknek ama szerződési állását, amely szerint emberemlékezetétől, sőt 1742-ik év óta urbéri bánásmód alól kivéve, jelen ideig szabad egyezség által megállapított pénzbeli fizetés mellett váltotta meg uri tartozásait, említett káptalan Vác város községével, szerződési állásának bővebb biztosításául, minden néven nevezhető urtartozásoknak megváltására nézve, urbéri szántóföldjeik után esendő kilencedet és tizedet kivéve, mely továbbá is természetben fog megadni, következendő örökös szerződésre léptünk:

1-ör Tartozni fog az érdekelt Káptalan Vác Város községe mindennemű uri tartozásának megváltásául Hatszáz forintokat ezüst pénzben, egy forintba három ezüst huszast számítva, 1842-ik esztendei januárius első napjától kezdve, évenként az uradalmi pénztárba két szakaszokban, u. m. Szt. György és Szt. Mihály napkor mindaddiglan rendesen befizetni, migha ezen örök megváltási summát a kötelezendő törvény értelmében, a község részenként, vagy egészben ki nem fizetendi, melynek utána minden uri tartozás Czim alatt teendő bár mily nemű fizetés örökre megszűnik, nyilván kijelentetvén, hogy az uri tartozások alapja, bár mennyiben szaporodna, az uradalom e jelen megváltási summánál többet követelni nem fog.

2-ör Köteleztetik a nevezett városi község a mondott váltási summán kívül továbbá is, mint eddig, törvényesen esendő 9-edet és 10-edet fogyasztkozás nélkül kiadni.

3-ör Valamint ezelőtt, ugy ezentul is törvényes és végrendelet nélkül meghalt lakosoknak javai a földesuraságot illetvén, az ily örökösödési esetet a földesuraságnak az 1832—36-ik évi 9-ik törvény cikkely értelmében feljeleníteni.

4-er Az uri tartozások váltságából folyó uri kedvezmények között a faizás is foglaltatván, az az eddig gyakorolt mód szerint

¹ 1841 június 30-iki ülés, 3207-ik közgyűlési szám alatt.

káptalan Vác város községét továbbra is oly módon fogja illetni, hogy ezért a tekintetes püspök és káptalan uradalmak közt 1742 évben megállapított szerződés szerint egy aranyat évenként és soha többet uri jog megismerés fejében, a püspöki uradalom pénztárába fizetni köteles legyen.

Mely ebbeli feltételekhez káptalan Vác város községe önként reá állván és a fentebbieknek pontosan leendő megtartására és teljesítésére magát kötelezvén, ezen örökös szerződés mind a két rész által törvényes bizonyság és megyei tisztii ügyész jelenlétében négy eredeti példányban alá is iratott és szokott petsétekkel megerősítettet.

Káptalan Vácson, Október 15-én 1841-ik évben.“

(Aláírások.)

Mint látható, az új megállapodás a kilenced és a tized megváltásáról nem intézkedik, hanem ebben a tekintetben az eddigi helyzetet tartja fenn. Az egyes szolgáltatások mérve tekintetében is a fennálló helyzet vétetik alapul, ha azt a megyei hatóság sem találja méltánytalannak. A község és az uradalom között tehát a megállapodás életbeléptetése esetén tulajdonképen nem szűnt volna meg teljesen az úrbéri jogviszony. A kilencednek és a tizednek továbbra is érvényben maradásán kívül az úrbéri viszonynak bizonyos vonatkozásokban való további fennmaradására mutat az is, hogy a földesúr az utódok és végrendelet hátrahagyása nélkül elhalt jobbágyok birtokát éppen úgy fogja örökölni, mint ahogy azt az évszázadokon fennállott jogszabályok rendelték.

Azokat a szolgáltatásokat, amelyek tekintetében a megállapodás intézkedni szándékszik, a megyei hatóságok által hitelesnek elfogadott „összehasonlító iromány“ tünteti fel.

Összehasonlító iromány,

mellynél fogva alólirottak jelenlétében K. Vác városának e mai napon tettes Káptalan Földesurasággal kötendő örökös urbéri szerződése alapjának kimutatásául a következők vétettek fel :

1. A megyeileg tett összeírások szerint van a Káptalannak 11 $\frac{2}{4}$ urbéri telke, mely után, ide értve az eltörölt hosszú fuvart, 621 ígás napokat fizetve 207 frt
2. 17 gazda után füstpénz 17 „
3. 11 $\frac{2}{4}$ telek után teljesítendő lesz fonás 10 „ 21 kr.
4. Van a város összeírása szerint 169 ház, ebből levonandó :
 - a) plébánia, Városház, Curia és 3 vendégfogadó 6 frt

b) az urbéri 11 $\frac{2}{4}$ telken álló gazdák házai után 17 frt. A házak száma összesen 146.	
5. Ezen 146 házas zsellérek füstpénze	146 frt
6. 146 ház után házas zsellérek 18 napi gyalog munkabére 2628 napi munkáért, 10 pengő kr.-al	438 „
7. 90 házatlan zsellérnek 12 nappal számítandó tartozása, 1080 nap, 10 pengő kr.-al	180 „
	<hr/> 998 frt 21 kr.

Ezek szerint a váci urbéresék által fizetendő lenne 998 frt. 21 kr. ezüst pénzben.

Az örökváltság szerződés megkötése előtt fennállott megállapodás, mint látható, szintén csak a telkes gazdák, házas és házatlan zsellérek ígás- és gyalognapszámaira, ugyanezek füstpénzére, az általuk teljesítendő fonásmunkákra terjed ki, nem intézkedik azonban a kilenced és tized szolgáltatásokról, továbbá a jobbágyok kocsmáltatási jogáról és a jobbágyok által élvezett kisebb jogokról. Az összehasonlításnál a megyei kiküldöttek figyelembevették az 1781-ben létrejött 6 évre szóló megállapodást is, amely a jobbágyok fenti szolgáltatásainak az értékét évi 746 frt 22 $\frac{1}{2}$ kr-ban veszi fel, e helyett azonban az urbéreseket csak 600 frt fizetésére kötelezi. A fentebb közölt 1841. évi szerződésben szereplő 600 frt természetesen szintén egy évre vonatkozik, bár ezt a szerződés fogalmazása nem fejezi ki elég világosan, de a fejlemények további figyelemmel kísérése során ez az intenció határozottan kitűnik.

A földesuraság részére az urbarialis telkek megváltása fejében előírányzott 600 frt a város terheinek csak aránylag kis részét képezte. Például az 1835. évi költségvetés 5597 frt 18 kr. kiadást irányoz elő, amelynek az említett 600 frt körülbelül csak a kilencedrészét tette volna ki. A város azonban igen jelentékeny költségvetési hiánnyal volt kénytelen számolni, s ennek következtében, mint látni fogjuk, az uradalommal szembeni fizetési kötelezettségei teljesítése körül nem járt el valami mintaszerű pontossággal. Az említett 5597 frt 18 kr-ra rúgó kiadásal (amelyből a legnagyobb tételt, 2148 frt 17 kr-t, a tisztviselők pénzbeli és természetbeni fizetése teszi ki) mindössze csak 3664 frt 30 kr bevétel áll szemben, az évenkénti hiány tehát 1932 frt 48 kr-t tett ki, ami az adózó lakosok által még pótolandó volt.

Ugyancsak az 1835. évre szóló összeállítás az uraságnak fizetendő 600 frt-t kitevő megváltási összeget a következőképen osztja fel:

Arányos felosztása az A) betű alatti úrbéri szolgálatok 600 frt.-ra terjedő váltásága díjának :

1. A városban lévő 15 (telkes) gazda, akik egyenként $\frac{7}{10}$, összesen $10\frac{1}{2}$ egész telken gazdálkodnak, egy egész telek után fizetni tartoznának váltáság fejében	19 frt 11 krt, vagyis összesen ..	201 frt $32\frac{3}{6}$ kr.
2. Egy gazda $\frac{3}{10}$ telek után	5 „	$45\frac{3}{6}$ „
3. A város $\frac{7}{10}$ telek után	13 „	$26\frac{4}{6}$ „
4. 160 házas zsellér 4 frt.-al.....	640 „	— „
5. 60 házatlan zsellér	120 „	— „
<hr/>		
Az urbáriumok szerint tehát fizetendő volna	980 frt $44\frac{1}{6}$ kr.	
Ezzel szemben ténylegesen fizetendő az uraságnak csak	600 „	— „
<hr/>		
Elmaradnak a lakosok könnyebb-ségükre	380 frt $44\frac{1}{6}$ kr.	

A 600 frt.-ban megállapított évi váltáságösszeg ezek figyelembevételével a következőképpen oszlik meg a szolgáltatásra kötelezettek között :

1. Minden egyes telkes gazda $\frac{7}{10}$ telek birtoka után	8 frt $12\frac{13}{18}$ kr.
2. Egy-egy magános gazda $\frac{3}{10}$ telek után	3 „ $31\frac{6}{18}$ „
3. A város $\frac{7}{10}$ telek után	8 „ $12\frac{13}{18}$ „
4. Egy-egy házas zsellér	2 „ $26\frac{12}{18}$ „
5. Egy-egy házatlan zsellér	1 „ $13\frac{6}{18}$ „

A rendezés 14 telkes gazdára, 160 házas zsellérre, 2 házatlan telkes gazdára és 58 házatlan zsellérre, összesen tehát 234 úrbéresre terjedne ki.

Az eddig fennállott szolgáltatások mérvének a megyei hatóságok által való akceptálása révén tehát létrejöhetett volna az örökváltásra vonatkozó megállapodás. A megyei kiküldöttek 1841 november 15-ről kelt jelentése, amely az 1842. évi június hó 17-én tartott megyei közgyűlés elé terjesztett, ilyen értelemben referál. Az adózások mérve helyesen van felvéve — mondja a jelentés, — az azokértv aló fizetés arányosan van megállapítva, a szerződés az adózókra nézve nem terhes, vagyis a törvény rendelkezéseinek mindenben megfelel. Nehézségeket csak az okoz, hogy a káptalan a neki felkínált váltáságösszegeket felsőbb helyről jövődjő utasításig vonakodik átvenni, ami, mint az iratokból kitűnik, a fizetésnél alkalmazandó valuta tekintetében felmerült differenciákra vezethető vissza.

A megye részéről talán meg lett volna a hajlandóság ahhoz,

hogy ennek a nézeteltérésnek a kiküszöbölése után a szerződést a maga részéről elfogadja. Ez annyival is inkább valószínű, mert a polgári törvényszék, amely elé a megyei közgyűlés az ügyet a feltételek méltányosságának elbírálása végett utasította, a szerződést elfogadhatónak találta és oly kérelemmel terjesztette fel a Helytartótanácsához, hogy a váltságtőkének letétbe helyezését rendelje el.¹ A Helytartótanács azonban, amely elé az ügy az állami érdekek szempontjából való elbírálás céljából volt felterjesztendő, más aggályokkal is előállt. Mintegy másfél évvel ezt követőleg került a megyei közgyűlés elé a Helytartótanács 1843 november 28-ról kelt, 32.282. sz. intézkedése, amely a megállapodás ellen a következő kifogásokat hozza fel: először is a Helytartótanács a megállapodás alapjául szolgáló és az eddigi helyzetet szabályozó szerződést, illetve a birtokra vonatkozó megyei összeírás felterjesztését kéri. Érdemlegesebb ellenvetés azonban az, hogy az eddig felterjesztett adatokból a Tanács nem tudja elbírálni azt, hogy a tervbevetett rendezés folytán az állami adóalap biztonsága nem fog-e veszélyeztetni. Ezért azt kívánja, hogy az 1841 október 15-iki szerződés 4-ik pontjában általánosságban említett, a jobbágyoknak adandó kedvezmények részletesen közöltessenek, illetve azok a szerződésbe is beiktattassanak. Továbbá, miután örökváltsági megállapodás tervezetik, utasíttassék a földesuraság, hogy mutassa ki, milyen módon szándékszik a neki fizetendő összegnek az adóalap szempontjából való biztosításáról gondoskodni.

A Helytartótanács kívánságainak végrehajtására kiküldött főszolgabíró jelentéséből kitűnik, hogy a káptalani földesuraság az ügy elintézését — valószínűleg ugyancsak az említett differenciákból támadt surlódások következtében — immár rossz szemmel kezdte nézni. Parniczky szolgabíró jelenti ugyanis,² hogy egy esküdt és egy főügyvéd társaságában Vácott megjelent, és miután a káptalanhoz előlegesen intézett ama felszólításuknak, hogy a szerződést tevő úrbéri birtok részletes kijelölése mérnökiileg eszközöltessék, a püspök és a káptalani uradalom közt létező úrbéri per miatt semmi sikere nem lett, az intézkedés egyéb meghagyásai érdemében következőleg jártak el: ú. m. előmutattatván maguknak a „község eddigi bánásmódját elötlentető szerződés“ eredeti példányait, azok másolatát, valamint a telki állományok mennyiségét kimutató megyei összeírás hiteles kivonatát is, foglalatban bemutatják az örökszerződés 4-ik pontjában említett kedvezmények részletezését. Azoknak az egyezségbe való beiktatását azonban az oknál fogva sem teljesíthetik, mivel az uradalom újabb egyezséget elfogadni és aláírni nem akar, s ezért e tudósításban tartják szükségesnek előadni, mikép az egyezkedő lakosok részéről az tekintetik urasági kedvezménynek, hogy jóllehet az összehasonlító

¹ 1842. IX. 22-én tartott ülésében 1432. sz. a.

² 1845. évi május 20-i gyűlés 3074. közgyűlési sz. a.

íromány szerint 998 frt 21 kr-t tartoznának az úri tartozások megváltása fejében fizetni, az esetre mégis, ha a tett szerződés megállapíttatnék (t. i. érvénybelépne), csak 600 frt-ot fizetnének. Az uraság a község által lefizetni ajánlott megváltási tőke miképeni biztosítását oly módon gondolja, hogy „azt vagy magánál Vác városánál kívánja 100-tól hatos kamatra meghagyni, vagy más, biztos helyre kiadni“. Parniczky egyúttal sürgős intézkedést kér, mert az uradalom máris a „kötés értelméhez ragaszkodik s az eddig váltópénzben fizetett összeget követeli, a község pedig magát erre kötelezve nem tudja“.

A fizetendő 600 frt tekintetében felmerült nézeteltérések nem akartak elsímulni. Három évvel a szerződés megkötése után még mindig vitás volt az, hogy a váltásösszeg milyen valutában legyen fizetendő. Ez a kérdés a káptalani uradalom vezetőségének 1844 november 4-én tartott tanácskozásán is szóba került. A püspök és a nagyprépost előterjesztik, hogy a létrejött örökváltás-szerződés értelmében 1842 január 1-től kezdve a község részéről 600 frt. lett volna fizetendő. A község ezt az összeget a lakosoktól ezüstpénzben be is szedi, ennek ellenére azonban az uradalom pénztárába a megváltási összeget csak váltópénzben fizeti. „Ez oknál fogva Káptalan Vác községe . . . felszólíttatik, hogy a fentebb érdekelt örökös szerződés értelménél fogva az úri tartozások váltása fejében ezüstpénzben fizetendő összeget, noha azt az uradalomnak minden örökös szerződésen kívül és a törvények világos rendeleténél fogva joga lett volna megvenni, — amennyiben az uradalom pénztárába ki nem fizette, pótlólag behozza.“

A váci városi tanácsnak az erre a határozatra tett észrevételeiről tájékozódhatunk a Káptalan viszonylásából, amely a káptalani uradalom intézőségének 1845 február 6-án és 7-én tartott megbeszélésén került tárgyalás alá ; a község valószínűleg arra hivatkozott, hogy a szerződésbeli kötelezettségeknek majd a Helytartótanács által jóváhagyott formában fog eleget tenni, majd azt hozta fel, hogy az uradalom a váltópénzben való fizetést három éven keresztül elfogadta, s még egyébként sincsenek teljesítve azok a feltételek, amelyeknek pótlására a Helytartótanács az uradalmat utasította.

A káptalani uradalom erre azt válaszolja, „hogy a felterjesztő városi tanács a szerződés érvényességét egvedül annak felsőbbi megerősítéséről és jóváhagyásától feltételező okát éppen nem látja, miután a kérdésbe levő szerződés, az illető Tekintetes Vármegye által általján fogva helybe hagyatván, a N. M. M. K. H. Tanács pedig e részben költ kegyes intézményében a szerződésileg megállapított s mindkét részről elfogadott fizetés miségét és mennyiségét és így a szerződés lényeges feltételét még távolról sem érintvén, oly állapotok elintézését vette kérdésbe, melyek először a szerződést nemcsak meg nem semmisítik, de másodsor a szerződésbeli feltételek meg nem tartására ürügyül még távolról sem szolgálhatnak. Egyébiránt a Tanácsnak ama irányt vesztett

állítása, miképpen az uradalom 3 folytonos évek alatt a fizetést váltóban fogadván el, nyilván azt tanusította légyen, hogy a szerződésbeli fizetést csak a fensőbbi jóváhagyás és megerősítés következtében lehessen követelni, egyedül a Tanácsnak a uradalom iránti bizodalmatlanságát és a törvény világos értelmében történt lekötélkezésnek meggyengítésére irányzott célzást jellemzi“. Erre nézve a Káptalan legerősebb érve az, hogy a városi Tanács az egyes úrbéresektől a fizetendő összegeket ezüstben szedi be, viszont az uradalomnak csak váltópénzben hajlandó fizetni.

Az uradalom egyelőre nem akar a szerződés értelmezése tekintetében „a törvényszabta útra“ lépni, hanem a fennálló törvényekre, illetve a községgel szemben fennálló felügyeleti jogára hivatkozva, felvilágosítást vár arra nézve, hogy az örök-váltságszerződés értelmében a lakosokra ezüstben történt kivetés a lakosság tudtával történt-e és elvárja, hogy a városi Tanács adjon számot az összegek hovaforrásáról.

Az úrbéresek vonakodása nyilvánvalóan ellentétben állt a megkötött örökváltság szerződéssel, amely, mint láttuk, határozottan úgy intézkedik, hogy a váltságösszeg fizetése ezüstben történjék. Az úrbéresek viszont abban reménykedtek, hogy ez alól a kötelezettség alól valami módon mégis sikerül kibujniok. Bizakodásukat ugyanis arra alapították, hogy abban az időben köztük és az uradalom között úrbéri rendbeszedési per folyt. Ez a per, — mely néhány évvel az 1841-ben létrejött örökváltsági megállapodás előtt indult, az 1840-es évek alatt húzódott és befejezést csak az 1848-as átalakulás után nyert oly módon, hogy petituma a változott viszonyok folytán tárgyalanná vált, — tulajdonképen a községi tisztviselők kinevezésének a joga és e tisztviselők hatáskörének és illetményeiknek a megállapítása körül támadt vitás kérdéseket volt hivatva rendezni, de nem terjedt ki az úrbéresek által fizetendő örökváltságösszeg megállapítására. Az a remény tehát, hogy ezen a réven sikerülne a szerződéses váltságösszegeből valamit leszorítani, nem állott valami erős lábakon.

Azokat az iratokat, amelyeket a Helytartótanács az úrbéri szolgáltatások méltányosságának elbírálása céljából pótolni rendelt, az uradalom oda fel is terjesztette, s ugyancsak megnyugtatólag nyilatkozott az örökváltság címén neki az úrbéresek által fizetendő összegnek az adóalap szempontjából való biztosítása tekintetében is. „Soha csak gondolatunkban sem volt“ — mondja az uradalomnak 1844 november 16-án kelt, s a megyéhez intézett nyilatkozata, — „Káptalan Vác város községe által az úrbéri megváltásokért netalán fizetendő summát utadaink sérelmével elkölteni, hanem teljes szándékunk ama summát vagy Káptalan Vác város közönségénél, ha megtartani akarja, évenként 6% kamatfizetés mellett hagyni, vagy, ha a tőkét megtartani nem akarná, oly biztos helyre kikamatozni, ahonnet úgy mi, valamint utódaink is az évbéli törvényes kamatot meg-

kaphassák“. Együttal biztosítja az úrbéreseket, hogy abban az esetben sem fog a már megállapítottnál nagyobb váltásösszeget követelni, ha az úrbéresek által bírt terület elrendelendő felmérése után a jelenlegi házhelyeken felül még több házhely keletkeznek.

Az úrbéresek kívánságával szemben a Helytartótanács arra az álláspontra helyezkedett, hogy az uradalom a váltásösszeg megfizetését ezüstben követelheti, és azokat a követeléseket, amelyek ennek a kérdésnek elintézését az uradalom és az úrbéresek között folyó pertől akarnák függővé tenni, elutasította. Az erre vonatkozó határozatot a Helytartótanácsnak a megyéhez intézett, 1847 Boldogasszony hó 12-én kelt 676. sz. intézkvénye tartalmazza. E szerint az örökváltási ügyre vonatkozó iratok legfelsőbb királyi határozatnál fogva a megyének „oly értesítés mellett küldetnek vissza, hogy ezen kegyelmesen helybenhagyott örökös szerződésben foglalt ezüstpénzbeli váltásbérnek fizetése mult 1846-ik évi december 3-tól, mint a legfelsőbb kir. határozat kelte napjától, legyék számítandó, . . . Czimzett uraságtok (t. i. a megye) tehát kellően intézkedjenek“.

A megyei kisgyűlés 1847 február 13-án tartott ülése azután az iratokat közvetlen intézkedés végett Parniczky főszolgabíró-nak adta ki.¹

A továbbiakról a váci káptalan 1847. évi november 8-án tartott úriszékéről felvett jegyzőkönyv tájékoztat. Ez alkalommal felolvastattott a megyének február 13-iki határozata kapcsán a Helytartótanácsnak a szerződést jóváhagyó határozata, amely az eredeti szerződést annyiban módosítja, hogy az ezüstpénzben való fizetés kezdőpontját 1846 december 3-ában állapítja meg. Együttal megemlíti a jegyzőkönyv, hogy az örökváltási összeg részletes letörlesztésére az úrbéresek részéről 1000 pengőforint fizettetett le, ami tehát $\frac{1}{10}$ része a 6%-os kamatozás alapulvételével megállapított 10.000 pengőforintot kitevő örökváltás összegnek. A jegyzőkönyvben nincsen nyoma annak, hogy az úrbéresek ezzel az intézkedéssel szemben kifogást támasztottak volna, aminek jogi szempontból immár nem is lehetett volna jelentősége. Csupán avval a kérelemmel álltak elő, hogy „azon hiánynak kipótlása, mely az $\frac{1}{8}$ -ad részre esendő telkekben tapasztaltatik, a Tettes Uraság által a tagosítási perben szorgalmaztassék“. Határozatképen az örökváltás szerződés szokott módon való kihirdetése és a megyéhez való felterjesztése elrendeltetik. Az erre vonatkozó iratokat azután Parniczky 1848 április 11-én kelt jelentésével mutatja be a vármegyének.

A Vác káptalani város úrbéreseinek örökváltás szerződése tehát evvel tulajdonképen véget is ért, s a továbbiakban a megállapodásnak csupán a szabályszerinti instanciákat kellett megjárnia. Parniczky jelentése az 1848 május 3-án tartott megyei

¹ 1847. évi 729. kisgyűlési szám.

kisgyűlés alkalmával került tárgyalásra. A jegyzőkönyv szerint¹ a megyének a szerződésre nézve immár nem volt semmi megjegyzése, csupán a szabályok értelmében azt rendeli el, hogy a szerződés egy példánya, a Helytartótanács hatáskörét átvett „belügyek miniszteréhez“ terjesztessék fel, ugyancsak egy-egy példányt kap a megyei levéltár és az érdekelt felek.

A fentiek alapján bajosan dönthető el az, hogy az itt tárgyalt örökváltság szerződés melyik megállapodó fél részére jelentett előnyöket. Az 1848-ban bekövetkezett események az egész magyar agrárjogot új alapokra fektették, és a fejlemények sodra elmosott minden olyan kísérletet, amely nem forradalom, hanem lépésenként haladó reformok útján kívánta volna a felmerült problémákat megoldani.

Az itt tárgyalt örökváltsági ügygel tulajdonképpen szorosan össze nem függő iratokból kitérünk, hogy úgy az uradalom, mint az úrbéresek anyagi helyzete a szóbanforgó időszakban meglehetősen súlyos volt. A pénztőke hiánya az uradalmat az eddig házilag kezelt haszonélvezeti jogosítványainak bérbeadására készítette, s valószínűleg részéről ez volt egyik fő indítóoka a számára szintén pénztőkét jelentő örökváltság megállapodás megkötésének is. Nem mondható azonban, hogy az uradalom megtalálta volna a számításait. Egészen 1847-ig úrbéréseitől nem kapott megváltási összeg címén többet az eddig is élvezett összegeknél, s ez az összeg 1847 folyamán csak legfeljebb 400 frt-os emelkedést mutatott. Másrészt az úrbéresek számára a szerződés csak újabb terheket rótt, mert hiszen az évente eddig fizetett összegben felül a megváltási tőkének egy részét is lefizették. Ezeket a számításokat, amelyek abban a hiszemben történtek, hogy egy lassú átalakulásnak teremtik meg az alapjait, keresztülhúzták az 1848. évi utolsó rendi országgyűlés határozatai, amelyek egészen más utakon keresték az agrárprobléma megoldásait.

Bernát Gyula.

¹ 1848. évi 3211. jegyzőkönyvi szám.

HAZAI ÉS KÜLFÖLDI
TÖRTÉNELEM
és rokontudományi
K Ö N Y V E K

ÁLLANDÓ NAGY RAKTÁRA A
KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA
KÖNYVESBOLTJÁBAN

BUDAPEST IV, KOSSUTH LAJOS-UTCA 18.

Könyveket megtekintésre szívesen küldünk vételkényszer
nélkül.

Megrendeléseket pontosan és gyorsan elintézzük.

KÖNYVBARÁTOK	
SZÖVETSÉGE	<p><i>A könyv a művelt ember igazi barátja, tanít, szórakoztat, vigasztal.</i></p> <p><i>Ismerje meg a Diarium Könyvbarátok Közlönye útján. Egy évre 2 pengő. Mutatványszám ingyen.</i></p> <p><i>Budapest IV, Kossuth Lajos-u'ca 18. (Egyetemi Könyvesbolt.)</i></p>
	KÖNYVBARÁTOK

MOST JELENT MEG!
SZENTPÉTERY IMRE
MAGYAR OKLEVÉLTAN

MINT A MAGYAR TÖRTÉNETTUDOS-
MÁNY KÉZIKÖNYVE II. KÖTETÉNEK
3. FÜZETE.

A magyarországi okleveles gyakorlat ismer-
tetése a tudomány modern eredményeinek
feldolgozásával, 269 lapon, XII. táblával.

A KÖTET ÁRA 10 PENGÓ.

A TÁRSULAT TAGJAI KEDVEZMÉ-
NYES ÁRON 7 PENGŐ 50 FILLÉRENT
SZEREZHETIK MEG

a Társulat titkári hivatalában: Orsz. Levéltár (I. Vár, Bécsikapu-tér 4.)

MOST JELENT MEG!
Gróf Széchenyi István:
„HITEL“

A mű megjelenésének századik évfordulója alkalmából készült
ünnepi kiadás.

Ez a kötet is Széchenyi Összes Munkáinak sorozatában jelent
meg s mint a többi kötetek a Hitelen kívül az ellene intézett
támadásokat is tartalmazza. Az ünnepi kiadáshoz *ifj. Iványi-
Grünwald Béla* írt előszót, amely a Hitel keletkezésére vet fényt.

A kötet ára 25 pengő;

a Magyar Történelmi Társulat tagjai a Társulat titkári
hivatalában (I. Vár, Országos Levéltár) 16 pengős kedvezmé-
nyes áron szerezhetik meg.

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI
TÁRSULAT KÖZLÖNYE
A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
DOMANOVSKY SÁNDOR, HAJNAL ISTVÁN
ÉS MÁLYOSZ ELEMÉR

LXV. ÉVF. 9—10. SZÁM. 1931. NOV.—DEC.
KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA, BUDAPEST.
1931.

Tartalom.

	Lap
Dékány István: A szellemtörténet történetelméleti alapon megvilágítva	337
Jánossy Dénes: Az osztrák-magyar monarchia háborús felelőssége ..	387

Történeti irodalom.

Az Eckhart-vita. <i>Ism.: Mályusz Elemér</i>	406
Géfin Gyula: A szombathelyi egyházmegye története. <i>Ism.: Tóth László</i>	419
Netoliczka, Oskar: A) Beiträge zur Geschichte des Johannes Honterus und seiner Schriften. — B) Der Bullingerbrief an Honterus und Martinus Hentius Transylvanus. <i>Ism.: Pukánszky Béla</i>	421
Bernát Gyula: A magyar jobbágyszabadság eszméáramlatai. <i>Ism.: Pleidell Ambrus</i>	423
Tzenoff, Gantscho: Die Abstammung der Bulgaren und die Urheimat der Slaven. <i>Ism.: Alföldy András</i>	425
Uhlirz, Mathilde: Handbuch der Geschichte Österreichs und seiner Nachbarländer Böhmen und Ungarn. <i>Ism.: Bartoniek Emma</i>	426
Schünemann, K.: Die Entstehung des Städtewesens in Südosteuropa. <i>Ism.: Varga Johanna</i>	428
Brunner, Otto: Die Finanzen der Stadt Wien von den Anfängen bis ins 16. Jahrhundert. — Sailer, Leopold: Die Wiener Ratsbürger des 14. Jahrhunderts. <i>Ism.: Lederer Emma</i>	433
Lovarini, Emilio: Autobiografia di Luigi Ferdinando Marsili. <i>Ism.: Iványi Béla</i>	438
Memorie intorno a Luigi Ferdinando Marsili. <i>Ism.: Iványi Béla</i>	440
Kardoff, Szigfried v.: Vier Vorträge. Ein Beitrag zur deutschen Parteigeschichte. <i>Ism.: Balanyi György</i>	441
Folyóiratszeme	442

Tárca.

Bruckner Győző: Révész Kálmán †	446
Joó Tibor: Hegel és a szellemtörténelem	448
Hivatalos Értesítő	456

Ismertetésre szánt könyvek, valamint kéziratok a szerkesztőség címére, Budapest VIII, Múzeum-körút 6. Bölcsészettudományi könyvtár küldendő.

Kiadóhivatal: I., Vár, Országos Levéltár, Bécsi kapu-tér 4.
A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

A „Századok“-at a M. Történelmi Társulat tagjai tagsági járulékként kapják. Évi tagsági díj 10 P. Nem tagok 16 P évi előfizetés ellenében.

Társulatunk pénztárnokának Novák Nándor m. kir. belügyminiszteri számvevőszéki főtanácsosnak lakáscíme: Budapest VIII, Baross-utca 44. IV. 2.

A szellemtörténet történetelméleti alapon megvilágítva.

A történetírás éppúgy az idők sodrában fejlődik, mint minden történeti mozgalom. Egyre szélesebb körre terjed ki a figyelem, új „anyag” tárul fel, amire régebben ügyet sem vetettek, s egyre újabb „szempontok” hatják át úgy az új, mint a régi ismeretanyagot. A szellemtörténet mai fellépésében a legkülönbözőbb jelenségek tapasztalhatók. Vajjon oly irányzat-e, amely kiterjeszti hatását az *egész* történetírásra? Avagy csak részleges reform, *egy* új ismeretterület megnyitása? A ma felszínre kerülő viták körében a szellemtörténet hol új *szintézis* jegyében indul meg, hol ellenkezőleg új *analízisre* vállalkozik. Melyik a valódi programja és hol mit várhatunk tőle? E kérdés talán korainak látszik, ha arra gondolunk, hogy a szellemtörténet szívesen hangoztatja új voltát! Meg kell várnunk, hogy erői hol, mily téren, mily mértékben mutatkoznak termőképeseknek, s aztán lehet ítélnünk a mozgalom lényegét s jelentőségét illetőleg. Ez a türelmet hirdető, várakozásra intő kritikai álláspont felesleges és nem is találó. A szellemtörténet bírálható, sőt bírálendő már akkor is, ha csak programm volna, sőt ép az a kritikus pont, ahol valamely irányzat programmá tudatosul. E szempontból a szellemtörténet jogai és értékei már a mai helyzetében lemérhetők. Egész természetesen a szellemtörténetet nem szabad néhány, külön úton járó mű alapján megítélni, nem egyesek munkája mindenekelőtt a perdöntő, hanem a legtudatosabb és legmegalapozottabb munkák jellege. Ez nem pusztá kutatói hajlamoknak a kérdése, hanem több ennél, illetve más. Az általános irányzat *belső létjogosultsága*, azaz a szellemtörténeti kutató *beállítottsága* lesz az irányadó az alábbiakban; *midőn valaminek a jogát megállapítjuk, nemcsak a tényálladékokat vesszük figyelembe, hanem a jogi alapot is vizsgáljuk*, ezért történetelméleti alapról indulunk ki, — éppen ami eddigelé merőben hiányzott az elbírálásoknál. Mellőzni szeretnénk kezdetben minden, csupán részletkérdésre vezető szempontot és megjegyzést,

inkább a nyugodt számvetés hangját szeretnők megszólaltatni, hogy lássuk, mi az, aminek létjoga megállapítható.¹

I.

A történetírást a *szellem* problémájára szükségképen az okok nyomozása vezeti. Bárminő esemény okainak kutatásakor számos „*tényező*”-re bukkanunk, s közöttük van a szellem is, sajátoskép igen gyakran. A *történet* közép-pontjában az ember cselekvései állanak, tehát minden lépésnél az *egyik* ok, tényezőfaj az emberi szellem lesz. Minden oknyomozás azonban komplex tényezőkre vezet; pl. egy hadjárat lefolyása sohasem lesz csupán a harcias *szellem* erejének a függvénye, hanem számos, merőben eltérő jellegű tényező is belejátszik, így a hadszíntér is, a gazdasági erőforrások kérdése is. A tényezők nagyszámúak, de nem végtelen sokféleséget mutatók, sőt a történeti tényezők *fajait* aránylag csekély számúra lehetséges redukálni. A történeti okok nyomozása közben szükségképen felmerül az a kérdés, hogy *hány* tényezőfajjal, vagy tényezőnemmel kell operálnunk. Íme, a *történeti tényezők elmélete* oly kérdés, amire tekintettel kell lennünk bárminő esemény okainak a feltárásánál.

A szellemtörténet problémája másodszor azért vezet erre a „tényezőelméleti” kérdésre, mert sohasem közömbös előttünk valaminő tényezőnek, így a szellemnek a *tényező-súlya*. Minő, mekkora szerepet játszik „általában”, erre nézve eleve állást szoktunk foglalni, mert ha ezen „eleve” elfoglalt álláspontunk szerint valamely tényező lényegtelennek, avagy „súlytalan”-nak tűnik fel előttünk, úgy nem fogjuk a kutatói energiát ez irányban elpazarolni. A szellemi tényezőnél épp az ellenkező esetről van szó: e tényezőnél épp arra vagyunk hajlamosak, hogy mindent ez alapon magyarázzunk és a *többi* hallgatólagosan vesszük csak *tudomásul*, elismerjük, hogy vannak fontos gazdasági momentumok, vannak igen érdekes földrajzi magyarázó tények, de „végre is” a szellemi tényező döntő súlyában nyugszunk meg.

Ez a súlykérdés, a tényezők általános hatásának *aránya* hozza ismételten felszínre a *történeti tényezők* elméletét.

¹ Az alábbiakat kiegészítésül szánjuk a *Gazdaság- és társadalomtörténet* című fejezethez (A magyar történetírás új útjai, 1931), hol egy helyen (210—11. l.) az adott helyzethez képest egy oldalra sűrítettünk össze, talán túlságosan tömören egy egész történetelméleti problematikát.

Meg kell kérdeznünk ezt a tudományt, vajjon mit tud mondani 1. általánosságban arról, hogy *minő* nemei vannak a tényezőknek, 2. mikép szoktak általánosságban *kapcsolódni* a különmemű tényezők és végül 3. az egyes történeti tényezők *minő arányban* szoktak uralomra jutni.

A történetírás sajátoskép kitér az ilynemű vizsgálatok előtt, szinte elhárítani igyekszik magától az ilynemű elvi, avagy „elméleti“ kérdésekben való döntést, holott látni fogjuk, ez indokolatlan és káros. Nem lehet indokolni azt a felfogást, hogy a történeti tényezők terén elégedjünk meg a közönséges tapasztalattal, a köznyelvvel, mert ekkor egészen zavaros fogalmak is keletkeznek, amelyeknek alkalmazásából éppen nem származik haszon, hanem ellenkezőleg kár. Mi mindent lehet pl. gazdaságnak tartani! A gazdaságtan maga is sokféle tényezőre mutat, földre, tőkére, munkára és amikor „gazdasági tényekről“ beszélünk, a laikus nem igen veszi észre, hogy mi mindenről van szó tulajdonképen, földről is, munkáról is stb.; termelés, fogyasztás — ezek is ingadozó tartalmú fogalmak; a megszokás folytán mindenikhez fűzünk ugyan jelentést, de ez zavaros. Mikor aztán a történelmi okmagyarázat terén ily zavaros tartalmú fogalmakkal magyarázunk valamit, tulajdonkép egy ki nem fejtett dolgot egy még kevésbbé kifejtettel magyarázunk, *obscurus per obscurius*. Hasonlóképen igen ingatag lesz a történelmi okmagyarázat, ha pl. a *faj* fogalmával élünk, avagy a *népsszellem* fogalmával. Ezek helyenként igen alkalmasak lehetnek arra, hogy valaminő *komplex* tényállásra (korreláció) *rámutatassanak*, de nem alkalmasak arra, hogy velük valamit valóban *magyarázni* tudjunk. Íme, vannak tehát egyszerű „rámutatások“, ott ahol voltaképen határozott „*tényezők*“ szerepére kellene utalni. Ama rámutatás is lehet, ad hoc, „sommás elintézése“ valaminek, oly értelemben, hogy itt mintegy ezt az álláspontot képviseljük: „vannak magyarázó okok, még nem keressük, hogy minők, melyek, de körülbelül ilyen természetűek — pl. gazdaságiak, fajiak, — a problémák *majd* meg kell vizsgálnunk, hogy igazi magyarázathoz jussunk.“ Rendkívül gyakori a szükség ilynemű magyarázatra, a történetkutató kénytelen ily módon „elhalasztóan rámutatni“ valaminő okcsoportra, tényezők komplexumára, mintegy sebtében ideiglenesen lezárni az okmagyarázat kérdését. Ámde ama „sommás rámutatás“ után meg is kell maradnia annak a tudatnak a kutatóban, hogy *még nem* magyarázott semmit, csak *hipotézist* állított fel arra nézve, hogy mely irányban reméljük a megoldást megtalálni. Ez

gyakori tény a történetírásban, megszokott dolog, miután nagyon sok az ok, amellyel magyarázunk; egy oldalpillantás elég. Tudományos szigorúság szempontjából az ilyen odavetett oknyomozó „kutatáshipotézis” azonban éppen nem elég, csak kezdete lehet kutatásoknak, nem pedig megnyugtató lezárása.

Tekintsünk már most arra, hogy a mai *történetelmélet* minő tényező-elméleteket fejlesztett ki, mit kaphatunk attól az elmélettől, amely a történeti valóságot általánosságban vizsgálja. E téren vizsgálatunk szoros kapcsolatban van általában a *létezők* elméletével (lét-elmélet, ontológia), hiszen a történet mindig valaminő létező (volt létező) és így a „lét-elmélet” sajátos formája az a tan, amely a *történeti léttel* foglalkozik, tehát „történetelmélet”. Azt hisszük, kiderül, sokkal közvetlenebb kapcsolatban van ez a kérdéskör a történetírással, mint az első pillanatban gondolnók.

A) A történeti tényezők elmélete.

II.

Az újkori gondolkodás egész folyamán végig húzódik az az ellentét, mely szerint kétféle dolog van, mely merőben más, egymásra visszavezethetetlen: test és lélek. Egyik az, amit Descartes *kiterjedt* valónak (res extensa) mond, a térben van, a másik a lélek, amely kiterjedés nélkül való (inextensa), azaz kívül áll a térbeliség szempontjain. Ez a kiindulásmód hullámozott bele a történeti tényezőelméletekbe. Csupán néhány felfogásra hivatkozunk, bár a tantörténet e téren is érdekes. A sokat idézett Bernheimnél háromféle alaptényező van; első a „*fizikai tényező*”. Mihelyt kézbe vesszük az okmagyarázat terén, azonnal kettéválik, s lesz belőle: 1. „*fizikai környezet*” — ezzel az „*anthropogeografia*” foglalkozik és 2. az ember „*természetes fizikai sajátossága*” — ezzel részben az „*anthropológia*” foglalkozik általánosságban, részben egyes népfajokra nézve az „*ethnografia*” (amibe Bernheim a fajelméleteket beleszámítja). E szerint mármost kérdéses, mit nyertünk azzal, hogy oly különböző dolgokat, mint aminő a földrajzi *táj* és az emberi *test* egy kalap alá vontunk. Mindenesetre az a történész benyomása, hogy itt nem egy-, hanem kétféle tényezőről van szó. A fizikai tényezővel szemben áll a „*lélektani tényező*”, s eleget tettünk a régi ellentétnek, mely fennáll test és lélek közt. Most azonban felmerül egy másik szempont, amelyre a történész okmagyarázat közben rábukkan: az említett „*tényezők*” csak a

primitív ember számára tételezhetők fel; amidőn a fejlődés magasabb fokán magyarázunk, kell külön egy harmadik tényező: a *kulturális* faktor. Érdemes Bernheim¹ felfogását megfigyelnünk. „A vívmányok és állapotok, melyeket a történet folyamán az emberi tevékenység teremtett, ámbar maguk a történés termékei (sic), mindamellett minden eseménycsoportnál, melyet szemügyre veszünk, úgy hatnak, mint valaminő *adott tényezők*, mivelhogy — nem számítva az emberiség kezdeteit — nincs oly történeti jelenség, amelyeket nem határozná meg valaminő *már meglévő* kultúra. Ezek részben társaslélektani és fizikai elemekkel *elválaszt-hatatlanul kapcsolatosak* (sic) ugyan, mégis részben mint *külön adottságok* (eigene Grössen) jelentkeznak, mint a mindenkor tudomány, művészet, technika, vallás, államforma, nevelés stb. és valamennyit külön valóságnak vehetjük objektíve, amely minden nemzedék számára adott összegek formájában áthagyományozódik.“ Látható, hogy az előbbi „tényezők“ az eredetiek, az utóbbi kulturális tényező az előbbiekre vezethető vissza, tehát ha az előbbieket elsőlegesnek, az utolsó tényezőt már csak másodlagosnak lehet tartanunk. Rá fogunk eszmélni arra, hogy a történeti tényezők *eredeti elválasztásánál* nem szabad tekintetbe vennünk azt, hogy minő történeti fokozatról van szó, csupán azt, hogy *hatásuk jellemében* — bármely korban — minő alapsajátosság található fel. Bernheim felosztása persze igen áttekinthető és praktikus, de ez is a célja, hiszen végre is főként módszertani tájékoztatás, intelem a célja, de nem valaminő elméleti célzatú analízis.

Roppant elterjedt ez az áttekinthető felfogás, mely alapvonásában a test-szellem különbségtételére megy vissza. Elég az utódok közül Sawickira hivatkoznunk.³ Csak az elnevezések mutatnak némi önállóságot. Tényezők: 1. „az ember, ahol a lelki vonások jönnek számba, 2. „a természet“, ahol ismét — akárcsak Bernheimnél — a „külső természet“ (földrajzi miliő) és a „belső természet“ válnak szét, az utóbbiban ismét „a test általában“ (mint Bernheimnél az anthropológiai tények) és a „faji sajátosságok“ (mint B.-nél az ethnográfiai tények) játszanak szerepet. Sejthető, erre ismét a „*kulturális környezet*“ tényezői következnek, végül Sawicki vallásos álláspontjához híven az „emberfölötti tényezőkre“ is utal.

¹ Rövid összefoglalásában az Einleitungból idézzük (151. l.). U. az Lehrbuch d. hist. Methode, 1908. 677. l.

² Geschichtsphilosophie. 1920. 58—187. ll.

A tényezőelméletek alig lényeges elvariálódásban mindenütt ily körben mozognak: test- lélek-kultúra, az utóbbi már teremtmény, történeti produktum. Nem látom át, hogya csak tájékoztatást akarnánk nyújtani, mélyrehatóbb tényezőelméleti igény mellőzésével, mikép lehetne ennél egyszerűbb megoldásra rámutatni, amely áttekinthetősége folytán olyannyira könnyen kezelhető. Már ennek is megvan a jelentős haszna, igen üdvös ehhez a sémához ragaszkodni: állandóan szem előtt lebeghet ily módon az, hogy az okok kifejtésében négyféle irányba kell tekintenünk: földrajzi, — anthropológiai (testtani) — szellemi irányban s végül az összetevődések esetén a „már meglévő“ komplex adottságok (azaz a kultúra) irányában. Itt elméleti szempontból csak azt lehet kiküszöbölnünk, hogy az *eredeti* adottságokat, *elemi* tényezőket és a *komplex* adottságokat összekeverjük, egy síkra helyezve őket, továbbá valamikép a gazdasági tényezőnek is, bizonyos alakban, ki kell a helyét jelölnünk. Ez, úgy látjuk, nem lehetetlen, sőt jelentékeny magyarázó szerepet nyerhet. Ily módon a meglehetősen konvergáló eddigi elméleteket sikerülhet oly módon revideálnunk, hogy a *szellemi tényezőt* külön polcra helyezve, szemben vele az ú. n. „fizikai“ jellegű tényezőket (nem tartjuk ez összefoglaló kifejezés hángoztatását elengedhetetlen dolognak) — három csoportra osztjuk: 1. *földrajzi*, 2. *népbiológiai* és 3. *készlet-gazdasági* tényezőkre. Ily módon ismét négy tényezőfajhoz jutunk, s most már feladatunk az lesz, hogy egymástól — határozott jellemvonások alapján — el tudjuk határolni. Itt az egész kérdés kiválókép azon irányban fog bennünket érdekelni, hogy megfigyeljük a *szellemi tényező hatáskörét*.

III.

Kezdjük mindjárt a földrajzi tényezővel, határoljuk körül és vizsgáljuk meg, hogy minő viszonyba lép vele a szellemi tényező. A földrajzi tényező alapvető sajátossága az, hogy erőinek hatása *helyileg fixált* és ezen semminő emberi erő nem változtathat: *maga* a földrajzi tényező *mindig* helyileg fixált hatású. A történész ott veszi észre a hatását, amidőn azt tapasztalja, hogy bizonyos földrajzi adottságok évezredekén át változtathatatlanok. Ezek fölött persze napirendre térünk, s „magától értetődők“ lévén, nem kötik le figyelmünket. Hogy Anglia szigetországa, magától értetődő, hogy az orosz tábla végtelenségén „szétömlik“ minden állam, magától értetődő. Hogy a mediterrán éghajlat mellett

sajátos az életforma, „kint“ élnek és vitatkoznak az emberek, s középületek helyett elégséges a „köztér“, agora, forum, magától értetődő. Földrajzi adottságok hol elősegítik, hol hátráltatják a mozgalmakat. Szinte abszolút akadály a jégmező, avagy a sivatag; a Szaharától délre eső földrész évezredekig „nem számít“. Öserdő és nehezen járható hegység szövetkezése különös gát: az Alpok-Karszt-vonal egész Kis-Ázsiáig csodálatos gát. Ennek tulajdoníthatjuk — sajnos, nem köszönhetjük, — hogy a déli kultúra nagy kerülőt volt kénytelen tenni Nyugat felé, tehát — nekünk — a művelt „Nyugat“ a kultúrforrás, holott „Dél“ az eredete. Az ilyen eltérések és megakadások földrajzi adottságok folytán néha nagyon különösek. A nyugati kultúra megtorpan a Kárpátok keleti láncánál, eddig latin írás van, eddig terjed a gót stílus (Brassó); eddig terjed a reformáció, éppúgy, mint előbb, eddig reagáltak a keresztesháborúk eszméjére, eddig a Kárpátok keleti láncától egyenesen északra terjed a katolicizmus, avagy a „nyugati szerzetesség“, keleten minden más, az írás, a vallás, a szerzetes, az építkezés, az államforma. Kelet-Nyugat közt pedig egy zűrzavaros sáv húzódik, a „válságövezet“ (Kjellén) — hazánk sokszor beletartozik, átcsap a tatárhullám, a török veszedelem, a keleti bolsevizmus, és e sáv legdélibb tája a közismert kaosz: az évezredes „Balkán“. Mindebben a földrajzi tényezők igen nagy szerepűek.

De ügyelnünk kell arra, hogy a földrajz nem topográfia, amint iskolák századokon át tanították. Szívesen beszélnék itt tüzetesebben is arról, hogy az új felfogás már másképp lát, egy „*tájélettan*“ felé törekszik, ha egy-kettőre valóban kifejthetném a dolog lényegét. A táj földrajzi individuum, egy sajátos quasi-organizmus, életegység. Midőn gróf Teleki Pál e fogalommal megismertette irodalmunkat,¹ sokáig nem értették, hogy ebben új program, mondhatni, új filozófia van: a táj valamiképp nem holt egymásmellettiesség, hanem szerves és élő egységhez hasonlít, szinte nehéz elképzelni, mint az „élő kristályokat“, amelyeknél megdőbbenve állunk, lehet-e az élettelen, szervetlen anyagok sorába letaszítanunk. A földrajzi környezet a közfelfogás szerint „fizikai“ erők arénája, szinte mechanikus jelleggel telített. Az átlagos nézetekkel szemben természetesen nehéz itt más,

¹ A földrajzi gondolat története. 1917. A földrajzi individuum kérdésére az előző kapcsán rávilágítottam: Földr. Közl. 1918. V. 6. továbbá gr. Teleki Pál: Szintézis és szisztéma a földrajzi előadásban. Minerva. 1922. évf. 257. lk.

fejlettebb szemléleteket közvetítenünk, elég utalni arra, minő szorosan összeforrott a tájban minden, minő sajátos a táj logikája, mennyire egységes az életirányzata, a lehetőségeinek köre. Valaminő történeti irányzata van a tájnak, tilt, majd sürget, itt provokálja a cselekedeteket, ott duzogva enged, amott abszolút vétőt mond. Ezzel szemben nem lehet akaratoskodni: *az átlagos foglalkozásokat a táj írja elő*. A tengerpart mást, a füves steppe mást tesz lehetővé, mint a hegyvidék; inszoláció, csapadék, helyzet stb., ezerféle módon hatnak. És mindezen hatás helyileg fixált, a hatást nem tudjuk *áttenni*, eltávolítani, hanem csak *transzformálni*, ha t. i. a tájban megjelenik egy átalakító tényező, az ember, elsősorban a szellem.

Az őstáj, melyet a természet kezéből kapunk, szinte csak nyersanyag, s újabban *nyerstájnak* nevezzük. Évezredek munkája — talán a domborzat és éghajlat örök időkre szóló kivételével — egészen másarcúvá teszi: *kultúrtájat* varázsol elő; ez van ma előttünk, nem a „szabad” természet tehát, hanem egy már „szabályozott” természet. A táj tehát *modern* formájában *már akkumulált munkát tartalmaz*, azaz föld + népmunka. Ez így már nem elemi adottság, hanem komplexadottság. Ha a történész a mai tájak történeti hatására gondol, már nem kapja meg tisztán a georafikumot, hanem ennek csak egy töredékét, illetve mindig többet: tájban az emberi kultúrát. A kultúrtáj eszerint — az ősi geográfiai, „elemi” adottsággal szemben — már szintézis, már több tényező találkozása, szövetsége; hatásegysítésnek (Wirkungszusammenhang, Dilthey szavával) tekintendő.

Különösen a magyar történet vizsgálójának igen fontos ráeszmélni a föld (táj) + népmunka szintézisére, mert épp nálunk folyt le egy 150 éves kísérlet, midőn a normális népmunka szinte kiesett a tájból a török területen és újból kellett az elvadult nyerstájat felkarolni, azaz a kultúrtájat *másodszor* megteremteni. Ezt már kitűnően megrajzolta Szekfű,¹ beleillesztette plasztikusan az általános fejlődés-képbe és kívánatos, hogy ugyanily módon — kisebb problémáknál is — a *tájszínvonal*, a kulturáltság e neme, az általános történetírásban figyelemmel kísértessék. Már helyet talált egyre szélesebb vonalon az a felismerés, hogy a mai táj nem „puszta föld”, tér, hanem akkumulált munka, és azé a népe is, aki e munkát évszázadokon át belefektette.

¹ *Magyar történet*. 5. köt. I. 1. fejezet.

Persze a békekonferenciáról¹ ily művelt felfogást feltételeznünk nem lehetett, de mi már látjuk, a mai Csonkaország legfőbb ellenérvei a mai állapottal szemben szinte következetesen a „földrajzi abszurdumok”-ból folynak. Ettől eltekintve is a Kárpátok országa klasszikus beszéd a földrajzi tények nagy súlya mellett.

Ki kell emelnünk, hogy a régi „történeti földrajznak” mindehhez nagyon kevés köze van: az igen érdemes helyrajz, de topografikus nézőponton alig emelkedik felül. A modern földrajz épp a *tájba bekapcsolódó népkultúra* szemszögéből nézi a kérdéseket.² Ezzel csak hangsúlyozzuk azt a különös tényállást, hogy ma már bántó felszíniesség figyelmen kívül hagyni a régimódi „földrajz” nevén szereplő hatalmas ismeretkomplexumot akkor, midőn a *földtudomány* (Erdwissenschaft) új nevén hatalmas perspektívát nyújtó új tudomány szolgáltat irányítást. Bele kell hatolnunk az új tudomány vívmányaiba, s ki kell éreznünk azt, hogy itt a *genetikus szempont* nyomult előtérbe, ez hozta közel a mai „*tájleltérrajzot*” a történelemhez. Nem tarthatjuk ily módon ama tényezőnek „fizikai” jellegét kiemelendőnek. Sőt a tájban épp a *szellemi erők érvényesülését* fogjuk felismerni, amely a tájat a mai „*kültúrtáj*” emelte.

Ez a példa bizonyára megelékníti előttünk azt a talán nem várt tényállást, hogy a szellemtörténet nem valaminő szűk mesgye, amelyen irodalomtörténészek, a művészet, vagy a filozófia historikusai mozognak otthonosan, hanem oly téren is joggal kutat a szellemtörténész, minő a földi tájak gazdag mozaikja. Felfigyelhetünk máris arra a következményre, hogy a szellemtörténet *nem* egy — sajátos körbe bezárkózó — *résztudomány*, hanem ennél több.

¹ V. ö. Fodor Ferenc jól megírt cikkét az „Igazságot Magyarországnak” című kollektív kötetben. 1928.

² E sorok írója, midőn sorra vette a tényezőket, először a földrajzi faktort vizsgálta kifejezetten; végeredmény: *Az ember és környezete viszonyának új elmélete*. Földr. Közl. 1924. Régebbiek: Mi a kultúrföldrajz és mai jelentősége? Magy. Középisk. 1920. — Ember és a Föld. 1920. 2. kiad. 1922. — Milieu-elmélet, kultúrföldrajz és a mai szociológia. Föld és Ember. 1921. — A polit. földrajz jelen állása. U. o. 1922. — Kritikus fejezetek az államföldrajzban, u. o. — Oksági problémák a kultúrföldrajzban. Földr. Közl. 1921. — Helyi környezet és földrajzi környezet. U. o. 1922. — Egy új kultúrföldrajzi rendszer. U. o. bővebben ismertette a L'universo olasz folyóirat. — Három cikk a gr. Teleki—Varga szerkesztésében megjelent: A modern földrajz és oktatása című koll. műben, 1922. — Geográfia és szociográfia. Földr. Közl. 1921. — A földr. érték polit. jelentősége. U. o. 1923. — Gazdasági szabadság és a földr. álláspontja. U. o. 1926.

IV.

Ha a földrajzi, vagy táj-tényező sokáig helytelen formában, mindenesetre töredékesen szerepelt a történelmi gondolkodásban s kevésbé hatott az oknyomozás körében, a népbiológiai tényező¹, azaz a *nép biológiai-testi alkotának* következményei hasonlóképp kevés figyelmet keltettek, már csak azért is, mert ha ez kétségtelenül önálló jellegű is, a testi, látható típus a történész számára alig mond valamit a maga tisztaságában, lelki hatások tekintetbevétele nélkül. Néhol a források hiánya az oka annak, hogy még oly felszínen lévő tények, minő a népesség száma, avagy a szaporodási arány, régebbi korokra nézve nem juthatnak szóhoz. Hányszor szól a történész szembenálló hadseregekről úgy, hogy a harcosok számáról említés történik anélkül, hogy azok biológiai értékét, pl. egészségét is tekintetbe venné! Az *általános testi konstitúció* kérdése rendszerint üres lap, pedig fontos a tényleges erőviszonyok megítélésére. Annál gyakrabban esik szó differenciális értelemben a fajokról, ezekbe azonban bele szokás képzelni a lelki vonásokat, holott azok nem ritkán történeti hatásokból tevődnek össze, tehát relatív vonások, nem valaminő szubstanciális formák. Egy *biológiai naturalizmus* öntudatlan követői a túlzó fajelmélet követői, akik az összes lelki kiválóságokat a testi alkatból, az átöröklésből akarják mindenáron megmagyarázni. Bizonyos „fajelméleti romanticizmus” fejlődött ki, amely elméleti alakban voltaképp népies tendenciák lerakata; tág út kínálkozik arra, hogy a misztikus félhomályban: a nagyarányú testi-lelki korrelációk áthatolhatatlan szövedékében „egyes fajok” differenciális értelmezését arra használják fel, hogy a politikai összetartás tudatát táplálják. Egykor szükségesnek érezték, hogy a természetes vérségi kötelékeket, a család, a nemzetség keretét *gondolatilag* (fikcióval) kitágítsák, így származott a fiktív-rokonságú törzs;² éppígy manapság szeretik a természetes vérségi kapcsolatokat gondolatilag az „egy-fajúak” körére kitágítani, hogy így a rokonsági érzés fikcióval, gondolati alapon felépítve megeredhessen. E téren a

¹ Az elnevezésben az vezetett, hogy itt ugyan a *demográfiai* tények a kidomborodók, de nem csupán ezek jönnek számba, így inkább *demobiológiai* tényekről szólnunk. A régi elnevezéshez ragaszkodás bizonyára némi zavarokat okozhatna.

² V. ö. Hóman, *Társadalomtörténeti terminológia*. Társadalomtudomány. 1921. évf. 531. l.

nyelvészeti kutatás „rokonság“-kimutatása is segítőeszközzé vált.

A reális látású történész mindebből keveset tud a gyakorlati okmagyarázatba átvinni; ő tudja, mily rendkívüli arányú a történet folyamán a keverődés, elszigetelt fajokat nem talál, más részről épp a gyakorlott látású történész látja, mennyi lelki vonás van, amelyet egy fajnak tulajdonítanak a „fajtcoretikusok“, s az sokféle feltalálható, mai szóval nemzetközi vonás.

Bárminő nehéz is a tisztán biológiai tényeket külön meglátni, a biológikum jellege keresztültör a komplexhatásokon. Mondanunk sem kell, hogy e téren is több fejlettségi fokot kell szem előtt tartanunk; amint a tájban megkülönböztettük a „nyerstájt“ és a kultúrtájt, úgy a népbiológiai állapot terén is két fok észlelhető: az első fokon könnyen és gyakran észrevesszük a *lassú reakciótípust*, amely ösztönös cselekvésre hajlik, energia-elhasználása nem egyenletes, heves erőfellobbanás jellemzi: *hybris*. Ezen a barbárnak bélyegzett stádiumon mégis hatalmas harci erő tombolja ki magát, mely nem mindig oly lelki diszciplína nélkül való, mint műveltebb s félős szomszédai feltűntetik. Mindenesetre egyéni hősiesség, és kollektív heroizmus is, e fokon, nagy erőt mutatnak.

Ezzel szemben a haladottabb biológiai típust az jellemzi, hogy az előző szabálytalan erőhasználattal, az ösztönös erőfelduzzadással szemben, egyre több szabályosságot és reflexiót találunk, az *önellenőrzés* nagyobb erejét, s egyben gyorsabb reakciótípus lesz uralkodóvá. Az előző típust *preurbánus*, az utóbbit *urbánus* típusnak nevezzük, mert eléggé feltűnő, minő nagy szerepe van a *városi kultúrának* az új biológiai típus kialakításában. Ily általános jellegű összehasonlítások útján remélünk reális adatokkal közelebb férkőzni az *általános* népbiológiai jelleg megállapításához, amelynek további megvilágítása nem lehet e dolgozat tárgya. Kiemeltük az együttlakásnak, a városnak sajátos hatását. A „város“ jellege természetesen nem pusztán az együttlakók száma alapján állapítható meg, hanem a civilizáció bizonyos fegyelmező hatásából, mely testre-lélekre fennáll, s összefoglalólag *urbanitásnak* mondjuk. Hogy a szellemi tényezőeknek ezen átalakulásban nagy szerep jut, nem szükséges hangsúlyoznunk. Itt is a szellem a *kiválasztó* erő, a szellem szelektálja azt, amely egy potenciálisabb lét számára előtte életképesebbnek látszik.

Még egy sajátosságra kell a módszer terén felfigyelnünk.

A népbiológiai struktúra a meglevő irodalomban gyakran szerepel a „faj” neve alatt, s a gyakori szóhasználat elfeledteti azt, minő nehéz a fajt megmagyarázni, még inkább nehéz valamit a fajjal magyarázni meg: obscurus per obscurius. E téren bizonyos elsietésre nem egy példa van. Ott, ahol valaminő konkrét fejlődési hiány konstataálható, pl. a merkantilis szellem hiánya, egy termelői réteg lelki alkatában az üzleti ésszerűség kiesésének tünetei jelentkeznek, nem szerencsés e negativumokat *faji* tulajdonságnak feltüntetni, holott egy elmaradt városiasság következményei. A kapitalizmus is a városi kultúra eredménye, nem a falusi és földművelő elem teremtette meg. Itt sem keresek faji elemet, hanem egy bizonyos városkultúrális *fokozatot*, vagy hiányát. „Kapitalizmusra képtelen” *fajnak* látszott száz éve a japán, ma látjuk, nem *fajról* kell elmélkedni e téren sem. Számos történeti tényezőre, így a sokat emlegetett „faj”-ra való hivatkozás előtt meg kellene vizsgálnunk, hogy nem valamely *fejlődési fokhoz* tartozik-e valami. Ha semmikép *nem* a fejlődési fok a felelős, *akkor* menjünk mélyebbre, egy történeti tényező ősi, alapvető jellegének ok gyanánt való felvételére. A történelem tudományában elsőrangú fontosságú annak szem előtt tartása, hogy az okok nyomozásában a távolabbi okokat meg kell előzniök a közelebbieknek, ez utóbbiakat átugornunk nem lesz helyénvaló.

V.

A *gazdasági tényező* mivoltára és hatáskörére nézve a legnehezebb ma a tiszta tényező analízis elvei alapján határozott eredményekre könnyű szerrel rámutatnunk. A gazdaság szó alatt oly sokféle tényrt szoktunk egybefoglalni, hogy jó ideig hiábavalónak tartjuk a meglevő szóhasználat kiküszöbölésére irányuló törekvést. Aki a klasszikus közgazdászokat ex fontibus jól ismeri, látja, hogy itt egy önálló és sajátos irányú *fejlődésszemlélet* bontakozott ki, amely széles körben öleli fel a társadalmi jelenségeket, s nem *egy* tényezőről, hanem egy önálló *társadalomszemléletről* van náluk szó, melyet legvilágosabban Spann Otmár bírált újabban, individualizmus néven nevezve el az egész irányzatot;¹ egy „gazdasági liberalizmus” társadalomszemlélete ez, tehát gazdasági szociológia, mely azonban egy ideáltípus: a *homo oeconomicus* szemszögéből vett teoretikus konstrukció,²

¹ V. ö. Die Haupttheorien der Volkswirtschaftslehre, 15. kiad. 1923. 51. l. Der wahre Staat. 1921. 13., 77. ll.

² V. ö. Sombart, *Die drei Nationalökonomien*. 1930.

fikció, és nem leírás. Nem a valóságos történeti élet érdekli a közgazdászt — ezért mindig igen nagy az ellentét a közgazdász-teoretikus és a gazdaságtörténész között. — hanem az a kép, amely oly fikciószerű kiindulásban konstruáltatik: minő életfolyamatok állnának be, ha az egyes emberben egyedül az anyagi (mobilis) javakra irányuló szerzésvágy működne? Feltűnő az, hogy az emberről alkotott jellemkép, karakterológia elsorvad, általánosan véve csak egy torzított emberarculat játszik szerepet. Sőt, nemcsak hogy a *történeti ember* gazdag célregisztere redukálódik, hanem ki is kapcsolódik, ami marad az emberből, nem több, mint szükségletrendszer (vágymechanizmus) és emberi munkagép. A felvilágosodás racionalizmusa megmarad a termelőben, kialszik a fátumszerű fogyasztóban. Mindenfelé egyoldalúságokat látunk, mely közül kiemelkedik az eltárgyasítás: nem emberek játszanak szerepet, perszonalitások, hanem — aperszonalisan — hol a „munka“, hol a „tőke“, hol a „fogyasztás“ stb. Nagyobb vihart a reális történet szemlélet terén még nem produkált elméleti konstrukció.

Az elméletnek még a fikciókra is joga van, de tudnia kell, mit akar a fikciókkal és meddig boldogul velük. Mi a gazdaságtörténetben bizonyos határokig követői lehetünk ama fikciónak. A történelem *általános* vizsgálatában azonban nem mehetünk egy személytelen közgazdaságtan vágányára nekünk élő emberek, realitások kellene, nem pedig elméleti fikció alapján álló csak-egoista, szerző emberautomaták. Vázoltuk azokat az okokat, amelyek arra bírnak bennünket, hogy egy oly hatalmasan kiépülő, s minden továbbfejlődés mellett is a „klasszikusokra“ emlékeztető közgazdasági tudomány, általános problémafeltevésével szemben mi a „gazdasági“ tényeket, mint történeti tényezőket sokkal szűkebb körben keressük. Kérdezzük ezek után azt, minők a „készletjavak“ történeti szerepükben, azaz minők azok a tények, amelyek gazdaságiak ugyan, de nincs bennük a *föld* és az *ember* testi-lelki valósága, (mert ez utóbbiakat nem fogjuk épp a közgazdaság televényén keresni, hanem közvetlen forrásokat használunk fel). Ily alapon a gazdasági tények a mobilis javak lesznek, azok, amelyek készletekbe gyűjthetők és ezért megkülönböztetésül *készletgazdasági* tényeknek fogjuk mondani. Látni fogjuk azonnal ennek a disztinkciónak messzemenő jelentőségét.

A készletgazdasági javak állománya eredetében jórésben a helyileg fixált geográfiai tényező transzformá-

ciói.¹ A föld, a csapadék, az inszoláció meghozzák a termést. A bányatermékek kitermeltetnek (edukció)². Mindezek kumulálható javak. A megszerzés munka árán történik. Ezek a javak gyökeresen különböznek a földrajzi tényezőktől. Éppen történeti szempontból kell hangsúlyoznunk, hogy a földrajzi javak megszerzési módja *megszállás*, kollektív lefoglalás: a nép a földrajzi javakra — közösségi, illetve állami erőfelfejtés árán — *rátelepül*, kollektív erővel tartja azokat. Amily magától értetődők ezek a tények, olyannyira feltűnő ez egy individualista gazdasági nézőpontból, amely mindezeket akár földrajziak, akár készletjavak, egyformán merkantilís, t. i. forgalombahozható javaknak, azaz árucikknek tekintette, s egy kategóriába helyezte őket, föld, vagy árucikk mindegy volt. Holott alapvető a különbség közöttük, amit *történeti szerepük* árul el.

Mindenekelőtt feltűnő, hogy ha az állam ereje más kézbe megy át, az ingatlan birtok mozgásnak indul, ma ez a háború után világosan szemeink elé tárult. Az ingatlan, minő a föld, a kollektív *megszállás* eredménye, a nép rátelepülése annyit jelent, hogy a földrajzi erőforrások birtokába helyezi magát — kollektíve, maga a nép, mint egész. Egészen más a mobilis javak szerepe: ezek merkantilís politikával megszerezhetők, módja az árucseré, vagy a rablás. Míg a merkantilizmus az ingóvagyon, addig a fiziokratizmus az ingatlan politikája.³ Ma a neofiziokratizmus annyit jelent, hogy felismerjük: a mobilis (készlet)-javak és azok *forrásai*, a földrajzi javak különböző alapjellemet mutatnak. És itt jól jegyezzük meg, nem egyszerűen az ingatlan vagy az ingó *jogászai* különbségtételével állunk szemben, ahol pl. egy építmény, esetleg a fundus instructus ingatlannak számít. Történetelméletileg ingatlan épület sem ingatlan, mert csak oly tárgyi felszerelés, mely szétbontható s másutt használatba vehető. Ellenben ingatlanok a földrajzi javak, pl. a vízierők,

¹ Itt hely hiányában számos lényeges elméleti megállapításról le kell mondanunk, s ezért ismételtén hivatkozunk „*Az ember és környezete viszonyának új elmélete*” című tanulmányunkra, melyet a Földr. Közl. 1924. évfolyamában tettünk közzé. Itt oly példák is találhatók, melyek szemléletessé tehetnek egyes, elméleti formában szürke megállapítást.

² A *produkált* és az *edukált* javak alapvetően különböznek, mert az utóbbiak újból nem állítódnak elő.

³ A fiziokratáknál az álláspont nem fejeződött ki tisztán, amint az minden történeti mozgalomnál megtörténik. A fiziokratikus álláspontot végig kell gondolnunk, az ideáltípusunkot ki kell fejleszteni; így értjük, elméleti kifejesztésben a neofiziokratikus álláspontot, amelynek a *történeti szemléletre* nagy értéke van.

avagy a talaj-csapadék-inszoláció hármasszövetsége. Ezek helyileg fixáltak, tehát a használatuk feltételezi, hogy odafűződjék, „települjön” az ember. A merkantilizmus és neofiziokratizmus sajátoskép nem kétféle hangsúly, más és más gazdaságpolitika, hanem *más életbeállítást, más történetiszemléletet jelent*; az elsővel szemben a második mélyebbre hat és azt mondja: az alapvető emberi tevékenység mindig és mindenütt a földrajzi tényezőhöz kapcsolódik és innen építi fel a kultúra épületét, semminő kultúra nem lehet el földtényező alapulvétele nélkül. Ez a fundamentális meg-látás, míg a merkantilizmus felszínesebb, számára az a fontos, hogy egyik ember „elszerezhessen” valaminő használati javat a másiktól. A neofiziokratikus felfogás állandó küzdelemben van a merkantilizmus felszínes életképzelésével, szerinte ez a problematika tragikussá válik hol előbb, hol később. A jelen világválságban is ott látja meg a tragikus alapvonást, hogy hallatlanul széles köröket hatott át a merkantilizmus életszemlélete, egy helytelen átértékelés, mely egyszer csődbe fog jutni.

Nem a fiziokratizmus az individualista, hanem a merkantilizmus az. A fiziokratizmus a népnek kapcsolatát hirdeti a földdel, tehát a népet mint kollektív és hivatásban egységes erőt fogja fel, míg a merkantilizmus a népet csak mint szövétkezőt, szerződésproduktumot tekinti; a szerződéses államelmélet, a könnyűvérű felvilágosodás és a pusztán barokk államhatalmi eszközökben bízó merkantilizmus iker-testvérek — habár a barokk korba is időileg benyomult a későn jelentkező, de lényétől idegen fiziokratizmus. *Ez a történetiszemlélet, mely már Montesquieutól számítható, a felvilágosodás korának a legértékesebb terméke.* Nem a szerződéses államelmélet, a nagyhatású „népakarat”-doktrína, s a rákövetkező demokrácia, a politikai liberalizmus a leg-döntőbb és legértékesebb a helyes történetiszemlélet szem-pontjából, hanem a fiziokratizmus, amelynek nem egy *naturalisztikus* vonását kell megfigyelnünk (a természeti törvények uralmának hangoztatását), hanem a kiemelt vonását: a föld és nép összefüggésére vonatkozó tanításait.

Nagyon jellemző a *birtokjog* szerepe amaz életfelfogások-ban. A történet évezredes távlatban mindig népi-nemzeti tulajdonnak nézi a földet. A XVII—XVIII. század merkantilizmusa alapján kezdtek a XIX. század első harmadában a földbirtokot is olynemű magántulajdonnak, egyszerűen termelési eszköznek nézni, mint más ingóságnak tulajdon-jogát: az egyén van vele *elsőleges* viszonyban, nem pedig

a nép, holott évezredek hagyomány az egyest azzal csak másodlagos viszonyba helyezte. Más az ingatlan földnek történeti szerepe: az földrajzi érték, alapvetőnek érzik és közösségi-népi célúnak. Minden államjogi elgondolás először azt nézte, mi van a földdel és mikép áll ezen az alapon biztosan a nép, s az egész társadalmi struktúra. A XIX. század széthullámoztatta az individualista történet szemléletet, a földnek, mint a történeti élet alapjának gondolata háttérbe vonult, elsőkélyesedett még agráriusok gondolkozásában is s minden merkantilis szemszögbe került. Ezzel a terhes örökséggel kezdődött a XX. század világomlása.

Hosszú utakat teszünk meg, miközben egy-egy pillanatra a szellemi tényezőre tekintünk. A gazdasági, helyesebben készlettényező a leginkább mondható a szellemi tényező súlya alatt állónak. A „nyers készletjavak“ a természetes állapotban pusztán lappanganak, passzíve állnak fenn, ha a szellemi szükségletek nem emelik ki őket az előtérbe és ha a technikai tudás nem alakítja ki őket „kész készletjavakká“. Az ú. n. kikészítés *legáltalánosabb* fogalmában az van meg, hogy a nyers készletjavak csak akkor nyernek értelmet, használhatóságot, akkor kapcsolódnak bele az életbe, ha a szellem felkarolja őket, megmunkálja, s beleilleszti az élet rendszerébe. A készletjavak terén is két életfokozat van: egy ősi fok és egy kulturális.

Legyen mindez, bárminő röviden adtuk is elő, elég egy modern történeti tényezőelmélet vonalvezetésének megvilágítására. A negyedik probléma, a szellemi tényező körvonalozását itt mellőzzük.¹ E fogalom úgy véljük, ebben a tényezőelméleti vonatkozásban nem kíván itt tüzetes analízist, közfogalma magában világossá teszi. Feladatunk most csak az lesz, hogy amit minden tényezőnél, szétszórtan megemlítettünk, most rendszeresen összefoglaljuk, kérdezve: mit jelent a szellemi tényező kapcsolata a többivel, egyenként, majd együttesen?

VI.

Az eddigiek alapján világosnak véljük a következő eredményt: a „kultúra“ nem a tényezők egyik *faja*, hanem a történeti tényezők egyik *foka*. Már a földrajzi tényező terén külön foknak minősítettük a „nyerstájjal“ szemben a „kultúrtájat“, mert ebben az utóbbiban már emberi munka van megtestesülve. A munkában pedig első helyen

¹ Erre nézve más helyen publikálendő dolgozatunkban fejtjük ki nézetünket.

áll a szellemi tényező, igen sokféle formában, az egyszerű technikai készségektől az állami-társadalmi épület biztosította munkafegyelmig. A földrajzi tényezők sajátos értéket képviselnek, a szellemi tényező szerepe abban áll, hogy ama tényezőket értékükben felismeri, kiemeli (szelektálja) és fokozza. Röviden: a szellemi tényező (látni fogjuk bármely) tényezőt potenciál, a földrajzi táj magasabb formájában, mint kultúrtáj, magasabbrendűvé válik, magasabb tájérték. Ilyesféle „fokozati” különbségeit láttunk a népbiológiai tényező körében, ahol a nyersebb, primitívebb néperő következő „fokozatában” ugyane tényező már finomabb, érzékenyebb, városiasabb reakciótípusú, a művelt egyhelyben-lakás, a szociális rend hozza meg az urbanus típust évszázados fejlődéssel. A szociális rend már fegyelmet jelent, az ősi, csak nyers erejére néző nép ellenőrzésben részesült, nem nyers, hanem szelídebb erőtypust fejlesztett ki (a hadtörténelemben kiváltképp fontos ezt számon tartanunk), végül az egyén magamagát is fegyelmezte, belsőleg átformálta magát, önfegyelmező-önátalakító munkát fejtett ki. új típusra tette magát; elég a pjetiljetka tragédiáját ma nézni, a nyers paraszti tömegekkel akarják ugyanazt elérni, amihez egy amerikai típus kellene, finomabb idegrendszer, gyors munkabeidegződés, önfegyelm és technikai tudás. Itt a népbiológiai téren is munkabefektetés történik — sokszor alig észrevehető folyamat, — amidőn egy újabb fokozat jelenti a kultúra fokának elérkezését.

A gazdasági tényező maga gyűjtés, munka eredménye szinte kezdettől fogva, mégis nagy a különbség a pusztán eduktív munka közt, minő a gyűjtögetés, halászat, bányatermékek felszínrehozatala közt, amidőn az illető készletjavak pusztán kézbekerülnek, és egy produktív munka közt, amidőn már a szorosabban vett termelés folyamata kezdődik meg. A „kész” gazdasági javak nem nyerskészletek, bennük korán kezdi meg szerepét az emberi munka, amely javakat megszerezvén, azokat nyomban ápolja, megfelelőképp kezeli stb., s végül magasabb műtermékekké nemesíti. Itt is két fokozat van: a kultúra egy második fokon kezdődik. —

Mikor a történeti tényezőket megállapítottuk, tudatában voltunk, hogy a minőségi analízis körében maradunk, az illető tényező „eredeti alapformáját” keressük, s az alapvető — történeti — szerep lehetőségét. Nem csaptunk át rögtön arra a térre, hogy minő összetételben szoktak a tényezők szerepelni a történetben, és gondosan szem előtt tartottuk, mi egy tényező lényege és minők a fokozatai.

Most az *összetétel problémái* merültek fel és látjuk, hogy haladottabb fokon *minden tényező más tényezővel együtt jön tekintetbe*. Mikor a „munka“ fogalmát felvetjük, akkor már a népbiológiai és szellemi tényező jelentkezett együtt és összetevődve hatnak a többiekre, a földre, a készletgazdasági javakra. Ily módon 1. minden „munka“ kapcsolódva, összetevődve szerepel, 2. akkumulálódik, állandóan belekapcsolódik és „hatványoz“, magasabbra „emeli“ az illető tényező hatásszínvonalát, végül 3. egyre inkább túlsúlyra kerül a szellemi munka.

Ily alapon a kultúra az előző *munkabefektetés* állandóságát, tartós bekapcsolódását jelenti egy másik tényezőben, de ezenfelül a munka mind nagyobb jelentőségben szellemi lévén, a kultúra jelenteni fogja bármely tényezőnek *szellemi erőkkkel való áttelítődését*. Ily alapon mondjuk, hogy a kultúra valamely tényezőnek magasabb foka: munka (szellemiség) szintézise egy tényezővel. A kultúra fogalmát — itt, a történeti tényezőelmélet talaján — nem tényezőfajnak találtuk, hanem sajátos *összetevődésnek*.

Maguknak az egyes tényezőknek jelleganalízise tiszta, azaz időtlen. A tényezők egymás mellett vannak, azaz koordináltak. Amikor már a *kulturális* tényezőről azaz fokozatról szoltunk, már elhagytuk a tiszta jelleganalízisnek a szempontját, bekapcsoltuk az időt, állandóan utaltunk arra, hogy a történelemben számolnunk kell felhalmozott munkákkal (egy-egy tényezőben akkumulálódva), melyek előző *időkben* keletkeztek s a következő időkben sajátos formában — „potenciálódva“ és „átszellemítve“ a tényezőt — érvényesítik a hatásukat. Ez utóbbit tagadni természetesen egy tényezőelméletnek sem jut eszébe, sőt ki is emeli azt. Egy ismert kor sem jelent kezdőpontot, mindegyik előző időszakok eredményeire („munkájára“) támaszkodik, egyre fokozottabb mértékben hat, él a mult, egyre nagyobb a „történeti tőke“, egyre élénkebbek s újra élesztőbb hatásúak a renaissance-ok — a kultúra növekedése ez, épp ebben rejlik a haladás lehetősége. Ez egy *idői* szempont, a történet *menetének* szempontja, amely követi az előbbit, a tiszta analízis, a „tényezők“ problémáskiját, tehát egy újabb, teljességgel jogos tényezőelmélet keletkezik, mely nem az eredeti tényezőkkel számol kiválókép, hanem *összetevődésekkel*. Természetesen — kellő céltudatos problémaállításban — ennek megvan a maga kiváló jelentősége.¹

¹ Erre nézve v. ö. Kornis Gyula történetfilozófiáját, mely a filozófiai és történeti szemlélet magasabb eredményeit kiválókép egyesíti.

B) *A szellemtörténet elmélete.*

VII.

A történeti élet tényezőit megismerve most már oly tételek esnek a kezünkbe, amelyek, azt hisszük, az előzők előrebocsátása nélkül homályosak vagy félrevezetők lehetnek. Két problémát érintünk:

1. Minden oly történetpszichológia, amely *egy* tényező alapján áll és mégis az egészet, a történet teljességét akarja megvilágítani, *monizmus*, azaz egyoldalúság. Négyféle tényező van, négyféle a monizmus is. Van, illetve lehet pl. egy *gazdaságtörténeti monizmus*, amely tendencia egyoldalúsággá válhat, azaz történettudományi munkaprogrammban (sit venia verbo) „módszeres torzítással”. Ez azonban lehet *elvi* torzítás és lehet pusztán *hangsúlybeli* túlzás és különböző természetű hibaforrást jelenthet.

2. Egy-egy történeti tényező alapján nem épülhet fel „résztörténelem”. Nincs tehát oly *résztörténelem*, mely készletgazdasági történetnek, avagy külön szellemtörténetnek volna mondható. Minden *történet* az élet *egészét* jelenti, azt a történelem tudománya mindig a maga *egészében* köteles vizsgálni, a résztörténelem csak hangsúllyal látja el az élet egyik vagy másik ágát, tehát *nem kiszakítja* azt egy egészből, hanem csak kiemeli. Az élet egésze számára mindig négyféle tényező vizsgálatát vesszük alapul. Külön szellemtörténet sem lehet résztudomány, hanem egy *szellemtörténeti aspektus*: azaz több a szellemtörténet szükségkép, mint bármely résztörténelem. Íme, ezt nem lehet valamikép a résztörténetnek sorába beosztani, s mintegy lokalizálni. *A szellemtörténet lokalizálhatatlan, azaz egyetemes*. Ezt fogjuk közelebbről megvizsgálni.

Végül lesz egy harmadik problémánk is. A történeti tényezőket, bármikép koordináltuk is őket, valamikép mérlegre kell tennünk; akár akarjuk, akár nem, valamikép egyiket lényegesebbnek érezzük, mint a többi. Ezt *esszenciális* problémának mondjuk. Közfelfogás is valahová *helyezi* a *lényeg*et a történeti életben. Ez a *lényeg szellemi* természetűnek fog mutatkozni; e kérdésünk is, *nem* különvéve, belefoglalódik tárgyalásunkba.

Nézzük mindenekelőtt a lehetséges monisztikus álláspontokat.

Bármely mai tényezőelmélet *több* tényező összekapcsolásából magyarázza a történeti fejlődést, tehát pluralisz-

tikus elmélet. Nincs oly elméleti álláspont, amely tudatosan, mint eredményt venné alapul maga elé a tényezőelméleti pluralizmus ellentétét, a monizmust. *A monizmus nem elvben, hanem a történetírói gyakorlatban szokott jelentkezni*, oly elgondolásban, mely szerint „habár több tényező mutat-ható is ki a történeti fejlődésben, mégis a tényezők között csak egynek van igazi súlya“. Ez tehát csak kiemelése egy tényezőnek a történetírásban, mintegy relatív és nem abszolút monizmus, mégis igen káros, mert a többi tényező *hatásarányát* illetőleg torzítja a valóságos tényállást. Ilyen a történelmi materializmus, amely torzítja a gazdasági tényező hatásarányát, mindenütt és mindenben ezt tekinti alapvetőnek, minden mást csak felépítménynek. Überbaunak tekint. A történelmi materializmus azonban nem a fenti történeti tényezők egyikét, mint „elemi“ tényezőt tekinti „alapnak“, nem egy „készletgazdasági tényező“ az Unterbau, hanem *egy komplexadottság*, amelyet „termelési tényezők“ (Produktionsfaktoren) néven foglal egybe. A termelés tényezői között pedig megtaláljuk tulajdonképp az összes tényezőket, tehát a földet, a néphiológiai, a készletgazdasági és végül a szellemi tényezőt is, hiszen a termelés is történeti folyamat, s mint minden folyamat, több tényező, sőt az összes tényezők eredménye. E szerint az ú. n. történelmi materializmus semmitmondó, *ha* a termelésben meglátjuk a történeti tényezőket mind. A történelmi materializmus azonban éppen ezt nem akarja, *tendenciája* végül is az, hogy *egy* tényezőt lásson meg, mint alapvető tényezőt, egy „materiális“ faktort. Ezzel válik amaz elmélet egyoldalú tendenciát ápolóvá, azaz „módszeres torzítássá“. Mondanunk sem kell, hogy ama materializmus a Hegel-féle szellemfilozófia reakciója.¹ s mint minden reakció, egy valóságos, vagy elképzelt egyoldalúsággal szemben egy másik egyoldalúságot hoz akaratlanul is magával.

Ugyanez fennállhat egy *szellemtörténeti monizmus* esetén. Ez is elismeri a többi tényezőket, de háttérbe szorítja mindazt, ami nem szellem, mert csak ez utóbbi az, amely alapvető, Unterbau. Torzítás lehet ez is az egyes tényezők hatásarányát illetőleg, talán kevésbbé éles, kevésbbé torzító, de ismét *tendenciája* az, hogy mindenütt különösképp a szellemi tényezőt lássa meg a történeti fejlődésben.

Minden *monizmus* tulajdonképp két ponton támadható

¹ V. ö. A történelmi materializmus, mint történetbölcséleti kérdés című dolgozatom. M. Társadalomtudományi Szemle, 1908.

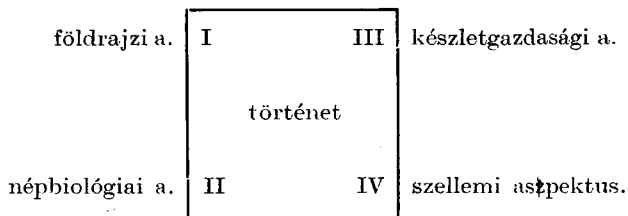
meg, 1. azon a ponton, hogy *egy* tényezőt túlságosan kiemel, „alappá” teszi azt, 2. hogy azon az állásponton van, amely szerint *egy* tényező *állandó* alapnak tekintendő. Ez lehet meg a szellemtörténeti aspektusban is: *állandó* és *alap-tényező mindenütt a szellem*, más tényező *csak másodlagos*, sőt csak valaminő járulékká lesz; nincs meg ez az irány, csak egy „hegeli” lehetőség az.¹

A monizmus ilyen *állandó* alap kijelölésével *elvi* elfogultságot hoz magával: még mielőtt valaminő történeti anyag, tényhalmaz eléje kerülne, s azt megvizsgálná, gondolatban már előre is döntött arra nézve, hogy pl. a szellemi vagy gazdasági tények *lesznek* a döntők, az alapot szolgáltatók, amelyekre a többi ráépül. Ezzel a felfogással szemben a pluralizmus kétféle kritikát fog gyakorolni. Hangsúlyozza, hogy 1. nincs egy kor sem, ahol csupán *egy* tényező az alap; a kor komplexadottság és többféle *nemű* mozgalom játszódik le benne. Minden mozgalmat *külön* kell vizsgálni és majd a konkrét vizsgálat dönti el, minő tényező tekinthető alapnak. 2. A pluralizmus tagadja, hogy a fejlődés, a történet menete igazolná azt, miszerint jogunk lenne egy *állandó* rangsort felvenni a történeti tényezők között. Ellenkezőleg hol ez, hol az a tényező a domináns. A történet „alapja” más és más koronként, eseménysoronként, sőt egy eseménysorban is *áthelyeződhet* az alap. Elég a világháborúra gondolnunk. Kezdetben fontosak az összes tényezők, a végén különös súlyt nyert a készletgazdasági tényező! Íme, el lehet mondani, hogy az „alap” kijelölése *nem elvi kérdés, hanem a reális kutatás ügye, az empirikus megállapítása*, azaz — szokásos történetmetodikai szóval — a pozitivizmus kérdése. Mintegy áttevődik folytonosan a tényezők súlypontja, a történetben az az érdekes, hogy nemcsak az események, a tényezők *találkozásai* változnak, hanem maguknak a tényezőknek a súlypontja is egyre eltolódik.

Most már rátértünk a pozitivizmus és a pluralizmus szoros kapcsolatának kérdésére. Szigorúan véve a történeti tényezők elméletének nincs módjában rangsort állapítani meg a tényezők között. Nem a tényezőelmélet fog ebben eleve dönteni pusztá spekulációk alapján, hanem *magya a történeti kutatás*, azaz a pozitivizmus a tények, adatok alapján. A tényállást ezek után a következőkben ábrázolva állít-

¹ V. ö. történetirői szemszögből Hegel bírálatát K. Breysig, *Vom geschichtlichen Werden*. II. köt. *Die Macht des Gedankens in der Geschichte*. 1926.

hatjuk szemünk elé; négyféle történeti tényező találkozódik a történetben, azaz négyféle aspektus van:

A pozitivizmus a történettudományban kettőt fog jelenteni: *a)* hogy tapasztalati adatok, *források alapján* dolgozunk, minden forrást feldolgozunk, eleget teszünk az *analízis* követelményeinek, *b)* minden tényezőt (I—IV.) tekintetbe veszünk, az *őt megillető arány* szerint. Az első *(a)* nem más, mint pozitivizmus a részletekben, a második *(b)* nem más, mint pozitivizmus a történeti fejlődés egészének felfogásában.

Észrevehető, hogy a tényezők bizonyos csoportosulást mutatnak, illetve szempontok szerint csoportosíthatók. Két tényező (II. és IV.) *természetes szintézisben* vannak, az egyik kettő a történeti folyamatoknak az emberi oldala, a másik kettő (I. és III.) szintén természetes szintézisben jelentkezik, ez a történeti folyamatoknak a „természet”-oldala. Azonban sokkal kiemelkedőbb az, hogy az előbbi oldalt az aktív, az utóbbit a passzív oldalnak kell felfognunk.

A szintézis maximális akkor, ha a *legaktívabb találkozik a passzív oldallal*, azaz az emberi szellem találkozik a földrajzi környezettel. Itt a legnagyobb az ellenállás, legnehezebb a szintézis. Ezért ennek a szintézisvonalnak megfigyelése különösen érdekes, és termékeny mezőre vezet, melyet igen sokáig figyelmen kívül hagytak. Mindennemű szintézis közepette, látjuk, kiemelkedik a szellemi tényező szerepe.

VIII.

Kérdezhető ezek után az, hogy a szellemtörténet *pozitivizmust jelent-e*, vagy pedig valamikép szemben áll a pozitív¹ kutatással? Többen lehetnek, akik azt hiszik, ez utóbbit

¹ Az ismerettani kutatás ismerője számára hangsúlyozom, hogy a történészek mai szóhasználatában a *pozitív* szó mást jelent, jelenti egyszerűen a tapasztalati alapot, egyes tételeinek adatokra, forrásokra alapítását.

jelent, elsiklást az adatok feje fölött. Lehetnek *egyes* ilyenmű művek, azonban nem lehet kivételek, egyes eltévelyedések alapján az egész irányzatot megítélnünk, hanem egy álláspont belső jogai alapján kell ítélnünk. Ily alapon megállapítható, hogy *a szellemtörténet a pozitivizmus gyarapodását jelenti*, mert egy aspektust tudatosan hoz felszínre.

Ezt nem csupán a szellemtörténetre nézve mondhatjuk. Minden tényező (I—IV.) egy-egy *aszpektust* jelent, azaz az események egy-egy oldalának megragadását. Négy tényező-nemről lévén szó, négyféle aspektusra kell felfigyelnünk, egyike a szellemi élet.

A szellemtörténeti irányzat számos bírálója azon a ponton mutat némi zavart, hogy a várakozása egyirányba néz: eleve azt keresi, hogy kell lennie valaminő kutatás-területnek, ahol a szellem történetét megtalálja és lévén gondolatban előtte valamilyen zártkörű szellemtörténet, azon tűnődik, mi lehet ennek a hatása a *többi* (pl. politikai) történelmi kutatásra. Hangsúlyoztuk, s most látjuk már, a szellemtörténet nem valaminő terület, nem rész-történelem, minő pl. a hadtörténelem, pénztörténelem, hanem kényszerűen több ennél: aspektus. A szellemtörténelem *nem is lehet* zártkörű, egy-egy területre szóló, erre igényt tartó, hanem *egyetemes igényű*, azaz az *egész* történet felfogását illeti. Ez nem valaminő többé-kevésbé jogosnak tartható, tudomány-imperializmus, semmi köze nincs terjeszkedési vágyakhoz. Hivatása van, nem pusztá vágy, terjeszkedés fűti. Nem is lehet kevesebb, mint az *egész* történet *egyik* aspektusa.

Itt-ott megjelent a gondolat a fent említett eszmélkedőknél: mi lesz a politikai történelemmel? A politikai történelem *rész-történelem*, t. i. az állami élet történelme. Leszorul ez, ha bármikép kifejlődik is az új szellemtörténet? Semmikép sem. Felfoghatatlan előttem, miként is lehet itt ellentétet elképzelnünk, hiszen egy Ranke történetírása¹ sui generis politikai történetírás, mégis maga hangsúlyozta a legjobban a „vezető eszmék” rendkívüli súlyát és maga mutatott utat arra, mint kell élesen és finoman a szellemtörténeti aspektust alkalmazni. Sőt a politikai történetírás talaján a politikai érzületek² és eszmék megfigyelése a szellemtörténeti aspektus érvényesítésének leghálásabb területe.

Ezt elismerjük és kiemelkedő példát látunk a reformkor

¹ V. ö. A Ranke-féle történetfelfogás és történelmi irodalmunk című dolgozatunkat. Magy. Paed. 1908.

² V. ö. Politikai lélektan (A politikai érzületek szerepe) című saját alatt lévő dolgozatot.

tárgyalásában¹ arra nézve, minő kár ha a szellemtörténeti aspektus kellőképp nem érvényesül (még akkor sem, amikor Ballagi a politikai irodalom történetéről szól), mégis utalnunk kell arra, épp külföldi példák miatt, hogy a szellemtörténeti aspektus a politikai történelemben nem tetszésszerinti határokig érvényesíthető valami. Különösen nálunk, hol évezredek óta a nyugati civilizáció őrhelyén állunk, „válság-övezetben” van földünk, *nem redukálhatjuk lényegesen a politikai történetírás anyagát* úgy, mint ahogy azt politikai témakörben, a szellemtörténetnek tág utat engedve, Meinecke tette. A szellemtörténeti aspektus olyasvalami a politikai történelem keretében, mint a növényi tápsó, mely mérsékeltén szórva táplálja a növényt, túlságosan adagolva kiszárítja azt.

Minden egyes aspektus² nem kevesebbet jelent, mint a történetben szereplő problémák egy-egy oldalának *tudatos meglátását*. Ez alapon a történetben növekszik a pozitivizmus. A történeti kutatás *differenciálódása* hozza magával, hogy míg kezdetben egy-egy tényezőre mintegy csak önkéntelen figyelem irányult, azaz felfigyeltünk akkor, amidőn az illető tényező hatása oly erős volt, hogy „felhívta” a figyelmet, addig a kutatás haladásával az önkényes, vagy szándékos figyelemre helyeződik át a súlypont, azaz *eleve* figyelünk minden „oldal” irányában, más szóval szinte beidegződik már a konkrét kutatást megelőzőleg minden aspektus.

Ez alapon a szellemtörténet elérkezte igen öröndetes lépés a történettudományban; mutatja, hogy a történeti érzék növekedett, a történeti realitást egyre fokozottabb éberséggel — és tudatosan — minden irányban képesek vagyunk megragadni. Most már csak az lesz a kérdés, hogyha a szellemtörténeti aspektus öntudatosná vált és megnövekedett pozitivizmust jelent a történeti fejlődés *egészére* nézve, mi fog kiderülni a részletek, az adatok világában, vajjon megvan-e a szellemi tényezőnek az a kiemelkedő súlya, amelyet a szellemtörténész neki tulajdonít?

Számos példára lehetne és kellene itt hivatkoznunk. De ha ezt mellőzzük is, mert meg akarjuk őrizni fejtegetésünk általános jellegét, egyszerű ráeszmélés rávezet arra, hogy a szellemtörténet, mint részletadatok analízise, igen gazdag eredményeket nyújt. Gondoljunk az irodalomtör-

¹ A millenniumi történetnek ez nézetünk szerint a legrosszabban sikerült kötete.

² Az aspektus fogalmára nézve v. ö. még a X. fejezetet is.

ténetre. Itt az esztétikailag kiemelkedő írók ismertetése lezserította a „kis” írókat a figyelem asztaláról, egyszerűen nem számított egy átlagos írói képességű, szürke írócska. A szellemtörténet ezt is felkarolja, ha benne megtalálja a korra jellemző átlagot, a típust. Benne kirajzolódik a kor közönséges élete, átlagos világa. Egy kalendárium, babonáskönyv bizonyára nem talál helyet a régi esztétizáló irodalomtörténetben: a szellemtörténelem asztalán hely jut neki, mert a *közszellemre* jellemző. A szellemtörténet az átlagra, a *közönségre* helyez majd nagy súlyt, ezzel lényegesen *előbbre jutunk a kor lelkének* felismerésében. Az esztétikai értéktelenség egy műben nem lesz véto arra nézve, hogy a művet korjellemzőnek tarthassuk és feldolgozzuk. Mintegy demokratizálódnak a források. E tekintetben a művelődéstörténelem mutatta meg régen az utat. Avagy gondoljunk a filozófiatörténetre. Itt a „nagy gondolkodókra” esik a hangsúly, a nagy problémákra esik a fény. Ámde a világnézet terén történeti szempontból az is fontos, minő a kisemberek tömegének a világnézete; az is fontos, mikép *terjednek* el a filozófiai nagy problémák, hogyan *hatják át* a közönséget. Ez is szellemtörténeti kérdés. Ha itt bőséges adatokra találunk, ismét az élő közszellem rajzához kapunk adatokat. Egy eredeti és nagy gondolkodó rendszere esetleg eldugott könyvtárpolcon porosodik, a korra hatásában nem jelent semmit. Viszont egy nem eredeti, de hatásképes gondolkodó a korra nézve igen sokat jelenthet, elég némely „felvilágosodott” íróra gondolnunk. Ily módon a szellemtörténet tekintetbe veszi nemcsak egy írott mű belső értékét, hanem aktuális *hatását* is, s ennek kikutatása hatalmas lépés a pozitív adatismeret terén. Elég legyen e rövid rámutatás arra nézve, hogy a szellemtörténet új, eddig elhanyagolt adatokra terjed ki, ezek terén bőségesebb *analízist* jelent.

Látjuk azonban azt is, hogy a szellemtörténet nemcsak részletek terén bőségesebb *analízis*, amennyiben a forrásokat új aspektusban, a lelki arculatuk¹ szempontjából figyeli meg, hanem *igen jelentős, mint szintézis is*. A művelődéstörténeti forrásokat évtizedeken át gyakran nem szellemtörténeti irányban vizsgálták, mert épp hiányzott a sui generis szellemtörténeti aspektus. Azt nézték, „mit mond” a forrásíró, és szívesen figyelték fel a ruhák alakjának a változásaira, azonban arra már kevésbé terjedt ki a figyelem, hogy a források

¹ Erre utaltam csaknem két évtizede dolgozatomban: *A művelődéstörténelem problémájához*. Századok. 1913.

hogyan mondják el közleni valójukat, minő a szellemi arculatuk. Már pedig sokszor ez a centrálisabb kérdés, nem a mit, hanem a hogyan. A szellemi arculatot azonban le kell olvasni tudni, erre való a szellemtörténeti aspektus kifejlődése és módszeres iskolázottsága.

A szellemi arculat igen sok esetben kollektív, az egész kor arca, amelyet már egy-két forrásíróból is lehet, szerencsés esetben, helyesen megállapítani. Innen van, hogy az analitikus részletkutatás a történelemben korán lesz *szintétikus* is, az egész kort érintő és megvilágító adatbeli tények kiemelése. A kor szellemét érintő tények centrális tények, egy-két új adatnak nagyszerű rendező ereje lehet az összesre, az egészre nézve, mintegy reflektor, amely széles területet sugároz be egy szűk pontról kihatolva fényével.

Kétségtelen, vannak veszedelemek itt is oly kezdők számára, akik mindenkor szerettek gyorsan általánosítani. A szellemtörténelem a kezdő történész számára nehezen járható ott, ahol az analízis terén a kutató nem erősödött eléggé meg, és talán épp ezért a szintézis terén képzelt könnyen eredményt elérni. Nézetem szerint módszertani iskolázottságra, beidegződött önfegyelemre, áldozatkész kutatói akaratra, minden irányzat terén, minden aspektusban egyaránt van szükség. Egyes külföldi kísérletezők gyorsan vélnek célt érni a *szintézisben*, egy kor, avagy egy egész fejlődés átfogásában gyorsan haladnak. Itt *egyese*k kutatói hajlama dönt. Egyes irodalomtörténészek esztétizálnak, impresszionisták is akadnak, kik a „nagy impressziókat” keresik. Mindezt nem szabad a szellemtörténet belső létjogával összetéveszteni. A szellemtörténeti szintézis létjoga abban van, hogy valóban *egy kollektív idői tényezőnek, a korszellemnek alapján lehet a legtöbb mozgalmat megérteni*. A kor átfogó, nagy tényei legtöbbször a szellem terén találhatók fel. Mennyi részletadat, háborúk, diplomáciai és belső kormányzati tények, állampolitikai, vallási, filozófiai, irodalmi tény torkollik össze, min egy átfogó tényre utalunk így: felvilágosodás! Szó sincs róla, hogy a szellemtörténet hirdeté, mindent újra kell kezdenünk. A régebbi történelem munkáját csak folytatnunk kell, kiegészíteni, eredményeiket finomabbá tenni és gazdagabb szellemtörténeti forrásanyag alapján *szintézist* alkotni. Persze nem elég szellemtörténeti adatokat bármilyen helyre illesztve felszínre hozni. Ha pl. egyidejű gazdasági, politikai, katonai összeomlásról van szó, akkor a szépirodalom hatásának tényei aligha kerülhetnek kiemelkedő helyre, hanem a *társadalomszerkezet* megbomlása

lesz a döntő. Elvi alapon nem tehető kifogás tárgyává az, hogyha egy speciális dolgozat még egyes kuriózumokra is kiterjed, hiszen vétő e téren elvben nem állhat fenn a részletkutatás jogának arányára nézve, de az olvasó könnyen félreértheti a jelentőségét. A szellemtörténeti *szintézis* ügyét aligha szolgálják egyes speciális irányú, sőt egyenesen kuriózumra irányuló dolgozatok, mert itt, a történet terén is olyasféle a helyzet, mint a filozófiában: egy fogalom nem önmagában lesz értelmes, hanem egy *rendszerben elfoglalt helye* szerint. A szellemtörténeti adatgyűjtésnek is egy *korhellyzettel való jogos arányban* kell megindulnia, s nem *lényegtelen felé* gravitálva, hanem épp a lényegesre rátalálva.

IX.

Utoljára maradt annak a problémának kifejtése, mit jelenthet a szellemtörténeti szintézis. Látjuk, mindenkéltől a szintézis a felsorolt négyféle tényező *egyenletes* tekintetbevételét követeli meg. Ámde valahol kezdenünk kell a dolgot, egyszerre négy pontról kiindulni nem lehetséges. *Tehát minden szintézis valamilyen aspektussal kezdődik, ebben elvileg döntenünk nem lehet. A döntésnek így gyakorlati síkon kell kezdődnie.*

A különböző aspektusok közül a legkönnyebbnek, legegyszerűbbnek a geográfiai aspektust tartom. Itt a legvilágosabb a probléma felállítása, ámde természetesen igen jelentékeny iskolázottságra van szükség, s a mai „földtudományi” rendszer még nem nyújt biztos rendszertani tájékoztató alapot külön a történész használatára. Itt még sok tenni valónk van a rendszeres szempont-beiskolázódás terén, így a tájélettani vagy geográfiai aspektus egyelőre csak ideális követelmény, s ha nagyon ajánlatosnak tartom az előhaladást e téren, egyelőre ez csak távoli lehetőség. A népbiológiai és készletgazdasági tényezők terén hasonló a helyzet. Filius ante patrem volna, ha időnek előtte követelni akarnók, hogy a történész mindenáron ez alapról, ezen aspektusban induljon ki.

Egészen más a szellemi tényező terén a helyzet. Nemcsak hogy rendkívüli méreteket öltött a kutatás a pszichológiában, hanem az átlagos, korra vonatkozó *szellemi életszemlélet* (a pszichognózis)¹ is nagyot fejlődött, valamint a társadalmi

¹ V. ö. Kornis: *Történelem és pszichológia*, 1914 című igen jelentős munkáját.

életszemlélet (a szociognózis) is.¹ Mintegy „látjuk“ a szellemi életfolyamatokat. A szellemi életről, a társadalmi folyamatokról oly bőséges szemléletünk keletkezett, a sajtó, az irodalom forrásaiból naponként áradtak oly megfigyelések, képek és rajzok, hogy korunk különálló, finom érzéket kapott e téren, amely régebbi korokban csak kevés ember számára volt lehetséges. Az élet forgataga szorosabban vesz körül, látunk. figyelnünk gyorsabban és gazdagabban kell, a szellem élete feltárult kollektív vonásaiban.

Hozzájárult az a társadalmi változás is, hogy a polgári osztály egyre idegenebb lett a politikától. A lüktető politikai érzületek elsímultak, a lélek befelé kezdett fordulni, a lelki élet felé, az „*introvertált típus*“ (Jung) egyre tömegesebb, és hajlamossá lesz most már a multnak is a szellemi életét megfigyelni.

De a legnagyobb jelentősége a *német szellemfilozófiának* van e téren. Hegel a nagy kezdeményező, majd a század végén Troeltsch, Dilthey és iskolája mondja ki a döntő szót. Sajátoskép gyorsan átveszi még a gazdaságtörténet is (M. Weber, még Sombart is stb.), úgyhogy korunkban már készen van az alap, mégha nem a közelebb fekvő u. n. szellemi életterületek (vallás, filozófia, művészet, irodalom²) kérdéseire gondolunk. Most már nem kell küzdenünk magáért a szellemtörténeti aspektusért, azaz a beidegződésért, ez megvan magában a korban, a jelenben. Most már e meglévő irányzatnak csupán *szigorú módszerességét* kell megőrizni.

Bár hosszúra nyúlt dolgozatunk következő előre elgondolt súlypontjára törekedtünk, most erre szinte alig marad már helyünk, mégis egy-két szót szólunk róla.

Többször hallottuk, hogy a szellemtörténet nem új dolog. Nem is lehetett ezt feltételeznünk, sőt el sem képzelhető, hogy valaha ott, ahol *res gestae*, emberi cselekvések képezik a tárgyat, valaha is kimaradhatott a szellemtörténeti aspektus. Azonban vannak különbségek ez aspektus színvonalában. Ez pedig mindig fejlődő, részben mindig új és az is marad. A hirtelen és gyökeres reform a történetírásban, mely fokozatos fejlődést mutat, jórésztben mindig látszat. Mégis van haladás. Az úgynevezett oknyomozó történetírás nem tudja mindig megoldani a fölmerülő fel-

¹ V. ö. erre nézve bővebben Dékány: *A társadalom megismerése*. Bpesti Szemle. 1926. évf. 592. és 593. szám.

² Nálunk a *Minerva* folyóirat végzett érdemes munkát, amire más összefüggésben kell rátérnünk, mert súlypontja az irodalom- és tudománytörténetre esik.

adatokat, mert az a hite, hogy tény és előzménye lineárisan oly kapcsolatot jelentenek, amelyek egymás magyarázatául szolgálnak. Ez mindig csak szerencsés eset. A *lineáris nyomozás*, egyre „visszafelé” az okok során, ritkán kielégítő. Van egy másik módszer, mely a politikai történetet kiegészítő művelődéstörténelem főeredménye és nagy vívmánya: a *korszak keresztmetszetének* a leírása. Ez teszi lehetővé a magyarázat új módját, a *strukturális* magyarázatot.¹

Ha eddig az okok nyomozása, más szóval a tényezők kérdése volt problémánk, látjuk, még mindig marad egy új kérdésterület: a találkozó tényezők *összeszőződése*, a *struktúra* problémája, az, amelyre Dilthey is nagy nyomatékkal utalt (Wirkungszusammenhang). Itt is nagy szerep jut a szellemi tényezőnek, s ez mutatja meg ismét újabb formában a szellemtörténeti *szintézis* jogait.

Gondoljunk példakép arra a munkára, melyet a 80-as évek egy szerény levéltárosa, H. von Eicken² bocsátott közre: *Geschichte und System der mittelalterlichen Weltanschauung*, azaz: A középkori ember *életfelfogásának* története.³ Ennek központi gondolata az, hogy a középkori ember a földi létet átmenetnek fogja fel, nem itt, a siralom völgyében van a létünk célja, hanem a túlvilágon. Kiválókép elevenedik meg előttünk, ex fontibus számos forrásadat nyomán, minő nagy hatása volt ennek a gondolatnak, azaz egy transzcendens életfelfogásnak az államra, jogra, gazdaságra, tudományra stb. Az összes élettevékenységeken végigviharzik egy középponti gondolat, ott túl, a transzcendens világban van létünk célja. A renaissance ezt megfordította, egy immanens, földi életcél képzetével éli le az életet.⁴ Nemcsak nagy érdekességű az ily szellemtörténeti problémafelállítás, hanem ez egyik világos példája annak, minő széles körre: jogra, tudományra, gazdaságra stb. hat az szét. Mutatja ez a szellemtörténeti *szintézisnek* nemcsak

¹ A történelmi oktatás újabb reformjával kapcsolatban ez a kitűnő gondolat nyomult előtérbe, s meg kell említenem, hogy a különböző reformjavaslatok tárgyalása során Domanovszkyé az érdem, hogy kezdeményezte és keresztülvitte ama gondolatot, hogy minden korszak végén egy összefoglaló *kulturális rajzot*, keresztmetszetet, egy fejlődési végeredményben kell ma bemutatni.

² Nem tévesztendő össze Euckenel, a filozófussal.

³ Újabban ismerték fel kiváló problémafeltevésének értékeit.

4. kiad. 1923. Weltanschauung itt = Lebensauffassung.

⁴ Két jó cikk újabban von Martintól, a középkor és renaissance kultúrájáról a Handwörterbuch der Soziologie-ban. Szerk. Vierkandt. 1931.

jogait, hanem lehetőségeit is, bárha az egy félszázad kutatásai után egyes részleteiben, ami természetes, átrevideálást kíván is. A transzcendens és immanens életfelfogás nagy ellentétét más korszakban, sőt ma is érdemes számontartani, mert ha nem is egy egész kort sző át, de *máskép hangol ma különböző társadalmi rétegeket.*

Itt is azt látjuk, hogy *a történetben egy korszak sem semmisül meg soha,* valamilyen formában *továbbél,* rendszerint szűkebb körre szorítva. A gondolat, a szellem a legillanóbb valóságnak látszik, holott a történelem azt épp a legmakacsabb hatalomnak mutatja. Ezt is jó tekintetbe vennünk: a szellem nem tördeli szét a korokat, sőt éppen összekapcsolja, egységbe vonja.

X.

- A többször említett „aszpektus” kétféle lépést jelent a történelmi kutatásban. Jelenti először *állandó és tudatos figyelését valamelyik tényezőnek,* tehát a szellemtörténeti aszpektus jelenti a *szellemi élet felé* való állandó figyelmet, a geográfiai aszpektus jelenti a *táj élete felé* való figyelmet stb. Egy aszpektus azonban nemcsak valaminő tényező *irányában* való figyelmet, kutatást jelent, hanem az aszpektus egy lényegbeli *ráfigyelést* is követel. Az aszpektus négy *irányban* (tényező felé) való figyelmén túl megköveteli, hogy mindenben és mindenütt keressük, mi egy történeti mozgalom *lényege,* tehát *nem szabad a lényeget eleve feltételeznünk,* hanem in concreto kell azt keresnünk a történeti mozgalomban. Az a kifogásunk volt a történelmi materializmussal szemben, hogy nem csupán egy tényező, a gazdasági *felé* mutat, hanem állandóan és *eleve* ezt tartja a lényegnek. bárminő mozgalomról is van szó. Pl. ha a művészettörténész Lionardo fejlődéséről ír,¹ mindenáron a firenzei gazdasági életből akarja kimagyarázni, a termelésből, a gazdaságból s végül a mecénásból. Lehet ily magyarázata is egy művész fejlődésének, de szükségkép csak egyoldalúan. Miért nem keletkezett ugyanily gazdasági viszonyok mellett több Lionardo is, miért csak egy? A szellemi tényezőt itt alapul *nem* venni lehetetlen. A lényeg itt a művész fejlődésében szellemi.

Mármost kérdezzük, ha vannak tévedések a lényeg

¹ V. ö. a Művészeti Könyvtárban közölt monográfiát, mely korjellemző.

konkrét *eltérítésében*, nincs-e oly álláspont, amely a lényeg *mellőzésében* áll? Ez az álláspont az úgynevezett *nyers pozitívizmusé*. Ez helyes annyiban, amennyiben adatgyűjtés, de már nem helyes, hogy ebben ki is merül. Sajátos tényállás az, hogy az ily kutató nem gondolja végig, minő messzemenő következménye volna annak, ha ily adatgyűjtésben csúcsosodnék ki a történettudomány munkája. Az úgynevezett nyers pozitívizmus komoly meggyőződése az, hogy ezzel már a történeti események kutatásában végpontra jutott és *elzárkózik* minden további problematikától. Nincs tovább!

Ne értsük félre, a pozitívizmusnak ez *csak egyik formája*, az, amelyik voltaképp igen hasznos és becses előkészítés (Vorwissenschaft-nak mondja a német metodika), de helytelen, ha azt hiszi magáról, hogy ez a történetírás telje. Lehetnek az anyag előkészítésének oly rendkívüli nehézségei, hogy kutatói készség terén itt nyújthatjuk a pálmát az eredmények nagyszerűségéért, és mégis van egy jelentős hiány, tisztázott adattömeggel *lezáródik* tudományunk programja.

És most jól figyeljük meg, hogy az úgynevezett nyers pozitívizmus nem valaminő kutatói *gyakorlat*, hanem tulajdonképp egy lappangó állapotban terjedező *elmélet*, amely nem akar ugyan elmélet lenni, de egy észrevétlen tagadása folytán mégis csak elméleti álláspont rejtőzik benne. Ha ezt tudatossá tesszük, lappangó elméletét kifejtjük, akkor abban két elemet fedezünk fel, az egyik *történetmetafizikát* érint, azt mondván, a történeti életben nincs alapvető egység, minden tulajdonképp mozaik; a másik elem az, hogy egy egységes folyamat, egy összfejlődés voltaképp — *ha volna is* — nem ismerhető meg, tehát ez ilyformán egy ismerettani álláspontba, egy kételkedő „agnoszticizmusba” torkollik. A végeredmény tehát az, hogy mindenképp meg kell elégeznünk részletekkel, azok halmozásával, azaz egy „mozaik állásponttal”. Nincs tovább!

Ez az álláspont az, ami helytelen, ez a lemondás, mely rendszerint alig tudatos. Egy ily álláspont nem lehet végleges a történettudomány *egészére nézve*, valahol, valamely ponton az *egész* érdekeinek meg kell kezdődnie a történetvizsgálatban.¹

A pozitívizmus szóba, sajnos, sokan az egész történettudomány programját bele szeretik tömöríteni. Ez aligha

¹ V. ö. erre nézve Dékány: *A történettudomány módszertana*, 1922., ahol a külföldi methodikákkal szemben a szintézisre is nagyobb súlyt helyeztünk.

szerencsés szóhasználat, ámde megvan, és így az a feladat támad, hogy a történetírói pozitívizmus *többféle fajtát* különböztessük meg: amaz „előkészítő” pozitívizmus mellett beszéljünk „szintetizáló pozitívizmusról”. Ennek az utóbbinak jelleme gyökeresen más, már fejlettebb annyiban, hogy tudja, minő a feladatok sorrendje és látja, mi a végcélja, *mi a teljes problematika*. Kiválik a maga becsületességével, tiszteletreméltó a lelkiismeretessége, megbecsülhetetlen az anyagszeretete, de egyben a szintézis, az *egész* céljának is él, azaz valóban feldolgozást nyújt bármilyen kerek egésze vonatkozólag. Látjuk most már, nem ez az egészséges pozitívizmus, hanem a nyers adathalmozás tette a történet-tudományt áthatolhatatlan őserdővé s előadásában unalmasná, ami tragikussá vált a közönséggel való viszonyt illetőleg.

Van minden pozitív álláspontnak egy nagy nehézsége, hogyha nem ismeri fel, mennyire szellemi tudomány a történelem, azaz *teleológiai jellegű és nemcsak oksági kutatás*. Nézzük ezt meg, mit is jelent. A pozitívizmus folytonos adatszomjúságát az provokálja, hogy soha nincs elég adat arra, hogy 1. egy eseménysor teljes legyen, hogy 2. *egy* eseménynek az okai teljesen fel legyenek tárva. Ez voltakép lehetetlen is, mert *egy* eseménynek is végtelen számú az oka, az előzményei végtelen távolságba vezetnek. Azonban más a baj, nem szabad mindig csak *okok* után nyomoznunk a történelemben. Tény-ok, tény-ok folytonosan halmozódnak egymás után, a *kauzális gondolkodás régre mégsem ér célt*, a felvett feladat megoldása, az okok (konkrét) nyomozásának végeredménye egyre késik, eltolódik. bármennyit tudunk, még mindig igen kevés ahhoz, amit nem tudunk (és nem is tudhatunk a forrásanyag töredékessége folytán).

A pozitívista oknyomozás a végtelen tengerre vezeti a kutatást. De itt iránytű is kell a hajózáshoz és ez a cél (a *telos*), tehát akárminő a kauzális tudásunk, kell még hozzá *teleológiai átpillantás* is. Ezt reméljük a szellemi tényező kapcsán. Egész eseménysorokon átpillantunk, ha tudjuk, hova tendál minden. Ezer apró tény eltölpül jelentőségében, ha tudjuk, mi hova vezet, törekszik, azaz mi *értelme* az „értelme”, vagy — újabb szóval — mi a jelentménye (Sinn). A pozitívizmus üdvös hatása csak így termi meg a gyümölcsét, van átnézetünk, cél felé vezető, teleológiai sorunk. A tények nem maradnak mozaikok. Nehezen képzelhető el az, hogy mindez lehetséges a szellemi aspektus kifejeződése nélkül. A szellem ad jelentést, értelmet a dol-

goknak. a fejlődéssor így lesz valóban egész, egységes valami. A történetírásban ez is *pozitivizmus*, ennek a teljessége, ezért beszélünk több mint „nyers” pozitivizmusról. Mivel a kauzális felfogás nem elégséges a szellemi folyamatok felfogására, és a szellem öntevékeny erejének felfogása csak idealisztikus állásponton lehetséges, a szellemtörténeti aspektus idealisztikus áramlat. Itt persze az idealizmus — történeti, reális folyamatról lévén mindig szó — realizmus is, a kettőt ezen a téren ellentétbe hoznunk nem lehet.

Ennyit mondhatunk itt általánosságban, történetelméleti szempontból. Bizonyára kiderült az előbbiek alapján, hogy itt egy szellemtörténeti aspektusról van szó, amely logikai értékű, azaz : nem azt kell feltételeznünk, hogy egyik vagy másik történetíró a maga ízlése szerint így követeli. Ez nem személyes beállítottság ügye, hanem objektív következmény. A szellemtörténeti aspektus *belső logikáját* tártuk fel, azt, amely logikailag következik a tényezőelméleti pluralizmus álláspontjából. Lehetnek pro és kontra szubjektív hozzátételek is, ezek azonban időlegesek és nem tartoznak hozzá szorosan a szellemtörténeti aspektus természetéhez.

Célszerűnek látszik legvégül kitérni a nálunk felmerült vitákra, egyes kritikai megjegyzésekre, szórványos aforizmákra és credokra, hogy az előbbiek kapcsán itt is teljes nyíltsággal leszögezhessük álláspontunkat.

C) *A jelenlegi vita főpontjai a szellemtörténet tárgyában.*

Bárminő régi is a szellemtörténeti aspektus, annak határozott hangsúlyozása, vagyis inkább differenciálódása új lévén, hirtelen eszmélt rá közönségünk, minő új szellemtudományi felkészülést kíván és jelent, továbbá megsejtette, minő messze vezethet az ily irányú kutatás. Nálunk szinte egyszerre irányult rá a közfigyelem, s az a véletlen körülmény, hogy történetírásunk revideálásának erősebb szükségérzete ugyancsak a háború utánra esett, mint a szellemtörténeti aspektus erőteljesebb hangsúlyozása, ez a saját-szerű koincidencia, az időpontok összekerülése azt a hitet keltette a kevésbé beavatottak között, hogy a magyar történetírás régóta készülő revíziója *csakis* a szellemtörténet munkája lehet, nem csupán a színpad legagilisabb főszereplője a szellemtörténet ; sőt van oly szellemtörténész is, aki meg van győződve arról, hogy általános történetírásunk

reformja kizárólag a szellemtörténettől várható. Erről szó sem lehet. A szellemtörténeti aspektus nem több mint egyik aspektus, igaz, hogy az egész történeti anyagra érvényes és kiemelkedően fontos, ámde más aspektusoknak is megvannak a maguk jogai, tehát: *történetíróink reformja többféle aspektus egyidejű tekintetbevétele mellett remélhető*; a gazdaságtörténeti aspektusra hasonlóképp szükség van, ennek nálunk hasonlóképp most érkezett el az ideje.¹

Ez a tényállás. A szubjektív magyarázatok és színezetek azonban sokfélék. Igen tanulságosak. A viták korával is úgy vagyunk, mint más történeti mozgalommal: megvan a maguk ideje, s ha ez lepereg, a vita már más éltant mutat. Nálunk ma a vitának a terjedelme is feltűnő; folyóiratok mellett a napisajtóban is, sőt — szinte hihetetlen — egyes parlamenti beszédekbe is bejutott, szinte politikai frazeológiává kezdett válni. De ezzel a tartalma is egyre bizonytalanabbá kezd válni. Ez indít arra, hogyha nem is akarok szellemtörténetet írni a szellemtörténet körüli vitákról, tekintetbe vegyem a legújabb, elvi jellegű cikkeket és megjelöljem — tanulmányom előző (A és B) részével kapcsolatban, — mit tartok átmeneti és tartós jellegű megállapításoknak, illetve problémafeltevéseknek és mit tartok, ha nem is gyökeresen újra írandóknak, de helyesebben, világosabban formulázandóknak.

Váczy Péter lendületes cikke² helyes és hasznos felvilágosító céllal készült s a közönség téves elgondolásainak kiküszöbölésére rögtön hangsúlyozza: „szellemtörténet nincs, jórésben ma sincs, csak szellemtörténeti munkák.” Tehát, mint fentebb megformuláztuk, csak szellemtörténelmi aspektus van. Ily módon ez az irányzat nem valami, zártnak induló iskola; „csak apránként vették a szakemberek észre, amint egymás munkáit jobban megnézegették, hogy műveik olyanok, mint a testvérek, egy nagy népes család gyermekei.” A pozitív kiindulás világos; „amivel a nagy útra ellátták magukat, az a tudomány minden fortélyá, műszere. A pozitív tudomány műhelyében sajátították még el azt a szakképzettséget, mely nélkül nem képzelhető el modern történetírás. *Csak a látás más, amivel fogadják a dolgokat*, és a dolgok, amik vonzzák őket.” Nagyon érdekes, reflexiótlan kiérzése a dolognak, de végre is helyes az, midőn

¹ Ez kitetszik a *Gazdaság- és társadalomtörténet* című idézett tanulmányomból.

² *Szellemtörténet*. Magyar Szemle, 1931. 13. köt. 243—52. ll.

szerzőnk másutt konstatálja: „Minden történettudományi ágnak megvan a maga telke, parcellája a megismerésre méltó dolgok nagy határában. Csak a szellemtörténet olyan nincstelen, senkifia, se földje, se háza. Mindegyik otthon van valahol, ő bolyong mindenfelé. Semmije nincs, de övé az egész határ. Mert legyen a történeti tény jogi vagy gazdasági, irodalmi, avagy társadalmi esemény, annak kutatására a szellemtörténet jogot formál.”² Igen helyesen lesz egyik aspektus³ mindig szellemtörténeti s csak a konkrét témától fog függeni, milyen súllyal esik latba. „A szellemtörténet minden szellemtudománynak, pl. az irodalomtörténetnek is, felette áll. Független tőle, s kutatási köre (!) sokkal szélesebb, semmint gondolnánk.” Természetesen látjuk már, nem kutatási „kör”-ről, mint saját dominiumról van szó, hanem egyetemességében érvényesülő aspektusról.

Dolog és látás, ez a kettő, szellem és aspektus szüntelenül keresik egymást. Sőt talán nem is kell — *éppen ezen a téren* — keresniök egymást, a szellem nem keresi önmagát, hanem *megéli* önmagát, a szellem ebben a megélésben van meg. A szellem önmagát megtalálja mint lényegét, tehát a lényeg nem is keresés útján jó birtokunkba, hanem megélés közepett spontán revelálódik. Ha a szellemi jelenségeket illetőleg azt tartjuk, hogy „megismerésük csak úgy lehetséges, mint a térbeli dolgoké”, ennek épp az ellenkezője áll, a szellemi tény megélése közvetlen (helyesen nem a „csak úgy”, hanem a „lehetséges” adja meg a mondat tartalmát); mi tehát sajátos aspektus birtokában vagyunk a szellemi életjelenségek körében. Nagy adománya a sorsnak, vigasztalás az örök mulandóság közepett, hogy emberek vagyunk t. i. közvetlen, meghitt viszonyban szellemünkkel.

Ebből a közvetlen viszonyból azonban nehézségek támadnak — persze „a kételkedőknek az élmény hangoztatása elegendő volt arra, hogy a szellemtörténetet újfajta regényírásnak tekintsék”, — sőt „a pozitivista is csak oly művész, mint a szellemtörténész” — a megélés nyomán feltámadó *megértés* gyakran rendkívül nehéz.⁴ Ámde ez nem új dolog,

¹ Id. ért. 244. l.

² Váczy, 246. l. Ugyancsak a 248. l.-on: „Nem a tárgykör, avagy ugyanazon tudományág tartja össze ezeket a (szellemtörténeti) tanulmányokat, hanem a történeti ábrázolásban mutatkozó *felfogás*: a követett kutatási irány.”

³ U. o. 251. l. Váczy itt-ott homályosan ellentmondani látszik a pluralizmus elve primátusának. Lásd alább.

⁴ Lásd Dékány I.: *Bevezetés az interpszichikai megismerés elméletébe*. A történelmi megértés. Kolozsvár, 1918. (Bp., Stúdium.)

miért kell épp a szellemtörténettel kapcsolatban kihegyezni azt a fennálló helyzetet, hogy vannak esetek, amidőn a megértés és ábrázolás rendkívüli nehézségeivel kell számolnunk? Ez valóban mindenkor és minden történetírói műfajban egyformán megvolt, ebben igaza van szerzőnknek. Ez nem a szellemtörténetnek, hanem minden történetírásnak közös ügye. Azt azonban magunk is hangsúlyozzuk, mint Váczy, hogy „mint módszert kell a szellemtörténelmet értékelnünk, megbecsülnünk. Ez más szóval azt jelenti, hogy a módszer által elért tudományos eredmény elsősorban a történetíró tudományos kvalitásaitól függ. A szellemtörténet csodálatosan finom műszer a történeti jelenségek felvételére és kutatására. Ám vele bánni is kell tudni... Ezért a kritika mindenkor különböztesse meg a *módszert magát*, helyességét vagy alkalmatlanságát a módszer esetenkénti, hol jó, hol rossz *alkalmazásától*“. A magunk részéről hangsúlyoztuk, hogy maga a tudományprogram, vagy ha tetszik, a módszer önmagában — „belső jogosultságára“ nézve — bírálható és bírálendő. Külön téma az egyes munkálatok megbírálása, s ha rosszul üt ki a kritika, *először* magát a művet érinti és *másodszor* — érinti a módszert is, illetve érintheti. E téren utalnunk kell arra a sajátos tényre, hogy a történetírói praxis a tárgyba való *spontán beleéléssel* kapcsolatban különösképp öntudatlan szokott lenni — ez a nagy történetíróknál szinte általános. Így aztán megesisik, hogy egy történetíró saját gyakorlata és saját „módszertani“ elvei nem fedik teljesen egymást, ez utóbbiak sokszor a rosszabbak. Tipikus példa erre a mult század végén, s a jelen század elején sokat emlegetett Lamprecht esete. Gyakorlatban követett eljárása más, és sokkal jobb, mint módszertani cikkeiben hirdetett „rendszere“. Ez íme, tény, a történetíró nem mindig jó tanu saját eljárását illetőleg. A szellemtörténelem tárgyában felsarjadt elmélkedésekben is¹ hol itt, hol ott akad egy-egy félresiklás, mást vallanak be, mint amit átéltek és módszeres gyakorlatban követnek. Ez okát abban találja, hogy a módszer nem pusztá gyakorlatról adott egyszerű önvallomás, konfesszió, hanem más, *logikai* felkészültségen alapuló *elemzése* a *helyes* módszernek. „A jó módszer nem segíthet a rossz történetírón“, annyiban igaz, amennyiben jó „módszertan“ még nem bizonyos, hogy jó módszer is — az előbbi követi az utóbbi tanulságait,

¹ A külföldi irodalomra, így egyes újabb német könyvekre utalok.

de némi disztanciálódásban, lekésve, — viszont a jó módszer teszi ki épp a jó történetíró, semmi más. A szellemtörténettel is úgy vagyunk, mint a történetirodalom bármely ágában és vonatkozásában: a kritikus a jó munkákat keresse meg, de *egyben* a jó módszerről szóló, *logikai* és filozófikus felépítésű beszámolókat is vegye szemügyre, ne csupán ama konfessziókat, sőt ezeket talán ne elsősorban keresse.¹ Azonban ez is általános és nemcsak a szellemtörténeti metodikai tapasztalatokra, vallomásokra nézve áll fenn. Nagy művészek és természettudósok sem tudják, mi munkásságukban a módszerességben kiváló és eredeti. Az ily kérdések *logikai* természetűek, nem elégséges tehát a kutató önmunkájába tekintő, *pszichológiai* önmegfigyelése. Ez a kutató *lélektanára*, nem a kutatás *módszertanára* adna adatokat. Itt mi is mindig logikai szempontra tekintettünk „módszerről” szólván, és nem is tesszük fel, tudatosan, a *szellemtörténész lelki arcának* kérdését, a tudományéthoszt, mely hevíti. Ez más lapra tartozik.

Ami a „pozitivizmus” és a szellemtörténet (állítólagos) „harcát” illeti, itt jó lesz különbséget tenni a pozitivizmus *tudományelmélete* és az *úgynevezett* „pozitív történeti kutatás” között. Ez utóbbi — egy helyes értelemben vett — empirikus kiindulás, azaz történetírói praxis nyelvén: forrásokon alapulás. Olyan történetírás igazán nem képzelhető el, amely ne forrásokon alapulna. A helyes² pozitív „kiindulás” — mindig ezt hangsúlyoztuk — természetes dolog és soha arról történész le nem mond. Más dolog aztán, hogy minden vonatkozásában a — filozófiatörténet értelmében vett — pozitivistá tudományelmélet kereteit akarja is csupán kitölteni. Erről ismét nincsen szó és nem is lehet szó, Rickert óta látjuk, hogy gyökeresen más a pozitivistá-természettudományos módszer, azaz tudományelméleti alap, mint **aminő** bármikor is lehet a történelemtudományé. Ez utóbbinak többre van szüksége, nem állhat meg fajfogalmaknál, általános törvényeknél, pusztá kauzalizmusnál. A természet-tudományos, mondjuk, „világképben” a teleológia legfeljebb

¹ Váczy 249. l. „Eszmetörténet még nem szellemtörténet. Nagyon is könnyű elképzelni olyan formájú eszmetörténetet, amely az eszmét az anyag hatásszférájából szemléli... Egy eszme történetét lehet *naturalista* szellemben is megírni. Sőt éppen azt nevezzük naturalista gondolkozásmódnak, ha a szellemi jelenségeket anyagi megnyilatkozásaik szerint értékeli” (?) Kár ilyent belezavarni a kérdésbe.

² Már fennebb *többféle* pozitivizmusra utaltunk a történetírás keretén *belül* is!

másodlagos lesz, a történetfelfogásban *több*, mint másodlagos. Ez azonban — és *itt kétségtelenül a szellemtörténeti aspektus szerepénél fogva* — nem valami „reakció a pozitivizmussal szemben“, hanem egyszerűen más és több. Sok félreérthetőség van ebben: „A pozitivizmus is *módszer*, akár a szellem-történet. A pozitivizmus azonban a naturalizmus világ-szemléletének talajába ereszti le a gyökereit. Ahogyan a naturalizmust egy új idealizmus váltja le, akként lép fel a szellemtörténet is, mint a pozitivizmus *nagy ellentéte*.“ Ez igaz is és nem is. Meghatározatlan fogalmak *viszonyát* így nem sikerül tisztázni; ha meghatározatlanok a fogalmak, akkor a köztük lévő viszony is meghatározatlan marad. Mindezt kiemeljük azért, mert az ily vita helyes irányú lehet ugyan, mégis meghatározatlanságok következtében a viszony feszegetése még sűrűbb homályt von elő a homályból, s így ha a „történészek számottevő raja a pozitivizmus korában sem hallott harangozni a fellépő új tudományról“, jó, ha csak akkor hallanak róla, amidőn érdemes lesz odafigyelni az új harangszóra.

Fontos lesz még egy elvi jelentőségű kérdésben ad hoc felmerülő ponton tisztáznunk valamit. Mi fentebb szellem-történeti aspektusról szóltunk, és egyik tényezőnek a szellemi tényezőt mutattuk be. De egyben — és állandóan — hangsúlyoztuk, hogy a szellemi tényező annyiban is kiemelkedő a többi között, hogy *szintézisben* van a többivel, tehát a szellemi tényezőt a többivel *együtt* kapjuk meg. Mindenütt „*tényezőről*“ szóltunk, amely szó mutatja, hogy bármely mozgalomba ez bele van kapcsolva, egy mozzanata a jelenségnek. Mármost tudományos eljárás lehet-e az, ha a szellemi tényezőt nem tényezők *szintézisében* mutatjuk-e ki, hanem külön és kiragadva? Más szóval lehet-e oly eljárás, ahol mi, mint történetírók *elvileg eltekintünk* a többi tényezőtől, mert hiszen *most* szellemtörténészek vagyunk? Hiába hangsúlyozzuk, hogy „a kiragadott esemény a történeti folyamat egyetlen része, a nagy életegész egy darabkája csupán, nem pedig önálló létező. Mindez részletkutatás közben is egységes látást (!) tesz fel; az egységes látás pedig éppen a szellemtörténeti iránynak leglényegesebb sajátosságai közé tartozik“. Ez helyes, de a problémáknál fontos, *miképp tesszük azt fel*. Úgy nem is szabad *feltenni* a kérdést, hogy: „A sokat hangoztatott egyoldalúság tulajdonképpen tudományos követelmény. A szellemtörténet mintegy idealista világnézet megnyilvánulása, a szellemet állítja a pusztta materiális jelenségekkel szembe, *csak azokat a jelenségeket*

vonja a kutatás lencséje alá, melyek a szellemet hatáskifejtésében szemléltetik . . .¹ Minden tudományos kutatás bizonyos irányban végzett korlátozásokból áll. A jelenségek kaoszában rendszeres ismeretre csak így juthatunk el.“ Mindez az emlegetett céltudatos kutatói önkorlátozás a *témakör* korlátozása, és nem lehet egy *tényezőre* való korlátozódás. Persze, hogy a kémikus csak kémikus akar lenni, a meteorológus csak meteorológus, és a fizikus csak fizikus. Azonban a *természettudós* már legalább is mind a három, sőt több akar lenni. Éppígy a *történettudós* is többfelé néz, az *összes* tényezők felé néz, *egyszerre*, ha nem is *előszörre*. Aki először szellemtörténész, az végre is a többi tényezőre is rá fog térni. Mondottuk, valahol csak kezdeni fogja, valamely aspektussal, de nem fogja „csak azokat a jelenségeket a kutatás lencséje alá vonni, amelyek a szellemet hatáskifejtésében szemléltetik“.

Talán nem lesz felesleges egy példában bemutatni, hogy *a szellemtörténetben is a szintézisre esik a hangsúly*, nem a korlátozódásra. Egy szellemi körre térünk: az irodalomra és megnézzük, mit is kutatunk akkor, amidőn, *lokális, helyi irodalom* irányában vizsgálódunk. Itt bizonyára a *földrajzi tényező* is szerepet fog játszani, de nem úgy, hogy mindaz helyi irodalmi termék lesz, ami valahol pl. Erdélyben megjelent. Ami ott megjelent, csak lehet, hogy erdélyi. Ami Pesten megjelent, csak esetlegesen pesti irodalom, a Szegeden megjelenő könyv csak esetlegesen szegedi. Lehet, hogy a pesti könyv Szegeden, a szegedi könyv túlnyomólag Pesten íródik meg, ott is lát napvilágot. Ez lényegtelen. Továbbá: helyi irodalom helyi színezetű. De a couleur localt kiérezheti másvalaki is, pl. a Tell Vilmosban Schiller, aki nem is volt Svájcban. A helyi irodalom nem *egy* irodalmi terméknek a *tájba* való egyszerű beleérzésén alapul. A tényállás sokkal bonyolultabb. A helyi irodalom a *táj* misztikus leheletét mesterségesen is felveheti. Ettől a mesterséges kapcsolattól el kell tekintenünk. Más az eset akkor, amidőn a *tájban élő közönség* ízlése spontán hat az íróra, azt öntudatlanul ihleti; ekkor már a *mű a tájjal összeforrott társadalom lelki egységéből nő ki és ezt szolgálja*. A helyi irodalom a *táj és lokális társadalom* összeforrottságát részben önkéntelenül teremti, részben ugyanúgy szolgálja (de nem pusztán tudatos és üzleti számítással *kiszolgálja*). A helyi irodalom nem mesterséges kapcsolatok létesüléséből áll elő, hanem *valaminő*

¹ Id. ért. 251. l. aláhúzás tőlem.

szerves egységből fakad, mely fennáll táj, közönség és író között. Azonban itt nem egy olynemű geográfiai térről van szó, amelyet régi iskolázottságú emberek elképzelnek, akik a föld élettanát minduntalan lefokozzák a földrajzi helymeghatározás semmitmondó síkjára, azaz topografiává. A „helyi irodalom“ kérdésében a tájról többen úgy gondolkoznak, mint régen a geográfiai térről: ez üres sík vonallal körülhatárolva. A táj (Landschaft) konkrét és egyénies tér, individuum, és nem az a lényeges, hogy valami valahol egyszerűen *van*, hanem az, hogy az a táj-individuum *hat* az egyénre, s ez *visszahat*. Táj és nép közt a kölcsönhatást éppen *szimbiózisnak* kell mondanunk. A helyi irodalmi kutatás nem mélyed el eddig a felismerésig, aligha is várhatjuk, hogy egyhamar idáig képes lesz elmélyedni. De ezt tudván, nem is igen szabad addig hirdetni a „helyi“ irodalom kutatásának szükségét, midőn pl. misztikusan késői leszarmazás rendjén, vagy helyi kultúregység feltételezésével tesznek meg valakit hesseni, vagy tiszántúli írónak. Nem ez kell, hanem a *konkrét* táj-nép kapcsolat realitásának felismerése. Itt tehát egy reális *előfeltétellel* találkozunk, azzal, hogy *van-e* szerves egység előzetesen, táj-közönség-író közt, vagy nincs; továbbá ha nincs, *lehetséges-e* ilyennek megalkakulása. Külön szatmárnémeti irodalom éppúgy nincs, mint külön siófoki. Ha a szellemtörténész mármost *csak* a szellemi aspektussal nézi tárgyát, úgy bizonyára jogtalanul „korlátozza“ magát, midőn a helyi vonások, a táj és a közönség társadalomtörténeti, gazdaságtörténeti stb. nézőpontján nem keresi fel ama „szerves előfeltételt“, mely az irodalmi művet sui-generis táj-irodalmi termékévé avatja. Geográfiai — helyesebben tájélettani — nézőpont tehát nem mellőzhető; nem elég külön dunántúli eredetű vagy jellegűnek mondott irodalmat összeválogatni, ha nem tudjuk, hogy a Dunántúl és közönsége (társadalma) de facto minő *szerves* (nem-külsőleges) kapcsolatot létesített táj és közönség között, hogy mi az, ami a Dunántúl (sit venia verbo) tájszervezetének mondható és hogy minő ama tájjal együttélő társadalom.

A szellemtörténet, itt is látjuk, mindenkép igen kiemelkedő aspektus. Itt is, mint mindenütt nem előre koncipiált, „korlátozáson“ alapuló módszerek mechanikus követése fog segíteni, hanem az *eleven történeti realitás egészének képe* fogja vezetni a történetíró. Ismertetett szerző sokban helyes nyomon járt, sőt egészében helyes irányú. Itt ad hoc megjegyzéseket azért fűztünk bővebben hozzá, mert félreértésekkel szemben bizonyos, általános tételek leszögezésére

alkalmas részeket találtunk benne, hogy észrevétlen terjedező, vagy lehetséges félreértések elől elzárjuk az utat, nemcsak azért, hogy egészében helyesen gondolkodunk, de jól is formulázunk.

*Babics Mihály*¹ különösen az irodalomtörténetírásban jelentkező szellemtörténeti áramlattal foglalkozik, de általánosabb érvényű tételeket is leszögez. Mindenekelőtt konstatálja, hogy „egy új tudós-generáció jelent meg, új és meglepően egységes ideológiával, mely minden (?) tudományos érték átértékelésére ösztönöz. Mennyire egységes és mily tudatos ez az ideológia, tüntetőleg mutatja az a harcos önvallomás, amit maga az új tudósok egy csoportja adott róla, vaskos kötetben“. Igen jellemző az, hogy a szellem-történet fellépte mennyire „egyszerre“ történőnek látszik, mintha valaminő előre megállapított „ideológiára“ eleve szövetkeztek volna a szellemtörténészek. Azt hisszük, ez tévedés, ilyet nem igen lehet feltételezni, azt, hogy az egyház- és a gazdaságtörténész, az irodalom- és a társadalomtörténész összeültek volna, kifőzve valaminő, útravaló közös ideológiát. Ennél kevesebb van, de ez aztán több is: az, hogy kiki maga észrevette a maga területén a hiányokat, és ezeket aztán spontán közös világtáj felé fordulva igyekeznek kiküszöbölni. *Épp az az érdekes és megnyugtató a szellem-történetben, hogy annyi, egymástól független és mégis párhuzamos törekvés jelentkezik.* Írja továbbá Babics, ki utal arra, hogy sok minden német utánzás: „Bizonyos, hogy új szempontokat tártak s vitális problémákat érintettek. Frissiséget és mozgást hoztak kimerültnek látszó kutatás-ágakba. Írásaikat heves viták kísérték, és szokatlanul széles körök érdeklődése fogadta. Mindez, — állapítja meg, — alig volna elképzelhető, ha doktrínájuk pusztá alkalmazása idegen tanoknak... Az az elv, vagy módszer, mely első jelentkezésével ily gyümölcsözőnek bizonyul, minden figyelmünket megérdemli.“²

Sajátoskép ugyanaz a Babics, aki ismét, mint sok más, óvakodik az „új módszertől“, ugyancsak *egy* bizonyos pozitivizmus elleni reakciót emleget objektíve fennálló ok gyanánt. Itt kellett történnie valaminek, ha az irodalomtörténetet oly irány tartotta megszállva, ahol az évszám volt a király és „nem is létezett már történetírás, csak adatgyűjtés, az exakt kutató perhoreszkált minden szubjektív

¹ *Szellemtörténet.* Nyugat. 1931. szept.—okt. sz. 321—36. ll.

² Főképp új irodalomtörténeti tanulmányokra (Horváth János stb.) gondol.

hozzátételt“. „Évszámok s királyok¹: ez az irodalomtörténet nyelvén annyit jelentett, mint nagy írók életrajzi monografiáinak gyűjteménye. Esetleg kisebb íróké is. Mindez nem volt igazában sem irodalom, sem történet. Csak adatgyűjtés volt: öncélú adatgyűjtés, mely válogató elv híján a végtelenbe nőtt.“ Ismét úgy látszik, mintha különösképp a szellemtörténetnek kellett volna fellépnie az *általános* és meglévő, fentebb jellemzett „nyers pozitivizmussal“ szemben, ezért „a szellemtörténeti módszer első jelentkezésében nagy öröm volt és üdvösre akció“! Mindig ezt halljuk — reakció, holott a szellemtörténet csak egyszerű frontharcos, de nem különcélú hadsereg a történetírás általános újjáépítésében.

Babics számos helyen fején találja a szeget, színes, művelt főre valló írásában tanulságos pontokra élesen tud rámutatni. A történelem, írja, „célja szerint az élet és szellem tudománya. Lassanként mégis nem volt már tudomány, amiben oly kevés, annyira szinte tilos lett volna az élet és szellem“. De ha már meg is van a diagnózis, tudjuk, hogy nem kell valaminő veszedelmes operációt végrehajtani. „A szellemtörténeti törekvés semmiképen sem vonja magával a kutatás fegyelmének lazulását s éppoly kevésbé az irodalmiságot. A szellemtörténész egyetlen szót sem kell hogy hozzátegyen a tényekhez: azokat magukat hagyja beszélni. Csak épp kiválogatja, és elrendezi őket: ez az ő művészete. Igaz, hogy a szép előadás iránt természetes és jóleső hajlandósága van. Ez azonban még nem ellentétes a legortodoxabb szigorúsággal, sem az adatok föltárásában és megbírálásában.“ A pozitív alapkiindulás semminő sérelmet nem szenved, az kétségtelen, de ha már „egy“ pozitivizmussal szemben való attitűdöt elemezünk, világos, hogy a szellemtörténetet messzebbmenő ambíció fűti, nem személyes, hanem objektív beállítottság ösztönzi — a szintézis, a magasabbra törő feldolgozás irányában. „A válogatás és elrendezés joga nagy erő, s oly szintézisekre ad kedvet és ötletet, amikre szigorú pozitivizmus elveit valló kutató alig gondolt volna. A történetíró nem érzi magát szomjas rabnak a tények szűk és kemény falai közt... A szempontok és szintézisek tudományos jelentősége emelkedett.“

Babics helyesen érezte ki, hogy „a szellemtörténeti látásmód“ — ebben mintegy felismeri aszpektus-voltát — tulajdonképp a kultúrtörténelemhez, mint tárgyköri kiszélesítésnek

¹ Egy Arany János-idézet kapcsán felvetve.

programmjához közelíti a történetírást. Mikor az államtörténetet elégtelennek érzi a történetíró, „már eleve kultúrtörténeti beállítottsággal indul kutatóútjának... Nem törpül a kultúrtörténet amolyan külön, betétszerű fejezetévé a politikai történetnek. Ellenkezőleg: a kultúrtörténet lesz a keret, amelybe a politikai történet eseményei és mozzanatai szervesen beágyazódnak“.¹ Ez valóban eléggé kitetszik, elég Szekfű kitűnő példáira ráfigyelnünk, hogy lássuk, mint olvad egybe a kultúr- és a politikai történelem. Tehát már nem mozaik-darab a kettő egymás mellett, hanem magasabbrendű egység — bátran mondhatni, általában a kultúrtörténet javára billentvén el a mérleg nyelvét. Így történik aztán az, — amire már utaltunk, — hogy a források terén nem a magasba szökő hegycsúcsokra esik a figyelem, hanem a tágas, széles, poros és hétköznapi síkságra, az átlagra: ez a szellemtörténelem *egyik* programjának, a kollektív szempontoknak következménye. Babics szavaival: „Nem mindig a nagy írók fejezik ki leghívebben koruk vagy nemzetük lelkének aktualitását. A nagy írók a saját lelküket fejezik ki. Láznak, előre sietnek, egyedül állanak, gyakran visszhangtalan és félreértve. Sokkal megbízhatóbbak a kor átlagírói, főleg akiket a kortársak tetszése igazol s nem az abszolút irodalmi érték. S akiket az eddigi irodalomtörténet hajlandó volt elfelejteni, vagy inkább csak könyvészetileg tartott számon. A siker nem jelentéktelen indiciuma a kor szellemének: mutatja mindenestre, hogy a lelkek többsége milyen húrokra rezonál.“ Így például „Horváth János könyve valósággal fölfedezi számunkra a magyar keresztény középkort. Ezt a kort alig lehetett volna másképp ennyire megközelíteni, mint e kollektív látású történetírás szemeivel.“

Magától értetődik, hogyha a kollektív látás a kollektív, azaz tömeges, átlagtényeket kiemeli is a homályból, azt hisszük, szükségtelen külön kiemelni, elég utalni, hogy nem akarja az átlagot épp a történet főhőisévé avatni. A tömeges tények, tipikus dolgok egyszerűen a maguk súlya szerint fognak mérlegre kerülni.

Itt történetelméleti szempontból azon az állásponton vagyunk, hogy bajos a problémát általánosságban egyáltalán feltenni. (Szociológiai szempontból az átlag, a közönség problémája² igen tágas mező, benne sajátos az egyén lelki

¹ Id. ért. 325. l.

² Nincs itt helyünk erről szólni, azért hivatkozunk másutt kifejtetttekre: *Tanulmányok a társadalmi morfológia köréből* I. A „közönség“ problémája. Társadalomtudomány. 1926. 269—88. ll.

elhelyezkedése ; az is éppen konkrét ténykérdés, hogy a közönség léte mikép befolyásolja *eleve* — preszuggesztálja — az író, latens folyamat ez, sok van az egyénben, ami eredetében ama preszuggesztíóra, közönségre való beállítottságra vall.) Szerzőnk mégis *eleve* állást foglal individualista irányban: „Az irodalom igazi árama a nagyok lelkén folyik keresztül, mint ahogy az elektromosság a jó vezetőkön s egyformán nagy kincs és erő lehet, bármily kevés számú szálakon szalad. Mélységes erőforrásból jön és jelentőséggel teljes úton halad. A nagyok minden szavának mély gyökere és hitele van. Ezzel összehasonlítva a kisemberek szavai véletlen, össze-vissza beszédeknek tűnnek fel a kor divatától vagy esetleges hatásokból és találkozásokból determinálva.“ Mindebben sok találó van, s mégse tanácsos *eleve* lekötni magunkat, individualista irányban, vagy ellene, bárha szokás is egyént és kollektívumot túlságos ellentétbe hozni.¹ Ez szokásos jelszó-kultusz eredménye. A reális látású történész mindkettő, az egyéni és a kollektív tények terén egyformán lát és egyforma szemmértékkel mér. A konkrétumok, a tények döntenek, nem valami előzetes kollektív látásra való beidegződöttség. Ezért aztán kár — általánosságban kárhozzatni valaminő feltételezett „elméletet“. („Általában a szellemtörténet elméleteinek első hibájuk az, hogy elméletek.“)

Semmiféle módszer rováására nem írható, ha a *tárgy* természete itt-ott elmosódottsággal jár. „A kollektív tények márványzata oly tájképet ad, melyben nincsenek természetes határok. A határokat bele kell rajzolni s ez a rajz valamelyest mindig önkényes lesz, ha nem készül kívülről hozott törvények és normák alapján... A szellemtörténeti módszer azt kívánná, hogy a határokat magából a kollektív márványrajz *szemléletéből* olvassuk ki.“²

Megállunk e szónál: szemlélet, bárha kissé messze

Továbbá ld. az „Irodalmi hatás“ című fejezet az alábbi idézett műben 82. l.

¹ Ezt végre is nem történetelméleti kérdésnek tartom, hanem lélektaninak. Ld. erre Dékány I.: *Bevezetés a társadalom lélektanába*. Pécs, 1923, hol külön tényezőként veszem fel a társas ellenőrzés és irányítás terén az egyént is, — épp társadalomlélektani alaphól kiindulva.

² U. o. 329. l. „Mi biztosítja a történetíró, hogy nem önkényesen lát bele s különít el egységeket, melyek mindenestre összefolynak és szétfolynak? Mi más, *mint önnön intuíciója*?“ Ez az óvatosság messzire megy. Sok van bármely történeti egységben-látásnál (pl. irodalmi „iskola“) szemléleti elem, s ez ellen régen miért nem tiltakoztak?

vezetne is, ha itt körvonalozni akarnók, hogy valóban ily „szemlélet” minő természetű, minő szükségből fakad, s meddig ér el világos sugara, s mikor kezd már botorkálni. Csak utalunk arra, hogy *ily szemlélet minden kor történetírásában volt*, van és lesz, ez nem mellőzhető. Manapság csupán azért eszmélünk rá gyakrabban, mert megritkultak a lehetőségek a *kisebb* tárgyegek szemléletére, hála a sokat kifogásolt pozitivizmusnak (hol volnánk nélküle?) és *a kis dolgok tárgy-szemlélete után elérkezett az idő oly széleskörű összefoglaló látásra, mely ismét szemléleti szintézis, ám nehezebb esetekkel állván szemben, nagyobb nehézségekkel jár.* Ez az új szinopszis csak méreteiben tér el a régítől, de nem természetében. Kérdezzük azonban, ez csak az új szellemtörténet keresztje? Nem volt-e meg már jóideje a *nagyobb tárgyegek* szemlélete — és ez a korszak? Korszakról mindig beszéltünk s beszélni fogunk, de a mélyén itt sem volt más, mint szemlélet-egyesítette „márványrajz”.

Babics tanulmányának végén az örök értékeszmék és a történelmi relativizmus régi vitájában emeli fel szavát, oly kérdés, mely nem jelen témakörünkbe tartozik. „A szellemtörténet csak a változó koreszméket látja a História tényei mögött” és mondható ez a gazdaságtörténetre, a politikai történetre, vagy bármire. De azt hisszük, ez a fel-tételezés is a szellemtörténet lapjain jelentékenyen tisztább problémalátásra fog vezetni. Mindezek másutt fogják foglalkoztatni e sorok íróját. Babics azzal a relatív önmegnyugtatóssal végzi a szellemtörténet ügyében felszólalását: „Egyelőre nagyon relatív mértéket találtak: de ez a mérték jó és használható a tudomány közvetlen céljaira.” Azt hisszük, a „nagyon relatív” mértéken túl többet látunk megnyilatkozni. A relativizmus-vita általánosabb síkra tartozik; a fórum más, mint a szellemtörténeti „módszer”.

*Hornyánszky Gyula*¹ a szellemtörténet mögött valaminő tárgykört tételez fel, amely körülbelül olynemű *tárgykörnek* tekintendő, mint aminő a művelődéstörténelem. „Kultúr-történet tulajdonképen csak régibb és jobb elnevezése a szellemtörténetnek; jobb, mert világosan és konkrétan jelöli meg sajátos tárgyaként (!) minden szellemi életnek végső eredményét.” Avagy másutt: „hogya valamely speciális *tárgykörre* akarnók a szót szorítani, világosabb értelmű, szolidabb elnevezések bőven kínálóznak a szellem-

¹ *Mi is az a szellemtörténet.* Társadalomtudomány. 1931. V. ö. továbbá *A történettudomány általános jellegéről.* Minerva. 1924. 141. lk.

történet *helyett*.“ Általában szívesen venné szerzőnk a szellemtörténetet, ha nem aggasztanák bizonyos fiatalos vonások. „Magam is — írja — szívesen csatlakoznék a szellemtörténészek karához, hiszen maholnap egy életet töltöttem el ama meggyőződéselem dokumentálására, hogy a részletek még semmit sem jelentenek s hogy még annak az összképnek is, melyet a történet valamely korszakáról és kultúrtörékvéséről készítünk, meg kellett valahogy találnia a kapcsolatát a modern ember szemléletmódjával és életfeladataival. De az adott körülmények hatása alatt . . . másképp kell a dolgokról gondolkoznom.“ A túlságos gyakran felhangzó szellemtörténet szó „alaptalan és tartalmatlan idealizmust ébresztve, hamis képet közvetíthet az életről“ és ezért a szerző nyomatékosan utal arra, hogy a történetet több oldalról kell nézni.

„Húsból-vérből, nemcsak szellemből vagyunk mi emberek. Egy szellemtörténet, bármi módon értelmezzük is, eo ipso hajlamos lesz az emberi lét szomatikus tényezőit, sőt ezenfelül annak anyagi feltételeit is elhanyagolni. Már pedig az egyének és nemzettek sorsát nem utolsósorban a testi sajátosságok határozzák meg, a nemzeti öntudat mindenekelőtt az antropológiára hivatkozik, s hogy a gazdasági viszonyok milyen nagymértékben alapjai a kultúrának, a szellemi boldogulásnak, azt a mai embernek nem kell bővebben elmagyarázni.“ Hornyánszky tehát egy tényező-elméleti pluralizmusra utal, s aránytalanságtól félti az új kutatói irányt. A „szellemtörténeti láz“ mögött elismeri, megvan egy reformtörékvés indokolható háttere. Egyrészről: „Tagadhatatlan, hogy újabb időben bizonyos idealisztikus eszméáramlat nem minden jogosultság nélkül mondott vétót azon lelketlen adathalmaz ellen, amely *a további céllal és értelemmel nem törődve*, mintha pusztán szaporítani akarta volna a történelmi ismeretek nyers anyagát.“¹ Másrészről van bizonyos szükség „*átértékelésekre*“, amely természetesen nem a történész feladatától távoleső „érték“-revízió, hanem csak komplexadottságok elemeinek súlybeli eltolódása, tehát lényeg-eltolódás, új szelekció. „Manapság főleg szellemtörténészek buzgólkodnak azon, hogy átértékeléseikkel újat teremtsenek, hogy újjal helyettesítsék a régi történetet. És csakugyan természetesnek kell gondolnunk, hogy mikor a mai történeti szemléletmód

¹ Aláhúzás tőlem. A fenti helyes körülírása az úgynevezett nyers pozitívizmusnak, melyről fentebb volt szó.

a mult emberében is elsősorban a dinamikus lényt keresi, tehát a statikusoknak képzelt sajátságok-képességek számbavétele helyett inkább az akaró, a célra törekvő, az értékelő egyént, akkor a modern tudós a maga saját értékeléseit szögezzé szembe a történetben magában megnyilatkozó értékelési módokkal. Egyébként is *a multat a mindenkori jelenhez viszonyítani*, az ideáljaiban és ideáljaiért élő aktivizmusnak, *a modern élettől reánkparancsolt e szellemi állásfoglalásnak természetes követelménye.*“ Kitűnően jelzi ezzel Hornyánszky azt a tényállást, ami a jelen folytonos toványomulásából következik: nem a történetíró *akarja* mindenáron az átértékelést, nincs itt másról szó, mint arról, hogy a jelen-tovahaladás természetszerű tudatbeli elváltozást hoz magával a historikus elmében, amelyre vetítődnek a mult sugarai. Ezt számba kell vennünk, akár akarjuk, akár nem. Tanulmánya nagy részében szerzőnk oly körben mozog, mely itt bennünket nem foglalkoztatott, minő formái (nép- és korszellem¹ stb.) a szellemnek — mint tárgyak — azok, amikre a történetírásnak súlyt kell vetnie. Nem csodálkozunk azon, ha valaki, mint Hornyánszky, aki széles körű erudícióval és akribiával dolgozik tárgykörében, éppen az ily felkészültség adása szempontjából, az erudíciós iskola nézőpontjából, állít fel, ami helyes, mindenekelőtt szigorú követelményeket, ámde ha kedvezőtlen szimptomákat lát vagy sejt is, bizonyára nem fogja az *egyes* szimptomák helyett a szellemtörténeti módszert hibáztatni általánosságban. Látjuk is, fontos pontokon éppen nem zárkózik el a haladás elől abban az irányban, mely felé a szellemtörténet is gravitál.

Nagy Miklós² a szellemtörténeti aspektus elérkezését egyszerű generáció-problémává tette meg. Ma más szubjektív élmények formálják ki tudatunkat, eo ipso más szemmel nézünk visszafelé, a multba is, innen az emlegetett „újraértékelés“ s írja, „el kell ismernünk, hogy az időpontot ehhez az átértékeléshez jól választották meg“. Itt csak az a kérdés, hogy az idők, az objektív tényállás hozták-e meg „az új

¹ „Ha a mai szellemtörténészeink ahelyett, hogy a szellemet bizonytalan általánosságban citálgatnák, kifejezetten azt mondanák, hogy a *nép- és korszellemmel* foglalkoznak, mert a történetet ezek organikus életnyilvánulásának fogják fel, akkor valami, különösen újat ezzel sem mondanának, de a *tárgy* közelebbi meghatározása által mégis csak tudnók, hogy hányadán vagyunk velük.“

² *A szellemtörténeti módszer.* Budapesti Szemle. 1931. decemberi szám. (223. köt. 321—336. ll.)

módszert“, vagy valaki „jól megválasztotta“ a lanszirozáshoz az időpontot. Ez utóbbi feltevés eliminálásával, az előbbire kell ráfigyelnünk : eljött az idő, az objektív helyzet, a problémaállás s vele az emberek új objektív feladatokat éreznek. Szerzőnk ugyanazon irányban ír, mint több előzője, hogy számos tényezőre, nemcsak a szellemi tényezőkre kell felfigyelnünk. „Amidőn a szellemtörténeti módszer mindent (?) az egyének és tömegek lelkiségéből s a korszellemből — mely egyébként szintén egyéni lélekből fakad, és válik egy kor mozgó áramlatává — akar levezetni, megmagyarázni, nem csekély túlzásba esik, bár ez a túlzása nem is oly méretű, mint mikor a pozitivisták történetírás merőben természet-tudományos alapon (környezet, fajelmélet, materialista világnézet) foglalkozik a történelemmel.“ Ily módon „az emberi szellem közös nevezőjére hozni“ az eseményeket nem lehet, bár a szellemtörténetnek, írja, „túlzása nem is oly méretű“.

A másik invektiva a spekulatív jelleg, „minden fejlődést a korszellemből akarván levezetni“ (?), szerzőnk elgondolása szerint ez irányzat „kizárólag felülről lefelé halad átértékelő munkájában“. Általánosítás bőven van a cikkben, pl. „kevésbé tartható fenn szellemtörténetészeinknek az önkényes regionális iránya“. Végül egy, szerinte nem eléggé méltányolt politikai liberalizmus helyesebb értelmezése is szóba kerül, „a szabadsággal szemben elfoglalt mostoha álláspont“. De hogy kiknél és minő munkában, idézetek nem mutatják, s a vád csak úgy általánosságban lebeg, csak annyiban megnyugtató, hogy elismeri, „elvileg nem kapcsolatos a szellemtörténeti módszerrel, mert az ellenkezője *akár (!) szellemtörténetileg is* még könnyebben behozható“. Mindezenre új módszereknek kell itt rejtőzniök, amelyekről nem tudok, mert *abban* a témában egykor éppúgy, mint ma, *kiválókép* a szellemtörténeti módszer alapján igazodhattunk el. Sürgeti végül szerzőnk a visszatérést „az eseménytörténeti alaphoz“, miután feltételezte, hogy a szellemtörténet az eseményekkel szemben aránytalanul közömbös.

A szellemtörténetben sokan *spekulatív jelleget* látnak, ezért szívesen viszik közel, amennyire tehetik, Hegelhez. Joó Tibor¹ feljegyzi, hogy „Hegelnek igen éles szeme volt a valóság iránt is : nemcsak az absztrakciók világában, az idea birodalmában is otthon érezte magát. Személyiségére éppen ez a kettősség rendkívül jellemző, egész rendszere

¹ Jegyzetek Hegel történetfilozófiájáról. Prot. Szemle, 1931. 752. 1.

ebből hajtott ki. Elméleti fejtegetéseinek nem egy pontján erőteljesen harcol azért, amit a mai terminológia immanens kritikának nevez, hogy tudniillik a történeti jelenségeket saját céljaik szempontjából kell tekinteni, harcol az individuum jogaiért, minden univerzalizmusa és finalizmusa ellenére is *teljes megértéssel van az egyes korok, szellemi áramlatok partikularisztikus öncélúsága iránt*¹. Régebben és újabban (pl. Cunow) sokan nagy nyomatékkal emelték ki, hogy Hegelben — ki újságíró, sőt szerkesztő volt élete egy átmeneti korában — megvolt az erős érzék korok, népek, szükségletek önsúlyának felismerése iránt.¹ Étatizmusa is azt mutatja, hogy a *hatalmi* államról tiszta képe van. Mindamellet Hegel és a mai szellemtörténet közt túlságos szorosra fűzni a gyengéd láncot elcsietett vállalkozás. Nemcsak Hegelre, hanem a mai elmélkedőre is jellemző az, hogy szerinte Hegel „meghatározza, leírja az illető nép szellemi lényegét, *csak amikor ezzel végzett* (sic!), jön sorra a vallás, az állam, a társadalom, a tudomány, a művészet és *végül* (sic!) maga a nép külső története, s mindezekben a tényekben ama szellemi lényeg tüntetkezéseit kutatja, és írja le, azokat a szellemi lényeg vetületeként ábrázolja. Ez az előadási mód, ahol az empirikus adatok a szellem *fejtegető analízisében feloldva* (sic!), annak mintegy *illusztrációiként* mutattatnak be, a szellemtörténeti metódus. És valóban Hegel metódusa *elvileg semmit sem különbözik* a mai szellemtörténelem eljárásától. Az ő törekvése sem merül ki az adatok regisztrálásában”...² Hegel még „felold” valamit, sőt lehetőleg mindent „a szellem fejtegető analízisében”, a mai szellemtörténetelmét más ambíció hajtja, nem távozni el attól a gondolatától, hogy minden több tényező eredménye, s a szellemnek csak a jogos szféráját tartja fenn. A mai szellemtörténelem még akkor is pluralista, ha hangsúlyozza a szellemi tényező súlyát. És egy nép „szellemi lényegét” nem eleve állapítja meg, s „ezzel végezvén”, tér át másra, mert ez is spekulatív vállalkozás, hanem épp fordítva, a szellemi lényeggel végezzük. Szerzőnk feljegyezte Hegel gondolkodásának tendenciáját, de azt hisszük, hogy a *mai* szellemtörténet már az első pillantásra is kevésbé hegelinek látszik, végre is, száz év múltán egy empirikus kor után vagyunk, s visszatéríthet-

¹ A szükséglet nagy szerepet játszik államfilozófiájában, v. ö. Rechtsphilosophie. Történeti minő a hatása a „balszárnny” aktivistáira!

² U. o. 755. l. átkötés tőlem. Ismertetett szerző maga is kritikát gyakorol, tehát nem vele szemben, hanem egy hasonló irányú állásponttal szemben állnak nem megjegyzéseim.

lenül pozitív kutatási alapon *indulunk* el. A spekulatív jelleg eltűnt. Megadjuk Hegelnek, ami Hegelé, de megadjuk a szellemtörténelemnek is, ami a szellemtörténeté. A történet — ez a valóság ; a történelem — ez ama valóságról való tudomány, s a mai történelem a valósághoz igazodik, nem annak feje fölött konstruálja meg fogalmi álmait.

Folytathatnók a szellemtörténelem kapcsán felmerült vitakérdések ismertetését. Egy nagyobb, kollektív mű társszerzőjeként erről a könyvről nem írunk. Mindenütt szemünkbe ötlük, hogy eleven és tisztító-lendítő hatás jár a nyomában ilynemű, elvi síkon mozgó vitának. Szerencsés körülménynek tartom, hogy közönségünk felfigyelt a szellemtörténet kapcsán az általános történetírás nagy kérdéseire, bizonyára arra is, hogy ez *közösségi és vitális kérdés, nem specialisták magánügye*. E vitákhoz hozzászólván, szívesen idéztünk, megszólaltattuk a szerzőket, jellemző pontokon. Nem eleve védelem, vagy igazolás volt a célunk, azzá csak ad hoc akaratlanul vált, ha oly kérdések merültek fel, amelyekre nézve — nálunk a történetfilozófiai és módszertani kérdések elhanyagoltak lévén — *már van a módszertannak, illetve történetfilozófiának általános állásfoglalása*, s kíváncsúnak láttuk, szétszórt aforizmák helyében a principiális látás körvonalait megrajzolni. Lesz még más kérdésekben, így az „átértékelésben” mondanivalónk. Itt elégnek kellett tartanunk, ha kitűnik, hogy a szellemtörténet ügye nem szubjektív programmon, vagy hajlamon alapuló valami, hanem *a történeti tényezőelméletből szükségszerűleg folyó, objektív értelmű problematika kérdése*. Dékány István.

Az osztrák-magyar monarchia háborús felelőssége.

Több, mint egy évtizede van már annak, hogy a békekonferenciát előkészítő Négyek Tanácsa külön szakbizottságot küldött ki a háborús felelősség problémájának felderítésére. E szakbizottság, melynek tagjai kizárólag a győztes hatalmak képviselőiből állottak, az összes érdekelt felekre kiterjedő bizonyító anyag beszerzésének mellőzésével, alig két hónapi tárgyalás után arra az eredményre jutott, hogy a világháborút a központi hatalmak előre megfontolt szándékkal készítették elő.¹ Ezt az egyoldalú megállapítást a szakbizottság amerikai tagjai² is magukévá tették, sőt ezen túlmenőleg véleményüket a következőkben indokolták: „... a világháború Ausztria-Magyarországnak és Németországnak abból az előre megfontolt szándékából indult ki, hogy a derék kis Szerbiát megsemmisítse, mely elzárta útjukat a Dardaneláktól és megakadályozta nagyraavagyó terveiknek megvalósítását...”³

Nem csoda tehát, ha a békeszerződések által létalapjukban megrendített és a történeti igazság elferdítése által erkölcsileg is megbélyegzett nemzetek a háborús felelősség felderítését tudományos térre vitték át, hogy a részletkutatások eredményeihez képest a művelt világ lelkiismeretéhez fellebbezhessenek. Ha a békediktátumok óta eltelt évtized alatt végzett ezirányú kutatások mérlegét felállítjuk, az eredményt reánk nézve kielégítőnek kell mondanunk, mert a háborús felelősség felderítése az angol-, német- és osztrák diplomáciai forráskiadványok, valamint a szerb és orosz levéltárakból származó szemelvények megjelenése óta mérföldes lépésekkel haladt előre⁴

¹ Deutsches Weissbuch über die Verantwortlichkeit der Urheber des Krieges. Berlin, 1927, 53, 59. l.

² Robert Lansing és James Brown Scott.

³ V. ö. Current History, New York, March, 1930, 1140. l.

⁴ British Documents on the Origins of the War 1898—1914. XI. kötet, London, 1926, kiadta G. P. Gooch és H. Temperley; Die grosse Politik der europäischen Kabinette, 54 kötet, Berlin, 1926, 1927, kiadta Johann Lepsius, Albrecht Mendelssohn-Bartholdy és Friedrich Thimme; Österreich-Ungarns Aussenpolitik von der bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914, Diplomatische

A rendszeres kutatás megindítása a német birodalom érdeme. A birodalmi gyűlés ugyanis még 1923-ban a háborús felelősség felderítésére állandó parlamenti vizsgálóbizottságot szervezett, melynek szakértői mélyreható tanulmányokban számoltak be azokról az eredményekről, amelyeket az évről-évre napvilágot látó okmánytárak és kritikai forrásmunkák alapján állapítottak meg.¹ Igaz ugyan, hogy a német részről megindult kutatás már kezdettől fogva a feldarabolt monarchia háborús szerepének tisztázására is kiterjedt, mindamellett e feladatnak oroszlánrésze Ausztriára hárult, mely az összeomlás után a volt közös központi hatóságok levéltárainak őrzője maradt. E feladatnak a „Kommission für neuere Geschichte Österreichs“ óhajtott megfelelni, amikor az uralkodó kabinetirodájának, a volt közös külügyminisztérium politikai és sajtóosztályának iratait, valamint a közös minisztertanácsi jegyzőkönyveket Bosznia és Hercegovina annexiójától kezdve a világháború kitöréséig terjedő időszakra sajtó alá rendezte. E politikai okmánytár,² mely Bittner Lajosnak, a házi, udvari és állami levéltár igazgatójának és Uebersberger Jánosnak, a bécsi tudományegyetemen a keleteurópai történelem tanárának szerkesztésében jelent meg, hatalmas védőirat azokkal az egész világon elterjesztett vádakkal szemben, amelyek szerint elsősorban is a monarchia felelős a világháború kitöréséért. Jelentősége egyébként annál is inkább

Aktenstücke des österr.-ung. Ministeriums des Aussern, 9 kötet, Wien és Leipzig, 1930, kiadta Ludwig Bittner és Hans Uebersberger; Die auswärtige Politik Serbiens 1903—1914, 3 kötet, Berlin, 1928, 1929, 1931, kiadta M. Bogitschewitch; Russische Dokumente, Dokumente aus den russischen Geheimarchiven, soweit sie bis zum 1. Juli, 1918 eingegangen sind, Berlin, Auswärtiges Amt, 1919; Un livre noir, Diplomatie avantguerre d'après les documents des archives russes (1910—1914), Paris; B. v. Siebert, Diplomatische Aktenstücke zur Geschichte der Entente politik der Vorkriegsjahre, Berlin—Leipzig, 1921; Friedr. Stieve, Der diplomatische Schriftwechsel Iswolskis 1911—1914, Berlin, 1924; Graf Benckendorffs diplomatischer Schriftwechsel, B. v. Siebert hagyatékából kiadva, Berlin—Leipzig, 1928.

¹ Das österreichisch-serbische Problem bis zur Kriegserklärung Österreichs-Ungarns an Serbien. Dr. Roderich Gooss rendkívül alapos, a teljes idevágó irodalom feldolgozásával készült kiváló szakvéleménye. Megjelent a „Das Werk des Untersuchungsausschusses der Verfassung-gebenden Deutschen Nationalversammlung und des Deutschen Reiches 1919—1930“ c. kiadvány I. sorozatában, X. kötet, Berlin, 1930; Die Habsburger und die Südslavenfrage, Herrmann Wendel szakvéleménye. A fenti kiadvány I. sorozatában, X. kötet, Berlin, 1930.

² Lásd, mint fent: Ö.-U's Aussenpolitik, 9. kötet, Wien—Leipzig, 1930.

elsőrangú, mert a közösügyes gazdálkodás idején a külügy-minisztériumon kívül fennállott másik két közös központi hatóságnak, a hadügy- és pénzügyminisztériumoknak a háborús felelősség szempontjából igen értékes politikai forrásanyaga aligha fogja valaha is a napvilágot megláthatni. A közös hadügyminisztérium politikai iratait ugyanis a hadműveleti iratokkal együtt az 1918 novemberben kitört bécsi zavargások idején tekintélyes részben elégették, a közös pénzügyminisztérium bosznia-hercegovinai főosztályának iratait pedig a jugoszlávok Cserovics udvari tanácsosnak, Bilinski közös pénzügyminiszter egykori munkatársának és délszláv szakértőjének támogatása mellett erőszakos úton Belgrádba szállították.¹ Céljuk átlátszó volt: Potiorek, volt boszniai tartományfőnöknek a szarajevói merényletre vonatkozó, Bilinskihez intézett jelentéseit akarták a tudományos kutatás elől elvonni, hogy Szerbia háborús felelősségének felderítését megnehezítsék. A jugoszláv részről elkövetett erőszakosság értelmi szerzői azonban kezdetleges adminisztratív szempontokat hagytak figyelmen kívül. Nem számoltak ugyanis azzal, hogy a közös pénzügyminisztérium mindenkor megküldötte másolatban a külügyminisztériumnak azokat a jelentéseket, amelyeket a szarajevói tartományi főnökség a fontosabb boszniai eseményekről felterjesztett. Ennek köszönhető, hogy a monarchia délszláv politikájára jellemző és különösen a szarajevói merényletre vonatkozó jelentések tekintélyes részben egykorú másolatban fennmaradtak és az osztrák diplomáciai forráskiadványban nyilvánosságra hozhatók voltak.

A megjelent forrásanyag, valamint a forráskritikai tanulmányok tömérdek, eddig ismeretlen adatot és szempontot tártak fel, amelyek alapján ma már világosan körvonalazhatjuk a monarchia és Szerbia háborús felelősségét és megismerhetjük azt az eljárást, amellyel a győztes hatalmak a monarchiát a történeti igazság elferdítésével a világháború felidőzésében főbűnösneként marasztalták el.

*

1914 tavaszán, amikor az évekig tartó balkán-krizis hullámai látszólag elültek, a bécsi mértékadó körökben már tudatára ébredtek annak, hogy a monarchia balkánpolitikája teljesen holtpontra jutott. Igaz ugyan, hogy a londoni nagy-

¹ V. ö. Ö.-U's Aussenpolitik, 8. kötet, 9939. sz. a. jegyzetet; báró Collas Károly: A világháború kirobbanása Szarajevóban, Budapesti Szemle, 1928, 65. l.

követi értekezleten a monarchiának sikerült az albán államot megteremteni, amivel az adriai tenger felé irányuló szerb expanzív politikának óhajtott gátat vetni. De ez csak pyrrhusi győzelem volt, mert a balkán háborúk az addigi erőviszonyokat teljesen megbontották és a monarchiának Albániához fűzött politikai számítását úgyszólván reménytelenné tették.

Törökország, amelynek a hármasszövetséggel való érdek-közössége magától adódott, mert Oroszországgal, illetve a balkán államokkal szemben erős ellensúlyt alkotott, Európából úgyszólván teljesen kiszorult és megszűnt a monarchia balkáni érdekeit előmozdító nagyhatalom lenni. Bulgária, a monarchiának Törökországon kívül egyetlen természetes balkán szövetségese, tragikusan elbukott. Nemzeti aléltásának ebben az állapotában a francia-orosz diplomácia mindent elkövetett, hogy politikailag elszigetelje és a balkáni orosz terveknek odaadó eszközévé tegye. Oroszország ugyanis a bukaresti béke után erőteljes akcióba kezdett, hogy irányítása alatt az összes balkán államok szövetségét létrehozza és ezáltal a monarchiát délről teljesen bekerítse. Az orosz kabinetnek ez a törekvése ezuttal különösen kedvező talajra talált, mert Szerbia és Görögország között máris szövetség állott fenn és Románia a bukaresti béke megkötésekor hajlandónak mutatkozott arra, hogy e két állammal együtt a monarchia ellen szolidárisan lépjen fel. Romániát egyébként a balkán krízis alatt bekövetkezett események különben is a Szerbiával való együttműködésre kényszerítették, melynek gyümölcseit a bukaresti békében Bulgária terhére nyert területi nyereségei által rövidesen le is aratta. Romániának politikai és területi megerősödése természetesen nemzeti törekvéseinek megerősödését is maga után vonta, mely gyakorlatilag Erdély románlakta területeire való aspirációiban nyilvánult meg. A francia és orosz részről szított nagyromán propaganda a sajtót rövidesen megszerezte és segítségével a közvélemény nagy többségét rohamosan meghódította. Mondanunk sem kell, hogy ez a nagyromán propaganda nyílt kapukat döngelt, mert Romániának a központi hatalmakkal kötött szerződése — annak titkos jellegénél fogva — a román köztudatban népszerűsíthető nem volt és úgyszólván csak Károly király személye nyújtotta az egyetlen biztosítékot arra, hogy Románia a monarchiával szemben nyíltan ellenséges magatartást nem tanúsított. Az orosz cárnak konstanzei látogatása, Sassonownak és Bratianunak tapintatlan erdélyi autókírandulása élénk bizonyítékul szolgáltak arra, hogy Románia

a központi hatalmak számára Vilmos császár energikus beavatkozása ellenére is nemcsak hogy elveszett, hanem leplezetlen erdélyi aspirációi által a monarchiának nyíltan ellenségévé vált.¹

Pedig a Romániában tapasztalt monarchiaellenes közhangulat még csak kisebbik bajnak volt mondható Szerbia aggresszív magatartásával szemben. A boszniai annexió után Szerbia forrongó vulkánhoz hasonlított, ahol egymást érték a monarchiaellenes tüntető felvonulások és sajtókirohanások. A társadalmi extázis hatása alatt a szerb hivatalos politika is nyíltan monarchiaellenes jelleget öltött. A kormány fegyverbe szólitotta a tartalékokat, a fegyverkezés költségeit a skupstinával megszavaztatta, György trónörökös pedig Pasic miniszterelnökkel Szentpétervárra utazott, hogy a cári udvar támogatását biztosítsa. Az orosz hasdereg azonban még nem készült fel a Németországgal való leszámolásra és ezért a cár még egyelőre tartózkodott az európai háború felidézésétől. Szerbiát tehát türelemre intette, de Pasicnak egyúttal kijelentette, hogy Bosznia és Hercegovina hovatartozásának ügye háború nélkül el nem dönthető.² Szerbia azonban hatalmas pártfogójának tanácsába egykönnyen beletörődni nem tudott: Pasic csak az összes európai hatalmak együttes demarsára volt hajlandó a monarchiának olyan nyilatkozatot adni, hogy az annexió által teremtett helyzetet elismeri és aggresszív magatartását a monarchiával szemben megváltoztatja. Aki azonban a titkos társaságok által fűtött szerb közhangulatot ismerte, tisztában lehetett azzal, hogy Szerbia a monarchia boszniai térfoglalásába nem fog beletenyugodni, hiszen ismeretes volt, hogy Oroszország már az annexió alkalmából is csak hadikészültsége híján tagadta meg Szerbiától a fegyveres támogatást.³

¹ Ö.-U's Aussenpolitik, 8. kötet, 9918. sz. báró Matscheko Ferenc, min. o.-tan. emlékirata; v. ö. Ferenc Józsefnek Vilmos császárhoz intézett kéziratához csatolt mellékletet 9984. sz. a.; Roderich Gooss: Das Wiener Kabinett und die Entstehung des Weltkrieges, I. 4, 26. l.; Hans Uebersberger: Die österreichische Aktenpublikation zur Vorgeschichte des Weltkrieges, als Vortrag beim Arbeitsausschuss Deutscher Verbände, gehalten in Berlin, am 9. Dezember, 1929. Der Weg zur Freiheit folyóiratban, 9. évf. 24. sz. 407. l.

² Ö.-U's Aussenpolitik, 1. kötet, 163, 165, 166, 167, 249, 265, 416, 418, 420, 423, 523, 547. sz. a.; v. ö. R. Gooss idézett szakvéleményét a 85. l.

³ Ebből a szempontból rendkívül érdekes Pasic hosszú kihallgatása a cárnál 1914 február 2-án, aki ígéretet tett arra, hogy Szerbiáért „mindent meg fog tenni.” Bogicsevics i. m. 1. kötet 399. sz.;

Az annexió alatt szerzett tapasztalatok azonban arra készítették a nagyszerb propagandaegyesületeket, hogy új eszközökhöz nyuljanak. Horvátországban ugyanis az annexió általános megelégedést keltett, mert a horvátok arra számítottak, hogy Boszniát és Hercegovinát előbb-utóbb Horvátországhoz csatolják. Ez a nagyszerb öncélúsággal teljesen ellentétes horvát magatartás arról győzte meg a nagyszerb propaganda egyesületeket, hogy eddigi taktikájukat teljesen meg kell változtatniok, ha a horvátokat nemzeti ideáljaiknak megnyerni akarják. Bámulatraméltó az a szívósság, amellyel a nemzeti egységnek ezen újabb célkitűzéseit előmozdítani igyekeztek. A belgrádi befolyás alatt állott orthodox-szerb egyházközségek az eladdig nyíltan gyűlölt horvátságot máról-holnapra keblükre ölelték és egyszerre hirdetni kezdték a szerb-horvát-bosnyák testvériséget. A horvát zászlót tünnetőleg nyilvánosan csókolgatták és a horvát szentek képeit felvonulások alkalmával minden egyéb szentkép előtt hordták.¹

Kétségtelen tény, hogy minél kisebb egy ország, annál nagyobb erőfeszítésre van szüksége, ha nagy nemzeti ideálok megvalósítását tűzi ki feladatául. Ebben Szerbia valóban remekelt. Minthogy a cselekvő nemzeti idealizmusra az ifjúság látszott a legalkalmasabbnak, ezért a belgrádi propagandaegyesületek elsősorban is az ifjúságot szemelték ki a nagyszerb gondolat zászlóvivőjének. Megalakították tehát a délszláv forradalmi diákszövetséget, mely a nagyszerb propaganda terjesztése végett Horvátország és az anektált tartományok középiskoláit hálózta be. Ennek a diákszövetségnek szervezeti szabályait a Ferenc Ferdinánd trónörökös meggyilkolása alkalmával hirhedtté vált „Fekete Kéz” néven ismert szerb forradalmi egyesület készítette. A boszniai és hercegovinai, illetve a horvátországi szokolegyesületeket a

v. ö. Kriegsschuldfrage, Berliner Monatshefte für internationale Aufklärung, 1931, május; Prof. Kossuticsnak, aki, mint Szerbia külön megbízottja járt Szt. Pétervárott, Chomjakow, a Duma volt elnöke így nyilatkozott: „... Ha a nagyhatalmak nem adnak nektek kellő biztosítékokat kívánságaitok teljesítésére, akkor csak masirozzatok előre és ne törődjete a mi (orosz) külügyminisztériumunkkal, mely csak a saját nevében jelentheti ki, hogy nem akar háborút, de nem Oroszország nevében... Az annexió idején azt tanácsoltuk a szerb kormánynak, hogy ne bocsátkozzék háborúba, mert mi nem voltunk felkészülve. Most azonban (1914) a dolog másképen áll...” v. ö. Bogicsévics i. m. 1. kötet 200. sz. a.

¹ Ö.-U's Aussenpolitik, 8. kötet, 10., 227. sz. a. IV. melléklet a zimonyi m. kir. határrendőrség jelentése a bánhoz, dátum nélkül.

belgrádi központ irányítása alá helyezték, melynek élén egy szerb vezérkari alezredes állott.¹ Közismert tény, hogy ezek a szokogyesületek nem a testkultusz, hanem a nagyszerb propaganda terjesztésére szolgáltak.

Az ifjúságon kívül a céltudatos sajtópropaganda volt a nagyszerb gondolat másik főerőssége. A propaganda-sajtóanyagot a nagyszerb irányú lapok Boszniában és Horvátországban Pribicevics Szvetožar² horvát képviselő közvetítésével a szerb hivatalos sajtóirodától kapták. Különben se szeri, se száma nem volt a falitérképeknek és naptáraknak, amelyekkel a szerb nyomdák a monarchia délszlávoklakta területeit elárasztották és amelyekben Bosznia, Hercegovina, Horvátország, Bácska, Bánát és Szerémség már mint a szerb királyság integráns részei szerepeltek. A belgrádi középiskolákban — amint azt ottani követségünk jelentette, — olyan földrajzi tankönyvet használtak, amelyben többek közt azt tanították, hogy Újvidék már a szerb kultúrközösséghez tartozik.³ Bosznia és Hercegovina lakosságáról pedig azt hirdették, hogy vallási szempontból három részre való tagozódása ellenére is abszolút többségében szerb és így a nagyszerb gondolat támogatója. Ezenkívül a boszniai muzulmánok megnyerésére is különös gondot fordítottak és e célból a szerb kormány támogatásával Üszkübben török nyomdát állítottak fel, hogy az ott előállított töröknyelvű nagyszerb propaganda-nyomtatványokkal elárassszák az annektált tartományokat.

Ennek a szívós és fanatikus propagandának eredményei már 1912-től kezdve aggasztólag mutatkoztak, mert a monarchia délszláv lakosságának legkonzervatívabb rétegét, a

¹ V. ö., mint az előbbi jegyzetben.

² 1923—25 közt közoktatásügyi miniszter Pasic kabinetjében. A skupstina 1928 március 8-i ülésén így nyilatkozott: „Természetes, hogy a délszláv kérdés idézte elő a világháborút és mi erre büszkék vagyunk a történelem előtt... Ausztria a mi nemzeti politikánk folytán bele lett kényszerítve a világháborúba...” V. ö. a két cikket: „Eine Kriegsschulddebatte im Belgrader Parlament“ és „Pribicevics über die Kriegsschuld Serbiens“ Kriegsschuldfrage, 1928, április, május; R. Gooss i. m. 173. l.; Pribicevics Szvetožar fivére, P. Milán, szerb őrnagy, a Narodna Obdrana tagja már 1914 június elején a sarajevói merénylet előkészítésének gyanúja alatt állott. Belgrádi lakásán bombákat őrzött, melyeket e megjegyzéssel mutatott meg Jaksics Marijan, zágrábi szerelőnek 1914 júniusában: „Látja, itt virulnak a virágok az önök Habsburgjai számára...” Ö.-Ü's Aussenpolitik, 8. kötet, 10.164. sz.

³ Ö.-Ü's Aussenpolitik, 8. kötet, 10.120. sz. Storck lovag, ügyvivő jelentése, Belgrád, 1914 júli 8.

paraszságot is meg tudták mozgatni. 1912-től kezdve ugyanis feltűnően emelkedett Horvátországban és Boszniában — éppen a parasztság körében — a felségsértési perek száma és a monarchia széthomlása már mindenütt közbeszéd tárgyává lett. György szerb trónörökös sem tartotta már ildomtalan-nak, hogy 1912-ben, Zimonyon való keresztututazása alkal-mával Puhovic magyar államvasúti tisztviselő füle hallatára ki ne jelentse, hogy ez a terület rövidesen Szerbiához fog tar-tozni.¹ Ilyen adatok tömegesen olvashatók azokban a jelen-tésekben és jegyzőkönyvekben, amelyeket a horvát bán és a boszniai tartományfőnök felsőbb hatóságaiknak megküldöt-tek és amelyek egykorú másolatban a volt közös külügymi-nisztérium levéltárában őriztetnek.

A Ballhausplatzon tehát minderről tudomást szereztek és ennek kapcsán meg kellett győződniök arról, hogy a monarchia integritása és a harmadik balkán háború után területileg megnagyobbodott, nemzeti önbizalmában állan-dóan agresszívabbá váló Szerbiának a monarchia délszlávok-lakta területeire vonatkozó aspirációi egymást kizáró fogal-mak.

Mindezen tények ismerete alapján fel kell vetnünk azt a kérdést, vajjon mit tett a monarchia a saját délszláv problé-májának megoldására. Tisza István tisztán látta a fenyegető veszélyt, meg is volt benne a hajlandóság arra, hogy a szer-beket kibékítő politikai törekvéseket támogassa, azonban minden idejét az áldatlan parlamenti küzdelmek foglalták le. Ferenc Ferdinánd és katonai környezete viszont a délszláv politikában önálló csapásra tértek és a horvátok egyoldalú favorizálásával, a magyarság és az orthodox szerbség elleni erős idegenkedéssel útjában álltak a magyarság és a délszláv-
vok közti megértő közeledésnek. Bilinski, közös pénzügy-miniszter akárcsak elődje Burián, doktriner délszláv politikát folytatott és alig indokolható optimizmussal nézte az annak-tált tartományokban fejlődő eseményeket. Magatartása leg-feljebb csak azzal magyarázható, hogy a délszláv mentalitást kevésbé ismerő környezetének hatása alatt komolyan vette azokat a szerb hűségnyilatkozatokat, amelyek minisztériu-mába beérkeztek és a belgrádi propaganda elpalástolására szolgáltak.

A délszláv belpolitika irányítására hivatott hatalmi tényezők passzivitása azonban semmiképen sem volt alkal-

¹ Skerlec Iván báró horvát bán felterjesztése, 5 mellékletével, a külügyminisztériumhoz, 1914, júli 12. Ő.-U's Aussenpolitik, 8, kötet. 10.227. sz.

mas arra, hogy a monarchia amúgy is megtépzott tekintélyét a Balkánon alátámassza. A Ballhausplatz diplomáciai erőfeszítése ugyan odairányult, hogy Bulgáriát és Törökországot a központi hatalmak érdekkörébe vonja és ezzel a monarchia bekerítésére irányuló aggresszív balkán szövetséget ellensúlyozza, azonban a berlini kabinet nem sok megértést tanúsított e tervek iránt, mert Vilmos császár Ferdinánd bolgár cárnak a balkán-krízis alatt tanúsított ingadozó politikája miatt Bulgáriával szemben ellenszenvvel viseltetett, a nagyhatalmi állásában megrendült török birodalmat pedig komoly szövetségesnek nem tekintette.

A Ballhausplatz balkánpolitikájának ezen rendkívül kedvezőtlen alakulása idején az egész monarchiában bombaként hatott a hír, hogy Ferenc Ferdinánd és felesége a boszniai fegyvergyakorlatok alkalmával Sarajevóban merényletnek esett áldozatul. Belgrád viszont valóságos nemzeti mámorba esett, amikor június 28-án délután 4 órakor a merénylet tragikus kimenetelének híre megérkezett, mert a közvélemény szerint a nagyszerb nemzeti állam eszménye Ferenc Ferdinánd meggyilkolásával végre a megvalósulás stádiumába jutott. Zágráb tehát megszünt Belgrád komoly vetélytársa lenni, az a Zágráb, melyet Ferenc Ferdinánd a monarchia dualisztikus államformájának trializmussá való kiépítése esetén az új délszláv államegység fővárosává óhajtott tenni.

Az utca után a szerb sajtó vetette le először az álarcot és kihívó hangon intézett a monarchia ellen koncentrikus támadást. Az a kommuniké, mely a külügyminisztérium felhivatalos lapjában a sarajevói eseményekről jelent meg, fölényes hangjánál fogva a monarchiában általános megütközést keltett. Mennyivel nagyobb lett volna azonban a hazai közvélemény felháborodása, ha már akkor köztudomású lett volna, hogy ezt a kommunikét Pasicz miniszterelnök maga fogalmazta.¹

¹ Ö.-U's Aussenpolitik, 8. kötet, 9965. sz. Storck jelentése, Belgrád, 1914, júli 1. A nagy nyugati sajtóorgánumok viszont eleinte igen tartózkodó magatartást tanúsítottak. Ehhez nagyban hozzájárultak Tiszának mérsékelt hangú parlamenti beszédei, melyek a legjobb hatást tették Párizsban és Londonban. V. ö. Ö.-U's Aussenpolitik, 8. kötet, 10.359. és 10.336. sz. a. Széchen gróf és Menndorf gróf nagykövetek jelentései Párizsból és Londonból. Az angol sajtó általában elismerte a monarchiának azt a jogát, hogy biztonságot szerezzen magának Szerbiával szemben (Idem, 10.304. sz. a. Menndorf gróf sürgönye Londonból), viszont a francia sajtóból már kiesendült a gyanúsítás, hogy a monarchia a sarajevói katasz-

Bilinski közös pénzügyminiszter ezalatt napról-napra vette Potiorek, boszniai tartományi főnök jelentéseit, amelyekben a szarajevói vizsgálat fejleményeiről számolt be és a szerb autonóm középiskolák és egyesületek, valamint a szábor azonnali bezárását, illetve az ostromállapot elrendelését sürgette.¹ Bilinski azonban a tartományi főnöknek valóban drámai hangú sürgönyeire sem engedett optimista álláspontjából. Nem osztotta Potiorek véleményét, hogy a szerb radikális képviselők a szábor munkáját lehetetlenné teszik, pedig az immunitás védelme alatt mondott izgató beszédek a boszniai sajtótörvény doktrínér liberalizmusa folytán a napilapokban kiszínezve jelentek meg és a monarchiaellenes hangulatot az orthodox szerbség körében forradalmivá szíttették. Nem járult hozzá ahhoz sem, hogy az összes szerb egyesületeket feloszlassák, mert szerinte az ilyen intézkedések a külföldön a monarchia erőszakos délszláv politikájának látogatát keltették volna.²

Ellenben Potioreknek szemrehányást tett, hogy az útvonalak biztosításáról nem gondoskodott, pedig tudnia kellett, hogy Potiorek a hadgyakorlatokra való tekintettel katonai sorfalat nem állíttathatott fel, az ellentmondást nem tűrő trónörökös pedig a személyi biztonságára szolgáló, lovasokkal körülvett hintó helyett gépkocsihoz ragaszkodott. Bilinski egyébként a történetekért elhárított magától minden

trófát szerbellenes politikájának merev érvényesítésére akarja kihasználni. (Idem, 1970. sz. a. Széchen gróf sürgönye Párizsból.)

A belgrádi udvar felfogására egyébként jellemző, hogy nemzetközi szokás ellenére csak nyolc napi udvari gyászt rendelt el. (Idem, 1991. sz. a. Storck jelentése Belgrádból. Feltűnést keltett továbbá a belgrádi francia és orosz követ magatartása, akik nem tartották szükségesnek, hogy kormányaik nevében a monarchia követe előtt részvétüknek adjanak kifejezést. Magatartásukkal kétségkívül jelezték kormányaiknak a közeljövőben tanúsított politikai állásfoglalását. (V. ö. Storck jelentését, Idem, 8. kötet 10.072. sz. a. : „Englischer Geschäftsträger erklärte spontan, dass die Haltung seiner Kollegen von der Tripleentente mehr als sonderbar ist.“)

¹ A horvátok és mohamedánok fel voltak háborodva Bosznia-ban a szarajevói gyilkosság után és az orthodox-szerb lakosság elleni támadásaik olyan méreteket öltöttek, hogy az ostromállapot elrendelése elkerülhetetlenné vált. Ez kétségtelen bizonyítéka annak, hogy a monarchiaellenes agitáció a délszláv tartományokban főleg az orthodox-szerb kisebbségnek ügye volt, melynek felfogását azonban a lakosság többsége egyáltalán nem osztotta. Ö.-U's Aussenpolitik, 8. kötet, 1974, 1991, 1992, 1993, 10020, 10021, 10023, 10025—10028. sz. a. ; v. ö. Bernadotte F. Schmitt : „The coming of the War 1914. New York, 1930. I. 259. l. ; Kriegsschuldfrage, 1931 május.

² Ö.-U's Aussenpolitik, 8. kötet, 10.029. sz. a. Bilinski magánlevele Potiorekhez, 1914 júli 3.

felelősséget, mert sem a vezérkar, sem a trónörökös katonai irodája őt a tervezett utazás programjáról nem értesítette. Potioreknek csak az ostromállapot elrendelését sikerült kieszközölnie, de ezt is csak akkor, amikor ennek megtagadása esetére már előre lemondását jelentette be.¹

Az előzetes vizsgálatot gyors ütemben folytatták le, mert a külügyminisztériumnak fontos érdekei fűződtek ahhoz, hogy a szarajevói merénylet tényálladéka és politikai háttére rövid idő alatt tisztáztassék. Enélkül ugyanis nem állott módjában, hogy a szerb kormánnyal szemben állást foglaljon. Ezért küldték ki Szarajevóba Wiesner Frigyes miniszteri osztálytanácsost, a külügyminisztérium nemzetközi jogi osztályának referensét, hogy már a vizsgálat két hét alatt elért eredményeiről is összefoglaló jelentést tegyen. Wiesnernek Szarajevóba való kiküldetése azonban nem volt szerencsés intézkedés, mert a szláv nyelvekhez nem értett és így minden készsége mellett sem állhatott módjában, hogy a nagymennyiségű vizsgálati anyag túlnyomólag szerb nyelvű részének szellemébe néhány nap alatt behatoljon.² Szarajevóból küldött jelentése volt az a történelmi jelentőségű okirat, melynek alapján a békekonferencia által a háborús felelősség kivizsgálására kiküldött bizottság amerikai tagjai Szerbiát „derék kis országnak” deklarálták, a monarchiát pedig a világháború felidézésében főbűnösnek marasztalták el. Mindezideig felderíthető nem volt, vajjon Wiesner jelentését, melyet a párizsi szerb követ bocsátott a háborús felelősség kivizsgálására kiküldött szakbizottság rendelkezésére, a szakbizottság eredeti formájában vagy pedig a már szerb részről eszközölt kihagyásokkal vette-e kézhez, melyhez képest Wiesner jelentése az eredetitől teljesen eltérő értelmezést nyert. A szakbizottság a Wiesner jelentéséből kiragadott következő mondatokra alapította véleményét: „... Semmiféle bizonyíték, sőt gyanú sem merült fel eddig (1914 július 13-ig), hogy a szerb kormány a merényletet irányította vagy előkészítette,

¹ Idem.: „... Eurer Exzellenz (Potiorek) ist es ja am besten bekannt, dass das Zustandekommen und die Durchführung der Reise ausschliesslich vom militärischen Gesichtspunkte zwischen dem höchstseligen Herrn Erzherzog und ausschliesslich Eurer Exzellenz ins Werk gesetzt wurden. Mir ist ein Einfluss hierauf so sehr entzogen worden, dass das mir unterstehende Ministerium sogar aus dem Verteiler des Programmes ausgeschaltet wurde... Bei dieser Kritik fällt es mir durchaus nicht ein, die Verantwortung etwa ganz auf Eure Exzellenz zu überwälzen...” V. ö. báró Collas Károly idézett cikkét, Budapesti Szemle, 1928, 67. l.

² Uebersberger id. cikkének 408. l.

illetve a fegyvereket a gyilkosok rendelkezésére bocsátotta volna. Sőt inkább adatok vannak arra nézve, amelyek alapján a szerb kormány részességét kizártnak lehet tekinteni . . .“

Wiesner jelentésének többi részéről a bizottság semmiféle említést nem tett, pedig a fenti szöveggel ellentétes megállapításokat tartalmazott. „ . . . A vádlottak kihallgatása alapján megállapítottatott, — jelenti Wiesner a továbbiakban, — hogy a merényletet Belgrádban határozták el, Ciganovics szerb állami tisztviselő és Tankosics szerb őrnagy készítette elő, akik a bombákat, fegyvereket és cyankálit a merénylet rendezésére bocsátották . . . A bombák kétségkívül a kragujeváci árzenálból valók. A Narodna Obdrana titkos egyesületről szóló értékes anyagot még nem néztem át . . . Jelentésemet szóbeli magyarázattal kell kiegészítenem . . .“¹

Kétségtelen, hogy Wiesner jelentésének most ismertetett része nincs összhangban a fent említett és az amerikai szakértők által a monarchia bűnössége mellett főbizonyítékképpen felhasznált részben foglaltakkal. Mert miképpen lehet a szerb kormány felelősségét Wiesner jelentése alapján a limine kizárni, amikor Wiesner ugyanabban a jelentésében közli, hogy a teljes vizsgálati anyagot még nem nézte át.

Potiorek semmiképpen sem osztozza Wiesner véleményét, sőt a legélesebben foglalt állást ellene abban a jelentésében, amelyet Conrad vezérkari főnökhöz intézett. „ . . . Wiesner a szerb kormánynak a merényletben való részességét kizártnak tartja, — írja Potiorek, — én ellenben egyenesen lehetetlennek tartom, hogy egy olyan kis országban, mint Szerbia a demokrata kormánynak egyik vagy másik tagja ne tudott volna a merénylet előkészítéséről és az egész propaganda felkészítő működéséről . . . Ehhez járul egyébként, hogy Szerbiában a kormányon kívül egy katonai mellékkormány is létezik, mely a hadseregre támaszkodik. Már is be van bonyolítva, hogy aktív szerb tisztok vettek részt az egész propaganda és a merénylet előkészítésében, amiért is ezek a Szarajevóban történt gyilkosság elkövetői közé tartoznak . . . Igaz ugyan, hogy a hadsereg nem azonos a kormánnyal, de olyat állítani, hogy a hivatalos szerb kormány ne tudott volna arról, amit a hadsereg csinál, az már igazán nem járja . . .“²

¹ Ö.-U's Aussenpolitik, 8. kötet, 10.252, 10.253. sz. a.; v. ö. Gooss i. m. 215 és köv. l.

² Potiorek Conrádhoz 1914 júli 14. — Feldmarschall Conrad Aus meiner Dienstzeit, 1906—1918. Wien, 1923. 4. kötet 83. l.; v. ö. Gooss i. m. 217. l.

A történeti hűség végett meg kell állapítanunk, hogy a Ballhausplatz július 23-án még nem rendelkezett perdöntő bizonyítékokkal annak igazolására, hogy a szerb kormány a merényletben részes vagy hogy arról előzetes tudomással bírt volna, viszont már abban az időpontban sok közvetett bizonyítékot gyűjtött össze, amelyek alapján a szerb kormánynak, illetve egyes tagjainak legalább is hallgatólag tudomását gyaníthatta. Így belgrádi követségünk már július 6-án tájékoztatta a külügyminisztériumot arról, hogy a merényletnél nagy szerepet játszott Narodna Obdrana titkos forradalmi egyesületnek egyik alapítója Ljuba Jovannovic, a Pasics-kormány kultuszminisztere volt.¹

Igen érdekesnek találjuk továbbá Pallavicini konstantinápolyi osztrák-magyar nagykövetnek július 15-én kelt jelentését, amelyben Rizov, római bolgár követtel való beszélgetéséről számolt be. Rizov ugyanis Pallavicinivel közölte, hogy annak idején Belgrádban teljesített diplomáciai szolgálatot, amikor a szerb kormány a Miklós montenegrói király ellen tervezett merényletet előkészítette. A merényletet akkor Pasics miniszterelnök a kragujeváci árzenálból e célra kiadott bombákkal montenegrói ösztöndíjas diákokkal akarta végrehajtatni, akik a szerb külügyminisztérium titkos alapjából élvezett ösztöndíjjal Belgrádban tanultak. Ebbe a tervbe Rizov, mint a szerb kormány bizalmasa, szintén be volt avatva, sőt Péter szerb király is mindenről tájékoztatva volt. Rizov ugyan Rómába kerülván szolgálatra a Ferenc Ferdinánd elleni merénylet előkészítését nem ismerhette, azonban belgrádi helyi ismeretei alapján egészen magától értetődőnek találta, hogy a szerb kormány, még ha nem is volt közvetlenül részes, de mindenesetre biztos előzetes tudomást szerzett a merényletről.²

Storek lovag belgrádi ügyvivő egyébként július hó folyamán ismételtelen jelentette a külügyminisztériumnak, hogy a szerb kormány a merénylők és társaik személyazonosságának megállapításánál nemcsak hogy támogatást nem volt hajlandó a monarchia követségének nyújtani, de az ügyvivőt hamis adatokkal tudatosan félre is vezette. Mikor pedig Storek lovag e hamis adatokat a belgrádi rendőrfőnök-

¹ Ö.-U's Aussenpolitik, 8. kötet, 10.074, 10.103. sz. a.

² Pallavicini o. m. nagykövet jelentése, Konstantinápoly-Jenikőj, 1914, juli 15. Ö.-U's Aussenpolitik, 8. kötet, 10.282. sz. a.; v. ö. Plamenatz volt montenegrói külügyminiszter levelét, London, 1917. május 23. Bogicsevics, Die auswärtige Politik Serbiens, 2. kötet, 567. l.

ség adataival egybevetve, az ellentmondásokat a szerb külügyminisztériumban szóvá tette, Pasics maga ígérte a félrevezető adatok azonnali kivizsgálását, amit azonban az ultimátum átadásáig elmulasztott.¹ Mivel volna tehát indokolható a szerb kormánynak a nemzetközi viszonylatban ezen egészen szokatlan magatartása, ha nem azzal, hogy felelősségét leplezze és a merénylet Belgrádba vezető szálainak kibogozását lehetetlenné tegye.

Jellemző továbbá az az eljárás, amellyel a szerb kormány a részesség gyanúját magától elhárítani igyekezett. A merénylet után közvetlenül a belgrádi „Stampa“-ban hosszú közlemény jelent meg, mely szerint a bécsi szerb követ kormányától még idejében megbízást kapott volna, hogy a bécsi kormány figyelmét a trónörökös ellen tervezett merényletre hívja fel. A szerb sajtónak ezt a közlését a Wolff-iroda és a bécsi Fremdenblatt kereken megcáfolták.² Viszont Jovannovics bécsi szerb követ a sajtónak ezt a közlését nem demetálta, bár július 25-ig Bécsben tartózkodott, tehát éppen elég ideje lett volna arra, hogy nyilatkozzék, ha kormányától tényleg ilyen megbízást kapott volna. Jovannovics egyébként e tárgyban csak 1925-ben tett közléseket. Állítólag Bilinski figyelmét felhívta volna a merényletre, amiről szerinte a közös pénzügyminisztérium irattára tanuskodhatnak. Jovannovics azonban olyan iratok közti esetleges feljegyzésekre hivatkozott, amelyeket a háborús összeomlás után Bécsből erőszakkal Belgrádba hurcoltak el és amelyekről tudnia kellett, hogy azok alapján a pártatlan történetírásnak nem áll módjában állításának igazságáról meggyőződnie. Különben Jovannovics figyelmeztetéséről Bilinski sem emlékszik meg emlékirataiban, pedig fel nem tehető, hogy ilyen fontos körülmény elkerülte volna figyelmét.³

Ha ezek után már most azt kutatjuk, vajjon az a dossier, amelyet a Ballhausplatz a szerb aknamunka igazolására állíttatott össze, elég meggyőző erejű volt-e a Szerbiához intézett ultimátumban foglalt követelések alátámasztására, e kérdésre határozott igennel nem felelhetünk. Nem tekintve azt, hogy az ultimátum elküldéséig, amint azt már említettük, perdöntő bizonyítékok nem állottak a Ballhausplatz

¹ Storek ügyvivő jelentése, Belgrád, 1914, juli 3. Ö.-U's Aussenpolitik, 8. kötet, 10.001, 10.002. sz. a.

² Storek Belgrádban 1914 jún. 30-án kelt jelentésének melléklete. Ö.-U's Aussenpolitik, 8. kötet, 9952. sz. a.

³ V. ö. Flandrak Pálnak, Bilinski volt sajtófőnökének nyilatkozatát a Neues Wiener Journal 1925 ápr. 26. számában ; v. ö. Gooss i. m. 250. l.

rendelkezésre, a szerb kormány részességének bizonyítására, a dossier még a szerb aknamunka igazolására sem használta fel a legmeggyőzőbb adatokat, amelyek pedig 1914 július 23-án a külügyminisztérium irattáraiban a dossier elkészítésével megbízott Wiesner miniszteri osztálytanácsosnak rendelkezésre állhatott volna.¹ Különösen feltűnő, hogy a nagyszerb titkos társaságokra, főleg a „Fekete Kéz”-re vonatkozó, a nagyszerb mentalitásra annyira jellemző adatok a dossierből úgyszólván teljesen hiányoztak, pedig a külügyminisztérium sajtóosztályában a „Fekete Kéz”-re vonatkozó adatokból 1911-től kezdve tekintélyes gyűjteményt állítottak össze, amelyeket épp a közelmúltban sikerült a bécsi házi-, udvari és állami levéltárban érintetlenül feltalálni. Ezzel a hiányos adattárral természetesen a Ballhausplatz nem érhetette el a kívánt hatást, legkevesebb az ultimátumnak Belgrádban való átnyújtása után, amikor a nyugati nagyhatalmak az adattár tartalmával érdemben már nem foglalkoztak és ennek folytán a külföldi nagy sajtóorgánumok sem közölhették a nyilvánossággal az abban foglalt okmányokat. Oroszország eközben a mozgósítást elrendelte, a francia kormány pedig a monarchia párizsi nagykövetének kijelentette, hogy úgy fog cselekedni, ahogy az érdekei kívánják. Tehát csak Anglia kezében maradt az európai béke gyenge olajága. Viszont Sir Edward Grey a monarchia ultimátumának igazolására szolgáló adattárat nem vette komolyan, mert még visszaemlékezett azokra az okmányokra, amelyeket a monarchia a Friedjung-perben tett közzé, de amelyek külügyi kormányzatunk presztízisének súlyos kárára utólag hamisaknak bizonyultak.²

*

Ma, amikor már egy évtizednél is több idő választ el minket a háborús összeomlástól, a napfényre került okmánytárak és az érdekelték nyilatkozatai alapján felderítettnek tekinthetjük a szarajevói merénylet szálaít és ezzel kapcsolatban a monarchia és Szerbia háborús felelősségét. Ljuba Jovannovics, — Pasics kormányában 1914-ben kultuszminiszter — valamint a szalonikii perben kivégzett Dimitrievics ezredes nyilatkozatai, továbbá Bogicsevics, volt berlini szerb ügyvivő orosz-szerb diplomáciai aktaközlései³ alapján kétségtelenül megállapítható, hogy a szerb katonai ellenkormány

¹ V. ö. Uebersberger id. cikkét 408. l.

² Idem, 405. l.

³ Ljuba Jovannovics, Nach dem Veitstage des Jahres 1914. Megjelent a „Krv-slovenstva c. brošürában, melyet Ksunjin orosz

vezetői, köztük Dimitrievics ezredes még 1913 novemberben határozták el Ferenc Ferdinánd meggyilkolását, aki horvátbarát és szerbgyűlölő politikájával a belgrádi vezetés alatt tervezett nagyszerb államegységnek útjában állt. Erről a határozatról Dimitrievics a „Fekete Kéz” titkos egyesület egyik vezetőjét, Tankosics őrnagyot értesítette és egyúttal a katonai párt nevében a merénylet előkészítésével megbízta. Tankosics mindenekelőtt a boszniai délszláv mozgalom Lausanneban élő vezetőjéhez, Gacsinovicshoz fordult, hogy a merénylet kivitelére nézve mondjon véleményt. Gacsinovics, azon megbeszélés alapján, amelyet társaival 1913 decemberben Toulouseban tartott, Princip és Ilics boszniai illetőségű osztrák állampolgárokat hozta javaslatba a merénylet végrehajtására. Nevezettek a felszólításnak engedve Tankosics őrnagnál Belgrádban tényleg meg is jelentek, akinck utasítására Cigánovics szerb államtisztviselő őket a fegyverfogásban kiképezte, az a Cigánovics, aki szintén a „Fekete Kéz” titkos nagyszerb egyesületnek volt a tagja és Pasics miniszterelnöknek bizalmas besugója. A miniszterelnökkel való bizalmas kapcsolatának köszönhetette, hogy a szerb kormány őt a merénylet végrehajtása után mindenképen fedezte, sőt Giessl báró, belgrádi osztrák-magyar követhez személyének elpalástolására agent provocateur is küldött.¹ Giessl felült az agent provocateurnek, jegyzőkönyvet is vett fel vallomásáról, amely szerint Principék bűntársa nem Cigánovics, hanem egy Vecserinac nevezetű egyén volt, akiről, miután tényleg nem létezett, a szerb kormány joggal állíthatta, hogy nem tudja kézrekeríteni. Jellemző, hogy ugyanez a Cigánovics volt a koronatanú a szalonikii perben Dimitrievics ellen, akit Pasics koholt vád alapján végeztetett ki, mert tőle hatalmát féltette és célszerűnek látta, hogy a szarajevói merénylet egyik fő értelmi szerzőjét elnémissa.

A Cigánovics által kiképzett merényletlőknek most már csak a kedvező alkalomra kellett várniok, hogy tettüket végrehajthassák. 1914 júniusban érkezett meg Belgrádba Artamanow orosz katonai attaséhez az orosz nagyvezérkar bizalmas értesítése, mely szerint Vilmos császár Ferenc Ferdinánddal konopisti látogatása alkalmával a Szerbia elleni agresszív

publicista adott ki Belgrádban 1914-ben; Bogicsevics i. m. 1—3. kötet; Bogicsevics, Le Colonel Dragoutine Dimitriévitch Apis, Paris, 1928; Wiesner, Der Tatbestand des Attentates von Sarajevo. A. Beweislage am 23. Juli 1914, B. Gegenwärtiger Stand der Frage. Kriegsschuldfrage, 1928 április; Gooss i. m. 196—200 l.

¹ Ö.-U's Aussenpolitik, 8. kötet, 10.505. sz.; Gooss i. m. 255 l.

politikában állapotott volna meg. Ennek bevezetéséül szolgáltak volna a boszniai fegyvergyakorlatok, amelyeket a kémjelentés szerint Boszniának a szerb határ felé eső részén tartanak meg. Mondanunk sem kell, hogy az orosz szolgálatban állott konopisti cseh kémek jelentése minden alap híján volt, mert az osztrák-magyar vezérkar a fegyvergyakorlatokat éppen ellenkezőleg Boszniának nem Szerbia, hanem Dalmácia felé eső részén szándékozott megtartani.¹ Mikor Dimitrievics e hamis kémjelentésekről Artamanow útján értesült, azonnal kész volt a gyűlölt trónörökösrel való leszámolásra. Pasics persze minderről Cigánovics útján idejében értesült és a Gleichenbergben üdülő Putnik vajda szerb vezérkari főnöknek levélben számolt be Dimitrievics előkészületeiről, illetve a boszniai forradalmi elemekkel való kapcsolatairól, amelyek — hogy Pasics szavait idézzük — „előre nem látható következményeket vonhatnak maguk után...“²

Egyébként Pasics miniszterelnök felelősségének megítélésére nem hagyhatók figyelmen kívül Plamenatz volt montenegrói külügyminiszter közlései, aki épúgy, mint Gavrilovics, 1914-ben cetinjei szerb követ, már a szarajevói tragédia időpontjában tudomással bírt arról, hogy ezt a politikai gyilkosságot, hasonlóan Miklós, montenegrói király ellen szőtt sikertelen merényletkez, maga Pasics készítette elő. „Pasics akarta ezt a háborút és ő provokálta — írja Plamenatz 1917 május 23-án Londonban kelt levelében — Mindent csendben készítettett elő, mert biztosítva volt az orosz támogatás felől arra az esetre, ha a monarchia aggresszíven lépne fel Szerbia ellen. Nem nyugodott tehát addig, míg casus bellit nem idézett elő. Ezért gyilkoltatta le osztrák alattvalókkal az osztrák trónörökösst... Azonban el fog jönni a nap, amikor majd maguk az összeesküvők fogják megvallani, hogy Pasics volt a feje az összeesküvésnek... az a Pasics, aki Európának szerencsétlensége...“ Ugyanilyen értelemben írt Miklós montenegrói király Wilson amerikai köztársasági elnökhöz intézett, 1919 május 14-én, Párizsban kelt levelében.³

Különben Jugoszláviában csak a világháború kitörésének 10 éves évfordulója alkalmával hangzott el az első tekintélyes nyilatkozat, mely a szerb kormány háborús felelőssé-

¹ V. ö. Ludwig Schnagl, Die Manöver in Bosnien im Jahre 1914, Kriegsschuldfrage, 1928, szeptember; Prof. Stanojevich, Die Ermordung d. Erzherzogs Franz Ferdinand. Kriegsschuldfrage, 1925, január; Gooss i. m. 196. l.

² Bogicsevics i. m. 3. kötet 200. l.

³ Idem, 2. kötet, 563—569. l.

gére világosságot derített. Ljuba Jovannovics, a Pasics kormánynak 1914-ben volt kultuszminisztere, a Skupstina elnöke, 1924-ben feltűnést keltő cikket írt a szerb kormány háborús felelősségéről, melyben azt a nyilatkozatot tette, hogy személyén kívül Pasics és Protics belügyminiszter is be voltak avatva a szarajevói merényletbe.¹ Ezen cikk hatása alatt a külföldön komoly hangok szólaltak meg Szerbia háborús felelőssége mellett, mire Jugoszláviában is követelni kezdték, hogy a kormány mondja meg végre az igazságot. Jovan M. Jovannovics, az agrárpárt elnöke 1926 február 26-án interpellációt intézett Pasicshoz, melyben heves szemrehányást tett neki, hogy mindaddig nem cáfolta meg Ljuba Jovannovics nyilatkozatát és nem tette közzé a szerb kormánynak a szarajevói merényletben való szerepét tisztázó állami iratokat. Pasics kitérő választ adott. Nem nyilatkoztatta ki kerekén, hogy nem tudott a merényletről, csak azt tagadta, hogy minisztertanácsan közölte volna a merénylet tervét, mint ahogy azt Ljuba Jovannovics állította. Arra a kérelemre pedig, hogy a szerb külügyminisztériumnak a háború kitörésére vonatkozó iratai publikáltassanak, egyáltalán nem válaszolt.²

E nyilatkozatok rendkívül kényes helyzetbe hozták Seton Watsont, a londoni egyetemen a középeurópai történelem tanárát, aki vaskos kötetet írt a szerb kormány háborús szerepének igazolására. Hiába tette ezzel a művével történetírói reputációját kockára, mert a londoni Timeshez intézett nyílt levelével³ sem bírta a szerb kormányt rávenni arra, hogy Ljuba Jovannovics leleplezéseit demontálja.

A helyzetkép teljessége végett még meg kell említenünk azt is, hogy Alfréd Wegerer, a Berlinben kiadott „Kriegsschuldfrage“ folyóirat szerkesztője a newyorki „Freeman“ folyóiratban nyílt levéllel fordult a békekonferencia egykori

¹ V. ö. Ljuba Jovannovics előbbi i. cikkét; Kriegsschuldfrage, Die Mitwisserschaft der serbischen Regierung an der Ermordung des Erzherzogs Franz Ferdinand zugegeben, 1925, február; kimerítő irodalmára v. ö. Gooss i. m. 284—285. l.

² Jovannovics interpellációja a „Stenografske beleške Narodne Skupstine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca“-ban, 1926, V. 51; Pasics válasza a belgrádi „Politika“ 1926. évi április 26-i számában; v. ö. Herman Wendel i. m. 366 l.; Gooss i. m. 286. l.

³ Times 1925 február 16-i számában. Lásd továbbá Seton Watson, Sarajevo, London, 156. l.: „... Unfortunately the Yugoslav Government, instead of demonstrating its innocence by a detailed statement of the facts, shrouded itself in mystery...“; Miss Edith Durham, Pashitch attempted denial of Ljuba Jovannovitch charge. Megjelent a Kriegsschuldfrage folyóiratban 1927, januárban.

amerikai szakértőihez, arra kérvén őket, hogy a nyilvánosságra került bizonyítékok alapján helyesbbítsék véleményüket, amelyet a háborús felelősség kivizsgálására kiküldött bizottságnak Wiesner kiollózott szarajevói jelentése alapján a monarchiáról és Szerbiáról adtak, mert az a történeti igazsággal homlokegyenest ellenkezik. Az időközben elhunyt Robert Lansing helyett hosszabb idő után végre James Brown Scott úgy nyilatkozott, hogy mindaddig, amíg ebben a kérdésben az amerikai kongresszus újabb állást nem foglal, nem érzi magát véleménynyilvánításra feljogosítottnak.

*

Ezekben foglalhatjuk egybe — az aktapublikációk alapján — a háborús felelősségkutatás eddigi eredményeit, amelyek alapján a békeszerzésekben történt erkölcsi megbélyegzésünk ma már megdöntötnek tekinthető. Az igazság azonban feltartóztathatlanul fog haladni továbbra is a maga útján, mert nemzetek sorsát politikai gyilkosságokra felépíteni, vagy nemzeteket hamis okmányok alapján erkölcsileg egyszersmindenkorra elítélni nem lehet. Az igazságtól nekünk nem kell tartanunk, mert az mellettünk tanuskodik.

Jánossy Dénes.

Történeti irodalom.

Az Eckhart-vita.

A háború óta kevés tudományos munka vert fel olyan nagy port, mint Eckhart Ferencnek „A magyar történetírás új útjai”-ban megjelent tanulmánya. Történetírók körében nem keltett különösebb ellenmondást, annak jeléül, hogy megállapításai sok esetben csak a már kialakult felfogást tükrözik vissza, vagy korábbi kutatások folyamán fokozatosan kifejlődött módszer alkalmazását jelentik a jogtörténeti jelenségek vizsgálatánál. Annál hevesebben szállottak azonban szembe állításaival a jogtudomány művelői és az ú. n. nemzeti közvéleményre hivatkozó politikusok. Szinte egész kis vitairodalom támadt így, amelyhez a napi sajtó is sietett hozzájárulni. Ma, amikor a szenvedély hullámai elültek, nem látszik feleslegesnek szétneézni e vitairodalom termékei között, hogy megállapíthassuk, vajjon egy tudományos munka eredményei, ha azok ellenkeznek a laikus közfelfogással, milyen lelki akadályokra találnak s ezek az akadályok milyen kulturális állapot következményei.

Eckhart tanulmánya bizonyára nem olyan remekmű, amelynek minden mondata hosszas részletkutatások megdönthetetlen eredménye. Az egész gyűjteményes munka céljának megfelelően ő is csak tájékoztatni akarta a történelem és haladás iránt egyaránt fogékony közönséget, hogy a maga stúdiumaiban milyen feladatok megoldása volna a legsürgősebb, milyen elhanyagolt területekkel kellene foglalkozni s egyúttal illusztráló példákat említett fel, hogy újabb módszer alkalmazásával, újabb szempontok érvényesítésével rég ismert vagy tévesen ismert tények, fejlődésvonalak — pontosabb analízis nélkül is — milyen más megvilágításban tűnnek fel. Programadás volt a célja s e tekintetben még nagy mérsékletet is tanusított. Nem lépett fel ugyanis valami új teóriával s nem próbálta a jog- és alkotmánytörténet valamennyi jelenségét ennek Procrustes-ágyába belekényszeríteni. Módszere, az ú. n. szellemtörténeti módszer, új ugyan, ez azonban nem teórián, elképzelésen nyugszik, hanem külföldön kipróbált elvek alkalmazásán, másrészt pedig ezt a módszert nem is alkalmazza mindenütt, hanem sokszor megelégszik a közvetlenebb okok feltüntetésével. Köznapi nyelven úgy mondhatnók, hogy a tanulmány a szellemtörténeti részek mellett éppen nem hanyagolja el a ma egyesek által bizonyos megvetéssel emlegetett „pozitivisták” szempontokat sem. Szerintünk Eckhart tanulmányának egyik értéke éppen a szellemtörténeti és pozitivisták irányok összekapcsolása. Kifogások

a mód ellen, ahogyan ez történik, bizonyára tehetők, éppen mert új kísérletről van szó. Ez azonban nem csökkenti Eckhart érdemét; ő tette meg az első lépést, hogy a szellemtörténeti irány a magyar jogtörténet terén tudatosan alkalmaztassék.

A vitairodalom alapján megállapíthatjuk, hogy Eckhartnak ezt az érdemét egyetlen kritikusa sem volt hajlandó felismerni és méltányolni. Egyes ténybeli megállapításait kritizálták, azokkal szemben ellenvetéseket tettek, a módszer és szemléleti mód megítélésére azonban senki sem vett fáradságot. Pedig egy tudományos munkának, mint írói teljesítménynek az értékét igazságosan csak úgy lehet megállapítani, ha a kritikus első sorban azt vizsgálja, hogy az író mit adott munkájához önmagából, milyen tudományos módszerrel és felfogással látott az adatok interpretálásához. A bírálónak, — ez volna az ideális — mindig magasabb, emelkedettebb és általánosabb szempontokból kellene a könyvet vizsgálnia, mint amelyeket magának az írónak volt módjában figyelembe venni. Ha ez csak ritkán sikerülhet is, minden kritikustól feltétlenül el kell várnunk, hogy legalább arra a színvonalra emelkedjék, amelyen a bírálat alá vett műnek a szerzője áll. Ellenkező esetben ugyanis, ha évtizedekkel elmaradt fokról tekint körül, nem láthatja meg a bírált mű fényoldalait, amelyek a fejlődést és az értéket jelentik, sőt azokat szükségképen kifogásolni fogja, éppen mert eltorzítva merülnek fel szemei előtt. Eckhart tanulmánya és az alább idézendő kritikák között éppen ez a viszony van; ő és bírálói nem állanak a módszeres képzettség tekintetében egy színvonalon s ez a körülmény kétségtelenül nagyon lerontja a sokszor jogosnak látszó ellenvetések súlyát.

Legyen szabad Eckhart tanulmányának egyetlen részletét behatódóbb magyarázat alá vennünk, hogy így példán mutathassuk meg, milyen módon lehetett volna a kritikusoknak helytálló kifogásokat emelniök s melyek a tanulmány fény- és árnyoldalai. Egy helyen (284. skk. l.) Eckhart a következőket mondja:

„A középkori felfogás szerint a jog primär, az állam csak másodrendű és csak eszköze a jog megvalósításának. A jog az állam előtt van, az állam nem alkotja a jogot és nem is változtathatja meg. A középkor a legnagyobb tisztelettel viseltetik a joggal szemben, szerinte az nem az államtól függő pozitív jog, hanem morális törvény. Ha a jogot nem alkotják, hol találjuk hát meg? A nép tudatában, illetőleg a népet képviselők tudatában, lelkiismeretében. Az ítélkezőnek nincs szüksége jogi szabályokat tartalmazó törvénykönyvre, hanem elég, ha normális jogérzéke van, ami feltétlenül meg is van minden becsületes emberben. Ezért nevezik a fogott bírákat nálunk egyszerűen „becsületes embereknek“ (probi viri), vagyis olyanoknak, akikben megvan a jogérzék, és mint ilyenek a jognak megbízható tudói, akik megtalálják magukban az igazi jogot, az igazságot, ami különben az akkori felfogás szerint az értelemmel is megegyezett.“

Az elmondottak lényegét a Nyugaton ma modernnek számító történetírás állapította meg. Eckhart pontosan citálja is forrását, Fr. Kern tanulmányát. (Recht und Verfassung im Mittelalter.

Historische Zeitschrift. 120 (1919.). Az idézet második fele szorosan kapcsolódik ehhez a tanulmányhoz, amely e részében ugyanazt a problémát vizsgálta, mint amelyet tőle függetlenül és egészen más oldalról M. Weber is igyekezett, még pedig sikerrel, megközelíteni, t. i. a középkori és a modern jog közötti különbséget. Weber az elsőt szellemesen Kadijustiz-nak nevezi, aminthogy nagy hasonlóságot is vehetünk észre egy arab kádi és egy középkori bíró ítéletmondása között, aki törvénykönyvet még nem ismert és egyedül „normális jogérzékére” volt hagyatva. A nyugati történetfelfogás azután mint természetes jelenséget könyvelte el a középkori, organikus és a mai, racionális jogi felfogás közötti különbséget, megállapítva, hogy a racionális jogot Európában a felvilágosodás, majd a liberalizmus fejlesztette ki s juttatta diadalra, következésképp a középkorban nem uralkodhatott. De tette mindezt anélkül, hogy siránkozott volna a középkori felfogás eltűnésén, — amire, jellemzően elmaradt állapotainkra, nálunk ismételtelen merülnek fel példák, — vagy különös rajongást áruolt volna el a racionális jog történeti szerepe iránt. Egyszerűen konstataulta, hogy a középkor világnézete más lévén, mint a felvilágosodásé, jogi felfogásuknak is különbözőknek kell lenniök s ugyancsak szenvedélyesség nélkül rámutatott, hogy a XIX. századi kapitalizmus csak a racionális jogi felfogással végezhetette el a maga nagy vállalkozásait. Ezeknek a modern megállapításoknak a lényegét tolmácsolja Eckhart, de ugyanekkor tovább is megy. Kernnél csak azt olvashatta, hogy az igazi jogot, az igazságot a közfelfogás szerint a becsületes, öreg emberek hordják lelkükben, ő azonban magyarországi oklevelekből tudja, hogy a fogott bírák intézménye nálunk is élt és a nyugati „sapientes”, „prud’ hommes” kifejezéseknek magyarországi aequiválensét a „probus vir” kifejezésben megtalálva, ennek az intézménynek, mint középkori jogéletünk egyik fontos alkatrészének a szerepét is tisztázni tudja. Azaz a nyugati modern tudományos megállapítások nem maradnak légius térben, hanem egy régi magyarországi fogalom ismeretéhez kapcsolódnak, amivel ez a fogalom szép és gazdag színt nyer. Nyugati módszerességgel vizsgálni a magyar multat, ez ma a legtöbb, amit történetírásunktól elvárhatunk; Eckhart e követelménynek az idézett példával igen szerencsés módon tudott eleget tenni.

Az idézet első három mondatát azonban joggal kifogásolhatjuk. Azokat ilyen összeszorított fogalmazásban nemcsak a laikus nem értheti meg, hanem komoly fejtörést okozhatnak egy szakembernek is, hacsak nem olvasott előzőleg középkori világnézetet tárgyaló munkákat. Egy első orientálódásra szolgáló tanulmányban nem lett volna szabad Eckhartnak ily sok előismeretet feltételezni, hanem kissé bővebb magyarázatot kellett volna adnia, *talán* ilyesféleképpen: A késő középkori világnézet, vallásos orientálódású felfogása szerint, úgy képzelte el, hogy a paradicsomi őskorban az ember közvetlenül Isten vezetése alatt állott. Ezért nem volt szükség államra, társadalmi törvényre, korlátozó hatalomra, hanem az ember ténykedését, életét a ter-

mészetjog, a *ius naturae* irányította. Ezt Isten közvetlenül oltotta az első emberbe s így az emberi értelemnek ez a törvénye, az abszolút természetjog isteni eredetű. A boldogság korát megszüntette azonban az ember eredendő bűne s ettől fogva büntetésképen, meg a világra lejött gonosz megfékezésére keletkezett az állam, a társadalmi rend és az általuk kifejlesztett élő, pozitív jogrendszer, amely az ideális természetjogból csak egyes töredékeket őrzött meg. Mivel az állam így emberi eredetű, — Aquinói Tamás szerint „szükséges rossz”, — következett az egyház elsőbbségének hangoztatása az állammal szemben és az isteni eredetű természetjognak az elsőbbsége a világi, emberi rendelkezésekkel szemben. Az egyház közvetlenül Istentől rendelt hivatásának érezte, hogy eloszlassa az eredendő bűn következtében beállott homályt, az isteni eredetű természetjogot pedig visszaállítsa egész terjedelmében. A középkor így természetesen találta, hogy a jog az állam felett álljon s hogy „ne az állam céljai határozzák meg a jog normáját, hanem a természetjog legyen az állam céljainak a normája.” Az már messzire vezetne, ha ki akarnók emelni, hogy ez a középkori felfogás úgy alakult ki, hogy a kereszténység az antik stoicizmus etikáját beleolvasztotta tanaiba; ennek előadása már valóban feleslegesnek látszik egy magyar tárgyú tanulmányban.

Hisszük és reméljük, hogy egy-két évtizeden belül az elmondottakat már a középkorban is tanítani fogják; akkor ilyen elemi magyarázatok feleslegesek lesznek, mert maguktól értetődnek. Addig azonban, míg ez bekövetkezik, éppen a szellemtörténeti irány híveinek volna legfőbb kötelességük, hogy az alapfogalmakat megmagyarázzák és ne hagyják az olvasót tanácstalanul magára oly mondatokkal, amelyeket önhibáján kívül nem érthet meg. Ha az olvasó kedvét veszti, az a téves felfogás gyökereződhet meg benne, hogy a szellemtörténeti irány nem annyira tudományos, mint inkább tudákos jellegű. Az bizonyos, hogy Eckhart az általunk elmondottakat ismeri, noha a felsorolt irodalmi művek között nem találjuk pl. H. v. Eicken régebbi összefoglaló munkáját és F. Troeltsch újabb tanulmányait, amelyek alapján a fentieket leírtuk. S bár Eckhart az abszolút és a relatív természetjog között nem tesz különbséget,¹ mi nem ezt rójuk fel hibájául, hanem azt az eljárását kifogásoljuk, hogy három, — talán nem is a legszeren-

¹ Fr. Kern hasonló eljárása sem helyeselhető. Ő a középkorról írva, egyszerűen kikapcsolja azt a hatást, amelyet a keresztény egyház a germánságra évszázadokon keresztül gyakorolt — amit i. h. 77. l. mond, szemmel láthatóan Eicken alapján, nem kielégítő — s amelynek a jogi felfogás kialakulásában nagy szerepét kellett játszania. Kern a „jó”, meg „rég” jogról írva úgy képzeli, mintha annak fogalma az egyház tanításaitól teljesen függetlenül fejlődhetett volna ki. Azt hisszük, hogy a középkor a pozitív, emberi jogot csak azért tarthatta érvényesnek, mert abban az egyház tanítása szerint az isteni, abszolút természetjognak a töredékeit látta s így kötelességének érezhette, hogy e relatív jognak engedelmeskedjék.

csésebben megfogalmazott, — mondatba próbálta összesűriteni azt, amire tíz is kevés.

S éppen ez az eljárása, egyszerűsítésre törekvése, szerintünk, a dolgozat hátránya. Az egyes közismert forrásadatoknak új interpretálása is azért lehet kevésbé meggyőző, mert egyszerűen megdönthetetlen, szinte dogmaszerű kategórikus megállapítások gyanánt hatnak. Nem érezzük, hogy a régibb teóriák alapjai megsemmisültek volna, — vonatkozik ez elsősorban a megyei önkormányzatról szóló elméletre,¹ — s ugyanígy pl. az az állítása, hogy az aranybulla a hűbéri jog kodifikációja, ma még alig látszik egyébnek, mint kétségtelenül szellemes feltevésnek. Okoskodásait, hogy meggyőzők legyenek, okvetlenül bővebben kellene kifejtenie. Így ugyanis mi sem könnyebb, mint éppen olyan jogosnak látszó ellenvetéseket tenni. Pl. az 1439-i országgyűlés következő végzését: „a királyi felség az ország nádorát a főpapok, bárók és az ország nemesieinek tanácsára velük egyetértőleg válassza“, úgy magyarázza Eckhart (284. l.), mintha ezzel a rendi országgyűlés hatáskörébe akarta volna keríteni a nádori szék betöltését. Miutau — Eckhart maga is említi — 1439 után változatlanul a király nevezte ki a nádort, egy eredménytelen rendi törekvés emlékrét őrizte volna meg az idézett törvénycikk. A szöveg azonban más magyarázatot is megenged. Tudvalevően már a XIV. században az uralkodó minden fontosabb intézkedését „consilio prelatorum, baronum et procerum“ tette meg, így a méltóság- és birtokadományokra vonatkozókat is. Ez a consilium a királyi tanács volt, a legelőkelőbbek gyűlekezete s az 1439-i végzés feltehetőleg csak azt akarta biztosítani, hogy a király ezt a testületet a nádorság adományozásánál se mellőzhesse. S e magyarázat mellett szól az a körülmény, hogy amikor a Mátyás-féle nádori cikkekkkel valóban rendi méltóság lesz a nádorság, attól fogva országgyűlésen is kerül betöltésre.

Ellenvetések tehát, mint látható, hozhatók fel Eckhart állításaival szemben is. Az ilyen vita azonban eleve meddőségre van kárhoztatva. Ma még ugyanis hiányzik az a pozitív alap, amelyen

¹ Eckhart F.: A magyar alkotmányfejlődés. Válasz Tomcsányi Móric és Molnár Kálmán bírálatára. Budapest, 1931. 8° 17 l. Nagy egyoldalúsággal hangoztatja (16. skk. l.), hogy „a régi magyar vármegyével kapcsolatban utasításos követi rendszerről, statutumalkotásról csak a XVI. századtól kezdve lehet beszélni.“ A valóságban már Zsigmond a XV. század elején hadszervezeti reformjavaslatát megküldötte a megyéknek, hogy azok tárgyalják meg s azután állásfoglalásukat követeik útján adják elő. Ugyancsak túlzás abból a tényből, hogy „alispán és szolgabírák fizetést húztak“, mintegy a megyei autonómia jelentéktelenségére következtetni. Nagy különbség ugyanis, hogy az alispán, amíg familiaris, a főispántól kapja fizetését, a szolgabírák ellenben a megyétől s így ők ennek érdekeit képviselték, ennek voltak bizalmi emberei. A középkori megyei autonómia képviselőiül tehát továbbra is a szolgabírákat, az alispán bírótársait kell tekintenünk, akik — Tagányi teóriája szerint — a régi nemzetségi bírók utódai.

a küzdő felek szilárdan megvethetnék a lábukat. Eckhart cikke egy életnek és tanári működésnek a programja s bizonyosak vagyunk, hogy állításait külön monografiákban vagy összefoglaló művekben forrásadatokkal is igazolni fogja. A vitatkozás is ekkor lesz majd gyümölcsöző, ha a most egy-két mondatban összefoglalt eredmény kibontakozását majd végig kísérhetjük részletes tanulmányában. Az azonban már is látszik, hogy felfogása, szemléleti módja modern s így működése elé eleve a legnagyobb bizalommal tekinthet mindenki. Az elírásokat bizonyára maga fogja elsőnek korrigálni, hiszen a program betartása tudós embernél soha sem jelenti régi állításainak dogmaszerű tiszteletét. Bár adott volna és adna minden egyetemi tanár működése kezdetén intencióit hasonló komolysággal feltüntető programot, hogy végre a katedrai tevékenység is, — ellentétben az eddigi gyakorlattal, — a tudományos közvélemény ellenőrzése alá tartózkodhatna és így a professzorok maguk sietnének megcáfolni azt a balhiedelmet, mintha egyes egyetemek vagy fakultások szakiskola jellegűek volnának!

Eckhart jogász-kritikusai, mint említettük, nem ilyen kifogásokat emeltek. Ők megbotránkoztak, hogy „több szellemtörténetet” mert követelni, mivel e követelésben a régibb jogtörténeti és közjogi irodalom lebecsülését látták. Hogy visszautasítsák a vádat, lelkendezve keresték elő a mult század elévülhetetlen érdemű jogtörténészének, Hajnik Imrének könyveit és olvasták abból Eckhart fejére azt a mondatot, amelyben Hajnik a jogtörténelem feladatául azt tűzi ki, hogy „a magyar álladalmi és társadalmi viszonyokból, mint természetes forrásaikból fakassza ki nemzeti jogintézményeinket és azokkal kapcsolatosan vizsgálja ezek fejlődését s hanyatlását, szóval a jogintézményeket azon szerves összeköttetésükben az étellel és egymás magá tüntesse fel, amilyenben azok egykor tetteleg jelentkeztek.” Büszkén hivatkoznak Eckhart kritikussai, hogy követelményei nem újak, hanem „oly igazságok, amelyeket mi, jogász-historikusok is régóta és szakadatlanul hangsúlyozunk” és ismét Hajnikot, mesterüket idézik: „A jogélet, mint az összes népélet egyik nyilvánulása, szükségkép osztozik a szellemben, mely ezt koronként áthatja s amely szellem ép a népélet mindannyi terén működő tényezők s erők összhatásának eredménye. Mennyivel inkább ismerjük a népéletet egyáltalán, annyival mélyebben hatolunk a jogélet szellemébe s annyival világosabban fogjuk fel annak egyes jelenségeit, mert hiszen a szellem, mely az egyes népek jogát áthatja, ezek sajátlagos nemzeti gondolkodásának csak részecskéje.”¹

Ez az érzékenység érthető, mert mindenki számára kellemetlen, ha a kor tudományosságától elmaradottnak tűnik fel. A bökkenő ott van, hogy a mai szellemtörténeti irány — a szavakban való egyezés dacára — más, mint a Hajnik és tanítványai által hangoztatott.

¹ Kérészy Z.: Hübéri eszmék és magyar jogfejlődés. Észrevételek Eckhart Ferencnek „Jog- és alkotmánytörténet” című dolgozatára. Budapest, 1931. 8° 64. l. (Az idézetek 8. stb. l.-ről.)

Hajnik, tudvalevőleg, a nagy német jogtörténeti iskola elveit érvényesítette a magyar jogtörténelem művelésénél. Mert szakítani a régi racionális felfogással, amelynek kiváló képviselőjéül tekinthetjük pl. Kovachich Márton Györgyöt s amely a maga idejében szintén új és modern volt, a XIX. század közepére azonban már elavult. Hajnik újat hozott, őt ifjúkorában a romantika szelleme csapta meg, romantikán a felvilágosodás és liberalizmus közti szellemi áramlatot, légkört értve. Az is közismert, hogy a romantika, elfordulva a felvilágosodás racionális elképzeléseitől, társadalomszerződés-teóriájától, individuális alaptónusától, világpolgári attitűdjétől, újra felfedezte az élet egységességét, organikus jellegét és a nép, a nemzeti eszme csodálatos alkotóerejét. A romantika gyökerezett meg tehát azt a meggyőződést, hogy minden népnek, még a legkisebbnek is van joga az élethez, sajátos népi jellegének megőrzéséhez és veleszületett képességeinek kifejtéséhez. Ez a felfogás indította pl. Rankét arra, hogy megírja egy feltörekvő nép, a szerbség küzdelmeit s ez a felfogás volt a jogtörténeti iskola működésének is az alapja. A Volksgeist-et és a Zeitgeist-et ez a kor igen sokat emlegette, de ezt a szellemet szinte misztikába hajló elképzelésekkel írta körül. Valami eleve megadott, részben változhatatlan tényezőnek tekintette, amely a nép és a kor felett lebeg, mint valami mindent determináló tényező. Ez az absztrakció egészen megfelel a romantika világnézetének, Hegel filozófiájának, de ugyanakkor a történettudomány XIX. század eleji kezdetleges állapotának is. A felvilágosodás történetírása ugyanis kevesebbet produkált még, semhogy anyagából helytálló konstrukciókat lehetett volna felépíteni s így a romantika, szellemi okokkal óhajtva magyarázni a történetést, még nem tudott induktíve eljárni, hanem kénytelen volt ezt a szellemet „elképzelni“ s abból deduktív módon magyarázni a történeti fejleményeket.

A későbbi jogtörténetírás igyekezett hű maradni azokhoz a hagyományokhoz, amelyek a szellem elsőbbségét hangsúlyozták, a kutatás folyamán azonban a monografiáirók, a részletproblémákkal foglalkozva, egyre messzebb kerültek a szintetikus látástól, a szellem életműködésének leírásától. A kornak, amelyben Hajnik és társai éltek, a világnézete sem kedvezett, hogy a romantika hagyományai élők legyenek vagy maradjanak. A hagyományok élettelen requisitumok lettek. Mutatják ezt magának Hajniknak későbbi művei is. Összefoglaló tankönyveiben az állami, társadalmi és gazdasági állapotok rajza különálló fejezeteket foglal el, éppen úgy, mint az irodalomtörténeti kézikönyvekben is szokásos volt hasonló összefoglalásokat közölni. Annak az előadását azonban, hogy ezen állapotokból miként magyarázható a jogi intézmények és a jogélet fejlődése, hasztalan keressük. A kettő különálló résznek maradt meg. Abban a munkájában pedig, amelyet főművének tekintünk s amely hosszú évtizedekig nélkülözhetetlen segédkönyve lesz a középkor kutatóinak, „A magyar bírósági szervezet és perjog“-ban nemcsak teljesen hiányzik a társa-

dalmi állapotok előadása, hanem a különböző bíróságok fejlődését, alakulását már úgy adja elő, mintha azok — függetlenül az élettől — egyenesen önmagukból nőttek volna ki, vagy változtak volna meg. Még a politikai élet legkimagaslóbb eseményeit sem említi fel, noha pl. Mátyás igazságszolgáltatási reformjainál ezek éppen úgy a kiinduló pontot jelentették, mint általában ennek az uralkodónak a társadalompolitikája döntött, hogy a központi és megyei bíróságok szervezete miként alakuljon át.

Ismételjük, ez az egyoldalúság nem róható fel Hajnik hibájára; a XIX. század második felének szokásos eljárása volt ez. Hajnik működéséről az egykorú kritika teljes joggal emlékeztetett meg a legnagyobb elismeréssel. Őt túlélő kortársai és tanítványai azonban annál nagyobb baklövéseket követtek el. A népszellem, a nemzeti szellem fogalmának romantikus szerepével már nem voltak tisztában. Amit Hajnik, német mestereinek hatása alatt, kiértelt e fogalmakból, azt ők, az epigonok már nem voltak képesek észrevenni. Míg Hajnikot ép érzéke visszatartotta, hogy a requisitumot tegye döntő tényezővé, ők a romantika korában helyénvaló, de most már idejét múlt fogalommal, mint élettelen sémával kezdtek dolgozni. A népszellem és nemzeti szellem előre körvonalazott szerepéhez a történeti anyag csak járulékos elem lett; az anyag, szép konstrukciók kedvéért, köteles volt teret engedni a szellem előtt.

Eckhart kritikusai ezt a módszert, ezt az alapjában véve tudománytalan eljárást tekintik szellemtörténetinek. Feltevésükben nem ingatják meg őket azok a kritikák, amelyek Timon működését kísérték. Ezeket éppen olyan kevésbé szívlelik meg, mint ahogyan az európai történettudomány fejlődésének vizsgálatával sem vezettetik magukat más belátásra. Minden soruk elárulja, hogy nem vették maguknak a fáradságot, hogy megismerjék, mit jelent a „szellemtörténet“ kifejezés, mit ért azon a nyugateurópai tudományosság. Szemmellátható, hogy alig tudnak többet róla, mint amit Eckhart tanulmányában vagy Hóman cikkében olvastak. Legfeljebb még a magyarnyelvű ú. n. szellemtörténeti irodalmat ismerhetik, amely azonban nem a legalkalmasabb útmutató, mert hiszen ennek inkább több, mint kevesebb része alig egyéb tiszteletreméltó filológizálásnál. A jogtörténészek és közjogászok mentségére szolgáljon azonban, hogy nem ők az egyedüliek, akik ilyen kényelmesen hajlandók elintézni az újabb törekvéseket, amelyeknek pedig az a céljuk, hogy a háború óta külföldön meg erősödött idealisztikus irányzatot hozzánk is elvezessék.

Az a szellem, amelyet ez az irányzat hangoztat, nem a romantika fogalmának felújított változata. Hogy több annál, az a pozitívizmus érdeme. A pozitivisták módszert, ismételjük, bizonyos körökben divat ma nálunk lecsepeľni s különös módon e tekintetben azok járnak elöl, akiknek munkásságában éppen a „pozitivisták“ rész a maradandóbb, — a mai szellemtörténet azonban a pozitívizmus kora nélkül nem fejlődhetett volna ki. A részletekbe vesző, ma lesajnált kutatómunka nélkül, amelyet a háború előtti

generációk végeztek, nem tudná a mai kor a romantika egyoldalúságát, sőt tévedéseit kiküszöbölni. A könyvtárakat betöltő feldolgozások és publikációk tették mindenki számára érthetővé, hogy a történeti élet több, mint bármely mai egyéni élet s hogy vizsgálata és megértése szélesebbkörű érdeklődést követel a történetirótól, mint amilyen a leguniverzálisabb érdeklődésű ember ma a maga korát szemlélheti. A pozitívizmus részletmonografiái, ez a beláthatatlan betűtenger rejti magában a félig kész anyagot, amelyet korunknak szintézisre hajló tudománya felhasználhat, hogy egy-egy kor világnézetét rekonstruálja. A mai szellemtörténet nem történelmen felül álló Geist-et akar belemagyarázni az egyes korokba vagy népek életébe, nem azt mondja, hogy a legősibb, primär elemek — a romantika ezen requisitumai — a sorsdöntőek, hanem minden korszak gondolkozásmódját, világnézetét, életszemléletét az illető kor eseményeiből és kulturális állapotaiból akarja megismerni. Hatás és kölcsönhatás bonyolult szövedéke tárul eléje, amelynek felfejtését és összeállítását nehéz, de első feladatának tekinti. Nem az a célja, hogy mereven szétválasztott típusokra bontsa az ember történeti életét, hanem kiemeli azokat a vonásokat is, amelyek az egyes korokat összetartják s azokat egységbe foglalják. Jól látja, hogy egy-egy kultúrkörön belül is változik koronként az emberiség világnézete, tudja azonban — a pozitivisták részletmunkák megtanították reá — hogy az intézmények változása lassúbb. Tudja tehát, hogy minden letűnt korszak tovább él, bár egyre gyengülve, az újban s hogy pl. a liberalizmus virágkorában az egyház egy darab élő középkort jelentett. Minden korban egyrészt a multnak ezek az adottságai, öröksége, másrészt pedig a jelen emberei fejlesztik ki az új világnézetet, hogy ez kezdje a maga elképzelése szerint átalakítani az adottságokat s be sem várva a teljes átalakulást, lehetővé tegye, hogy a szellem ismét újabb utakra térjen.

A szellemtörténeti irány, így fogva fel, nem mellőzi el a tényleges állapotokat, nem mozog légüres térben, de nem is szorítkozik a kézzelfogható dolgok előadására. Úgy látja, hogy ami ma szellem, az előbb vagy utóbb testet ölt az intézményekben s viszony az institúciók az élő ember mellett részesek az újabb világnézet kialakításában. Nem ideológia-történet tehát, hanem egyszerűen maga a történelem. S ha különbséget akarunk mégis tenni, valószínűleg jobb volna világnézettörténetről beszélni.

Amit egy kor világnézete magában foglal, az a kor szelleme. Ennek meghatározására, szerepének és jelentőségének tisztázására vállalkozott a mai szellemtörténet, azt remélve, hogy amit a történet szétbontása után a korszellemmel nem tud megmagyarázni, abban keresse a faji sajátságok hatását, azt tekintse a népszellem művének. Amit a romantika oly írigylésreméltó könnyedséggel feltételezett, annak vizsgálatához a mai szellemtörténet alig mer közeledni, mert tisztában van kutatóeszközei fogyatékoságával s mert úgy érzi, hogy a történetírás ma még a kezdet kezdetén álló tudomány. Nehéz feladat is a népszellem működését megállá-

pítani s megoldására bizonyára csak egy jövőendő generáció vállalkozhat, amikor a világnézettörténelmet már éppen úgy lemosolyogják, mint napjainkban a pozitívizmust.

Eckhart eléggé bebizonyította tanulmányában, hogy ő végső célul azt óhajtja vizsgálni, milyen hatást gyakorolt főleg a középkor szelleme a magyar jogi intézmények fejlődésére s a „népszellem“ meghatározását ő is később következő feladatnak érzi. Mindebből, ismételjük, Eckhart bírálói semmit sem értettek meg. Ők megdöbbenek, hogy évtizedes — szerintünk elavult — módszerük nem modern többé s megütköztek, hogy a mai szellem-történeti irány követője félredobja elképzeléseiket és teóriáikat.

A legérzékenyebben Eckhartnak az „ezeréves magyar alkotmányt“ illető megjegyzései érintették őket. Ezek a megjegyzések éppen csak súrolták a szentkorona-tan Timon-féle magyarázatát, de mégis igen alkalmasak, hogy általuk mindenki tisztultabb fogalmakhoz juthasson el. Eckhart ugyanis helyesen mutatott rá, hogy a magyarság nem fejleszthette ki Szent Istvántól kezdve minden külföldi hatástól függetlenül a maga „alkotmányát“ s cseh, lengyel analógiákra utalva ügyesen hívta fel a figyelmet, hogy a korszellem, a világnézet, ezen probléma tárgyalásánál sem kapcsolható ki.

Bár szokatlan eljárás egy ismertetés keretében újnak tetsző megállapításokat tenni, legyen szabad rövidebbre fogva előadnunk, hogyan gondoljuk el a szentkorona-tan problémájának kielégítő megoldását. Az közismert, hogy e tan, amelyet tudatosan Verbőczy fogalmazott meg, a magyar rendiség államszemlélete volt. Szerintünk az a leglényegesebb, hogy először az alappal, a középkori magyar rendiséggel jöjjünk tisztába, amelynek produktuma volt a Verbőczy által rendszerbe foglalt tan. Előbb tehát egy társadalomtörténeti kérdést, a magyar rendi társadalom kifejlődését kell tisztázni s csak azután következhet az ideológia lényegének a megállapítása. Ennek a társadalmi fejlődésnek az előadása nem könnyű feladat, mivel, tudvalevőleg, XIV—XV. századi társadalomtörténetünk terén érdemleges munka még nem folyt s pl. a rendi, feudális, hűbéri kifejezések használata körül is az elképzelhető legnagyobb zűrzavar és önkény uralkodik. Nincs még az sem tisztázva, hogy hol, mely korban kereshető a magyar rendi társadalom kezdete. Szemben Hóman Bálinttal, aki közismert magyar történetében már a XIII. században rendiséget talál s szemben a vele azonos felfogású Eckharttal, szerintünk a magyar rendi társadalom a XIV. század végén kezd kialakulni. Ezt megelőzőleg egy másik társadalomtörténeti korszak van; hogy ez hogyan nevezhető, az most mellékes, mert nem tartozik tárgyunkhoz. A rendi fejlődés elég lassú, de állandó és következetes. Gyorsabbá válik Mátyás idejében, aki maga tervszerűen igyekszik a köznemesség súlyát megnövelni s a halála utáni események, a Jagelló-korban, már a teljesen kibontakozott rendiség képét mutatják.

Az előadottakból gyanítható, hogy egy specifikus rendi

államszemlélet nem lehetett uralkodó, mielőtt maga a rendiség kifejlődött volna. De magának az ideológiának az eredete is a XIV. század végére utal. A szentkorona-tan nem más, mint a késő középkorban mindenütt uralkodóvá lett organikus államtannak egyik válfaja. Ez pedig tudvalevőleg Paduai Marsilius nevéhez fűződik, aki elsőnek fektette azt írásba. Ez a tan sok más gondolat-elemmel, így pl. a középkori társadalomszerződés-felfogással együtt egyik része volt az akkori világnézetnek; sokan ismerték tehát, mondhatni, „benne volt a levegőben“. A magyar talajról megindult rendi fejlődés és az említett gondolatok párhuzamosan haladtak, közben időnkint találkoztak is, míg végül Verbőczy, a politikai események hatása alatt, tudatosan összeolvasztotta őket. A párhuzamosság korántsem jelenti, hogy a pálya az anyag és szellem útja volt. Paduai Marsilius nem a „Szellem“ végrehajtó közege volt, mert előtte az olasz városállamok — tehát adottságok — képe lebegett, amikor az államot organizmusnak fogta fel, viszont a magyar rendiség keletkezésénél, mint minden társadalmi fejlődésnél, szellemi okok is hatottak. Ilyen ok volt az egyházban a pápai abszolutizmus ellen fellépő demokratikus mozgalom, amely az egyetemek szellemi arisztokráciája és a püspökök részéről indult meg s amely a conciliarizmus neve alatt ismeretes. Csak így érthető meg, szellemi okok közvetlen hatásával, pl. Mátyásnak a rendiség iránti hajlama, a kor követelményei iránti fogékonysága — az osztrák és sziléziai történetírást ezt jobban ki is szokta emelni, mint mi! — s hogy társadalompolitikája is ilyen célú lett. Mátyás ugyanis, saját szavai szerint, Vitéz János tanácsára utalt át bizonyos ügyeket a rendek hatáskörébe, Vitéz pedig szoros barátságban állott Aeneas Silviuszal, a zsinati demokratikus ellenzék egyik vezérével. Ismételjük, a politikai események, a Jagelló-kor állapotai kényszerítették azután ki, hogy Verbőczy írásba foglalja az új magyar államelméletet. A tehetetlen király helyett, hogy az anarchia elkerülhető legyen, az uralkodó fogalmát állította oda minden jog forrásául. Ez a fogalom, amelynek szimbóluma a szentkorona, az állam központja, az ország egységének őrzője, széthullásának megakadályozója. Amit a gyenge király személyes képességével el nem érhetett, azt most mind a szentkorona végezte el. Így lett misztikus hatalommá, amely engedelmességet követel a leghatalmasabb főúrtól és kardinálistól is; — maga volt az állam. A köznemesség, a Mátyás által pártfogolt rend volt, Verbőczyn keresztül, a magyar felfogás megfogalmazója. Nem az uralomvágy vezette, sem őt, sem Zápolyait, ezt mutatja egy egész egyszerű szövegösszehasonlítás. Verbőczy hármaskönyvének történetiszemléletét Thuróczy János krónikájából merítette. Ebből egyszerűen kimásolta a szkitákról szóló részt, amely szerint a szkiták communitásai választják rektorukat, aki az igazságot szolgáltatja. Ezzel a tudós hagyománnyal igazolta, hogy a magyar királyválasztás ősrégi szokás. Kihagyta azonban a szövegátvételnél azokat a szavakat, amelyek szerint a rektort, ha igazságtalanul ítélte, a communitas megfoszthatta tisztségétől.

Ebből a mondatból könnyen kifejleszthette volna azt a tant, hogy az uralkodó, ha alkalmatlan, detronizálható. Ezt azonban nem tette meg, annak jeléül, hogy az anarchia felidézése távol állott tőle.

Nem ok nélkül emeltük ki a köznemesi pártnak — közkeletű szóval hazafiasnak nevezhető — eljárását. Jelezni akartuk, hogy felesleges az a különben érthető aggodalom, mintha minden tudományos revízió, átfogalmazás feltétlenül a nemzeti hagyományok és ideális erők csökkenését jelentené. A gentry-szellemnek, amely ma is uralkodik közvéleményünkön, nincs oka fájlalni, hogy a szentkorona-tan későbbi keletű, mint ahogyan Timon tanította. Előadásunk szerint e tan már keletkezésével nemzetmentő szerepet játszott el; a teljes széthullástól, anarchiától óvta meg az országot, holott a régi felfogás szerint egy boldogabb, zavartalan országban merült fel, deus ex machina-ként. A régi felfogás szerint a tant személytelen, ősi ösztönök fejlesztették ki, az újabb szerint a legközvetlenebb ok az a harc, amelyet a mai közvélemény szellemi őse, a köznemesség a politikai érvényesülésért vívott, de ugyanakkor belátása és józansága is. Sokkal emberibb ez a magyarázat, amely amellett elismeri, hogy a történelem forrágában értékes morális erők is érvényesülhettek. Ismételjük, nincs semmi ok idegeskedésre. Akadhatnak, akik az etikai magasztolat az amoralitással tévesztik össze, a „történelem átértékelését” azonban jónak ésszel senki sem képzelheti úgy, hogy ez oly vágyak szabadjára engedését jelentené, amelyek csak egy célt ismernének: beszennyezni minden nemest s emberit és mindenben csak a gyűlöletet keltőt, a megvetésre méltót látni meg.

A szentkorona-tanról elmondottakat bárki megállapíthatta volna, ha a szellemi, társadalmi és politikai fejlődést megvizsgálja. Sajnos, erre a kevés fáradtságra sem érdemesítette senki, sőt a közjogászok, a jelek szerint, ezentúl sem hajlandók erre a tudományosabb útra térni, hanem Eckhart első helyes útmutatásai után is megelégszenek a régi teóriák variálásával. Idézzük erre vonatkozólag Molnár Kálmán tanulmányát.¹ (29. l.):

„A szent korona tana vagy elmélete nem jogtétel, nem jogszabály, amit a tudományos kritikát kiálló források valamelyik adatából lehet kiolvasni, hanem *tudományos rendszer, tan, elmélet*. A tudományos kritikát kiálló alkotmányjogi források sok-sok adatainak összevetéséből, szellemtörténeti és jogászai értelmezéséből és értékeléséből jutunk el a sok részadat nagy szintézisére, vagyis a szent korona elméletére. És pedig nem „a tudományos kritikát kiálló források adatainak” semmibevételével vagy figyelmen kívül hagyásával, hanem *azok felé emelkedve*”. A tudományos kritikát kiálló források adatainak összedobált cefréjéből az adatok lelkét kivonatolva, a jog-

¹ Alkotmánytörténeti illúzió-e a magyar alkotmányfejlődés jellegzetes közjogi iránya? Reflexiók Eckhart Ferenc „Jog és alkotmánytörténet” c. dolgozatára. Pécs, 1931. 80 59 l.

² Az aláhúzás Molnártól származik!

tudomány szűrőjén átszűrve és lepárolva. Ez a tiszta párlat, a konkrét adatok nagy szellemtörténeti és jogelméleti szintézise : a szent korona tana.“

S ezután következik a szentkorona tanának története, korszakokra osztva, melyek közül az első az etelközi vérszerződéssel veszi kezdetét . . .

Molnár állításait sikerrel cáfolta meg már Erdélyi László, aki tanulmányának¹ bírálat utáni, pozitív részében ugyanazt az eredeti, egészen magában álló és sajátos állást foglalta el, amelyet már korábbi munkáiban is megszoktunk tőle. A szentkorona-tant egészen más kapcsolatokban látja, mint fentebb előadtuk. Jellemzően „szentkoronás magyar feudalizmusról“ beszél és ennek kezdetét pontosan 1205-re teszi, vagyis a tant II. Endre koronázási esküjétől datálja, amelyben ez megfogadta, hogy „a szentkorona örökségeit épségben megőrzi.“ Ezt az esküt „egyesek közjogi okosságának“ tulajdonítja, amely, mint Anonymus vérszerződés-elméletével szembeni reakció, megmentette az ország egységét. Talán nem túlozunk, ha azt mondjuk, hogy Erdélyinek ezt a bámulatosan eredeti felfogását csak igen kevesen fogják a magukévá tenni.

A közjogászok, mint Erdélyi kritikájából is kitűnik, mereven ragaszkodnak a túlon túl régihez s mert a romantika epigonjai a népszellemtörténeti fogalmakhoz nacionalista jelszavakat csatoltak, szövetségeseket és támogatókat találnak a politikusokban és általában abban a közvéleményben, amely a nemzeti eszmét egyedül magának szeretné kisajátítani. A borongós hangú, nemzetféltő kijelentéseknek hosszú sorát lehetne idéznünk annak illusztrálására, hogy milyen aggodalmakat ébresztett fel Eckhart tanulmánya. Egyesek elnevezték eljárását „új Jásziizmusnak“, mások pedig megsiratták, hogy „durva kézzel megint letörtek egy szép illúziót a magyar ifjúság lelkéből.“ Fenyegetésképpen felvetették a tervet, hogy a budapesti egyetemen meg kellene szüntetni az alkotmánytörténeti katedrát, ha onnan a kifogásolthoz hasonló tanítás hangozhat el. Még az igazságügyminiszter is szükségét érezte, hogy elítélő kritikájával a parlamentben kifejezést adjon a jogászai közvéleménynek. Nem azt kifogásolta, hogy Eckhart, a professzor olyan tanokat hirdet, amelyek tudománytalanok, hanem hogy „oly szellemet visz be a magyar jogtörténet tanításába, amely a magyar jogászai lelkülettől és az általános magyar jogászai gondolkodástól idegen.“ Nem arra figyelmeztette, hogy máskor előbb a szakkörökkel vitassa meg kutatásainak eredményeit s csak azután közölje azokat a nagyközönségnek szánt tanulmányban, hanem arra intette, hogy „várja meg azt az időt, amikor a magyar közvélemény hajlandó elfogadni az ő érveinek súlyát, amikor meg tudja győzni a magyar közvéleményt arról, hogy tanítása megfelel a magyar jogászai közvéleménynek.“ A tudósnak és professzor-

¹ Az ezeréves magyar alkotmány. A szegedi egyetem „Acta“-jában, IV. k. 1. füzet. Szeged, 1931. 8° 28 l.

nak, akinek erkölcsi kötelessége minden mellétekintet nélkül a tudomány előbbrevitelén fáradozni, ezt az intést adta: „(V)akodjék olyan lépést tenni, amelynél szemben találja magával a magyar jogászi közvéleményt és a nemzeti érzés legbensőbb részét, amely olyan szentély, ahol nem szabad kopogtatni annak, aki nem rendelkezik még azzal a judiciummal, amelyre szüksége van.“ Mondanunk sem kell, hogy mindez a tudomány halálát jelentené. A közvélemény nem lehet a tudomány kerékkötője. A tudománynak nem az a hivatása, hogy a közvéleményhez igazodjék, hanem hogy új utakat mutatva előljárjon. Az idézett miniszteri kijelentések a magyar tudománytörténet szomorú lapjává tennék az Eckhart-vitát, ha szintén hivatalos és illetékesebb részről, Klebelsberg gr. kultuszminiszter nyilatkozatában, nem találtuk volna azoknak hathatós ellensúlyozását. A Magyar Tudományos Akadémia főttkára pedig az 1931-i nagygyűlésen a legerélyesebben vizsgálta azt a kísérletet, hogy a politika beleavatkozzék a tudomány hatáskörébe. Széchenyi hagyományainak szellemében hangzottak el, a legilletékesebb helyen, a szavak, amelyek az egyetemi tanítási szabadság biztosítását követelték és el is oszlatták azt a szorongó és leverő érzést, amelyet az idézett kijelentések mindazokban kelthettek, akik a tudomány és a szellem primátusságát vallják.

A jogászi közvélemény felháborodásának alapja — ezt el kell ismernünk — nem a rosszindulat, hanem a meg nem értés, amely bizonyos alapismeretek ignorálásából származik. A parlamenti nyilatkozat aligha gondolt arra, hogy amikor ilyesfélét mondott: „a magyar jogalkotó génuszban őserő lakozik és a magyar közjogi szellem változatlanul fejlődik tovább“ — akkor romantika-requisitumtól, százegynéhány éves elképzeléstől vezette magát. Aktív politikusoktól és a napi kormányzati ügyek intézőitől bizonyára nem várható, hogy különös fogékonysággal rendelkezzenek az újszerűvel szemben s éppen ezért a jogtörténészek és közjogászok kötelessége volna, hogy megértve az ösztönzéseket, hozzá fogjanak a „jogászi közvélemény“ átalakításához. A vita azonban azt mutatja, hogy éppen a legérdekeltebb szakemberek ragaszkodnak a legmerevebben a régi módszerhez s nekik van a legkevesebb hajlamuk újat tanulni. Oly szomorú jelenség ez, amely — sajnos — nemcsak a tudományos élet egyes területein tapasztalható.

Mályusz Elemér

Géfin Gyula: A szombathelyi egyházmegye története. Szombathely, 1929. 8° I—II. kötet 445 l. és 526 l.

A szombathelyi egyházmegye Mária Terézia egyházi igazgatási reformjának köszönheti megszervezését. Az új alapítású egyházmegye történetével eddig nem foglalkozott egyháztörténetírásunk, ami annál kevésbé feltűnő, hiszen régebbi *ultra* visszatekintő egyházmegyéink közül is vannak mindmáig történeti feldolgozás nélkül. Géfin Gyula kétkötetes munkája a püspökség másfél százados jubileumának köszöni létrejöttét s

dicsérettel kell emlitenünk, hogy szerzője az alkalmi műveknél megszokott felületes témakezeléstől teljesen ment maradt, fáradságos munkával, gondos anyaggyűjtéssel maradandó becslő művet akart alkotni.

Munkájának főereje a gazdag anyag, amelyet összegyűjtenie sikerült. Gondosan átbúvárolta a szombathelyi levéltárak és könyvtárak anyagán kívül az esztergomi hercegrímási, a budapesti Országos Levéltár, a bécsi Staatsarchiv, Hofkammerarchiv s az azóta jórészt elpusztult osztrák belügyi levéltár anyagát is. A római levéltárak anyagát a szerző könnyen mellőzhette, hiszen a püspöki quinquennális jelentések fogalmazványait megtalálhatta Szombathelyen is, érdemleges anyagot legfeljebb a nunciusi jelentésekben talált volna, de ezek sem olyan lényegbe vágó fontosságúak, hogy figyelmen kívül hagyásuk a teljességet illetőleg hátrányosan érezhető lenne.

Az irodalom felhasználását illetőleg is igyekezett a szombathelyi egyházmegye történetére vonatkozó gyérszámú publikációt összegyűjteni és felhasználni. Jelentősebb hiányt műve itt sem mutat fel.

Az egyházmegye történetét a szerző a püspökök életrajzainak keretében foglalja össze. Bár a katolikus egyházi hierarchia és egyházi alkotmány természeténél fogva a püspök tényleg reányomja egyéniségének bélyegét az általa kormányzott egyházmegyére, e módszer mellett mégis mindig maradnak az egyházmegye életében olyan intézmények vagy jelenségek, amelyek e keretbe nem illeszthetők be. Érezte ezt Géfin is, mert munkájában külön fejezetet szentel a káptalan, a papnevelés az iskolaügy történetének, hasonlóképen külön tárgyalatja a papság irodalmi munkásságát, valamint háborús szereplését is. Nem helyeselhető azonban, hogy Géfin úgy ezeknek a fejezeteknek, mint pedig a püspöki életrajzok egyrészét (Balassa Gábor, Szenczy Ferenc, Szabó Imre, Hidassy Kornél, István Vilmos) munkatársaira bízta. Ez mindenképen az egységes felfogás rovására vezet és szükségképen ismétléseket hoz magával, mint itt is a papnevelés története és az egyes püspökök életrajzai között. Legkevésbé sikerült ötlet volt pedig Szabó Imre életrajzát Füssy Tamásnak a *Tájékoztató* 1881. évi május—júniusi számaiban megjelent életrajzi vázlata nyomán csaknem változatlanul lenyomatni. Füssy tanulmánya megleghangú nekrológ volt, éppen nem alkalmas tehát arra, hogy ennek a liberális szellemű püspöknek helyes megítéléséhez vezessen bennünket.

Révész Imre egyébként elismerő hangú, részletekbe menő kritikájában (Protestáns Szemle, 1930, 181—8 ll.) azt kifogásolja, hogy a szerző pusztán gazdag anyagot hordott össze, anélkül, hogy anyagát értékelte, szellemtörténeti szintézisbe foglalta volna össze. S Révész kritikájában több szempontot említ, amelyet Géfinnek figyelembe kellett volna vennie. Azt hisszük, hogy mindezek és még más hasonló, Révész által nem említett, de tényleg meglévő hiányok Géfin munkájában egy olyan szem-

pontra vezethetők vissza, amellyel újabbkori katolikus egyháztörténeti művekben minduntalan találkozunk. Géfin csupa kegyes főpapot állít elénk, jellemzései híjával vannak az egyéninek. Nem állítjuk, hogy pártosságból elhallgatna valami kedvezőtlenet hőseiről, de kétségtelen, hogy anyagát igyekszik úgy csoportosítani, ítéleteit úgy levonni, hogy az olvasó előtt egy kegyes, hazafias, római szellemű főpap álljon. Így azután valóságos ikonográfiai sablonokkal dolgozik, annyira egyforma nála a püspökök és az irodalomban vagy az egyházi életben szerepet vivő papok képe. Ahol mégis valami mai szemmel gáncsolni való hibát talál, ott valósággal védelmükre kell. Ez a felfogás, — amely nem egyedül Géfinnél található meg, sőt nála még kisebb mértékben jelentkezik — felfogásunk szerint merőben tudománytalan és tulajdonképen a szereplő személyek történeti értékelésének a meghamisításához vezet. Minden a történelemben szereplő személy csakis a saját korának szellemi, politikai, egyházi s gazdasági viszonyaihoz mérten értékelhető. A josefinizmus, majd később a liberalizmus korában és szellemében élt és működött püspök, vagy pap nem írt, nem cselekedhetett úgy, ahogy azt ma, a Vaticanum és az azóta meghozott egyházi belső reformok után paptól vagy püspöktől elvárhatni. Géfin is, mások is ezt tévesztik gyakran szem elől, ezért keresnek jámbor és kegyes főpapokat ott és akkor, ahol a viszonyoknak és a korszellemnek megfelelően nem is találhatnak. Ezért mennek el érzéketlenül érdekes és fontos irodalmi jelenségek mellett (pl. jansenizmus, racionalista teológiai felfogások), amelyek pedig feltétlenül beletartoznak az egyháztörténetbe. A német egyháztörténetírás ezen a sablonokhoz ragaszkodó módszeren már régen túl van, elég legyen itt csak a Ketteler püspökről szóló irodalomra rámutatni. A papság irodalmi működésének bibliográfiai összeállítása magában véve nagyon hasznos ugyan, de nem elégséges a papság teológiai felfogásában előálló fejlődés megismeréséhez. Itt sokkal részletesebben kellett volna foglalkozni nemcsak az egyes teológiai munkák tartalmával, hanem azok forrásaival is.

De nem akarunk tovább gáncsoskodni; Géfin rendkívül hasznos és maradandó értékű munkát végzett gazdag anyagának gondos összegyűjtésével és aprólékos rendszerezésével. Ami szintézisének fogyatékosságát illeti, ez elsősorban nem az ő hibája, hanem az általános felfogásban gyökerezik. Ennek javulását csak akkor remélhetjük, ha a magyar katolikus egyház újkori történetének eseménytörténeti kerete már nagyjában fel lesz tárva, s a tények maguk fogják kikényszeríteni az új szintézis szükségességét.

Tóth László.

Netoliczka, Oskar : Beiträge zur Geschichte des Johannes Honterus und seiner Schriften. Festgabe der evang. Stadtpfarrgemeinde Kronstadt an den Landeskundeverein anlässlich der Vereinstage im September 1930. Kronstadt, 1930. Verlag des evang. Presbyteriums A. B. 8°, 64 l. 5 képpel és 2 térképpel.

— — Der Bullingerbrief an Honterus und Martinus Hentius Transylvanus. Honterus Buchdruckerei und Verlagsanstalt der evang. Landeskirche A. B. in Rumänien. Hermannstadt. 1931. 8. 14 l. 1 hasonmással.

Az érdemes Honterus-kutató, aki Honterus válogatott műveinek kiadásával megbecsülhetetlen szolgálatot tett a magyarországi reformáció historikusainak, első terjedelmesebb füzetében készülő monografiájának előmunkálatait tárja elénk. Mindenekelőtt Honterus baseli kapcsolatait ismerteti, ahol az erdélyi szász reformátornak 1530—34-ben alkalma volt arra, hogy igazán beleélje magát a reformáció légkörébe és személyes érintkezés útján (Oecolampadius, Münster) is jelentős ösztönzéseket kapott saját reformátori munkásságához. A bázeli tartózkodástól időrendben visszafelé haladva Netoliczka tárgyalja Honterus bécsi, augsburgi és krakói tanulmányveit, hogy azután Szent Ágoston hatását vizsgálva vallásosságának kialakulásában reformációi iratainak helyes megértéséhez jusson. Legközelebb áll hozzánk a bécsi évekről szóló szakasz (23—29. l.); az erdélyi szász reformátor érintkezése az egyetemi körökkel, szűkebb és tágabb értelemben vett honfitársaival, a befogadott — egymástól meglehetősen távol álló — művelődési elemek egymásmellettisége értékes támpontot ad a magyarországi, Mátyás utáni humanizmus megértéséhez is. Tudományunk a magyar humanizmust lényegében még ma is olasz befolyásra vezeti vissza, igazán ideje lenne már, hogy tisztán lássuk a mozgalom különféle, egymástól itt-ott erősen eltérő irányait és beleállítsuk a középeurópai szellemi élet fejlődési menetébe. Ennek a szellemi életnek egyik középpontja pedig a bécsi egyetem volt, ahová humanistáinkat is ezer szál fűzte. Abel Jenő forrásközlései és Huszti József úttörő tanulmányai után közvetve Netoliczka is útmutatást ad a további kutatásra. Tanulságos a Szent Ágoston hatásáról szóló szakasz is, amellyel párhuzamba állítható Szent Ágoston kultusza Erasmus hívei között Felsőmagyarországon a XVI. század első felében. Egyébként Szent Ágoston a század végén a melanchthonisták és orthodox Luther-hívek között lezajlott dogmatikai harcban mindkét részről elismert és sokat idézett tekintélyként szerepel.

A közölt levelet Bullinger svájci reformátor írta 1543-ban Honterushoz Hentius Márton nagyszebeni lelkész, majd szász-sebesi esperes sugalmazására, hogy a túlságosan lutheri irányba terelődő erdélyi szász reformációt és egyházat megnyerje Zwingli táborának. A benne vázolt erdélyi viszonyok s a megvitatott dogmatikai kérdések jellemzően tárják fel a XVI. század vallástörténetében egymás mellett és egymás ellen ható irányokat, de különösen jellemzőek azokra a nehéz küzdelmekre, amelyeket Honterus egyházának meg kellett vívnia, míg saját reformátori iratainak általános rendelkezéseitől az Unglerus-féle *Formula*-hoz (1572), az ágostoni hitvallásnak az erdélyi szász egyház számára megszerkesztett szigorúan lutheri szellemű és minden részletkérdésre kiterjedő származékához eljutott.

Pukánszky Béla.

Bernát Gyula: A magyar jobbágyszabadság eszméiről 1790—1848. Budapest, 1930, 8° 192 l.

Tipikusan szellemtörténeti téma, egyike annak a kevésnek, amelyeknél a gazdaságtörténet terén is érvényesíteni lehet a most divatos történetírási szempontokat. Mert ha valahol, úgy elsősorban itt lehet rámutatni arra, hogy a gazdasági életre és annak minden ágára milyen hatással lehet és lehetett már a múltban is a gazdasági materiától látszólag teljesen független szellemi termék, egy eszme, amely eredetileg filozófusok agyában fogamzott meg és mint filozófiai igazság indult el meghódítani a világot.

Am nem elég csupán az érdekes és „szellemtörténeti” tárgyat megkeresni: meg kell hozzá keresni a feldolgozandó forrásanyagot is. Bernát Gyula — sajnos — csak az előbbi tette meg.

A magyar történetírás metodikájának — ha szabad magunkat így kifejezni — ma már egyik alaptétele, hogy a magyar történeti eseményeket nem szabad elszigetelt jelenségeknek tekinteni és a sokszor egész világosan látható külföldre vezető szálakat követve, a történetírónak meg kell keresnie a magyar események külföldi kapcsolatait, nem ritkán rugóját is. Ezt ma már nemcsak a szakemberek, hanem a művelt olvasóközönség is annál inkább megkívánhatja, mert a magyar történetírónak ilyen esetben rendszerint gazdag külföldi irodalom áll rendelkezésére, amelyből játszva választhatja ki a magyar tanulmánynál használható néhány legjobb munkát.

A szerző kétségtelenül tudatában volt ennek és nyilván az olvasó ilyen irányú igényeit kívánta kielégíteni azzal, hogy könyve első fejezetének első felében (5—18. l.) három lexikon-cikk és egy nemzetgazdaságtani munka egyetlen fejezete alapján bemutatja „a nyugateurópai államokban fennállott mezőgazdasági birtoklái és termelési rendet” — amivel aztán a jobbágyszabadsági eszméiről nyugati irodalmából búcsút is vesz. Eszméiről lévén szó, az olvasó valóban áramlat erejét, keletkezését, elterjedését kívánja érezni, átérteni — amihez lexikoncikk adatai nem elégségesek.

Adós maradt a felelettel a szerző a másik önkénytelenül felmerülő kérdésre is: hogy miért és mikor települt át hozzánk ez az idegen növény. A dolgozat nem szól arról, hogy az 1790—91. évi országgyűlés idején a jobbágyszabadság felszabadításának gondolata már erős gyökeret vert nálunk: gróf Batthyány Alajos, Hajnóczy József, Nagyváthy János, hogy csak a legjelesebbeket említsük, kétségtelenül szélesebb rétegek felfogásának voltak tolmácsolói, amikor a jobbágyszabadság védelmére és kifejezetten felszabadításáért is tollat ragadtak.

Nem ismeri meg az olvasó ebből a munkából a jobbágyszabadsági eszméiről itthoni terjeszkedésének, térfoglalásának és hatásának a történetét sem. Igaz, hogy a szerző által felhasznált forrásanyag alapján ilyesmit nyújtani nem is lehetett.

Az első fejezet második részében közismert dolgokat mond el a szerző a magyar jobbágyszabadságról, törvények és három, az

1830—40-es években megjelent munka alapján ; a következő fejezetben — kizárólag a corpus iuris és a nyomtatott országgyűlési naplók és iratok alapján — ismerteti „az 1790-től 1830-ig tartott országgyűlések és az úrbérrendezés kérdését“, majd Schwartner és Fényes mezőgazdasági statisztikai adatainak ismertetése után egyenként bemutatja Szapáry, Berzeviczy, Skerlecz és Tessedik közgazdasági munkáit, továbbá Korizmicznak „Mezei gazdaságkönyve“ alapján rámutat az 1848 előtt fennállott „pallérozott gazdaságokra“, amihez a Magyar Kurir 1805. évfolyama, továbbá Pethe Ferenc, Csaplovics és Paget angol utazó adatai alapján még két és fél lapnyi megjegyzést fűz, hogy aztán végül Berzeviczynek „De conditione et indole rusticorum“ című munkáját, illetve az e körül az „Ungarische Miszellen“-ben keletkezett polémiait, majd Wesselényinek „Balítéletek“ című könyvét ismertette tényleg rátérjen („A figyelem a jobbágycéldés felé kezd fordulni“) a magyar jobbágycéldés tárgyalására. A szerző ebben a fejezetben Balásházy Jánosnak 1829 és 1830-ban megjelent két munkáját (amelyek egyébként a jobbágyszabadság kérdésével nem foglalkoznak), továbbá a Nemzeti Gazda 1817. évfolyamát is idézi.

A munka gerincét „A fontolva haladás“ fejezet alkotja, amely „Széchenyi agrárpolitikai programját“, továbbá az 1832—36. évi országgyűlés úrbéri javaslatát és annak tárgyalását tartalmazza ; a fejezet első részének Széchenyi Hitel-e és Stádium-a, második részének pedig az országgyűlés kinyomtatott naplói és iratai a kizárólagos forrásai. A fejezetet befejező „az 1839/40. évi országgyűlés és az örök válság“ tartalmú rész adatait végül az illető országgyűlés jegyzőkönyveiből, továbbá a Bodnár—Gárdonyi-féle Bezerédj-életrajz II. kötetének 255. lapjáról veszi a szerző. A könyv utolsó fejezete „Az alaktalan jövő eszméi“ címet viseli (hogy miért volt „alaktalan“ ez a jövő, hiába keressük benne) és „Az 1840-es évek birtokpolitikai agitációja : küzdelem a múlt öröksége ellen“ s „Az 1847/48. évi országgyűlés megszünteti a jobbágyság intézményét“ alcímmel két részre tagozódik. Forrásait Dessewffy „Alföldi levelek“ című munkája, a gróf Batthyány Kázmér által „Robot és dézsma“, címmel kiadott három pályamunka, Széchenyi „Adó és két garasa“, a Pesti Hirlap 1841—42. évfolyama és végül az 1847—48. évi országgyűlés kinyomtatott írásai képezik. A könyvet záró „Befejezést“ inkább összefoglalásnak lehetne nevezni.

Szükségesnek tartottuk a könyv tartalmának ilyen felsorolását, hogy az olvasóra bízassuk annak megítélését : vajjon most, a magyar történetírás renaissance-idején szabad-e, lehet-e ilyen forrásanyag, ilyen tudományos felkészültség alapján „gazdaságtörténeti“ munkát közrebocsátani ? Hiszen — hogy csak a közismerteket említsük — a szerző Acsádinak „A magyar jobbágyságtörténete“, Kautzknak „A nemzetgazdasági eszmék története Magyarországon“, Grünwaldnak „Régi Magyarország“ és „Új Magyarország“, Ballaginak „A politikai irodalom 1825-ig“, Horváth Mihálynak „Huszonöt év Magyarország történetéből“ című

munkáját sem említi és egyébként sem tudtuk felfedezni, hogy az ezekben elszórt szempontokat, sőt adatokat Bernát Gyula hasznosította vagy figyelembe vette volna.

Ilyen körülmények között a szerzőnek azokat az újszerű és meglepő megállapításait, hogy pl. Oláh Miklós a XV. században írta munkáit (54. l.), vagy, hogy a magyar nemesek „a mezőgazdasági termelés érdekében közvetlen fizikai munkával“ (értsd: földműveléssel) nem foglalkoztak (19. l.), vagy pedig: hogy az 1832—36. évi országgyűlés „túlnyomórészt nemesekből álló rendi országgyűlés“ volt (114. l.) — nem tekinthetjük tollesuszamlásnak.

Az a tárgyalási mód pedig, ahogyan a szerző az 1832—36. évi országgyűlésnek úrbéri vitáját előadja, az újabb magyar történetírásban teljesen egyedülálló.

Köztudomású ugyanis, hogy az 1832—36. évi országgyűlésen az úrbéri kérdés mindjobban magára vonta a közfigyelmet, a napirenden szereplő többi ügyet lassan egészen háttérbe is szorította s az ország legnagyobb státusfőfiai és szónokai — Bezerédj, Balogh, Klauzál, Beöthy, Felsőbüki Nagy, Kölcsey, Deák Ferenc — legremekebb beszédeiket ez ügyben mondták. Bernát Gyula az országgyűlés követei közül csak egynek, Deák Ferencnek a nevét ismeri, a vita többi szónokait csak mint „Barsmegye követét“, „Pestmegye követét“, „Nyitramegye második követét“ szerepelteti, azért, mert „maguk az 1832—36. évi országgyűlési naplójegyzetek is mellőzik a követek nevének megjelölését s miután az általam használt naplópéldány (a Nemzeti Múzeum példánya) közelebbi felvilágosításokat ebben a tekintetben nem tartalmaz ...“ (3. l.)

Azt hisszük, a laikusok számára is felesleges volna magyarázni, hogy az mit jelent. Hiszen az eszme tipikusan az emberi agy szüleménye, nem pedig egyes területek, főleg közigazgatási egységek mesterségesen produkált terménye: de különben is abból, hogy a szerző a követek megyéjét és nem magukat a követeket nevezi meg, az olvasó a leghalványabb fogalmat sem nyer arról, hogy a jobbágyszabadítási eszméket kik képviselték az országgyűlésen. A szerzőnek ez az eljárása annál meglepőbb, mert — mint a bevezetésben maga mondja — az ilyen tárgyalási mód lehetetlenségére már könyvének közrebocsajjtása előtt felhívták figyelmét s a dilettantizmusnak ezt a kiáltó jegyét ideje lett volna munkájából eltüntetni.

Igy csupán csak annyit tudunk meg ebből a munkából, hogy a jobbágyszabadítási eszmék 1848 előtt otthonosak voltak nálunk. Ezt azonban eddig is tudtuk.

A könyvhöz Czettler Jenő írt nagyon sok jóakaratról tanusító előszót.

Pleidell Ambrus.

Tzenoff, Gantcho: Die Abstammung der Bulgaren und die Urheimat der Slaven. Eine historisch-philologische Untersuchung über die Geschichte der alten Thrakoiillyrier, Skythen, Goten, Hunnen, Kelten, u. a. Berlin—Leipzig, Gruyter, 1930. 4°, X és 358 ll.

A legnagyobb német kiadócég fényes kiállításban becsátotta közre ezt a kötetet, amelynek, sajnos, semmiféle értéke sincs. „Es war vor 23 Jahren — kezdí előszavát a szerző — als ich zum ersten Male auf Quellen stieß, aus denen hervorgeht, dass die Bulgaren vor den Slaven in Thrakien und Illyrien ansässig waren. . . . Nach jahrelanger Arbeit kam ich zu dem endgültigen Ergebnis, dass die heutigen Bulgaren die direkten Nachkommen der alten Thrakoillyrier sind, sowie dass eine Invasion östlicher barbarischer Völker tatsächlich nicht stattgefunden hat.“ Ez a Tzenoff tantétele; bizonyítási eljárását jellemezzék a következő példák. Mommsen a *Chronographus* a. 354 kiadásához feldolgozta a közös forrásra visszamenő, de későbbi *liber generationis*-okat. Ezek egyikében (Mon. Germ. Hist., auct. ant. I 105, 77) áll a *Ziezi. ex quo Vulgares* passzus. Ebből következik szerinte, hogy már Kr. u. 354 előtt ismeretesek a bulgárok (5 l.). Ugyanitt Konrad Miller, Die ältesten Weltkarten, III. füzet, I. tábla nyomán abba a csalódásba esik, hogy az egyházatya Hieronymustól világtérkép maradt ránk, amelyen a „*Mesia hec et Vulgaria*“ felírás szintén azt jelentené, hogy már Hieronymus idején, tehát a IV. században mai hazájukban vannak a bulgárok. De még sokkal csodálatosabb dolgok jönnek. Ha a bulgárok betöréseit említik az írók a dunai tartományokba, akkor ebből kisüti, hogy ezek ott laknak már ósidóktól, ósbalkániak az avarokkal együtt (18 és 20 l.); a gótok is ugyanez a társaság tulajdonképpen (29 l.). A Kuphis folyó a thrák Bosporusnál van (7 l.), a kaukázusi Albania nem más, mint a balkáni Albánország és „daraus folgt, dass die Hunnen ebenso alte Illyrier, wie die Albaner sind“. A Dnyeszter bennszülött neve, a *Var*, neki a — Vardar, ugyanazon töből, mint pl. — „Temesvár“ (68 l.). Az Araxes nem más, mint a Hebrus (96 l.), a Tanais nem a Don, hanem magyarországi folyó (104 l.) stb. Közben kiderül, hogy „die mittelalterlichen Goten und Hunnen nichts weiter sind, als Herodots Skythenkönige und Skythenknechte.“ (121 l.) Folytatni nem érdemes: lapról-lapra folyton ezek a szédületes felfedezések tolonganak. Érthetetlen, hogy a munka Berlinben kiadásra kerülhetett.

Alföldi András.

Uhlirz, Mathilde: Handbuch der Geschichte Österreichs und seiner Nachbarländer Böhmen und Ungarn. Begonnen von Karl Uhlirz. I—II. I. Graz—Wien—Leipzig. Universitäts-Buchhandlung Leuschner & Lubensky. 8°, 701 l.

Az osztrák történettudomány nem szűkülökdi sem az osztrák történet részletes összefoglaló feldolgozásaiban, — amilyenek Huber—Redlich, vagy akár Krones, később Uhlirz K. által is átdolgozott, nálunk is jólismert és a magyar történetírást is nagyban előmozdító nagyszabású művei — sem rövidebb összefoglaló kézikönyvekben, mint ugyancsak Huber és Krones vagy Luschin és Werunsky munkái.

E díszes sort folytatja Uhlirz Matildnak, a gráci egyetemi

könyvtár tisztviseelőjének s Uhlirz Károly lányának, atyja hagyatéka felhasználásával készült Ausztria, Magyarország és Csehország történetét előadó kézikönyve.

Uhlirz műve a középkort csak röviden, aránylag az őskornál is rövidebben tárgyalja: így a magyarokról szóló fejezetekben is. A középkorban nagyjából csak a főbb politikai eseményeket adja elő, elég részletesen az egyes koronátartományok kialakulását, a tartományúri kormányzás, majd a rendiség megszervezését s legalaposabban az osztrák hercegi kancellária nagyfontosságú történetét. Kiterjeszkedik természetesen a társadalmi s gazdasági állapotokra is. Talán legértékesebb e részben a középkori osztrák, majd magyar és cseh történetírás rövid vázlatos előadása.

A mindhárom ország történetére sorsdöntő 1526. évtől kezdődő újabb kort aztán sokkal részletesebben ismerteti. Aránylag a legkisebb teret itt a politikai és hadi eseményeknek szánja, a XVII. századtól kezdve úgyszólván a fősúlyt a gazdasági viszonyokra s a kormányzás történetére helyezi.

Nagy érdeme a műnek a szellemi művelődés aránylag elég beható előadása. Minél előbbre halad, annál részletesebbé válik, addigi szárazabb recitációját melegebb hangok színesítik, az addig tárgya mögé szerényen rejtőző író egyénisége mindinkább előtérbe lép, résztvesz az előadottakban. Már a XVIII—XIX. századi Ausztria szellemi és gazdasági kultúrájáról gyönyörű körképet ad és szinte személyes élményként írja le a monarchiára sorsdöntő 48-as forradalmak „megrendítő eseményeit, melyek mélységes tragikumát csak mi, a Habsburg-monarchia összeomlásának szemtanúi és túlélői tudjuk megérteni”. Csak természetes, hogy az összeomlás által Magyarországgal egyforma mértékben sújtott Ausztria multját is csak a ma nehéz problémái szerint ítéli meg. Ennek Uhlirz is teljes tudatában van, midőn azt mondja, hogy „a történész felfogása és érzései nagymértékben korának hangulatától függenek, úgyhogy ez megint történeti forrásként használható fel.” Így benne is vegyül a monarchia iránti, még az összeomlás előttről áthozott szimpátia a német birodalomhoz való csatlakozás törekvésének ellentétes szempontjaival, melyeket szerző éppúgy nem tud kiegyenlíteni, mint a német nemzeti érzés s a monarchia többi nemzeteinek nacionalista ellentéteit.

Ez utóbbi talán módszertani okokra vezethető vissza: a szerző a magyar és cseh történetírás eredményeit átveszi, ami ideálisan objektív eljárás ugyan, mégis bizonyos disszonanciát okoz a mű egységében. Lehet azonban aggodalmas ígyekezet is: mindenkinek igazságot szolgáltatni.

És mi magyarok sem a megértés, sem az igazságos megítélés hiányát nem vethetjük szerzőnek szemére. Történetünket természetesen aránylag a legrövidebben tárgyalja a három országé között. Bőven ismerteti a magyarok eredetét, rövidebben a honfoglalást és nyugati kalandozásokat, jó összefoglalást ad a középkorról, míg az újabb korban természetesen a magyarok történetét egybeszővi a másik két országéval.

Igen nagy kár, hogy szerző műve közvetlenül Hóman Bálint és Szekfű Gyula Magyar története előtt jelent meg s azt fel már nem használhatta, másfelől, hogy csak a németnyelvű magyar történeti műveket használhatta, melyekből természetesen nem lehet teljes képet kapni a magyar történeírás eredményeiről. Megérzik ez a magyarok eredetét, de még inkább a középkori magyar történetírást tárgyaló fejezetein. Innen van, hogy a német kultúra hatását és a német telepítések jelentőségét is túlbecsüli. Ami a mű legérdekesebb részét tevő reformkor (az osztrákok Vormärze) és a 48-as események megítélését illeti, itt csak hálával fogadhatjuk ideális objektivitását. Széchényiről pl. még magyar történetíró sem írhatott volna szebben; és a szerző finom lelke meghorzad, mikor a forradalom leverése utáni szörnyű ítélkezésekről szól. Itt nem menti az ifjú fejedelmet sem: „Megrázó elképzelni, hogy egy 19 éves uralkodó arra az elhatározásra juthatott, hogy vérengzéssel és halálítéletekkel alapozza meg hatalmát.”

Történetkutatóra talán legértékesebb része a műnek szinte tökéletesnek mondható bibliográfiája. Csak aki maga is dolgozott ezen a téren, tudja kellőképp méltányolni Uhlirz Matild hatalmas teljesítményét. Igen használhatóvá teszi a könyvet az a beosztás, hogy a főbb események a betűtípussal is kiemelt külön fejezetekben vannak tömörítve, míg a részletesebb előadás jegyzetekbe kerül. A jegyzetek nem csupán könyvcímek, hanem tájékoztatók egy-egy probléma jelen állásáról, a kutatás számára igen használhatóan összefoglalva.

Kíváncsi volna, hogy Uhlirz Matild kitűnő munkája nálunk szélesebb körökben is ismertebb legyen. Mert a magyar ember műveltségéhez hozzátartozik a német birodalom, Itália, Anglia s talán még Franciaország történetének ismerete; a szomszédos Ausztriáról (s Csehországról) azonban aránylag igen keveset tudunk.

Ausztria és Csehország történetét olvasva a művelt magyar maga is rájönne a hasonlóságokra s kölcsönhatásokra, a mi és szomszédaink története között, ami végeredményben a magunk önálló vonásainak megismerésére vezet.

Bartoniek Emma.

Schünemann, K.: Die Entstehung des Städtewesens in Südost-europa. Südosteuropäische Bibliothek. I. Band. Breslau u. Oppeln. Pribatsch's Buchhandlung. É. n. 8°, 149 l.

Helytörténeti kutatásunk néhány példát kivéve még nem becsüli meg a városalaprajzokat, mint forrásokat olyan mértékben, ahogyan azt megérdemelnék az elérhető eredményeknél fogva. A kellő értékelés hiányának egyik oka talán az, hogy még nincsenek mintaszerű feldolgozásaink. Olyan tanulmányok, amelyekből mindenki láthatná, hogyan lehet az alaprajzokat úgy felhasználni, hogy vizsgálatukból ne csak szűkkörű topográfiai megállapítások következzenek,¹ hanem az egész városi fejlődést megvilágító hipotézisek.

¹ Mint pl. Ortvány T.: Pozsony város utcái és terei. 1905.

Külföldön már gazdag irodalom foglalja össze azokat az eredményeket, amelyekhez gondos, sokszor verejtékes részlet-kutatások során alaprajzok felhasználásával jutott el a tudományos vizsgálódás. Látjuk ezt például Lavedan könyveiből,¹ aki a francia kutatás megállapításait összefoglalva és a várostörténet lényegét illető minden kérdéstről elméleti útbaigazításokat nyújtva, igen fontos szerepet tulajdonít az alaprajzoknak. A különféle településformák osztályozásánál közli az elméleti fejtegetéseit példákkal illusztráló városok alaprajzát és más, ilyen szempontból értékesíthető forrásokat, így képes ábrázolásokat, domborműveket, vázlatokat. Vagy legújabban W. Uhlemann egy hosszú összefoglaló referatumban² ismerteti a német tudományos kutatás mai állását, egyúttal megjelölve azokat az új feladatokat is, amelyek éppen az egyes monográfiákban már elért eredmények alapján tűzhetők ki. Mindezeket az eredményeket tehát, — ezt hangsúlyoznunk kell — olyan forráskutatás, gyűjtés és publikáció tette lehetségessé, amely már régebb idő óta intenzíven folyt. Történelmi társulatok és egyéb tudományos vállalkozások munkájának eredményeképpen így alakult ki már szinte külön tudományág gyanánt a planográfia, mely az alaprajz tanulmányozás elméletét adja.

Nálunk még az előkészítő munkálatok terén sem történtek lépések s így nem is csoda, hogy a külföld szép sikereket felmutató módszereit úgyszólván meg sem kísérelhettük magyar anyagon alkalmazni. Ez szolgáljon mentségünkre, ha az alábbi sorokban egész röviden vázoljuk, mit lehet elérni alaprajzok segítségével.

Elméletileg átgondolt, tudatos és kifinomított alaprajz-kutatási módszerrel rekonstruálni lehet a városkialakulás körülményeit, a fejlődés legfontosabb tényezőit, valamint ezeknek egymásra gyakorolt hatását s így következtetéseket lehet levonni a városi élet összes megnyilvánulásaira. Legelőször is megállapítható, hogy tervszerű telepítés-e valamely város, előre elgondolt terv, vállalkozó szervezet ténykedése játszik-e közre a kialakulásban, vagy pedig minden mesterséges beavatkozás nélkül, csupán a meglevő adottságokból fejlődött ki. Az első esetre utal a városalaprajz szabályos formája, elrendezett utcahálózata központi fekvésű piactérrel vagy templommal, tervszerű erődítéssel. Az utóbbi esetben szabálytalan az alaprajz, az utcák rendszertelenül haladnak és az épülettömbök is rendszertelenül csoportosulnak egymás mellé. Fontos további teendő a telep központjának a megállapítása, mely a város első magjával tekinthető. A központra úgy lehet legbiztosabban ráakadni, ha figyeljük az utcák irányát, a legfontosabb épületek helyét. A fejlődés kiindulási pontjának megállapítása feleletet ad arra a kérdésre, hogy milyen

¹ Histoire de l'urbanisme és Qu'est-ce que l'urbanisme? 1926. Paris.

² Stand und Aufgabe der Stadtplanforschung. Vierteljahrsschrift für Sozial- u. Wirtschaftsgeschichte. 1931.

tényezőnek volt fontos szerepe a város kialakulásában. Ahol pl. egy vár a központi mag, ott először az épült fel s a mellette lévő suburbium csak későbbi eredetű. Ha piac körül történt a település, akkor kereskedőelemekhez fűződik az alakulás.

Nagyon sok esetben különféle elemekből tevődik össze egy-egy város fejlődése. Állhat ugyanis a város eredetileg teljesen különálló részekből, várból és suburbiumból, rendszeres kereskedő településből és külön falvakból. Az egykori különállásra még az összeolvadás után is lehet következtetni az alaprajzból. Továbbá az alapítás idejére, az alapítók nemzetiségére, a lakosság foglalkozására is feleletet kaphatunk. A legrégibb telepek többnyire rendszertelenek, míg a tervszerű települések egy-egy nagyobb periódusra vonatkozólag hasonló alapformát mutatnak. Szláv telepek többnyire rendszertelenek, a németek ellenben szabályosak. Állattenyésztéssel foglalkozó városok utcái szűlesek, mert ezek az utcák egyszersmind csordahajtó utak is. Viszont kimondottan iparral, kereskedelemmel foglalkozó telepek utcahálózata tömött és kertes, nagyobb telkek nem laposítják el a várost, mint ahogyan azt Debrecen példájából látni.

Az elmondottakon kívül még messzebbremenő, a város életébe mélyebben belenyúló feladatokat is meg lehet oldani alaprajzok segítségével. A topográfiai változásokat ugyanis úgy is tekinthetjük, mint a jogi, gazdasági, társadalmi fejlődés kísérő jelenségeit. Mivel a fejlődés szerves összefüggés, egységes egész, egyik megnyilvánulásból következtetés vonható le más jelenségre. Tehát a különböző telepeknek topográfiai kapcsolatából, elhelyezkedéséből, egymáshoz való viszonyából a város belső életének megnyilvánulásait olvashatjuk ki. Fontos annak a megállapítása, hogy a piac körüli házak, boltok kiknek a tulajdonában vannak? Kevés polgár kezében-e, akik a város vezető rétegének, esetleg egy vállalkozó szervezet tagjainak tekinthetők s akik mellett minden más elem ki van zárva a birtoklásból, vagy pedig földesúri, káptalani jogigények is figyelembe jöhetnek-e. Az ilyen megállapításokhoz természetesen az alaprajzokon kívül egyéb forrásokat is fel kell használni. Mert a kutatás csak akkor lehet eredményes, ha minden más adatot is segítségül hívunk és összefüggésbe hozunk egymással. Igen fontos megjegyezni, hogy alaprajzkutatáson nemcsak az a vizsgálati módszer értendő, amikor meglevő vázlat, rajz, régi térkép alapján kísérjük figyelemmel a fejlődést, hanem amikor topográfiailag értékesíthető írott forrás vagy plasztikus ábrázolás felhasználásával rekonstruáljuk a város területi elhelyeződését. Ilyen írott forrásul kínálóznak a számadáskönyvek, adólajstromok, újabb időből a tanácsi jegyzőkönyvek stb. Fr. Rörig, akit ma Németországban a középkori várostörténet legkiválóbb specialistájának tekintenek, a lübecki piacot s az azt körülvevő kereskedőkamarák fekvését pl. számadáskönyvek alapján rekonstruálta. Középkori városokról az alakulás utáni időből rendszerint nem maradtak fenn alaprajzok, illetőleg ilyenek nem is készültek. A hiányt csak rekonstrukcióval

lehet pótolni, azaz minden felhasználható adatot értékesíteni kell, hogy a kialakulás idejére és annak egyes fokozataira következtethessünk. A német kutatók nem szokták sajnálni a fáradságot, hogy előbb XVI. századi alaprajzot rekonstruáljanak s azután ennek segítségével lépésről-lépésre haladjanak visszafelé az eredetig, még pedig sokkal biztosabban, mintha csak krónikákra és okleveles adatokra volnának utalva.

A visszakövetkeztetéseknel azonban igen óvatosan kell eljárunk. Az adatoknak hosszabb perioduson át hézagtalannak kell lenniök, mert csak így jogosítanak fel bennünket az adottságoknak a korábbi időkre való átvitelére. A helyes vizsgálódásnál arra is kell ügyelni, hogy amikor az alaprajz alakulásra következtetünk, a történelmi és földrajzi tényezőket egyformán vegyük figyelembe. A geográfiai tényezők el mellőzése súlyos hiba lenne, de ugyanígy a történelmi adottságok elhanyagolásával sem lehet megoldani a fejlődés problémáját.

Magyar tollból származó feldolgozás városainkról, mely a fenti szempontok érvényesítésével készült volna, még nincsen. Eddig az alaprajzkutató irányt főképp Győrffy István nagyrértékű és instruktív tanulmányai képviselik. Az alföldi kertes városok, továbbá Nyiregyháza és Debrecen településformájának elemzésénél arra ad példát, hogy az alaprajzokat egyéb forrásokkal hogyan kell harmoniába hozni. De még ő sem kísérelte meg, hogy a fejlődés minden megnyilvánulását alaprajzkutatósi módszerrel tükröztesse vissza.

Schünemann Konrád az első, aki alaprajzokat figyelembe véve általános, összefoglaló képet ad városainkról, úgy tekintve azokat, mint a nyugati kultúrhatás egy részét. Szerinte a magyarországi városok belesorozhatók Délkelet-Európa azon várostípusai sorába, amelyek a XII. században megindult tervszerű német várostelepülés folytatásának tekinthetők a közép- és alsódunai államokban. Tagadja, hogy önálló magyar városalakulásról a középkorban szó lehetne, hangsúlyozza azonban, hogy a német hatás Magyarország határain túl már magyar közvetítéssel érvényesült a Balkán-félszigeten. Helyesen állapítja meg, hogy teljes fejlettséggel rendelkező középkori városunk kevés volt, ugyanígy jól jellemzi a falu és város közötti határok elmosódottságát is s fejtegetései általában összhangban vannak a magyar történetirodalom eredményeivel. Princz Gyulának a hajdú városok és a keleti turkesztán városok közötti kontinuitást bizonyító elméletét felesleges is annyira cáfolnia, mivel annak tarthatatlansága Győrffy vizsgálatai alapján már úgylis kétségtelenné vált.

Egy-két helyen téved, így a magyar tanyavilág kialakulását egy századdal későbbre teszi, mint ahogyan az valóban végbe ment.¹ Majd amikor a törökvilág korabeli városainkról ad összefoglaló áttekintést, túlnagy jelentőséget tulajdonít Heinrich von Ottendorf művének. Ez a kéziratban levő munka 24 vázlatot,

¹ L. Föld és Ember. 1930. 75 l. Szabó István kritikája.

tervet, színes képet, alaprajzot, leírást tartalmaz a Buda és Belgrád közötti erődökről. Eperjessy Kálmán¹ megfigyeléséből azonban az tűnik ki, hogy Ottendorf rajzai meglehetősen gyors és felületes munkával készültek s sok tévedés mutatható ki bennük, tudósításai nem mentesek túlzásoktól, úgy hogy a szerzőnek nem lett volna szabad teljesen reájuk támaszkodnia.

Könyvének második, nagyobb részében Schünemann Esztergom középkori kialakulásával foglalkozik és ezzel valóban mintát ad arra, hogyan kell alaprajzkutatási módszerrel, visszakövetkeztetéssel középkori várostörténetet megírni. Nehéz feladatát a lehető legsikeresebben oldotta meg. Esztergom középkori történetére vonatkozólag sem a legújabb, sem a XVI. századi alaprajzok nem adnak útbaigazítást, mert a város többször elpusztult, teljesen átalakult, úgy hogy a mai Esztergom semmi összefüggésbe sem hozható a törökvilág korabeli várossal, ez pedig nincs kontinuitásban a középkorival. A török világban keletkezett Palánk területén végzett kutatások szerint (a Palánk a régi belső város helyére tehető) egészen más utcahálózat emelkedett a középkori városrész fölé. Így először elszórt adatokból kellett azt az alaprajzot megszerkesztenie, amelyet más, el nem pusztult európai városokban a XVIII. századi térképek is még elég hűen őriztek meg, azután a forrásanyagnak a lehető leggondosabb felhasználásával és a város kialakulását előmozdító összes tényezőket figyelembe véve rekonstruálta Esztergom fejlődését. Megvizsgálta a legfontosabb hatóerőket, belevilágított az alakulás folyamatának bonyolult mozzanataiba, a különböző jogigényeknek és érdekeknek összeütközésébe.

Hipotézisei alapján a következőképen körvonalazódik Esztergom kialakulásának a képe. Római és szláv település romjain Szent István alatt kezdődik a város újabb élete, amikor felépül a királyi vár és az érseki rezidencia. Ezek mellé csatlakoznak az egyházi és királyi szolgánépek telepei s suburbium fejlődik. Ezekben jelölhető meg a várost kifejlesztő hatások egy része. Külföldi források szerint Esztergom már a XII. században kereskedő város. Schünemann a fizikai adottságokat vizsgálva pontosan kimutatja az ősi piac helyét a várostól délkeletre, ahol a Kisduna alkalmasabb a kikötésre, mint a főág. Forrásadatokból, fizikai helyzetből, országútfekvésből, a legrégebb templomelnevezésből, a város és a környék birtokviszonyaiból következtetve megállapítja, hogy a vízi úton lezajló kereskedésnek volt a természetes adottságok közül legnagyobb szerepe a város kialakulásában. Majd megállapítja, hogy a királyi várnépeknél, káptalani jobbágynál, zsidó-negyednél, rendszertelen kereskedő településnél fontosabb szerepe volt a város fejlődésében egy tervszerű kereskedő településnek, mely a XII. század második felében ment végbe. Bár ez a francia telep csak egy része volt a városnak, nagy jelentősége a város további fejlődésében plasztikusan domborodik ki fokozatos tér-

¹ Kézirati térképek Magyarországról a bécsi levéltárakban. 1928.

hódításával. Ugyanis a latinusok előbb jogi, azután lassankint gazdasági téren is egyedüli képviselőivé válnak a királyi városnak. A hosszas harcokból, amelyek a káptalan jogigényei miatt folynak a piac és város egyes részeiért és jobbágaik kiváltságos helyzetének kivívása végett, világosan körvonalazódik, hogy a különbözõ érdekeknek az összeütközése hogyan halkul el a polgárság győzelmével, s hogyan válik egységessé a többféle elemből összetevődő város.

Ezt a várossá fejlődést oklevelek alapján rekonstruálta Schünemann. Ahol a magyar adatok nem vezettek végleges megoldáshoz, ott külföldi analógiákhoz fordult. Súlyos mulasztást követett azonban el, amikor munkájához nem csatolta a rekonstruált város utcahálózatának vázlatát. Ez az eljárása egyenesen érthetetlen. Így a különben igen éleselméjű és végtelen szorgalommal kidolgozott rekonstruáló munka topográfiai eredményei összefolynak az olvasó előtt és nincs is módjában a munka helyességét ellenőriznie. E mulasztás ellenére Schünemann elmélyített és kifinomított módszerrel megírt könyve nagy nyeresége helytörténeti irodalmunknak. Azzal ugyanis, hogy a mindenoldalú forrásfelhasználás és kombináció segítségével úgy sikerült Esztergom fejlődését, annak belső életét megrajzolnia, hogy a topográfiai keretből kiindulva, azokból magától értetődően adja a jogi, gazdasági és szociális jelenségek magyarázatát, az alaprajzkutatói irány módszerét is megismerteti. Nagyon szükséges volna, hogy a városfejlődéssel foglalkozó helytörténetjeink legalább ebből a könyvből igyekezzenek az újabb, modern irányzattal megismerkedni. Elidegenítőleg hat azonban a könyvnek fölényeskedő hangja és az a törekvése, hogy a Latinus-vallón egyezést saját megállapítása gyanánt igyekszik feltüntetni, amidőn Auner Mihálynak alapvető értekezését¹ csak fejtegetései végén egy jegyzetben eldugva (115. l.) említi fel. A külföldi olvasót, aki nem ismerős a magyar történetirodalomban, ez félrevezetheti. De különben is Schünemannnak sokkal nagyobb érdemei vannak, sem hogy szüksége lehetne arra, hogy minden állítása saját kutató munkája új eredményének tünjön fel.

Varga Johanna.

Brunner, Otto: Die Finanzen der Stadt Wien von den Anfängen bis ins 16. Jahrhundert. (1929. 462. l.)

Sailer, Leopold: Die Wiener Ratsbürger des 14. Jahrhunderts. (1931. 531. l.) — [*Studien aus dem Archiv der Stadt Wien. N. 1—2 és 3—4. (Deutscher Verlag für Jugend und Volk Ges. m. b. H., Wien.)*]

A Bécs város középkori forrásanyagán alapuló, legújabban megjelent gazdaságtörténeti tanulmányok Magyarország szempontjából igen fontosak. A régebbi bécsi forráskiadványok, a „Quellen zur Geschichte der Stadt Wien“ ugyanis meglehetősen elhanyagolták a középkori gazdaságtörténeti forrásokat és így

¹ Századok, 1916. 28. l.

nem voltunk kellőképpen tájékozva ennek a számunkra oly fontos gazdasági központnak középkori gazdasági strukturájáról. Míg Németország nyugati nagyvárosainak középkori gazdasági életét hasonló részletstudiumok már régen alaposan megvilágították, a Magyarország középkor gazdasági életében oly nagy szerepet játszó Bécs belső gazdasági és társadalmi helyzetéről aránylag keveset tudtunk. Ez annyival károsabb volt, mert a középkori magyar gazdaságtörténetnek, nagy szegénységében, még analógiákért is a távoli Nyugatra kellett vándorolnia, holott bizonyos, hogy a magyar, — főképen a nyugatmagyarországi városok, — középkori gazdasági élete majdnem teljesen Bécs hatása alatt állott. Sajnos ezek a nyugatmagyarországi városok ma majdnem mind cseh megszállott területen vannak és így a kutatás meglehetősen nehézze vált. De közülök a legfontosabbnak, Pozsonynak, levéltára ma már hozzáférhető és a magyar Sopronnak forrásanyagát a Házi-féle kiadvány általánosan ismertté tette, úgyhogy remélhetjük, hogy a bécsi gazdaságtörténeti munkák hatása alatt, kutatóink csakhamar ezeknek a városoknak középkori belső gazdasági életét megvilágító tanulmányokkal fognak a nyilvánosság elé lépni. Pozsony középkori gazdaságtörténetének ismertetéséhez az alapköveket már Kováts Ferenc rakta le,¹ de sajnos az épület máig sem épült fel. A többi várossal, azok belső gazdasági életével, úgyszólván egyáltalán nem foglalkoztak historikusaink. Pedig itt is nagy segítségünkre lehetnek a Fejérpataky által már a múlt század 80-as éveiben kiadott városi számadáskönyvek, melyeket a magyar gazdaságtörténeti irodalom, sajnos, alig méltatott figyelemre.

Legérdekesebb mindenesetre Pozsony lenne. Ez a város, — véleményünk szerint, — a középkori történet egyes korszakaiban jelentőségben Béccsel vetekedett és gazdasági élete, határvárosi jellegénél fogva, az általános gazdaságtörténeti megítélés szempontjából is sok új adatot és megvilágítást nyújthatna.

A bécsi tanulmányok közül a régebbi, *Otto Brunner* könyve, a középkori bécsi városi pénzügyeket ismerteti, igen nagy alapos-sággal és talán kissé túlzó részletességgel.

A munka bevezetésében egyrészt Bécs általános politikai és gazdasági helyzetével és a középkori pénzvviszonyokkal foglalkozik, — kiemelve a magyar arany forint jelentőségét; — másrészt az általános pénzügyi berendezkedéssel, melynek hatósága, csakúgy mint a középkori magyar városokban, a városi tanács által választott kamarás volt. Ennek a kamarási hivatalnak a differenciálódása Bécsben a XV. század 2. felében következett be.

Ezeknek a kamarásoknak számadáskönyvei, adóelszámolások stb. képezik Brunner munkájának főforrását. Igen érdekes, hogy a bécsi vámosok elszámolásai nem maradtak fent. Ezzel

¹ Kováts: Városi adózás a középkorban, Nyugatmagyarország áruforgalma. Die Handelsverbindungen zwischen Köln und Pressburg im MA. stb. stb.

szemben komoly tanulmány tárgya lehetne, pénzügytörténeti szempontból is, a pozsonyi harmincadosok fentmaradt elszámolása.¹

A pénzügyeket magukat Brunner két főcsoport szerint tárgyalja, a bevételek és a kiadások csoportja szerint. A bevételek ismét több tételből állnak; itt tárgyalja Brunner az adókat, amelyeket rendesekre és rendkívüliekre tagol. A rendes városi adón kívül, amelyet Brunner szerint Bécsben zsidók és idegenek nem fizettek,² a bécsi városi polgárok vagyonadó és mustadó fizetésére voltak kötelezettek. A rendkívüli adók közé, a hadi adón kívül, amelyet háború esetén fizettek a bécsiek, a kényszerkölcsönöket (Zwangsanleihen) sorozza. Ezeknek a kényszerkölcsönöknek a kérdése azonban, véleményünk szerint, nem ilyen egyszerű. Közülök csak nagyon csekély számú az, amely az adók sorába tartozik. A város ezeket többnyire kihelyezett nagyobb kölcsönök céljaira vette fel és a kölcsönadott összegeket polgárainak vissza is fizette. A középkori polgár igen szívesen adott kölcsön a városnak, gyakran olyankor is, ha nem kérte. A középkori városok ilyen takarékpénztárszerű jellegére a középkori kutatók nem egy esetben mutattak rá.

A bevételek között tárgyalja Brunner, a vámokon kívül, a sóelosztásból, továbbá a városi felügyelet alatt történő borkimérésből, — melyeket monopoliumoknak nevez, — eredő jövedelmet. Itt szerepelnek a díjakból, illetékekből befolyt jövedelmek, amelyeket a város telekkönyvi bevezetéseikért, okmányok kiállításáért stb. szedett. Ez illetékek között egyik legjelentősebb tétel az újonnan letelepedett polgároktól szedett díjak, tanulmányozásuk a középkori városi társadalomtörténet, a polgárok fluktuálásának vizsgálata szempontjából igen érdekes volna. Brunner, témájánál fogva, természetesen nem tér ki erre. A büntetés- és vásárpénzekon kívül jelentős jövedelme van a középkori városnak még föld-, illetve házbirtokaiból is. Ahogy Brunner könyvéből meg tudjuk állapítani, ez Bécsben sokkal kevésbé volt jelentős és fontos jövedelem, mint pl. Pozsonyban vagy Sopronban.³

Saját üzemeiből, Brunner szerint, Bécs városának nem volt jövedelme, csupán a város építkezéseinek stb. voltak a város szolgálatára.

Véleményünk szerint, helytelenül tárgyalja Brunner a bevételek sorában az uralkodótól, Bécs esetében az osztrák hercegektől kapott pénzösszegeket. Maga Brunner is rámutat ugyanis arra, hogy ezek tulajdonképpen kölcsönök visszafizetésül

¹ „Rechnungen der Mautherren sind nicht vorhanden“ (49. l.). Kováts „Nyugatmagyarország áruforgalmában inkább csak kereskedelem-történeti szempontból foglalkozik ezekkel a számadásokkal.

² Lásd ezzel szemben Kováts: „Városi adózás a középkorban“, Pozsony ellentétes adózási berendezkedését.

³ Ortway: Pozsony város története. Házi: Soproni oklevéltár, passim.

szolgáltak. Brunner könyvének egyik lényeges hibája, hogy a városi pénzügyeknek, a *késő középkorban*, erősen a kölcsönügyleteken való alapulását elhanyagolja; ez nyilvánul meg ennek a tételnek a tárgyalásában is.

A bevételek közt szereplő tételek, a városi polgárság önkéntes adományai és a város által rendezett ünnepségek díjai stb. mellett, a város által eladott árukból és a pénzváltásból eredő jövedelmeket tárgyalja még Brunner. Igen érdekes, hogy úgy látszik, Bécs nem foglalkozott áruknak eladásával és vételével, mint ezt pl. a magyar városoknál látjuk. Ez utóbbiak ugyanis árukat kölcsönre vásároltak és készpénzben adtak el, ami kamatmegtakarítással járt.

A kiadások felsorolásánál elsősorban a városi hatóságok céljaira szolgáló kiadásokat tárgyalja, mely alkalommal kitér a városi tanács és a vezető testületek fejlődésének kérdésére. Véleményünk szerint ez a kitérés nem szolgál Brunner munkája egységének javára, hanem növeli annak, amúgyis kissé a szétesésre való hajlamát.

Úgy látjuk, hogy ezek a hatósági célokat szolgáló kiadások eléggé jelentéktelenek voltak, csakúgy, mint a gazdasági politikai célúak. Ez utóbbiak a vásárfenntartás, mérték- és súlyrendezésben merültek ki. Az iparpolitika és az erre szolgáló kiadások, mint ez általánosan ismert, a középkori városokban, a céhek kezében voltak és Bécs nem kivétel ez alól a szabály alól. Iskolázási ügyekre, egészségügyi és jótékonyossági célokra is aránylag csekély összegeket költ a középkori város.

Legjelentősebb kiadási tétel az uralkodónak szolgáltatott adók és ajándékok, amelyeknek alakulását és fejlődését részletesen tárgyalja a szerző. Úgy látjuk azonban, hogy itt is egy kissé összezavarja a kölcsönök és a tényleges ajándékok és adók kérdését. Külpolitikai és reprezentációs kiadások közé sorozza az előkelő uraknak kijáró ajándékokat, esetleges megvesztegetéseket, az ezeknek vagy az uralkodónak ünnepségekre adott összegeket stb., továbbá a többnyire gazdaságpolitikai célú követségekre kiadott, egyáltalán nem jelentéktelen összegeket.

Brunner könyvének egyik legérdekesebb része, a hadi célokra szolgáló kiadások tárgyalása. E cím alatt a középkori hadviselésnek a városokban történt átalakulásával foglalkozik, hogy t. i. miként lép a személyes hadkötelezettség helyére a zsoldosereg, melynek fenntartása, különösen az új fegyvernemek feltűnése után, a város pénzügyeinek egyik legfontosabb tétele.

A város építkezéseinek és az erre szolgáló kiadásoknak tárgyalása után tér rá Brunner a városi kölcsönüzletekre. Ez a rész egyike a leggyöngébbeknek könyvében. Annak a téves felfogásnak a hatása alatt, hogy a kánoni kamattilalom keresztényeket kizár a kölcsönüzletekből, arra a következtetésre jut, hogy kölcsönöket a XV. század 20-as éveig a város csak zsidóktól vett fel.¹ Ma

¹ Die Formen des mittelalterlichen Kredits sind durch das kanonische Zinsverbot, das dem Christen das Zinsennehmen nicht

már, Kulischer és mások műveinek megjelenése óta, jól tudjuk, hogy a XIV. században, a középkori nagyvárosokban már általánosan elterjedt pénzgazdaság idején, a kölcsöngazdálkodás sokkal erősebb volt. Magára Bécsre vonatkozólag ezt Sailernek most tárgyalandó könyve bizonyítja a legélesebben. Nem hihetjük el tehát, amit Brunner Bécsnek aránylag csekély mérvű kölcsönügyleteiről mond.

Hiánya még Brunner könyvének, hogy a város pénzügyi politikájának alakulását, annak fejlődését a legrégebb időktől a XVI. századig, véleményünk szerint, eléggé nem hangsúlyozza. Ezeknek a hiányoknak ellenére, Brunner műve, hihetetlenül nagy forrásismerete, végtelen pontos és alapos feldolgozási módjánál fogva, nélkülözhetetlen lesz mindenki számára, aki a középkori várostörténet vagy akár csak gazdaságtörténet bármely részével is foglalkozik.

Leopold Sailernek, a sorozat 3—4. számaként megjelent munkája sokkal kisebb területet ölel fel és sokkal kisebb igényekkel is lép az olvasó elé, mint Brunner könyve.

Tulajdonképeni célja, hogy a már Lothar Gross által pénzarisztokráciának tartott bécsi tanácspolgárok XIV. századbeli helyzetét és főképen a családi összefüggéseket tisztázza. A munka legnagyobb részében (531 oldalból több mint 370 oldalon) tényleg a tanácspolgári családok leszármazásával, minden egyes polgár személyére külön kitérve, foglalkozik. A bevezető részben azonban egy igen érdekes és a középkori gazdaságtörténet szempontjából kevésbé megvilágított kérdésre tér rá: a polgári vagyonok és azok eredetének kérdésére. Megállapítja, hogy a tanácspolgárok vagyonának nagy része a pénzüzletekből eredt. Rámutat arra, hogy Bécsben már a XIV. században a leggazdagabb polgári osztálynak nem kellett földbirtokkal rendelkeznie.¹ továbbá, hogy a tanácspolgárok sorában igen ritkán fordulnak kézművesek elő.² A kereskedelem és a pénzüzletek alkotják tehát a XIV. századi bécsi polgár vagyonának alapját.

Tárgyalja Sailer a különböző pénzkölcsönzési formákat, rámutat a járadékvásárlásnak az úgynevezett Burgrecht formájában való tökefelhalmozó jellegére és egy igen érdekes összeállításban mutat rá arra, hogy a pénzkölcsönzők sorában a XIV. században, legjelentősebb összeggel, Bécs legelőkelőbb társadalmi osztálya, a tanácspolgárok, szerepelnek.³ Ezzel mintegy

gestattet, bedingt. Verzinsliche Darlehen konnten ursprünglich fast nur bei Juden aufgenommen werden. (411. l.)

¹ Dass die Fähigkeit städtisches Grundeigentum zu besitzen, für unseren Zeitraum, nicht mehr als das ausschlaggebende Kennzeichen zur Zugehörigkeit zur Erbbürgerschaft angesehen werden kann. (50. l.)

² Selten sind unter den bis 1396. nachweislichen Ratherren die Handwerker. (64. l.)

³ Tanácspolgárok és hozzájuk közeleső körök 50 esetben 8208 font kölcsönt nyújtottak, míg zsidók 58 esetben 5468 fontot és az összes többi kölcsönnyújtók 76 esetben 9241 fontot. (158. l.)

cáfolatát adja Brunner fentebb említett állításainak, amelyekkel a bécsi városi pénzkölcsönzés csekély voltát igyekszik bizonyítani.

Sailer munkája szintén rendkívül érdekes magyar szempontból is. A bécsi tanácspolgárok közt számtalan olyan egyéniséggel találkozunk, aki Magyarországon, főképp Pozsonyban, de Budán is, nagy szerepet játszott. Sailer ugyan azt állítja, hogy a Magyarországgal való kereskedelembe a tanácspolgárok nem vettek részt,¹ de ennek az állításnak oka csupán az lehet, hogy Sailer nem ismeri a magyar forrásokat. Az Eslarn, Poll stb. családok igen jelentős szerepet játszanak a középkori magyar városok gazdasági életében is.

A bécsi források közt, amelyek Sailer munkájának alapjául szolgáltak, megemlíti a bécsi „Testamentsbuch“-ot. Egy ilyen hasonló rendkívül érdekes és talán a bécsinél teljesebb végrendeleti jegyzőkönyvgyűjtemény áll Pozsonyban rendelkezésünkre,² amelynek alapján a pozsonyi polgári vagyonok kérdése teljesen tisztázható volna és egy a Saileréhez hasonló munka világos képet festhetne a középkori magyar városok polgárainak társadalmi és gazdasági helyzetéről.

Lederer Emma.

Lovarini, Emilio : Autobiografia di Luigi Ferdinando Marsili, messa in luce nel II. centenario dalla morte di Lui dal comitato Marsiliano. A bolognai tudományos Akadémia kiadása, Bologna, 1930. 262. l.

1930 nov. 1-én mult 200 esztendeje, hogy Bologna európai hírnű tudós fia, Marsili Alajos Ferdinánd gróf örökre lehúnyta szemeit. Halálának évfordulójáról nemcsak szűkebb hazája, Bologna, hanem Magyarország is méltóképpen megemlékezett. A szegedi tudományegyetem, Itália követe és Bologna város hivatalos és tudományos köreinek képviselői előtt pedig ünnepély keretében emlékezett meg az első tudományos Alföld-kutatóról, akinek érdemeit Berzeviczy Albert méltatta; a pécsi egyetem és a budapesti Corvin Mátyás Társaság is ünnepélyes ülések keretében áldoztak Marsili emlékének. Bologna bizottságot küldött ki, amely többek közt elhatározta, hogy a kétszázéves forduló az ünnepeltre vonatkozó publikációk közzétételével is emlékeztetéssé teszi. Így jelent meg Marsilinek eddig csak kéziratban lévő önéletrajza, mely a bolognai egyetemi könyvtárban őriztetik.

Ez a nevezetes forrásmunka, amelyet a magyar kutatók már eddig is többször használtak, s amelyet Marsili első életrajzírója, Fantuzzi, bőven kiaknázott, bennünket igen közelről érdekel, hiszen telve van magyar vonatkozásokkal.

¹ Im Handel mit Ungarn, der damals noch grösstenteils in den Händen der Wiener lag, sind überhaupt keine Mitglieder ratsbürgerlicher Familien nachweislich. (56. l.)

² Testamentorum Protocollum cím alatt a pozsonyi városi levéltárban.

Marsili autobiographiája négy részre és egy töredékre oszlik; a II. résztől kezdve az önéletrajz lapjain Magyarország és Erdély nevével, magyar vonatkozásokkal igen sűrűn találkozunk, különösen akkor, amidőn a nálunk lezajlott hadieseményeknek Marsili is szinte a központjában áll. Az életrajz eme II. részéből tudjuk meg, hogy Marsili császári katonai szolgálatban, Caprara Enea lovassági tábornok mellett miként került hazánkba, ahol több-kevesebb megszakítással körülbelül húsz esztendőt töltött, még pedig inkább a tudomány, mint a hadászat szolgálatában. Méltán írja tehát Marsili Itáliából való távozását és Magyarországra kerülését élete „nuovo corso“-jának.

Marsili először a Vág folyótól nem messze fekvő katonai táborba, innen Pozsony környékére, végül pedig a győri garnizonba került, muskétás csapatnál szolgálva. Győrben állomásozott ekkor a magyar hadak vicegenerálisa, gróf Eszterházy János, aki, úgy látszik, mély hatást gyakorolt a fiatal Marsilira. A győri vár parancsnoka ekkor az ezredesi címmel felruházott Milner János volt, s Marsili ő alatta kezdi meg katonai szolgálatát; ekkor történt, hogy egy ízben a Rába folyó mentén egy kóborló török csapat rajtaütött Marsilin és foglyul ejtette. Mint hadifogoly Budára került, ahol alkalmat nyílt a várat, a várost, a környéket stratégiailag szemügyre vennie. Innen Eszéken át Boszniába vitték s ekkor lerajzolta a híres eszéki hidat. Boszniai fogságából csakhamar kiszabadulván, 1686-ban a Budán, Eszéken stb. készített rajzainak és jegyzeteinek nagy hasznát vette.

Marsili leír minden olyan eseményt, mely személyével kapcsolatban hazánk földjén játszódtott le s így önéletrajza reánk nézve is fontos forrás, hiszen a XVII. századvégi felszabadító háborúknak alig volt olyan fázisa, melyben Marsili valamilyen minőségben, mint vezérkari, mérnökkari (utász, hidász) főtiszt részt ne vett volna. Magyarország és Erdély politikai, földrajzi, néprajzi stb. viszonyairól, Buda, Esztergom, Eger, Eszék, Kanizsa, Pétervárad, Szeged, Székesfejérvár, Temesvár stb. visszafoglalásáról, a Tököly-féle mozgalmakról, a karlovici béketárgyalásokról stb. értékes feljegyzéseket találunk önéletrajzában.

Magyarországon lefolyt katonai pályafutásának ismerete mellett ránk nézve sokkal becsebb és fontosabb itteni sokoldalú és alapvető tudományos munkálkodásának ismerete. Évek hosszú során át folytatott kutatásainak nagyszerű eredménye, a még ma is forrásmunkának számító: „Danubius Panonico-Mysicus“ című fényes kiállítású, hatalmas hat folio kötetes műve, mely nevét egy csapásra európaszerte ismertté és híressé tette. Azonban, — sajnos, — magyarországi tudományos búvárkodásának részleteiről az önéletrajz nem sokat árul el.

Az autobiográfia kiadványának szerkesztője, Lovarini Emil, a mű bevezetésében elmondja az önéletrajz-történetét, ismerteti a kéziratot; a pontos szöveggözlés végére jó és áttekinthető személy- és helynévmutatót ad. Ebben az olasz vagy latinos

személy- és helynevek mellett zárójelben közli a magyar, sőt német elnevezést is. Pl.: Agria (Eger, Erlau), Baracano (Párkány), Budiani (Batthyani), Cinquechiese (Fünf Kirchen, Pécs) stb. Igen jólesik megállapítanunk, hogy helyneveink kevés kivétellel korrekten magyarsággal írva kerültek az indexbe. Itt-ott találunk hibákat is, így pl.: a Danubio magyar neve = *Dunav*, Martinsberg, Szent Márton vagy Pannonhalma helyett *Márton-hegy*-re van lefordítva, Pétervárad neve hibásan Péter *Vádar*-nak, Ragozzi, azaz Rákóczi = Rakowsky Francesco Leopold-nak, Transilvania pedig Siebenbürgék-nek, magyarul hibásan Erdely *Ország*-nak van írva. Ezek az apróbb tollhibaszerű elírások azonban semmit sem vonnak le a nagybecsű forrásközlemény értékéből.

Iványi Béla.

Memorie intorno a Luigi Ferdinando Marsili, pubblicate nel secondo centenario dalla morte per cura del comitato Marsiliano. Bologna, 1930. VII+509 lap.

A bolognai Comitato Marsiliano által Marsili kétszázéves fordulója alkalmából közzétett kötetek közt leghatalmasabb ez az antológia-szerű kiadvány, melynek szerzői mindazon bolognaiak, akik a Marsili életével és működésével kapcsolatos kutatások terén már eddig is nevet szereztek maguknak. Marsili emlékére közzétett 16 dolgozat írói közt ott látjuk Luigi Rava szenátor nevét, aki a bolognai Marsili-kultusz egyik kezdeményezője és ma is egyik vezetője; azután Marsili modern biográfusainak, Albano Sorbelli-nak, Pericle Ducati-nak, Mario Longhená-nak neveivel találkozunk, de ott látjuk a kötetben Antonio Baldacci, Lodovico Frati, Alberto Gianola és több más bolognai tudós nevét is. A dolgozatok témái a lehető legnagyobb változatosságot mutatják; akad köztük néhány, amely bennünket is közelebbről érdekel.

A kötetet Salvatore Piercherle, a bolognai királyi tudományos Akadémia elnökének prefációja vezeti be; Lodovico Marinelli tábornok cikke Marsilit, mint katonát méltatja. Cikke tele van magyar vonatkozásokkal, úgyhogy dolgozatának pl.: „Riconoscimento e difesa del fiume Raab“ fejezete, vagy az: „Operazioni attorno all'assedio di Buda“ fejezet Buda vára egykorú térképével, a: „Difesa delle piazze di Strigonia e di Vicegrado assedio della piazza di Neuhaussel“ fejezet, továbbá az 1689–90. évi török hadjárat leírása Dél-Magyarország és Orsova térképével, végül a „Piano di Peter Varadino“ c. szintén térképpel ellátott fejezet mind tisztán magyar hadtörténelmi vonatkozású.

A többi dolgozat közül még csak Alberto Gianola lelkes cikke érdekel bennünket is közelebbről: „Luigi Ferdinando Marsigli e la Transilvania.“ A szerző mindenekelőtt Marsili enciklopédikus és polihisztóri tevékenységét méltatja, azután megemlékezvén Marsilinek Magyarországgal való kapcsolódásáról, a Frati-féle ismeretes katalógus alapján felsorolja a bolognai

Marsili-gyűjtemény mindazon darabjait, amelyek Erdélyünkkel foglalkoznak, végül röviden összeállítja a Marsili korabeli Erdély etnográfiai compendiumát, elősorolva és leírva az erdélyi hétféle (magyar-székely, szász, oláh, görög, örmény, anabaptista és cigány) nemzetiséget. Természetesen nem óhajtja a tárgyat teljesen kimeríteni, hanem dolgozatával csak demonstrálni kívánja, hogy reánk, magyarokra nézve is mily hatalmas forrástömeget jelent az értékes Marsili-féle gyűjtemény, melynek a mi részünkről való kiaknázása és feldolgozása még voltaképpen el sem kezdődött.

A kötet a Mario Longhena által összeállított Bibliografia Marsilianá-val végződik, melyben előbb Marsili nyomtatott művei, azután a Marsiliról megjelent munkák és dolgozatok vannak felsorolva.

Iványi Béla.

Kardoff, Siegfried v.: Bismarck. Vier Vorträge. Ein Beitrag zur deutschen Parteigeschichte. Berlin, Ernst Rowohlt Verlag. 1929. 8° 230 l.

E tetszetős formájú és kellemes olvasású könyvet nem történész, hanem politikus írta. Szerzője annak a híres Kardoff Vilmosnak a fia, aki a hetvenes-nyolcvanas években Bismarck legbizalmasabb emberei közé tartozott s aki, mint a konzervatív agráriusok egyik vezére, a birodalmi gyűlésben is erélyesen támogatta a vaskancellár gazdasági politikáját. Ez a körülmény erősen meglátszik a könyv jellegén. Írója ugyanis nem azt tűzte maga elé célul, hogy új adatok felkutatásával és publikálásával gazdagítsa az amúgy is szédületesen gyarapodó Bismarck-irodalmat, hanem azt, hogy a rendelkezésére álló anyag felhasználásával és helyes csoportosításával egyes vitatott problémákat közelebb vigyen a kielégítő megoldáshoz.

Kardoff könyve tulajdonképpen négy felolvasás foglalatja, melyeket még 1914-ben tartott s melyeket most megfelelően kiegészítve és bőséges irodalmi utalásokkal ellátva közzé tesz. A felolvasások tárgya: *Bismarck herceg viszonya a konzervatív és a nemzeti liberális párthoz* (1866—1887), *Bismarck herceg bukása és a pártok*, *Bismarck herceg elbocsátása után s Bismarck herceg és a kultúrharc*. Mint látjuk, mindegyik olyan témával foglalkozik, melyek ma is a Bismarck-kutatás középpontjában állanak. Különösen aktuálisnak hat a második és a negyedik.

Természetes, hogy gyűjteményünk szerzője nem tarthat igényt eredetiségre abban az értelemben, mint a kutató történétíró. Előszavában szerényen be is vallja, hogy nem érzi magát történésznek, hanem csak politikusnak. Ez azonban nem jelent annyit, mintha felületesen fogná fel feladatát. Ellenkezőleg, jegyzetei azt mutatják, hogy teljesen otthonos a roppant Bismarck-irodalomban; emellett bőven merít 1907-ben elhunyt atyjának személyes emlékeiből is, az 1886-i titkos római misszió ismertetésénél pedig Hatzfeldt-Trachenberg herceg eddig ismeretlen közléseiből. Bizo-

nyos részekre nézve tehát nem lehet elvitatni könyvétől az eredetiséget.

Főérdemét azonban mégsem anyagának újszerűségében, hanem felfogásának tisztultságában és szempontjainak változatos sokszínűségében kell keresnünk. Szerzője elsősorban politikus: tehát a politikus szemével is tekinti az eseményeket. Bismarck iránt odaadó tisztelettel viseltetik, de annyira mégsem elfogult, hogy pl. a kultúrharcban elkövetett ballépéseit meg ne látná. Általában politikus létere is iparkodik a pártpolitika fölé emelkedni s a történetíró tárgyilagosságát megközelíteni. Előadása a szűkre szabott kereteknek megfelelően tömör és plasztikus; a fölösleges részletezést mindenütt gondosan kerüli és lehetőleg csak a lényegre szorítkozik. Ez a józan mértéktartás jelentéktelen megkönnyíti a könyv olvasását és élvezését.

Mindent összevéve tehát Kardoff műve nem korszakalkotó eseménye a Bismarck-irodalomnak, de mégis magasan kiemelkedik az átlagos Bismarck-munkák közül. Szerzőjének széleskörű tárgyi ismerete, élénk politikai érzéke, lehiggadt tárgyiasága és nem utolsósorban plasztikus előadóképessége maradandó irodalmi értéket biztosítanak neki. Aki az említett problémákra nézve rövid és megbízható tájékozódást óhajt szerezni, az minden bizonnyal haszonnal és tanulsággal fogja forgatni.

Balanyi György.

Folyóíratsszemle.

Katolikus Szemle. 1929. év. VII. füzet. — *Michel Károly: primitív népek családja.* A házasság intézményének, a szülők és gyermekek viszonyának s általában a családi élet fennforgásának és jelenségeinek vizsgálata az afrikai, ázsiai, ausztráliai, oceániai és amerikai primitív népeknél. — *Közi-Horváth József: A pesti pálosok könyvtára.* A Buda visszafoglalása után az egykori budai helyett Pesten visszaállított pálos kolostor könyvtárában 3700 példányban és 6100 kötetben kb. 2000 szerző munkája állott a rendtagok rendelkezésére. A rend feloszlata után a könyvtár az egyetemi könyvtárba került. — *Juhász Kálmán: Balázs püspök, a csanádi egyházmegye újjáalapítója (1243–1254).* A püspök a tatárdúlásban elpusztult egyházmegyéjét új életre keltette, újra szervezte a plébániákat és templomokat építtetett. — *Melichár Kálmán: Az egyházi adórendszer hazánkban.* Első közlemény. Az 1918. évi forradalom hatása alatt alakultak meg Budapesten a r. kath. egyházközségek. Ezek — melyekhez hasonlóakat már a középkori falusi és a későbbi politikai községekben is találunk — csak vagyoni jogi segédszervek, minthogy az egyházban joghatósága csak a hierarchia tagjainak van. *Túri Béla* ism.: *Kornis Gyula: Nemzeti megújulás* c. munkáját.

VIII. füzet. — *Túri Béla: Gróf Zichy Nándor történelmi jelentősége.* Ez a jelentőség a katolikus öntudatnak a liberális egyházpolitikára válaszképpen ható felkeltésében és fejlesztésében áll. — *Melichár Kálmán: Az egyházi adórendszer hazánkban.* II., befejező

közl. A budapesti egyházközségek szervezetének és adókvivetési jogának ismertetése. — *Túri Béla: Pethő Sándor: Viharos emberöltő. Hét portrait, Balanyi György Miskolczy Gyula: A horvát kérdés története és irományai a rendi állam korában c. munkáját ismerteti.*

IX. füzet. — *Sz. O. Bártfai Szabó László: Gróf Széchenyi György levelei báró Ebergényi Lászlóhoz (1697—1724), Balanyi György Tragor Ignác: Vác története, Kárpáti Győző Emil Ludwig: Tizennégy júliusa c. munkáját ismerteti.*

X. füzet. — *Balanyi György: XI. Pius pápa.* A pápa életrajzát és életművét ismertető és méltató jubileumi közlemény a pápa arany-miséje alkalmából. — *Gróf Mailáth József: Szocializmus és katolicizmus.* A katolikus nagygyűlésen tartott előadás, melyben a szerző a szocializmusnak és katolicizmusnak az utóbbi években szemlélfelhető alakulását összegezi.

1930. év. I. füzet. — *Balanyi György: Szent Imre herceg történelmi alakja.* A herceg életét és történelmi szereplését rajzoló jubileumi közlemény. — *Pitroff Pál Szinnye Ferenc: Novella és regényirodalmunk az abszolutizmus korának elején c. munkáját ismerteti.*

II. füzet. — *Horváth Konstantin: Limoges-i János zirci apát (1208—1218.)* A francia származású clairvauxi szerzetes után, aki zirci apát lett, de apátsága után visszatért Franciaországba, gazdag irodalmi hagyaték maradt fenn. — *Várkonyi Fidél* ism. *Schütz Antal: Prohászka pályája. Élet és jellemrajz* című munkáját.

III. füzet. — *Melichár Kálmán: A bibornokok és ezeknek nemzetek szerint való eloszlása.* A bibornokságnak nincs dogmatikus jellege, hanem történeti fejlődés eredménye. A szerző tárgyalja az intézmény fejlődését, a kollégium tagjai számának időnkénti változását s a bibornokoknak a nemzetek szerint a közelmúltban és jelenleg való megoszlását. — *Balázs András: Az erdélyi katolikus autonómia.* Az erdélyi r. kath. státus néven ismert autonóm szervezet, amilyen nincs több az egyházban, sajátos képződmény. Gyökere a XVI. század vallási küzdelmébe vezet s törvény által való szabályozást először az Appr. Const.-ban nyert. Ismerteti a fejlődés menetét, az önkormányzat tartalmi életét és kultúrműködését. — *Várdai Béla Pintér Jenő: Magyar irodalomtörténet.* (I. kötet.) *Balanyi György Hajnal István: Esterházy Miklós nádor lemondása, Oetter György Géfin Gyula: A szombathelyi egyházmegye története* (I—II. k.) c. munkáját s *Temesi Pál az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat 1929-i évkönyvét* ismerteti.

IV. füzet. — *Petró József: Az őskeresztények miseliturgiája.* A liturgia alkatrészei, az eukarisztikus áldozat bemutatásának kiemelkedése, közös vonások a zsidó liturgiával. — *Takáts Endre: Hogyan lett Szeged püspöki székhely a XVIII. század elején.* Az elpusztult csanádi egyházmegye restaurációja a karlócai békekötés után indult meg. E munka Dolny István és gróf Nádasdy László püspökök nevéhez fűződik. Utóbbi éveken át tartó hosszas huzavona után érte el, hogy a király 1723-ban Szegedet püspöki székhellyé nyilvánította. A püspökség 1739-ben Temesvárra költözött át. — *Juhász Kálmán: Szent Imre herceg nevelője.* Szent Gellért püspök jellemében a szilárdaságot, jámborságot, igazság-, tudomány- és természetszeretetet s a derült kedélyt emeli ki. — *Várdai Béla gróf Klebelsberg Kuno: Jöjjetek harmincas évek* című művét, *Sz. O. Hóman—Szekfű Magyar Történet* V. kötetét (Szekfű: A XVII. század) ismerteti.

V. füzet. — *Lajos Iván: A magyar-horvát unió utolsó fejezete* I. közl. A magyar-horvát viszony alakulása a kiegyezés után s a

világháború alatt megerősödött délszláv propagandában. — *Bonkáló Sándor*: *A vallás és az Egyház Szovjet-Oroszországban*. A szovjet valóságellenes intézkedései, a papság helyzete s az egyházi viszonyok. — *Oetter György Huszár Elemér*: *Az Egyház és állam közti viszony története*, *Kárpáti Győző Giczey József*: *A katolikus papság érdemei hazánk és az emberiség történetében*, *Bajza József Baldacci Antonio*: *L'Albania. Pubblicazioni dell' Istituto per l'Europa Orientale*, *Diváld Kornél Gulyás Pál*: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században* c. munkáját ismerteti.

VI. füzet. — *Balanyi György*: *Szent Imre tisztelete a középkorban*. A Szent Imre tiszteletére tett egyházi intézkedések és a kultusz terjedése. — *Lajos Iván*: *A magyar-horvát unió utolsó fejezete*. II., befejező közl. Wekerle terve 1918. elején a horvát kérdés megoldására, a koronatanács és a király állásfoglalása, Tisza októberi útja, a zöld káder fellépése s az utolsó, elkésett kísérlet: a trializmus. — *Székely Ottokár Tarczai György*: *Az Árpád-ház szentjei*, *Aldásy Antal báró Forster Gyula*: *Utóhang gróf Berchényi László Franciaország marsallja történetéhez* c. munkáját ismerteti.

VII. füzet. — *Melichár Kálmán*: *A polgári házasságkötésnek az egyházzal való egyeztetése*. A házasság kánonjogi szabályozásának s az egyes államok mai házassági jogának története. — *Meszlényi Antal*: *A nagyszombati jezsuita kollégium*. A jezsuiták nagyszombati letelepülése, működése és a kollegium terjeszkedése a XVI. században. — *Sz. O.* ismerteti *Mohl Adolf*: *Lövő története* c. munkáját.

VIII. füzet. — *Aldásy Antal*: *Mária-ünnepek kérdése a bázeli zsinaton*. A Sároslodogasszony és a Szeplőtelen fogantatás ünneppé nyilvánítása körül lefolyt hosszas tanácskozások s azok eredményének összefoglalása. — *Michel Károly Georges Soult de Moraut*: *L'épopée des jésuites français en Chine*, *Balanyi György Hajnal István*: *Eszterházy Miklós nádor iratai*. I. kötet. — *r. — n.* *Schermann Egyed*: *Adalékok az állami könyvcenzúra történetéhez Magyarországon* *Mária Terézia* haláláig c. művét ismerteti.

IX. füzet. — *Mihélics Vid*: *A parlamentárizmus válsága és a demokrácia*. A szerző arra az eredményre jut, hogy a parlamentarizmusnak a világháború óta közhelyé lett válsága nem a demokrácia, hanem a mechanikai egyenlőség eszméjének válsága. A politikai demokráciát társadalmi demokráciának kellene felváltania. *Bonkáló Sándor*: *Háborúság a lengyelországi pravoszláv templomok körül*. A lengyel r. kath. püspökök bírói úton egyházuknak akarják visszadatni azokat a volhiniai, cholmi és pobeszjei pravoszláv templomokat, melyek 1839-ig a gör. kath. egyház tulajdonában voltak. E törekvések elmélyítették a lengyel és az orosz-ukrán nép közötti szakadékokat. A szerző összefoglalja a kérdés történeti előzményeit. — *Zborovszky Ferenc S. J.* *Gáspár János*: *Fajismeret*, *Székely Ottokár Holub József*: *Zala megye története a középkorban* I. köt., *Kurzweil Géza Vass Klára*: *Buda német utcanevei* c. munkáját ismerteti.

X. füzet. — *Horváth Detre*: *A községi Szent Imre-templom*. A templom építésének, protestáns multjának és visszavételének története.

XI. füzet. — *Faust Antal*: *Az örök gazdasági elvek és a mai társadalmi helyzet*. I. közl. *Orel Antal Oeconomia perennis* című művének beható tárgyalása. — *Balanyi György Közi-Horváth József*: *Alexovics Vazul*, a legnagyobb pálos szónok, *Székely Ottokár P.* *Boros Fortunát*: *Az első erdélyi törvénykönyv és a katolicizmus*, *L. R. Iványi Béla*:

Báró Sennyey László S. J. nagyszombati rektor római utazásai c. munkáját ismerteti.

XII. füzet. — *Szémán István: Az orosz élet s az orosz irodalom legfőbb problémája.* Ez a probléma a vallás. A szerző történelmi és társadalmi analizissel vizsgálja az orosz forradalom sikerét és a vallásos orosz lélek passzív viselkedését. — *Faust Antal: Az örök gazdasági elvek és a mai társadalmi helyzet.* II., befejező közl. — *Balanyni György* ismerteti *Meszlényi Antal: A magyar jezsuiták a XVI. században* c. munkáját.

Tárca.

Révész Kálmán

1860—1931.

A Magyar Történelmi Társulatnak gyásza van. Igazgató választmányának egyik legrégibb és legértékesebb tagja, *Révész Kálmán* 1931. évi december hó 4-én elköltözött az élők közül. Halála a magyar történetírásnak is fájdalmas veszteséget jelent. Családjának régi és nemes hagyományait követte, mikor, — széleskörű európai műveltség megszerzése után, — történetíró, közelebbről jeles egyháztörténetíró lett. Debreceni teológiai tanulmányai után egy évet töltött a berlini egyetemen, ahol már beható történelmi tanulmányokat végzett, majd 1886-ban a pápai ref. teológia akadémia tanára lett és élénk irodalmi működést kezdett kifejteni az általa alapított és szerkesztett Dunántúli Protestáns Lapban. Teológiai tanári tanszékét 1892-ben a kassai ref. lelkeszi állással cserélte fel és csakhamar (1898) abauji esperes, majd 1918-ban a tiszáninneni ref. egyházkerület püspöke lett; a cseh megszállás alatt izzó magyar hazafisága miatt sok zaklatásban volt része. 1920-ban Miskolcra költözött, ahol bekövetkezett haláláig nem szűnt meg dolgozni hazájáért és egyházáért.

Révész Kálmán, jóllehet életsorsa csakhamar elvonta a ketedrától és a lelkeszi pályára sodorta, mégis egész életén át megőrizte a pozitív történetíró attribútumait. Felkutatatta az adatokat és felekezeti elfogultságtól teljesen menten értékelte is azokat. Analizál, de emellett mindenkor logikus, tárgyilagos szintézisre törekszik. Az ő tudományos irodalmi működése nemcsak helytörténelmi vonatkozású, hanem országos jelentőségre tudott emelkedni, mert tanulmányaiban, munkáiban és számos értékes könyvismertetésében mindig megőrizte azt a tárgyilagosságot és emelkedett történelmi távlatot, melyet elérni éppen egyháztörténetírónak oly nehéz. „*A reformáció hatása hazánkra*“ című 1884-ben Debrecenben megjelent tanulmányában, mint kezdő történetíró, elég kerek és megkapó összefoglalást adott e sokoldalú és bonyolult problémáról; „*A lengyel dissidens kánonok története s befolyása a budai zsinat törvényhozására*“

(1887) című nagyobb értékes műve beható forráskritikai tanulmány tárgyává tette a lengyelországi disszidens kánonokat, amelyeknek átvétele erős átalakító hatással volt a magyar protestáns egyházi alkotmány egész szerkezetére. Utóbb Kassán, nagymultú egyházának egyes vitás kérdései kerültek érdeklődésének középpontjába. Sűrűn számol be könyvtári kutatásainak eredményéről, részint önálló tanulmányokban, részint különféle folyóiratokban (*Századok*, *Protestáns Szemle*, *Közlemények Abaúj-Torna vármegye multjából*). A *Századok*ban megjelent cikkei közül különösen kiemelendő „*A kassai református főiskola*” című tanulmánya (1908. évf.), amelyben ennek az 1667-ben alapított és hét évig működő ref. főiskolának művelődéstörténelmi jelentőségét tömör vonásokban mentette meg a feledéstől és érdekes megvilágításban mutatta be egyúttal a sárospataki diákeletet is. Érdekes közléseket tett az „Egyháztörténelmi Emlékek ügyében” (*Századok* 1903. évf.), az „Adatok a magyar protestáns gályarabok számára s az idevonatkozó művekre nézve” (*Századok* 1897. évf.), továbbá „Egy Bethlen Gábor-korabeli pasquillusról” (*Századok* 1897. évf.) című cikkeiben és értékes kiegészítő pótlékokat nyújtott a Bartal-féle magyarországi latinság szótárához (1903. évf., két közleményben) is. A *Századok*ban számos könyvismeretet írt és szakavatott és pártatlan szemmel kísérté figyelemmel saját egyházán kívül a kath. egyháztörténelem irodalmát is.

„*A presbyterium legelső nyomai hazai ref. egyházunkban*” (1892), „*Alvinczi és a kassai vértanúk*” (1899), „*A pátens visszavonásának körülményei*” (1903), „*Bocskay István Apológiája*” (1906), „*Az Egyesség Könyve és annak cáfolata*” (1908), „*Az abaúji kánonokról*” (1912), stb. című közleményei a *Protestáns Szemlében* jelentek meg. Önálló alakban látott napvilágot a „*Százéves küzdelem a kassai ref. egyház megalakításáért*” című műve (Budapest, 1894), melyben Alvinczi kassai úniókísérleteit is ismertette; továbbá „*Emlékkönyv a budai és pesti zsinatok százados évfordulójára*” (Budapest, 1891) című munkája; *registákat* közölt a kassai ref. egyház levéltárából (Budapest, 1906). Mint a Magyar Protestáns Egyháztörténeti Monographiák munkatársa, megírta *Gyöngyösi Pál* élettörténetét (Budapest, 1898).

Révész Kálmán szigorú apparatus criticus-szal dolgozott, mindenkor az Igazság hirdetője és követője volt és szigorú volt önmagához is és azért higgadtan, komolyan és nyugodtan tudott megbírálni másokat is.

A Magyar Történelmi Társulat egyik leglelkesebb és legrégebbi tagját vesztette benne és minthogy a megboldogult püspök végső akaratában, — puritán egyszerűségének és fennkölt gondolkodásának utolsó jelét adva, — a búcsúzó beszédek és koszorúk mellőzését hagyta meg, a Magyar Történelmi Társulat őszinte részvétét és kegyeletének adóját, annak megbízásából — más formában és koszorú-megváltásban róttam le december hó 7-én Miskolcon végbe-met temetésén, amelyen a nagy halottat Ravasz László püspök klasszikus tömörségű beszédben búcsúztatta el.

Bruckner Győző.

Hegel és a szellemtörténelem.¹

Alig van valaki — Wilhelm von Humboldtton kívül — aki a szellemtörténelem körül folyó időszerű vitába illetékesebbként bevonható lenne, mint e nagy halott, kinek emlékét a tudományos világ most ünnepli halála századik évfordulója alkalmával. A szellemtörténelem ugyanis az új ideáлизmus történet-szemlélete s mert az újideáлизmus jelenti Hegel renaissance-át is, történet-szemlélete egyenesen a „Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte“-ben kifejtett elvek felujulása lehetett. Természetesen ez a mű rengeteg olyat tartalmaz, mely anyagismeretünk és metódikai meg filozófiai alapvetésünk mai állása mellett csak antikvárius érdekű számunkra, de tartalmaz egy csomó olyan megfigyelést, módszertani megállapítást, melyek nemcsak igazolják, hogy Hegel volt az első szellemtörténész, aki öntudatosan alkalmazta ezt a metódust, hanem amelyek a mai historikus számára is sok tanulsággal szolgálnak. A következőkben — Hegel nagy szellemének óhajtván áldozni — művéből azokat a mozzanatok emelem ki, melyek az itt vázolt szempontból jelentősek számunkra.²

¹ Miután nem a szokásos szellemtörténet kifejezést használok elvi okok folytán, szükségesnek látom itt is szóvá tenni azt a körülményt, melyre már Kornis Gyula (Történetfilozófia 5. l.) s mások után magam is több helyen felhívtam a figyelmet, (Történetfilozófiai alapok Böhm Károly rendszerében. Szeged, 1929. 16. l. A történetfilozófia feladata és Ernst Troeltsch elmélete. Szeged, 1931. 36. l.) hogy a magyar nyelv grammatikailag is különbséget tud tenni a *res gestae* és a *historia rerum gestarum* között; ezt az előnyt felhasználva, helyes volna, ha a történet szót mindig az előbbi, a valóságos történeti folyamat, a történelem kifejezést pedig az utóbbi, a valóságos történeti folyamatról alkotott ismeretünk megjelölésére használnánk. Minthogy pedig a kérdéses esetben egy tudomány anyagának bizonyosfajta szemléletéről és feldolgozási módjáról van szó, terminológiai következetességet vélek teljesíteni, amikor eltérek a közhasználattól.

² Hegel történetfilozófiájáról általában a Protestáns Szemle 1931. évi decemberi számában írok „Jegyzetek Hegel történetfilo-

A szellemtörténelem egy historikus szemléleti mód, mely abból az általános filozófiai meggyőződésből fakad, hogy a valóságnak s tehát a történetnek is lényege a szellem, ő a döntő tényező, ezért a történelem az ő tevékenységének, alakulásának az ábrázolása kell, hogy legyen: ez az alapmeggyőződés és ez a feladatkitűzés határozza meg a szellemtörténelmi methodust. A lényeges az, hogy a történelmi kutatás itt önmagán túl utal, célja voltaképpen transzcendens, nem az empirikus történeti anyag megállapítása, az csak eszköz, a cél magának a bentrejlő szellemnek a felfedése. Hegel mindjárt ebben a tekintetben is az első öntudatos szellemtörténész. Ő egyenesen a szellem megismerése végett fordul a történethez. A reflekszív történelemről beszélve megjegyzi, hogy ha ez a történelem igazán általános szempontokat akar követni, akkor nem elégedhet meg a külső szálakkal és külső renddel, hanem az események és tettek benső lelkéhez kell fordulnia. Mert hasonlatosképpen a lelkeket vezérlő Merkurhoz, írja, valójában az idea a népek és a világ vezetője, és a szellem, az ő ésszerű és szükségszerű akarata az, mely a világ eseményeit vezette és vezeti: őt ebben a vezetésben felismerni, ez a célunk. (33.) Más helyen a történelem fontosságát abban látja, hogy általa jut egy nép saját szellemének öntudatára. (221.) A történetiséget egyenesen és pusztán a szellemhez köti, mert csak a szellem talaján fellépő változás jellemzi azt, hogy valami újat hoz létre, szemben a természeti változással, mely ugyanazon mozzanatok körforgása. Ez a változás fejlődés, s lényege az, hogy feltételez egy benső meghatározottságot, mely a fejlődési folyamatban — a kifejezés eredeti értelmében — *létre jön*, reális existenciát nyer. Ez a formális meghatározottság lényegileg a szellem, mely a történetben leli fel megvalósulásának színterét. (89—90.) A történet a szellem kibontakozása az időben. (111.) A történet kezdetét egyenesen arra a pontra helyezi, ahol az észszerűség, a szellem fellép reális formájában, nem pusztán mint lehetőség s ahol olyan állapotok mutatkoznak, melyekben a szellem a tudatban, az akaratban és tettben már megjelenik. A szellem szervezetlen existenciája, melyben értékfunkciói, törekvései tudattalan tompaságban szunyadnak, nem tárgya a történelemnek. Ezért a préhistóriát kirekeszti a történelmi érdeklődés köréből. (95—96.) Nem is képzelhető másként olyan felfogás mellett, mely az abszolútumnak minden szellemi alkotásban, ha talán eltorzított formában is, bentrejlő szikrája felkutatását tűzte ki célul. (261.) Ez a szellemtörténész szemlélete.

Mindenesetre felvethető kritikai kérdés, hogy vajjon nem méltó feladat-e éppen az első hunyorgó szikrák felkutatása a préhistóriában is, de ennek a nyomnak a követése elvezetne jelen célunktól. Sokkal fontosabb kiemelni az előadottakban két moz-

zóiájáról" címen. — A zárójelbe tett lapszámok a Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte legújabb kiadására vonatkoznak, mely Hegel összes művei jubileumi kiadásának — Glockner gondozásában — 11. köteteként jelent meg.

zanatot. Az egyik az, hogy a szellemi fejlődés fogalmában az új létesülését hangsúlyozza, mellyel az individuális jellem függ szorosán össze — erről még hallani fogunk, — a másik pedig az, hogy ugyane fejlődésfogalom lényegeként a szellem megvalósulására való törekvést emeli ki, mert ebben a kifejezésben az értékre viszonyulás mai terminusa rejlik. A szellem ugyanis az érték-funkciók rendszere.¹

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy Hegel minden idealizmusa ellenére sem téveszti szem elől a természeti adottságok szerepét a történetben. Erőteljesen figyelmeztet, hogy a fizikai természet is belenyúl a világtörténetbe, a történeti tényezők közt szerves helyet jelöl ki a klímának is és egy bevezető fejezetben a világtörténet geográfiai alapjait tárgyalja részletesen. „Azonban a szellem és fejlődésének a lefolyása a szubsztanciális.“ (43., 79., 120. sk.) Ez a felfogás is teljesen megegyezik a mai szellemtörténelmi meggyőződéssel, mely a történetben a szellem és az anyag küzdelmét látja, azt a folyamatot, melyben a szellem alakítja a természetet, e fogalmat a legáltalánosabb körben értve. A történelem mi szerintünk is, csakúgy, mint Hegel szerint, a szellem fejlődését ábrázolja. (101.) Azt tünteti fel, milyen magatartást tanúsított a szellem, az ember értékfunkcióinak a rendszere az évezredek folyamán. Tehát nem pusztán kauzálisan összefüggő események sorozata a történelmi ábrázolás, hanem ezeket az eseményeket azok a törekvések hozták létre, a tetteket azok az óhajtozások mozgatták, melyek mélyen élnek mimagunkban is és a történelem ezeket a benső motívumokat tárja elénk. Az általános, közös ember fűzi össze az egyetemes történetet és ez fűz össze vele bennünket, szemlélteti is. Ez egy speciális érzelmi kapcsolatot létesít a történelem és művelője közt, melyet Hegel nagyon jól felismert és megjelölt, amikor azt írja, hogy a történetben küzdő eme törekvések sorsát aggodalommal és reménykedéssel kísérjük, mert mindezen eseményekben emberi tevékenységet és szenvedést látunk, mindenütt a magunkét s ezért mindenütt a magunk törekvéseinek a hajlandóságát irántuk vagy ellenük. (111.) Ez az érzelmi kapcsolat az, mely a történelemíró szubjektivitását szüli

¹ Ez a két megállapítás a mai, Windelband-on és Rickert-en nyugvó történelemlogikai felfogásunk ősi formája. Az új fellépése a változás, a fejlődés folyamán az, amit Windelband a történelem ismeretelméletének alapjává tett. Míg a természetben otthonos körforgás, ismétlődés az általános törvények megállapítására ad ösztökélést, s ezzel a „normatív“ természettudományi metódust hívja létre, a történeti fejlődés újsága, individualiztikus jelleme az „idiografikus“ történelmi fogalomalkotást teszi szükségessé. Erre, mondom, még rátérünk. A szellem lényegiségének a hangsúlyozása a történetben, azaz az értékek valósulásának folyamataként való felfogása pedig Rickert történelemlogikai megállapítását előlegezi, mely szerint a történetiség lényege, a természetiségtől megkülönböztető bélége az értékre viszonyulás, s a történelmi megismerés éppen a jelenségekben rejlő értékre viszonyulás felfedése.

s mely mai napság különböző kérdések kapcsán annyi vita tárgya. A tiszta tudományos objektivitás szempontjából joggal emelhető is kifogás ellene s bár tökéletesen, gyökeres voltánál fogva — ezt kénytelenek vagyunk beismerni — soha ki nem írtható, törekednünk kell visszaszorítani s legfőképen vigyázni, hogy tiszta tekintetünket és kutatásaink eredményét ne befolyásolja.

Ez az empiria tisztelete s Hegeltől e tekintetben is sokat tanulhatunk, bár ő történelemírói gyakorlatában nem valósította meg tisztán elveit. Mindenekelőtt arra hívjuk fel a figyelmet, hogy Hegel az első, aki a historikus eljárásának a megjelölésére terminológiai öntudatossággal ugyanazt a kifejezést használja, amit a mai tudomány, a „megértést”. (101.) Mielőtt azonban tárgyalásába belemennénk, Hegelnek a történelem tárgyáról, alapegységről alkotott felfogását kell megtekintenünk, mert ez az a tárgy, melyre a megértés irányul s mely magát a megértést, mint speciális történelmi ismerést természeténél fogva szükségessé teszi.

Ebben a kérdésben is mintha csak egy modern szerzőt olvasnánk, ugyanazokat a szavakat halljuk. Az egyetemes történet egységei a népek, melyek egymásrakövetkezésükben a maguk sajátosságaival, speciális kultúrájukkal a szellem egy-egy fejlődési fokát jelentik. Ez már metafizika és ma nem tudunk mit kezdeni vele. De amikor ennek az egységnek a logikai alkatát írja le, Rickert és Troeltsch műszavait halljuk. Egy népnek, írja, az alkotmánya vallásával, művészetével és filozófiájával vagy legalábbis képzeteivel és gondolataival, általában egész műveltségével — hogy a többi külső tényezőt, mint a klíma, a szomszédok, a világhelyzet, ne említsük — egy szubsztanciát, egy szellemet alkotnak. Minden állam egy-egy „*individuális totalitás*” és mind az itt felsorolt mozzanatok ugyanannak az „*egész szellemi individualitásnak, egésznek*” a mozzanatai s együttesen alkotják azt.¹ Ez az individuális totalitás egyfelől egységbe fogja az egyének tevékenységét, másfelől az abszolútumnak egyéniesülése. Az általánosnak és egyesnek ez az egysége maga az idea, mely a történeti egységben, Hegelnél az államban, lép a lét síkjára és abban tovább fejlődik. Ez az általános, mely az államban fellép és tudatossá válik, ez a forma, melyben minden végbemegy, ami történik, általában az, mely egy nép műveltségét alkotja. A meghatározott tartalom pedig, mely e formában mint konkrét valóság jelenik meg, maga a nép szelleme. Minden nép szelleme egy meghatározott szellem nemcsak önmagában, hanem fejlődésének történeti foka szerint is, alapja és tartalma a kultúra formáinak, melyeket a maga individuális jellemével totalitássá egyesít, s így a nép kultúrája a tagok rendszerévé válik, igazán szellemi egységgé, egésszé. (79—80., 84., 87., 101.) Ez tehát mindig sajátos, egyéni, nép és kor szerint. Ezért nem lehet a történelemből semmi gyakorlati tanácsot nyerni

¹ Ld. Rickert : Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung. 5. kiad. 360 sk. 422 sk. 11. Troeltsch : Der Historismus und seine Probleme 32. sk. 11. — Troeltsch-ről ld. idézett tanulmányomat.

a történet folytatására. A történelem nem lehet az élet tanító-mestere. Minden idő oly sajátos körülményekkel rendelkezik, annyira individuális helyzetet ad, hogy csakis azok szerint lehet és kell határozni. (31.) Az a benső szellemi alkat, olvassuk továbbá ugyanezen a helyeken, szükségszerűen határozza meg a külső valóságot, mind az alkotmány, a művészet, a vallás, a filozófia, általában az egész kultúra konkrét mivoltát, mind a történeti tevékenységet, magát a fejlődést. Nem szabad választás tárgya például egy állami berendezkedés, hanem szükségszerűen lép elő a nép szelleméből. Azok az eltérések, különösségek, melyeket a történet alakzatain megfigyelhetünk, nem külsőleges, véletlen tünetek, hanem elvi és lényeges differenciák, a benső principiumok sajátos voltából fakadnak, melyek alapja a népszellem immánens és történeti, fejlődési foka szerinti meghatározottsága. A tapasztalati történeti valóság szükségszerű, egyedül lehetséges külső oldala a benső szellemi valóságnak.

E felfogásból önként adódik az a belátás, hogy a külsőből kiolvasható a belső, viszont a belső magyarázza a külsőt. A speciális vonások az általános sajátosságból, a nép egyéni principiumaiból „érthetők meg”, mint ahogy viszont a történetben adott tényleges részletekből emelhető ki az említett sajátos általános. Hogy egy bizonyos ilyen általános sajátosság valóban egy nép sajátos principiuma, ez az, amit empirikusan kell megállapítani és történelmi módon bizonyítani. (101.) Hogy miféle benső erők működnek, azt a külső produktumokból tapasztalhatjuk meg. (113.) De ezek az erők a szellem tevékenységei, tehát csakis a szellem értheti meg őket, csakis gondolat által foghatók fel. (111.) A történeti megismerés akkor válik teljessé, amikor az empirikus adatokban tevékeny szellemet megragadtuk és immánens ideáját meghatároztuk, leírtuk. Ennek a műveletnek az empirikus adatokból kell kiindulnia, kívülről befelé haladnia.

Hegel nem győzi az empiria fontosságát hangsúlyozni. Többszörösen rámutat, hogy mennyire helytelen a formalizmus, mely általános skémákkal dolgozik és nem látja a tényleges tartalmi különbségek döntő, lényeges voltát; nem az individuális különösségekre irányítja a figyelmét, melyek a történetiség lényegét teszik, hanem mindenáron paralelleket igyekszik vonni az egymástól távolálló jelenségek közt s ezáltal éppen sajátos individuális jellemüket megsemmisíteni. (103–111.) Az igazi historizmus szelleme ez, mely az individuális értékéhez ragaszkodik. A történelmi szemlélet alapjaként a „*prózai értelmet*” jelöli meg, mely a határolt és körülírtat, azaz a konkrét tárgyat a maga helyére állítja és mint a végesnek sajátos alakját fogja fel, az embert mint individuumot, nem mint az Isten inkarnációját és így tovább, azaz szemlélete konkrét és individuális. (262.) Annak ellenére, hogy valóban egy metafizikai konstrukciót erőszakolt a történet fölé¹ és azt végeredményében mégis egy külső, transz-

¹ Lásd erről idézett tanulmányomat történetfilozófiájáról.

cendens hatalom kezébe adta, az egyén történeti szerepét magában a konkrét történeti folyamatban a leggondosabban hangsúlyozta Hegel. Az egyén a maga vágyainak és szükségleteinek a kielégítése végett, a maga törekvései szerint tevékeny; teljesen szubjektív célok vezetik, még amikor objektív ideák motiválják cselekvését, akkor is a sajátjaiként érzi azokat és éppen azért, ilyen egyéni és szubjektív színeződésük miatt lelkesítik. A világszellem eszközei ők, rajtuk keresztül a világszellem tevékeny, de ők erről mit sem tudnak s erre a historikusnak figyelemmel kell lenni tárgyalásában. (50—52., 54., 59—63.) Különösen kemény és gúnyos szavakat talál az olyan historikus megrovására, aki a nagy emberek általános erkölcsi mérték szerint igyekszik megítélni, gyengéiket vagy átlagos mérték szerint valóban megroható tetteiket veszi ítélkezése alapjául, nem korszakalkotó rendkívüli cselekedeteiket. Egy világtörténeti individuum, írja, nem rendelkezik azzal a józansággal, hogy ezt vagy azt akarja, mindent tekintetbe vegyen, hanem teljesen tekintet nélkül egyetlen célon csügg. Így aztán megtörténhet, hogy más nagy, talán szent érdekeket könnyedén kezel, melyért valóban érheti morális gáncs. De egy ilyen nagy alak kénytelen néhány ártatlan virágot eltiporni a maga útján. (61—63.) A felmentést természetesen a történeti jelentőség biztosítja a nagy ember számára, s ez alatt Hegelnél azt kell érteni, hogy a világszellem a maga célját hajtotta végre az individuum által s ő adja a felmentést, de a történelemíró gyakorlatára nézve mindenesetre az *immánens kritika* követelménye származik ebből a felfogásból s jelen pillanatban, mikor methodikai tanulságokért fordulunk Hegelhez, ez a jelentős számunkra.

A történelmi megismerésnek, a megértésnek tehát az adatokból, az empiriából kell kiindulni. S bármily különösnek is tetszik olyan férfiú részéről, aki úgy emlékeztet, mint egy apriori konstrukció ráhúzója a történeti valóságra. Hegel erőlyesen kikel minden ilyen apriori konstrukció erőszakátétele ellen. Ő teljesen jóhiszeműen járt el. Meg volt győződve róla, hogy ama elvét gyakorlatában is csorbitatlanul fenntartja, hogy tudniillik a történeti anyagba nem szabad semmit beleolvasni, csak azt szabad összefoglalni, ami abban valósággal adva van benső motívumként. Az a tétel, írja, mely történelmi áttekintésének vezérfonala, — hogy a szellem a maga lényegét, a szabadságot igyekszik megvalósítani a történetben, — nem hipotézis, nem hitszerű meggyőződés, hanem olyan rezultátum, melyet a világtörténet egész anyagának áttekintéséből nyert. Ez a belátás eredménye a történelmi vizsgálatoknak. A történeti anyagot azonban úgy kell vennünk, amint van: historikus, empirikus módon kell bánnunk vele. S többek közt, teszi hozzá, éles fényt vetve e kijelentéssel tudományos szándékaira és arra, hogyan látta a maga munkáját, nem szabad a szakhistorikusok által félrevezettetnünk magunkat, kik gyakran sokkal inkább beleesnek abba a hibába, melyet ők a filozófusoknak vetnek szemükre, hogy a történelmet apriori

költeménnyé teszik. (A korabeli vallástörténelemről ezt részletesen kimutatja. 93—95.) Itt is egészen modernül hangzó mondatokban összegezi gondolatait. Első feltételként azt jelenthetjük ki, hogy a történeti valóságot hűen fogjuk fel; csak aztán az ilyen általános kifejezésekben, mint hűen és felfogni, rejlik a kétértelműség. Az imént említett hisztórikusok is, akik abban a meggyőződésben élnek, hogy csak a valóságot fogják fel, hogy teljesen átadják magukat az adottságnak, ők sem passzive lépnek fel gondolkodásukkal, hanem magukkal hozzák az anyaghoz kategóriáikat, s azokon át szemlélik. Tudományos működés közben az ész nem alhat, gondolkodni kell a dolgok felett; aki a világot észszerűen nézi, arra az is észszerűként fog visszanézni. (35—37.)

Ez az utolsó szellemes kijelentés, — mely mint ilyen nem egyetlen véletlen az „unalmas és lapos“ Hegel művében, — azt a methódikai belátást fejezi ki, mely Rickert rendszerezése óta alapja a történelmi ismeretelméletnek, mint ahogy a természet-tudományok körül ugyanezt megállapította már Kant, hogy tudniillik a magukban jelentéstelenül széthulló empirikus adatokat, a valóság darabjait az ész kategóriái rendezik össze és látják el jelentéssel. A kauzalitást és minden egyéb viszonyt az ismerés tevékenysége viszi rá a valóságra, így lesz az észszerű, mint Hegel kifejezi magát, azaz egyáltalában ésszel megismerhető. Hegel maga egy helyen szó szerint ezt írja: a történelem azt a képességet kívánja meg, mely a tárgyat, az adatot úgy hagyja, amint van és a maga értelmes összefüggésében fogja fel. (220.) *Az empiria tisztelete és a szintetikus szemlélet, ez az igazi história lényege és ez kell, hogy alapja legyen a szellemtörténelemnek is. Egyik a másik nélkül épp oly kevésbé tárja fel a történeti valóság igazi mibenlétét, mint megfordítva.*

Hegel eme alapmeggyőződéséből két mozzanat következik még, melyekre befejezésül rámutatunk.

Amint a szellem egység s amint egyetlen egyetemes szellem tevékeny a világban, úgy és azért az emberiség története is egyetlen összefüggő egység. Ez a felfogás be van ágyazva Hegel metafizikai konstrukciójába s mint minden gondolata e különös monstuózus szellemnek, ez is elröppen az igazolhatóság és tapasztalat talajáról egy bizonyos ponton és horgonyt nem itt, hanem egy fantasztikus dialektika felhőmezőin akar vetni. De ha nem követjük ebben a szárnyalásban, hanem gondolatát pusztán az empiriára vonatkoztatjuk, akkor igen használható eredményekre juthatunk. Amikor azt mondja, hogy az egyes népek története csak mozzanatai ugyanannak az egyetemes létnek, mely a történetben totalitássá teljesül, hogy a mult sohasem válik teljesen semmivé, mert a szellem örökké él, az idea mindig jelenvaló s hogy tehát ezért a szellem mindenkori jelen alkata az összes korábbi fokozatait magába foglalja s hogy a mozzanatok, melyeket a szellem maga mögött látszik hagyni, ott rejlenek jelenlegi mélyében (119—120.) — akkor ő ezeket a tényeket a maga dialektikus

módján magyarázza s az egészet átteszi a metafizika síkjára, ahol aztán olyként magyaráztatik, mint ami inkább logikailag igaz, mint tapasztalatilag, — s ő valóban ott is erőszakolja ezt az összefüggést és fokozati egymásutánt, ahol a maga korabeli anyagismeret mellett ez merészség volt (234.) — ám ha egyszerűen a maga tényyszerűségében tekintjük a dolgot, akkor az egyetemes történet összefüggését, totalitását, kontinuitását ismerjük el e tételben, az emberi kultúra folytonosságát, azt az univerzalizmust tesszük magunkévá, mely a tényeken alapul és egyedül alkalmas az egyes jelenségeket is igazi mivoltukban megmutatni.

Hegel a történetiség lényeges jegyét éppen abban látja, hogy az illető jelenség az egyetemes fejlődésben ható tényező, hogy a szellem egyetemes fejlődésében korszakot nyit meg. A „történet“ egyet jelent nála ezzel a nagy folytonossággal és azokat a népeket és jelenségeket túlzásában ki is zárja a történetből, melyek az ő ismeretei szerint nem részesek ebben az összefüggő fejlődésben. (195., 233—234., 447.)

Végül vizsgáljuk meg a másik mozzanatot, mely ezzel a szel-
lemtörténelmi szemlélettel együtt jár. Ennek a szemléleti álláspontnak az az alapja, hogy a történetben a szellem tevékeny s hogy az empiria széthulló, semleges adatait a cselekvővel azonos ismerő szellem látja el jelentéssel, rendezi összefüggő egésszé, s teheti ezt éppen azért, mert azonos a cselekvő szellemmel, szellemet pedig csak szellem érthet meg, Hegel kifejezése szerint, amint fentebb láttuk. Ebből következik az a belátás Hegelnél is, mint a szellemtörténelemben általában, mely nem is annyira önmagában, mint inkább módszertani következményeiben az egész irányzatot érő legtöbb gáncs okát szolgáltatja. Ez a belátás az, hogy ha az empirikus adatokban a szellem tevékenységét s magát a szellemet akarjuk felismerni, akkor már eleve ismernünk kell ezt a szellemet önmagában, absztrakt mivoltában, másként nem ismerünk rá akcióiban sem. Nem tudjuk mire vezetni vissza s ezzel magyarázni tetteit, ha nem ismerjük már eleve funkcióinak rendszerét s az ezekben adott törekvéseit. Egy cselekedet csak az előtt világos, csak az tudja értelmét, aki ismeri elkövetőjének lelkületét. Ugyanígy vagyunk általában a történettel. Csakis ez az előzetes ismeret teszi lehetővé a történelmi megértést. Erre Hegel nagy nyomaték-
kal mutat rá ugyanott, ahol általában a megértést fejtegeti s azt a tapasztalati adatok sajátos benső szellemének a megragadásában jelöli meg. (101—102.) Hogy ezt teljesíthessük, írja, nem elég az absztrahálásban való járatosság, azaz a lényeg kiemelésének, az összefüggés létesítésének, a szintézisnek a képessége, hanem szükséges az idea bensőséges ismerete, az ideával való bizalmas ismeretség, amint Hegel kifejezi, feltétlenül szükséges, hogy a principiumok birodalmát alaposan ismerjük, ha úgy akarjuk mondani, teszi hozzá, *apriori*, éppen úgy, mint ahogy a csillagásznak *apriori* ismerni kell a geometria és trigonometria törvényeit, mielőtt még tulajdonképeni kutatási területének a törvényeit, melyek ama absztrakt törvények szerint igazodnak, az empirikus

adatokból megállapíthatta volna. Az, aki nem rendelkezik azokkal az általános elemi ismeretekkel, az az asztronómiai törvényeket, bármily hosszú ideig is szemléli az eget és csillagjainak a mozgását, épp oly kevésbé értheti, mint amily kevésbé fedezheti fel őket. Ezt hozza fel Hegel ama szemrehányás ellenében, mely a történelem, tehát egy egyébként empirikus tudomány, filozófikus tárgyalását --- Hegel ezt mondja, de mi szellemtörténelemre is gondolhatunk --- az állítólagos apriorizmus végett éri s azért, hogy egy látszólag idegen elemet, az ideát a történeti anyagba kever. De — és Hegelnek ez az indokolása is egészen modernül hangzik — a tudományos eljárásnak a lényegest a lényegtelenről el kell választania és ki kell emelnie. Hogy ezt megtehesse, ismernie kell a lényegest. A szellem kategóriáinak az ismerete pedig az igazán lényeges ismerete.

Ez az utolsó pont is, mint a többi itt bemutatott, a históriai megismerés legmélyebb vonatkozásait érinti és méltán ujtult fel társaival együtt, hogy metafizikai járulékaiktól megtisztítottan a történelem ismeretelméletének és logikájának alapelveit alkossák az újideáлизmus rendszerező elméinek a munkásságában. Olyan elvek ezek, melyek érvényesek minden történelmi ismerésre és tárgyalásra nézve s aki el sem ismeri őket, az is szerintük jár el, mert magát a történelmi ismeretet lehetővé tevő, annak lényeges funkcióit alkotó általános, ősi kategóriák megpillantásán és meghatározásán alapszanak. Milyen más azonban az eredmény, ha öntudatosan kezeljük ezeket a funkciókat! Különösen az utolsó ponton fontos az elméleti tájékozottság. Igen, a hisztórikusnak filozófiai alapismeretekre van szüksége, hogy feladatát hiánytalanul teljesíthesse, mert filozófiának nevezzük azt a tudományt, mely a szellem funkcióit, törekvéseit, ösztöneit, értékirányulásait tárja fel és írja le. Természetesen számos területe van a filozófiai diszciplínának egész nagy körének, melyeknek ismerete nélkül igen pompás történelmi műveket lehet írni, bár mennél többet tudunk, annál többet értünk meg. Ami a hisztórikus szükségletét illeti, elsősorban — a történetfilozófia mellett természetesen — arra a diszciplínára gondolunk, mely Dilthey kezdeménye után Spranger *Lebensformen*-jében nyert rendszert, a szellemtudományi lélektanra, vagy, bátran nevezhetjük így, szellemtanra és a szellem tipológiájára. Ez mutatja meg, mik azok a funkciók, melyek a történetet belülről mozgattják, ez szolgáltatja a mértéket a lényeges és lényegtelen számára, mert, Hegel szavai szerint, a szellem kategóriáinak az ismerete az igazán lényeges ismerete.

Joó Tibor.

Hivatalos értesítő.

A Magyar Történelmi Társulat 1931. évi október 22-én délután 5 órakor tartott felolvasó, illetve igazgatóválasztmányi ülésének jegyzőkönyve.

Jelen vannak dr. Domanovszky Sándor elnöke mellett: dr. Áldásy Antal, dr. Balanyi György, Fest Aladár, dr. Fekete Lajos,

dr. Friedreich Endre, Gyalókay Jenő, dr. Hajnal István, dr. Herzog József, Kollányi Ferenc, dr. Miskolczy István, dr. Morvay Győző, dr. Petri Mór, Pilch Jenő, dr. Závodszy Levente ig. vál. tagok, dr. Lukinich Imre főtitkár, Novák Nándor pénztárnok és dr. Kossányi Béla titkár, mint jegyzőkönyvvezető.

Elnök megnyitja az ülést s üdvözlí a megjelenteket.

24. Elnök felkérésére dr. Friedreich Endre ig. vál. tag felolvassa „A piaristák a Thököly-féle felkelés korában” című értekezését. Elnök köszönetet mondva az érdekes felolvasásért, az ülést 5 perere felfüggeszti.

Szünet után elnök az ülést újból megnyitja és a jegyzőkönyv hitelesítésére dr. Áldásy Antal és dr. Friedreich Endre ig. vál. tagokat kéri fel.

25. Elnök felkérésére a titkár bemutatja a legutóbbi ig. vál. ülés óta beérkezett tagajánlásokat. Évdiíjas rendes tagokul ajánltatnak: 1931-től: dr. Bánfi F. Ferenc, Assisi, Perugia, ajánlja dr. Domanovszky Sándor másodalelnök; dr. Dvorzsák Dezső pénzügyi segéd-titkár, Budapest, ajánlja dr. Morvay Győző; dr. Sztojka Miklós pénzügyi tanácsos, Szeged, dr. Viczián Dezső ev. lelkész, Sopron, Kanyó Iván nyug. anyakönyvvezető, Baja. A kir. magyar tudományegyetem közgazdaságtudományi karának közjogi tanszéke, Budapest, valamennyit ajánlja a főtitkár; 1932-től: Feuereisen György tisztviselő, Budapest, ajánlja dr. Farkas László. Megválasztatnak.

26. Elnök felkéri a pénztárnokot az 1931. évi január—szeptember hónapokról szóló pénztári kimutatás előterjesztésére. E szerint:

A Postatakarékpénztárnál bevétel 1931 jan.—szept. hónapokban	14.967 P 41 f
Kiadás a Postatakarékpénztárnál ugyanezen idő alatt	5.924 P 14 f
Pénzmaradvány a Postatakarékpénztárnál 1931 szeptember 30-án	9.043 P 27 f
Hozzá a P. H. E. T. Egyesületnél levő folyó-számlakövetelésünket	193 P — f
Összes pénzmaradvány 1931 szept 30-án	9.236 P 27 f
Tőkésítendő az 1930. és 1931. évben befolyt alapítványokból	918 P 65 f

A rendelkezésre álló pénzmaradvány tehát .. 8.317 P 62 f
Tudomásul szolgál.

27. Elnök felkérésére a főtitkár tájékoztatja az igazgatóválasztmányt a november 8-án Miskolcon tartandó vándorgyűlés előkészületeiről és bemutatja a gyűlés tárgysorozátát.

Tudomásul szolgál.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést berekeszti.

Kelt mint fent.

Dr. Kossányi Béla s. k.,
titkár.

Dr. Domanovszky Sándor s. k.,
elnök.

Hitelesítjük:

Dr. Áldásy Antal s. k. Dr. Friedreich Endre s. k.,
ig. vál. tagok.

A Magyar Történelmi Társulat 1931. november hó 8-án délután 4 órakor Miskolcon tartott vándorgyűlésének jegyzőkönyve.

1. Dr. Domanovszky Sándor másodalelnök üdvözlí a nagyszámú előkelő közönséget. Köszönetet mondva a Lévay József Közművelődési Egyesületnek és az Ág. evang. Jogakadémiának a szíves meghívásért, az ülést hosszabb beszéddel nyitja meg, amelyben a magyar történettudománynak a nagyközönség szempontjából való jelentőségével foglalkozik.

2. Ezt követőleg dr. Mikszáth Kálmán főispán, a miskolci Lévay József Közművelődési Egyesület elnöke, emelkedett hangú üdvözlő beszédet mond, amelynek elhangzása után dr. Bruckner Győző evang. jogakadémiai dékán, a Lévay József Közművelődési Egyesület osztályelnöke üdvözlí a Magyar Történelmi Társulatnak Miskolcon megjelent képviselőit.

3. Dr. Jánossy Dénes min. osztálytanácsos, bécsi levéltárügyi m. kir. kormánymegbízott „A háborús felelőség kérdéséről” tart felolvasást.

4. Dr. Haraszi Emil egyet. m. tanár bemutatja „gróf Beresényi Miklós tehénhús-nótája” című tanulmányát.

5. A nagy tetszéssel fogadott előadások után dr. Domanovszky Sándor másodalelnök örömmel jelenti, hogy a vándorgyűlés alkalmából 32 új tag kéri felvételét a Társulatba. Megköszönve a közönség lelkes érdeklődését, külön is köszönetet mond Papp Antal érseknek, dr. Mikszáth Kálmán és vitéz Borbély-Mackey Emil főispánoknak és Bónis Aladár alispánnak az ülésen való megjelenésért és több tárgy nem lévén, az ülést berekeszti.

Kelt mint fent.

Dr. Kossányi Béla s. k.,
titkár.

Dr. Domanovszky Sándor s. k.,
elnök.

A Magyar Történelmi Társulat 1931. november 17-én délután 5 órakor tartott igazgatóválasztmányi ülésének jegyzőkönyve.

Jelen vannak: dr. Csánki Dezső ügyvezető alelnök elnöklete alatt: dr. Döry Ferenc, dr. Fekete Lajos, dr. Gombos F. Albin, dr. Hajnal István, vitéz dr. Házi Jenő, dr. Herzog József, dr. Horváth Jenő, dr. Lux Kálmán, dr. Petri Mór, dr. B. Szabó László, dr. Szentpétery Imre ig. vál. tagok, dr. Domanovszky Sándor másodelnök, dr. Lukinich Imre főtitkár és dr. Kossányi Béla titkár mint jegyzőkönyvvezető.

Dr. Csánki Dezső ügyvezető alelnök mint elnök megnyitja az ülést, üdvözlí a megjelenteket, s a jegyzőkönyv hitelesítésére vitéz dr. Házi Jenő és dr. Szentpétery Imre ig. vál. tagokat kéri fel.

28. Elnök felkérésére dr. Domanovszky Sándor másodelnök beszámol a november hó 8-án Miskolcon tartott vándorgyűlésről, amelyen a Társulat részéről kivüle dr. Lukinich Imre főtitkár, dr. Hajnal István szerkesztő, az előadók: dr. Jánossy Dénes ig. vál. tag, dr. Haraszi Emil évdíjas rendes tag és dr. Kossányi Béla titkár vettek részt. Hálás szavakkal emlékszik meg dr. Mikszáth Kálmán főispánnak, dr. Bruckner Győző jogakadémiai dékánnak, a Lévay József Közművelődési Egyesület elnökének, illetve osztályelnökének és dr. Sassy Csaba főtitkárnak buzgó fáradozásairól, amellyel a vándorgyűlés értékes sikerét előmozdították.

Javaslatára az igazgatóválasztmány elhatározza, hogy a fent-nevezetteknek jegyzőkönyvileg fejezi ki köszönetét.

Dr. Szentpétery Imre ig. vál. tag az igazgatóválasztmány nevében köszönetet mond a Társulat tisztikarának és a két előadónak, hogy a vándorgyűlésen a Társulatot képviselték.

29. Elnök felkérésére a titkár bemutatja a miskolci vándorgyűlés alkalmából beérkezett tagajánlásokat. Évdíjas rendes tagokul ajánlatnak: 1931-től: Papp Antal c. érsek, Lichtenstein László felsőlázi tag, ny. főispán, Legeza László kormányfőtanácsos, bankigazgató, dr. Henszelmán Aladár, egy. m. tanár, főorvos, Sáfrán Ferenc máv. főfelügyelő, műhelyfőnök, dr. Silbiger Bertalan, városi tiszti főügyész, dr. Vajda Géza közkórházi szemészfőorvos, dr. Zsedényi Béla jogakad. ny. r. tanár, egy. m. tanár, dr. Schneller Károly jogakad. ny. r. tanár, egy. m. tanár, dr. Fábry Béla áll. felsőkeres. iskolai tanár, Miskolc; Zmeskál Zoltán joghallgató, Gesztely, Zemplén megye; Miskolc thjf. város közönsége, Miskolci Nemzeti Kaszinó, Miskolci Helyőrségi Kaszinó, Miskolci Takarékpénztár, Kereskedők és Gazdák Köre, Borsod-miskolci Hitelbank, Evang. Tanítóképző Intézet, Az evang. egyház könyvtára, Érseki Tanítóképző Intézet, Miskolci Joghallgatók Testülete, Reform. Reálgimnázium Könyvtára, Városi Női pariskola Könyvtára, Állami Polgári Leányiskola, Magyar Általános Hitelbank miskolci fiókja, Jogakadémiai Könyvtár; 1932-től: Özv. Hidvégi Benőné magánzó, dr. Koppányi Dénes törvényszéki jegyző, Miskolci Polgári Kaszinó, Miskolci négy évf. Deák F. fiú felsőkereskedelmi iskola, Izr. Tanítóképző Intézet. Valamennyit ajánlja dr. Bruckner Győző ig. vál. tag. Titkár bemutatja a legutóbbi igazgatóválasztmányi ülés óta beérkezett további tagajánlásokat. Évdíjas rendes tagokul ajánlatnak: 1931-től: Budapesti Pázmány Péter-Tudományegyetem Bölcsészeti Karának Újkori Történeti Szemináriuma, Budapest; M. kir. áll. Dobó István-reáliskola, Eger, ajánlja a főtítkár; 1932-től: dr. Tomcsányi János szföv. segédfogalmazó, ajánlja ifj. Iványi-Grünwald Béla dr.

Megválasztatnak.

39. Elnök felkérésére dr. Lukinich Imre főtítkár tájékoztatja az igazgatóválasztmányt az 1932. év folyamán tartandó vándorgyűlésekről. Kiemeli, hogy tekintettel arra, hogy a kirándulásokkal kapcsolatban a Társulatot semminemű költség nem terheli, mert a résztvevők az összes kiadásokat maguk fedezik, a vidéki vándorgyűlésektől a taggyűjtés révén a Társulat részére nemcsak erkölcsi, de anyagi sikert is remél elérni. Az igazgatóválasztmány tudomásul veszi a főtítkár előterjesztéseit, majd tagjai között hosszabb eszmecsere fejlődik ki azokról a módokról, amelyekkel a Társulat anyagi helyzetének javítása céljából szélesebb körű érintkezést vehetne fel a nagyközönséggel. Dr. Gombos F. Albin ig. vál. tag felhívja a figyelmet arra, hogy a Társulat belépti díjak mellett a fővárosban esetleg népszerű előadásokat rendezhetne. Vitéz dr. Házi Jenő ig. vál. tag Sopronban tartandó vándorgyűlés tervét veti fel. Elnök köszönetet mond a hozzászólásokért s kijelenti, hogy az elnökség az elhangzott különböző javaslatokat megfontolás tárgyává fogja tenni.

31. Dr. Domanovszky Sándor másodelnök javasolja, hogy a Társulat a nehéz anyagi helyzetre való tekintettel azoktól, akiket kiadványaiból tiszteletpéldánnyal szokott megajándékozni, a könyvkiadói tevékenységének támogatására a jövőben tetszésszerinti pénzösszeg felajánlását kérje.

A javaslat elfogadtatik.

32. Dr. Domanovszky Sándor másodalelnök szerkesztő előadja, hogy a Századok korlátozott terjedelmére való tekintettel az igazgatóválasztmány régebben úgy határozott, hogy az évvégi tartalommutató két-két évfolyamhoz összevonva adassék ki. Tekintettel arra, hogy a mai viszonyok mellett nem remélhető, hogy a Századok ívszámát rövid időn belül fel lehessen emelni, javasolja, hogy a folyóirat könnyebb kezelhetősége végett ezentúl minden évfolyamhoz külön tartalommutató mellékeltesék.

A javaslat elfogadtatik.

33. Elnök felkérésére a titkár a távollévő pénztárnok helyett bemutatja az 1931. évi október hónapról szóló pénztári kimutatást. E szerint

A Postatakarékpénztárnál bevétel 1931 okt. hóban az 1931 szept. hó 30-án kimutatott pénzmaradvánnyal együtt	9.591 P 30 f
Kiadás a postatakarékpénztárnál ugyanezen idő alatt	469 P 17 f
Pénzmaradvány a Postatakarékpénztárnál 1931 okt. 31-én	9.122 P 13 f
Hozzá a P. H. E. T. Egyesületnél lévő folyószámlakövetelésünket	193 P — f
Összes pénzmaradvány 1931 okt. 31-én	9.315 P 13 f
Tökésítendő az 1930. és 1931. évben befolyt alapítványokból	918 P 65 f
A rendelkezésre álló pénzmaradvány tehát ..	8.396 P 48 f
Tudomásul szolgál.	
Több tárgy nem lévén, elnök az ülést berekeszti.	
Kelt mint fent.	

Dr. Kossányi Béla s. k.,
titkár.

Dr. Csánki Dezső s. k.,
elnök.

Hitelesítjük:

titéz dr. Házi Jenő s. k. Dr. Szentpétery Imre s. k.,
ig. vál. tagok.

A Magyar Történelmi Társulat 1931. évi december hó 10-én délután 5 órakor tartott felovasó ülésének jegyzőkönyve.

Dr. Domanovszky Sándor másodalelnök mint elnök megnyitja az ülést és üdvözlí a megjelenteket.

34. Elnök felkérésére dr. Török Pál évdíjas rendes tag felolvassa „Nagy Frigyes mint történetpolitikai író” című tanulmányát.

Elnök az érdekes előadásért köszönetet mond a felolvasónak és több tárgy nem lévén, az ülést berekeszti.

Kelt mint fent.

Dr. Kossányi Béla s. k.,
titkár.

Dr. Domanovszky Sándor s. k.,
elnök.

HAZAI ÉS KÜLFÖLDI
TÖRTÉNELEM:

és rokontudományi

K Ö N Y V E K

ÁLLANDÓ NAGY RAKTÁRA A

**K. M. EGYETEMI NYOMDA
KÖNYVESBOLTJÁBAN**

BUDAPEST IV, KOSSUTH LAJOS-UTCA 18.

Könyveket megtekintésre szívesen küldünk vételkényszer
nélkül.

Megrendeléseket pontosan és gyorsan elintézzünk.

KÖNYVBARÁTOK	
KSZÖVETSÉGE	KSZÖVETSÉGE
<p><i>A napi küzdelem után pihenő óráit szépséggel tölti be az értékálló könyvek, amelyekről hűségesen referál a Diarium Könyvbarátok Közlőnye. Egy évre 2 pengő.</i></p> <p><i>Mutatványszám ingyen.</i></p> <p><i>Budapest IV, Kossuth Lajos-utca 18. (Egyetemi Könyvesbolt.)</i></p>	
KÖNYVBARÁTOK	

MOST JELENT MEG!
SZENTPÉTERY IMRE
MAGYAR OKLEVÉLTAN

MINT A MAGYAR TÖRTÉNETTUDO-
MÁNY KÉZIKÖNYVE II. KÖTETÉNEK
3. FÜZETE.

A magyarországi okleveles gyakorlat ismer-
tetése a tudomány modern eredményeinek
feldolgozásával, 269 lapon, XII. táblával.

A KÖTET ÁRA 10 PENGÓ.

A TÁRSULAT TAGJAI KEDVEZMÉ-
NYES ÁRON 7 PENGÓ 50 FILLÉRÉRT
SZEREZHETIK MEG

a Társulat titkári hivatalában: Orsz. Levéltár (I. Vár, Bécsikapu-tér 4.)

MOST JELENT MEG!
Gróf Széchenyi István:
„HITEL“

A mű megjelenésének századik évfordulója alkalmából készült
ünnepi kiadás.

Ez a kötet is Széchenyi Összes Munkáinak sorozatában jelent
meg s mint a többi kötetek a Hitelen kívül az ellene intézett
támadásokat is tartalmazza. Az ünnepi kiadáshoz *íj. Iványi-
Grünwald Béla* írt előszót, amely a Hitel keletkezésére vet fényt.

A kötet ára 25 pengő;

a Magyar Történelmi Társulat tagjai a Társulat titkári
hivatalában (I. Vár, Országos Levéltár) **16 pengős** kedvezmé-
nyes áron szerezhetik meg.